

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

Hazreti **OSMAN**

Editör

Prof. Dr. Ali AKSU

SIVAS/2020

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 215

29.06.2020 Tarih ve 2020/10-2 Numaralı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayın Kurulu Kararı ile 10.07.2020 Tarih ve 2020/1-15 Numaralı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yönetim Kurulu Kararına istinaden basımı uygun görülmüştür.

İNCELEME KOMİSYONU:

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi SİVAS

Prof. Dr. Ali AKSU

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi SİVAS

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ÇORUM

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Hazreti Osman

ISBN
978-605-7902-35-1

Editör
Prof. Dr. Ali AKSU

Baskı
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Kapak ve İç Düzen
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Dağıtım
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Sivas/2020

İÇİNDEKİLER

Takdim	
<i>Prof. Dr. Ali Aksu</i>	5
Sunuş	
<i>Prof. Dr. Alim Yıldız</i>	7
Hız. Peygamber Döneminde Osmân B. 'Affân	
<i>Mehmet Apaydın</i>	9
Hız. Ebubekir ve Hız. Ömer Dönemlerinde Hız. Osman	
<i>M. Hanefî Palabıyık</i>	21
Şûra ve Hız. Osman'ın Halife Seçilmesi	
<i>Halil İbrahim Hançabay</i>	39
Meşruiyet Açısından Hız. Osman'ın Hilafet Döneminin İncelenmesi	
<i>Halis Demir</i>	59
Hız. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri	
<i>Fatih Erkoçoğlu</i>	85
Hız. Osman Dönemi (23-35/644-656) Kuzey Afrika Fetihleri	
<i>Adnan Adıgüzel</i>	99
Hız. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler	
<i>Murat Öztürk</i>	113
Hız. Osman Döneminde Mâlî Yapı	
<i>Mehmet Nadir Özdemir</i>	141
Hız. Osman'ın Ümeyyeoğullarıyla İlişkisi	
<i>İrfan Ayca</i>	163
Sahabenin Hız. Osman'ı Eleştirisi	
<i>Cahit Külekçi</i>	175
Hız. Osman - Ammâr B. Yâsir İlişkisi	
<i>Mustafa Kılıç</i>	191
Hız. Osman - Ebû Zer İlişkisi	
<i>İhsan Arslan</i>	203
Hız. Osman Dönemi Dâhilî Problemler ve Sebepleri	
<i>Adem Apak</i>	227
Hız. Osman'a Muhalefette Abdullah B. Sebe ve Faaliyetleri	
<i>Mahmut Kelpetin</i>	235
Hız. Osman'ın Muhasarası	
<i>Mehmet Azimli</i>	243

Hz. Osman Dönemi Fitne Olaylarının Kronolojisi <i>Murat Akarsu</i>	265
Hz. Osman'ın Şehirlerin Yönetimi ve Valilikle İlgili Politikaları <i>Ünal Kılıç</i>	287
Hz. Osman'ın Yönetim Anlayışı <i>Ali Aksu</i>	313
Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişim <i>Şaban Öz</i>	325
Hz. Osman'ın Şahsiyeti ve İlmî Kişiliği <i>Ömer Sabuncu</i>	341
Edebiyatımızda Hz. Osman <i>Alim Yıldız</i>	351
Hz. Osman'ın Edebî Yönü <i>Yusuf Doğan</i>	365
Klasik Fars Şiirinde Hz. Osman <i>Yusuf Yıldırım</i>	383
Menâkıbnâmeler Işığında Hazreti Osman <i>Fatih Ramazan Süer</i>	397
İbâdî Kaynaklarında Hz. Osman <i>Adnan Demircan</i>	409
Hadis Literatüründe Hz. Osman <i>Yusuf Ziya Keskin</i>	427
Müsteşrik Metinlerinde Hz. Osman <i>Seyyettin Erşahin</i>	439
Tasavvuf Kültüründe Hz. Osman Algısı <i>Kadir Özköse</i>	487
Kitabü'z-Zühhd Literatüründe Hz. Osman (ra) <i>Hamit Demir</i>	501
İhyâ-u Ulûmi-d-Dîn'de Geçen Hz. Osman ile İlgili Bilgilerin Tasavvufî Düşünceye Katkısının İrdelenmesi <i>Yüksel Göztepe</i>	513

TAKDİM

Milletlerin hafızalarında sembol şahsiyetler vardır. Öyle ki bir toplum bir kavramı bir şahısla bir arada düşünür. İslam ümmeti de yetiştirdiği çok önemli isimlerle tarihin seyrine yön vermiş ve bu isimlerle hafızalarda yer almıştır. Bunların başında elbette Hz. Peygamber ve O'nun güzide ashabı gelmektedir. Örneğin bizim toplumumuzda Sadakat denince Hz. Ebu Bekir, adalet denince Hz. Ömer, ilim ve cesaret denince de Hz. Ali akla gelmektedir. Haya kavramının müşahhas örneği ve zihinlerdeki karşılığı da bizim toplumumuzda halife Hz. Osman efendimizdir. Haya kavramına hayat veren, toplum içinde zinnureyn olarak anılan Hz. Osman, çeşitli yönleri ile ön plana çıkan bir isimdir. Hz. Osman'ın Hz. Peygambere ilk iman edenler arasında olması, İslam'ın yayılmaya başladığı ilk yıllarda hemen her zorluğa göğüs germesi ve tüm servetini İslam davası uğruna harcaması onun eşsiz bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Tarihimizde, edebiyatımızda, kültürümüzde Hz. Osman dile getirilen etkili isimlerden birisidir. Bu vesile ile biz de Hz. Osman (r.a)'ı bir defa daha yad etmeyi, yeni nesillere doğru bilgilerle tanıtmayı, ona olan muhabbetimizi tazelemeyi arzu ettik. Bu çalışma Hz. Osman'a olan muhabbetin, onun Hz. Peygambere olan samimiyetinin bir neticesi olarak değerlendirilebilir.

Prof. Dr. Alim Yıldız

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Rektörü

SUNUŞ

İnsanın elindekilerinin kıymetini bilmesi ve onlardan gerektiği gibi yararlanabilmesi; onları çok iyi tanınasıyla m¼mk¼nd¼r. Çünkü tanımak, öğrenmek bilmek, sevmek ve sahiplenmek demektir. Tanınmanın birçok yolu vardır. Bunlardan biri ve en önemlisi de, sempozyumlar gibi bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmesidir. Olayın bütün yönleriyle, kaynaklarıyla değerlendirmeler yapılarak ortaya konulması, tarihin doğru bir şekilde anlaşılması demektir. İslam Tarihi içerisinde başta Hz. Peygamber (s.a.v) olmak üzere onun yanında yetişmiş seçkin sahabilerin yaşantılarının bilimsel yöntemlerle incelenmesi ve değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Bu sahabilerden biri de şüphesiz, Peygamberin iki kızı ile evlenmiş ve malının tamamını Allah'ın yolunda harcayabilmiş olan Hz. Osman'dır. 1900'lere kadar bu alanda çalışmalar az olsa da, mezkûr tarihten sonra çalışmaların sayısı artmıştır. Yapılan çalışmalardan birisi de Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen Hz. Osman Sempozyumu'dur.

Sempozyumun gerçekleşmesinde sürecin başından sonuna kadar maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Alim Yıldız'a, Rektör yardımcımız Prof. Dr. Ünal Kılıç'a, Fakülte dekanımız Prof. Dr. Yusuf Doğan'a, Fakülte sekreterimiz Bedrettin Gündoğdu'ya, sempozyuma uzaktan yakından iştirak eden değerli katılımcılarımıza, sempozyumda büyük bir özveri ile çalışan CUIÖAK kulübüne ayrıca sempozyumun düzenlenmesinde ve sekretarya işlerinde çalışan araştırma görevlisi arkadaşlarımıza teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ali Aksu

Sempozyum Düzenleme Kurulu
Başkanı

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE OŞMÂN B. 'AFFÂN

Mehmet Apaydın*

GİRİŞ

Hiz. Peygamber'in iki kızıyla evlenerek iki nur sahibi anlamına gelen *Žû'n-Nûreyn* lakabını almış olan 'Oşmân b. 'Affân'ın soyu, doğumu, İslâmiyet'e girişı ve devamında gelişen olaylarda aldığı rolleri sadece Hiz. Peygamber dönemiyle sınırlandırarak ortaya koymak için hazırladığımız bu tebliğın amacı bütün olayları ayrıntılarıyla serdetmek değil, belli başlı olanlarını öne çıkararak bir portre ortaya koymaktır.

Kaynaklarda 'Oşmân'ın hayatının doğumu, çocukluğu ve gençliğine dair malumat oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte bazı hususlar tetkik edildiğinde doğrudan onunla ilgili olmasa da dolaylı olarak onun hakkında bilgi veren rivâyetlere rastlamak mümkündür. Bu noktada şu hususa dikkat çekmek gerekir: Hiz. Peygamber'in ashâbının hayatları ve faziletleri hakkında sahip olduğumuz bilgilerin günümüze neden ulaştığı sorusunu dikkate alarak hareket etmeli ve bu bilgileri bu soruya verdiğimiz cevaplar muvâcehesinde değerlendirmeliyiz. Özellikle Hiz. Peygamber'in vefatından sonraki siyasî olaylara karışan bazı sahâbiler hakkında olumlu ya da olumsuz çok fazla miktarda malumata sahip olmamıza rağmen bu tür olaylara karışmayan, bir köşeye çekilip kendi hayatını yaşayanlar hakkında yok denecek kadar az malumat sahibi olmamızın ardında bu sebebin yattığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bir sahâbînin faziletine dair nakledilen rivâyetlerinden hareketle o sahâbînin sadece o rivâyetlere dayanarak tanıtılması doğru olmayacağı gibi, onun aleyhine nakledilen rivayetlerden hareketle de hakkında olumsuz bir yaklaşım sergilemek doğru olmaz. İlmî yaklaşım, her iki rivayet grubunu da dikkate alarak bütünsel bir bakış açısıyla bunları değerlendirip aşırı övgü ve yergi ifadelerini nötralize etmek ve incelenen kişi hakkında daha gerçekçi bir tasvir ortaya koymaktır. Bu durum 'Oşmân için de böyledir ve tebliğimizde rivâyetleri değerlendirirken olabildiğince bu yaklaşımı tatbik etmeye çalışacağız.

---

* Dr., 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Bilim Kurulu üyesi.

Osmân b. 'Affân'ın Ailesi

Kureyş'in *Benû 'Abdi Şems* koluna mensup olan 'Osmân'ın babası 'Affân b. Ebî'l-Âs b. Umeyye b. 'Abdu Şems b. 'Abdu Menâf b. Kuşay'dır.¹ Dedesi Ebû'l-Âs'a *el-Emîn* denildiği rivâyet edilir.² Baba tarafından nesebi Hz. Peygamber'in nesebiyle 'Abdu Menâf b. Kūsay'da birleşir. Annesi *Ervâ binti Kureyz* b. Rebî'a'dır. *Ervâ*, Hz. Peygamber'in halası **Ummu Hâkîm** (el-Beydâ) **binti 'Abdulmuṭṭalib**'dir. **Ummu Hâkîm**, Hz. Peygamber'in babası 'Abdullâh'ın ikizidir.³ Dolayısıyla, **Osmân** hem baba tarafından hem de ana tarafından Hz. Peygamber'in akrabasıdır. Câhiliyye döneminde 'Osmân'ın künyesi Ebû 'Amr idi. Ancak daha sonra Hz. Peygamber'in kızı **Ruḳiyye** ile evlenmiş ve ondan olan 'Abdullâh adındaki oğlundan dolayı Ebû 'Abdullâh olarak künyelenmiştir.⁴

Doğumu

'Osmân'ın, Hz. Peygamber'in doğumundan 6 yıl sonra doğduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁵ Onun şehid edildiği sırada 82 yaşında⁶ olduğu bilgi dikkate alınrsa Hz. Peygamber'den 7 sene sonra doğmuş olur. Ancak bizim tespitimize göre 'Abdullâh b. 'Abdulmuṭṭalib'in yaşı göz önünde bulundurulduğunda ikizi **Ummu Hâkîm**'in kızı *Ervâ*'nın doğması, büyümesi ve çocuk sahibi olabilmesi için 'Osmân'ın en erken Hz. Peygamber'den 9 yıl sonra doğmuş olması gerekmektedir.⁷

Çocukluğu ve Gençliği

'Osmân'ın çocukluğu ve gençliği hakkında kaynaklarda herhangi bir malumata rastlayamadık. Ancak babası 'Affân'ın ticaretle uğraştığını, onun da babasına yardım ettiğini düşünmek mümkündür.

'Affân, bir ticarî sefer sırasında, *el-Ğumeyşâ*' denilen yerde *Benû Cezîme* kabilesinden bazılarının saldırısına uğramış ve orada öldürülmüştür.⁸ Hicretten önce 28C (594-595) senesinde vuku bulan⁹ bu olaydan sonra 'Osmân yetim kalmıştır. 'Osmân'ın o sırada 15-16 yaşlarında olduğu söylenebilir.

'Affân'ın öldürülmesinden sonra 'Osmân'ın babasının yerine geçerek ticarî faaliyetlerine devam ettiği ve bu hususta başarı sağladığı anlaşılıyor.

¹ İbn Sa'd, *et-Ṭabakât*, III, 51.

² İbn Ebî Hâşeme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 359.

³ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 88.

⁴ İbn Sa'd, *et-Ṭabakât*, III, 51.

⁵ el-Halebî, *İnsânu'l-Uyûn*, III, 519-520.

⁶ İbn Ebî Hâşeme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 359.

⁷ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 143.

⁸ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, XI, 136.

⁹ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 270-271.

İslâmiyet'e Girişi

İbn Sa'd'ın (ö.230/845) naklettiği bir rivâyete göre 'Osmân b. 'Affân ile Talha b. 'Ubeydullâh *Buŕrâ* ve/veya Şam tarafına yaptıkları ticârî seferden döndükten sonra Müslüman olmuşlardır. Sufyân el-Hüzeli (veya ed-Du'elî) tarafından da teyid edilen bu habere göre onlar Şam tarafından Mekke'ye dönmüşler ve Hz. Peygamber'in çağrısından haberdar olmuşlardır.¹⁰ 'Osmân Müslüman olduğunda Hz. Peygamber henüz *Dâru'l-Erkâm* olarak adlandırılan eve girmemişti.¹¹

'Osmân, Müslüman olduğuna dair haberi Ebû Uhayya ve Ebû Sufyân b. Harb'e de kendisi vermiştir.¹² Tespitimize göre 'Osmân, ez-Zubeyr b. el-'Avvâm'ın ardından 9. kişi olarak Müslüman olmuştur.

'Osmân'ın Müslüman olduğunu öğrenen amcası Hakem b. Ebi'l-Âs onu bağladı. Ona, eski dinine dönmediği takdirde kendisini serbest bırakmayacağını söyledi. Ancak 'Osmân'ın kararlı duruşu karşısında geri adım attı ve onu serbest bıraktı.¹³

Bazı kaynaklara göre Hz. Peygamber Mekke'de de bir kardeşlik tesis etmiş ve bu çerçevede 'Osmân ile 'Abdurrahmân b. 'Avf'ı kardeş ilan etmiştir.¹⁴

Ruqiyye ile Evliliği

Hz. Peygamber, 'Osmân'ı kızı Ruqiyye ile evlendirdi. Hz. Peygamber'in doğumundan 33 sene sonra¹⁵, 21C (601-602) senesinde doğan¹⁶ Ruqiyye'nin ve 'Osmân'ın evlendikleri sıradaki yaşlarını tam olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak Osmân ve eşinin nübüvvetin 5. senesinde, *Receb* 8C (8 Aralık 614 -6 Ocak 615) ayında Habeşistan'a evli oldukları halde hicret ettikleri¹⁷ göz önünde bulundurulduğunda bu hicretten hemen önce evlendikleri kabul edilirse o sırada 'Osmân'ın 36 yaşlarında, Ruqiyye'nin de en geç 13 yaşında¹⁸ oldukları söylenebilir. 'Osmân'ın, Ruqiyye ile evliliğinden 'Abdullâh adında bir çocukları oldu.¹⁹

¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 52.

¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 52.

¹² el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eŕrâf*, V, 482.

¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 52.

¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 53; İbn Hâbib, *el-Muhabber*, s. 71.

¹⁵ el-Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 50.

¹⁶ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 307.

¹⁷ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 355.

¹⁸ Her iki tarihin farkı, 21C-8C=13 yıl eder.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 51.

Habeşistan'a Hicreti

'Osmân b. Affân ve eşi Ruqıyye Habeşistan'a birlikte hicret eden ilk ailedir.²⁰ Yola çıktıktan sonra onlardan bir süre haber alınamamış, Habeşistan'a ulaştıklarına dair bilgi Hz. Peygamber'e geç ulaşmıştı. Osmân'ın eşini bir merkebe bindirmiş vaziyette gördüğünü kendisine haber veren Kureyş kabilesine mensup kadına bu havâdisi üzerine Hz. Peygamber, " 'Osmân, Lûf'dan sonra ailesiyle ilk hicret eden kimsedir" buyurmuştur.²¹

Medine'ye Hicreti

'Osmân'ın Habeşistan'da eşiyle birlikte ne kadar kaldığı ve Medine'ye ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Ancak onun Bedr gazvesi sırasında eşinin hastalığı nedeniyle Medine'de kaldığı bilgisinden ve Bedr'den önceki gazve ve seriyelerde adının geçmemesinden hareketle Bedr'den kısa bir süre önce Medine'ye gelmiş olması gerektiğini söyleyebiliriz.

'Osmân Medine'ye gelince Hassân b. Şâbit'in kardeşi Evs b. Şâbit'e misafir olmuştur.²² Hz. Peygamber, Ensâr ve Muhacirler arasında kardeşlik tesis ettiği zaman 'Osmân ile Evs b. Şâbit'i kardeş ilan etmiştir.²³

Bedr Gazvesi ve Ruqıyye'nin Vefatı Sırasında Osmân b. 'Affân

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Medine'ye hicretten sonra 'Osmân'ın ismine ilk olarak eşi Ruqıyye'nin hastalığı dolayısıyla eşine refakat etmek üzere Medine'de kalmasıyla ilgili rivâyetlerde rastlıyoruz. Hz. Peygamber, gazveye katılmasa da mazeretinden dolayı Bedr ganimetinden 'Osmân'a da pay vermiştir.²⁴

Ruqıyye'nin hasta olduğu ve Zeyd b. Hârişe'nin Bedr gazvesinin zafe-rini haber vermek üzere Hz. Peygamber tarafından önden gönderilmesi üzerine 19 Ramadân 2H (15 Ocak 624M) Pazar günü Medine'ye ulaştığı sırada cenazesinin toprağa verildiği bildirilmektedir.²⁵

Uhud Gazvesi Sırasında 'Osmân b. 'Affân

Hz. Peygamber ve ashâbiyla birlikte 'Osmân da Mekke müşriklerine karşı yapılan Uhud Gazvesi'ne katılmıştır. Bu gazve sırasında Hz. Peygam-

²⁰ Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, III, 255.

²¹ Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, III, 255; el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nubuوة*, II, 297.

²² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 479; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 53.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 53.

²⁴ Ebû İshâk el-Fezârî, *es-Siyer*, I, 189.

²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 642; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 17; Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 307.

ber tarafından *Uhud* önlerinde bulunan ‘*Ayneyn* tepesinin üzerine yerleştirilen okuların yerlerini terk etmeleri üzerine **Hâlid b. el-Velîd**’in yerinden ayrılmayan birkaç sahâbîyi şehid ettikten sonra Müslümanlara arkadan saldırmasıyla bir zafiyet ortaya çıkmış ve Müslümanlar bozguna uğramıştır.²⁶ Bu sırada ‘**Omer b. el-Haţţâb**’²⁷ ve ‘**Osmân**’ın da aralarında bulunduğu bazı sahâbîlerin savaş alanından kaçtıkları, bunlardan **Osmân**’ın *Uhud* yakınlarındaki *el-A’vas*’a kadar gittiği, oradaki *el-Cel’ab* dağına sığındığı ve üç gün orada kaldıktan sonra Medine’ye döndüğüne dair bazı rivayetler bulunmaktadır.²⁸

Osmân’ın bu davranışından dolayı pişmanlık duyduğu, daha sonra bu olay üzerine nâzil olan “ إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ” ayetiyle²⁹ günahının Allah tarafından bağışlandığı nakledilmiştir.³⁰

Uhud gazvesi sırasında kendisine sığınan **Mu’aviye b. Muğîre** b. Ebî’l-Âs’ı evinde saklaması da ‘**Osmân**’ın akrabalarına düşkünlüğü ile ilgilidir. **Mu’aviye**, ‘**Osmân**’ın evinde yakalanıp Hz. Peygamber’in yanına getirilince o sırada orada bulunan ‘**Osmân**, “*Ey Allâh’ın Resûlü! Ben de buraya Mu’aviye için sizden emân istemek için gelmiştim*” demiştir. Hz. Peygamber de **Mu’aviye**’yi ona bağışlamış, ancak ona 3 gün süre vermiştir.

Bunun üzerine ‘**Osmân**, onun için bir deve satın almış ve bir an önce Medine’yi terk etmesini söylemiş, kendisi de Hz. Peygamber ile birlikte *Hamrâ’u’l-Esed* Gazvesi’ne çıkmıştır. Ancak **Mu’aviye** 3 gün boyunca Medine’de kalmış, kendisine verilen mühlet bittikten sonra yola çıkmıştır. Bu süre zarfından *Hamrâ’u’l-Esed* Gazvesi’de bulunan Hz. Peygamber, bu gazvenin dönüşünde **Mu’aviye**’nin Medine yakınlarında bir yerde olduğunu haber vermiş ve yakalanıp öldürülmesini emretmiştir. Bunun üzerine onun peşine düşen **Zeyd b. Hârişe** ve ‘**Ammâr b. Yâsir**, **Mu’aviye**’yi yakalayıp öldürmüşlerdir.³¹

Žātu’r-Rikâ’ Gazvesi ve Oğlu ‘Abdullâh’ın Vefâtı Sırasında Osmân

Siyer kaynaklarına göre Hz. Peygamber, ‘*Ġatafân* kabilesine yönelik düzenlediği *Žû Emer* ve *Žātu’r-Rikâ’* gazvelerinde **Osmân**’ı Medine’de yeri-

²⁶ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 232.

²⁷ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, VII, 327.

²⁸ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 609; ‘Omer b. Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, II, 140; el-Bezzâr, *el-Bahru’z-Zehhâr*, II, 34; et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, VII, 329; İbn Hacer el-‘Askalânî, *el-İsâbe*, IV, 352.

²⁹ “İki ordunun karşılaştığı gün sizden bozguna uğrayanlar var ya sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytan onların ayaklarını kaydırmıştı. Şüphesiz yok ki Allah onları affetmiştir, Allah çok bağışlayıcıdır, pek halimdir.” ‘Âl-i ‘İmrân 3/155.

³⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muṣannef*, XVIII, 44; el-Buḥârî, *es-Şâhih*, V, 98, No: 4066; et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, VI, 172.

³¹ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 333-334.

ne vekil tayin etmiştir.³² Ancak bizim tespitimize göre bunların ikisi de aynı gazvedir. Dolayısıyla **Osmân**, Hz. Peygamber tarafından Medine’de sadece bir defa vekil olarak bırakılmıştır. O da, *Cumâdâ'l-Ülâ* 4H (10 Ağustos-8 Eylül 625) tarihinde meydana gelen *Žâtu’r-Rikâ*‘ gazvesi sırasındadır.³³

Aynı ayda, ‘**Osmân**’ın **Ruqiyye**’den olma 6 yaşındaki oğlu ‘**Abdullâh**’ın gözünü horoz gagaladığı için hastalanıp vefat ettiği bildirilir.³⁴ Bu bilgi göz önünde bulundurulduğunda Hz. Peygamber’in **Osmân**’ı, o sırada hasta veya vefat etmiş olan oğlu ‘**Abdullâh**’tan dolayı bırakmış olduğu düşünülebilir.

Bedru’l-Âhire veya Bedru’l-Mev’id Gazvesi sırasında Osman

Uhud gazvesi sırasında Hz. Peygamber’in **Ebû Sufyân** ile bir sene sonra karşılaşacaklarına dair sözleşmeleri üzerine, bizim tespitimize göre, *Žû’l-Ka’de* 3H (14 Şubat-14 Mart 625) tarihinde gerçekleşen *Bedru’l-Ahire*³⁵, siyer kaynaklarına göre ise *Şa bân* 4H (7 Kasım-6 Aralık 625) tarihinde vuku bulan *Bedru’l-Mev’id*³⁶ gazvesi sırasında ‘**Osmân** da Hz. Peygamber ve ashâbıyla birlikteydi. **Ebû Sufyân** karşılaşmaya gelmedi. Sahâbîler yanlarında götürdükleri ticaret mallarla o sırada *Bedru’s-Safrâ*’da kurulan panayırda ticaret yaptılar ve misliyle kâr ettiler. ‘**Osmân**’dan nakledilen bir rivâyete göre kendisi de bu tüccarların arasındaydı.³⁷

Hendek ve Benû Qurayza Gazvelerinde ‘Osmân

Siyer kaynaklarında Hendek gazvesi sırasında ‘**Osmân**’ın pek fazla zikri geçmez. Ancak, onun gazveye katıldığını zikreden kaynakların yanında Hz. Peygamber’in, Medine’nin hurmalarının bir kısmını vermek kaydıyla ‘**Uyeyne b. Hısn** ile yapmak istediği mütareke anlaşması sırasında Hz. Peygamber’in mürekkebi, sahîfeyi hazır ettiği ve kitâbet için **Osmân**’ı çağırıldığı nakledilir. Ancak daha sonra bu anlaşma Ensâr’ın karşı olması nedeniyle yapılmamıştır.³⁸

Hendek Gazvesi’nin hemen akabinde gerçekleşen *Benû Qurayza* Gazvesi’nden sonra ‘**Osmân**’ın ele geçirilen esirlerin bazılarını ‘**Abdurrah-mân b. Avf** ile beraber alıp sattıkları ve ‘**Osmân**’ın bu alış-verişten yüksek gelir elde ettiği rivâyet edilir.³⁹

³² İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabakât*, II, 57, III, 53.

³³ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 579-580.

³⁴ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabakât*, III, 51.

³⁵ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 532-533.

³⁶ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 589-590, 593.

³⁷ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 387.

³⁸ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 477.

³⁹ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 523.

Ḥudeybiye Musâlahası Sırasında ‘Osmân b. ‘Affân

Hz. Peygamber, 04 *Žû'l-Ka'de* 6H (15 Şubat 628) Pazartesi günü umre yapmak üzere Medine'den hareket ederek Mekke yakınlarındaki *Ḥudeybiye*'ye varıncaya kadar ilerledi.⁴⁰ Ancak Mekkelî müşrikler onu Kâbe'ye sokmak istemediler. Bunun üzerine karşılıklı bazı diplomatik girişimlerde bulunuldu. Hz. Peygamber ‘**Omer b. el-Ḥaṭṭâb**’ı elçi olarak Mekke'ye göndermek istedi. Ancak ‘**Omer**, Mekkelilerin kendisine bir kötülük yapmasından korktuğunu, kabilesi *Benû ‘Adiy*'den onu himâye edecek kimse bulunmadığını söyledi ve kendisinin yerine ‘**Osmân b. ‘Affân**’ı göndermesini tavsiye etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber de ‘**Osmân**’ı gönderdi.⁴¹ ‘**Omer**’in bu tavsiyesiyle birlikte Hz. Peygamber’in ‘**Osmân**’ı gönderme kararında onun yumuşak huylu olmasından dolayı Mekkelilerin ona saldırıda bulunmayacakları düşüncesinin de önemli bir rol oynadığı kanaatindeyiz.

‘**Osmân** yola çıkıp Mekke'ye ulaşınca **Ebân b. Sa'îd** şehre girişte onu himâyesine aldı. ‘**Osmân**’a önce Kâbe'yi tavaf etmesini önerdi. Ancak ‘**Osmân**, “*Önderimiz bir şeyi yapmadan biz bir şey yapmayız*” dedi ve **Ebân**’ın bu teklifini reddetti.⁴²

‘**Osmân** Mekke'ye gittikten sonra sahâbeden bazıları “*‘Osmân Kâbe'ye vardı! Şimdi tavaf da yapmıştır.*” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Biz burada mahsur iken ‘Osmân’ın tavaf yapacağını zannetmem*” dedi. ‘**Osmân** Hz. Peygamber’in yanına döndükten sonra kendisine “*Ey ‘Osmân! Beytullâh özlemine giderdin*” dediler. ‘**Osmân** ise “*Ne kötü düşünmüşsünüz! Ben Mekke'de, Allah Resulü de Ḥudeybiye'de bir sene ikâmet etsek dahî Kâbe'yi bir kere bile tavaf etmem. Kureyş bana bunu teklif etti, ancak ben kabul etmedim*” dedi. Bunun üzerine sahâbîler “*Resûlullâh bizden daha iyi bilen ve daha hüsnü zan sahibiymiş*” dediler.⁴³

Mescidin Genişletilmesi Sırasında ‘Osmân b. ‘Affân

Ḥayber Gazvesi'nden döndükten sonra, *Receb* 7H (4 Ekim-2 Kasım 628) tarihinde⁴⁴ Mescid-i Nebevî'in bitişiğinde bulunan bir bahçe ‘**Osmân b. ‘Affân** tarafından satın alınarak⁴⁵ Mescid-i Nebevî'ye ilhak edildi.⁴⁶ Bu sırada Mescid'in mezkûr bahçeye taraf olan duvarı yıkıldı ve yeni dökülen kerpiçlerle Mescid genişletildi. Bu inşa sırasında Hz. Peygamber de ashâbıyla birlikte çalıştı.

⁴⁰ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 615.

⁴¹ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 600.

⁴² İbn Sa'd, *et-Ṭabakât*, I, 396.

⁴³ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 601-602.

⁴⁴ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 669.

⁴⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 229; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, I, 595.

⁴⁶ İbnü'n-Neccâr, *ed-Durretü's-Semîne*, s. 248.

Mekke'nin Fethi Sırasında 'Osmân b. 'Affân

Hız. Peygamber, Mekke'nin Fethi sırasında şehre girerken ordu komutanlarına zorunlu olmadıkça kan dökmemelerini emretti. Ancak, aralarında 'Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh'in de olduğu 7 erkek ve 4 kadının görüldükleri yerde öldürülmelerini söyledi.⁴⁷ **İbn Ebî Serh** müslüman olmuş, Hız. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmış, ancak daha sonra irtidâd ederek Mekke'ye gitmiş ve Hız. Peygamber hakkında ileri geri konuşarak Kur'ân'daki âyetlerin bazı ifadelerini yazarken Hız. Peygamber'i yönlendirdiğini söylemişti. **İbn Ebî Serh**, 'Osmân b. 'Affân'ın süt kardeşiydi. Fetihden sonra 'Osmân'ın yanına gelerek ondan kendisi için Hız. Peygamber'e gidip himâye almasını istedi. 'Osmân ise onun da kendisiyle birlikte gelmesini söyledi. Hız. Peygamber'in yanına beraber gittiler. 'Osmân Hız. Peygamber'den onun için emân istedi. Hız. Peygamber yüzünü başka tarafa çevirdi. Ancak 'Osmân'ın ısrarı üzerine **İbn Ebî Serh**'e emân verdi. 'Osmân ve **İbn Ebî Serh** huzurundan çıktıktan sonra Hız. Peygamber oradakilere dönerek, "Ben himâye vermeden önce niçin biriniz onu öldürmediniz?" dedi. Sahâbeden birisi "Ey Allah'ın Resûlü! Bize bir işaret verseydin onun işini hemen bitirirdik" demeleri üzerine "Bir peygamber işaretle adam öldürtmez" dedi.⁴⁸

'Osmân'ın yakınlarına düşkünlüğünün bir başka göstergesi olan bu olaydan yıllar sonra yine 'Osmân'ın hilâfeti sırasında **İbn Ebî Serh** Mısır'a vali tayin edildi. Ancak kötü yönetimden dolayı Mısır halkı, bu olayı da hatırlatılarak, onun azlını istediler.⁴⁹ Bu sırada çıkan kargaşada **İbn Ebî Serh**, kendisine muhalif olanlardan bir kişiyi öldürdü. Daha sonra da görevden alındı. Böylece, Mısır ve Şâm'a da giremediği gibi *Hicâz*'a da dönemedi. Filistin bölgesine gitti ve orada vefat etti.⁵⁰

Tebûk Gazvesi Sırasında 'Osmân b. 'Affân

Tebûk seferi, zor bir zamanda ve uzun bir yolculuk gerektiren bir gazve idi. Bu nedenle böyle bir seferin erzak, silah ve binek maliyetini herkesin karşılaması mümkün değildi. Dolayısıyla Hız. Peygamber, ashâbının durumu iyi olanlarından yardım talep etti. Rivâyetlere göre 'Osmân bu çağrıya ordunun üçte birini teçhiz ederek yanıt verdi. Bunun üzerine Hız. Peygamber'in onun hakkında, "Bundan sonra yapacakları 'Osmân'a zarar ver(e)mez" dediği rivâyet edilir.⁵¹

⁴⁷ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 825.

⁴⁸ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 855-856.

⁴⁹ İbnü'l-Kelbî, *Ensâbu'l-'Arab*, s. 26; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 499.

⁵⁰ 'Omer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, II, 211.

⁵¹ el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, III, 991.

Osmân b. 'Affân'ın Eşi Ümm Kulşûm'un Vefâtı

Ruğiyye'nin vefâtından sonra Hz. Peygamber 'Osmân'ı diğer kızı **Ummu Kulşûm** ile evlendirdi. *Cumâdâ'l-Âhîre* 3H (20 Eylül-18 Ekim 624) ayında gerçekleşen⁵² bu evlilikten herhangi bir çocukları olmadı.⁵³ Hicretin 9. senesinde **Ummu Kulşûm** de vefât etti.⁵⁴ Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Üçüncü bir kızım daha olsaydı yine 'Osmân ile evlendirirdim" dedi.⁵⁵

SONUÇ

Doğumundan Hz. Peygamber'in vefatına kadar ki zaman zarfında 'Osmân b. 'Affân'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında bilinenler elbette bunlardan ibaret değildir. Bunların dışında bazı hadislerde yer alan anlatımların olduğu muhakkaktır. Ancak bunları tebliğin konusu haline getirebilecek şekilde kronolojik bir tasnife tâbi tutulması başlı başına bir iştir ve başka çalışmalara bırakılmıştır.

Bu tebliğde serdedilen bilgiler muvâcehesinde, 'Osmân'ın Hz. Peygamber dönemindeki siyasî ve askerî olaylarda fazla etkin olmadığı, onun daha çok Hz. Peygamber'in yanında ve geri planda durarak gerçekleştirdiği ticarî faaliyetlerle Medine'nin ekonomik gelişimine katkıda bulunduğu söylenebilir. Bunun yanında *Bi'ru Rûme'*yi satın alması⁵⁶, Mescid-i Nebvî'nin genişletilmesinde yaptığı katkı ve *Tebûk* Gazvesi sırasında askerlerin teçhizine yaptığı katkılarıyla sosyal yardımlaşma açısından faydalı olduğu müşahede edilmektedir.

'Osmân'ın Hz. Peygamber döneminde akrabalarına olan düşkünlüğüne dair örnekler bulunmaktadır. **Mu'âviye b. Muğîre**'yi saklaması, Hz. Peygamber'in rızası olmamasına rağmen ondan, müslüman olduktan sonra irtidâd edip Mekke'ye kaçan 'Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh'i bağışlamasını istemesindeki ısrarı bu düşkünlüğün açık örnekleridir. Onun bu davranışının ileride geçeceği hilafet makamında dahi sürdüğü ve katlinde önemli bir rol oynadığı inkâr edilemez.

Hz. Peygamber'in onun hayâsına ve yumuşak huyluluğuna yaptığı vurgu düşünüldüğünde, onun bu iyi niyetinin akrabaları tarafından istismar edilmiş olabileceği akla gelmektedir. Nitekim **Mu'âviye b. Muğîre**'ye verilen 3 günlük Medine'yi terk etme kararından sonra ona bir deve satın alıp göndermek istemesine rağmen **Mu'âviye** ilk günden Medine'yi terk etmemiş, son güne kadar beklemiştir. Bu yaptığıyla 'Osmân'ı Hz. Peygam-

⁵² Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 418.

⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, X, 38.

⁵⁴ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 307.

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 53.

⁵⁶ el-Belâzu'î, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 536.

ber'in yanında zor duruma düşüreceğini hesap etme gereği dahi duymamıştır. Hz. Peygamber de 'Osmân'ı bu şekilde istismar eden Mu'âviye'nin bu kötü niyetini anlamış olmalı ki gönderdiği Zeyd b. Hârîse ve 'Ammâr b. Yâsir'e onu katletmelerini söylemiş onlar da bu emri yerine getirmişlerdir. Böylece Mu'âviye, sorumsuzluğunun ve iyi niyet istismarının cezasını canıyla ödemiştir.

Kaynaklardaki bilgiler muvâcehesinde Hz. Peygamber'in 'Osmân'ı idarî ve askerî alanlarda neredeyse hiç görevlendirmedeği anlaşılmaktadır. Sadece *Žâtu'r-Rikâ'* gazvesinde Medine'de vekil olarak bırakmıştır. Bu görevlendirmenin de onun küçük yaşta vefat eden oğlu 'Abdullâh ile ilgisi bulunduğu kanaatindeyiz. Hz. Peygamber'in ona daha fazla görev vermesinin sebebi onun hayâsı ve yumuşak huyu nedeniyle istismâra açık tabiatından dolayı idareciliğe ehil görülmemesinden kaynaklanmış olabilir.

'Osmân'ın, Hz. Peygamber'in vefâtı ve defni sırasındaki olaylarda da aktif bir rol almadığı anlaşılmaktadır. Bu da onun siyasî karakteri açısından bize biri fikir verebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr. Heyet), I-XII, Cem'iyetu'l-Meknez, 1431/2010.
- Apaydın, Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, KURAMER, İstanbul 2018.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö.279/893), *Ensâbu'l-Eşraf* (nşr. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I-XIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî Husevcirdî (ö.458/1066), *Delâ'ilü'n-Nubuve* (nşr. 'Abdulmu'tî Kal'acî), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el-'Atekî (ö.292/905), *el-Bahrü'z-Zehhâr* (nşr. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh, 'Adil b. Sa'd, Şabrî 'Abdulhâlık eş-Şâfi'î), I-XVIII, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1988/2009.
- Ebû İshâk el-Fezârî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed (ö.188/804), *es-Siyer* (nşr. Fârûk Hammâde), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1987.
- İbn Ebî Hayşeme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayşeme (ö.279/893), *et-Târîhu'l-Kebîr* (nşr. Şalâh b. Fethî), I-IV, el-Fârûku'l-Ḥadîse, Kahire 1427/2006.
- İbn Ḥabîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî (ö.245/860), *el-Muḥabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l- Âfâki'l-Cedîde, Beyrut.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Faḍl Ahmed b. 'Alî (ö.852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Şahâbe* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdulmuḥsin et-Türkî), I-XIV, Dâru Hicr, Mısır 1429/2008.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyerî (ö.213/829), *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Muştâfâ es-Sakkâ v.dğr.), I-II, Mektebetu Muştâfâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, Mısır 1375/1955.
- İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö.204/820), *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*.

- İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Maḥmûd (ö.643/1246), *ed-Durretu's-Semîne fi Aḥbâri'l-Medîne* (nşr. Şalâhu'd-Dîn b. 'Abbâs Şâkir), Merkezu'l-Buḥûs, Medine 1426/2005.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî' (ö.230/845), *eṭ-Ṭabaḳât* (nşr. 'Alî Muḥammed 'Omer), I-XI, Mektebetu'l-Ḥancî, Kahire 1421/2001.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî (ö.153/770), *el-Câmi'* (nşr. Ḥabîbu'r-Raḥmân el-'A'zamî), I-II, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1982.
- 'Omer b. Şebbe, Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe ben-Numeyrî (ö.262/876), *Târîhu'l-Medîne* (nşr. 'Alî Muḥammed Dendel, Yâsin Sa'du'd-Dîn Beyân), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- eṭ-Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö.310/923), *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân* (nşr. 'Aḥmed Muḥammed Şâkir), I-XXIV, Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- el-Vâkıdî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Omer b. Vâkıd el-Eslemî (ö.207/823), *el-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989.
- Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân el-Fârisî (ö.277/891), *el-Ma'rife ve't-Târîḥ* (nşr. Ekrem Dîyâ el-'Umerî), I-III, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1401/1981.

HZ. EBUBEKİR VE HZ. ÖMER DÖNEMLERİNDE HZ. OSMAN

M. Hanefi Palabıyık*

ÖZET

İslam düşüncesinde önemli bir yeri olan Hz. Osman, ilk Müslümanlardan olmanın yanında, Allah Resulu'nün iki kızıyla evlenmiş, Resulullah'ın vefatından sonra da üçüncü sırada halife olmuş bir şahsiyettir.

Şüphesiz birçok sahabe gibi Hz. Osman da, çeşitli durum ve dönemlerde yaptıklarıyla Resulullah'ın ilgisini çekmiş ve takdirini kazanmıştır. Dindar, cömert ve hayâ sahibi yapısıyla öne çıkmakla beraber, Ümeyye Oğullarının diğer üyeleri gibi, okuryazar, aristokrat, ithalatçı bir işadamı ve bunların getirdiği donanuma sahip bir karakterdir.

Taşdığı özellikleri ve Resulullah'a olan çok yönlü yakınlığı, onun ashab içerisinde de öne çıkmasını sağlamıştır. Bu durum Resulullah'ın vefatından sonra da devam etmiş, kendinden önceki halifeler zamanında da saygınlığı ile devlet ve toplum içindeki yerini her zaman korumuştur. Zaten durumun böyle olması, onu halifelğe aday olması ve iktidara geçmesiyle de kendini göstermiştir.

Çalışmamız, Hz. Osman'ın Resulullah'ın vefatından sonra hilafete geçen iki halife zamanındaki resmi faaliyetleri, onların nezdindeki konumu ve o dönemde yaptıkları hakkında olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Osman, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hilafet, Kâtiplik, Şura, İstişare, Ümeyye Oğulları.

OSMAN DURING THE TIMES OF ABU BAKR AND OMAR ABSTRACT

Hz. Osman, an important figure in Islamic thought and one of the first Muslims, was married to two daughters of the Messenger of God and was the third khalifa after the death of Mohammad the Prophet.

Without a doubt, Osman attracted Mohammad the Prophet's attention and won his approval with his actions in several situations and periods like many companions. Distinguished by being religious, generous, well-

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ABD. 25240, Erzurum, Türkiye. (e-mail: hanefim@atauni.edu.tr, hanefim@yahoo.com)

behaved, he was also a literate, aristocrat importer and had a well-equipped personality like the other members of Banu Umayya.

The characteristics he had and his various relationships with Mohammad the Prophet made him prominent among companions. This continued after the death of Mohammad the Prophet and he always protected his place in state and society with his dignity during the times of khalifas before him. This is how he became a candidate for caliphate and came into power.

Our paper is about Osman's official service and actions within the presence of two khalifas after the death of Mohammad the Prophet.

Keywords: *Osman, Abu Bakr, Caliphate, Clerkship, Council, Consultation, Banu Umayya*

GİRİŞ

Hız. Osman ve onun gibi ilk dönem Müslüman olan ve aşere-i mübeşşere olarak isimlendirilen zevâtın, Resulullah nezdinde olduğu gibi birbirleri ve İslam tarihindeki yerleri de son derece önemlidir. Resulullah sonrası süreçte, onun zamanında oluşan havanın ve bazı şahısların ve bu şahısların elde ettiği konumların kısmen de olsa devam edeceği tahmin edilebilecektir. Bu bağlamda ele alınması gereken önemli isimlerden biri de Hız. Osman'dır.

Hız. Osman'ın Hız. Ebu Bekir zamanı ve yanındaki yerini görmek için Resulullah zamanına bakmak yeterlidir. Yani Resulullah zamanında Osman'ın yeri neyse Ebu Bekir zamanında da aynı olduğu düşünülebilir.

Osman, aristokrat ve asil bir aileden gelmektedir. Okuma, yazma biliri ve Resulullah'ın normal kâtipliği ile vahiy kâtipliğini yapmıştır.¹ Zengin, iyi yetişmiş, kibar ve mahcup bir karaktere sahiptir.² Hatta ondaki utanma

¹ Bkz. Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir Davud el-Bağdadî, *Fütûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, KB Yay., Ankara, 1987, s. 291; Cahsiyarî, Ebu 'Abdillah Muhammed b. 'Abdûs, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, tah. Mustafa Sekâ vd., 2. baskı, Mısır 1401/1980, s. 12-14; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi (el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi) I-X*, çev. Ahmet Ağrakça vdd., Hikmet Yay., İstanbul 2008, s. II,267-268; Muhammed Abdu'l-Hayy Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Hız. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar I-III, çev. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul 1991 I,122-129, 200-211; M. Mustafa A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Katipleri", çev. Durak Pusmaz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam I-V*, editör: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul 1994, s. I,381-462; M. Mustafa A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi*, çev. Ö. Türker-F. Serenli, İz Yay., İstanbul 2006, s. 106-107; M. Mustafa A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Hız. Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi*, çev. Hulusi Yavuz, İz Yay., İstanbul 1993, s. 6, 7; Şiblî, Mevlâna Numanî, *Asr-ı Saadet, İslâm Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğru, Eser Yay., İstanbul, 1978, I,418, 41,447; Ahmet Önkal, "Asr-ı Saadet'te İslam'a Davet Metodu", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, II,131; İbrahim Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti*, Cihan Yay., İstanbul 1984, s. I,450-456; Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2002, s. 178-188; İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, 2007, XXXIII,438-443, s. 438; İbrahim Sarıçam, *Hız. Osman*, 4. baskı, TDV Yay., Ankara 2018, s. 101

² Sarıçam, s. 98-100; Ahmed Ağrakça, *Hız. Osman*, Beyan Yay., İstanbul 2004, s. 123-124

duygusunun onun çok konuşmasına bile mâni olduğu bazı araştırmacılarca ifade edilmektedir.³ Oldukça cömert ve hayırsever olup, uluslararası düzeyde ticaretle meşguldü.⁴ Bu meşguliyetine denk düşen bir entelektüelliği de olmalıdır. Hz. Osman, Kur'an'ı ezberleyen, ilmî bakımdan temayüz eden, Hz. Peygamber'in sağlığında da fetva veren birkaç sahabe arasında yer almaktadır.⁵ Kıraat farklarının sebep olduğu tartışmaları önlemek için Hz. Ebu Bekir zamanında mushaf halinde toplanan Kur'an-ı Kerim'i, beş veya yedi nüsha olarak çoğaltarak Mekke, Basra, Küfe, Şam, Yemen ve Bahreyn'e birer nüsha göndermiştir. "İmam Mushafı" denilen nüshayı da Medine'de bırakmıştır.

Resulullah'tan 146 hadis rivayet etmiştir. Hadisleri tam olarak rivayet eder ve bu hususta çok titiz davranırdı. Hatta onun hakkında, "Ashap arasında hadisleri Hz. Osman'dan daha tam ve güzel şekilde rivayet eden birinin olmadığı; ancak onun da hadis rivayetinden çekinen biri olduğu" ifade edilmiştir. Resulullah'ın iki kızıyla evlenmiş olduğu için "Zû'n-nureyn" (iki nur sahibi) lakabıyla meşhur olmuştur.⁶

Bu bilgilerin bizim için önemi, hiçbir devlet ve düzenin Osman gibi bir adamı, yanından uzak tutmak istemesinin mümkün olmadığına dair kanaatimizdir. Bu yüzden Osman'ın, gerek Ebu Bekir ve gerekse Ömer zamanlarında bulunduğu mevkiyi anlayabilmekteyiz.⁷ Bunun diğer örneği de, Resulullah'ın risalet hayatı boyunca, Ümeyye oğullarının İslam ve Müslümanların aleyhinde olmalarına rağmen, İslamiyet'i kabullerinden çok kısa zaman sonra İslam Devleti içinde geldikleri mevki ve itibardır. Bi'setten sonraki yirmi yıl boyunca on kişiyi aşmayan Müslümanı olan Ümeyye oğulları, Osman'ın iktidarını saymasak bile, Resulullah'ın vefatından otuz yıl sonra iktidarın başında olmuşlardır.

Tüm bunlardan yola çıkarak kendisi de bir Ümeyye olan Osman b. Affan'ın hilafetinden önceki dönemlerde yönetimin önemli kademelerinde görev alması ve tabiri caizse sırası geldiğinde de iktidara sahiplenmesi son derece tabii bir durum olarak görünmektedir. Tüm bunların hepsinin makul oluşunun delili de, onun Hz. Peygamber'in yanındaki konumu ile İslam'a ve Müslümanlara yaptığı hizmetlerdir. Bu hususta verilecek en

³ Tacettin Uzun, "Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn", *İstem*, yıl: 3, sayı:6, 2005, ss. 135-145, s. 143

⁴ Ağırakça, *Hz. Osman*, s. 131-133; Sarıçam, s. 38, 98-100; Muhammed Hüseyin Heykel, *Beynel Hilafe ve'l-Mülk Osman b. Affân*, 6. baskı, Daru'l-Mearif, Kahire tsz., s. 40

⁵ Suyûtî, İmam, *Halifeler Tarihi (Tarihü'l-Hulefâ)*, çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yay., İstanbul 2018, s. 193; Kettânî, I,126-130, 138-139; Sarıçam, s. 102; Hüseyin Heykel, s. 45

⁶ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr I-XI*, çev. ed. A. Demircan, Siyer Yay., İstanbul 2014, s. III,59, 64, 82; Suyûtî, s. 180; Sarıçam, s. 107; Yiğit, s. XXXIII,442; Hüseyin Heykel, s. 43

⁷ Hüseyin Heykel, s. 46-47; Rifai, s. 136

önemli örnek, Hz. Osman'ın, Tebük Seferi hazırlıkları sırasında ordunun teçhizi için başlatılan yardım kampanyasında en büyük yardımı yapmasıdır. Onun bu desteğini önemseyen Hz. Peygamber'in bu sırada, "Bugünden sonra yapacakları, Osman'a zarar vermez" dediği rivayet edilmiştir.⁸ Yine Resulullah onun hakkında, "Kendisinden meleklerin hayâ ettiği bir kimse-den ben nasıl hayâ etmem!?"⁹ "Her peygamberin cennette bir refiki vardır. Benim cennetteki refikim de Osman'dır"¹⁰ demiştir. Hadis kaynaklarında Osman'ın büyük bir musibetle karşılaştıktan sonra şehid edileceğine ve bunu, kendisinin de bildiğine dair rivayetler aktarılmıştır.¹¹ Ancak bu rivayetlerin, ne olursa olsun ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz.

1. HZ. EBUBEKİR DÖNEMİNDE HZ. OSMAN

Öncelikle belirtmelidir ki, Hz. Osman Benû Saîde Sakîfesinde gerçekleşen seçimden sonra Hz. Ebu Bekir'e bey'at eden ilk grup içinde bulunamadı; ancak kısa bir süre sonra gidip biat etti. Bu hususta onda herhangi bir muhalefet ve tereddüt görülmemiştir.¹² Rivayete göre, Ebu Bekir'in halife seçilmesinden sonra Emevi Halid b.Said b. As, Hz. Ali ve Hz. Osman'ı, Hz. Ebu Bekir aleyhine kışkırtmaya çalışmış ancak onlar buna yüz vermemişlerdir.¹³

Resulullah'ın, Hz. Ebu Bekir'e mescide yakın bir yerde arsa verdiği ve bu arsanın da Hz. Osman'ın eviyle karşı karşıya olduğu rivayet edilmektedir. Bu yüzden Hz. Osman, yakın komşusu olan Hz. Ebu Bekir'i sık sık ziyaret ettiği ve onu yalnız bırakmadığı ifade edilmektedir.¹⁴

Şura/İstişâre Heyeti Üyeliği

Hz. Osman, Hz. Ebu Bekir döneminde meselelerin görüşüldüğü, halifenin görüş aldığı istişâre heyetinin üyelerindendi. Diğer üyeler ise, en başta Ömer olmak üzere, Ali, Zeyd b. Sabit, Abdurrahman b. Avf ve Muaz b.

⁸ Buhari, Fezailü ashabi'n-nebi, 7; Tirmizi, Menakıb, 19; Ahmed b. Hanbel, I,516; Yiğit, s. XXXIII,438; Suyuti, s. 182. Böyle bir cümlemin bir peygamberin dilinden dökülme ihtimalini kabul etmek zor görünmektedir. Ancak rivayet, bu davranışın Resulullah tarafından övülmüş ve örnek gösterilmiş olduğu şeklindeki bir ifadenin değişmiş bir biçimi olmalıdır.

⁹ Müslim, Fezailü's-sahabe, 26; Suyuti, s. 182

¹⁰ Tirmizi, Menakıb, 19; İbn Mace, "Mukaddime", 11

¹¹ Buhari, Fezailü ashabi'n-nebi, 5-7, Edeb, 119; İbn Mace, Mukaddime, 11; Tirmizi, Menakıb, 19; Yiğit, s. XXXIII,442

¹² Sarıçam., s. 39; Murat Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1993, s. 62

¹³ Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Kitabu'l-Cümel min Ensâbü'l-Eşrâf I-XIII*, thk. Z. Zekkar-R. Zirikli, Daru'l-fikir, Beyrut 1996, II,772; Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebu Bekir*, 6. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, s. 67

¹⁴ Buhari, Cenaiz, 94; İbn Sa'd, s. III,227-228; İsrail Balci, *Sadık Halife Hz. Ebu Bekir*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, s. 42

Cebel idi.¹⁵ Hz. Ebu Bekir için Hz. Osman, Hz. Ömer'le birlikte ikinin ikincisiydi. Gerekliğinde Hz. Ömer sertliği ve kararlılığıyla Hz. Ebu Bekir'in yanında olduğu gibi, Hz. Osman da yumuşaklığı ve inceliğiyle hep onun yanında, onunla beraberdi.¹⁶ Hz. Ebu Bekir döneminde, Hz. Ömer vezir olarak, Hz. Osman da emin ve kâtip olarak görev yapmaktaydılar. Diğer kâtipler de, şura üyelerinden Ali ve Zeyd b. Sabit idi.¹⁷

Hz. Ebû Bekir, 12/633 yılında hacca giderken Medine'de yerine Hz. Osman'ı vekil bırakmıştır.¹⁸

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine bazı sahabiler, Ridde hareketlerinin getireceği tehlikeye işaret ederek Üsâme ordusunun sevk edilmemesini, Hz. Ebû Bekir'den talep ettiler. Bunların arasında Ömer b. Hattâb, Saîd b. Zeyd, Ebû Ubeyde b. Cerrah ve Sa'd b. Ebî Vakkas'la birlikte Hz. Osman da bulunuyordu; ancak Hz. Ebû Bekir onların teklifini kabul etmeyerek, Üsâme ordusunu şevketti.¹⁹

Hz. Ebu Bekir'in, Hz. Osman'ın görüşüne önem verdiği zamanlarda vardı. Dinden dönenlerle yapılan savaşların (ridde) bitmesinden sonra Hz. Ebu Bekir, Bizans üzerine Suriye bölgesine sefer düzenlemeyi düşündü. Bunun için ileri gelen kimselerle istişare etmiş, herkes bakış açısını, düşüncesini ortaya koymuş, farklı düşünenler olmuştu. Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman'a görüşünü sorduğunda o, şöyle cevap vermiştir: "Sen bu devletin başkanısin. Senin bu dini koruduğunu ve bunun için bütün gücünü harcadığını görüyoruz. Sen bu dine bağlı olan insanlara nasihat etmekte, onlara karşı şefkatle davranmaktasın. Eğer ümmet için menfaat getireceğini düşünüyorsan, orduyu sefere gönder, bu sebeple zan altında kalmaz, suçlanmazsın." dedi. Talha, Zübeyr, Sa'd, Ebû Ubeyde, Saîd b. Zeyd ve ensardan,

¹⁵ Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vadih, *Tarihu'l-Yakubi I-II*, Daru Sadır, Beyrut tsz., s. II,132-133; İbnü'l-Esir, s. II, 364

¹⁶ Hüseyin Heykel, s. 47

¹⁷ Yiğit, s. XXXIII,438; Mustafa Fayda, "Ebu Bekir", *DİA*, 1994, ss. X,101-108, s. 106; Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadet (İslim Tarihi) Hz. Osman (ra) ve Hz. Ali (ra) İhtilâf ve İhtilaller*, çev. Osman Zeki Mollamehmedoğlu, Eser Yay., İstanbul 1978, s. V,10; Ekrem Sağıroğlu, *Hz. Osman*, Düşün Yay., İstanbul 2016, s. 33; Ahmet Lütfi Kazancı, *Emevîlerin Mahvettiği Şehit Halife Emirü'l-Mü'minin Hz. Osman*, Ensar Yay., İstanbul 2011, s. 61; Sallabi, Ali Muhammed, *Birinci Halife Hz. Ebubekir Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ş. Şenaslan-F. Aktaş, Ravza Yay., İstanbul 2009, s. 190; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 63; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman, Katline Sessiz Kalınan Halife*, 2. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2017, s. 15

¹⁸ Halife b. Hayyat el-Ufuri, *Tarih*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993, s. 79; Diyarbekri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihü'l-Hamis fi Ahvâli Enfesi Nefsi I-II*, byy., 1306, s. II,222; İbnü'l-Esir, s. II,368; Sarıçam, s. 39; Ağırakça, *Hz. Osman*, s. 25; Ahmed Ağırakça, *Hz. Ebu Bekir Devri İslam Tarihi*, Buruc Yay., İstanbul 1998, s. 388; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 64

¹⁹ Sarıçam, s. 39; Çelebi, Muhammed, *Hayatu Osman*, 2. baskı, Darul Cil, Beyrut 1987, s. 59

muhacirlerden orada bulunan diğerk sahabe de Osman'a destek olarak aynı görüşte olduklarını belirttiler.²⁰

Yemame savaşında birçok hafızın şehit düşmesi üzerine Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'e giderek Kur'an'ın toplatılmasını tavsiye etti. Bunun üzerine o, Zeyd b. Sabit başkanlığında, Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ud, Ebu'd-Derda, Ubeyy b. Kab, Ebu Musa el-Eşari ve Mikdad b. Esved gibi sahabenin ve Hz. Osman'ın yer aldığı bir heyete Kur'ân'ı toplama görevi verdi.²¹

Rivayete göre Hz. Ebu Bekir, komutanlarını atama hususunda istişare ettiği Hz. Ömer'e, Hz. Osman'ın komutan olarak atanması hususundaki fikrini sormuş, o da onun komutanlığa uygun olmadığını ancak fikrinin alınabileceğini ifade etmiştir.²²

Halifeye Aracılık

Hz. Peygamber'in hanımları ve kızı Fatıma, onun Hayber ve Fedek'teki hissesini talep etmek üzere Hz. Ebû Bekir'e, Hz. Osman'ı gönderdiler. Bunun üzerine Hz. Aişe o hanımlara şunları söyledi: "Allah'tan korkmuyor musunuz? Siz, Resulullah'ın 'Biz miras bırakmayız, bıraktığımız sadakadır...' dediğini hatırlamıyor musunuz?". Öte yandan Halife Hz. Ebû Bekir, Resulullah'ın, "Biz peygamberler miras bırakmayız, bıraktığımız sadakadır" buyurduğunu söyleyerek onun terekesini taksim etmeyeceğini; ancak hayatta iken kendisinin bakmakla yükümlü olduklarına bakacağını ve onun sarf ettiği yerlere de aynen sarf edeceğini bildirdi.²³ Bu uygulama diğerk üç halife döneminde de devam etmiştir.

Vali Atama

Hz. Ebu Bekir, Bahreyn'e kimi vali atayacağını arkadaşlarıyla istişare ettiğinde Hz. Osman, "Resulullah'ın (sav) görevli olarak gönderdiği, bölge halkından önce Müslüman olmuş, bölgeyi ve halkı tanıyan, halkın da kendisini tanıdığı bir kişiyi vali olarak görevlendir" dedi. Bu sözıyla Hz. Os-

²⁰ Diyarbekri, s. II,223; Sallabi, *Birinci Halife Hz. Ebubekir*, s. 364, 404; Sallabi, Ali Muhammed, *Raşid Halifeler Dönemi: 3-Müminlerin Emiri Hz. Osman Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yay., İstanbul 2009, s. 49; Ağrakça, *Hz. Osman*, s. 25-26; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 63; Balcı, s. 297; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi I-IV*, Gonca Yay., İstanbul 1986, s. 240; Rifai, Seyyid Ahmed Seyyid Yakub es-Seyyid Yusuf, *Emiru'l-Müminin Osman b. Affan (ra) min İslamîhi ila Şehadetihî*, 3. baskı, byy., 2006, s. 135-136; Çelebi, s. 65-66

²¹ Abdülkadir Gölpinarlı, *Sosyal Açından İslam Tarihi*, Der Yay., İstanbul 1991, s. 298; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 64; Çelebi, s. 60-62

²² Balcı, s. 249

²³ Müslim, 51; Sarıçam, s. 39; ; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 63; Balcı, s. 144

man, el-Alâ b. Hadramî'yi kastediyordu. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, el-Alâ b. Hadramî'yi Bahreyn'e vali olarak atadı.²⁴

Kıtlık ve Ekonomik Kriz

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Ebu Bekir (ra) döneminde şiddetli bir kuraklık ortaya çıkmıştı. İnsanlar Hz. Ebu Bekir'e gelip, "Ey müminlerin emiri! Gökten yağmıyor, yerden bitmiyor. İnsanlar şiddetli bir felakete yakalanmış, açlıkla mücadele ediyorlar" diyerek durumlarını arz ettiler. Hz. Ebu Bekir "Evlerinize gidin ve sabredin. Cömert olan Allah, akşam olmadan size bir kapı açar" dedi.

O gün içerisinde insanlar, Hz. Osman'ın kervanlarının Şam'dan yüz deve yükü buğday ve yiyecek getirdiğini duyunca Hz. Osman'ın kapısının önünde toplandılar. Büyük bir kalabalığı karşısında gören Osman b. Affân, "Ne istiyorsunuz?" dedi. İnsanlar, "Gökten yağmıyor, yerden bitmiyor. İnsanlar şiddetli bir felakete yakalanmış, açlıkla mücadele ediyorlar. Sende buğday ve yiyecek olduğunu duyduk. Onları bize sat, biz de fakir Müslümanlara dağıtalım" deyince, Hz. Osman bunu kabul etti. Yiyecekler Hz. Osman'ın evindeydi. Onlara, "Bunları satın alırken bana ne kadar kâr vereceksiniz?" diye sordu. Başlangıçta, "yüzde yirmi" dediler. Hz. Osman artırılmasını istedi. Bunun üzerine, "yüzde elli" dediler. Hz. Osman daha da artırılmasını isteyince oradakiler, "Ey Ebû Amr! Medine'nin tacirleri bizleriz. Ticaretle meşgul olan başka kimse yok. Fiyatları gelip de kim artıracak?" dediler. Hz. Osman, "Allah artırır. Her bir dirheme karşılık on dirhem verir. Var mı daha fazla veren!" deyince, "haşa! Hayır" cevabını verdiler. Hz. Osman, "Allah şahidim olsun ki; ben bunları fakir Müslümanlara sadaka olarak dağıtacağım" dedi.²⁵

İbn Abbâs şöyle diyor: "O gece, Resulullah'ı (sav) rüyamda gördüm. Alalı bir devenin üzerindeydi. Üzerinde nurdan bir giysi, ayağında nurdan bir ayakkabı, elinde de nurdan bir asa vardı ve acele ediyordu. Dedim ki; "Ey Allah'ın elçisi! Seni ve sohbetini çok özledim, nereye gidiyorsun?" dedi ki, "Ey İbn Abbâs! Osman, büyük bir sadaka verdi ve Allah da bu sadakayı kabul edip onu cennette evlendirdi. Biz de düğününe davet edildik"²⁶

²⁴ Kenzü'l-Ummâl, s. V,620 (15093); Sallabi, Ali Muhammed, *Müminlerin Emiri Hz. Ömer Hayatı Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*, çev. M. Akbaş, Ravza Yay., İstanbul 2006, s. 93; Sallabi, *Hz. Osman*, s. 49; Rifai, s. 136

²⁵ Sallabi, *Hz. Osman*, s. 50; Yiğit, s. XXXIII,442; Ağırakça, *Hz. Osman*, s. 26-27; Sarıçam., s. 40; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 64

²⁶ Sallabi, *Hz. Osman*, s. 51

Ömer'in Halife Ataması Esnasındaki Tutumu

Hız. Ebû Bekir, vefat etmeden önce Hız. Ömer'i, kendisinden sonra hilafet makamına geçecek kimse olarak belirlemeye karar verdi. Durumu, içinde Osman b. Affan'ın da bulunduğu muhacirlerin ve ensarın ileri gelenleri ile müzakere etti. Bazı rivayetlere göre onlar Ömer'i istediklerini söylediler. Önce Abdurrahman b. Avf'a danıştı ve düşüncesini sordu. Abdurrahman b. Avf, Ömer'in hilafeti konusunda olumlu görüş beyan etti. Onun hilafete getirmek istediği kişilerin en üstünü olduğunu dile getirdi. Bunu müteakip Hız. Osman'ı çağırtdtı. O da Abdurrahman gibi bu düşünceyi doğru bulduğunu açıklayarak, Ömer'in gizlediklerinin açığa vurduklarından daha hayırlı olduğunu ve içlerinde onun gibisinin olmadığını söyledi.²⁷

Çok sayıdaki rivayetlerden bazılarına göre Hız. Ebu Bekir namaza çıkamayacak derecede hastalanınca imamlık görevini Ömer'e bıraktı ve onu yerine halef tayin etmek üzere, sahabenin ileri gelenlerinin görüşlerini almak için Abdurrahman b. Avf, Said b. Zeyd, Osman b. Affan, Üseyd b. Hudayr gibi sahabilerle istişare etti. Burada halifenin Ömer'i öne çıkarması, bazıları onun sert mizacını öne sürerek çekincelerini dile getirmelerine yol açtı. Hız. Ebu Bekir Hız. Osman'a, halife adayı olarak Ömer hakkındaki kanaatini sorduğunda Hız. Osman şöyle dedi, "Allah şahittir ki, onun içi dışından çok daha samimidir ve aramızda bu işi yüklenebileceklerin en hayırlısıdır." Bazı sahâbiler Hız. Ebû Bekir'e gelerek itirazlarını dile getirerek ona, "Ömer'i niçin halife tayin ettiğini sorduğunda Rabb'ine ne cevap vereceksin? Bize karşı sertliğini gördüğün halde onu niçin başımıza tayin ediyorsun?" dediler.

Hız. Ebû Bekir bu sırada yatağına uzanmış yatıyordu. "Beni oturtunuz!" dedi. Sözlerine şu şekilde devam etti, "Siz beni Allah ile mi korkutuyorsunuz? Sizin işinizde zerre kadar haksızlık etmiş olan hüsrana uğrasın. Rabbime kavuştuğum zaman 'Allah'ım! Onlar üzerine kullarının en iyisini halef tayin ettim' derim".

Halife, görüşmelerini tamamladıktan sonra, ataması konusunda bir vasiyet yazacağını söyleyerek ona uymaları hususunda onlardan söz aldı. Daha sonra kâatibi Hız. Osman'ı çağırarak bu hususta yazdıracağı ahidnâmeyi yazdırmaya başladı, "Bu, Ebû Bekir b. Ebi Kuhâfe'nin dünyadan ayrılırken son deminde, ahirete giderken ilk anında, kâfirin iman ettiği, günahkârın tevbe ettiği ve yalancının doğru söylediği bir anda yaptığı ahiddir. Ben kendimden sonra halife olarak Ömer b. Hattab'ı tayin ettim. Onu dinleyip itaat ediniz. Ben bununla Allah'a, Resûlü'ne ve dinine, kendime ve size iyilik dilemiş bulunuyorum. Adil davranacağımı umuyorum.

²⁷ Hüseyin Heykel, s. 47; Çelebi, s. 67

Aksine hareket ederse, herkes yaptığının cezasını görür. Ben iyilik istiyorum. İleride ne olur, onu bilemem. Zalimler neye uğrayacaklarını bilecekler. Allah'ın selamı ve rahmeti üzerinize olsun”.

Bir rivayete göre, Hz. Ebu Bekir, ahidnâmeyi yazdırırken, “Ben kendimden sonra halife olarak ...” der ve cümleyi tamamlayamadan aniden bayılır. O anda Ebu Bekir'in vefat ettiğinden korkan Hz. Osman hemen, “Ben kendimden sonra halife olarak Ömer b. Hattâb'ı tayin ettim,” diye cümleyi tamamlar. Hz. Ebu Bekir, ayılıp da Hz. Osman'a ne yazdığını okumasını isteyince, Hz. Osman ona yazdığını okur. Hz. Ebu Bekir, metni tamamlatarak daha kendisi yazdırmadan evvel Hz. Ömer'in adının yazıldığını duyunca son derece memnun olarak: “Allah-u Ekber!” diye haykırır ve ilâve eder, “Allah senden razı olsun Osman! Ben ayılmayıp da ölseydim ve sen bu tavrınla kendi adını yazsaydın gerçekten buna senin de lâıyk ve ehil olduğunu söyledim.”

Ebu Bekir ayılıp cümlelerin tamamlandığını görerek memnuniyetle onu mühürler ve yanına Ömer ile Osman'ı alıp Mescid-i Nebeviye gider ve halka şöyle der, “Sizin için halife seçtiğim kişiye razı olur musunuz? Bir yakınımayı tayin etmedim. Allah'a and olsun ki bütün gücümle düşünüp taşındım ve Ömer b. Hattâb'ı uygun buldum; onu dinleyin ve ona uyun” orada bulunanların hepsi olumlu cevap verdi.” Hz. Ebu Bekir (ra) vefat etmiş ve Hz. Ömer hilafete, devlet başkanlığına getirilmişti.²⁸ Yine, Hz. Ebu Bekir'in ayılıp, Hz. Osman'ın “Ömer” yazdığını görünce, “Eğer Ömer'i bırakmasaydım, seni bırakırdım” dediği de rivayet edilmektedir.²⁹

Hz. Ebu Bekir'in cenaze namazını Hz. Ömer kıldırdı. Oğlu Abdurrahman, Hz. Ömer, Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah ve Sa'd b. Ebu Vakkas tarafından kabre konuldu.³⁰

²⁸ İbn Sa'd, s. III,224-226, 314-315; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, s. II,368-370; Suyûtî, s. 103-105; A. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ I-II*, Bedir Yay., İstanbul, 1986, s. I,335-336; Yiğit, s. XXXIII,438; Mustafa Fayda, “Ömer”, *DİA*, 2007, ss. XXXIV,44-51, s. 45; Fayda, “Ebu Bekir”, s. X,104; Ağırakça, *Hz. Osman*, s. 28-29; Sallabi, *Hz. Ömer*, s. 100102; Sallabi, *Hz. Osman*, s. 49-50; Ali M. Muhammed Sallabi, *İslam'da Şura*, çev. Harun Ünal-Bahaddin Sağlam, Ravza Yay., İstanbul 2010, s. 74-79; Sarıçam, s. 40-41; Murat Sarıcık, *Haya Timsali Hz. Osman (ra)*, 4. baskı, Nesil Yay., İstanbul 2009, s. 125-127; Mahmud Şakir, *Dört Halife Hz. Ebubekir-Hz. Ömer-Hz. Osman-Hz. Ali-Hulefa-i Raşidîn*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul, 1994, s. 129-135; Doğrul, s. V,10; Sağıröğlü, s. 33; Kazancı, s. 64-65 Ağırakça, *Hz. Ebu Bekir*, s. 394-397; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 65-66; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, s. 14-16; Mustafa Özkan, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkileri*, 2. baskı, Araştırma Yay., Ankara 2015, s. 65; Rifai, s. 137-140; Çelebi, s. 67-72

²⁹ Azimli, *Ebu Bekir*, s. 176

³⁰ İbn Sa'd, s. III,235; İbnü'l-Esir, s. II,384; Fayda, “Ebu Bekir”, s. X,104; Sarıçam, s. 41 Ağırakça, *Hz. Ebu Bekir*, s. 398; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 66; Algül, s. 342

2. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE HZ. OSMAN

Hiz. Osman'ın Hiz. Ömer'in yanında önemli bir konumu vardı. İnsanlar Hiz. Ömer'e bir şey sormak istediklerinde, onu Hiz. Osman ve Abdurrahman b. Avf aracılığıyla sorarlardı. Hiz. Osman "redif" olarak isimlendirilmekteydi. Bu kelime "ikinci adam" anlamına gelmektedir. Araplar başkandan sonra müracaat ettikleri ikinci kişiye bu ismi vermekteydiler.³¹

Hiz. Ömer döneminde Hiz. Osman, adeta vezir konumundaydı. Hiz. Ebu Bekir döneminde Hiz. Ömer'in konumu neyse, Hiz. Ömer döneminde Hiz. Osman'ın konumu da oydu. Hiz. Ömer, Hiz. Ebu Bekir döneminde insanların hayrı için son derece önemli bir mevkide hizmet etmişti. Aynı şekilde Hiz. Osman da, Hiz. Ömer döneminde insanların hayrı için çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Hiz. Ebu Bekir insanların en merhametlisiydi. Buna karşılık Hiz. Ömer, hakkın yerine getirilmesi konusunda insanların en şiddetlisiydi. Allah (cc) Hiz. Ebu Bekir'in yumuşaklığıyla, Hiz. Ömer'in sertliğini uyumlu bir bütün haline getirmiş ve bunun neticesi olarak adil bir yönetim ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Hiz. Ömer döneminde de Ali, Abdurrahman ve Abdullah b. Abbas gibi şûranın tabii üyesi olan Hiz. Osman, birçok hususta görüş beyanında bulunmuştur. Ömer, Medine dışına çıktığında yerine Osman'ı bırakırdı³²

Hiz. Osman merhametli oluşuyla, Hiz. Ebu Bekir'e çok benzemektedir. Hiz. Ömer ise tarzı olduğu üzere, hakkın uygulanması bakımından insanların en şiddetlisiydi. Hiz. Ömer halifelik vazifesini üstlendiğinde Yüce Allah, Hiz. Ebu Bekir'in yerine Hiz. Osman'ı rahmeti ve merhametiyle dengeleyici bir unsur olarak görevlendirmişti adeta. Hiz. Ömer'in sertliğiyle, Hiz. Osman'ın yumuşaklığının uyumuyla ortaya çıkan birçok hüküm ve toplum menfaatine yönelik yöntemler söz konusudur. Böylece en adil yönetim biçimi oraya çıkmış olmaktadır. Hiz. Osman'ın Hiz. Ömer dönemindeki konumu, herkes tarafından çok iyi bir şekilde bilinmektedir.

Hiz. Ömer 21/642 yılında Nihavend'in fethi için Suriye bölgesine gitmek istemiş, konuyu istişare amacıyla şûra meclisinde görüşlerini sorduğu üyelerden Hiz. Osman, Hiz. Ali ve Talha halifeye, tavsiyelerde bulunmuşlardı.³³

³¹ Sallabi, *Hiz. Osman*, s. 52; Yiğit, s. XXXIII,438; Sarıçam, s. 41; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hiz. Osman*, s. 63; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hiz. Osman*, s. 16; Rifai, s. 136, 143; Çelebi, s. 75

³² Belazuri, *Ensâbü'l-Eşraf*, s. X,323; İsrail Balçı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hiz. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 16, 2003, ss. 185-204, s. 192; Mustafa Şahin, *Hiz. Ömer Döneminde Şura*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2002, s. 43; Ağrakça, *Hiz. Osman*, s. 29; Sarıçam, s. 42; Sallabi, *Şura*, s. 97-98; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hiz. Osman*, s. 67; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hiz. Osman*, s. 16; Rifai, s. 140

³³ İbnü'l-Esir, s. II,504-505; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hiz. Osman*, s. 67; Sallabi, *Hiz. Osman*, s. 52; Çelebi, s. 82-85

Hz. Ömer halife olduğunda önde gelen sahabilerle, beytü'l-mal harcamaları konusunda istişare ettiğinde Hz. Osman, beytü'l-mal'dan yedirip içirmesini tavsiye etti.

Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'yi Fetih için Kudüs'e göndermeden önce insanlarla istişare etti. Hz. Osman, halifenin ordunun başında olmasının daha doğru olacağına işaret ettikten sonra şöyle dedi, "Eğer sen ordunun başında bulunmaz, Medine'de kalırsan, Kudüs'ün fethini önemsemediğin, o bölgeyi hafife aldığın yönünden yorumlar yapılabilir. Bölgedekiler İslam'ın üstünlüğünü kabul edinceye ve cizye vermeye razı oluncaya kadar mücadele etmek gerekir. Bu şartlarda ordunun başında bulunmak daha isabetlidir." Hz. Ali de, Hz. Osman'ın fikri doğrultusunda görüş beyan etti, Hz. Ömer de buna göre tavır belirledi.³⁴ Yerine Osman'ı vekil bırakarak bölgeye gitti.³⁵

Hz. Osman, halife Hz. Ömer ile görüş ayrılığına düştüğü olurdu. İhtilaf ettikleri hususlardan biri, Kudüs'ün fethinde şehri teslim etmek üzere devlet başkanı Hz. Ömer'in Filistin'e gidip gitmemesi meselesinde idi. Osman, Hz. Ömer'in Kudüs'e gitmesini istemiyor, Medine'de kalmasını öğütüyordu. Oradaki Hıristiyanların ayağına gitmenin hiçbir anlamı yoktu. Zaten şehir fethedilmek üzereydi. İstiyorlarsa İslâm'a girebilirlerdi bu onların zaten yapması gereken şeydi. İstiyorlarsa zimmi olarak kalabilir ve İslâm devletinin vatandaşı olabilirlerdi.³⁶

Hz. Ömer mâli ve askerî konularda da istişâreler yaparak karar almıştır. Halife, büyük bir ordunun Müslümanların üzerine geldiğini öğrendiğinde, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam, Hz. Osman ve Hz. Ali ile istişârede bulunmuştur.³⁷

Halid b. Velid, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak insanların içki içmeye cüret ettiklerini haber verdi. Ömer, arkadaşlarından Ali, Osman, Zübeyr ve Sa'd ile istişare etti. Bunun üzerine içki içen kişinin cezasını seksen sopa olarak belirledi.³⁸

"Hz. Ömer de Ebu Bekir gibi ictihadlarını çok defa şûra usûlüyle yapmıştır. Onun başta Hz. Ali olmak üzere, Osman, Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit gibi sahabenin ileri gelenle-

³⁴ Hüseyin Heykel, s. 47-48; Sallabi, *Hz. Osman*, s. 52; Rukiye Tosun, *Belâzürî ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009, s. 77-78

³⁵ Yakubi, s. II,147; Azimli, Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, 6. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, s. 171; Hüseyin Heykel, s. 47

³⁶ Ağırakça, *Hz. Osman*, s. 30; Mahmud Şakir, s. 223; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 67-68; Çelebi, s. 86

³⁷ Ebu Ubeyd, Kasım b. Selam, *Kitabu'l-Emval*, thk. Muhammed Ammara, Daru's-Şuruk, Beyrut 1989, s. 342; İbnü'l-Esir, s. II,390; Şahin, s. 29

³⁸ İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yay, Ankara 2017, s. 367

rinden oluşan bir istişare meclisi bulunmaktaydı.”³⁹ Hz. Osman’ın Hz. Ebu Bekir döneminde olduğu gibi bu dönemde de kâtiplik yaptığı, hatta Hz. Ömer’in şûra kararını da Hz. Osman’a yazdırdığı ifade edilmektedir.⁴⁰

Dîvân Uygulaması ve Hz. Osman

Fetihler artmış, elde edilen ganimetlerle beytü’l-mal dolmuş, taşmıştı. Hz. Ömer bu malların nasıl bir uygulamaya tâbi tutulacağı konusunda sahabe topladı ve onlarla istişare etti. Bu istişare sırasında Hz. Osman şöyle dedi, “İnsanların gittikçe zenginleştiklerini, varlıklarını artırdıklarını görüyorum. Eğer insanların aldıkları sayılmaz, alanla almayan birbirinden ayrılmazsa işin karışmasından korkarım. Hz. Ömer, Hz. Osman’ın görüşünü kabul etti ve nihayetinde divanlar oluşturuldu.”⁴¹

Haraç Arazileri Uygulaması

Bilal ve Abdurrahman b. Avf gibi sahabilerin muhalefetine rağmen Hz. Ali ve Hz. Osman, Hz. Ömer’in fethedilen arazilerin askerlere dağıtılmayıp, haraç karşılığında sahiplerinde bırakılması yönündeki uygulamasını desteklemişlerdi.⁴²

Tarih Uygulaması ve Hz. Osman

Bazı rivayetlere göre, Hz. Ömer’i hicrî yılın muharrem ayıyla başlatması konusunda yönlendiren Hz. Osman’dır. Danışmalar ve görüşmeler sonucunda Müslümanların takvimlerinin, Hz. Peygamber’in hicretiyle başlaması konusunda görüş birliği ortaya çıkmıştı. Çünkü hicret, hakla batılın ayırım noktasıdır. Hicrî senenin hangi ayla başlaması gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya çıktı. Hz. Osman, haram aylardan olması, sayı yönünden ayların ilki olması ve hacdan dönüş vaktine denk gelmesi gibi gerekçelerle senenin muharrem ayıyla başlatılmasını önerdi. Hz. Ömer bu teklifi kabul etti. Sahabenin diğer önde gelenleri de bu öneriyi uygun buldular ve böylece hicrî sene muharrem ayıyla başlatılmış oldu.⁴³

³⁹ İbn Sa’d, s. II,355; Muhsin Koçak, “Ömer-Fıkıh”, DİA, 2007, ss. XXXIV,51-53, s. 52; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 67; Hüseyin Heykel, s. 48; Rifai, s. 143

⁴⁰ Balcı, s. 51

⁴¹ Sallabi, *Hz. Osman*, s. 53; Mahmud Şakir, s. 315; Sarıçam, s. 41; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 68; Rifai, s. 144

⁴² Sallabi, *Hz. Osman*, s. 54; Yiğit, s. XXXIII,438; Mustafa Fayda, *Hulefa-yı Raşidin Devri (Dört Halfe Dönemi)*, Kubbealtı Yay., İstanbul 25014, s. 305; Rifai, s. 143

⁴³ Sallabi, *Hz. Osman*, s. 53; Mahmud Şakir, s. 315; Temmavi, Süleyman Muhammed, *Hazreti Ömer ve Modern Sistemler*, çev. M. Vesim Taylan, Kayıhan Yay., İstanbul 1993, s. 194-195; Rifai, s. 144; Çelebi, s. 93-94

Ümmühâtü'l-Mü'minînle Haccı

Hicrî on üç senesinde Hz. Ömer halifelik görevini üstlenince, o sene Abdurrahman b. Avf'ı insanlarla birlikte vazifesini yerine getirmesi ve onları yönlendirmesi için hacca gönderdi. Halifenin, Medine'den ayrıldığında yerine Hz. Osman'ı vekil bıraktığı olurdu. Ancak 23/643 yılında ise farklı bir uygulamaya şahit oluyoruz. Hz. Ömer, Medine'de yerine Zeyd b. Sâbit'i bırakarak Abdurrahman b. Avf ile birlikte haccetti. Hz. Ömer o sene, müminlerin annelerine de haccetmeleri konusunda izin verdi. Bu yolculukta, evi korumak üzere kalan Hz. Peygamber'in Şevde dışındaki eşleri de beraberinde hacca gittiler. Onları hevdeç içinde hacca gönderdi. Yanlarında da Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf bulunmaktaydı. Hz. Osman devesiyle onların önlerinden gitmekte ve kimsenin kendilerine yaklaşmasına müsaade etmemekteydi. Hz. Ömer'in konakladığı yerlerde onlar da konakladılar. Onlarla birlikte Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf da konakladı. Hz. Peygamberin eşlerinin yanına kimseyi yaklaştırmadılar.⁴⁴ Hz. Osman, Câbiye seferinde Hz. Ömer'e eşlik etmiştir.⁴⁵

Halifelik yıllarında Hz. Ömer geçim sıkıntısı çekmeye başladı. Bu nedenle zaman zaman devlet hazinesinden borç para alır, bazen bunu ödeyemeyerek borcun süresini uzatırdı. Bu durumu gören aralarında Hz. Osman, Hz. Ali ve Talha'nın bulunduğu bir grup, halifeden çekindikleri için kızı Hafsa'ya giderek, halifenin maaşının artırılması teklifinde bulundular. Bu duruma sinirlenen Hz. Ömer, "Ömer, Resulullah gibi yaşayacak" diye cevap vererek bu teklifi reddeder.⁴⁶

3. ŞÛRA'NIN OLUŞTURULMASI VE ÇALIŞMASI

Hz. Ömer'in, Muğire b. Şu'be'nin (ö.50/670) kölesi Ebu Lü'lü' tarafından ağır bir şekilde yaralanması üzerine Müslümanlar, Hz. Ömer'e kendisinden sonra gelecek halifenin kim olması gerektiğini sorarlar. Hz. Ömer de onlara: "Eğer Ebu Ubeyde b. Cerrah sağ olsaydı, onu tayin ederdim. Bu hususta Rabbim beni sorguya çekerse, Peygamber'in, 'Ebu Ubeyde bu ümmetin Eminidir' dediğini işittim, diye cevap verirdim. Ya da Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim (ö. 12/633) sağ olsaydı, onu halife tayin ederdim. Bundan dolayı Rabbim beni sorguya çekerse, Peygamberin, 'Sâlim, Allah'ı en çok seven kişidir' dediğini işittim, diye cevap verirdim." der.

Ölüm döşeginde yatan Hz. Ömer'in, halifeyken en sık istişare ettiği kişilerden olan ve en az Ebu Ubeyde ve Sâlim kadar bu işe layık olan Hz. Ali ve Hz. Osman'dan bahsetmemesi gerçekten dikkat çekicidir. Bu durumun

⁴⁴ İbn Sa'd, Tabakât, s. III,147-148; Sallabi, *Hz. Osman*, s. 54; Sarıçam, s. 42; Kazancı, s. 65

⁴⁵ Sarıçam, s. 42

⁴⁶ İbnü'l-Esir, II,440; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 68

sadece kişilerle ilgili bir durum olmadığı ve dönemin sosyal ve siyasal yapısının da Hz. Ömer'in bu şekilde tavır takınmasında etkili olduğu açıktır. Çünkü Hz. Ali ve Hz. Osman, aileleri büyük ve nüfuzlu olan sahabilerdendir. Biri Benî Hâşim'e diğeri ise bu ailenin rakibi Benî Ümeyye'ye mensuptur. Bundan dolayı Hz. Ömer, hilâfetin bir "aile hilâfeti" şekline dönüşmesini istememektedir. Sâlim ise nüfuzu olmayan eski bir köledir. Onun halife olması halinde böyle bir tehlike söz konusu değildir. Hz. Ömer'in en çok çekindiği husus, eski Arap asabiyetinin canlanmasıdır. Bu nedenle, kendi ailesini diğer ailelerden hiç ayırmamış ve soyundan hiç kimseyi önemli bir devlet vazifesine getirmemiştir. Bu uygulamasındaki tek hedefi, hilâfeti ve idareyi sadece bir ailenin tahakkümüne bırakmamaktır.

Halife Ömer, yerine herhangi birini tayin etmeyince, orada bulunanlardan birisi Hz. Ömer'e, oğlu Abdullah b. Ömer'i halife aday olarak göstermesini söylemiştir. Fakat hilâfetin saltanata dönüşmesine şiddetle karşı çıkan Ömer'in böyle bir teklifi kabul etmesi mümkün değildir. Gerçekten de öyle olmuş ve Ömer bu teklifi kabul etmeyerek, oğlunu veliaht göstermemiştir. Hz. Ömer'in halife tayin edip etmeme konusunda şöyle dediği de rivayet edilmektedir, "Bu işi hayatta iken ve ölümümde de yüklenmek istemem. Yerime birini halife tayin edersem, uygundur; zira benden daha hayırlı biri (Hz. Ebû Bekir) böyle yapmıştır; yerime birini seçmesem de olur; zira benden daha hayırlı olan biri (Hz. Peygamber) halife tayin etmemiştir. Şüphesiz ki Allah, dinini zayıf etmeyecektir."

Bu sefer yanındakiler hiç olmazsa bir vasiyet bırakmasını istemişler. Hz. Ömer de yeni halifenin seçimini, Hz. Peygamberin cennet ehlinde saydığı altı sahabeye havale etmiştir. "Eğer onlar seçerlerse, en iyisini seçerler" demiştir. Cennetle müjdelenen bu kişiler: Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkas, Hz. Zübeyr b. Avvam, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Hz. Abdurrahman b. Avf dır.

Hz. Ömer hayatta iken şûra üyeleri hakkında görüşlerini açıklamıştır. Şöyle ki, İbn Abbas ile Hz. Ömer arasında şu konuşmanın geçtiği rivayet edilir. İbn Abbas bir gün Hz. Ömer'i üzgün görür. Hz. Ömer ona, "Hilafet işinde ne yapacağımı, yerime kimi tayin edip de geriye çekilip istirahat edeceğimi bilmiyorum" der. Bunun üzerine İbn Abbas, "Senin için Hz. Ali münasıptır" deyince Ömer, "şüphesiz imamlık için Hz. Ali ehildir; fakat o henüz bu hususta acemidir. Şayet idare işleriniz ona bırakılırsa tahmin edebileceğiniz bir hak yolda size bir takım yükler getirir. Ben böyle görüyorum" der. Hz. Osman'ı bu iş için nasıl bulursunuz diye soran Hz. İbn Abbas'a, "O, halife aday olursa Ebu Muaytoğulları onun ardından onun adına yanlış işler yaparlar. Bu durum halk arasında ileri geri lafların söylenmesinin ve muhtemel bir fitnenin çıkmasına sebep olabilir" cevabını verir.

İbn Abbas, “Talha bu iş için nasıldır?” diye sorunca, Hz. Ömer, “Talha, biraz büyüklenen biridir. Halbuki Allah, Muhammed ümmetini idare işlerini yürütmek için kendisini büyük görenlere müsaade etmemiştir.” der. Bunun üzerine İbn Abbas: “Zübeyr, bu iş için nasıldır?” Ömer, “O, cesur birisidir ama bazı uygulamalarla iktisadi hayatta sıkıntılar doğurabilir” diye yorumlar.

İbn Abbas, “Sa’d b. Ebî Vakkas bu iş için nasıldır?” diye sorunca Ömer, “O, burada yoktur. Hiç şüphesiz ki o kuşatılmış, teçhiz edilmiş bir deve sahibidir. Devamlı olarak onun üstünde savaşıyor. Halbuki devlet işlerini yürütecek olan böyle olmamalıdır.” İbn Abbas, “Öyle ise Abdurrahman b. Avf nasıldır?” Ömer, “O, güzel bir şahıstır. Onu düşünmedim değil. Fakat zayıfçadır. Allah’a yemin ederim ki bir halife böyle olmamalıdır. Ey İbn Abbas! Halife acizlik, zayıflık göstermeyen bir yumuşaklıkta olmalıdır. Şiddeti bırakmalı, cimri olmayan fakat hesabını sağlam yapan israftsız bir cömert olmalıdır.”

Şûra üyelerine bakıldığında, cennetle müjdelendiği ve henüz hayatta olduğu halde Said b. Zeyd’in (ö. 51/671) bu heyetin dışında bırakılması dikkat çekicidir. Muhtemelen onun şûra dışında bırakılmasının en önemli sebebi, Hz. Ömer ile olan akrabalığıdır. Bu durumda geriye altı kişi kalmıştır. Durum böyle olunca halifenin tespitinde sorun çıkabilecektir. Çünkü altı kişinin eşit olarak iki kişi üstünde ittifak etmesi mümkündür. Böyle bir durumda adaylardan biri lehine eşitliği bozacak birine ihtiyaç vardır. Hz. Ömer, oğlu Abdullah’ı şûra heyetine bundan dolayı dahil etmiştir. Hz. Ömer’in oğlu Abdullah’ın sadece halifeyi tespitte çıkabilecek bir eşitlik durumunda söz hakkının olacağını; fakat halife olamayacağını kesin bir dille ifade ederek bu konudaki farklı düşüncelerin önüne geçmiştir.

Hz. Ömer, Hz. Ali’yi, Osman’ı, Sa’d’ı, Abdurrahman’ı ve Zübeyr’i davet ederek onlara şöyle demiştir, “Düşündüm ve neticede sizi, bu insanların lider ve reisleri olarak gördüm. Halife ancak içinizden biri olur. Çünkü Resulullah sizden razı olarak vefat etti. Siz doğru yolda olursanız, insanların ihtilafa düşmesinden korkmam; fakat kendi aranızda ihtilafa girip de onların da bu yüzden ayrılığa düşmesinden korkarım.” Daha sonra, o anda Medine’de olmayan Talha’nın da bu işe ortak olduğunu ve bu ilk üç gün içerisinde Medine’ye ulaşacak olursa şûra heyetine katılmasını ve adaylık hakkının bulunduğunu söylemiştir. Eğer bu iş bittikten sonra Talha gelecek olursa, Talha’nın kabul edeceğine dair taahhüt istemiştir. Sa’d b. Ebî Vakkas, bu konuda Talha’ya kefil olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, “İnşallah Talha muhalefet etmez. Zannedersen bu iki adamdan -Ali ile Osman- başkası bu işe talip olmaz. Eğer bu işi Osman yüklenirse, o, bir hayli yumuşaktır. Ali yüklenirse o biraz mizaha mütemayildir; ama insanları hak yola ileteceklerin layık olanı odur” demiştir. Bunun ardından Hz.

Ömer, Hz. Ali, Osman ve Sa'd b. Ebî Vakkas'a vasiyetlerde bulunmuştur. Eğer Müslümanların bu işlerini yüklenecik olurlarsa, Ali'den Hâşimoğullarını insanların başına getirmekten sakınmasını; Osman'dan Ebu Muaytoğullarını insanların başına musallat etmemesini; Sa'd b. Ebî Vakkas'tan ise kendi akrabalarını insanların başına geçirmemesini vasiyet etmiştir.⁴⁷

SONUÇ

İlk Müslümanlardan olan Hz. Osman, Allah Resulü'nün iki kızıyla evlenmiş, Resulullah zamanında çeşitli durum ve dönemlerde yaptıklarıyla edindiği mevkisini vefatına kadar da korumuştur. Mekke'nin önemli kabilelerinden olan Ümeyye Oğullarının diğer üyeleri gibi, aristokrat, işadamı ve bunların getirdiği donanımına sahip bir karakterdir.

Taşıdığı özellikleri ve Resulullah'a olan çok yönlü yakınlığı, onun ashap içerisinde de öne çıkmasını sağlamıştır. Bu konum Resulullah'ın vefatından sonra da devam etmiş, kendinden önceki halifeler zamanında da saygınlığı ile devlet ve toplum içindeki yerini her zaman korumuştur. Zaten durumun böyle olması, halifelğe aday olması ve iktidara geçmesiyle de kendini göstermiştir.

Hz. Osman her iki halifenin de şûra heyetinde yer almış, bilhassa onların kâtipliğini yürütmüştür. Daha sonraları kurulacak olan vezirlik makamının karşılığının o dönemde kâtiplik olduğu düşünülürse, Hz. Osman'ın işgal ettiği makamın önemi de anlaşılacaktır. Âlim ve dindarlık açısından ashap içerisinde bilgi ve donanım bakımından edindiği yer, bu halifeler zamanında meyvesini vermiş, bazı hususlarda öne sürdüğü teklifler kabul edilmiştir. Her iki halifenin de oluşturduğu halifelik ve vali atama komisyonlarında görev almıştır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Müsned.

A'zamî, M. Mustafa, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Katipleri", çev. Durak Pusmaz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam I-V*, editör: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul 1994, s. 1,381-462

A'zamî, M. Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Hz. Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi*, çev. Hulusi Yavuz, İz Yay., İstanbul 1993

A'zamî, M. Mustafa, *Vahyedenişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi*, çev. Ö. Türker-F. Serenli, İz Yay., İstanbul 2006

⁴⁷ İbn Sa'd, s. III,65-66; Yakubi, s. 160-161; İbnü'l-Esir, s. II,556-565; Mustafa Şahin, s. 52-57; Sarıcık, s. 135-142; Mahmud Şakir, s. 271-278; Kazancı, s. 68-80; Hasan Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2006, s. 29-43; Akarsu, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, s. 69-76; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, s. 16-34; Özkan, s. 68-87

- Ağırakça, Ahmed, *Hz. Ebu Bekir Devri İslam Tarihi*, Buruc Yay., İstanbul 1998
- Ağırakça, Ahmed, *Hz. Osman*, Beyan Yay., İstanbul 2004
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ I-II*, Bedir Yay., İstanbul, 1986
- Akarsu, Murat, *Hilafetine Kadar Hz. Osman*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1993
- Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, *Katline Sessiz Kalınan Halife*, 2. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2017
- Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi I-IV*, Gonca Yay., İstanbul 1986
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebu Bekir*, 6. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2018
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, 6. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2018
- Balcı, İsrail, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 16, 2003, ss. 185-204
- Balcı, İsrail, *Sadık Halife Hz. Ebu Bekir*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016
- Barlak, Hasan, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2006
- Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir Davud el-Bağdadî, *Fütûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, KB Yay., Ankara, 1987
- Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Kitabu'l-Cümel min Ensâbü'l-Eşrâf I-XIII*, thk. Z. Zekkar-R. Zirikli, Daru'l-fikr, Beyrut 1996/1417
- Buhari, Sahih.
- Cahsiyarî, Ebu 'Abdillah Muhammed b. Abdûs, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, tah. Mustafa Sekâ vd., 2. baskı, Mısır 1401/1980
- Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti*, Cihan Yay., İstanbul 1984
- Çelebi, Muhammed, *Hayatu Osman*, 2. baskı, Darul Cil, Beyrut 1987/1407
- Diyarbakri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihü'l-Hamis fi Ahvâli Enfesi Nefis I-II*, byy., 1306
- Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saadet (İslim Tarihi) Hz. Osman (ra) ve Hz. Ali (ra) İhtilâf ve İhtilâler*, çev. Osman Zeki Mollamehmedoğlu, Eser Yay., İstanbul 1978
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Selam, *Kitabu'l-Emval*, thk. Muhammed Ammara, Daru's-Şuruk, Beyrut 1989
- Fayda, Mustafa, *Hulefa-yı Raşidin Devri (Dört Halfe Dönemi)*, Kubbealtı Yay., İstanbul 25014
- Fayda, Mustafa, "Ebu Bekir", *DİA*, 1994, ss. X,101-108
- Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, 2007, ss. XXXIV,44-51
- Gölpınarlı, Abdülkadir, *Sosyal Açından İslam Tarihi*, Der Yay., İstanbul 1991
- Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2002
- Halife b. Hayyat el-Ufuri, *Tarih*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993/1414
- İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yay, Ankara 2017
- İbn Mace, Sünen.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr I-XI*, çev. ed. A. Demircan, Siyer Yay., İstanbul 2014

- İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi) I-X*, çev. Ahmet Ağırakça vdd., Hikmet Yay., İstanbul 2008
- Kazancı, Ahmet Lütfi, *Emevilerin Mahvettiği Şehit Halife Emirü'l-Mü'minin Hz. Osman*, Ensar Yay., İstanbul 2011
- Kettânî, Muhammed Abdu'l-Hayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Hz. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar I-III, çev. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul 1991
- Koçak, Muhsin, "Ömer-Fıkıh", *DİA*, 2007, ss. XXXIV,51-53
- Mahmud Şakir, *Dört Halife Hz. Ebubekir-Hz. Ömer-Hz. Osman-Hz. Ali-Hulefa-i Raşîdîn*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul, 1994
- Hüseyin Heykel, Muhammed, *Beyne'l-Halife ve'l-Melik Osman b. Affan; 1376/1956*. 6. bs. Kahire, Darü'l-Maarif, 1986
- Muttaki el-Hindi, *Kenzü'l-Ummâl*. Müslim, *Sahih*.
- Önkal, Ahmet, "Asr-ı Saadet'te İslam'a Davet Metodu", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam I-V*, editör: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul 1994
- Özkan, Mustafa, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkileri*, 2. baskı, Araştırma Yay., Ankara 2015
- Rifai, Seyyid Ahmed Seyyid Yakub es-Seyyid Yusuf, *Emiru'l-Müminin Osman b. Affan (ra) min İslamihi ila Şehadetihî*, 3. baskı, byy., 2006/1427
- Sağıroğlu, Ekrem, *Hz. Osman*, Düşün Yay., İstanbul 2016
- Sallabi, Ali Muhammed, *İslam'da Şura*, çev. Harun Ünal-Bahaddin Sağlam, Ravza Yay., İstanbul 2010
- Sallabi, Ali Muhammed, *Birinci Halife Hz. Ebubekir Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ş. Şenaslan-F. Aktaş, Ravza Yay., İstanbul 2009
- Sallabi, Ali Muhammed, *Müminlerin Emiri Hz. Ömer Hayatı Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*, çev. M. Akbaş, Ravza Yay., İstanbul 2006
- Sallabi, Ali Muhammed, *Raşid Halifeler Dönemi: 3-Müminlerin Emiri Hz. Osman Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yay., İstanbul 2009
- Sarıcık, Murat, *Haya Timsali Hz. Osman (ra)*, 4. baskı, Nesil Yay., İstanbul 2009
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Osman*, 4. baskı, TDV Yay., Ankara 2018
- Sibli, Mevlâna Numanî, *Asr-ı Saadet, İslâm Tarihi I-V*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Eser Yay., İstanbul, 1978
- Suyûtî, İmam, *Halifeler Tarihi (Tarihu'l-Hulefâ)*, çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yay., İstanbul 2018
- Şahin, Mustafa, *Hz. Ömer Döneminde Şura*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2002
- Temmavi, Süleyman Muhammed, *Hazreti Ömer ve Modern Sistemler*, çev. M. Vesim Taylan, Kayıhan Yay., İstanbul 1993
- Tirmizi, Sünen.
- Tosun, Rukiye, *Belâzürî ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009
- Uzun, Tacettin, "Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn", *İstem*, yıl: 3, sayı:6, 2005, ss. 135-145
- Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vadih, *Tarihu'l-Yakubi I-II*, Daru Sadır, Beyrut tsz.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, 2007, XXXIII,438-443

ŞÛRA VE HZ. OSMAN'IN HALİFE SEÇİLMESİ

Halil İbrahim Hançabay*

GİRİŞ

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn olarak isimlendirilen dönem birçok açıdan önem taşımaktadır. Özellikle bu dönemdeki dört halifenin yönetime geliş şekillerinin birbirinden farklı olması, bu önemi daha da arttırmaktadır. Bu noktada gerek Kur'ân-ı Kerim'de devlet başkanının belirlenmesiyle ilgili nasıl bir usûl takip edileceğinin belirtilmemesi gerekse Hiz. Peygamber'in herhangi bir kişiyi devlet başkanı olarak tayin etmeden vefat etmesi Müslümanların bu konuda kendi içtihatlarıyla başa bırakmıştır.

Hiz. Peygamber'in ardından Sakîfetü Benî Saîde'de ensâr ile muhacir arasında yapılan görüşmelerden sonra Müslümanların büyük bir kısmının kendisine biat etmesi ile halife seçilen Hiz. Ebû Bekir, namaza çıkamayacak derecede rahatsızlanıp ölümünün yaklaştığını anlayınca Hiz. Ömer'i namaz kıldırarak görevlendirmiştir. Daha sonra bazı sahâbîlerin görüşlerini alıp Hiz. Osman'a bir ahitname yazdırarak Müslümanlara Hiz. Ömer'i kendi yerine halife olarak bırakmayı uygun gördüğünü açıklamış, onlar da itiraz etmeden Hiz. Ebû Bekir'in kararını kabul etmiştir. Hiz. Ebû Bekir tarafından doğrudan halife tayin edilmesine rağmen Hiz. Ömer, aynı usulü takip etmemiş ve kendisine yapılan saldırıdan sonra vefat edeceği anlaşılınca yeni halifeyi belirlemek üzere şûra meclisi oluşturmuştur.

Hiz. Osman'ın halife seçilmesiyle sonuçlanan süreci incelemeyi hedefleyen bu çalışmada önce Hiz. Ömer'in şûra meclisini oluşturması, bu meclise dâhil ettiği altı sahâbîyle ilgili değerlendirmeleri ve şûra meclisinin Hiz. Ömer'in vefatından önceki ilk toplantısı üzerinde durulacaktır. Daha sonra Hiz. Ömer'in vefatından sonra yapılan ikinci toplantıyla ilgili rivayetler ele alınacak, ardından Hiz. Osman'ın halife seçilmesi ve şûra üyelerinin bu süreçteki tavırları incelenecektir.

Esasen burada ortaya konulan görüşlerin daha önce tarafımızdan kaleme alınan iki çalışmada dile getirildiği ifade edilmelidir.¹ Bununla birlikte

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Halil İbrahim Hançabay, *Halifeliği Döneminde Hiz. Osman'la Hiz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkileri* (yüksek lisans tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensti-

konuyla ilgili rivayetler bu çalışmada yeniden gözden geçirilerek tasnif edildi ve rivayetler arasındaki farklılıklar daha belirgin bir şekilde vurgulandı. Ayrıca önceki iki çalışmayla kıyaslandığında temelde varılan sonuç açısından herhangi bir değişiklik bulunmamakla birlikte, rivayetlerle ilgili yeni yorum ve değerlendirmeler yapıldı.

A. Hz. Ömer'in Şûra Meclisini Oluşturması

Hz. Ömer 27 Zilhicce 23 (4 Kasım 644) tarihinde sabah namazını kıldırıldığı sırada Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü tarafından yaralanınca Abdurrahman b. Avf'ı namazı kaldırmak üzere vekil tayin etti ve ardından evine kaldırıldı.² Hz. Ömer'in aldığı yaralar sebebiyle öleceği anlaşılan yanında bulunan kimseler kendisinden yerine birisini tayin etmesini istediler. Ancak Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) veya Ebû Huzeyfe'nin (ö. 12/633) kölesi Sâlim³ (ö. 12/633) sağ olsaydı bu ikisinden birisini yerine bırakabileceğini ifade etti. Ardından bunun sebebinin "*Rabbim bana bunu niçin yaptığımı sorduğunda, Ya Rabbi! Rasûlünden Ebû Ubeyde'nin bu ümmetin emini,*⁴ *Sâlim'in de Allah Teâlâ'yı çok seven bir kişi olduğunu duydum derim.*" şeklinde açıkladı.⁵

Sahabenin, Hz. Ömer'e sunduğu bir diğer teklif, oğlu Abdullah'ı yerine halife olarak tayin etmesiydi. Fakat hiçbir zaman böyle bir şeyi düşünmediğini söyleyen Hz. Ömer, bu teklife şiddetle karşı çıktı ve şayet Müslümanların halifesi olmak hayırlı ise kendi ailesinden bir kişinin bu görevi ye-

tüsü 2009, s. 15-42; a. mlf. "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 58 (2014), s. 375-394.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), I-IX, Beyrut: Dâru sâdır 1978, III, 345. Kaynaklarda Ebû Lü'lü'nün hristiyan olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır. Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülük* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut: Dâru suveydân [ts.], IV, 190. Hz. Ömer'in bu esnada Abdurrahman b. Avf'ı kendi yerine halife bırakmak istediği, ancak bunu tavsiye etmemesi üzerine Abdurrahman b. Avf'ın bu işten vazgeçtiği söylenmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, IV, 191.

³ Sâlim b. Ma'kal, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa b. Abdışemş'in kölesidir. Hz. Peygamber geceleyin Sâlim'in Kur'an okuduğunu duyunca "*Ümmetimden böyle bir kişi olduğu için Allah'a şükürler olsun.*" demiştir. Bk. İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe* (nşr. Adil Ahmed Abdulmevcût-Ali Muhammed Muavviz), I-IX, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye 1995, III, 11-13. Sâlim, Yemâme Savaşı'na katılmış ve bu yaşta şehid olmuştur. Bk. Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-tabakât* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad: Dâru Taybe 1982, s. 12.

⁴ Hz. Peygamber'in Ebû Ubeyde hakkında söylediği hadis için bk. Tirmizî, "Menâkib" 32.

⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 227. *el-İmâme ve's-siyâse* (nşr. Taha Muhammed Zeynî), I-II, Kahire [ts.], I, 28) müellifi ve Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (*Kitâbu'l-fütûh*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye 1986, I, 325) Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde ve Sâlim'in dışında Muaz b. Cebel ve Hâlid b. Velid'in de ismini zikrettiğini söylemektedir. Ancak bu rivayetin diğer kaynaklardaki rivayetlerle teyit edilmesi mümkün değildir.

rine getirdiğini, eğer hayırlı değilse bir aileden bir kişinin hesaba çekilmesi- nin yeterli olacağını söyledi. Ayrıca bu görevden günahsız ve ecirsiz bir şekil- de kurtulabilirse bundan dolayı Allah'a şükredeceğini ifade etti.⁶

Hz. Ömer'in bu iki isteği geri çevirmesi üzerine sahâbe, bu sefer hali- feyi belirleme konusunda kendisinden bir ahit yazdırmasını istedi. Ancak Hz. Ömer bu işin sorumluluğunu taşımak istemediğini söyleyerek Hz. Peygamber'in (sav) "*bunlar cennet ehliindedir*" dediği kişilerden [o sırada hayatta olan] birisini seçmelerini söyledi. Bu kişiler Hz. Ali, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah ve Saîd b. Zeyd'di. Hz. Ömer bu kişilerin isimlerini saydıktan Saîd b. Zeyd'in (ö. 51/671 [?]), bu işe karıştırılmamasını söyledi.⁷

Hz. Ömer'in şûra üyelerini belirlerken bir takım kıstasları göz önünde bulundurduğu açıktır. Nitekim şûra üyelerinin isimlerini saydıktan sonra üyelere hitaben bu ölçütleri ortaya koyan şu sözleri dikkat çekmektedir: "*Sizleri bu toplumun reisleri olarak gördüm. Bu iş ancak sizin işinizdir. Resûlullah sizlerden razı olarak vefat etti. Sizler birlik ve beraberlik içinde olduğunuz müddet- çe insanlardan korkmuyorum. Fakat ben sizin kendi aranızda ihtilafa düşmenizden ve bu ihtilafınızdan dolayı insanların da kendi aralarında ihtilafa düşmesinden kor- kuyorum.*" Nasihatlerinin sonunda şûra meclisinin Hz. Âişe'den izin alarak onun odasında toplanmasını söyleyen Hz. Ömer, daha sonra bu karardan vazgeçerek kendisine yakın bir yerde olmalarını istemiştir.⁸

Hz. Ömer'in şûra üyelerini belirleme süreciyle ilgili kaynaklarda farklı rivayetler de aktarılmıştır. Meselâ *el-İmâme ve's-siyâse* müellifinin verdiği bilgiye göre Hz. Ömer'in şûraya bu altı sahâbiden başka ensârın önemli şahsiyetlerinin ve Hz. Peygamber'in torunları olması hasebiyle Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in de katılmasını istediği belirtilmektedir.⁹ Diğer taraftan Belazûrî'de Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın şûraya dâhil edilmediğine dair bir rivayet zikredilmektedir.¹⁰ Fakat bu bilgiler diğer kaynaklarda yer almadığı gibi, mevcut rivayetler tarafından da teyit edilmesi mümkün görünmemektedir. Yine bu süreçte Amr b. el-Âs'ın da şûraya katılmak istediği, fakat Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'e silah çekip onunla savaşan birisini şûraya dâhil

⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 228. Bazı rivayetlerde Hz. Ömer'in oğlu Abdullah için "*hanımını bile boşar- maktan aciz bir kişi*" ifadesini kullanarak onun tabiatının halifelik için uygun olmadığını dile getirdiği zikredilmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, IV, 228.

⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 228.

⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 228.

⁹ *el-İmâme ve's-siyâse*, I, 28.

¹⁰ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr – Riyâz Zirikli), I-XIII, Bey- rut: Dârü'l-fikr 1996, VI, 126.

etmeyeceğini söylediği rivayet edilmektedir.¹¹ Bunların dışında Seyf b. Ömer'in aktardığı, ancak diğer kaynaklarda yer almayan bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre Hz. Ömer şûra üyelerini belirlemeden önce insanların muvafakatını almış ve ondan sonra bu altı sahâbiyi şûra üyesi olarak belirlemiştir.¹² Ancak Kâtibî'nin de ifade ettiği gibi söz konusu rivayet muhtemelen halkın bu kişiler hakkındaki görüşünü ortaya koymak için aktarılmıştır.¹³

Hz. Ömer şûra üyelerinin belirlenmesiyle ilgili süreçte oğlu Abdullah'ın halifeyi seçmek, ancak kendisi halife seçilmemek üzere ve istişare amacıyla şûraya dâhil etti.¹⁴ Ancak yukarıda da zikredildiği üzere, Saîd b. Zeyd, Hz. Peygamber'in razı olduğu kişilerden birisi olmasına rağmen Hz. Ömer tarafından şûra görüşmelerine dâhil edilmemişti. Hz. Ömer'in akrabalık bağı nedeniyle, yani kendi ailesinden birisinin bu makama gelmesini istemediği için böyle davrandığı söylenebilir. Nitekim daha önce oğlunu, yerine halife tayin etmesini isteyenlere karşı takındığı tavırla burada akrabası olması hasebiyle Saîd b. Zeyd'i şûraya dâhil etmemesi birbiriyle insicam arz etmektedir.¹⁵

İlk toplantılarını Hz. Ömer henüz hayatta iken yapan şûra üyeleri, kendi aralarında meseleyi müzakere etmeye başladılar. Bu sırada sesleri o kadar yükseldi ki, Abdullah b. Ömer halifenin henüz vefat etmediğini söyleyerek bir uyarıda bulunmak durumunda kaldı. Bunun üzerine Hz. Ömer şûra üyelerinin güvenliğini sağlamak için Ebû Talhâ el-Ensârî'yi, görüşmelerin koordine edilmesi için Mikdad b. Esved'i (ö. 33/653) görevlendirdi. Suheyb b. Sinân er-Rûmî'yi (ö. 38/659) de [yeni halife belirleninceye kadar] üç gün¹⁶ boyunca namazları kaldırmakla görevlendirdi.¹⁷

¹¹ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 122. Hz. Ömer vefat ettikten sonra şûra görüşmeleri esnasında Amr b. el-Âs'ın Mugîre b. Şube ile birlikte kapının önüne geldikleri fakat Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın "Biz de şûra görüşmelerinde bulunduk demek için mi buraya geldiniz?" diyerek onları oradan uzaklaştırdığı bildirilmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, IV, 230;

¹² Seyf b. Ömer, *Kitâbü'r-ridde*, s. 4-5.

¹³ Gayde Hazne Kâtibî, "Şûra Ömer ve ihtiyârü Osman", *Mecelletü dirâsât târihiyye*, 65/66 (1998), s. 8-9.

¹⁴ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 126; Taberî, *Târîh*, IV, 229

¹⁵ Wensinck ("Saîd b. Zeyd", *İA*, X, 81-82) ilk Müslümanlardan sayılmasına rağmen Saîd b. Zeyd'in toplum içerisinde nüfuzunun olmadığını ileri sürerek bundan dolayı Hz. Ömer'in belirlemiş olduğu şûra meclisine giremediğini iddia etmiştir

¹⁶ Hz. Ömer'in sürenin boş yere uzamasından ve bu süre zarfında şartların herhangi bir şekilde değişebileceğinden endişe ettiği için toplantı süresini üç güne sınırladığı düşünülebilir (Kâtibî, "Şûrâ", s. 12). Yine Müslümanlar arasında şayet ayrılık vuku bulursa bu ayrılığın daha da derinleşmesini engellemek için Hz. Ömer'in böyle bir zaman tahdidinde bulunduğunu ifade edilebilir.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 229.

Hz. Ömer yaptığı nasihatın devamında şûra üyelerinden, o sırada Medine dışında bulunan Talha b. Ubeydullah'ın üç gün içinde gelmesi halinde onu da toplantıya dâhil etmelerini, şayet gelmezse kendi kararlarını vermelerini, bu durumda birisinin Talha'ya vekâlet etmesini istedi. Sa'd b. Ebî Vakkâs, kendisinin bunu üstlenebileceğini, onun verdiği karara Talha'nın muhalefet etmeyeceği ümidiyle vekilliği kabul etti. Ardından Hz. Ömer şûra üyeleri hakkında bazı değerlendirmeler yaparak şu tahminde bulunduğu zikredilmektedir *"Zannediyorum ya Ali ya da Osman seçilecek. Şayet Osman seçilirse o çok mülayim bir insandır. Eğer Ali seçilirse o şakaya meyyaldir. Ancak insanları doğru yola ulaştırmaya layık birisidir. Sa'd seçilirse bu işin ehlidir. Kim seçilirse ondan yardım istesin. Ben onu [yani Sa'd'ı Kûfe valiliğinden] ihanetinden veya zafiyetinden dolayı azletmedim. Abdurrahman feraset sahibi, akıllı ve doğru karar veren birisidir. Allah'ın koruması altındadır. Onu dinleyiniz."*¹⁸ Hz. Ömer, şûra üyelerini belirledikten sonra yukarıda da zikredildiği üzere bu kişilerin içerisinde özellikle Hz. Ali veya Hz. Osman'ın halife seçilmelerinin kuvvetle muhtemel olması sebebiyle bu ikisine ayrıca bazı nasihatlerde bulunmuştur. Önce Hz. Ali'yi çağırılmış ve herkesin kendisi ile Hz. Peygamber arasındaki akrabalık bağını bildiğini ve kendisinin de ilimde üstün olduğunu hatırlatarak halife seçilecek olursa Allah'tan korkmasını, O'na itaat etmesini söylemiştir. Hz. Osman'a da benzer şeyleri söyledikten sonra her ikisine ailelerini insanların başına musallat etmemelerini vasiyet etmiştir.¹⁹ Bazı rivayetlerde Hz. Ömer'in, benzer uyarıları Sa'd b. Ebî Vakkâs²⁰ ve Abdurrahman b. Avf'a²¹ da yaptığı bildirilmiştir.

Yukarıdaki bilgilerin dışında Hz. Ömer'in şûra üyelerinin şahsiyetleriyle ilgili oldukça olumsuz ifadeler kullandığını iddia eden bazı rivayetler de aktarılmıştır. Meselâ Belâzürî'nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Ömer, Hz. Ali'nin şakacı ve tembel, Abdurrahman b. Avf'ın ailesine karşı zaafiyet sahibi, Zübeyr b. Avvâm'ın cimri ve rahat anında mümin, kızgın anında kâfir [sakinken kendisinden emin olunan fakat sinirlendiğinde kendisine engel olunamayan], Talha b. Ubeydullah'ın kibirli ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın savaştı bir kişiliğe sahip olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Hz. Osman hakkında *"Eğer Muaytoğulları'nı²² insanların üzerinde baskı kurdurursa onu öldürür-*

¹⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 229.

¹⁹ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 122; Taberî, *Târîh*, IV, 192. Ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 340-341.

²⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 192.

²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 344.

²² Rivayette geçen bu ibareden maksat Hz. Osman'ın ailesidir. Hz. Osman'ın babası Affân b. Ebü'l-Âs'ın ölümünden sonra Ukbe b. Ebî Muayt Hz. Osman'ın annesi Ervâ bint Küreyz ile evlenmiş ve bu evlilikte Velid, Umâre, Hâlid, Ümmü Külsüm, Ümmü Hakîm ve Hind adlarında altı çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunların içinden Velid b. Ukbe Hz. Osman döneminde Kûfe valiliği yapmıştır. Ukbe b. Muayt'la ilgili geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Ukbe b. Ebî

ler.” şeklinde bir ifade kullanmıştır.²³ *el-İmâme ve’s-siyâse* müellifinin aktardığı ve diğer kaynaklarda yer almayan bir rivayete göre de Abdurrahman b. Avf’ın ümmetin “firavunu” olduğunu söylemiştir.²⁴

Günümüz araştırmacılarından Milhim’in²⁵ de haklı olarak ifade ettiği üzere Hz. Ömer’in şûra üyelerini bu derece tenkit etmesi onun hilafet (yani şûra) hakkındaki görüşüyle çelişmektedir. Şöyle ki, Hz. Ömer’in şûra fikrini kendisinin ortaya koyduğu ve halifeyi seçecek olan kurulun üyelerini de “Sizleri bu toplumun reisleri olarak gördüm. Bu iş ancak sizin işinizdir.” diyerek o günkü toplumun ileri gelenleri ve en önemli şahsiyetleri olduğu için bizzat kendisinin belirlediği göz önünde bulundurulursa şûra üyeleri hakkında Hz. Ömer’in olumsuz ifadeler kullandığını ileri süren rivayetlerin kabul edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Hz. Osman hakkında “Eğer Muaytoğulları’nı insanların üzerinde baskı kurdurursa onu öldürürler.” şeklinde söylediği iddia edilen sözde şîî karakterli olup, onun şehit edilmesine dinî bir kılıf bulmak amacıyla ve muhtemelen fitne döneminin akabinde uydurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle sonuçlanan olayların seyrinden de bu durum kendisini açıkça göstermektedir.

Kaynaklarda Hz. Ömer’in şûra üyelerinin kanaatlerine dair ihtimalleri göz önünde bulundurarak bazı nasihatlerde bulunduğu dair rivayetler de yer almaktadır. Söz konusu rivayetlerde Hz. Ömer’in nasihatlerinin muhtevası ve Abdurrahman b. Avf’ın şûradaki konumuyla ilgili çok farklı bilgiler sunulmaktadır. Meselâ Taberî’de geçen rivayete göre Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf’ın isabetli bir tercih yapacağını ve bu konuda Allah’ın kendisini koruyacağını ifade ederek şûra üyelerine onu dinlemelerini söylemiştir.²⁶ Yine Taberî’nin verdiği bilgiye göre Hz. Ömer “Eğer beş kişi razı olup da bir kişi muhalefet ederse muhalefet eden öldürün. Eğer dört kişi razı olup da iki kişi muhalefet ederse, bu ikisini de öldürün. Şayet üç kişi bir tarafta diğer üç kişi de bir tarafta kalacak olursa Abdullah b. Ömer’in hakemliğine başvurun. Şayet karşı taraf buna razı olmazsa Abdurrahman b. Avf’ın olduğu tarafta bulunun. Geri kalanları da şayet insanların ittifak ettiklerinden yüz çevirirlerse öldürün.” demiştir.²⁷ Konuyla ilgili Taberî’de aktarılan bir diğer rivayete göre Hz. Ömer, oğ-

---

Muayt’, TDV İslâm Ansiklopedisi (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ukbe-b-ebu-muayt>, 24.06.2019)

²³ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 121.

²⁴ *el-İmâme ve’s-siyâse*, I, 29. Hz. Ömer’in Abdurrahman b. Avf hakkında söylemiş olduğu bu ifadelerle dair diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

²⁵ Adnan Muhammed Milhim, *el-Muerrîhûne’l-Arab ve’l-fitnetü’l-kübrâ*, Beyrut: Dâru’t-talî’a 1998, s. 85-86.

²⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 229.

²⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 229. Ayrıca bk. *el-İmâme ve’s-siyâse*, I, 29; Belâzürî, *Ensâb*, VI, 122-124.

luna “Ey Abdullah! Eğer şûra heyeti aralarında ihtilafa düşerse sen çoğunluğun tarafında ol. Eğer eşit olursa Abdurrahman b. Avf’ın bulunduğu tarafı destekle”²⁸ demiştir. Ya’kûbî’nin aktarmış olduğu rivayete göre ise şayet üç kişi bir tarafta diğer üç kişi de bir tarafta olursa Abdurrahman b. Avf’ın dışındaki grubun öldürülmesini istemiştir.²⁹

Yukarıdaki bilgilerin dışında bazı rivayetlerde ise şûra üyeleri içerisinde Abdurrahman b. Avf’ın konumuyla diğer üyelerin konumu arasında her hangi bir fark olmadığı aktarılmıştır. Meselâ Vakidî’nin rivayetine göre Hz. Ömer, azınlığın çoğunluğa uymasını söylemiş ve buna itiraz edenlerin öldürülmelerini emretmiştir.³⁰ *el-İmâme ve’s-siyâse* müellifinin bildirdiği rivayete göre ise Hz. Ömer, üç kişi bir tarafta üç kişi de bir tarafta olursa oğlu Abdullah’ın bulunduğu tarafa başvurmalarını söylemiştir.³¹

Şûra üyeleri arasındaki muhtemel oy dağılımına ilişkin Hz. Ömer’in yapmış olduğu değerlendirmelerde Abdurrahman b. Avf’ın isminin özellikle öne çıkarılmak istendiği anlaşılmaktadır. Ancak günümüz araştırmacılarından Semîr’in³² de ifade ettiği üzere, Hz. Ömer tarafından Abdurrahman b. Avf’a yüklenen bu sorumluluğun onun vefatından sonra yaşananlarla insicam arz etmediği belirtilmelidir. Nitekim şûra üyelerinin kendi aralarında yapmış oldukları toplantıda bir sonuca varamamış olmaları, Abdurrahman b. Avf’a verilen bu görevi teyit etmemektedir. Dolayısıyla Abdurrahman b. Avf’ın ismini ön plana çıkaran rivayetler, Hz. Osman’ı halife seçtiği için onu sorumlu tutma eğilimi göstermektedir. Bir başka ifadeyle Hz. Ali’nin hakkı olan halifeliğin onun elinden alındığına dair bir imâ taşımaktadır. Nitekim Hz. Ömer’in oy dağılımıyla ilgili yaptığı değerlendirmelerle ilgili Taberî’de geçen rivayetin sonunda Hz. Ali’nin amcası Abbâs’a bu şartlarda kendisinin halife olma ihtimalinin azaldığını söylemesi ve bunun sebebinin de “[Hz. Ömer] çoğunluğun tarafında olmalarını, şayet üç kişi iki gruba ayrılacak olursa Abdurrahman b. Avf’ın tarafını tutmalarını söyledi. Sa’d, amcasının oğlu Abdurrahman’a muhalefet etmez. Abdurrahman, Osman’ın akrabası. Aralarında anlaşmazlık olmaz. Ya Abdurrahman, Osman’ı halife tayin edecek ya da Osman, Abdurrahman’ı. Şayet geri kalan iki kişi benimle birlikte olsalar bile bana bir faydası olmaz.” şeklinde açıklaması³³ bu meselede Abdurrahman

²⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 192.

²⁹ Ahmed b. İshak b. Ca’fer el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî* (nşr. M. Th. Houtsma), I-II, Beyrut: Dâru sâdır [ts.], II, 160.

³⁰ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 122.

³¹ *el-İmâme ve’s-siyâse*, I, 29

³² Mahmud Abdüllatif Hamdan Semîr, *el-Hilâfe; neşetuhâ ve tatavvuruhâ fi’l-Medîne zemene’r-râşidîn* (yüksek lisans tezi) Ürdün Üniversitesi, Amman 1975, s. 58. Ayrıca bk. Milhim, *el-Müerrihûne’l-Arab*, s. 87-88.

³³ Taberî, *Târîh*, IV, 229-230.

b. Avf'a yüklenmek istenen sorumluluğu daha iyi izah etmektedir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in oy dağılımıyla ilgili tek tek değerlendirme yaptığını ve bu sırada Abdurrahman b. Avf'ı öne çıkardığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bunun yerine Hz. Ömer'in şûra üyelerine, yukarıda da zikredildiği üzere, sadece kendi aralarında ihtilafa düşmemelerini tavsiye ettiğini söylemek daha makul bir izah tarzı olarak kabul edilebilir.

Hz. Ömer'in şûra meclisi oluşturmasıyla ilgili bir hususa daha işaret edilmelidir. Kaynaklarda yer alan bazı rivayetlerden Hz. Ömer'in kendisinden sonraki halifenin nasıl belirleneceğine dair zaman zaman şûra fikrini dile getirdiği,³⁴ yaralandıktan sonra vefat edeceği anlaşılınca da bu düşüncesini hayata geçirerek şûra meclisini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hz. Ömer'in bu kararı bir anda ortaya çıkmış bir düşünce olmayıp, kendisinden sonra *emîrü'l-mümininin* nasıl belirleneceğiyle ilgili uzun zamandan beri üzerinde tefekkür ettiği bir meselenin zamanı geldiğinde uygulamaya koymasıyla ilgilidir.³⁵ Bu noktada Hz. Ömer'in bir taraftan Hz. Ebû Bekir'in yaptığı gibi yerine birisini tayin ederek bir mesuliyet almak istemediği, diğer taraftan ise o günkü toplumun önde gelen şahsiyetleri olarak bu altı kişinin herhangi birisinin adaylığının diğerleri tarafından tam olarak kabul edilmeme endişesi taşıdığı için böyle bir karar verdiği düşünülebilir.³⁶ Şekil itibarıyla ise Hz. Ömer'in şûra fikrinin köklerinin Araplar'ın siyasî geleneğine dayanma ihtimalinin bulunduğu, yani kabile içindeki "şeyh"i seçen kabile nüfuzluları meclisiyle şûra meclisinin arasında bir benzerlik olabileceği ve yine şûra oluşturma kararının Mekke mele meclisi fikrinden alınmış olabileceği de ifade edilebilir.³⁷

B. Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi

Şûra görüşmelerinin bundan sonraki seyriyle ilgili rivayetler temelde Abdurrahman b. Avf'ın yeğeni Misver b. Mahreme (ö. 64/683) ile Amr b. Meymûn'un (ö. 74/693 [?]) anlatımlarına dayanmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatı sırasında henüz onlu yaşlarda bulunan Misver b. Mahreme, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Irak bölgesindeki bazı fetihlere katılmış, ancak ömrünün büyük bir kısmını Medine'de geçirmiştir. I. Yezîd'in (60-64/680-683) halife olmasından sonra ise Mekke'ye gitmiş ve bu-

³⁴ İlgili rivayetler için bk. Belâzürî, *Ensâb*, VI, 119-120, 123; Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992, I, 55-57.

³⁵ Benzer bir yaklaşım için bk. Milhim, *el-Müerrihûne'l-Arab*, s. 83; Kâtibî, "Şûrâ", s. 10-11.

³⁶ Kâtibî, "Şûrâ", s. 7.

³⁷ Abdülaziz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-* (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul: Endülüs Yayınları 2016, s. 101.

rada vefat etmiştir.³⁸ Misver b. Mahreme özellikle Hz. Ömer'in şehit edilmesi ve sonrasında yaşananları bizzat müşahede etmiş, ayrıca dayısı Abdurrahman b. Avf'ın şûra meclisinin reisliğini üstlendikten sonra gerek şûra üyeleriyle gerekse Medinelilerle yaptığı görüşmeler sırasında kendisine yardımcı olmuştur. Onun bu sıradaki gözlemleri tarih kaynaklarında yer almıştır.

Hz. Peygamber'in sağlığında Müslüman olan, ancak Resûl-i Ekrem'i göremeyen Amr b. Meymûn aslen Yemenli olmasına rağmen Kûfe'ye gelecek buraya yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.³⁹ Şûra görüşmeleriyle ilgili anlattıklarının hacim olarak önemli bir kısmı kendisi de bir Kûfe'li olan Ebû Mihnef tarafından nakledilmiştir. Aslında Amr b. Meymûn'un anlattıkları Ebû Mihnef dışında Buhârî⁴⁰ tarafından da aktarılmıştır. Ancak iki rivayet arasında önemli farklar bulunmaktadır. Diğer taraftan ise Buhârî'deki bilgilerle Misver b. Mahreme'nin anlatımlarının aynı doğrultuda olduğu görülmektedir. Bu da Ebû Mihnef'in Amr b. Meymûn kaynaklı bilgilerde bir takım tasarruflarda bulunduğu ve söz konusu tasarruflardan dolayı konuyla ilgili benzer rivayetlerle Ebû Mihnef'in Amr b. Meymûn kanalıyla aktardığı rivayetler arasında önemli farkların olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla şûra görüşmeleriyle ilgili bilgiler ele alınırken iki rivayet grubu arasındaki farkların göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Hz. Ömer defnedildikten sonra Mikdâd b. Esved, Hz. Ömer'in kendisine vermiş olduğu görev doğrultusunda şûra üyelerini yeniden bir araya getirdi.⁴¹ Görüşmelerin birinci safhasında bir araya gelen şurâ üyeleri birer konuşma yaparak meseleyi uzun uzun istişare ettiler. Şûra üyelerinin kendi aralarındaki bu istişareleri devam ederken Abdurrahman b. Avf'ın "Kim kendisinden başkasını halife seçmek için adaylıktan çekilir?" diye sorması ve ardından: "Kendimi ve amcamın oğlunu adaylıktan çekiyorum." diyerek hem kendisinin hem de Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın halifelik için aday olmaktan vazgeçtiğini açıklaması üzerine üyeler Abdurrahman b. Avf'ın kararına itiraz etmeden bu görevi ona verdiler.⁴²

³⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Habil Nazlıgöl, "Misver b. Mahreme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/misver-b-mahreme>, 24.06.2019)

³⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Selman Başaran, "Ebû Mihnef", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-mihnef>, 24.06.2019)

⁴⁰ Buhârî, "Fezâilü ashâbi'n-nebî", 8.

⁴¹ Şûra üyelerinin toplantılarını Hz. Âişe'nin evinde, beytülmâlde, Misver b. Mahreme'nin veya Fatma bint Kays'ın evinde yapıldığında dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bk. Taberî, *Târîh*, IV, 231, 234.

⁴² Taberî, *Târîh*, IV, 237.

Konuyla ilgili Amr b. Meymûn tarafından aktarılan bir diğer rivayete göre ise şûra üyeleri halifeyi belirleme konusunda bir sonuca varamayınca, Abdurrahman b. Avf ihtilafın daha da artmasından endişe ederek aralarından birinin adaylıktan çekilip kendisinden daha hayırlı birisini seçmek üzere hakemlik yapmasını teklif etti. Teklifin diğer üyeler tarafından kabul edilmemesi üzerine isterlerse kendisinin bu işten feragat edebileceğini açıkladı. Abdurrahman b. Avf'ın bu kararını, Hz. Ali dışındaki şûra üyeleri herhangi bir şart ileri sürmeksizin kabul ettiler. Hz. Ali ise Abdurrahman b. Avf'a, teklifini ancak hakkı uygulayacağına, İslâm ümmetinin menfaatini gözeceğine, kendi arzu ve isteklerine tabi olmayacağına ve akrabalık bağlarını⁴³ kullanmayacağına dair söz vermesi şartıyla kabul edeceğini söyledi. Abdurrahman b. Avf bu şartlara uyacağına dair söz verince Hz. Ali de onun teklifini kabul ettiğini açıkladı.⁴⁴ Ebû Mihnef'in rivayetinde de benzer şekilde Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf'dan hevâ ve hevesine uymayıp hakkı uygulayacağına, ümmet için çalışacağına ve akrabalık bağlarını gözetmeyeceğine dair söz almak isteyince Abdurrahman b. Avf da söz verdi.⁴⁵

Yukarıdaki rivayette (Amr b. Meymûn) Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf'ın akrabalık bağlarını göz önünde bulundurabileceğinden hareketle onun vereceği karardan endişe duymuştur. Kâtibî'nin de belirttiği gibi Kûfe kaynaklı bu iki rivayet halifelik konusunda ehl-i beytin hakkını teyit etmek amacıyla ortaya atılmıştır.⁴⁶ Nitekim daha önce de geçtiği üzere şûra meclisinin tesis edilmesinden itibaren Abdurrahman b. Avf'ın konumuyla ilgili aktarılan rivayetlerde Hz. Ali'nin "hakkının" yenme endişesi farklı şekillerde gündeme getirilmiş, bu endişe Hz. Ömer'in vefatını müteakip yapılan toplantıda bir kez daha Hz. Ali'ye nisbetle ortaya atılmıştır.

Abdurrahman b. Avf, halife seçiminde hakemlik görevini üstlendikten sonra görüşmelerin ikinci safhasında adaylarla tek tek istişare etmeye başladı. Hz. Osman ve Hz. Ali ile baş başa görüştü. Onların bu konudaki fikirlerini aldı. Önce Hz. Ali'ye "Eğer sana biat etmezsem bana birisini göster." dedi. Hz. Ali "Osman" karşılığını verdi. Abdurrahman b. Avf aynı soruyu Hz. Osman'a sorduğunda ondan da "Ali" cevabını aldı. Daha sonra hem Zübeyr b. Avvâm hem de Sa'd b. Ebî Vakkâs'la istişare etti. Bu istişarenin sonucunda Zübeyr b. Avvâm reyini Hz. Osman'dan tarafa kullanacağını açıkladı. Hz. Ömer'in vefatından sonraki toplantıda yaptığı konuşmada ter-

⁴³ Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman'ın anne bir kardeşi olan Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt'la evliydi. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, VI, 124-125.

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 231.

⁴⁵ Belâzürî, *Ensâb*, V, 127.

⁴⁶ Kâtibî, "Şûrâ", s. 16.

cihi Abdurrahman b. Avf'a bıraktığı bilinen Sa'd b. Ebî Vakkâs da oyunun Hz. Osman'dan yana olduğunu ifade etti.⁴⁷

Amr b. Meymûn'un rivayetinde ise Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ali'ye hitaben: “*Sen Hz. Peygamber'e olan yakınlığından, Müslüman olmandaki önceliktен ve dine olan hizmetinden dolayı bu işe kendinin daha ehil olduğunu söylüyorsun. Fakat bu iş, senden başka birisine havale edilecek olursa şûra üyelerinden kimi layık görürsün?*” diye sorduğu, Hz. Ali'nin de “*Osman*” karşılığını verdiği nakledilmektedir. Ardından Abdurrahman b. Avf'ın benzer şekilde Hz. Osman'ın da kendisinin Hz. Peygamber'e yakınlığından ve Müslüman olmadaki önceliğinden bahsettiğini ve bu işe kendisinin ehil olduğunu söylediği aktarılmaktadır. Daha sonra ise Hz. Osman'ın şayet kendisi halife olmazsa bu işe Hz. Ali'yi lâıyk gördüğü söylenmektedir. Ardından Abdurrahman b. Avf'ın hem Zübeyr b. Avvâm hem de Sa'd b. Ebî Vakkâs'la istişare ettiği belirtilmektedir. Bu istişarenin sonucunda Zübeyr b. Avvâm reyini Hz. Osman'dan tarafa kullanacağını açıklamış, Hz. Ömer'in vefatından sonraki toplantıda yaptığı konuşmada tercihi Abdurrahman b. Avf'a bıraktığı bilinen Sa'd b. Ebî Vakkâs da oyunun Hz. Osman'dan yana olduğunu ifade etmiştir. Rivayetin devamında Hz. Ali'nin “*Adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık bağlarından sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*” (Nisa 4/1) ayetini okuyarak Sa'd b. Ebi Vakkâs'a “*Sana şu oğlumun Resûlullah'a olan yakınlığını, amcam Hamza'ya olan akrabalığını hatırlatarak bana karşı Abdurrahman'la birlikte Osman'a yardımcı ve destek olmamanızı dilerim.*” diyerek onu ikaz ettiği nakledilmektedir.⁴⁸

Amr b. Meymûn tarafından aktarılan bu rivayette hem Hz. Ali hem de Hz. Osman, Hz. Peygamber'e olan yakınlıklarından ve Müslüman olmalarındaki önceliklerinden hareketle hilafete kendilerinin en layık olduklarını iddia etmişlerdir. Rivayetin son kısmında Hz. Ali bir adım daha atarak Sa'd b. Ebî Vakkâs'a Abdurrahman b. Avf'la aralarındaki akrabalık bağlarını gözeterek, kendi haklarını ellerinden aldığını ileri sürmüştür. Bu noktada şîi karakterli önceki rivayetlerde Hz. Ali'nin ortaya koyduğu tavırla bu rivayette anlatılanların birbiriyle aynı doğrultuda olduğu açık bir şekilde gö-

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 237. Görüşmelerin bu safhasında *el-İmâme ve's-siyâse* müellifi Talha b. Ubeydullah'ın da şîrada hazır bulunduğunu ve oyunu Hz. Osman'dan tarafa kullandığını iddia etmektedir (bk. *el-İmâme ve's-siyâse*, I, 30). Fakat bu rivayet diğer kaynaklarda yer almamaktadır.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 231. *el-Kâmil*'in Tornberg tarafından yapılan neşrinde Hz. Ali'nin Sa'd b. Ebî Vakkâs'a söylediği iddia edilen söz “*Bana karşı Abdurrahman'la birlikte Osman'a yardımcı ve destek olmanızı dilerim*” şeklinde yer almaktadır (*el-Kâmil*, III, 69). Muhtemelen baskı hatasından kaynaklanan bir sebeple ifade bu şekilde yazılmıştır. Rivayetin seyri bakımından ifadenin yukarıda belirttiğimiz şekilde olması gerekmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Halil Memûn Şiha), I-IX, Beyrut 2002, III, 57.

rülmektedir. Bunun dışında diğer kaynaklarda Hz. Osman'ın, buradaki rivayette olduğu gibi kendisini halifelğe layık gördüğüne dair herhangi bir iddiasından bahsedilmemektedir. Bütün bunların dışında aynı süreçle ilgili yine Amr b. Meymûn'un aktarmış olduğu bir diğer rivayette Hz. Ali, Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf'ın tavırları açısından daha farklı bir tablo çizilmektedir. Şöyle ki, Abdurrahman b. Avf diğer üyelerin de muvafakatiyle hakemlik görevini devraldıktan sonra hem Hz. Ali'ye hem de Hz. Osman'a hitaben Hz. Peygamber'e olan yakınlıklarını ve İslâmiyet'teki önceliklerini hatırlattıktan sonra şayet kendileri olmazsa yerlerine kimin halife olabileceğini sormaktadır. Yani Hz. Peygamber'le akrabalık bağlarını gündeme getiren Hz. Ali ve Hz. Osman değil, Abdurrahman b. Avf'dır. Ayrıca Hz. Ali'nin Sa'd b. Evî Vakkâs'a yaptığı iddia edilen uyarıdan da bahsedilmemektedir.⁴⁹

Abdurrahman b. Avf, Hz. Ali, Hz. Osman ve şûranın Medine'de hazır bulunan diğer iki üyesiyle konuştuktan sonra sahâbenin ileri gelenleriyle, hac dönüşü o sırada Medine'de bulunan komutanlarla ve kabile reisleriyle üç gün boyunca istişare etti. Görüştüğü kişilerin hemen hemen çoğu Hz. Osman'ın bu işin ehli olduğunu söyledi. Hz. Ömer'in belirlediği sürenin dolduğu günün sabahı erken bir vakitte Abdurrahman b. Avf, yeğeni Misver b. Mahreme'yi Zübeyr b. Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı çağırarak görevlendirdi. Hem Zübeyr b. Avvâm hem de Sa'd b. Ebî Vakkâs Abdurrahman b. Avf'la yaptıkları görüşmenin sonunda reylerinin Hz. Osman'dan yana olduğunu belirttiler. Daha sonra Abdurrahman b. Avf Misver b. Mahreme'ye Hz. Osman'la Hz. Ali'ye haber vermesini ve hangisini isterse önce onu çağırmasını söyledi. Yapılan görüşmede Abdurrahman b. Avf, şûranın diğer üyelerine kıyasla insanların bu konuda Hz. Osman ve Hz. Ali'ye teveccüh gösterdiklerini söyledi. Ardından önce Hz. Ali hitaben halife seçildiği takdirde Allah'ın kitabı, peygamberin sünneti ve ondan sonraki iki halifenin takip ettikleri siyaseti takip edip etmeyeceğini sordu. Hz. Ali, ilminin ve gücünün yettiği ölçüde bunlara uyacağını bildirdi. Daha sonra Abdurrahman b. Avf, aynı soruları Hz. Osman'a sordu. Hz. Osman ise hiçbir çekince ileri sürmeden kesin bir ifade kullanarak bunları aynen yerine getireceğini bildirdi. Bu görüşmenin ardından Abdurrahman b. Avf'ın işaretiyle hep birlikte mescide gittiler ve insanları da oraya çağırdılar. Abdurrahman b. Avf, Hz. Peygamber'in sarığını takıp kılıcını kuşanarak minbere çıktı ve daha önce sorduğu soruların aynısını herkesin önünde Hz. Osman'a ve Hz. Ali'ye bir kez daha sordu. İkisi de önceki cevapların aynısını verince Hz.

⁴⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuad Abdülbâkî, Muhibbüddîn el-Hatîb) I.-XIII, Beyrut: Dârü'l-marife [ts.], VII, 69.

Osman'ın elini kaldırarak "Ya Rabbi şahit ol! Ben boynumdaki bu yükü Osman'a devrediyorum." diyerek halife olduğunu ilan edip ona biat etti. Bu kararın ardından orada bulunan halk da Hz. Osman'a biat etti. Bu esnada Hz. Ali'nin biat için biraz yavaş davrandığı, bunun üzerine Abdurrahman b. Avf'ın "Kim Allah'a verdiği ahdi bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur, Allah'a verdiği sözün gereğini yerine getirene ise Allah yakında büyük ödül verecektir." (Fetih 48/10) ayetini okuduğu, bunun üzerine Hz. Ali'nin "hile ki ne hile" diyerek Hz. Osman'a biat ettiği belirtilmektedir.⁵⁰

Rivayetin devamında Hz. Ali'nin "hile ki ne hile" sözünü hangi sebeple söylediğine dair rivayeti aktaran râvîlerden Süleyman b. Abdülaziz'in önemli bir açıklaması bulunmaktadır. Buna göre şûra görüşmelerinin devam ettiği günlerde Amr b. el-Âs Hz. Ali'ye gelmiş ve ona "Abdurrahman çok gayretli birisi. Şayet sen [bu konuda] çok kararlı olduğunu gösterirsen o bu görevi sana vermekten vazgeçecek. Fakat gücünün elverdiği ölçüde yapacağını söylersen bu görevi sana verecek." demiştir. Daha sonra Hz. Osman'ın yanına gelmiş ve Hz. Ali'ye söylediklerinin tam tersini söyleyerek "Eğer bu işte kararlı olduğunu gösterirsen Abdurrahman mutlaka sana biat edecek" demiştir. Hz. Osman da bunu kabul etmiştir. Râvî bunu aktardıktan sonra "Ali 'Hile' sözünü bundan dolayı söyledi" demiştir.⁵¹ Dolayısıyla Hz. Ali'nin burada Hz. Osman'a veya Abdurrahman b. Avf'a değil, Amr b. el-Âs'a tepki gösterdiği anlaşılmaktadır.

Biat öncesi yaşanan süreçle ilgili Amr b. Meymûn'un aktarmış olduğu rivayete göre ise mescitte bulunanlar arasında hararetli tartışmalar yaşanmış, başta Mikdad b. Esved ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîlerin Hz. Ali'nin halife olması gerektiğine dair sözler sarfetmeleri, buna karşılık Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve Abdullah b. Ebî Rebîa'nın Hz. Osman'a biat edilmesi gerektiğini söylemesi taraflar arasındaki tartışmaların şiddetini daha da arttırmıştır. Nihayet Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın uyarısıyla elini çabuk tutan Abdurrahman b. Avf, hem Hz. Osman'a hem de Hz. Ali'ye Allah'ın kitabı, peygamberin sünneti ve ondan sonraki iki halifenin takip ettikleri siyaseti takip etmeyeceğini sordu. Akabinde de Hz. Osman'a halife olarak biat etti. Rivayetin sonunda Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Osman'ı kayırdığı ve kendilerine karşı birbirlerine destek oldukları ancak bu duruma sabredeceğini bildirdi. Yine Abdurrahman b. Avf'a hitaben "bu işin [tekrar] sana dönmesi için Osman'ı tayin ettin" diyerek Hz. Osman'ın kendisinden sonra Abdurrahman b. Avf'ı halife tayin edeceği için onun böyle davrandığını

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 238-239.

⁵¹ Taberî, *Târîh*, IV, 239.

söyledi. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf, Hz. Ali'yi uyararak fitneye yol açmamasını söyledi.⁵²

Meseleyi ele alan iki ana rivayet (Misver b. Mahreme-Amr b. Meymûn [Ebû Mihnef]) arasında belirgin farkların olduğu anlaşılmaktadır. Misver b. Mahreme'nin aktarmış olduğu rivayete göre seçim sürecinde ve sonrasında Hz. Osman'ın akrabası olması hasebiyle Abdurrahman b. Avf'ın vereceği kararla ilgili Hz. Ali'nin duyduğu herhangi bir endişeden bahsedilmemektedir. Ebû Mihnef'in Amr b. Meymûn yoluyla aktarmış olduğu rivayete gelince, Hz. Osman'la Abdurrahman b. Avf arasındaki akrabalık bağlarından dolayı Hz. Ali'nin taşıdığı endişe farklı tonlarda rivayetin neredeyse tamamına yansımış ve nihayetinde âdeta Hz. Ali'yi bu "*endişesinde haklı çıkaracak*" bir ifadeyle rivayet sonlandırılmıştır. Hatta bu noktada bir adım daha ileri gidilerek, Hz. Osman'la Abdurrahman b. Avf'ın aralarında gizli bir anlaşma olduğu izlenimi verilmiş istenmiştir.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin seçimin son safhasında kendilerine sorulan soruya verdikleri cevabın, Abdurrahman b. Avf'ın kararında etkili olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim tabînin önde gelenlerinden Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'nin (ö. 82/701) aktarmış olduğu rivayet bu açıdan önem arz etmektedir. Buna göre, Ebû Vâil, Abdurrahman b. Avf'a gelerek neden Hz. Osman'a biat ettiğini sormuş o da şöyle cevap vermiştir, "*Bunda benim bir suçum yok. Ben ilk önce Ali'ye Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine ve önceki halifelerin yoluna tabi olacağıma dair söz vermesini istedim. Fakat Ali gücünün yettiği ölçüde söylediklerimi yerine getireceğini söyledi. Bu sefer Osman'a yöneldim. O hiçbir kayıt gözetmeksizin Allah'ın kitabına ve peygamberin sünnetine uyacağını ve önceki iki halifenin yolunu takip edeceğini söyledi.*"⁵³ Bu rivayet, Abdurrahman b. Avf'ın son ana kadar Hz. Ali'yi tercih etme niyetinde olduğunu ve bu maksatla soruyu önce ona sorduğunu, ancak aldığı cevap ihtimalli olunca Hz. Osman'a döndüğünü göstermektedir. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa da Ebû Vâil'in rivayetini aktardıktan sonra "*Hz. Ali'nin cevabı doğru ve hikmete uygunsu da vakit pek dar ve zemin çok hassas olduğu için böyle bir hadisenin kayda bağlanması uygun değildir*"⁵⁴ diyerek Abdurrahman b. Avf'ın meseleyi

⁵² Taberî, *Târîh*, IV, 232-233.

⁵³ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dimaşkî, *Târîhu Medîneti Dimaşk* (nşr. Ebû Saîd el-Amravî), I- LXXX, Beyrut: Dârü'l-fîkr 1995-1998, XXXIX, 202. Rivayeti aktaran Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Hz. Peygamber zamanında yaşamış fakat onu görmemiştir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Muaz b. Cebel, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbilerden rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden de el-A'meş, Hammâd b. Ebî Süleyman, Saîd b. Mesrûk es-Sevrî gibi kişiler rivayet etmişlerdir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 96-102.

⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ Tevârîhu Hulefâ*, I-II, İstanbul: Bedir Yayınevi 1976-1977, I, 426-427.

hemen çözüme kavuşturmak için, Hz. Osman'ın cevabının şartlar itibariyle daha uygun olduğunu ve bu sebeple onu tercih ettiğini belirtmiştir. Ahmet Cevdet Paşa ayrıca, başta Ümeyyeoğulları olmak üzere Kureyş'in diğer kabileleri halifelik bir kere Hâşimoğulları'nın eline geçerse sürekli onların elinde kalacağını ve bir daha başka bir kabilenin üstlenemeyeceğini düşündüklerini söylemiştir.⁵⁵

Hz. Osman'ın halife seçilmesi çağdaş araştırmacılar arasında da tartışılmış ve farklı şekillerde yorumlanmıştır. Hitti, Araplar'ın siyasî hayatında reis seçiminde yaşın ve tecrübenin önemli olduğunu hatırlatarak Hz. Osman'ın yaşlı ve olgun olması sebebiyle halife seçiminde Hz. Ali'ye karşı daha şanslı bir konumda bulunduğunu söylemektedir.⁵⁶ Hz. Osman'ın halife seçilmesi sırasında bazısı İslâmî bazısı da kabîlevî faktörlerin etkili olduğunu söyleyen Dûrî de Ahmet Cevdet Paşa'nın dile getirdiği hususa benzer şekilde, Kureyş'in hilafet Hâşimoğulları'nın haricinde olursa iktidarın diğer kollar arasında dolaşacağına inandığını ifade ederek bu yöndeki siyasî geleneklerin Hz. Osman'ın halife seçiminde etkili olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Câbirî ise Hz. Ömer'in vefatından sonra halife seçimi için belirlenen şûranın içerisindeki çekişmenin Hz. Ali'nin temsilciliğinde Hâşimoğulları ile Hz. Osman'ın temsilciliğindeki Ümeyyeoğulları arasında, yani kabile düzeyinde olduğunu belirtmiş ve halife seçimini Hâşimoğulları ve Ümeyyeoğulları'nın oy potansiyeliyle irtibatlandırmıştır.⁵⁸

Hz. Osman'ın halife seçilmesinde Abdurrahman b. Avf ile aralarındaki akrabalık ilişkilerinin etkili olduğu da iddia edilmiştir. Bu iddiayı gündeme getirenlerden birisi de Hâşim Yahya el-Mellâh'tır. Ona göre Ümeyyeoğulları'nın Cahiliyye döneminden itibaren bir takım siyasî ve idarî işlerle uğraşmalarının yanında ticaretle de meşgul olmaları insanlarla sıkı bir ilişki kurmalarını sağlamıştır. Bütün bunlar da Ümeyyeoğulları'nın Hâşimoğulları'na tercih edilmesinde etkin bir rol oynamıştır. Mellâh, konu ile ilgili görüşlerini dile getirdikten sonra Hz. Osman'ın halife seçilmesinde akrabalık bağlarının etkili olduğuna dair Hz. Ali'nin kuşkularını ifade eden rivayeti zikrederek onun baştan beri bu yönelimin farkında olduğunu iddia etmiştir.⁵⁹ Bu konuda benzer iddiaları Abdülbaki Gölpınarlı ve Ahmet Akbulut

⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 424.

⁵⁶ Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul. Boğaziçi Yayınları 1980, I, 274.. Ayrıca bk. Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul: İnsan Yayınları 2003, s. 92.

⁵⁷ Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 93-94.

⁵⁸ Muhammad Âbid Cabirî, *Arap İslâm Siyasal Aklı* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul: Kitabevi Yayınları 2001, s. 192-193.

⁵⁹ Hâşim Yahyâ el-Mellâh, "Esâlibu tedâvülî's-sulta fi'd-devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", *Âdâbu'r-râfideyn*, 7 (1976), s. 22.

da dile getirmiştir. Gölpınarlı görüşlerini şöyle ortaya koymuştur, “*Abdurrahman’ın zevcesi, ana tarafından Osman’ın kız kardeşiydi. Sa’d b. Ebî Vakkâs, Abdurrahman’ın amcasının oğluydu. Her ikisi de Zühreoğulları’ndandı; anası Ümeyyenin oğlu Süfyan’ın kızıydı. Ali savaşlarda bu boydan olanları öldürmüştü. Talha, Teym boyundandı. Bu boyla Hâşimoğulları’nın arası açıldı. Zübeyr, Ali’ye taraftardı. Fakat bu şûraya girişi, kendisinde halifelik sevdası uyandırmıştı. Nitekim sonra Ali zamanında oğluna uyup isyanı da bunu meydana çıkardı. Görülüyor ki bu şûrada soy-boy gayreti, hırs ve istek hâkimdi.*”⁶⁰ Akbulut ise Hz. Ali’nin, Abdurrahman b. Avf ile Hz. Osman arasındaki akrabalık bağlarından dolayı göstermiş olduğu tepkileri yansıtan rivayetlere yer verdikten sonra, “*Hadiseler Ali ve Abbas’ın tahmin ettiği gibi gelişti. Abdurrahman b. Avf, tercihinin gerekçe bulabilmek için anket diyebileceğimiz bir araştırma yaptı. Neticede Hz. Osman’a ‘Ey Osman! Elini uzat.’ dedi. O da elini uzattı ve Abdurrahman, Osman’a biat etti.*” diyerek seçimde akrabalık bağlarının etkili olduğunu iddia etmiştir.⁶¹

Kaynaklarda şûra üyeleri arasında akrabalık bağlarının varlığına dair rivayetler bulunmakla birlikte, şûra sonucu alınan kararda bu durumun etkili olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Öncelikle Abdurrahman b. Avf’in seçim sürecinde şûra üyeleri ve Medineliler nezdinde gizli kapaklı herhangi bir girişimde bulunmadığı, hem Hz. Ali hem de Hz. Osman hakkında herkesin görüşünü almaya çalıştığı ifade edilmelidir. Dolayısıyla İmadüddin Halil’in⁶² de belirttiği üzere, şayet Abdurrahman b. Avf bu süreçte akrabalık bağlarını göz önünde bulundurarak bir karar vermiş olsaydı, herkesin gözü önünde cereyan eden bu “*taraf tutma*” hadisesine Müslümanların göz yummaları mümkün olmazdı. Bu noktada Abdurrahman b. Avf’in verdiği bu kararda olsa olsa bir “*ıçtihat*” sorunu olabilir, bunun dışında bu iki sahâbî arasında bir ayırım veya tercih sorunu söz konusu değildir.

Yukarıda da zikredildiği üzere Talha b. Ubeydullah, Hz. Ömer’in şûra meclisini oluşturduğu sırada Medine’de değildi. Bununla birlikte bazı rivayetlerde Talha’nın şûra görüşmeleri esnasında Medine’de olduğu söylenmektedir.⁶³ Ancak onun Medine dışında bulunduğunu bildiren rivayetlerin

⁶⁰ Abdülbâkîy Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul: Der Yayınları 1979, s. 75.

⁶¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, [yy.], [ts.], s. 132.

⁶² Geniş bilgi için bk. İmadüddin Halil, *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması* (çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul: İnsan Yayınları 1985, s. 9-52.

⁶³ Amr b. Meymûn ve Zührî’nin rivayetinde Talha b. Ubeydullah şûra görüşmelerinde hazır bulunmuş ve reyini Hz. Osman’dan yana kullanmıştır. Bk. Ebû Abdullah Şemseddin ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm ve vefayâtü’l-meşâhir ve’l-alâm* (*Ahdu’l-hulafâi’r-râşidîn*) (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî), Beyrut. Dârü’l-kitâbi’l-‘Arabî 1987, s. 280. Çakır, Talha b. Ubeydullah’ın

daha isabetli olduğu belirtilmelidir.⁶⁴ Talha b. Ubeydullah, Medine'ye döndükten sonra herkesin ittifakla Hz. Osman'a biat ettiklerini öğrenince o da Hz. Osman'a biat etmiştir.⁶⁵

SONUÇ

Hz. Ömer, kendisine yapılan saldırı sonucu yeni halifenin belirlenmesi ile ilgili sahabenin yapmış olduğu tekliflerin hiç birisini kabul etmemiş ve gerek İslâm'da gerekse Araplar'ın siyasî tarihinde örnekleri bulunan istişare temeline dayalı şûra meclisini oluşturmuştur. Bu meclisin üyeleri olarak da Hz. Peygamber'in kendilerinden razı olarak vefat ettiği bilinen Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ı belirlemiştir. Aslında yeni halifenin belirlenmesiyle ilgili Hz. Ömer'in verdiği bu kararın hemen ortaya çıkmış bir düşünce olmadığı, bilâkis halifeliğinin farklı dönemlerinde kendisinden sonra yönetim meselesinin nasıl çözüme kavuşturulacağıyla ilgili dile getirdiği düşüncesinin hayata geçirilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in selefi Hz. Ebû Bekir'in aksine neden böyle bir karar verdiği dikkat çekmektedir. Bu noktada hem Hz. Ömer'in yönetim meselesiyle ilgili şahsî bakış açısının hem de Medine'deki mevcut siyasî şartların onun verdiği kararda etkili olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Müslümanların yönetimini üstlenmenin ağır bir sorumluluk gerektirdiğini düşünen Hz. Ömer böyle bir makama doğrudan birisini tayin ederek bu sorumluluğu üstlenmek istememiştir. Diğer taraftan şûraya dâhil edilen sahâbilerin her birinin Medine'deki siyasî gücün merkezinde bulunması ve özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali gibi güçlü ailelere mensup sahâbilerin halifelige doğrudan atanmasının diğer kabile mensupları tarafından tam olarak kabul edilmeme ihtimalinin bulunması, Hz. Ömer'in şûra meclisi oluşturma düşüncesini pekiştirdiği ifade edilebilir. Nitekim şûra meclisini belirledikten sonra bu kişilere hitaben yaptığı konuşmada *onları toplumun önde gelen şahısları olarak gördüğünü ve kendi aralarında ihtilafa düşmeleri halinde toplumun da ihtilafa düşeceğini* ifade etmesi bu kişilerin hem toplum içindeki konumlarına işaret

---

şûra görüşmelerinde bulunduğunu bildiren rivayetlerin onun Medine'ye geldikten sonra "her hangi bir sorun çıkarmadan" Hz. Osman'a biat etmiş olmasından dolayı kaynaklara onun hakkını Hz. Osman'dan yana kullandığı şeklinde yansımış olabileceğini söylemektedir. Bk. Zehra Çakır, "Dört Halife Döneminde Talha b. Ubeydullah", *İSTEM: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 7 (2006), s. 180.

⁶⁴ Bir rivayete göre Hz. Ömer yaralandıktan sonra şûra meclisini oluştururken Talha b. Ubeydullah'a bir elçi göndermiş ve kendisini halifeyi seçecek olan kurula dâhil ettiğini bildirmiştir. O da bunu kabul etmiştir. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, VI, 125.

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 232-233.

etmekte hem de şûra meclisine seçilmelerinin önemli bir gerekçesini ortaya koymaktadır.

Hız. Ömer gerek şûra meclisini oluşturmadan gerekse bu meclisin ilk toplantısını yaptıktan sonra şûra üyelerinin şahsiyetleriyle ilgili bazı değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerin içerisinde olumsuz ifadelerin yer aldığı bir takım rivayetler bulunmaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bu altı sahâbîyi toplumun önde gelen şahsiyetleri olarak gören Hız. Ömer'in onları bizzat kendisinin bu meclise dâhil ettiği göz önünde bulundurulursa bu rivayetlerin kabul edilemez olduğu anlaşılmaktadır. Yine Hız. Ömer bu süreçte şûra üyelerinin görüşleri doğrultusunda şekillenecek oy dağılımıyla ilgili de bazı değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerin bir kısmında Hız. Ömer, Abdurrahman b. Avf'ın isabetli bir tercihte bulunacağını ve sözünü dinlemelerini, eşitlik söz konusu olursa da onun tarafında bulunmalarını istemiştir. Ancak Hız. Ömer'in vefatından önce şûra meclisinin yaptığı toplantıda ve sonraki görüşmelerde bu altı sahâbînin bir sonuca varamamış olmaları Abdurrahman b. Avf'ın bu konumunu teyit etmemektedir. Dahası Abdurrahman b. Avf'ın ismini ön plana çıkaran bu rivayetler şûra meclisinin başkanlığını üstlendikten sonra Hız. Osman'ı halife seçtiği için onu sorumlu tutma eğilimi göstermekte ve Hız. Ali'nin hakkı olan halifeliliğin onun elinden alındığına dair bir ima taşımaktadır. Dolayısıyla Hız. Ömer'in oy dağılımıyla ilgili tek tek değerlendirme yaptığını ve bu sırada Abdurrahman b. Avf'ın ismini öne çıkardığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bunun yerine Hız. Ömer'in şûra üyelerine sadece kendi aralarında ihtilafa düşmemelerini tavsiye ettiğini söylemek daha makul görünmektedir.

Abdurrahman b. Avf'ın Hız. Osman'ın anne bir kız kardeşiyle evli olmasından hareketle halife seçiminde akrabalık bağlarının etkili olduğuna dair bazı iddialar ileri sürülmüştür. Fakat şûra meclisinin çalışmaları esnasında Abdurrahman b. Avf'ın ortaya koyduğu tavırlar ve hatta karar öncesinde her iki adaya sorduğu soruyu önce Hız. Ali'ye yöneltmesi onun Hız. Osman'ın tarafına meyletmediğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Hız. Ali'nin Abdurrahman b. Avf'ın hakemliğini kabul etmesi ve halife seçiminden sonra bu karara itiraz etmemesi ve Hız. Osman'a biat etmesi böyle bir iddiayı geçersiz kılmaktadır.

Hız. Ömer'in vefatı ve hemen akabinde yaşanan gelişmelerle ilgili en eski rivayetler, her ikisi de olayları bizzat müşahade eden Misver b. Mahreme (ö. 64/683) ve Amr b. Meymûn'a (ö. 74/693 [?]) dayanmaktadır. Bu noktada Misver b. Mahreme'nin aktardığı ve büyük çoğunluğu Taberî tarafından nakledilen bilgilerle, Buhârî'nin Amr b. Meymûn yoluyla verdiği bilgiler hemen hemen birbiriyle örtüşmektedir. Ancak Amr b. Meymûn'un

aktardığı ve Ebû Mihnef yoluyla Belâzürî tarafından nakledilen rivayetler ise hem Misver b. Mahreme'nin rivayetleriyle hem de Buhârî'nin Amr b. Meymûn kanalıyla aktardığı rivayetle pek çok açıdan çelişmektedir. Emevî aleyhtarı şîî bir tarihçi olmakla tanınan Ebû Mihnef'in aktardığı rivayetlerin temelinde şûra meclisinin tesis edilmesinden itibaren Hz. Ali'nin "hakkının" yenme endişesi farklı şekillerde sık sık gündeme getirilmiştir. Halife seçiminin tamamlanmasından sonra ise Hz. Ali'yi taşıdığı bu endişede adeta haklı çıkarırcasına, akrabalık bağlarından dolayı Hz. Osman'la Abdurrahman b. Avf arasında gizli bir antlaşma olduğu izlenimi verilmek istenmiştir. Dolayısıyla Ebû Mihnef'in Amr b. Meymûn'un rivayetlerini aktarırken bir takım tasarruflarda bulunduğu, bu tasarruflar sebebiyle de söz konusu rivayetlerin hem Amr b. Meymûn'a dayanan, ancak farklı kanallardan aktarılan rivayetlerle hem de şûra görüşmelerine bizzat şahit olan Misver b. Mahreme'nin verdiği bilgilerle önemli ölçüde farklılaştığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ Tevârîhu Hulefâ*, I-II, İstanbul: Bedir Yayınevi 1976-1977.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, [yy.], [ts.]
- Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul: İnsan Yayınları 2003.
- Başaran, Selman, "Ebû Mihnef", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-mihnef>, 24.06.2019)
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr – Riyâz Zirikî), I-XIII, Beyrut: Dârü'l-fikr 1996.
- Cabirî, Muhammad Âbid, *Arap İslâm Siyasal Aklı* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul: Kitabevi Yayınları 2001.
- Çakır, Zehra, "Dört Halife Döneminde Talha b. Ubeydullah", *İSTEM: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi*, 7 (2006), s. 175-202.
- Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-* (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul: Endülüş Yayınları 2016.
- Gölpınarlı, Abdülbâkiy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, İstanbul: Der Yayınları 1979.
- Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-tabakât* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad: Dâru Taybe 1982.
- Halil, İmadüddin, *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması* (çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul: İnsan Yayınları 1985.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed, *Müsned*, I-VI, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul. Boğaziçi Yayınları 1980.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımaşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. Ebû Saîd el-Amravî), I- LXXX, Beyrut: Dârü'l-fikr 1995-1998.

- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbü'l-fütûh*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye 1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe* (nşr. Adil Ahmed Abdulmevcût-Ali Muhammed Muavviz), I-IX, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye 1995.
- İbn Hacer, *Fethü'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuad Abdülbâkî, Muhibbüddîn el-Hatîb) I-XIII, Beyrut: Dârü'l-marife [ts.]
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), I-IX, Beyrut: Dâru sâdır 1978.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut: Dâru sâdır 1979.
- el-İmâme ve's-siyâse* (nşr. Taha Muhammed Zeynî), I-II, Kahire [ts.]
- Kâtibî, Gayde Hazne, "Şûra Ömer ve ihtiyârü Osman", *Mecelletü dirâsât târihiyye*, 65/66 (1998), s. 5-35.
- Milhim, Adnan Muhammed, *el-Muerrîhûne'l-Arab ve'l-fitnetü'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru't-talî'a 1998.
- Mellâh, Hâşim Yahyâ, "Esâlibu tedâvülü's-sulta fi'd-devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", *Âdâbu'r-râfideyn*, 7 (1976), s. 7-32.
- Nazlıgül, Habil, "Misver b. Mahreme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/misver-b-mahreme>, 24.06.2019)
- Semîr, Mahmud Abdüllatif Hamdan, *el-Hilâfe; neşetuhâ ve tatavvuruhâ fi'l-Medîne zemene'r-râşidîn* (yüksek lisans tezi) Ürdün Üniversitesi, Amman 1975.
- Seyf b. Ömer, *Kitâbü'r-ridde ve'l-fütûh* (nşr. Kâsim Semerrâî), Leiden 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut: Dâru suveydân [ts.]
- Wensinck, Arent Jan, "Saîd b. Zeyd", *İA*, X, 81-82.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. M. Th. Houtsma), I-II, Beyrut: Dâru sâdır [ts.].
- Yiğit, İsmail, "Ukbe b. Ebî Muayt", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ukbe-b-ebu-muayt>, 24.06.2019)
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-'alâm (Ahdu'l-hulafâi'r-râşidîn)* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî), Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-Arabî 1987.

MEŞRUIYET AÇISINDAN HZ. OSMAN'IN HİLAFET DÖNEMİNİN İNCELENMESİ

Halis Demir*

GİRİŞ

İktidarda bulunanlar yönetme yetkilerini nereden almaktadırlar? İktidarın kaynağı nedir? Halk, yöneticilerin kararlarına niçin itaat eder? Bu sorular bizi meşruluk kavramına götürmektedir. İktidardakiler, yönetme gücüne ve aynı zamanda yönetme hakkına da sahip olduklarına halkı inandırmaya çalışırlar. İktidarın bir hakka dayandığı fikrinin halk nazarında kabulü ölçüsünde iktidar meşru olur. Yöneticilere itaat de görev haline gelir. Meşru iktidar, ona tabi olanlar tarafından kabul edilen, toplumda hâkim olan meşruluk inancına da uygun iktidardır. Bu tür iktidarın kararlarına vatandaşlar gönüllü olarak itaat ederler. İktidar istikrarlı, güçlü ve dayanıklı olur. Aksi durumda kriz, çatışma, isyan veya ihtilal çıkar. Yürürlükteki hukuk kurallarına uygun bir yönetim, sosyolojik ve politik açıdan meşru olmayabilir. Zira, meşruluk kanun ve hukuku aşan bir kavram olup halk desteğini de ifade eder. Bu noktada kanunilik ile meşruluk kavramları da birbirinden farklıdır. Kanunilik vasfını taşıyan bir yönetim, yürürlükteki hukuk kurallarına uygun olan bir yönetimdir. Hukuki iktidarla meşru iktidar farkı Kapani tarafından şu örnekle açıklanmaktadır: “Fransa’da 1789’da XVI. Louis’in iktidarı, kanuni bir iktidar olmasına rağmen meşru bir iktidar değildir, halk desteğini kaybetmiştir”.²

İktidarın meşruluk kaynağı konusunda tasniflerin³ en meşhur olanı Max Weber’e aittir. Weber’e göre, iktidar meşruiyetini gelenek, hukuk veya karizma kaynaklarından birisinden alır. Geleneksel otoritede yönetici iktidarı geleneklere uygun olarak elinde bulundurur. Halk yöneticinin kararlarına itaati görev sayar. Yöneticinin yetkileri yazılı veya sözlü anayasa ya da bu değerde bir şeyle açıkça belirtilmiş değildir, çünkü şahsa itaat söz konusudur. Hukuki otoritede, yönetici meşruiyetini hukuk kurallarından alır. İktidarın meşruiyetini hukuk kurallarından alır. İktidarın meşruiyetini hukuk kurallarından alır.

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Bu yazı “Meşruiyet Açısından Hz. Osman Döneminin İncelenmesi” adlı makalemiz tekrar gözden geçirilerek hazırlanmıştır. Bkz. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2008) s. 77-119.

² Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1997, 9. bs., 81; Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, 2. bs.; 89-90.

³ Bazı meşrülük teorileri ve bunların tenkidi için bkz. Kapani, 68-95.

tidara gelme, yetkiler ve gerekirse uzaklaştırılması rasyonel normlarla belirlenmiştir. İtaat şahıslara değil, yöneticilerin de uymakla yükümlü oldukları bu normlardır. Karizmatik otoritede ise iktidarın meşruluğu, bir kişinin olağanüstü sayılan niteliklerine dayanır. Halk, liderde üstün bir kişilik alameti gördüğü için ona bağlanır, kurduğu sisteme de itaat eder.⁴ Bu tasnifin olumlu yanı, tabi olanlarca desteklenen iktidarları izah ettiği, olması gerekeni değil olanı açıkladığı dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Bu tasnif oldukça geneldir. İktidarın bu üç kaynağına ayrı zamanlarda ve ayrı toplumlarda rastlanabileceği gibi, aynı toplumda da birbirine girmiş vaziyette rastlamak da mümkündür.⁵ Yakın tarihimizden şu örneği verebiliriz: Atatürk, dönemi ve ortaya çıktığı şartlar itibariyle karizmatik bir liderdir. Tarihi, sosyal ve psikolojik şartların oluşturduğu bir ortamda, bir savaş ve işgal döneminde ortaya çıkmıştır. Fakat aynı zamanda yönetme yetkisi hukuki ve rasyonel temele de dayanmaktadır.⁶

İktidara geliş itibariyle meşru olan bir iktidar, meşruluğun dayanağını oluşturan hukuk kurallarına uymamak ya da toplumda hâkim olan meşruluk anlayışının zamanla değişmesi suretiyle meşruluğunu kaybedebilir. Meşruiyet, birey, toplum ve siyasal iktidar arasındaki ilişkilerin üzerine bina edildiği ilkeleri, kuralları ve değerleri göstermektedir.⁷ Toplumun ahlaki yapısının ve devletten beklentilerinin değişmesi sonucu meşruluk krizi kendini gösterir.⁸ Ortaya çıkan meşruluk kriziyle önce eyleme dayanmayan girişimler, protestolar ve nihayet şiddet hareketleri birer muhalefet türü olarak ortaya çıkar. Siyasi bunalım kaçınılmaz hale gelir. Meşruiyet konusunda İslam hukukunda kastedilen ise genel olarak şöyledir: Bir iktidarın İslam hukukunun kaynaklarında yer alan hükümlere ve prensiplere bağlılığı meşruluğunu yani iktidar sahibine itaati gerektirir.⁹ İslam tarihindeki, devlet uygulaması sistemi şekil itibariyle monarşiye benzediği için, yönetimin meşruluğu konusunda daha çok halifenin şahsiyeti üzerinde durulmuştur.¹⁰ Halife mü'min, erkek, adalet sahibi ve organları sağlam olmalıdır. Konu biraz daha ayrıntılı olarak şöyledir: Her yönü ile adil olmalı, kulak ve göz gibi organları sağlam olmalı, her türlü özürden uzak olmalı, halkın

⁴ Kapani, 89-91.

⁵ A. Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2001; 65; Kapani, 91-92.

⁶ Bir başka tasnif ise Davin Easton'a aittir. Bkz. Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1996; 103-105.

⁷ Mümtazer Türköne, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara; 42.

⁸ Kapani, 82-83; Kışlalı, 72; Türköne, 63.

⁹ Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc., Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990; 36.(37. dipnot.)

¹⁰ Tevhit Ayengin, "İslam Hukuk Felsefesinde Hukukun Üstünlüğüne Dayalı Hukuk Devleti'nin Metodolojik Referansları" *Ekev Akademik Dergi*, yıl: 7, s: 15, Erzurum, 2005; 10.

sevk ve idaresini anlamaya yarayan fikir ve bilgiye sahip olmalı, düşmanla harbe imkân veren güç ve cesarete sahip olmalı ve Kureyş kabilesinden olmalıdır.¹¹

Halifenin görevleri ise şöyle sıralanmaktadır: Dinin himaye edilmesi, ülkenin savunulması, mal ve can güvenliğinin korunması, yasaların adil bir şekilde uygulanması, ülkenin imarı, devlet kadrolarının ehil kişilerden oluşturulması, gelirlerin taksimi, din hizmetlerinin yürütülmesi, eğitim hizmetleri. Halife, halkın bu haklarına riayet ederse toplumun ona itaat edip destek vermesi bir vazife halini alır.¹³

Halifenin, bu özelliklerden birini kaybetmesi halinde meşruluğunu kaybedeceği zehabını uyandırmaktadır. Buna karşılık kaynaklarda yer alan halifenin azli, ehl-i hal ve'l-akd vb. kavramlar birer ideali ifade etmektedir. Bunlardan biri olan hal; "İşbaşındaki devlet başkanını görevden uzaklaştırmak, ona yapılan biati bozmaktır."¹² Maverdi (450/1058)'ye göre hal sebepleri özetle şöyledir: Halifenin adaletten ayrılması, şehvetine düşkün olması, küfre girmesi, hacr edilmesi, esir olması, bedenindeki noksanlıklar, beş duyudaki eksiklikler akıl, görme, duyma, konuşma, vb.- hilafete engeldir.¹³ Kişi başlangıçta bu vasfı taşıırken sonradan bazılarını kaybederse ne olacaktır? Zira iktidar yapısı gereği karşı konulması güç bir varlıktır. Halifenin gerekli şartların hepsini veya bir kısmını kaybettiğine dair hükmü veya kararı kim, hangi kurum, hangi siyasi gelenek verecektir? Konuyla ilgili bazı kanaatlerini kaydedeceğimiz bir başka müellif ise Cüveyni (478/1058)'dir. Ona göre Hal sebepleri irtidat, cünun ve fısk'tır. Cüveyni "fısk" terimini "takva"nın karşıtı olarak kullanmaktadır. Fısk, seçilme esnasında azl sebebi, fakat göreve devamda kamu yararı sebebiyle azl sebebi değildir. Bu kavramlardaki fısk, cünun ve takva ilk anda belirsizlik ifadesi ise de muhtemelen müelliflerin kavramları kullanışları, konuları işlerken yaptıkları tahliller incelendiğinde müşahhas bir anlam ortaya çıkacağı, kendi dönemlerinde muhtemelen bu kelimelerin anlamı konusunda ortalama bir kanaatin olduğu kanaatindeyiz. Cüveyni, Şu görüşü naklederek hal için bir kurumun varlığına işaret eder: "Fıskın varlığı halinde ehlü'l-hal ve'l-akdin hal'i gerçekleştirmesi gerekir."¹⁴ Hal bahsinde kaynak eserlerde Hz. Osman'ın hilafetinin herhangi bir şekilde tartışmaya konu olmaması

¹¹ Maverdî, Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultaniye ve'l-Velâyetü'd-Diniyye*, Şirketi Mektebe ve Matbaat-i Mustafa el-Baki, 1966, 6; Cüveynî, İmamü'l-Harameyn (478/1058), *Gıyâsu'l-Ümem fi't-Teyâsi'z-Zulem*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut,1997; 42. Halifenin Kureyş kabilesinden olması hakkında değerlendirmeler için bakınız: Cem Zorlu, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren Yay., Konya, 2002; 115 vd.; Maverdî, 16-17.

¹² Aydın, Mehmet Akif, "Hal", *DİA*, İstanbul, 1997; XV, 218.

¹³ Maverdî, 117-18; Yunus Şevki Yavuz, "Fasık", *DİA*, 1995; XII, 205; Cüveynî, *Gıyâsi*, 51.

¹⁴ Cüveynî, *Gıyâsi*, 52.

dikkate değerdir. Oysa İslam tarihinde daha sağlığında adalet vasfını yitirdiği gerekçesiyle istifası istenen ilk devlet başkanı Hz. Osman'dır.¹⁵ Bu adalet vasfının kaybı sebebiyle hal edilme, kolay gerçekleştirilebilecek bir durum değildir. Hangi hususlar adalet vasfını kaybetmek olarak değerlendirilecektir? Bu hal etme durumu hukuk kuralları içerisinde kalarak icrası zor bir uygulamadır.¹⁶

Bu makalede siyaset biliminin önemli bir kavramı olan, "meşruyet/meşruluk" temel alınarak, Hz. Osman'ın öldürülmesi incelenecektir. Biz bu çalışmaya sevk eden sebepler ise, bu dönemdeki bazı olayların İslami ilimlerin farklı branşlarında tartışılması ve bir devlet başkanının azlinin İslam Tarihinde halk tarafından dile getirilmiş olmasıdır. Değerlendirmelerde, "tarihi rivayetler ışığında" kaydı bir ihtiyattan öte, bulunması gereken bir metodun ifadesidir.¹⁷ İncelediğimiz döneme ait ayrıntılı kimi zaman birbiriyle çelişen bazen de içinden çıkılmaz halde olan bir yığın rivayet vardır. Hz. Osman dönemi olayları değerlendirilirken, olması gereken nazarından bakılmaktadır. Hâlbuki bu sebeplerin objektif kriterler bakımından da haklı olup olmadığı ise önemlidir. Bu çalışmada geniş bir coğrafyaya hükmeden bir halifenin katline doğru ilerleyen süreç, halkın yönetime desteğinin sürmesi, rızasının devamı bakımından incelenecektir.

Halife elbette zalimane bir şekilde katledilmiştir. Bir devlet başkanının katledilmesinin katledenler açısından bir takım sebepleri bulunabilir. Ya müdahale etmeyenler onlara ne demeli, nasıl izah etmelidir?

1. HZ. OSMAN'IN HİLAFETİNİ TARTIŞILIR HALE GETİREN BAZI İCRAATLARI

Hz. Osman dönemiyle ilgili genel durumu bir müellif şu başlıklar altında toplamıştır: Ümeyyeoğullarının konumu; Toplumda meydana gelen değişimler; Maaş dağıtımı; Sahabeye karşı yapılan muamele; Yönetimde şüranın terk edilmesi; Abdullah b. Sebe'nin faaliyetleri ve mektuplaşmalar.¹⁸ Bunlardan bazılarını ele alarak konumuzla ilgi kurmaya çalışalım:

¹⁵ Osman Kaşıkçı, "İslam Osmanlı Hukukunda Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, c: V, s.1-4, Erzurum, 2001; 112.

¹⁶ Kaşıkçı, 119.

¹⁷ Hz. Osman dönemiyle ilgili rivayetlerin sıhhat derecesi için bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XXVII, Ankara, 1985; Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, İstanbul, 2007; XXXIII, 439.

¹⁸ Hz. Osman dönemindeki şikayetler için bkz. Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyye Oğullarının Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c. VII, s.7, 1988; 5405; Hz. Osman'a yapılan çeşitli itirazlar ve bunlara verilen cevaplar için bkz. Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Et-Tayyib (403/1031), *et-Temhid firRed ale'l-Mülhideti'l-Muattıla*, İbşi, Yusuf, *Nususul-Fikri'l-Siyasiyyi li'l-İslam içinde*, Darut-Talia, Beyrut, 1966; 29-123; Kâdi Ebi Bekir b. Arabî, *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Lucnetu's-Şebabî'l-Müslim,

2.1. Ümeyyeoğullarının Konumu

Vali tayinleri ve Ümeyyeoğullarının toplumda bir itibar ve refah seviyesine ulaşması halifenin icraatları konusunda halkın şikayet ettiği konulardan birisidir. Bu dönemde önemli eyaletlerin çoğuna vali olarak Ümeyyeoğullarına mensup kişiler tayin edilmiştir. Ümeyyeoğullarından Velid b. Ukbe Kûfe'ye, Velidin valilikten azlinden sonra yine bu aileden Said b. As Kûfe'ye, Abdullah b. Âmir Basra'ya, Abdullah b. Sa'd Mısır'a vali tayin edilmiştir.¹⁹ Hz. Ömer döneminde atanmış olan bazı valilerin ise yetkileri bu dönemde artırılmıştır. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yılında Hıms, Kınnesrin, Ürdün, Dımeşk ve Filistin şehirlerinden oluşan Şam Muaviye b. Ebî Süfyan'ın yönetimine geçmiştir.²⁰ Bu durum bazı araştırmacılar tarafından, "Hz. Osman'ın muhtemelen idarede kontrolü daha kolay sağlamak arzusuyla valiliklere ve devlet katipliği görevine yakın akrabasını tayin etmesi şeklinde izah edilmiştir. Bu uygulama Ümeyyeoğullarının o dönemdeki otoritesini artırmış, halkın yönetime katılımını ise azaltmıştır.

İslam ülkesinin önemli merkezlerini yöneten Ümeyyeoğullarına mensup bu valilerin halifeye rağmen icraatlarda bulunmalarının halkın hoşnutsuzluğunu artırdığını gösteren rivayetler vardır.

Halifenin Ümeyyeoğullarını yönetimde ön plana çıkaran yaklaşımı çeşitli sahabiler tarafından dile getirilmiştir. Hz. Osman, Muaviye b. Ebî Süfyan'ı kendisinden önce Hz. Ömer'in vali olarak tayin ettiğini belirterek cevap vermiştir. Buna Hz. Ali, şöyle itiraz etmiştir, "Muaviye işleri sensiz neticeye bağlıyor, insanlara da, "Bu Osman'ın emridir." diyor. Bunu bildiğin halde düzeltmiyorsun." Hz. Osman kaynakların ifadesine göre bu şikayete cevap verememiştir.²¹ Halife, böylece bazı valilerinin kendi bilgisi dahilinde olmadan işledikleri bazı tasarrufları sebebiyle sorumlu tutulmaktadır. Hz. Osman'ın katipliğini yapan amcazadesi Mervan b. Hakem'in de halifeye rağmen tasarrufta bulunduğu dair rivayetler vardır.²²

1371 (h.). Konuyla ilgili kaynaklarda sıkça yer ala bu eserin değerlendirmesi için bkz. Y. Şevki Yavuz, "el-Avasım Mine'l-Kavasım", *DİA*, İstanbul, 1991; IV, 112.

¹⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Daru Suveydan, Beyrut, ts; IV, 356; İbn A'sem, Ebu Muhammed (314/926), *Kitabu'l-Futûh*, 1-VIII, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986; I, 379; İbn Abdîrabbih, Muhammed b. Abdîrabbih (327/939), *el-İkdu'l-Ferid*, nşr. A. Emin, A. Zeyn. İ. Enbari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1962 ; IV, 307; İbnu'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdulkerim (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sader, Beyrut, 1965; III, 107; İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDV Yayınları, Ankara, 1997; 235.

²⁰ Taberî, IV, 289; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 116; Yiğit, XXXIII, 439-440.

²¹ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 151-152.

²² Bkz., İ. Hakkı Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Konya; s: IX, 321.

Ümeyye Oğullarının devlet yönetiminde her geçen gün daha çok söz sahibi olmaları,²³ Medine’de bu aileye karşı, ülke genelinde ise Kureyş kabilesine karşı hoşnutsuzluğu, hatta muhalefet hareketlerini hızlandırmıştır.²⁴ Mesela Kûfe Valisi Said b. As’ın, bir toplantıda, “Sevad’ın gelirleri Kureyş’indir. İster alırsız, ister halka bırakırsız.” sözü üzerine, toplantıda kavga çıkmıştır.²⁵ Valinin bu sözlerinin halkın tepkisini çekmesi gayet normaldir. Çünkü, vali fetihler sonucu elde edilen çeşitli arazileri kendi kabilesinin bir mülkü olarak görmektedir. Sevad arazisi, gaza ile ele geçirilmiş, kamu malıdır. Bu yaklaşım zihinlerde bir olumsuzluk doğurmuş, toplumun bazı kesimleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Diğer taraftan valinin bu ifadeleri kabilecilik anlayışının henüz aşamadığını göstermesi bakımından manidardır.

Valinin Kureyş’i öne çıkaran sözleri sarf ettiği bu toplantının devamında meclistekilerden Eşter en-Nehai, “Allah’ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu araziler nasıl Kureyş’in çiftliği oluyor” diyerek karşı bir tavır sergilemiştir.²⁶ Bu da valinin yaklaşımının meşruluğunu tartışmaya açmıştır.

Benzeri bir tartışma Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan’ın huzurunda yaşanmıştır; Küfe’den Şam’a sürgün edilen bir kişi valiye şöyle hitap etmiştir: “Sen ve Kureyş bize emirlikte fazla oluyorsunuz. Araçlar başka toplumların kılıçlarıyla aşınıyor, Kureyş geçiniyor.”²⁷ Bu tür örnekler²⁸ farklı şekillerde izah edilebilir. Bir müellifin tespitine göre, Hz. Osman, kendisinden önceki halife Hz. Ömer’in gözettiği kabileler arası denge politikasının aksine, yönetimde Ümeyyeoğulları unsuruna ağırlık vermiştir.²⁹ Konumuzla alakalı bir izah da şudur: Toplumdaki bazı kesimler iktidara yeterli katılma imkânlarına sahip değilseler bir bunalım doğar. Yönetimi destek, onun icraatlarının toplumun beklentilerine uygun düşmesi ve rejimin bunu karşılayabilmedeki başarısı oranında artar.³⁰ O toplum kesimleri, kendilerine

²³ Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu’l-Buldan*, trc. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987; VI, 134; Cabirî, Muhammed Abid, *İslam’da Siyasal Akıl*, trc., Vecdi Akyüz, , Kitabevi, İstanbul, 1997; 316.

²⁴ Cabirî, 370-371.

²⁵ İbn A’sem, I, 383.

²⁶ Yiğit, XXXIII, 440.

²⁷ İbn A’sem, I, 384-385; İbnü’l Arabî, 120.

²⁸ Mesela, Halife Kureyş kabilesinin mevlalarına 5’er dinar nafaka bağlamıştır. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), *Tarihü’l-Medineti’l-Münevvera*, nşr., F. Mahmud Şeltut, Daru’t-Turas, Beyrut, 1990; III, 989.

²⁹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992; 141.

³⁰ Kapani, 94.

güçleri oranında etkin olma fırsatı tanımayan sisteme karşı çıkarlar.³¹ Belli ki fetihlerin durması, ganimet gelirinin azalması vb. sebeplerle ekonomik ve sosyal yapıda değişiklik meydana gelmiş, buna rağmen Kureyş kabilesinin diğer kabileler aleyhine imkânları kullandığı kanaati otoriter bir vali huzurunda bile dillendirilir duruma gelmiştir.³² Yöneticiler amme hizmeti ifa eden kişiler değil, kabilecilik, şahsi menfaat ve kaygılarının peşinde koşan kişiler gibi telakki edilmiştir. Bu intiba ise, yönetime karşı muhalefet hareketinin başlamasına etki etmiştir. Yönetimin istikrar ve desteklenmesi bakımından lider kadar kadrosu da önemlidir. Lider kadrosunun kalite, yetenek ve halk desteği toplumun rejime bağlılığını artıran ve meşruluk duygusunu pekiştiren önemli bir faktördür.³³ Bazı görevlilerin icraatları halk nazarında tepki çekmekte, halifeye bağlılık duygusu azalmaktadır.

2.2. Toplumda Meydana Gelen Değişmeler

Fetihler sonucu farklı din, dil, ırk ve medeniyetlere mensup kişiler Müslüman olmakta, ülkede buna bağlı olarak hızlı bir göç ve değişim yaşanmakta, toplumdaki bir kısım bedevi zihniyetli kişiler bu yeni duruma uyum sağlayamamaktadır.³⁴ Fethedilen memleketlere yerleşen Arapların çoğu Rasûlullah'ın sohbetinde eğitim almış kişiler de değildir. Fetihlerden sonra bazı gaziler bu yeni ülkelere yerleşmişler, bazıları da beraberlerindeki esirlerle Mekke ve Medine'ye geri dönmüşlerdir. Göçler, toplumun yapısını değiştirmiştir.³⁵ Neticede bu hareketliliğe ayak uyduramayanlar, toplumun yapısını değiştirenler, yeni durumdan rahatsız olanlar, beklentileri birbirinden farklı gruplar toplumda huzursuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Burada orta yaşlı ve yaşlı kuşakların karar alma ve uygulama süreçlerindeki ağırlıkları sebebiyle kurumlarda gerekli değişimleri yapmalarını da bir etkendir.³⁶ İktidar yıllarında Hz. Osman'ın da yaşlı olduğu bilinmektedir.³⁷ Diğer taraftan böylesi bir toplumda halkı eğitmek, asayişini sağlamak, sorunları çözmek ve böylece ihtilafları önlemek zorlaşmıştır.³⁸ Aslında, kabile yapısından bir devlete dönüşen, yeni kurumlar oluşturan bir

³¹ Kışlalı, 343.

³² Yiğit, XXXIII, 442.

³³ Kapani, 91-92.

³⁴ E. Ruhi Fiğlalı, "Hariciler", *DİA*, İstanbul, 1997; XVI, 169; İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Daru'l-İhya-i't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts., 4.bs; I, 215.

³⁵ Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağın Yayınları, İstanbul, 1980; 116-117.

³⁶ Akbulut, 141.

³⁷ Hz. Osman fil yılından altı sene sonra dünyaya gelmiş ve miladi 656 yılında vefat etmiştir. Yiğit, XXXIII, 439.

³⁸ Nadim Macit, *Din-Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Seba Yayınları, Ankara, 2000; 53.

bünyede çalkantıların meydana gelmesi de tabii bir durumdur.³⁹ Sonuçta, yöneticiler, menfi şekilde etkilenmiş, olaylara müdahalede yetersiz kalmakla suçlanmışlardır. Halife, bütün bu sebeplerle toplumda vuku bulan çeşitli şikâyet konusu olaya, yerinde, etkili ve pratik bir şekilde el koyamamıştır.

2.3. Maaş Dağıtımı

Kaynakların ifadesine göre, Kureyş ileri gelenlerinin mülk edinmeleri de Hz. Osman'a karşı şikâyetler arasında yer almaktadır.⁴⁰ Hz. Ömer döneminden itibaren maaş dağıtımında Hz. Peygamber'e yakınlık ve İslam'a girişte önceliğin dikkate alınması, servetin belli kişilerin ellerinde birikmesine yol açan sebeplerden birisidir.⁴¹ Nitekim bu gidişatı tespit eden Hz. Ömer, ölümüne yakın bir zamanda, "eğer gelecek yıl yaşarsam Resulullah ve Ebu Bekir'in yaptığı gibi, bütün insanlara eşit taksimde bulunacağım," demiştir. Fakat bu arzusunu uygulama fırsatı olmamıştır.⁴² Mesela, ilk Müslümanlardan olan Zübeyr b. Avvam öldüğü zaman Medine'de 11, Basra'da 2, Kûfe ve Mısır'da birer ev miras olarak bırakmıştır.⁴³ Bu gelirin kabarıklığında şahsi gayrete ilave olarak devletin maaş dağıtımındaki uygulamasının da etkili olduğu düşünülebilir. Bu uygulamanın halkın tepkisini çekeceğini düşünmek mümkündür. Fetihlerin durmasıyla ihtiyaçların büyük kısmını karşılayan ganimet gelirleri de azalmıştır. Hz. Osman dönemiyle ilgili dedikoduların daha çok fey, arazi, ganimet ve ikta üzerinde olması⁴⁴ da gelir dağılımını etkileyen hatalı uygulamaların bulunduğu kanaatinin yaygınlaştığını düşündürmektedir. Şu yorum bu kanaatimizi desteklemektedir: "Bazı garnizon kasabaları, Hz. Ömer'in kurmuş olduğu ama Hz. Osman'ın döneminde zayıf noktaları ortaya çıkan mali sistemden şikâyetçi oldular..."⁴⁵ Maaş dağıtımında Hz. Ömer döneminden itibaren sürdürülen politika neticede, zengin ile fakir ve merkez ile çevre arasında giderek artan iktisadi dengesizlikler oluşmuştur. Toplumda yöneticilere karşı oluşan husumette, ortaya çıkan bunalımda bu durumun da etkisi olmuştur. Toplumda gelirlerin adil dağıtılmadığı kanaati gayr-i memnun kişilerin sayısını artırmıştır.

³⁹ Sarıçam, XII; krş., Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc., H. Dursun Yıldız, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979; 69.

⁴⁰ Yiğit, XXXIII, 440.

⁴¹ Benzeri bir kanaat için bkz. Câbirî, 357.

⁴² Halis Demir, *Devlet Gücünün Sınırlanması*, İz yayıncılık, İstanbul, 2004; 76 vd.

⁴³ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844). *Et-Tabakâti'l-Kübrâ*, Darusâder, Beyrut, 1968; III, 108; Mesela Abdurrahman b. Avf ve Talha b. Ubeydullah'ın servetleri için bkz. Aynı eser. III, 136-222.

⁴⁴ Hizmetli, 172-173

⁴⁵ M.G.S Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, trc. Komisyon, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995; I, 155 Konuyla ilgili rivayet için bkz. İbn A'sem, I, 384-385. 52 Câbirî, 366 vd.

2.4. Sahabeye Karşı Yapılan Kötü Muamele

Bu dönemde Hz. Osman'ın sahabilere karşı davranışları da şikayet konusu olmuştur.⁴⁶ Ammar b. Yasir,⁴⁷ Abdullah b. Mes'ud, Ebu Zer ve Muhammed b. Ebî Bekir bu tür muameleye maruz kalan bazı sahabilerdir.⁴⁸ Bu şekildeki bilgilerden Hz. Osman ile o dönemin bir anlamda kanaat önderi mesabesindeki sahabeler arasında sağlıklı bir irtibatın olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu muamelelerin menfi etkisi Hz. Osman'ın muhasara edildiği sırada ortaya çıkmıştır. Halifeyi muhasara edenler arasında, Abdullah b. Mes'ud'un kabilesi Huzeyl ve antlaşmalılarını Beni Zühre; Ebû Zer'in kabilesi Gifar ve antlaşmalılarını; Ammar b. Yasir sebebiyle Beni Mahzum ve antlaşmalılarını ve Muhammed b. Ebi Bekir'in kabilesi Beni Teym vardır.⁴⁹ Halifeye iletişimi arzu edilir seviyede olmayan bu sahabe isimlerine Amr b. As, Aişe b. Ebi Bekir, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah da ilave edilebilir. Sahabilerin toplumdaki itibarı dikkate alındığında, onlara yapılan, üstelik haklılığı tartışılır bir muamelenin kamuoyunda yankı bulduğu, tepki topladığı muhakkaktır. Her biri Rasulullah'ın terbiyesi altında yetişen bu kıymetli kişiler toplumun rehberleridir. Bunların, halifeyle irtibatlarının kopması, halifenin onlara karşı kimi tasarruflarının haklılığı konusunda halk nazarında tereddütlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim, halife ve bu sahabeler arasındaki iletişim zayıflığını keşfeden bazı istismarcılar onlar adına düzmece mektuplar, konuşmalar ve beyanatlar vermek suretiyle halkın halifeye karşı muhalefetine zemin oluşturmuşlardır.

2.5. Yönetimde Şûranın Terk Edilmesi

Burada Hz. Osman'ın seçim sürecinin hatırlanması gerekebilir. Şûra heyetinin seçilmiş başkanı vasfıyla Abdurrahman b. Avf, toplumun genel temayülünün işaret ettiği iki adaydan her birinden "Allah'ın Kitabına ve Resulünün sünnetine uyma, ayrıca ilk iki halifenin siyasetini takip etme hususunda teminat istemesi üzerine, Hz. Osman bu talebe kayıtsız şartsız "evet" cevabını verdiği için halife seçilmiştir.⁵⁰ Buradan şu sonuçlar çıkarılabilir: Hz. Osman'a Kur'an, Sünnet ve önceki iki halifenin tatbikatı üzerine beyat edildiğine göre, bunlar halifenin yönetimde uyacağı meşruluk kaynaklarıdır. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki icraatlar ve idari tasarruflar toplum nazarında bir gelenek olmuş, olaylara benzeri yaklaşımları

⁴⁶ Kaynak için bkz. Hizmetli, 164.

⁴⁷ Belâzurî, *Ensabu'l-Eşraf*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1996; VI, 162.

⁴⁸ Belâzurî, *Ensab*, VI, 134; Mes'udi, Ali b. Hüseyin (346-957), *Murucu'z-Zeheb ve Meddinü'l-Ceher*, nşr., M. M. Abdulhamid, Matbaatu's-Saade, Mısır, 1964; II, 353.

⁴⁹ Belâzurî, *Ensab*, VI, 134; Mes'udi, II, 353; A'sem, I, 411.

⁵⁰ Yiğit, XXXIII, 439.

yeni halifeden de beklemişlerdir. Halife seçimi konusunda toplumun her kesimiyle itinalı bir şekilde istişare eden Abdurrahman b. Avf'ın bu yaklaşımı halkın beklentisinin bir ifadesi sayılabilir. Önceki halifeler devlet yönetiminde hem şûraya önem vermiş, hem de yakınlarını devlet idaresine getirmemişlerdir. Onlar⁵¹ hakkında şikâyet vaki olan valinin de durumunu araştırmışlar, gerekirse onu azletmişlerdir.⁵²

Hiz. Peygamber, Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer toplumu ilgilendiren konularda halkın fikirlerine başvurularına rağmen Hiz. Osman'ın daha çok Ümeyyeoğullarının görüşlerine itibar ettiğini gösteren rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birisine göre, Hiz. Osman hepsi de Ümeyyeoğullarına mensup valileri Abdullah b. Sa'd, Muaviye b. Ebi Süfyan, Abdullah b. Amir ve Saîd b. As ile yaptığı toplantıyı şu cümlelerle açmıştır: "Sizler vezirlerim, nasihatçilerim ve güvenilir adamlarımsınız... Valilerimi azletmemi isteyen adamlar var. Hoşlanmadıkları şeyleri terk ederek, hoşlandıkları şeyleri yapmamı istiyorlar. Bana fikrinizi söyleyin."⁵³

Halife, halkın şikâyetçi olduğu valileri sorguya çekmek yerine, bir anlamda halkı valilere şikâyet etmiştir. Belki de bu toplantı yönetimle ilgili taleplerini ifade edecek kişilere karşı valileri katı ve sert tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu tür sert muameleler, halkın yöneticilerden beklentilerinin karşılanması ümitlerinin azalmasına, desteklerini de çekmelerine yol açmış olabilir.

Halifenin istişareyi akrabaları ile sınırlı tutması onlara daha çok güvenmesiyle izah edilebilir. Fakat bu siyaset tarzı toplumun bazı kesimleri ile halife arasında, halifenin ölümüyle neticelenen tartışmaları bazılarının Ümeyyeoğullarının şahsi problemi gibi görmelerine de yol açmıştır. Çünkü istişarede yönetime katılma ve kendini ifade suretiyle onu destekleme vardır. Şu rivayet bunu göstermektedir: Muhasara günlerinde Hiz. Ali'nin, "Adam öldürmek üzere, niçin yardım etmiyorsun?" şeklindeki sorusuna Hiz. Talha şöyle cevap vermiştir; "Vallahi Ümeyyeoğulları aldıkları hakları geri verinceye kadar yardım yok."⁵⁴ Bu rivayet açık bir şekilde bize göstermektedir ki bazı kimseler nazarında kuşatılan İslam toplumunun halifesi değil, Ümeyyeoğullarının bir mensubudur. Oysa meşru bir iktidara savaş ve barış esnasında hizmet bir görevdir. İktidar, gönüllü itaatle varlığını sürdürebilir. Bu tür rivayetleri sıhhati kesinlikle reddedilemediği durumlarda, sahabilerin ağzından mevcut olayların bir değerlendirmesi olarak bakılabilir.

⁵¹ Apak, 507.

⁵² İbn Şebbe, III, 842; Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, 118.

⁵³ İbn Şebbe, III, 1095.

⁵⁴ İbn Şebbe, IV, 1287; İbnü'l-Esir'de "hakkımı" kaydı geçer. Kâmil, III, 138.

2.6. Abdullah b. Sebe'nin Faaliyetleri

Abdullah b. Sebe San'alı bir Yahudi'dir. Hz. Osman döneminde Müslüman olmuş, Hz. Osman'ın halka zulmettiği iddiasını çeşitli şehirlerde yaymıştır.⁵⁵ İbn Sebe ve İbn Sebe gibi düşünenler insanları kıskırtmış, devlet ve halife aleyhine isyana yöneltmişlerdir.⁵⁶ Bazı müelliflere göre İbn Sebe'nin uzun zamandır hazırladığı komplo Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁷ Bazı yorumlara göre ise Abdullah bin Sebe imajıyla Hz. Osman'a karşı muhalefet edenlerin hem sayısı çoğaltılmış, hem de her biri için ortak bir kimlik belirlenmiştir: İbn Sebe'ler! Varlığı tartışmalı olan Abdullah b. Sebe,⁵⁸ bazı yorumlara göre, "Her şeyi en iyi tarafından gösterme ve umumi suçu: tenzillerinden umumiyetin bir şey kaybetmeyeceği ne idüğü belirsiz şahıslara, birkaç şamar oğlanına yüklemeye gayret etme..."⁵⁹ ve "perde arkasındaki hakiki isimleri unutturmaktadır."

Bu yorumların akla getirdiği soru şudur: İslam dünyasında, özellikle "Bazı tarihçilerin, Abdullah b. Sebe gibi Müslümanları birbirine düşürmek isteyen art niyetli şahıslar olmadan Hz. Osman'ın katliyle neticelenen böyle bir hareketin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağı" sonucuna varmalarını⁶⁰ Medine'de bulunan insanları bir kişinin telkinlerine uyan kişiler olarak tasavvur etmek anlamına gelmez mi? Bu ne derece makul bir yaklaşımdır? Halifenin öldürülmesinden sorumlu kişiler kimlerdir? Olayla ilgili rivayetler, halifeyi öldürme suçunun birkaç kişiye yıkıldığı yorumunu haklı çıkaracak durumda mıdır? Medine'de bulunan binlerce Müslüman'ın birer çapulcu olarak nitelendirilmesi⁶¹ ya da Medine'de sahabelerin iradeleri yok sayılırcasına olaylar birilerinin tezgâhından çıkmış gibi⁶² gösterilmesi doğru mudur? Buna karşılık bazı yorumlarda halifeye karşı sahabeler tarafından bir komplonun hazırlanmış olduğu kanaati vardır. Halifenin bazı icraatlarının sahabeler tarafından hoş karşılanmadığı bilinmektedir. Fakat halifenin

⁵⁵ Seyf b. Ömer (200/815), *el-Fitnetü ve Vakatü'l-Cemel*, Darun-Nefais, Beyrut, 1986;48. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe" md., *DİA*, İstanbul 1988; I, 133 vd.

⁵⁶ Hizmetli, 174.

⁵⁷ Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992; 66.

⁵⁸ Tartışmalar için bkz. Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc., Fikret İşıltan, İstanbul 1960, 102; Cabiri, 421-422.

⁵⁹ Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, 102; Benzeri ifadeler için Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc., Fikret İşıltan, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 1963; 20-23; Cábiri, 431-432. Fiğlalı, Abdullah b. Sebe maddesinin alt başlığını "İslam dünyasında ilk fitnenin ve Şiiliğin ortaya çıkışında önemli rol oynadığı ileri sürülen kimse" şeklinde ifade etmiştir. Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133 vd. ; Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 134.

⁶⁰ Yiğit, XXXIII, 442.

⁶¹ İrfan Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001; 11-12.

⁶² Örnek bir yorum için bkz. İbn Haldun, I, 215 vd.

çeşitli tasarruflarına karşı çıkan sahabelerden hiçbirinin Hz. Osman'ın ölümlüyle sonuçlanan olaylarda, O'nu öldürme kastıyla aktif rol aldıklarını düşündürecek makul bir gerekçe yoktur. Konuyla ilgili tartışmanın ortaya koyduğu bir gerçek, halifeye karşı muhalefet hareketinin toplumun çeşitli kesimlerinden destek bulunduğu şeklindedir. Bunu bir kişinin eseri olarak göstermek mübalağalı bir değerlendirmedir.

2.7. Mektuplaşmalar

Halifeye karşı muhalefet hareketlerini hızlandıran olaylardan birisi de mektuplardır. Dönemin yaygın bir haberleşme aracı olan mektup işini bazı kimselerin istismar ettikleri anlaşılmaktadır. Medine'ye gelen Basra, Küfe ve Mısır'lı heyetlerin,⁶³ Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Ali'ye nispet ettikleri "isyana davet" mektupları bizzat bu sahabeler tarafından reddedilmiştir.⁶⁴

Bu tür mektuplar kamuoyunda halifenin meşruiyetini tartışılır hale getirmiş, haberleri tahkik imkânının sınırlı olması bakımından zararlı etkileri zamanında ortadan kaldırılamamıştır.

Hakkında en çok konuşulan mektup Muhammed b. Ebi Bekir ve beraberindekiler hakkında halife tarafından yazıldığı iddia edilendir: Hz. Osman, sahabenin de aracılığıyla, Muhammed b. Ebi Bekir'i Mısır'a vali olarak tayin etmiştir. Muhammed b. Ebi Bekir, görevi eski validen devralmak üzere beraberindeki heyetle yola çıktıklarında Hz. Osman'ın bir kölesi, yine Hz. Osman'ın bir devesinde yolculuk ederken bir mektupla yakalanmıştır. Mektupda şu andaki Mısır valisine hitaben şu cümlenin olduğu rivayetten anlaşılmaktadır: "Osman'a karşı muhalif olan falan falanı öldür ey Abdullah b. Sad."⁶⁵ Bunun üzerine, aynı günlerde Medine'den ayrılan halife tarafından ikna edilmiş Basra, Küfe ve Mısır'lı muhalifler, "sanki sözleşmiş gibi" Medine'ye geri dönmüşlerdir.⁶⁶

Tekrar Medine'ye dönen Muhammed b. Ebi Bekir, mektubu Mescid-i Nebi'de halkın içerisinde okumuştur. Halkın halifeye karşı kızgınlığı artmış, bu mektup üzerine geri dönenler halifeyi kuşatmışlardır.⁶⁷

Hz. Osman, mektubu yazmadığını, yazdırmadığını, mührün kopya, yazının taklit ve devenin çalıntı olduğunu sahabenin huzurunda yemin

⁶³ Seyf b. Ömer, 55; Taberi, IV, 346.

⁶⁴ İbn Şebbe, IV, 1225; İbnu'l-Esir, III, 168; İbn Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, ts; VII, 173.

⁶⁵ İbn Sa'd, III, 65; İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/899), *el-İmame ve's-Siyâse*, nşr. Tâhâ Muhammed, Müessesetü'l-Halebi ve Şurakaühü, Beyrut, ts; I, 39-40.

⁶⁶ İbnu'l-Esir, Kâmil, III, 160.

⁶⁷ İbn Kuteybe, I, 39-40; İbn Şebbe, IV, 1159-1160.

ederek belirtmesine rağmen, muhalifler ikna olmamıştır.⁶⁸ Halifenin kâtibi Mervan b. Hakem mektubu Halifenin bilgisi olmaksızın onun adına yazmakla suçlanmıştır.⁶⁹ Birinci durumda halife komplo hazırlamakla, ikinci durumda ise iktidarda aciziyetiyle itham edilmiştir. Neticede, “Bir deve üzerinde gelen bu adam, gizlilik önemi bulunan bir şeyle gönderilen basit bir elçiye benzememektedir... Bu, Mısırlı topluluğun önceden hazırladığı bir komplo...” olabilir.⁷⁰

İddiaları şudur: Mektupta halifenin mührü bulunmaktadır. Halife mektubu yazdığını inkâr ediyorsa yalancıdır. Mektupta haksız yere bazıların öldürülmesini emrettiği için haksız bir emirde bulunmuştur. Mektup bilgisi dışında yazılmışsa yönetimde acizliği vardır. Bu sebeplerle azli, kısası, ya da ölümü tercih etmelidir.

Bu mektup, Medine’de bulunan sahabelerinde gayretiyle halife ve muhasara eden gruplar arasındaki sağlanan güven ortamının sona ermesine yol açmıştır.

Tartışmaların merkezindeki isim Mervan b. Hakem’dir. O’nun Halifeye rağmen halkı tahrik edici, zaman zaman belki onu korumak adına toplumdaki konumunu sarsıcı tasarrufları olmuştur. Bu tür olayların tekrerrüü ister istemez akla hemen onu getirmektedir.⁷¹ Mervan hakkındaki suçlamalardan dolayı olsa gerek İbnu’l-Arabi şu kaydı düşme gereği duymuştur: “Mervan, Müslümanların fakihleri, tabiin ve sahabelerin yanında ümmetin büyüklerinden adil bir adamdır.”⁷² Mervan 623-624 Mekke doğumludur ve babasının geç Müslüman olması ve Rasulullah döneminde sürgün edilmesi sebebiyle sahabe olma, üstelik sahabelerin büyüklerinden olma ihtimali zayıftır.⁷³

Bu mektup olayıyla ikna edilmiş olan gayri memnunlar topluluğu bu defa Halifeyi daha sıkı bir şekilde muhasara etmişlerdir. İslam toplumunu temsil etmeseler de, hatta azınlık olsalar da asiler halifenin azlini talep etmişlerdir. Onlara göre, halife yöneticilik vasfını kaybetmiştir. Tabî ki, ma-

⁶⁸ Mühür taklit olayı Hz. Ömer döneminde de yaşanmıştır. Ma’n b. Zaide Hz. Ömer’in mührünü taklit ederek, vali Muğire b. Şu’be’den haksız mal almıştır. Halife onu dövdürmüş, hapsetmiş, mallarının yarısına da el koymuştur. Askeri, Ebu Hilal Hasen b. Abdillâh, *Kitabu Evâil*, Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut, 1987; 120; Belazuri, *Futuhu’l-Buldan*, 677-679.

⁷⁷ Taberi, IV, 367-371; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 42-43; Belâzuri, *Ensâb*, VI, 184-185; İbn Kesir, *Bidâye*, VII, 186.

⁶⁹ Taberi, IV, 367-371; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 42-43; Belâzuri, *Ensâb*, VI, 184-185; İbn Kesir, *Bidâye*, VII, 186.

⁷⁰ Hizmetli, 154-155; Mektupla ilgili tartışmalar için bkz. Ünal Kılıç, *Mervan b. El-Hakem*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

⁷¹ Yiğit, XXXIII, 441; Aycan, İrfan, “Mervan I”, DİA, İstanbul, 2004; XIX, 225 vd.

⁷² İbnu’l-Arabi, 89.

⁷³ Aycan, “Mervan I”, DİA, XIX, 326. 82 Yiğit, XXXIII, 441.

hiyeti tartışmalı bu mektup halifeyi azil için gerekçe olamaz. Olayın önemi, halifenin azledilebileceği kanaatini bize hatırlatmasıdır.

Hız. Osman dönemiyle ilgili bazılarını başlıklar halinde incelediğimiz bu olaylar sebebiyle yönetimden memnun olmayanların sayısı yüksek bir orana ulaşmış, halife muhasara sürecinde kötü muamelelere maruz kalmış ve genel anlamda yalnız bırakılmıştır.

3. Hız. Osman'ın Azlinin Talep Edilmesi

İslâm amme hukukunda halifenin hayatta kaldığı müddetçe görevine devam etme imkânı verilmiştir. Halifenin görevi normal olarak ölümü veya istifasıyla son bulur. İslâm hukukçuları, bu iki hal dışında, adalet vasfını kaybeden veya vücudunda görevini sürdürmeye mâni noksanlıklar meydana gelen devlet başkanını ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından azledileceğini kabul etmişlerdir.⁷⁴ Geliş tarzları olmasa bile görevde kalış süreleri bakımından önceki tatbikat kaydı hayat şeklidir. Zira peygamberlik süresi de bu şekildedir. Görev süresiyle ilgili bilinen tecrübe bu şekildedir. Bunun dışında devlet başkanlığı görevinin nasıl sona ereceğine dair bir kanaat oluşmamıştır. Kaynaklarda yer alan istifa, hal, ölüm ve seçimle iktidar değişikliği ise sonraki dönemlerin düşünceleridir.

Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer "kaydı hayat" şartıyla iktidarda kaldıkları için Hız. Osman'ın azlinin gündeme getirilmesi önemlidir. İslam tarihinde bu bir ilktir. Halife ve muhasaracılar arasında geçen bazı konuşmalar bu açıdan önemlidir:

- Valilerini azlet. Haksız kararlarını da geri al!
- İstediklerinizi yönetici yapar, istemediklerinizi de görevden alırsam, yetkim kalmaz, siz yönetici olursunuz.
- Ya dediklerimizi yaparsın, ya seni öldürürüz ya da azlederiz.

Halife kendisini şu sözlerle savunmuştur:

– Ölümü hak edecek bir şey yapmadım. Üç kişinin öldürülmesi helal olur. Muhsar olduğu halde zina eden, imandan sonra tekrar küfre dönen, haksız yere birisini öldüren. Zina etmedim, küfrü temenni etmedim, kimseyi de öldürmedim... Boynumun vurulmasına da mal olsa, yönetimi bırakmayı tercih etmem. Allah'ın bana giydirdiği bu elbiseyi çıkarmam."⁷⁵ Bazı kaynaklarda bu diyalogla ilgili şu cümleler de bulunmaktadır.

– Allah'ın kitabında söylediğin kişilerden başka öldürülmesi gereken kişileri de buluyoruz. "Yeryüzünde fesat çıkaranlar, bağı için savaşanlar,

⁷⁴ Atar, Fahrettin, "Azil", DİA, İstanbul, 1991; IV, 326.

⁷⁵ İbn Sa'd, III, 67-73. Hız. Osman'ın bu tekliflerden azli kabul etmeme sebebi bazı hadis kaynaklarında Efendimizin O'nun şehid olacağını daha önceden haber vermesi (bkz. Buhari, "Fezailü Ashabi'n- Nebi", 57; Edeb, 119; Tirmizi, "Menakıb, 19) şeklinde izah edilir.

hakkı engelleyenler...” Hz. Osman sustu. Evine girdi ve insanlara evlerine dönmelerini emretti.⁷⁶

Burada, halkın bir kesimine göre, meşruiyeti tartışılır hale gelen ya da getirilen halifenin iktidarı bırakması istenmektedir. Halife ise yönetici olma ehliyetsini kaybetmediğini düşünmektedir. Halifenin yönetime ilahi irade ile getirildiğini ifade etmesi, aslında icraatlarının hukuki zeminde tartışılma imkanını da ortadan kaldıracak mahiyettedir. Asiler ise çeşitli konuları da gerekçe göstererek⁷⁷ halifenin azlini ısrarla istemektedirler. Muhasara süresine bakılırsa,⁷⁸ bu gayelerine ulaşacaklarından da emindirler. Bazı kişilerin yardım taleplerini ısrarla reddettiği belirtilen halife,⁷⁹ asilerin kendisini azletmek istedikleri, bu taleplerini yerine getirmese vazgeçip gidebileceklerini düşünmüş olması⁸⁰ uzak bir ihtimaldir. Asilerle, halifenin diyalogu tarafların kesin kararlılığını ortaya koymaktadır.

İslam hukukçuları, adalet vasfını kaybetmiş olan bir devlet başkanının görevinin kendiliğinden sona ereceği konusunda hemfikirdirler.⁸¹ Buna rağmen, halifenin meşruiyetini yitirdiğine kimin hükmedeceği, azletme işleminin hukuk kuralları içerisinde nasıl uygulanacağı, klasik kaynaklarda pek açıklanmamıştır.⁸² Çünkü fakihlerin yaşadığı dönemde vakıa olarak hilafet yönetimi vardır. Toplum iktidarın değiştirilebileceği ve halifenin görevinin belli bir dönemle sınırlı olabileceği ihtimallerine yabancıdır.⁸³ Doğrusu, Hz. Osman döneminde bir kısmını kaydettiğimiz tartışmaların sonraki dönemlerde konuyla ilgili eser yazmış olan müellifler tarafından dikkate alınmadığı kanaatindeyiz. Kaynak eserlerde ayrıntılı olarak anlatılan hukuka uygun davranmama/zulüm; ahlaklı ve dürüst olmama/fısk halleri⁸⁴ objektif olarak belirlemek, dolayısıyla halifenin azline karar vermek, yani zulüm ve fısk halini belirlemek, dolayısıyla halifenin azline karar vermek zordur. Bu sebeple “halifenin azlini gerektiren haller” bahsi vakıayı ya da uygulanabilir yöntemleri değil olması gerekeni, ideali teklif mahiyetindedir.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 171-172.

⁷⁷ İbn Şebbe, III, 1137-1140.

⁷⁸ 40 gün diye geçmektedir. Bkz. Seyf b. Ömer, 64; İbnü'l Esir, III, 161- 60 gün kaydı için bkz. Yiğit, XXXIII, 441.

⁷⁹ Muhaliflerin sayısı 1000- 4000 arasındadır. Buna karşılık Mekke ve Medine'de Yardım edebilecek insan sayısı 20.000'in üzerindedir. İbnü'l- Arabi, 136-137.

⁸⁰ Fiğlalı, E. Ruhi, “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XX, Ankara, 1975; 232.

⁸¹ Devlet başkanının görevinin sona ermesini gerektiren sebepler için bkz. Kaşıkçı, 111.

⁸² Örnek için bkz. Bâkıllanî, 57-58; Mâverdî, 15-17.

⁸³ Aktan, Hamza, “Çağa Uyum Açısından İslâm Hukuku” , *Kalem ve Onur*, sy: 3, Erzurum, 1994; 28.

⁸⁴ Bâkıllani, 57-58; Kaşıkçı, 119.

4. Halkın Halifeden Desteğini Çekmesi

Üçüncü halifenin Peygamber şehri Medine’de canice öldürülmesi bir yandan vicdanları yaralamış, diğer yandan da şu soruya cevap aranmıştır: Hz. Osman çeşitli şehirlerden gelmiş asilerin saldırısı sonucu Medine’de sayıları 20.000 ile ifade edilen sahabe ve tabiine rağmen nasıl öldürülmüştür?⁸⁵ Asiler başkentte, halifeyi öldürmeyi nasıl göze alabilmişlerdir? Bu sorular ve onlara verilecek çeşitli cevaplar Halifenin toplumdaki halk desteğini ölçmesi bakımından önemlidir.

Muhasara sürecinin nahos bir şekilde noktalanacağını endişesinin Medine’de oluştuğunu gösteren bazı kişiler tarafından Halifenin ölümünün bile beklendiğine işaret eden bazı rivayetler bulunmaktadır. Zübeyr b. Avvam Hz. Osman’ın ölümüne şahit olmamak için, Mekke’ye doğru yola çıkmıştır.⁸⁶ Muğire b. Şube ve Üsâme b. Zeyd, Hz. Ali’ye, “Bu adam kesinlikle öldürülecek, Medine’den çık... Aksi halde olay senin üzerine kalabilir.” demişlerdir.⁸⁷ Konuyla ilgili bir başka rivayet şöyledir: Hasan b. Ali babasına: “Hz. Osman kuşatıldığında Medine’yi terk etmeni istedim, öldürüldüğünde sen Medine’de olmayacaktın.” demiştir. Buna Hz. Ali şöyle cevap vermiştir: “Onun gibi biz de kuşatılmıştık.” Bu rivayetler Medine’de gidişatın normal bir şekilde seyretmediğinin birçok sahabe tarafından anlaşıldığını göstermektedir. Kuşatmanın vahim bir şekilde neticelenmesi sürpriz olmamıştır.

Bazı kaynaklarda Hz. Osman’ın son anına kadar müdafaa edildiği, yalnız bırakılmadığı, ölümünün halkın gafil bir anında olması sebebiyle muhasaracıların başarılı oldukları, şeklinde ifadeler mevcuttur.⁸⁹ Yine, “Halifenin öldürülebileceğini hiç düşünmeyen Medinelilerin çoğu...”⁹⁰ ifadesi kaynaklardaki bilgilerle uyuşmamaktadır. Medine’de o günlerde gergin bir ortam yoksa neden halkın çoğu muhasaranın ilk günlerinden itibaren evlerine kapanıp dışarı çıkmamışlardır.⁹¹ Bu günlerde Medine halkının da baskı altında olduğu anlaşılmaktadır. Muhasara müddetince Medine halkı evinde ikamete mecbur edilmiş, halkın bir araya gelmesine de engel olunmuştur.⁹² Hz. Osman’ı muhasara’da her geçen gün çemberi daraltan kişilerin, halkın infial veya ayaklanma ihtimaline karşı da tedbir aldıkları söylenebi-

⁸⁵ Muhasara konusunda özet bilgi için Yiğit, XXXIII, 441.

⁸⁶ Seyf b. Ömer, 73; Taberi, IV, 392.

⁸⁷ Seyf b. Ömer, 74; A’sem, I, 421.

⁸⁸ İbnü’l-Esir, *Kamil*, 222-223.

⁸⁹ Bakillani, 96-97; İbn Haldun, I, 216.

⁹⁰ Yiğit, XXXIII, 441.

⁹¹ Yiğit, XXXIII, 441.

⁹² Seyf b. Ömer, 60-66; Bakillani, 103.

lir. Sayıları 600-1000 kişi arasında değişen bu kişiler aralarına köleleri ve işsiz güçsüz bedevileri de alarak⁹³ Medine’de bir terör havası estirmişlerdir.

Bir yoruma göre ise şikâyet için gelenlerin işi Halifeyi öldürme noktasına getirebilecekleri hesap edilememiştir.⁹⁴ Uzun süren muhasara ve bu sırada halife için getirilen kısıtlamalar muhasaranın mahiyetiyle ilgili bir fikir vermektedir. Halife, Rasulullah’ın minberinde taşlanmış, çirkin ifadelere muhatap olmuş ve tahkir edilmiştir.⁹⁵ Son on gününde Mescid-i Nebi’de imamlık yapmasına izin verilmemiş,⁹⁶ son dört gün su ve ekmekten mahrum bırakılmış, yardım etmek isteyenler de engellenmişlerdir.⁹⁷ Halife aniden öldürülmemiş ve artık can güvenliği de kalmamıştır. Medine’de en az 10.000 sahabinin bulunduğu bir anda⁹⁸ Halife feci bir şekilde öldürülmüş, evi ve beytü’l-mal yağmalanmış, katledildiği gün Mescid-i Nebi’de namaz kılınamamıştır.⁹⁹ Halifenin veya halife adına bazı kimselerin muhaliflere karşı yardım talep ettiklerini gösteren rivayetler bulunmaktadır.¹⁰⁰ Böyle bir rivayete göre, Hz. Osman, muhasaranın kaldırılması konusunda muhasaracıları ikna etmesi için Mervan b. Hakem’i Hz. Aişe’ye göndermiştir. Hz. Aişe, bu yardım talebini reddederek Medine’yi terk etmiştir.¹⁰¹ Bu tür rivayetler doğruysa, Hz. Osman’a yardım konusunda pasif kalan sahabelerin halifenin iktidarı bırakmasının gerekliliği kanaatinde oldukları düşünülebilir.

Hz. Osman tarafından yardım talebi için gönderilen mektuplarda şu cümleler de bulunmaktadır: “Delilsiz şeyler yaydılar. Rızı olmadıkları yöneticileri kendileri daha liyakatli olmadıkları halde ayıpladılar. Senelerce sabrettim. Rasulullah’ın komşuluğuna rağmen bize hücum ettiler... Hendek savaşındaki hiziplere veya Uhud’da bizimle savaşanlara benziyorlar. İmkânı olan bana yardıma gelsin.” Bunun üzerine çeşitli şehirlerden yardım için yola çıkanlar oldu.¹⁰²

Mekke’de bulunan hacılara okunmak üzere de benzer bir mektup göndermiştir.¹⁰³ Şu ayrıntıyı da burada hatırlayalım: Şevval ayında güya

⁹³ Yiğit, XXXIII, 441.

⁹⁴ İbn Sa’d, III, 71; Bakıllani, 96; İbn Kesir, Bidaye, VII, 198.

⁹⁵ Bakıllani, 103.

⁹⁶ Yiğit, XXXIII, 441.

⁹⁷ Seyf b. Ömer, 66; İbn Kuteybe, I, 41.

⁹⁸ İbn Şebbe, IV, 1271.

⁹⁹ Seyf b. Ömer, 75.

¹⁰⁰ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir (429/1037), *Kitabu Usulu’d-Din*, İbiş, Yusuf, Nususu’l-Fikri’l-Siyasiyi li’l-İslam, Darul-Talia, Beyrut, 1966; 137-138; krş. Fığlalı, *Hariciliğin Doğuşu*, 232; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Konya, 1993; 50.

¹⁰¹ İbn Şebbe, IV, 1172. Aynı yerde başka örneklerde bulunmaktadır; İbn Kuteybe, I, 51.

¹⁰² Seyf b. Ömer, 61-62; “iki yıldır sabrediyorum” kaydı için bkz. Taberi, IV, 352.

¹⁰³ İbn Şebbe, IV, 1166; İbn Kuteybe, I, 38.

Hacca gitmek bahanesiyle yola çıkan asiler yollarını değiştirerek Medine'ye gelmişlerdir. İslam ülkesinde Hac günleri yaklaşmaktadır. Belki bu sebeple de Medine'de asilerin rahatça hareket etmelerine müsait bir ortam oluşmuştu. Hz. Osman'a gösterilen tepkinin daha ileri gitmeyeceği kanaatiyle Hac için Mekke'ye giden sahabiler olabilir. Diğer taraftan bu mektubun halim, selim mizacıyla bilinen Hz. Osman'ın taleplerini dile getirmesi şüphelidir. Zira halife iç savaşa yol açacak bir adımı hiçbir zaman atmamıştır. Üstelik rivayette güya Hz. Osman'ın konumu Rasulullah'a, muhaliflerin durumu da müşriklere benzetilmektedir. Bu isabet derecesi tartışılır bir kıyastır. Rasulullah'ın ilahi bir irade sonucu belirlenmesine karşılık, halifenin liderliği halkın bir tercihidir. Müşrik ordularının mütecaviz kimlikleri hiçbir şekilde tartışılmazken; Hz. Osman'ın muhaliflerinin bazı taleplerini halife de dahil makul görenler vardır.

Halifeye yardım talebi halk tarafından dikkate alınmışsa buna dair, ayrıntıları bize gösteren rivayetler bulunmalıdır. Eğer yardım talebi ciddiye alınmamışsa -bazı rivayetlerden böyle bir neticeye varılmaktadır- bu da halifenin halk nazarında itibar kaybettiğine bir delildir.

Halifenin valilerden de yardım talep ettiğini gösteren rivayetlere de rastlamak mümkündür. Şam valisi Muaviye'ye gönderilen mektupta şu cümle bulunmaktadır. "Medine halkı itaatten ayrıldı, biatlarını bozdular, Şam savaşçılarından asker gönder." Bu mektuba göre ise Halife isyan edenleri üç beş çapulcu değil "bütün Medine halkı" şeklinde anlatmaktadır. Valinin bu teklife cevap vermekte yavaş davrandığını belirten bir yorum dikkat çekici mahiyettedir: "Muaviye, Rasulullah'ın sahabilerine muhalif olmayı çirkin gördü, birlik olduklarını biliyordu."¹⁰⁴ Rivayetten halifeye karşı muhalefetin Medine'ye dışarıdan gelen kişilerle sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu rivayetler ışığında, Hz. Osman'ın muhasara edilmesiyle sahabelelerin tavrı arasında şu şekilde bir bağlantı kurulabilir; Hz. Osman'ı kuşatan kişiler içerisinde muhtemelen bir sahabe topluluğu vardır.¹⁰⁵ Bu durum Şam valisi Muaviye'ye zamanında ulaştırılmıştır.

Halifenin valilerinden yardım talebini teyit eden bir başka rivayet de şöyledir: Misver b. Mahreme Muaviye b. Ebi Süfyan'a, "Hz. Osman'ı, Ebu Bekir ve Ömer'in başarılı icraatlarına uymaması öldürdü. Sizden ordu istedi. O ölünceye kadar Zerka denilen yerde ordunuzu beklettiniz" demiştir. Misver'in rivayeti Hz. Osman'ın katledilmesine giden sürece ışık tutmaktadır. Böylesi bir netice ise bu makaleden vurgulamak istediğimiz bir kanaattir. Bu rivayete göre ise, Ümeyyeoğulları Hz. Osman'ın yardım talebine,

¹⁰⁴ Taberi, IV, 368; İbnül-Esir, Kamil, III, 170.

¹⁰⁵ Ensar ve Muhacirlerden bir topluluk muhasaraçılar ile birlikte hare-

ağırdan almak suretiyle karşılık vermemekle itham edilmişlerdir. Yardım talebiyle Halifenin ölümü arasındaki süre bir başka şehirden gönderilecek bir yardımın yetişebileceği kadar bir zaman geçmiştir. Hz. Osman'ın icraatları önceki halifelerle mukayese edildiği zaman başarısız bulunmaktadır. Bu halkın halifenin yönetiminden hoşnutsuzluğunun bir başka sebebidir.

Bu konuyla alakalı başka bir izah ise asilerin nasıl başarılı olduklarını da açıklamaktadır. Bazı kaynaklar sahabeden hiçbir kimsenin ne Hz. Osman'ın aleyhine çalıştığını ne de müdafaa ettiğini belirterek bu kanaati pekiştirmektedir. Konuyla ilgili bir zihin karışıklığı ortaya çıkmaktadır. Medine halkının bu olaya müdahil olmaması düşünülmeli gereken bir durumdur. Asilerin Halifeyi tehdit yoluyla hedeflerine ulaşabileceklerini düşündükleri de söylenebilir. Medine halkı isyanı sona erdirecek şekilde engellemiştir, pasif davranmaları, hatta bu olaylar karşısında seyirci kalmaları sonucu isyancıların işi kolaylaşmıştır.¹⁰⁶ Çünkü, Medine'de eli silah tutan çok sayıda Müslüman vardı.¹⁰⁷

Kuruluş döneminde olan devletin düzenli bir emniyet teşkilatının olmaması, halifenin kendisinin silahlı bir şekilde savunulmasına müsaade etmemesi asileri cesaretlendirmiş olmalıdır. Belki, halifeyi azletme konusunda başarılı olacaklarını düşünen asiler, kuşatma haberinin İslam ülkesinin çeşitli merkezlerine ulaştığı için, Hac mevsiminin sona ermesi dolayısıyla Medine'ye çok sayıda insanın geleceğinin düşünerek ve eyaletlerden gönderilen askeri birliklerin yaklaştığının düşünülmesi üzerine telaşa düşmüşlerdir (...) Hz. Osman'ı 18 Zilhicce 35/ 17 Haziran 656 tarihinde, Mus-haf okurken öldürmüşlerdir.¹⁰⁸ Hak aramak için Medine'ye gelenler O'nu öldürmekle haksız duruma düşmüşlerdir.¹⁰⁹ Muhasaracıların halifeyi azletmeyi kararlaştırdıkları fakat valilerden yardım haberlerinin gelmesi, muhasara sırasında karşılıklı tahrikler, geri döndüklerinde onları neler, beklediğini tahmin etmeleri¹¹⁰ ve olayların kontrolden çıkması gibi sebeplerle Halifenin öldürüldüğü düşünülebilir.

Hz. Osman'ın öldürülmesi ise ayrı bir değerlendirme konusudur. Halifenin öldürülmesinin önceden planladığı¹¹¹ kanaatine katılmadığımızı belirtelim. Bu olay, ümmetin yönetim Sorumluluğunu taşıyanlara karşı yapılan bir ihtilaldir.¹¹² Şekildeki yaklaşımı da mübalağalı bir değerlendirmedir.

¹⁰⁶ Hizmetli, 159; Demircan, 35.

¹⁰⁷ İbnu'l- Arabi, 137.

¹⁰⁸ Yiğit, XXXIII, 441.

¹⁰⁹ Aycan, Muaviye b. Ebi Süfyan, 89.

¹¹⁰ Taberi, IV, 385; Akbulut, 192.

¹¹¹ Hizmetli, 169.

¹¹² Akbulut, 196.

Yorumlara rağmen Hz. Osman'ın katliyle sonuçlanan olaylar ve Halifenin tasarrufları sağlıklı bir şekilde değerlendirilmelidir.

5. Bu Dönem Siyasi Olayların Sağlıklı Olarak Değerlendirilememesinin Bazı Nedenleri

Hz. Osman dönemi ve sonrasındaki siyasi olaylarla ilgili sağlıklı yorumlar yapmaya engel olan zihniyeti şu kavramlar göstermektedir: Sahabenin adaleti, fitne ve içtihat.

Hz. Osman ve muhalifleri arasında bazılarının sahabe olması sebebiyle, haklılığı kabul edilebilecek bir tenkitten sahabenin adaletine zarar vereceği ihtimali sebebiyle kaçınılmaktadır. Bu endişeyi şu cümlelerden anlamak mümkündür: "Allah'tan korkan ve sahabenin kıymetini bilen hiçbir Müslüman, onlara Osman'ın katlini isnat, katline rıza veya yalnız bırakmayı nispet etmek helal değildir. Nasıl dini hassasiyeti ve ilim sahibi olan, sahabenin en aşağı derecede olanına bile Osman'ın katlinden dolayı fıskın gerekliliğini izafe eder."¹¹³ Böyle bir hükmün verilmesine neden ihtiyaç hissedilmiştir? Hz. Osman'ın ailesiyle yalnız bırakıldığını gösteren rivayetleri nasıl değerlendirmelidir? Bazı müellifler bu tür rivayetler karşısında şöyle bir tavır almamız gerektiğini bildirmektedirler: Sahabeler arasındaki olayları anlatan rivayetlerde ihtilaf ettikleri kaydı varsa hüsn-ü zan beslenmelidir. Aslında nakledilenlerin çoğu asılsızdır. Nakli sabitse, isabet etmeseler bile, hayır kastettiklerine hamledilmelidir. Ya da bilmediğimiz makul bir yorumu olabilir."¹¹⁴ Bütün bunlar da mümkün olmazsa, Hz. Osman'a muhalefet edenler; dinde aşırılar, sahabeye muhalif olanlar, sahabeye haset edenler, had uygulandığı için rahatsız olanlar, Abdullah b. Sebe'nin propaganda-sından etkilenen ahmaklar veya reislik sevdalılarıdır.¹¹⁵ Nihayet yorum, Hz. Osman'ın tartışma konusu olan icraatları konusunda, "Ehl-i Sünnet ve'l-istikamet'in görüşü icraatlarında isabetli hareket ettiği"¹¹⁶ noktasına varmaktadır. Bu yaklaşıma göre sahabe hiç bir şekilde tenkit edilmemekte, onlara fısık yakıştırılmamaktadır. Çünkü onların adalet vasfı vardır. Aslında adalet vasfı yanlış anlaşılmıştır. Sahabenin adaletinden maksat, hiç hata işlememeleri değildir. Onların dürüst ve istikamet üzere olmaları, Rasulullah adına kasten yalan söylememeleri ve bu sebeple cerh ve tadil ölçülerine ge-

¹¹³ Bakillani, 95.

¹¹⁴ Gazali; (450/505), *Kitabu'l-İktisad fi'l- itikad*, Yusuf, İbiş, *el-Hılafetü ve Şurutu'z- Zeameti inde Ehl'i's-Sünneti ve'l-Cemaati içinde*, Daru'l- Hanra, Beyrut, 1990; 86-87.

¹¹⁵ İbnü'l- Arabi, *Avasım tahkiki*, 58.

¹¹⁶ Eş'ari, Ali b. İsmail (390-941), *Makalat'l İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin nşr.*, M. Abdulhamid, mektebeti Nahdütü'l-Misriyye, Kahire,1950; I, 49.

rek görülmeden rivayetlerinin kabul edilmesidir.¹¹⁷ Hiçbir sahabe hata işlemekten masum değildir.¹¹⁸ Yukarıdaki yorumlarda ise, “Sahabenin vasfı olan adalet tabiri ile Peygamberlerin sıfatı olan ismet tabiri birbirine karıştırılmaktadır... Ehl-i Sünnet sahabenin masum olmadığını iddia etmektedir.”¹¹⁹ Dönemle ilgili sağlıklı tahlile mahal bırakmayan yorumlar, farkına varılmadan sahabeye ismet vasfının yakıştırıldığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın bir neticesi olarak, halifenin bazı icraatlarını hatalı olarak kabul ettiğini bizzat belirtmesi şeklindeki rivayetler yok sayılmaktadır.¹²⁰ Daha sağlığında Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Said, Amr. b. As, Abdurrahman b. Avf ve Hz. Ali Halifenin yüzüne karşı icraatlarını tenkit etmişlerdir.¹²¹ Buna karşılık Halife icraatları konusundaki tenkitleri çeşitli meclislerde kabul etmiştir.¹²² Daha çok, hadis ilimlerinde kullanılan adalet kavramını, aynı anlamını korumak şartıyla İslam tarihinde ve kelami konularda kullanmak bir zihin karışıklığı meydana getirmektedir. Hz. Osman dönemindeki siyasi tartışmalar bazı müellifler tarafından fitne kavramıyla izah edilmiştir. Fitne ise, “İmtihan, iyi veya kötü şeylerle deneme, manevi çöküntü, dini, içtimai ve siyasi kargaşa anlamlarında kullanılan kapsamlı bir terimdir.”¹²³ Buna göre Hz. Osman’ın öldürülmesi fitne, Hz. Osman’ın öldürüldüğü yıl fitne yılı, Hz. Osman’ı öldürenler de fitne ehlidir.¹²⁴ Fitne ise ümmetin parçalanması ve çatışmayı gerektiren olumsuz bir kavramdır. Bazı olayları fitne ile ifade etmek, farklı görüşlerin hukuki zeminde tartışılmasını engellenmektedir. Daha sonraki dönemde yaşanan Harre vak’ası fitne kavramıyla izah edilirken, bu olayda Medine halkının uğradığı zulüm Hz. Osman’ın bedduasının gerçekleşmesi olarak gösterilmektedir.¹²⁵ Bu yaklaşımın çarpıcı bir örneğini şu rivayet ortaya koymaktadır. Mücahid şöyle demiştir: “Fitnede savaşan herkesi Allah öldürdü. Yezit b. Muaviye Medine halkına 20 bin kişi gönderdi. Üç gün Medine’yi yağmaladılar. Onların sahtekârlıklarından dolayı diledikleri şeyi yaptılar... Çünkü Hz. Osman, isyancılara

¹¹⁷ Tevhid Bakan, *Ashab’ın Adaleti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Erzurum, 1993; 40.

¹¹⁸ Cüveyni, İmamü'l-Harameyn (478 / 1058). *El-İrşad ila Kavaid’l-Edilleti fi Usuli’l-İtikad*, İbiş, Yusuf, Nususu’l-Fikri’l-Siyasiyi li’l-İslam, Daru’l-Tali, Beyrut,1966; 283; Gazali, *Fadaihu’l-Batniye*, Nususu’l Fikri’l-Siyasiyi li’l-İslam içerisinde, Darul-Talia, Beyrut, 1966; 302.

¹¹⁹ Bakan, 39.

¹²⁰ Cüveyni, *El-İrşad*, 432; Bakıllani, 86.

¹²¹ İbn Sa’d III, 69; İbn Şebbe, IV, 1095; İbn Kuteybe, *İmame*, I, 33-34; Belazuri, *Ensab*, VI, 171-172; Taberi, IV, 333-334; İbn A’sem, I, 1370; Abdirrabbih, IV, 305; Eş’ari, Makalat, I, 49.

¹²² İbn Sa’d, III, 135, Abdirrabbih, IV, 305.

¹²³ Mustafa Çağrırcı, “Fitne”, *DİA*, İstanbul, 1996; XIII, 156 vd.

¹²⁴ Cahuz, Amr b. Bahr (255/868), *el-Osmaniye*, nşr., A. M. Harun, Daru’l-küttab el-Arabi, Mısır, ts; Belazuri, *Ensab*, VI, 193; Taberi, IV, 411; Bakıllani, 213; İbn Haldun, I, 215.

¹²⁵ Harre Savaşı için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Harre”, *DİA*, XVI, 245 vd.

beddua etmişti.”¹²⁶ Kaydettiğimiz gibi, Hz. Osman’ın öldürülmesi etrafında o günlerde Medine’de yaşanan olaylar makul, meşru ve tasvip edilebilir değildir. Lakin, bu olayların fitne kavramına sığınmadan da izah edilecek bir yönü olmalıdır. Hele, zulüm olduğu hiçbir şüphe götürmeyen Harre olayını da bu vakia ile izah etmek daha garip bir durumdur. Ayrıca, top yekün Medine halkı suçlu görüldüğüne göre müellifimizin zihniyetine göre Hz. Osman’a karşı bütün bir şehir halkı ve hatta onların çocukları bile suç işlemişlerdir.

Sağlıklı yorumların yapılmasına engel teşkil eden diğer kavram ise içtihadıdır. İctihad: “Nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer’i hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşma çabasının genel adıdır.”¹²⁷ Bazı müelliflere göre, “Sahabe ve tabiin aralarında vuku bulan savaşlar... din işlerinde anlaşmazlıkların kaynağı sahih delilleri anlayıştaki içtihad ve idraklerin birbirine uymamasıdır... Hiçbirine hata etmiş diye hükmedilemez... Hz. Osman’a sahabelerin yaptığı itirazlar içtihadıdır. Hz. Osman’ın halife sıfatıyla yaptığı hatalar da içtihadıdır.”¹²⁸ İctihadın bu tanımını ile müelliflerin Hz. Osman’ın katliyle sonuçlanan ihtilafları karşılaştırıldığında yorumun zayıf kaldığı hemen fark edilmektedir. Çünkü Halifeyle muhalifler arasındaki ihtilafların idari tasarruflara yönelik olduğu dikkate alınır, ihtilaflara “din” damgası vurmanın isabetli olmadığı söylenebilir. Halife de olsa sahabelerin kimi icraatlarını hatalı olarak değerlendirmek mümkün olmalıdır. Bir türlü hata olarak değerlendirilmeyen¹²⁹ bazı tasarrufların sonucunda asırlar boyu süren ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu dönemin siyasi olaylarını tahlilde kullanılan adalet, içtihad ve fitne kavramlarına, bilinen anlamlarının dışında bir mana yüklenerek, olaylar sağlıklı bir şekilde değerlendirilmedikleri gibi, bu olaydan hukuk, siyaset ve toplum açısından alınması gereken dersler de maalesef göz ardı edilmiştir.

SONUÇ

Hz. Osman’ın şehadeti/ katli tarihe mal olmuş bir feci olaydır. Buna olması gereken veya kader şeklinde bakmak konuyu çözmeyecek aksine sağlıklı yorumların da önüne geçecektir. Hz. Osman yönetiminin hatalı icraatlarda buldukları, bir takım siyasi, sosyal ve iktisadi gerekçelerle, Kur’an ve Sünnet ve daha önceki halifelerin icraatlarına uymadıkları kanaatinin yaygınlık kazanması sebebiyle yönetim meşruiyetini kaybettiği halk

¹²⁶ İbn Sa’d, III, 67-68.

¹²⁷ H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *DİA*, İstanbul, 2000; XXI, 432.

¹²⁸ İbn Haldun, I, 213-216; Benzeri ifadeler için. Eş’ari, *Kitabül-İbane*, İbiş, Yusuf, Nususu’l-Fikri’l-Siyasiyi li’l-İslam, Daru’l-Talia, Beyrut, 1966; 23.

¹²⁹ Örnek yaklaşım için bkz. Eş’ari, İbane, 23; *Makalat*, I, 122, Cüveyni, *El-irşad*, 283.

nazarında kabul görmüştür. Verilen örneklerin daha çok Medine halkı arasındasın seçilmesi olayı kısmi bir konuma getirmmez. Zira halife seçimleri de daha ziyade Medine halkının seçim veya onayına sunulmaktaydı.

Halk taleplerini toplumun kanaat önderleri sayılabilecek sahabe, peygamber hanımları, komutanlar ve kabile liderleri aracılığı ile yöneticilere iletmiş, çoğu defa ikna edici cevaplar alamamış ya da böyle bir kamu oyu oluşturulmuştur. Bu sebeple Halife, sayıları Medine halkından daha az sayıdaki asilerin hakaret, baskı ve işkenceleri esnasında yalnız kalmıştır. Bu, Medine’de ciddi bir savunma ve mücadele olmaksızın halifenin ölümüyle sonuçlanan olayların bir izahı olabilir. Halkın liderini desteklemesi önce meşru olduğu inancıyla doğru orantılıdır. Çünkü halkın iktidara desteğinin bir ölçüsü olan meşruiyet olmaksızın herhangi bir devletin varlığını sürdürmesi mümkün değildir.

Kanaatimizi destekleyen bir tespit ise şudur: Kaynak eserlerde meşru bir yönetime isyan bahsinde, Hz. Ali ve hariciler arasında geçen olaylar anlatılmaktadır.¹³⁰ Hz. Osman ve yönetimi meşru, toplum nazarında adaletli isyancıların talepleri de gayr-ı meşru ise isyan bahsinde bu da örnek verilebilirdi. Burada birbirinden ayrılması gereken iki durum vardır. İktidarın başlangıç itibariyle meşru olması ayrı zamanla meşruiyetini kaybetmesi ayrıdır. Muhtemelen bazı müellifler Hz. Osman’ın hilafetini değerlendirirken bu iki durumu birlikte değerlendirmektedir. Onun meşru bir şekilde seçildiği ve hilafetinin ilk altı yılındaki icraatlarıyla ilgili ciddiye alınacak hiçbir tartışma yoktur.

Hz. Osman yönetimi pek çok kişiye göre yönetimin önemli dinamiklerinden olan halk desteğini kaybetmiş olsa bile, Halife mazlum olarak öldürülmüştür. Çünkü muhaliflerin Hz. Osman’a karşı ileri sürdükleri itirazların hiçbiri devlet başkanlarını öldürmeyi gerektirecek haklı sebep olamaz.

Olayı ihtilal şeklinde nitelendirmek de mübalağalı olur. Zira ihtilal, sosyal güçler dengesinde köklü değişme sonucu yerleşmiş meşruluk anlayışına yeni bir meşruluk anlayışı beraberinde getirecek, toplumda yaygın yani vatandaş kitlesinin önemli bir bölümünün desteğini kazanmış bir harekettir. Bu olayda asiler yeni bir meşruluk anlayışı teklif etmemişler, halk nazarında ciddiye alınabilecek bir destek de kazanamamışlardır.

KAYNAKÇA

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Aktan, Hamza, “Çağa Uyum Açısından İslâm Hukuku”, *Kalem ve Onur*, sy: 3, Erzurum, 1994.

¹³⁰ bkz. Maverdî, 58 vd.

- Apak, Adem, "Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Ümeyyeoğullarının devlet idaresindeki yeri",
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, c: VII, s: 7, 1988.
- Apaydın, H. Yunus, "İçtihad", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.
- Askeri, Ebu Hilal Hasen b. Abdilllah, *Kitabu Evail*, Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1987.
- Atar, Fahrettin, "Azil", *DİA*, İstanbul, IV, 1991.
- Atçeken, İ. Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s: IX, 1999, Konya.
- Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Aycan, İrfan, "Mervan I", *DİA*, XIX, İstanbul, 2004.
- Aydın, M. Akif, "Hal", *DİA*, XV, İstanbul, 1997.
- Ayengin, Tevhit, "İslam Hukuk Felsefesinde "Hukukun Üstünlüğüne Dayalı Hukuk Devleti'nin Metodolojik Referansları", *Ekev Akademik Dergi*, yıl: 7, s: 15, Erzurum, 2005.
- Bâkillaî, Ebû Bekir Muhammed b. Et-Tayyib (403/1031), *et-Temhid fi'r-Red ale'l-Mülhideti'l-Muattıla*,
İbiş, Yusuf, Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyyi li'l-İslam içinde, DarutTalia, Beyrut, 1966.
- Bağdadî, Abdulkahir b. Tahir (429/1037), *Kitabu Usulu'd-Din*, İbiş, Yusuf, *Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyyi li'l-İslam*, Darul-Talia, Beyrut, 1966.
- Bakan, Tevhid, *Ashab'ın Adaleti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Erzurum, 1993.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu'l-Buldan*, trc., Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Belâzurî, *Ensabu'l-Eşraf*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- Cabiri, Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akıl*, trc., Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Çağrı, Mustafa, "Fitne", *DİA*, XIII, İstanbul, 1996.
- Cahuz, Amr b. Bahr (255/868), *el-Osmaniye*, nşr., A. M. Harun, Daru'l-Küttab el-Arabi, Mısır, ts.
- Cüveyni, İmamü'l-Harameyn (478/1058), *El-İrşad ila Kavaidi'l-Edilleti fi Usuli'l-İtikad*, İbiş, Yusuf, *Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyyi li'l-İslam*, Daru'l-Tali, Beyrut, 1966.
- Cüveyni, İmamü'l-Harameyn (478/1058), *Gıyasu'l-Ümem fi't-Teyasi' Zulem*, Daru'kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Demir, Halis, *Devlet Gücünün Sınırlanması*, İz yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Konya, 1993.
- Eş'ari, Ali b. İsmail (390-941), *Makalat'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, nşr. M. Abdulhamid, Mektebeti Nahdütü'l-Mısıriyye, Kahire, 1950.
- Fığlalı, E. Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XX, Ankara, 1975.
- , Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- , E. Ruhi, "Hariciler", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.
- Gazali; (450/505) *Kitabu'l-İktisad fi'l- itikad*, Yusuf, İbiş, *el-Hilafetü ve Şurutuz- Zeameti inde Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati*, Daru'l-Hamra, Beyrut, 1990.

- , *Fadaihu'l-Batmiye*, İbiş, Yusuf, *Nususul- Fikri'lSiyasiyi li'l-İslam*, Darul-Talia, Beyrut, 1966.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XXVII, Ankara, 1985.
- Hodgson. M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, trc. Komisyon, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- İbiş, Yusuf, *Nususul-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam*, Darul-Talia, Beyrut, 1966.
- , *el-Hilafetü ve Şurutu'z- Zeameti İnde Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati*, Daru'l-Hamra, Beyrut, 1990.
- İbn Abdirrabbih, Muhammed b. Abdirrabbih (327/939), *el-İkdu'l-Ferid*, nşr., A. Emin, A. Zeyn. İ. Enbari, Daru'l- Kitabî'l-Arabi, Beyrut, 1962.
- İbn A'sem, Ebi Muhammed (314/926), *Kitabu'l-Futûh*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- İbnu'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdulkerim (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sader, Beyrut, 1965.
- İbn Kesir, Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, ts.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, 4.bs., Daru'l-İhyai't- Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâti'l-Kübrâ*, Darusâder, Beyrut, 1968.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/899), *el-İmame ve's-Siyâse*, nşr., Tâhâ Muhammed, Müessesetü'l- Halebi ve Şurakaühü, Beyrut, ts.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvera*, nşr., F. Mahmud Şeltut, Daru't-Turas, Beyrut, 1990.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, trc., H. Dursun Yıldız, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.
- Kâdi Ebi Bekir b. Arabî, *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Lucnetu'ş-Şebabi'l-Müslim, 1371 (h.)
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 9. Bs., Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 2. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.
- Kaşıkçı, Osman, "İslam Osmanlı Hukukunda Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜEHFD)*, c: V, s. 1-4, Erzurum, 2001.
- Kılıç, Ünal, *Mervan b. El-Hakem*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.
- Kışlalı, A. Taner, *Siyaset Bilimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2001.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Harre", *DİA*, XVI, İstanbul,
- Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992.
- Macit, Nadim, *Din-Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Seba Yayınları, Ankara, 2000.
- Mâverdi, Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Ahkâmu'sSultaniye ve'l-Velayatu'd-Diniyye*, Şirket-i mektebe ve matbaat-i Mustafa el-Baki 1966.
- Mes'udî, Ali b. Hüseyin (346-957), *Murucu'z-Zeheb ve Meddinü'l-Cevher*, nşr. M. M.
- Abdulhamid, Matbaatu's- Saade, Mısır, 1964.
- Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc., Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDV Yayınları, Ankara, 1997.
- Taberi, Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, nşr., Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Daru Suveydan, Beyrut, ts.
- Seyf b. Ömer (200/815), *el-Fitnetü ve Vakatiü'l-Cemel*, Darun-Nefais, Beyrut, 1986.
- Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul, 1996.
- Türköne, Mümtazer, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007.
- Yavuz, Yunus Şevki, "Fasık", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.
- Yavuz, Y. Şevki, "el- Avasım mine'l-Kavasım", *DİA*, İstanbul, 1991.
- Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc., Fikret Işıltan, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc., Fikret Işıltan, İstanbul 1960.

HZ. OSMAN DÖNEMİ

ORTA ASYA (HORASAN) FETİHLERİ

Fatih Erkoçoğlu*

GİRİŞ

Hız. Ömer'in 23 (644) yılında öldürülmesiyle yerine şûra kararlarıyla Hız. Osman hilafete geçti. Onun 35 (656) yılında Medîne'de kendisini kuşatanlarca katledilmesine kadar geçen takriben on iki yıllık halifeliğinde, doğuda ve batıda fetih hareketleri Hulefâ-yı Râşidîn döneminin en geniş sınırlarına ulaştı.

Hız. Osman'ın bilhassa doğudaki fetih organizasyonları tabi olarak bir önceki halife Hız. Ömer'in (634-644) dönemindeki fetih faaliyetlerinin devamı niteliğindedir. Zira onun dönemi içerisinde Irak cephesinde Sâsânîlerle yapılan savaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Onun döneminde Müslümanların, İrani'lara karşı 21 (642) yılında vukû bulan fethu'l-fütûh da denilen Nihâvend Savaşını kazanmaları, İran topraklarında daha rahat bir fetih hareketine girişmelerini temin etti.¹ Zira bu savaş İslâm tarihinde bir dönüm noktasının oluşturmasıdır. Bu savaşla birlikte Sâsânîler bir daha toparlanamadılar.²

Hız. Osman döneminde Fâris ve Kirmân bölgelerinin fethinin gerçekleştirilmesi ile de İran'ın fethi büyük ölçüde tamamlanmıştı.³ Aynı zamanda Bahreyn üzerinden deniz yolu ile İran'ın güney bölgelerine de seferler tertip edildi. Bunun tabi bir sonucu olarak da İslâm orduları Horasan bölgesine ulaştılar.

Horasan Coğrafyası

Horasan, İran ve Orta Asya arasında sınır bölgesi olması dolayısıyla tarihte çeşitli devletlerin idaresi altına girmişti. Eski Farsça'da hur (güneş) ve âsan (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelen Horasan, "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi" anlamını taşıyordu. Tarihte

---

* Prof. Dr. Fatih Erkoçoğlu, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, fatiherkocoglu@hotmail.com

¹ Taberî, II, 539, 540; İbnü'l-Esîr, II, 194, 195.

² İbrahim Sarıçam, *Hız. Ömer*, Ankara 2013, s. 103.

³ Halife b. Hayyât, 90, 96.

İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı oldu. İslam coğrafyacılarına göre Horasan, doğudan Huttel (Tacikistan'da Kul'ab çevresi), Gur (Orta Afganistan) ve kısmen Sicistan (Sistan); güneyden Deştülüt ve Kirmân ile Rey arasındaki Fars toprakları; batıdan Deştikevir'in batı kısmı ve Taberistan ile Cürçân, kuzeyden de Türkmenistan'ın bir bölümü, Hârizm ve Maverâünnehir tarafından çevrilmiş olan alanı kapsamaktadır.⁴ Hârizm ve Maverâünnehir, ilk İslâm fetihlerinde Horasan bölgesinin bir parçası kabul edildiğinden yönetim statüsü de buna göre belirlenmiştir.⁵ Hz. Osman dönemi doğu fetihleri işte bu coğrafyada cereyan edecektir.

Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri

Aslında Horasan bölgesine İslâm ordularının Hz. Osman döneminden daha önce geldiği belirtilmektedir. Zira Hz. Ömer zamanında, Basra'dan gönderilen birliklerin Horasan'ın kapısı denilen Tabeseyn'e kadar ilerledikleri, halkın 60 veya 70 bin dirhem ödemek şartıyla Hz. Ömer ile bir antlaşma yaptıkları zikredilmektedir. Ne var ki bu antlaşmanın kalıcı olmadığı, onun şehit edilmesiyle birlikte kazanımların da elden çıktığı anlaşılmaktadır. Zira bölgeye sürekli ve etkili akınların Hz. Osman'la birlikte başladığı hususiyetle belirtilmelidir.⁶

İlk olarak burada yukarıda belirttiğimiz üzere büyük ölçüde Horasan bölgesinin içerisinde yer alan ve bizim konumuzla doğrudan bağlantılı olan Hz. Osman döneminde Fâris ve Sicistan bölgesinde yürütülen askeri faaliyetlere değinmek istiyoruz.

⁴ Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 234. s. 234-241. Bugün bu coğrafya üç parçaya ayrılmıştır. Merv, Nesâ ve Serahs kısmı Türkmenistan, Belh ve Herat bölgesi Afganistan, geri kalan kısımlar ise İran topraklarında yer almıştır. Bkz. agm, XVIII, 234.

⁵ İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, (yaklaşık 289/902), *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân*, Leiden 1885, s. 321, 322.

⁶ Bölgedeki İslâm fetihleri ve Türklerin Müslüman olmalarıyla ilgili olarak bir dizi makale yazılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır. İrfan Aycan, "Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 317-323; Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 324, 325. (s. 324-335); Zekerîya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 271-278. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 239-262; Hasan Kurt, "Maverâünnehir'e İslâm'ın Girişi", İrfan Aycan, "Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 279-289; Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", İrfan Aycan, "Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 305-310.

Fâris ve Sicistan'ın Fethi

Müslümanların bölgedeki fetih faaliyetlerine Fâris, Kirmân ve Sicistan güzergahında devam etmesinin nedeni olarak da son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd'in (633-651)⁷ kaçışıyla ilgili olduğu belirtilmelidir. Zira Yezdicerd Nihâvend savaşı sonrasında önce İsbahan'a oradan İstahr'a geçmişti. İstahr gibi şehirler fethedildikten sonra Fâris bölgesinden Cur (Gûr), Darbcird'den el-Fîşecân ve el-Kâriyân ve Erdeşirhurre gibi şehirler ve bölgeler de 30/650-51 yılında zapt edildi.⁸

İstahr'ın ele geçirilmesi üzerine Yezdicerd, önce dağlık ve daha muhkem olan, merzubanın kendisini davet ettiği Taberistan'a gitmek istedi. Ama daha sonra Kirman'a gitmeyi uygun buldu. Kirmân'daki merzubanın davranışına kızan Yezdicerd burada kalmadı ve Sicistan'a gitti. Bu arada Müslümanların ilerleyişlerine göre Yezdicerd'in adamlarının tavrı değişikliğine gitmeye başladığı, Belâzurî'nin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Belâzurî, Yezdicerd'in burada da durmadığını, zira 29/649-50 yılında Basra ve Fâris valisi olan Abdullah b. Âmir'in peşinden gönderdiği komutanlarının saldırılarının sürdüğünü, buradan Horasan'a gittiğini ifade etmektedir.⁹

Basra valisi Abdullah b. Âmir, 30/650-51 yılında Horasan'a gitmek üzere yola çıkmış, askerleriyle birlikte Kirmân bölgesinde bulunan Şîrecân'da bir yerde konaklamıştı. Burada er-Rebî b. Ziyâd'ı Sicistan'a gönderdi. Rebî, Fehrec üzerinden 75 fersahlık bir çölü geçip Zâlık'a ulaştı. Bir bayram günü şehri baskınla ele geçirip, Fâris ve Kirmân'da daha önceden fethedilen yerlerde yapılan antlaşma şartlarına göre bir antlaşma yaptı. Zâlık'ın fethi sonrasında, buranın çevresinde bulunan Kerkûyeh, Hîsûn bölgelerini savaşmaksızın antlaşma ile ele geçirdi. Rebî, Zâlık'ta Sicistan bölgesinde bulunan Zerenc'e yönelik bir dizi hazırlıklara girişti. Rebi, Zerenc öncesinde yol boyunca Zûşt, Nâşîrûz ve Şervâz köylerini zapt ederek Zerenc'e ulaştı. Zerenc halkı ile her birinde birer altın kadeh bulunan bin köle verilmesi şartıyla bir antlaşma tesis etti. Daha sonra Senârûz vadisi, Rüstem'in atını bağladığı Karyetân bölgesini savaşarak ele geçirdi. Rebî iki yıl boyunca Zerenc'te kaldı. Zira Sicistan bölgesinin idare merkezi burası idi. İbn Âmir Benî'l-Hâris b. Ka'b kabilesinden bir şahsı vekil olarak bıraktı. Ne var ki kendisinin ayrılmasını müteakip şehir halkı onu çıkartıp ve kapıları üzerine kapattığı nakledilmektedir.¹⁰

⁷ Belâzurî Sâsânîlerin son hükümdarının adını Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kistrâ Eberviz b. Hürmüz b. Ânuşîrvân olarak vermektedir. *Futûh*, 440, çev. 451.

⁸ Halife, 94, 95; Belâzurî, 440, 441, çev. 452; Taberî, *Tarih*, II, 607.

⁹ Belâzurî, 441, çev. 452.

¹⁰ Bkz. Halife b. Hayyât, 94-96, 108; Belâzurî, 554, 55; çeviri, 570-572; İbnü'l-Esîr, II, 261. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Sistân", *DİA*, XXXVII, 274, 276. s. 274-276.

Halife b. Hayyât 33/653-654 yılı olaylarını zikrederken İbn Âmir'in, Abdurrahman b. Semüre'yi Sicistan'a gönderdiğini belirtmektedir.¹¹ Bundan da Zerenc merkezli bölgede bir isyanın patlak verdiği anlaşılmaktadır. Belâzurî bir bayram günü bölgenin merkezi olan Zerenc'i kuşatan Abdurrahman'ın, şehrin merzubanı ile iki milyon dirhem ve iki bin köle karşılığında bir antlaşma tesis ettiğini nakletmektedir. Harekatına devam eden İbn Semüre, Hind bölgesinde Zerenc ile Kiş arasındaki bölgeler ile Ruhhâc-Daver arasındaki yerleri ele geçirdi. Nihayetinde Büst ve Zâbul'ü antlaşma yolu ile fethetti. İbn Semüre bu askeri faaliyetleri sonrasında merkez olarak kullandığı Zerenc'e gelmiş, Hz. Osman'ın hilafetinde sorunlar ortaya çıkmaya başlayınca kadar da kalmıştır. Yerine Ümeyr b. Ahmer el-Yeşküri'yi bıraktıktan sonra Sicistan'dan ayrılmıştır. Ne var ki şehir halkı bu şahsı, şehirden çıkarmış, bir süre bağımsız kalmışlardır. Hz. Ali'nin Cemel Savaşını kazanması sonrasında bölge halkı yeniden İslâm hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.¹²

Horasan'ın Fethi

Yukarıda daha Hz. Ömer zamanında Horasan bölgesine askeri birliklerin geldiğinden bahsetmiştik. Ebu Musa el-Eşarî'nin komutan tayin ettiği Abdullah b. Budeyl, önce Kirmân'a gitmiş, buradan da et-Tabeseyn denilen yere ulaşmıştı. Belâzurî, burasının Horasan'ın kapısı olduğunu, Tabes ve Gürin denilen iki kaleden oluştuğunu, çok korunaklı olan bu bölgede iyi hurmanın yetiştiğinden bahsetmektedir.¹³ Bu kazanımın muhafaza edilemediği, Hz. Osman döneminde bölgeye yeniden asker sevk edilmesinden anlaşılmaktadır.

Son Sâsânî İmparatoru III. Yezdicerd İslâm ordularının önünden kaçarak doğuya doğru Türklerin yoğunlukla yaşadığı bölgelere doğru çekilirken, bu coğrafyada da bir karışıklığın ve istikrarsızlığın olduğu anlaşılmaktadır. Zira Doğu Göktürk Hakanlığı, Çin'in Tang İmparatorluğu tarafından yıkılmış, Ceyhun¹⁴ ve Sint ırmakları boylarına kadar yayılan Batı Göktürk

¹¹ Halife, 97, 98, 107. İbnü'l-Esîr bu olayları 31/651 yılı olaylarında yer vermektedir. Bkz. *el-Kâmil*, II, 261.

¹² Belazurî, 555, 556; çeviri, 572, 573. Halife Abdurrahman b. Semüre'nin, Hz. Osman'ın durumunun bozulmasına kadar burada kaldığını söylemektedir. Bkz. *Tarih*, 97, 98.

¹³ Belâzurî, 567; çev. 584, 585; Taberî, II, 554.

¹⁴ Orta Asya'nın Siri Derya (Seyhun) ile birlikte en büyük nehirlerinden birisi olan Ceyhun ya da Âmul/Amüya şehrine nispetle Amuderya, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerde, 4950 m. yükseklikteki kaynağından Aksu adı altında doğup, batıya doğru ilerleyip, kuzeyden Pamir Vahan suyu, Kızılsu, Kâfirnehân ve Surhan, güneyden ise Kökçesu kollarını alarak Kunduz-Belh hizasında kuzeybatıya dönerek, kısmen çöl ve bozkırlar içerisinde geçerek, kuzeybatı istikametinde ilerler ve nihayetinde çeşitli kollara ayrılarak toplamda 2540 km. kat ederek Aral gölüne dökülen önemli bir nehirdir. Nehrin kıyılarında saydığımız bu

Hakanlığı ise tekinlerin (prenslerin) çıkardıkları kargaşa yüzünden istikrarını kaybetmiş, her şehir bir devlete dönüşmüştü.¹⁵ Müslümanların bölgede Sâsânîlerin bıraktığı boşlukla paralel olarak, Türklerin içinde buldukları durumu bilmemeleri söz konusu değildir.

Yezdicerd Horasan bölgesinde Merv'e gelince burasının merzubanı Mâheveyh kendisini saygıyla karşılamıştı. Merv, İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir noktada ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alması dolayısıyla da önemli bir mevkiye sahipti. Ayrıca burada düzenli bir sulama sisteminin varlığı dolayısıyla gelişmiş bir tarım sistemi vardı. Şehrin doğudaki göçebe kavimlere karşı inşa edilmiş bir de suru bulunuyordu.¹⁶ Yezdicerd, Merv'de iken Çin krallarına, Fergana, Kabil ve Hazar meliklerine ve dihkanelara mektuplar gönderdi ve kendilerinden yardım talebinde bulundu.¹⁷

Bu yardım talebiyle alakalı olarak kaynaklarımızda sadece Tarhan Nizek'le ilgili bir kısım malumat zikredilmiştir. Tarhan Nizek'in o dönemde Haytallar (Hayâtîle, Akhun ya da Eftalit) denilen topluluk içerisinde önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. İslâm kaynaklarında Haytallar olarak geçen bu devlet, VI. yüzyılda bölgenin büyük siyasi teşekküllerindendi. Ülkenin batısında Sâsânîler, doğu ve kuzeydoğuda Türkler, güneyde Hindu Racialıkları ile komşuydular. Sâsânîler ile araları pek iyi değildi. Nuşirevân'ın batıda Bizans ile doğu da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Göktürkler ile dostluk kurması, bu devletin askeri ve siyasi bakımdan sonunu getirdi. Buna rağmen zaman içerisinde Haytalların içerisinde yer alan bazı grupların direnişe geçtikleri ve kendi içlerinden bilhassa Toharistan bölgesinden, Tarhan Nizek adında önemli bir şahsiyeti çıkardığı görülmektedir.¹⁸

Tarhan Nizek hediyeler ile Yezdicerd'in yanına geldi. Yanında bir ay kaldıktan sonra Yezdicerd'e, kızıyla evlenmek istediğini bir mektupla bildirdi. Yezdicerd bu isteğe çok kızmış ve hakaret edercesine "*Sen sadece be-*

---

güzergah boyunca önemli şehir merkezleri bulunmaktadır. Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, III, 98, 99. Eftalit devletinin 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılmasıyla Göktürkler ve Sâsânîler arasında toprakları paylaşılmıştı. Ceyhun nehri Türkler ile Sâsânîler arasında tarihi çok eskilere dayanan bir sınır oldu. Bkz. Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", IV, 280.

¹⁵ Aycan, "Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", IV, 318. Bkz. Kurt, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", IV, 280.

¹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 221, (s. 221-223).

¹⁷ Taberî, II, 622; İbnü'l-Esîr, II, 256.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, IV, 305-310. Konukçu, Toharistan bölgesinden, Tarhan Nizek adındaki bu şahsın zaman içerisinde milli bir kahramana dönüştüğünü söylemektedir. Ne var ki Tarhan Nizek, Emeviler döneminde bölge valisi Kuteybe b. Müslim tarafından başı vurularak idam edilmiştir. Bkz.

nim kölelerimden birisin, benim kızımı istemeye nasıl cüret edersin" cevabını bir mektupla göndermiştir. Aynı zamanda onun Merv merzubanının hesaplarının da incelenmesini emretmesi, merzubanın Nizek'e mektup yazarak onu, Yazdicerd'in aleyhine kışkırtmasına neden oldu. Mâheveyh ile Nîzek, Yazdicerd'in işini bitirmek noktasında anlaştilar. Nizek'in ordusu ile Yazdicerd'in ordusu arasında vuku bulan savaş, Yazdicerd'in kati surette yenilgi si ile sonuçlandı. Askerleri öldü, ordugâhı yağmalandı. Yazdicerd savaş meydanından ayrılarak Merv'e döndü. Ne var ki şehrin kapıları açılmadı. Atından inen, son Sâsânî hükümdarı yaya olarak Murğâb nehri boyunca bir miktar yürüdü. Nehir sahilinde bulunan bir değirmene girdi. Bir rivayete göre Mâheveyh'in adamları, diğer bir rivayete göre ise bir değirmenci tarafından öldürüldü. Ayrıca onun eski Türk adetlerinde olduğu gibi yay kiriş i ile boğdurulduğuna dair bir rivayet dahi bulunmaktadır. Böylece 226 yılında kurulan Sâsânî hanedanı Yazdicerd'in öldürölmesiyle 31/651 yılında sona erdi. Yazdicerd'in ölümüyle oğlu Fîruz'un Türklere sığındığı belirtilmektedir. Yazdicerd'in aradan çekilmesiyle Tarhan Nizek, artık Müslümanlarla baş başa kalmıştır.¹⁹

Halife b. Hayyât aşığıda zikredeğimiz Horasan bölgesindeki birçok fethi 30/650-51 yılı olayları içerisinde ele alırken, Belâzurî tarih belirtmeksiz in peş peşe zikretmekle yetinmektedir.²⁰ İbn Âmir'in görevlendirdiği Yezîd el-Cüreşî Nisâbur'un ilçesi Zâm, Bâharz ve Cüveyn'i fethetti. İbn Âmir'in görevlendirdiği el-Esved b. Kulsüm ise yine Nisâbur'a bağlı Beyhak'ı zapta gitti. Açılan gedikten şehre girmiş olsalar da Esved başta olmak üzere bir kısım Müslüman hayatını kaybetti. Kardeşi Edhem komutayı alıp şehri ele geçirmeğe muvaffak oldu.²¹

Abdullah b. Âmir de Nisâbur'a bağlı Büst, Eşbend (Eşfend), Ruhh, Zâve, Huvâf, İşberâin ve Ergıyan'ı fethetti. Daha sonra da Nisâbur'un başkenti olan Ebreşehr'e geldi ve şehri kuşatma altına aldı. Bir gece içeriden aldığı bir yardım ile İslâm ordusu şehre girdi. Şehir merzubânı bir miktar askeriyile birlikte Kuhendiz'a (iç kale) sığınmıştı. Merzubânla yedi yüz ila bir milyon dirhem karşılığında bir antlaşma yapıldı. Şehir vali olarak Kays b. el-Heysem es-Sülemî tayin edildi.²² İbn Âmir henüz ele geçirdiği bu şehirde Horasan'ın ilk mescidini de inşa ettirdi. Onun güzel muamelesiyle burada bulunan Sâsânî idarecileri ve halklarının İslâm'a girdiği ifade edilmektedir.

¹⁹ Belâzurî, 441-443, çev. 453, 454; Taberî, II, 620-623; İbnü'l-Esîr, II, 255-257. Bkz. Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", IV, 306.

²⁰ Belâzurî, 568; çev. 586. Bkz. Halife, 95. İbnü'l-Esîr bu seferleri 31 yılı olayları içerisinde ele almaktadır. Bkz. *el-Kâmil*, II, 258.

²¹ Belâzurî, 568; çev. 586. Bkz. Halife, 95. Bkz. İbnü'l-Esîr, II, 258.

²² Belâzurî, 568, 569; çev. 586, 587. Halife, bir milyon yüz bin dirhem ve yemek karşılığında antlaşma yapıldığını söylemektedir. *Tarih*, 95; İbnü'l-Esîr, II, 258.

İbn Âmir, Nesâ'ya bağlı Humrândiz'in fethine ise Abdullah b. Hâzim es-Sülemî'yi görevlendirdi. Burası fethedilince Nesâ'nın sahibi Abdullah'la üç yüz bin dirhem ödemek ya da topraktan yetişen mehsulün durumuna göre haraç vermek şartıyla bir antlaşma gerçekleştirdi. Ebiverd'in hakimi Behmene gelerek dört yüz bin dirhem ödemek şartıyla anlaştı. Serahs'a giden İbn Hâzim, burasının halkı ile savaştı. Merzuban Zâdeveyh yüz kişiye eman verilmesi ve kadınların teslim edilmesi şartıyla antlaşma yaptı.²³ İbn Hâzim'in Serahs'tan gönderdiği Yezid b. Sâlim de Keyf ve Bîne'yi zapt etti. Tûs merzubanın Kenâztek, İbn Âmir'e giderek altı yüz bin dirhem ödemek koşuluyla bir antlaşma gerçekleştirdi.²⁴

Haytalların (Eftalitler) yönetiminde olan Herât'a gönderilen ordunun başında ise Evs b. Sa'lebe vardı. Üzerine bir ordunun geldiği haberini alınca Herât hakimi İbn Âmir'in yanına gitti ve savaşla ele geçirilen Tâğûn ve Bâğûn dışındaki Herât, Bâdeğis ve Bûşenc şehirleri için bir milyon dirhem ödemek kaydıyla antlaşma yaptı.²⁵

Kaynaklar Toharistan²⁶ halkının Müslümanlara karşı büyük bir hazırlığa giriştiklerini, etraftan Cüzcân, Tâlekân, Feryâb ve Sağâniyân halklarının da katılımıyla otuz bin kişilik bir ordu oluşturduklarını söylemektedir.²⁷ Halife bu olayı 30/650-51 yılında zikrederken Taberî 32/652 yılı olayları içerisinde ele almaktadır.²⁸ Toğan Şah yönetiminde²⁹ olan bu orduyla Murğâb bölgesinde yapılan savaş, Ahnef b. Kays'ın kazandığı ve onları yenilgiye uğrattığı nakledilmektedir. Kaçabilenler Cüzcân'a sığınmıştı. Onların üzerine de el-Akra b. Hâbis komutasında bir süvari birliği sevk edildi. Cüzcân'ın savaş yolu ile fethedildiği belirtilmektedir.³⁰ İlginçtir ki bu savaşta müşterek orduda çok sayıda davulcunun olduğu, bunların birer birer öldü-

²³ Halife b. Hayyât, Serahs halkı ile yüz elli bin dirhem ödemek şartıyla antlaşma yapıldığını belirtmektedir. *Tarih*, 95.

²⁴ Belâzurî, 569, 570; çev. 587, 588. Bkz. Halife, 95.

²⁵ Belâzurî, 570; çev. 588. Belâzurî başka bir rivayette Herât'a giden ordunun başında İbn Âmir'in bizzat kendisinin olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Futûh*, çev. 588. Halife, İbn Âmir'in Huleyd b. Abdullah'ı Bâdegis ve Herât'ın fethine görevlendirdiği kayıtlıdır. *Tarih*, 96.

²⁶ Tohâristan; Belh'in doğusunda ve Bedehşan'ın batısında, Ceyhun'un (Amuderya) güneyinde, Hindikuş dağlarının kuzeyinde yer alan bölgeyi kapsamaktadır. İslâmî dönemde bu bölgeye, geniş manada Ceyhun'un yukarı mecrasının sağında ve solunda bulunan, Belh'e bağlı olan bütün dağlık bölgeler girmektedir. İstahri'ye göre Tohâristan şehirleri şunlardır: Simincân, Hulm, Bağlân, Sekleken, Vervâlîz, Arman, Revan, Tâlekân, Sekîmşet, Rûb, Saray, Âsam, Enderâb, Mezr, Kâh. Bkz. hüseyin Salman, "Tohâristan", *DîA*, 214. s. 214, 215.

²⁷ Halife, 95; Belâzurî, 573, 574; çev. 592; Taberî, II, 631.

²⁸ Halife, 90; Taberî, II, 631.

²⁹ Halife, 90. Halife Ahnef'in ordusunun sayısını sadece dört bin olarak vermektedir. Bkz. *Tarih*, 95.

³⁰ Belâzurî, 572, 573; çev. 590, 591; ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, II, 259, 260.

rülmesi hususunun kayıtlara geçmiş olması, bilhassa Türk ordularında askeri müziğın bu dönemde de varlığını sürdürmesi bakımından önemlidir.³¹

Ahnef b. Kays Tâlekân'ı sulh yolu ile fethederken, komutanlarından Umeyr b. Ahmer de Fâryâb'ı zapt etti. Bundan sonra ise Ahnef, ordusuyla Belh'e yürüdü. Şehir halkı yedi yüz bin dirhem ödemek şartıyla antlaşma yaptı.³² Esîd b. el-Müteşemmis Belh valisi tayin edildi. Buradan hareketle Ahnef, Hârizm üzerine yürüdü, fakat burasının fethedemedi.³³ Hârizm'in tamamıyla nehir tarafından sulanan münbit bir bölge olduğu ifadelerinden bu coğrafyanın Müslümanlar tarafından öneminin hemen fark edildiği anlaşılmaktadır.³⁴

Belâzurî, Abdullah b. Âmir'in nehrin aşağı taraflarında yer alan bölgeleri fethedince Maverâünehir (Ceyhan nehrinin kuzey ve doğusunda yaşayan halklar) halkının kendisiyle antlaşma yapmak için geldiklerini aktarmaktadır. O da yaptığı antlaşmalar doğrutusunda bölgeye vergi memurları gönderdi. Vergi olarak hayvanlar, köle ve cariyeler, ipekli kumaşlar elbiseler kendisine gönderildi.³⁵

İbn Âmir, Mervü'ş-Şâhicân³⁶ merzubanına Hâtim b. en-Numan el-Bahılî'yi gönderdi.³⁷ Bu şehirle iki milyon iki yüz bin dirhem ödemek koşuluyla bir antlaşma gerçekleştirildi. Yapılan antlaşmaya göre şehir halkı, evlerinde Müslümanlara yer ayıracaklar, mallarını onlarla bölüşeceklerdi. Müslümanlar da kararlaştırılanların dışında bir şey almayacaklardı. Belâzurî Sinc denilen köyün dışında Merv'in tamamının sulh yolu ile fethedildiğini zikretmektedir.³⁸

İbn Âmir, Ahnef b. Kays'ı Toharistan bölgesine gönderdi. el-Ahnef sarayı denilen Mervü'r-Rûz'da³⁹ bulunan bir kaleye geldi. Bu kalenin el-Ahnef ve Şakku'l-Cürez olarak bilinen bir ilçesi vardı. Müslümanlar bu ilçeyi kuşattılar. Üç yüz bin dirhem karşılığında bir antlaşma yapıldı. Ahnef buradan, Yemen valisi Bâzân'ın⁴⁰ çocuklarından ya da akrabalarından birisi olan

³¹ Belâzurî, 572, 573; ev. 590, 591.

³² Belâzurî, 573, 574; ev. 592. Halife dört yüz bin dirhem olduğunu zikretmektedir. *Tarih*, 96.

³³ Halife, 96; Belâzurî, 573, 574; ev. 592; Taberî, II, 632.

³⁴ Halife, 96; Belâzurî, 573, 574; ev. 592; İbnü'l-Esîr, II, 260.

³⁵ Belâzurî, 574; ev. 592.

³⁶ Bugünkü Merv kenti. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 221-223.

³⁷ Halife b. Hayyât, 95; Belâzurî, 570, 571; ev. 588, 589. Bkz. Taberî, II, 634.

³⁸ Belâzurî, 570, 571; ev. 588, 589.

³⁹ Mervü'ş-şâhicân'ın daha güneyinde bulunan bu şehir ya da kale bugün mevcut değildir. Bkz. Özgüdenli, agm, XXIX, 221.

⁴⁰ Belâzurî bu şahsı Bâzâm olarak verirken, Taberî gibi kaynaklarımız Bâzân olarak da zikretmektedir. Bkz. Taberî, II, 630, İbnü'l-Esîr, II, 259. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Bâzân", *DİA*, V, 283, 284.

merzubânın yönettiği Mervu'r-Rûz'a geçti. Merzuban, Ahnef'e yazdığı mektupta, Bâzân'ın Müslüman olmasının, kendisini anlaşılmaya sevk ettiğini belirtmiş ve altmış bin dirhem ödemek şartıyla antlaşma yapmıştır.⁴¹ Bundan başka Ahnef'in süvarileri Bağ denilen ilçeye saldırmışlar, burada bulunan sürüleri toplayıp getirmişlerdir. Bunun üzerine şehir halkı ile bir antlaşma yapılmıştır. Ahnef'in Merve'r-Rûz halkı ve kendilerine yardıma gelen Türklerle birkaç defa savaştığı, bunları yenilgiye uğratarak, antlaşma yaptığı da ifade edilmektedir.⁴²

Belâzurî, İbn Âmir'in umre yapmağa niyet edip Hz. Osman'ın yanına dönmek isteyince yerine, yani Horasan valiliğine Ahnef b. Kays, Hâtim b. Numân el-Bâhilî ve Kays b. el-Heysem'i vekil olarak bıraktığı ile ilgili bir haberle bağlantılı olarak Kays'ı vekil bıraktığına dair gelen bilginin doğru olduğu bilgisine yer vermektedir.⁴³ Halife b. Hayyât, bu vakıyı 31/651-52 yılı olaylarında zikretmekte, İbn Âmir'in yerine Kays b. el-Heysem'i görevlendirdiğini söylemektedir.⁴⁴ Kays b. el-Heysem'in Toharistan bölgesinde bir kısım askeri faaliyetlerde bulunduğu, bölgenin içlerine doğru ilerlemeye çalıştığı, birçok şehir halkının kendisi ile antlaşma yaparken Simicân halkının ise itaat etmeyip, savaştığı ve burasının savaş yolu ile fethedildiği nakledilmektedir.⁴⁵

Halife b. Hayyât 33/653-54 yılı olayları içerisinde Kârın adında bir şahsın Bâdegis ve Herât'tan kırk bin kişi topladığını,⁴⁶ bunun üzerine Kays b. el-Heysem'in bölgeyi boşalttığını zikretmektedir. Bu faaliyetin bölgesel bir isyan olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah b. Hâzim es-Sülemî'nin isyancılarla ilgilendiği, dört bin kişilik Müslüman ordusunun isyancıları bastıracağı belirtilmektedir. Yapılan savaşta çok sayıda kişi esir olarak alındı. Bu zaferini İbn Âmir'e yazınca, Abdullah b. Hâzim kendisini buraya vali olarak tayin etti.⁴⁷

⁴¹ Belâzurî, 571, çev. 589, 590. Altı yüz bin dirhem olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. Belâzurî, çev. 590.

⁴² Belâzurî, 571, 572; çev. 590.

⁴³ Belâzurî, 574; çev. 593. İbnü'l-Esîr, II, 260.

⁴⁴ Halife, 96. Halife ayrıca kendi yerine vekil bıraktığı Kays b. el-Heysem'in dışında Huleyd b. Abdullah ve Hâtim b. en-Numan el-Bâhilî isimleriyle birlikte zikretmekte, ama doğrusunun Kays olduğunu belirtmektedir. *Tarih*, 96.

⁴⁵ Belâzurî, 574; çev. 593.

⁴⁶ Taberî, bu şahsın et-Tâbesîn, Bâdegis, Herât ve Kuhistan'dan kırk bin kişi topladığını nakletmektedir. Bkz. *Tarih*, II, 632, 633.

⁴⁷ Halife, 97. Taberî bu olayı 32 yılı olayları içerisinde ele almaktadır. *Tarih*, II, 632, 633; İbnü'l-Esîr, II, 265, 266. Belâzurî bu olaya kısa değinmekle birlikte ilginç bir hususa dikkat çekmektedir. O, Abdullah b. Hâzim'in İbn Âmir'in dilinden kendisinin Horasan valisi olduğuna dair bir vesika uydurduğunu, bunun üzerine bölgedeki Türk zümrelerinin orada toplandığını, İbn Hâzim de onları dağıttığını belirtmektedir. *Futûhu'l-Büldân*, çev. 593.

Bilhassa Hz. Osman'ın son yıllarında ortaya çıkan huzursuzluktan burasının da nasibini aldığı, bölgedeki topluluk ve şehirlerin vergi ödemedikleri anlaşılmaktadır. Gibb 655 yılında Müslümanların geri çekilmesinin Toharistan ordusu tarafından sıkı bir şekilde takip edildiğini, ordunun maktul Sâsânî imparatoru Yezdicerd'in oğlu Fîruz'u yeniden tahta çıkardığından bahsetmektedir.⁴⁸

Hz. Ali'nin halifelik yıllarında Horasan bölgesinden vergisini ödemeyen şehirlerin olduğu, bölgede ortaya çıkan karışıklığın Hz. Ali'nin ölümüne kadar sürdüğünün belirtilmesinden, bu coğrafyanın en azından bir kısmında İslâm hakimiyetinin zayıfladığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Bölgede belki de gerçek anlamda İslâm hakimiyeti, ancak Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde bölgeye yapılan Arap iskanu ile gerçekleştirildi. Merv'e vali olarak görevlendirilen Umeyr b. Ahmer'in, Arapları ilk olarak bölgede iskan eden kişi olduğu belirtilmektedir.⁵⁰

Son olarak burada bir konuya değinmekte fayda mülâhaza edilmektedir. Taberî 24/644-45 İbnü'l-Esîr ise 25/645-46 yılı olayları içerisinde Hz. Osman'ın Abdullah b. Âmir'i Sicistân'ın amilliklerinden olan Kâbil'e gönderdiğini söylemektedir.⁵¹ Bazı araştırmacılar bu kayıttan olsa gerek Gazne ve Kabil gibi şehirlerinin Hz. Osman döneminde İslâm hakimiyetine girdiğini ifade etmektedirler.⁵² Kanaatimizce bu bilgilerde bir miktar sorun bulunmaktadır. Zira yukarıda ele aldığımız Hz. Osman dönemi fetihleri içerisinde Kâbil ve Gazne'ye dair bu kayıtlardan başka malumat yer almamaktadır. Horasan fetihlerinin bir miktar detaylı olarak ele alındığı kaynaklarımızda bu iki şehrin fethine dair bir bilgiye yer verilmemesi düşündürücüdür.

⁴⁸ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara 2005, s. 30.

⁴⁹ Belâzurî, 575; çev. 593, 594.

⁵⁰ Belâzurî, 576; çev. 595. Bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 2001, s. 196.

⁵¹ Taberî, II, 590; İbnü'l-Esîr, II, 234.

⁵² Bu rivayetten yola çıkarak çağdaş araştırmacılarımız Kâbil'in Hz. Osman döneminde fethedildiğini ifade etmişlerdir. Bkz. Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak 3, Hz. Osman*, Ankara 2013, s. 44; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, *Katline Sessiz Kalman Halife*, Ankara 2015, s. 73. "Kâbil" maddesinin yazar Ahmet Kavas, Müslümanların ilk defa Halife Muaviye zamanında Sicistan valisi Abdurrahman b. Semüre ve Rebi b. Ziyâd komutasında Kâbil'e kadar ilerledikleri (44/664) ve bölgeyi yağma edip Türşâhi hükümdarını ve mahalli yöneticileri haraca bağladıklarını söylemektedir. Bkz. "Kâbil", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 28. (s. 28, 29). Ayrıca bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 2001, s. 194.

Diğer taraftan Halife b. Hayyât'ın hicri 24 ve 25 yıllarındaki kayıtlarında buna dair bir malumat olmadığı gibi Abdullah b. Âmir'in 29/649-50 yılında Basra ve Fâris valisi olduğunun belirtilmesi önemli bir husustur.⁵³

Ayrıca Belâzurî, Muâviye b. Ebü Süfyân'ın halifelğinde de Abdullah b. Âmir'in Basra'ya vali tayin edildiğini, onun da Abdurrahman b. Semüre'yi Sicistan valisi tayin ettiğini söyledikten sonra Abdurrahman'ın savaşarak ve yer yer barış yaparak Kâbil'e kadar ulaştığını ve şehri kuşattığını nakletmektedir. Belâzurî'nin, Kâbil kuşatmasına dair bir miktar geniş malzeme sunduğu görülmektedir.⁵⁴ Halife b. Hayyât, İbn Âmir'in Abdurrahman'ı 42/662-663 yılında Sicistan'a gönderdiğini, Kâbil'in fethini ise 44/664-665 yılı olayları içerisinde zikretmektedir.⁵⁵

Buna göre Hz. Osman döneminde bölgenin fethinde görev alan komutanların, aynı şekilde Muâviye döneminde de işbaşında olması ve aynı yerlerin fethinde yeniden görev almaları dolayısıyla bir karışıklık çıkmış olmalıdır.

SONUÇ

Hz. Osman döneminde Orta Asya (Horasan) bölgesindeki fetih faaliyetleriyle ilgili olarak bize nakillerde bulunan yukarıda zikrettiğimiz Halife b. Hayyât, Belâzurî, Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi yazarlar yer yer oldukça teferuatlı malumatı bize sunmaktadır. Belâzurî Hz. Osman dönemi fetihleri olarak konuları anlatırken pek tarihe dikkat etmeden peşpeşe olayları sıralamaktadır. Halife, Taberî ve İbnü'l-Esîr olayları kronolojik olarak vermektedir. Bunlardan Belâzurî'nin anlatımlarındaki olayların kronolojisini tespit etmemiz ancak mümkün olabilmektedir. Diğer taraftan son Sâsânî imparatoru III. Yezdicerd'in mücadelesini sürdürmesinden olsa gerek kaynaklarımız, Horasan seferlerine önemli atıflarda bulunmuşlardır. Yoksa malum olduğu üzere mezkur kaynaklarda çoğunlukla olduğu gibi hilafet merkezinden uzaklaştıkça, dış cephelerde vuku bulan olaylar kronolojik olarak çok kısa belki de bir cümle ile veriliyordu. Burada bir miktar detay göze çarpmaktadır. Hatta ve hatta Yezdicerd'in nasıl öldürüldüğü, fethedilen yerlerden alınan ganimet ve esirlere dair verilen malumat önemli hususlar içermektedir.

Hz. Ömer döneminde Horasan bölgesinde bazı yerler ele geçirilmiş olsa da bunların akın niteliğinde olduğu belirgin olup ve ayrıca halifenin he-

⁵³ Bkz. Halife, 92, 93.

⁵⁴ Belâzurî, 557, 558; çev. 574-576. Bkz. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, İstanbul 1988, I, 84. (s. 84, 85)

⁵⁵ Halife, 125, 126. İbnü'l-Esîr, Gazne ve Kâbil'in fethini 43/663-664 yılı olayları içerisinde zikretmektedir. Bkz. *el-Kâmil*, II, 466.

nüz ele geçirilen yerlerde ise tahkimatın yapılmasını istemesi üzerine bir miktar temkinli davranıldığı ve beklenildiği fark edilmektedir.

Hız. Osman'la birlikte bilhassa Yezdicerd'in takibi sonucunda hareketin hız kazandığı anlaşılmaktadır. Son Sâsâni imparatorunun, çarpışarak doğuya doğru çekildiği, sahayı birden Müslümanlara teslim etmediği fark edilmektedir.

İmparatorun iktidarını kaybederek Türk ülkelerine ulaşması ve çevre hükümdarlara mektuplar göndermek suretiyle hızla üzerlerine gelen bu düşman karşısında birleşme çabasının çok az destek bulduğu fark edilmektedir. Burada dağınık vaziyette bulunan Türk topluluklarının Müslümanlara karşı birleşmesi ve ortak bir savunma hattı oluşturmalarına pek de fazla imkan bulunmamaktadır. Buna rağmen Müslüman ilerleyişi devam etmiştir. Bir taraftan Sâsânîler son günlerini yaşarlarken, mahalli Türk hanedanlarının, Müslümanların ani baskınları ve hücumları karşısında yeterli mukavemeti gösteremedikleri anlaşılmaktadır.

Hız. Osman'ın halifeliğinde Horasan bölgesinin tamamına yakını İslâm hakimiyetine girdiği rahatlıkla söylenebilir. Horasan bölgesinin kapsamında yer alan (Mâverâünnehir) pek çok Türk yurdu da böylece İslâm ile tanışmıştır.

Yine de henüz ele geçirilen bölgelerde zaman içerisinde isyanların vuku bulması, henüz hakimiyetin tam anlamıyla sağlanamadığını göstermektedir. Nitekim Hız. Osman'ın son yıllarında baş gösteren huzursuzluğun da bölgede isyanların patlak vermesine imkan sağladığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde bölgedeki kalıcı fetih ancak Emevi iktidarında Muâviye döneminde, bilhassa bölgeye Müslüman Arap yerleşimcilerin de iskanını ile ancak gerçekleştirilecektir.

KAYNAKÇA

EK

Hüseyin Mu'nis, Atlas Tarihu'l-İslâm

HZ. OSMAN DÖNEMİ (23-35/644-656)

KUZEY AFRİKA FETİHLERİ

Adnan Adıgüzel*

GİRİŞ

Bu tebliğde, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde gerçekleştirilen Kuzey Afrika ve buna bağlı olarak Sudan'ın (Nûbe) fethi ve deniz seferleri üzerinde durulacaktır.

Hz. Osman, Kureyş kabilesinin Ümeyye oğulları koluna mensuptur. Aynı zamanda peygamberimizle akrabalığı da vardır. Onun annesinin annesi olan Ümmü Hâkim el-Beyda bt. Abdulmuttalib b. Haşim, Hz. Peygamberin halasıdır. Ayrıca o ilk Müslümanlardandır. Risaletin ilk yıllarında Peygamberimizin kızı Rukiyye ile evlenmiş ve eşi Rukiyye ile birlikte Habeşistan hicretine katılmıştır. Daha sonra Mekke'ye geri dönmüş ve yine eşi ile birlikte Medine'ye hicret etmiştir. Hz. Osman, Rukiyye'nin vefatından sonra Hz. Peygamberin diğer kızı Ümmü Külsüm ile evlenmiştir. Hz. Peygamberin iki kızıyla evlendiği için ona "Zinnûreyn" denilmiştir.¹

Hz. Osman, Müslümanlar arasında daha çok yumuşak huyluluğu ve cömertliği ile tanınmıştır. O, Hz. Ömer tarafından halife seçimi için belirlenen altı kişilik istişârî kurul içinde yer almış ve bu kurul tarafından halife seçilmiştir. O, hicrî 24 yılı başında, Muharrem ayının üçünde (9 Kasım 644) halife olarak biat almış ve bu görevi katledilmesine kadar yaklaşık 12 yıl yürütmüştür (ö. 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656).

İslâm fetihleri daha Hz. Muhammed (sav) hayattayken Arabistan dışına doğru taşmaya başlamıştı. Bu anlamda Kuzeydeki Bizans'a yönelik olarak Mûte Gazvesi ve Tebük Seferi düzenlenmişti. Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife olarak biat alan Hz. Ebu Bekir, ortaya çıkan Ridde hare-

---

* Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Öğretim Üyesi. (adiguzela63@gmail.com/aadiguzel@ogu.edu.tr)

¹ Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri (ö. 230/845), *Kitabu Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001), 3: 52-75. Hz. Osman ile ilgili olarak ayrıca bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (ö. 310/922), *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1967), 4: 242 vd.; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Halifeler Tarihi*, trc. Abdullah Gündüz, (İstanbul: Asalet Yayınları 2018), 179-182; İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 438-443; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 16-32.

ketleri ve diğer karışıklıkları ortadan kaldırmıştır. Ardından hiç ara verilmeden İnan ve Suriye yönlerinde fetih faaliyetleri devam ettirilmiştir. Hz. Ebu Bekir'in kısa zamanda vefatı sonrasında biat alan Hz. Ömer, fetih hareketlerini Basra, Kûfe, Şam ve Mısır merkezli olarak devam ettirmiştir. Bu dönemde İnan'ın önemli bir kısmı yanında, Bizans hâkimiyetinde olan Suriye ve Filistin Müslümanların eline geçmiş, daha sonra da Kuzey Afrika'nın en doğusunda yer alan Mısır fethedilmiştir.² Onun vefatı sırasında (26 Zilhicce 23/3 Kasım 644) Müslümanlar Arabistan dışında İnan'ın önemli bir kısmıyla Suriye ve Mısır'ı ele geçirmişlerdi. Bu tebliğin asıl konusu olan Kuzey Afrika'da, Müslümanların hâkimiyeti bugünkü Tunus sınırlarına yakın bir bölgedeki Libya'nın Trablusgarp şehrine kadar uzanmıştı.³

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde (24-35/644-656)⁴ fetihler devam ettirilmiş, doğuda Ermenistan'dan Afganistan'a kadar uzanan bölge fethedilmişti. Müslümanların hâkimiyeti Kuzey Afrika'da da batıya doğru Cezayir içlerine kadar uzanmış, güneye doğru da Libya çöllerinden başlayıp Kızıldeniz'e kadar genişlemiştir.

Hz. Osman döneminde ilk defa deniz seferleri başlatılmıştır. Müslümanlar bu dönemde Akdeniz'de başarılı seferler yapmışlar, Kıbrıs ve Rodos'tan başlayıp Sicilya'ya kadar uzanmışlardı. Müslümanların donanması Akdeniz'deki Bizans hâkimiyetine önemli bir darbe indirmişti.

Kuzey Afrika fetihleri Hz. Ömer döneminde, Amr b. Âs komutasındaki ordunun Mısır'a çıkarma yapmasıyla başlamıştı. Amr b. Âs, 3.500 kişilik ordusuyla Mısır'a girmiş, arkasından Hz. Ömer, çeşitli zamanlarda ihtiyaca binaen ona takviye birlikleri göndermiştir. Sonuçta Mısır ve İskenderiye fethinin gerçekleşmesi aşamalarında gelen takviye birlikleriyle Müslümanların asker sayısı 12.000'e kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Amr b. Âs, birkaç yıllık kısa zamanda batıya doğru İskenderiye dâhil, geniş bir alanın fethini gerçekleştirmiştir (19-23/640-644).⁵ Buradaki fetihlerde öne çıkan komutanlar; başkomutan Amr b. Âs yanında, Zübeyr b. Avvam b. Huveylid, Abdul-

² Hz. Ömer döneminde Mısır ve çevresindeki fethi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Ed. Ahmet Önkâl-Mehmet Ali Kapar, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2: 208-240; Âdem Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, (Sivas 2018), 1: 475-499.

³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer, b. Vehb b. Vâdih, *Tarihu Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mehnâ, (Beyrût: Şirketu'l-Alemî'l-Matbûa, 2010), 2: 53, 56; İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâi Abdullah el-Kâdî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2: 428-448.

⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 475.

⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1: 479-483.

lah b. Sa'd b. Ebî Serh ve Ukbe b. Nâfi' gibi kişiler olmuştur.⁶ Mısır fatihi olarak ün yapmış olan Amr b. Âs, fetih sonrası buradaki valilik görevini de yürütmüş, Hz. Ömer dönemi boyunca da görevini devam ettirmiştir.

Amr b. Âs, valiliği süresince batıya doğru Trablusgarp'a kadar ilerlemiş ve İfrikiyye⁷ sınırına dayanmıştı. Burada Mısır sınırlarının son bulunduğu kabul edilerek Kuzey Afrika'da yeni bir fetih hamlesi/hareketi için halifeden izin almak gerekiyordu. Bu sebeple o, İfrikiyye ile arasında sadece dokuz günlük mesafe olduğunu belirterek İfrikiyye seferi için Hz. Ömer'den izin istemişti. Ancak Hz. Ömer, Müslümanların ele geçirdikleri yerlerdeki güvenliğinin tehlikeye atılacağı endişesiyle onun bu isteğini kabul etmemişti.⁸

KUZEY AFRİKA FETİHLERİ

1. İskenderiye'nin Yeniden Alınması

Hz. Osman'ın hilafete geçtiği ilk aylarda, belki de yönetim değişikliğinden kaynaklanan bir boşluğun da olabileceğini düşünerek Bizans İmparatorluğu İskenderiye'deki Hıristiyanları Müslümanlara karşı ayaklanmaya teşvik etmişlerdi. Buradaki Hıristiyan unsurlar da Bizans'ın davetine uyarak Müslümanlarla olan anlaşmalarını bozmuşlar ve ayaklanmışlardı (25/646). Bizans, İskenderiye'de kendi teşvik ve tahrikleriyle başlayan bu ayaklanmaya fiilî olarak da destek vermişti. Bu anlamda Bizans Kralı, Ermeni Manuel komutasında bir orduyu buradaki isyancılara destek olarak göndermişti. Ermeni komutan Manuel, İskenderiye'deki Hıristiyanların da desteğiyle kısa sürede burada hâkim olmuş, daha sonra sahilden Mısır'ın içlerine doğru ilerlemişti.

Hz. Osman, İskenderiye'deki isyanı bastırmak için valisi Amr b. Âs'a talimat vermiş, o da hızla olaya müdahale etmişti. Sonuçta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çok şiddetli bir savaş cereyan etmiş ve savaş Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştı. Mağlup olan Hıristiyanlar geri çekilerek daha korunaklı olan İskenderiye'ye kapanmışlardı. Amr b. Âs Hıristiyan birliklerini takip ederek, İskenderiye'yi kuşatma altına almış ve sonuçta bu-

⁶ Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir, (ö. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ', Beurût: Müessesetu'l-Maârif, 1987), 298-301, 309-312; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1: 130-131; Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 64-66.

⁷ İfrikiyye, coğrafi bir bölge adıdır. Burası yaklaşık olarak günümüzdeki Tunus Devleti sınırlarını ifade etmektedir.

⁸ İbn Abdullhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Futûhu İfrikiya ve'l-Endelus*, thk. Abdullah Enes et-Tabbâ', (Beyrût: Maktebetu'l-Medreseti ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1963), 30-33; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 316; Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1: 494.

rayı yeniden ele geçirmişti. Savaş esnasında Hıristiyanların komutanı Manuel öldürülmüş, düşman orduları dağıtılmış ve İskenderiye dâhil Hıristiyanlar tarafından ele geçirilen bölge yeniden Müslümanların eline geçmişti (25/646).⁹

İskenderiye ve çevresinde isyan çıkararak hâkimiyet sağlayan Hıristiyanlar, işgal bölgesinde kendilerine destek vermeyenlerin mallarına ve hayvanlarına da el koymuşlardı. Amr b. Âs, kazanılan bu zafer sonrasında bölge halkının el konulan mallarını ve hayvanlarını yeniden eski sahiplerine iade etmişti. Bu savaştan sonra Amr b. Âs, benzer durumlarda olaya daha kolay müdahale edebilmek için İskenderiye surlarını yıktırması.¹⁰

2. İfrikiyye Seferi

Hz. Osman, halife olarak biat aldıktan bir süre sonra, Mısır'ın Said bölgesinde yöneticilik yapan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in mâlî işleri, Amr b. Âs'ın da askerî faaliyetleri ve diğer idarî işleri yürütmesini istedi. Kısa zaman sonra bu yeni görev taksimine şiddetle karşı çıkan Amr b. Âs ile Abdullah arasında tartışma çıktı. Hz. Osman, tarafları dinleyip Amr'ı haksız bularak onu görevden aldı ve Abdullah b. Sa'd'ı Mısır valisi olarak görevlendirdi (25/646).¹¹

Hz. Osman'ın sütkardeşi olan¹² Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hz. Peygamber döneminde Medine'ye hicret etmiş ve vahiy kâtipliği de yapmıştı. Ancak daha sonra irtidad etmiş ve müşriklerinin yanına Mekke'ye dönmüştü. Burada vahiy kâtipliği yaptığı sırada kendisine yazdırılmak istenilen vahyi keyfi olarak arzusuna göre tahrif ettiğini söylemiş ve Mekkelilerin Müslümanlar aleyhindeki faaliyetlerine destek vermişti. Mekke fethedildiğinde de "görüldükleri yerde öldürülmeleri istenilenler" (kanı helal sayılanlar) arasında sayılmıştı. Ancak sütkardeşi Hz. Osman'ın affedilmesi için ısrarlı bir şekilde Hz. Peygamber nezdinde şefaatte bulunmasıyla affedilip biati kabul edilmişti. O, Hz. Ömer zamanında Amr b. Âs'la beraber Mısır'ın

⁹ İbn Abdulhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Charlos Tory', (Kâhire: y.y ts), 175-180; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 476; Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, thk. Riyad Abdulhamid Murad-Muhammed Hasan Ubeyd, (Katar: Vezâretu'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye Devleti'l-Katar, 2015), 7: 287; Halife b. Hayyât, Ebî Amr b. Ebî Hubeyre el-Leylî el-Usturî (ö. 240/854), *Tarîhi Halife b. Hayyât*, nşr. Mustafa Necîb Fevvez-Hikmet Keşlî Fevvez, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 91.

¹⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 313-314; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 58; Taberî, *Târîh*, 4: 250; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 91; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 476; Yiğit, "Osman", 33: 399.

¹¹ Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 130-131.

¹² Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *Kitâbu'l-Megâzi*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 2: 279; İbn İzârî, Merrakuşî, *el-Beyânü'l-Mu'rib fi Ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib*, thk. G. S. Colin - L. Provençal, (Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1: 9.

fethine katılmış ve buradaki komutanlardan biri olarak görev yapmıştı. Hz. Osman döneminde de Mısır valiliğine tayin edilmişti.¹³ Bu atama sonrasında bölgedeki fetihler Abdullah b. Sa'd tarafından yürütülmüştü. O, bu görevi esnasında Müslümanların hâkimiyetini batıya doğru yaymaya devam etmiştir. Ancak Mısırlıların, Abdullah b. Sa'd'ın vali olmasını kabullenemedikleri yorumu yapılmıştır. Onun İfrikiyye'yi fethetmesi ve Müslümanların Bizans İmparatorluğu'yla yapılan deniz savaşlarını kazanmasına önemli ölçüde katkı sağlamış olması da bu hoşnutsuzluğu gidermeye yetmemiştir.¹⁴

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Mısır valiliğine atanmasından sonra -daha önce Amr b. Âs'ın izin istediği gibi- Hz. Osman'dan İfrikiyye fethi için izin istenmiştir. Hz. Osman, Hz. Ömer'in daha önceki olumsuz kararına bağlı kalarak istenilen izni vermemiştir. Ancak Abdullah b. Sa'd, bölgenin ekonomik yönden verimli ve savunma anlamında da zayıf olduğunu belirterek izin taleplerini ısrarlı şekilde devam ettirmiştir.¹⁵ Nitekim o, daha kendisine bölgenin fethi için izin verilmeden önce de bu bölgeye yönelik olarak süvari birlikleriyle akınlar düzenlemiş, hem keşiflerde bulunmuş ve hem de ganimetler ele geçirmiştir.¹⁶

İfrikiyye'nin fethi konusunda başlangıçta Hz. Ömer'in bu konudaki tavrını esas alan Hz. Osman, sonunda sahabîlerin önde gelenlerini toplayıp istişare etmeye karar vermiştir. Hz. Osman, istişareye katılan Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Saîd b. Zeyd gibi kişilerle sabah gün doğmasından öğleye yakın bir döneme kadar uzun uzun istişare etmiş ve sonunda bölgenin fethi için izin verilmesine karar vermiştir (27/648).¹⁷ Böylece Kuzey Afrika'da batıya doğru uzanan hatta fetihler yeniden başlatılmıştır.

Hz. Osman'ın Kuzey Afrika'da yeni fetihlere izin vermesiyle bu sefere katılmak üzere Medine'de ashabin çocuklarından çok sayıda kişinin de gönüllü olarak katılımıyla yaklaşık 6.000 kişilik¹⁸ bir ordu kurulmuştur. Hz. Osman, bu ordunun teşekkülüne destek amacıyla şahsi servetinden 1000

¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 129-132; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 313; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 482; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 8; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, 7: 288; Halife b. Hayyat, *Târîh*, 92.

¹⁴ Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 131.

¹⁵ İbn A'sem, Ebû Muhammet b. Ahmed (ö. 314/926), *Kitâbu'l-Futûh*, thk. Ali Sîrî, (Beyrût: Dâru'l-Edvâ, 1991), 357; Âdem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 443.

¹⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 9; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 443.

¹⁷ İbn Abdülhakem, *Futûhu İfrikiyya*, 34-35; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 316-317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 480; Nadir Özkuyumcu, "Raşit Halifeler Döneminde Yapılan Deniz Seferleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Ahmet Önkâl-Mehmet Ali Kapar, (İstanbul: Siyer Yayınları 2018), 2: 245.

¹⁸ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 283-484; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 245.

deve ile askeri teçizat ve erzak bağışlamıştır.¹⁹ Bu orduda çok sayıda (yedi tane) Abdullah isimli sahabe olduğu için, İfrikiyye Seferine “Gazvetu’l-Abâdile” de denilmiştir.²⁰

Abdullah b. Sa’d’ın ordusu, Medine’den Haris b. Hakem komutasında yola çıkan gönüllüler birliğiyle beraber 20.000 kişiye²¹ ulaşmıştır. Bu ordu, Berka’dan geçerek²² Trablusgarp’a ulaşmış ve ilk önce buradaki Rumları itaat altına almıştır. Müslümanlar buradan hareket ederek İfrikiyye bölgesine girmişlerdir. Burada Gabes Körfezi’nden ilerlerken hükümdar Georgias,²³ İfrikiyye’nin o zamanki merkezi konumundaki Subeytula’ya²⁴ çekilmiştir (27/649).

Müslümanların hedefindeki merkez olan Subeytula, Kayravan şehrinin kurulduğu Kamûniyye’ye yaklaşık 70 mil/120 km. mesafedeydi.²⁵ İbn İzârî, bölgenin kralı Gregorios’ungeniş bir alanda hâkim olduğunu rivayet etmektedir. Onun hâkimiyetinin Trablusgarp’tan başlayıp Tanca’ya kadar bütün Kuzey Afrika’yı içine aldığı belirtilmiştir.²⁶ Abdullah b. Sa’d, savaşa başlamadan önce kral Gregorios’a elçi göndererek, kendisini Müslüman olmaya davet etmiştir. Ona, kendi dininde kalmak isterse de bölgeyi Müslümanlara teslim ederek cizye vermeyi kabul etmesini teklif etmiştir. Gregorios’un bu teklifleri kabul etmemesi üzerine savaş kararı alınmış ve kuşatma başlatılmıştır.²⁷ Rivayetlere göre Gregorios’un sayıca oldukça büyük olan (120.000 kişilik) ordusuna karşı Müslümanlar 20.000 kişilik orduyla savaşımlardır. Bu savaş öncesinde Rum komutan Gregorios, askerlerinin dinî duygularını coşturmaya çalışmış, onları Mesih ve Hıristiyanlık adına

¹⁹ İbn İzârî, *el-Beyân ve’l-Mu’rib*, 1: 9; Özkuyumcu, “Deniz Seferleri”, 2: 245.

²⁰ Bu sahabiler; Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Ca’fer ve yine komutan Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh. Bkz. Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân*, 317; İbn A’sem, *Kitâbu’l-Futûh*, 359; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 92; Özkuyumcu, “Deniz Seferleri”, 2: 246; Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, 443.

²¹ İbn Abdülhakem, *Futûhu İfrikiya*, 37; İbn İzârî, *el-Beyânu’l-Mu’rib*, 1: 9.

²² Berka, günümüz Libya’da, ülkenin doğusunda yer alan Bingazi yakınlarında bir sahil şehridir.

²³ Bu isim Arapça kaynaklarda “Curcîr/Cercîr” (جر جير) şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. İbn Abdülhakem, *Futûhu İfrikiya*, 35-36; İbn A’sem, *Kitâbu’l-Futûh*, 359; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 79; İbn İzârî, *el-Beyânu’l-Mu’rib*, 1: 9; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2: 483- 484; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihâye*, 7: 289-290.

²⁴ Sübeytula, bugünkü Tunus’ta, Kayravan şehrine 70 mil mesafede, buranın güney batısında yer alan ve Hristiyan kral Georgias’a nispet edilen merkezi bir şehirdi. İbn Hurdazbih (300/912-3), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, trc. Murat Ağan, (İstanbul: Kitabevi Yayınları 2008), 79; Wiedemann, E. “Sübeytula”, *İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB Yayınları 2010), 10: 767; Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, 443.

²⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 92.

²⁶ İbn A’sem, *Kitâbu’l-Futûh*, 360; İbn İzârî, *el-Beyânu’l-Mu’rib*, 1: 9.

²⁷ İbn A’sem, *Kitâbu’l-Futûh*, 360.

savaşmaya teşvik etmiştir. Bunun yanında askerlerini savaşa teşvik etmek için en iyi şekilde giyindirip kuşandırıp kırk tane cariye'nin arasında kendi kızını takdim ederek, bu savaşta Arapların komutanını öldürene onu eş olarak vereceğini vadedmiştir.²⁸ Gregorios'un bu gayretleri olumlu netice vermiş ve Müslümanların kuşatmasına karşılık güçlü bir direniş gösterilmiştir. Bunun sonucunda Subeytula fethinin gerçekleşmesi gecikince Hz. Osman, Medine'den bölgeye Abdullah b. Zübeyr komutanlığında yeni bir destek birliği göndermiştir.²⁹ Abdullah b. Zübeyr'in orduya katılması, Müslümanlar için büyük bir moral kaynağı olmuştur. Diğer yandan Abdullah b. Zübeyr devam etmekte olan savaş için yeni bir savaş planı önermiştir. Bu yeni plan zaferin kazanılmasında önemli bir faktör olmuştur. Günlerce süren kuşatma ve savaş esnasında Müslümanlarla Hıristiyan birlikler sabah-tan öğleye kadar savaşıyor, öğle vakti gelince geri çekilip herkes kendi karargâhında dinlenmeye başlıyordu. Yeni savaş planına göre Abdullah b. Zübeyr, Müslümanların ordusu iki gruba ayrılacak, bunlardan bir grup savaşırken ve diğer grup çadırlarda gizlenerek savaş için bekleyecekti. Plan gereğince hareket edilmiş, sabah-tan savaşa başlayan grup öğleye kadar çok çetin bir mücadeleyle düşmanı iyice yormuş ve herkes kendi karargâhına çekilmişti. Tam bu sırada çadırlarda gizlenerek bekleyen Müslüman askerler hücumu geçmiş ve iyice yorulmuş olan düşman birliklerine hücumu geçerek onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Buradaki çatışmalar esnasında Abdullah b. Zübeyr, Gregorios'u öldürülmüştür.³⁰

Abdullah b. Sa'd tarafından, İfrikiyye'nin merkezi olan Subeytula'nın fethinden sonra bölgedeki Kafsa³¹ ve Hısnu'l-Ecemme gibi şehirlere ve diğer bazı kalelerle birlikte, bölgenin eski merkezi Kartaca'ya askeri birlikler gönderilmiştir. Neticede İfrikiyye bölgesindeki bu önemli şehirler fethetmişlerdir.³² Elde edilen bu zaferler sonrasında Müslümanlar İfrikiyyelilerle yaptıkları anlaşmalarla maddi anlamda da önemli miktarda (2.520.000

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 283; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 10. Burada verilen bilgilere göre, Abdullah b. Sa'd da askerlerini motive etmek için Gregorios'u öldürene onun kızını cariye olarak vereceğini bildirmiştir.

²⁹ Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İslam Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008), 165.

³⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 318; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 165; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 357-362; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 11-12; İbnü'l-Esîr, 2, 483, 484; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, 7: 289-290; Azimli, *Hz. Osman*, 37-38; Yiğit, "Osman", 33: 440.

³¹ Kafsa, Sübeytula'nın güneybatısında buraya yaklaşık 120 km. uzaklıkta verimli topraklara sahip olan bir şehirdi.

³² İbn Abdülhakem, *Futûhu İfrikiya*, 35; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 284; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 248; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444.

dinar) ganimet elde etmişlerdir.³³ Abdullah b. Sa'd, ganimet paylaşımında askerlerinden süvarilere 3000, piyade olanlara da 1000'er dinar pay vermiştir.³⁴

Müslümanların İfrikiyye zaferi sonrasında vali Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Zübeyr'i zafer hakkında bilgi vermesi için Medine'ye göndermiştir. Abdullah b. Zübeyr, 24 günlük bir yolculuktan sonra Medine'ye gelerek Hz. Osman'a kazanılan zaferle ilgili bilgi vermiştir. Hz. Osman bu bilgiden çok memnun kalmış ve daha sonra Abdullah b. Zübeyr'i minbere çıkararak Medine'deki Müslümanlara da savaş ve zafer ile ilgili bilgi vermesini sağlamıştır. Mescidi Nebi'de toplanan Müslümanlar onun savaşla ilgili anlatıklarını coşkuyla dinlemişlerdir.³⁵

Abdullah b. Sa'd, bölgede bir yıldan fazla kalmış, buradaki halk ile anlaşmalar yaptıktan sonra ordusuyla Mısır'a dönmüştür (28/649). Ancak daha sonraki dönemlerde İfrikiyye eşrafı, buranın eski sahipleri olan Bizanslıların da teşvikiyle Müslümanlarla yapılan anlaşmayı bozmuşlar, Kartaca'da Hıristiyan Patrik'in etrafında birleşmişler ve Müslümanlara karşı ayaklanmışlardı. Kaynaklarda anlaşmanın nasıl ve niçin bozulduğu ve ikinci seferin ayrıntıları ile ilgili bilgi bulunamamıştır. Özkuyumcu, İfrikiyye'deki Rumların Müslümanların Nûbelilerle savaşlarında başarılı olamamalarından cesaret alarak ayaklanmış olabileceklerini muhtemel sebepler olarak belirtmiştir. Ayrıca Zâtussevâri Savaşı öncesindeki Bizans'ın büyük bir donanmayla Müslümanlar üzerine geldiği yolundaki haberler ve propaganda sebebiyle Hıristiyanların kendilerinde cesaret bulmaları onları isyana sevk etmiş olabilir.³⁶ Müslümanlar da yapılan anlaşmanın bozulması üzerine İfrikiyye'ye ikinci kez sefer düzenlemişler ve bölge ikinci kez Müslümanlar tarafından itaat altına alınmıştır (33/653).³⁷

3. Sudan/Nûbe Seferi

Nûbe, Mısır'ın güney sınırlarındaki Asvan'ın Nil Nehrindeki ilk şelâleden başlayıp altıncı şelâleye kadar uzanan kısma denilmektedir. Bir başka tanıma göre Nûbe'nin sınırları; Mısır'ın kuzeyinden başlayarak güneye doğru Sudan içlerindeki ıssız çöllere, Remle'ye kadar, doğudan batıya doğ-

³³ Taberî, *Târîh*, 4: 256; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 60; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 359-361; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 484; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 248-249.

³⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 12; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 443; Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 130.

³⁵ İbn Abdülhakem, *Futûhu İfrikiya*, 40-42; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 12-13.

³⁶ Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 249-250.

³⁷ Taberî, *Târîh*, 4: 317; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 14; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 485-486; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, 7: 308; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 249.

ru da Kızıldeniz'den günümüz Libya çöllerine kadar uzanmaktadır. Nûbe, genişlik olarak Habeşistan'dan daha büyüktür.

Bölgenin can damarı ve üretimin ana faktörü olan Nil Nehri, Nûbe içinden akarak Mısır'a ulaşmaktadır. Burada siyahiler yaşamaktadır. Nil'in bereketi ve bölgede altın ve zümrüt gibi değerli madenlerin çıkarılması burasını cazip bir yer haline getirmiştir.³⁸ Nûbe halkı VI. yüzyılın başlarından itibaren Hristiyanlığa girmişlerdi. Hristiyan olarak Ya'kûbî mezhebine intisâb etmişler ve İskenderiye Kilisesine bağlanmışlardı.³⁹

Nûbe ilk defa Amr b. Âs tarafından, Ukbe b. Nâfi' komutasında bir orduyla alınmaya çalışılmış, ancak ok atıcılığında çok maharetli olan Nûbelilerin direncini kıramamıştı (20/641). Bu savaş ve daha sonraki yıllarda da Amr b. Âs buraya seferler düzenleyerek bölgeyi ele geçirmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştı.⁴⁰

Hz. Osman tarafından Mısır valisi olarak atanan Abdullah b. Sa'd, Nil vadisi boyunca güneye doğru uzanan Nûbe bölgesine yeni bir sefer düzenlemişti. Bölgeye yapılan seferlerde Nûbelilerin çok iyi ok atmaları ve çok sayıda Müslüman askeri gözlerinden vurmalarından dolayı Nûbe'deki savaş, Ma'reketu'l-Hadak ya da Rumâtu'l-Hadak olarak anılmıştır.⁴¹

Abdullah b. Sa'd, daha önceki seferlerden farklı olarak ordusunu Nil Nehri üzerinden gemilerle Asvan'a kadar ulaştırmış, buradan da iç bölgelere geçerek Dangala'ya kadar varmıştır. Müslümanların Dangala kuşatması esnasında bölge halkı tarafından savaş aleti olarak henüz bilinmeyen mancınık kullanmaları onlara üstün gelmelerine önemli bir katkı sağlamıştır. Yapılan savaşlar ve görüşmelerden sonra burada hâkim olan Makarra Krallığı ile bir antlaşma yapılmıştır (31/651). Bu anlaşmalara göre;

1. Müslümanlarla Nûbeliler arasındaki savaşa son verilecek.

2. Nûbeliler Müslümanlara her yıl 400 köle verecekler,⁴² Müslümanlar da bunun karşılığında onlara ihtiyaçları olan arpa, buğday, kumaş türün-

³⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 151.

³⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, trc. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 3, 10, 39; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali (ö. 346/957), *Murûcu'z-zeheb ve Maâdini'l-cevher*, nşr. Kemal Hasan Merî, (Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 2: 18-20; Nebi Bozkurt, "Nûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 33: 222.

⁴⁰ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 188; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 232; Bozkurt, "Nûbe", 33: 222; Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 64-66; Nadir Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", 2: 238-239.

⁴¹ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 188; Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", 2: 239.

⁴² Bazı kaynaklarda Nûbelilerin anlaşma gereğince Müslümanlara yıllık vermeleri gereken köle sayısının 300 ya da 365 olduğuna dair ifadeler yer almaktadır. Bkz. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 332; Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, 17; Bozkurt, "Nûbe", 33: 222.

den mallar verecekler ya da aldıkları kölelerin ücretini nakit olarak gönderceklerdi.

3. Müslümanlarla Nûbeliler karşılıklı olarak birbirlerinin yurtlarına ticaret yapmak üzere, yerleşmemek kaydıyla izinli olarak (eman alarak) girecekler, işleri bitince de tekrar kendi yurtlarına döneceklerdi.

4. Haksız yere bir Müslümanın öldürülmesi halinde ya da Müslümanların elinden kaçan bir köleyi vermeyip saklamaları durumunda anlaşma bozulmuş sayılacaktı.⁴³

5. Müslümanların Dangala'da yaptıkları mescidleri korunacak ve Müslümanlar burada serbestçe ibadet edilebilecekti. Müslüman tüccarlarla bölgenin tüccarları karşılıklı ticaret yapacaklar, tüccarlar ve diğer insanlar karşılıklı gidip gelecek, ancak dışarıdan gelen Müslümanlar Nûbe'ye yerleşmeyeceklerdi (31/652).⁴⁴

4. Deniz Seferleri

Hız. Osman dönemi fetihlerinin daha önceki dönem fetihlerinden önemli bir farklılığı ve yeniliği deniz seferlerinin başlatılması olmuştur. Suriye ve Mısır'ın fethiyle birlikte Müslümanlar, sahil şehirlerindeki donanma, tersane, gemi ustaları ve gemicilere sahip olmuşlardı. Ancak bu imkânlarını kullanmaları Hız. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Bu anlamda deniz seferlerinin ilki Şam valisi Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Hız. Osman'dan izin almasıyla başlatılmıştır. Bu ilk sefer için Akka, Beyrut, Sûr limanlarındaki gemiler yanında Mısır kıyılarında yer alan İskenderiye ve Trablus limanındaki gemiler kullanılmıştır. Söz konusu Suriye ve Mısır sahil şehirlerindeki Bizans'tan kalma tersanelerden yararlanarak oluşturulan bu deniz gücü sayesinde denizlerde de önemli zaferler kazanılmıştır.

Muaviye, Hız. Ömer'den Kıbrıs seferi konusunda izin istemişti. O, Kıbrıs'ın kendilerine çok yakın bir noktada olduğunu ifade etmek için; *Kıbrıs'ın köpek havlamalarının ya da horozların ötüşlerinin Suriye'den duyulduğunu* ifade etmişti. Hız. Ömer, bu konuda Amr b. Âs ve ashaptan diğer bazı kişilerle istişareler yapmış ve sonuç olarak Kıbrıs seferine izin vermemiştir.⁴⁵ Onun bu konuda Muaviye'ye izin vermemesi, muhtemelen Müslümanların Kızıldeniz ve İran körfezindeki bazı başarısız girişimlerinden dolayı deniz seferi konusunda henüz hazır olmadıkları kanaatinden kaynaklanmaktaydı.⁴⁶

⁴³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 332-333;

⁴⁴ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 188-189; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 333; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 78; Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, 17; Bozkurt, "Nûbe", 33: 222; Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", 2: 239, 240; Yiğit, "Osman", 33: 440; P. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*", trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1: 254.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, 4: 258-260.

⁴⁶ Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 255.

Hz. Osman halife olunca, Muaviye daha önce Hz. Ömer'den izin istediği gibi ondan da Kıbrıs'ın fethi için izin istemiştir. O, Hz. Osman'a da Kıbrıs'ın Suriye'ye çok yakın bir noktada yer aldığını ve kolayca fethedilebileceğini ısrarla belirtmiştir. Hz. Osman önce Hz. Ömer'in endişelerini dikkate alarak bu konuda izin vermemiştir. Ancak Muaviye, ısrarlı taleplerini sürdürerek Kıbrıs çıkartması için sonunda istediği izni almayı başarmıştır. Böylece ilk defa Akdeniz'de Müslümanların donanması yüzmeğe başlamış, deniz seferleri düzenlenmesinin yolu açılmıştır. Fakat Hz. Osman'ın deniz seferi konusundaki endişeleri devam ettiği için Muaviye'ye verdiği izni bazı şartlara bağlanmıştı. Bu anlamda onun bu deniz seferine sadece gönüllülerle çıkması, kendisin eşi ve oğlunun da sefere bizzat katılmasını şart koşmuştur.⁴⁷

Muaviye sefer için izin aldıktan sonra hemen hazırlıklara başlamış ve bu anlamda öncelikle limanlarındaki gemilerin tamir ve bakımlarını yaptırmıştı. Hazırlıklar tamamlanunca Muaviye donanmasıyla Kıbrıs'a hareket etmiştir. Bu sefer için Mısır valisi Abdullah b. Sa'd da İskenderiye limanından çıkardığı bir donanma ile Muaviye'nin donanma gücüne destek olmuştur.⁴⁸ Kıbrıs deniz seferi ve fethi Muaviye ve ona destek veren Abdullah b. Sa'd tarafından gerçekleştirilmiş ve bu komutanlara ve askerlerine önemli bir tecrübe kazandırmıştır. Müslümanlar Kıbrıs'a çıkarma yaparak buradaki insanlarla bir anlaşma yapmışlardır. Anlaşma gereğince, Kıbrıs halkı Müslümanlara Bizans'a ödediği vergi miktarınca yıllık vergi ödeyecek, Müslümanların düşmanlarına maddi ya da manevi destek vermeyecekler, onların üçüncü taraflarla yapacakları savaşlarda karşı tarafla işbirliği yapmayacaklar ve Müslümanların deniz seferlerinde onlara kolaylık sağlayacaklardı (28/649).⁴⁹

Hz. Osman döneminde Müslümanların Akdeniz'de gerçekleştirdikleri başarılı savaşlardan biri de Mısır valisi Abdullah b. Sa'd komutasında Bizans donanmasına karşı kazanılan "Zâtussevârî" savaşıdır. Bu savaşta yer alan gemi direklerinin çokluğundan dolayı bu savaş, *direkler/yelkenler* anlamına gelen *Savârî* ismiyle anılmıştır.⁵⁰ Savaşın en önemli sebebi, Müslüman-

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, 4: 260; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 347-352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 489, 490; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444-445; Hitti, "*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*", 1: 254.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, 4: 258; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 348; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 488; Hitti, "*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*", 1: 253.

⁴⁹ Belâzurî, Kıbrıslıların Muaviye ile yıllık 7.200 dinar vergi vermek üzere anlaşıklarını belirtmiştir. Bkz. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208.

⁵⁰ Murat Öztürk, "*Zâtussevârî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 44: 152; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 259; Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 131.

ların Suriye ve Mısır yanında İfrikiyye'yi alması ve Akdeniz'de Kıbrıs ve diğer bazı adaları vergiye bağlayarak Bizans'a önemli kayıplar verdirmiş olmasıdır. Bizans, kayıplarını telafi etmek ve bölgede yeniden hâkimiyet kurmak için harekete geçmiştir.

Bizans İmparatoru Herakleios, Zâtussevârî savaşında 500-600 gemilik bir donanma gücüne sahipti. Bizans donanması II. Konstans komutasında İstanbul'dan Akdeniz'e doğru harekete geçmişti. Bizans donanmasının Akdeniz'e doğru açıldığını haber alan Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, 200 gemilik bir donanmayla Bizans'a karşı durmak için harekete geçmişti. Abdullah b. Sa'd'a destek olmak için Şam valisi Muaviye de Şam donanmasını Büsr b. Ebî Ertât kumandasında Suriye sahillerinden hareket ettirmişti.

Akdeniz'de iki donanmanın karşı karşıya geldiği yer tartışmalıdır. Bu konuda savaşın İskenderiye ve Finike açıklarında olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Ancak savaşta öncelikle Mısır donanmasının harekete geçmiş olması, savaş mevkiinin İskenderiye açıkları olmasının daha mantıklı olacağını düşündürmektedir. Zâtussevârî olarak adlandırılan bu savaş, zorlu bir mücadele sonunda Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır (31/652).⁵¹ Müslümanlar bu deniz galibiyetle Bizans'ın Akdeniz'deki hâkimiyetine son vermeseler de, onlara önemli bir darbe indirmişlerdir. Ancak bu dönemde Müslümanlar arasındaki iç karışıklık bu üstünlüğü sürdürmek ve buradaki hâkimiyeti tam olarak sağlamak konusunda aksamalara sebep olmuştur. Bu karışıklıklar aynı zamanda Müslümanların İstanbul'u fetih hedeflerini ertelemelerine sebep olmuştur.⁵²

İslâm tarihinin en parlak deniz zaferlerinden biri olarak tarihe geçmiş bu savaştan sonra bölgedeki Rumların denizden aldıkları destekleri önemli ölçüde kesilmişti. Bu durum Müslümanların sonraki yıllarda devam edecek olan Kuzey Afrika fetihlerinin daha kolay bir şekilde yürütülmesinin yolunu açmıştır.⁵³

SONUÇ

Hız. Osman dönemi denilince ilk akla gelenler iç karışıklıklar olsa da aslında bu tam olarak doğru değildir. Hız. Osman dönemi, en azından fetihler anlamında Hız. Ömer döneminin bir devamıdır. Bu dönemde karadaki fetihler yanında bir de deniz cephesi açılmış ve Müslümanlar deniz savaşlarında da üstünlüklerini göstermişlerdir. Bu dönemde Hız. Ömer döneminde

⁵¹ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 355-356; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, 7: 297; Apak, "Kuzey Afrika'da İslam Fetihleri", 159; Apak, "Hız. Osman Dönemi Fetihleri", 444.

⁵² Hitti, *"Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi"*, 1: 253.

⁵³ İbn Abdülhakem, *Futûh*, 189-191; Taberî, *Târîh*, 4: 288; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 258, 259; Apak, "Hız. Osman Dönemi Fetihleri", 444; Öztürk, "Zâtüssevârî", 44: 152-153.

başlatılan ve İnan'dan Afrika'ya uzanan fetih faaliyetleri daha ileri noktalara taşınmıştır.

Kuzey Afrika ve Nil vadisi üzerinden Sudan içlerine doğru yapılan seferlerle Müslümanların hâkimiyet alanları, Orta Afrika'dan Akdeniz sahillerine, İfrikiyye'den (Tunus) Çin ve Hint sınırlarına kadar uzanmıştır. Bütün bunlarla birlikte bu dönemde Müslümanlar Akdeniz'de önemli bir güç olmaya başlamışlardır. Kısa sürede Kıbrıs ve Rodos gibi önemli adalarla Doğu Akdeniz'de genel anlamda hâkimiyet kurulmuş, Malta ve Sicilya'ya çıkarmalar gerçekleşmiştir.

Müslümanların Hz. Osman döneminde Akdeniz'de deniz seferlerini başlatmaları, Kuzey Afrika'daki fetih faaliyetlerini yakından ilgilendiren ve destekleyen bir boyutunu oluşturmuştur. Öncelikle bu deniz seferlerinde elde edilen her başarıdan sonra Kuzey Afrika sahillerinden batıya doğru yeni adımların atılması söz konusu olmuştur. Dolayısıyla deniz seferleri Kıbrıs'tan başlayarak batıya doğru ilerleyip sahillere paralel biçimde Sicilya'ya kadar uzanmıştır. Donanmanın faaliyete geçmesiyle, Müslümanlar Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika boyunca olduğu gibi Akdeniz'de de Bizans'ın hâkimiyetine önemli bir darbe indirmişlerdir. Hz. Osman'ın halifeliğinin son dönemlerinde gerçekleşen deniz seferleri ve elde edilen zaferler, onun halifeliğinin son altı yılında fetihlerin durduğu yönündeki anlayışın da tam olarak doğru olmadığını göstermektedir. Ancak Hz. Osman döneminin sonlarında Müslümanlar arasında başlayan ihtilaflar tamamen kendileri lehine işleyen sürecin bir müddet durmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Apak, Âdem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000).
- Apak, Âdem. "Kuzey Afrika'da İslam Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008): 159-173.
- Apak, Âdem. "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Kitabı (Sivas 2018)*. ed. Ali Aksu. 1: 475-499.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2013.
- Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892). *Futûhu'l-Buldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'. Beyrût: Müessesetu'l-Maârif, 1987.
- Bozkurt, Nebi. "Nûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 222-223. İstanbul: TDV Yayınları 2007.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 130-131. İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- Halife b. Hayyât, Ebî Amr b. Ebî Hubeyre el-Leysî el-Uşfurî (ö. 240/854). *Tarihü Halife b. Hayyât*. Nşr. Mustafa Necîb Fevvaz-Hikmet Keşîlî Fevvaz. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.

- Hitti, Philip K. *Siyası ve Kültürel İslam Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları 1989.
- İbn Abdülhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871). *Futûhu İfrikîya ve'l-Endelus*. Thk. Abdullah Enes et-Tabbâ'. Beyrût: Maktebetu'l-Medreseti ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1963.
- İbn Abdülhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871). *Futûhu Mısr ve'l-Mağrib*. Thk. Charlos Tory', Kâhire: y.y ts.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed b. Ahmed (ö. 314/926). *Kitâbu'l-Futûh*. Thk. Ali Sîrî. Beyrût: Dâru'l-Edvâ 1991.
- İbn Hurdazbih (ö. 300/912-3). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Trc. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yay. 2008. (İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912-13). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Thk. M. J. De Goeje. Leiden: Matbaatu Brill, 1889).
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (ö. 774/1373). *el-Bidaye ve'n-Nihâye*. Thk. Riyad Abdulhamid Murad-Muhammed Hasan Ubeyd. Katar: Vezâretu'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye Devleti'l-Katar 2015.
- İbn Sa'd, Muhammed, b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/). *Kitabu Tabakâti'l-Kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-Târîh*. Thk. Ebu'l-Fidâi Abdullah el-Kâdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505). *Halifeler Tarihi*. Thk. Cemal Mahmud Mustafa. Trc. Abdullah Gündüz. İstanbul: Asalet Yayınları 2018.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları*. Trc. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali (ö. 346/957). *Murûcu'z-zehab ve Maâdini'l-cevher*. Nşr. Kemal Hasan Merî. Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- Özkuyumcu, Nadir. "Ukbe b. Nâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 64-66. İstanbul: TDV Yayınları 2012.
- Özkuyumcu, Nadir. "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri". *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. Ed. Ahmet Önkâl-Mehmet Ali Kâpar. 2: 207-250. İstanbul: Siyer Yayınları 2018.
- Özkuyumcu, Nadir. "Raşit Halifeler Döneminde Yapılan Deniz Seferleri". *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. Ed. Ahmet Önkâl-Mehmet Ali Kâpar. 2: 251-259. İstanbul: Siyer Yayınları 2018.
- Öztürk, Murat. "Zâtussavârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 152-153. İstanbul: TDV Yayınları 2013.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1967.
- Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakid (ö. 207/822). *Kitâbu'l-Megâzi*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Wiedemann, E. "Sübeytila". *İslam Ansiklopedisi*. 10: 767. Eskişehir: MEB Yayınları 2010.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (ö. 292/905'ten sonra). *Târîhu'l-Ya'kûb*. Thk. Abdülemîr Mehnâ, Beyrût: Şirketu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2010.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 438-443. İstanbul: TDV Yayınları 2007.

HZ. OSMÂN DÖNEMİ (23-35/644-656) DENİZCİLİK FAALİYETLERİ VE BAHRÎ SEFERLER

Murat Öztürk*

ÖZET

Hiz. Osmân b. Affân, hilâfeti zamanında kazanılan deniz zaferleriyle temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bizans'ın denizdeki üstünlüğü devam ettiği sürece Bilâdü'ş-Şâm ve Mısır'daki hâkimiyetlerinin tehdit altında olduğunu ve Bizans'a karşı mücadelenin donanmanın desteği olmadan yürütülemediğini fark eden ilk devlet adamı olan Suriye (Şâm) Vâlisi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın deniz seferleriyle ilgili isteklerini ilk başta selefi Hiz. Ömer b. el-Hattâb (13-23/634-644) gibi reddeden Hiz. Osmân, en nihayetinde onun denize açılma isteğini bazı şartların yerine getirilmesi koşuluyla kabul etti. Hiz. Osmân'dan aldığı izinle denizcilik faaliyetlerini hızlandıran Muâviye b. Ebû Süfyân önderliğinde Müslüman Araplar, Kıbrıs, Ervâd (Arados), Sicilya, Rodos, Kos, Girit adalarına ve Endülüs'e seferler düzenleyerek çok miktarda ganimet elde ettiler. Kaynakların verdiği bilgilere göre bu dönemde İstanbul'a da deniz seferi yapan Müslüman Araplar, 31 (652) veya 34 (655) yılında Antalya'nın Finike (Phoenix) ilçesi açıklarında, İmparator II. Konstantin'in (641-668) kumandası altındaki Bizans donanmasını İslâm tarihinde *Zâtü's-Savârî* adıyla anılan savaşta yenmek suretiyle ilk büyük deniz zaferini elde ederek Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetine son verdiler. Bu makalede Müslümanların denize açılma sebepleri, bahrî anlamda kıyı şehirlerinde yürüttükleri faaliyetler, düzenlenen çıkarma harekâtları öncesinde yapılan hazırlıklar ve seferlerin neticeleri hem İslâm hem de Hristiyan kaynakları ışığında ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hiz. Osmân, Muâviye, Akdeniz, adalar, çıkarmalar, kıyı şehirleri.

MARITIME ACTIVITIES AND EXPEDITIONS DURING 'UṬHMÂN PERIOD (23-35/644-656)

ABSTRACT

'Uṭhmân b. 'Affân shined through the sea victories at the time of his caliphate. Mu'âwiya b. Abî Sufyân, the governor of Syria (*Shâm*), was the

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: ozturkmk@istanbul.edu.tr

first statesman to realize that as long as Byzantium's rule in the sea continued, their dominance in Bilād al-Shām and Egypt was under threat and that the struggle against Byzantium could not be carried out without the support of the navy. Although Mu'āwiya's requests for naval expeditions were initially rejected by 'Uthmān just like the former Caliph 'Umar b. al-Khattāb (13-23/634-644), he accepted his request to sail only if certain conditions were met. Under the leadership of Mu'āwiya b. Abī Sufyān, who accelerated his maritime activities with the permission of 'Uthmān, the Muslim Arabs made expeditions to Cyprus, Arados, Sicily, Rhodes, Cos, Crete Islands and Andalusia. According to the information given by the sources, Muslim Arabs who made the sea expedition also to Istanbul in this period, defeated the Byzantine navy under the command of Emperor Constans II (641-668) around Antalya Phoenix in the battle called *Dhāt al-Sawārī* [The Battle of Masts] in Islamic history in 31 (652) or 34 (655). This was the first major naval victory achieved by Muslim Arabs and it ended Byzantium's dominance in the Eastern Mediterranean. In this article, the reasons for the sailing of Muslims, the activities carried out in coastal cities in maritime sense, the preparations made before the landing operations and the results of the expeditions will be evaluated in the light of both Islamic and Christian sources.

Keywords: 'Uthmān, Mu'āwiya, Mediterranean, islands, landings, coastal cities.

İslâm'ın yayıldığı dönemde Akdeniz'de en büyük güce sahip olan Bizans İmparatorluğu'nun varlığı Müslümanların denizcilik alanında ilerlemesine ve gelişmesine vesile olan en büyük etken idi. İslâm fütühâtı dolayısıyla Akdeniz'e kıyısı olan şehirlerin birer birer fethedilmesi sonucunda 2,5 milyon km²lik bir alanı kaplayan bu denize Müslüman Arapların ilgisiz kalması mümkün değildi. Araplar çekindikleri, alışkın olmadıkları bu deniz ile karşı karşıya kaldılar ve zaman içerisinde hem kazanılan şehirlerin savunulması hem de İslâm'daki cihad anlayışının tesiri ile bahrî faaliyetlerde daha etkin olmayı öğrendiler.

İslâm denizcilik tarihi üzerine çalışan birçok Batılı bilim adamı İslâm dünyasının ilk dönemlerde denizden korktuğunu iddia etse de¹ Müslüman tarihçilerin büyük bir kısmı bunu reddetmektedir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-

¹ Arapların deniz hakkındaki korkuları, batıl inançları hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: Richard LeBaron Bowen, "Maritime Superstitions of the Arabs", *American Neptune* 15, 1955, s. 5-48; Lawrence I. Conrad, "Islam and the Sea: Paradigms and Problematics", *Al-Qantara XXIII/1*, Madrid 2002, s. 123-154. "Balıkların dualarındansa develerin geçirmesini dinlemek daha iyidir" gibi Arap deyişleri Arapların denize ve bahrî yolculuğa karşı içten gelen bir hoşlanmama durumunu açıklamaktadır. Bkz.: Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburg 1999, s. 557.

lerde böyle bir korkuya yer verilmemiştir. Sadece halifelerin ve vâlilerin bu endişeyi paylaştıkları ifade edilebilir.² Müslümanların deniz seyahatleri düzenlemelerini ve denizlerden istifade etmelerini tavsiye eden birçok hadis kaynaklarda zikredilmektedir. Arapları deniz ile ilgili çekincelerinden kurtarmak için zikredilen hadislerden bazıları şunlardır: “Deniz (savaşı) şehidi, (sevap bakımından) iki kara (savaşı) şehidine bedeldir.”³ “Bir deniz savaşı, (harp bakımından) on kara savaşına bedeldir. Deniz (savaşın)da başı dönen (gâzi), yüce Allah katında kara (savaşın)da kanı içinde kıvranan kimse gibidir.”⁴ Hz. Muhammed’den nakledilen diğer bir hadis de şudur; rivayete göre süt halası olarak bilinen Ümmü’l-Harâm’ın evinde öğlen uykusuna yatmış olan Hz. Peygamber’in gülerек uyanması üzerine Ümmü’l-Harâm bunun sebebini kendisine sormuş, Hz. Peygamber de “Ümmetimden bir grubun şu deniz üstünde kralların tahtlarına kuruldukları gibi gemilere binerek (Allah yolunda savaş) gittiklerini gördüm (de ona güldüm)” şeklinde cevap vermiştir.⁵ Khalilieh,⁶ bu hadislerin deniz seferine karşı oluşmuş önyargıyı kırmaya yönelik olduğu gibi denizdeki dinî bir savaşa katılmak isteyen acemi askerleri yüreklendirmek için bir gereklilik olduğunu belirtmektedir.

İslâm’ın yayılış tarihinde denizden ilk defa Habeşistan’a hicret sırasında faydalanılmıştır. Yine deniz yoluyla geri dönen muhacirlere Habeş Necâşisi Ashame’nin tahsis ettiği gemiler, yolcularını Medîne’nin Câr⁷ Limanı’na indirmiştir.⁸ Hicretin 7. yılında (628) İslâmiyet’i kabul eden Eş’ar Kabilesi’ne mensup 52 kişi Yemen’den Medine’ye gitmek üzere bir gemiye binmiş, ancak kuvvetli rüzgâr onları Habeşistan’a doğru sürükleyince Mekte’den gelen Müslüman muhacirler kabile mensuplarını almış ve Müslümanların Hayber’i fethi sırasında oraya varmışlardır. Öyle ki bunlara “gemi

² Hassan S. Khalilieh, *Islamic Maritime Law-An Introduction*, Leiden-Boston-Köln, 1998, s. 1; Vassilios Christides, “Navies, Islamic”, *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, New York 1989, IX, 73; Hassan S. Khalilieh, “Navigation”, *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopaedia*, ed. Josef W. Meri, New York-London 2006, II, 555. İslâmiyetten önce Arapların denizcilik faaliyetleri ve Hicaz Araplarında deniz tasavvuru hakkında bkz.: Enver Abdülalîm, *el-Milâha ve ‘ulümü’l-bahr ‘inde’l-‘Arab*, Küveyt 1979, s. 15-21.

³ Sünenü İbn Mâce, “Kitâbu’l-cihâd”, 10.

⁴ Sünenü İbn Mâce, “Kitâbu’l-cihâd”, 10.

⁵ Buhâri, “Kitâbu’l-cihâd ve’s-siyer”, 3, 8, 63; Müslim, “Kitâbu’l-ikame”, 49; Ebû Dâvûd, “Kitâbu’l-cihâd”, 10. Ayrıca bkz.: Khalilieh, *a. g. e.*, s. 4.

⁶ Khalilieh, *a. g. e.*, s. 1-2.

⁷ Eskiden Medîne’nin Kızıldeniz kıyısındaki zahire ithal limanı olan ve bugün Büreyke adıyla anılan bu küçük yerleşim yeri hakkında bkz.: Abdülkerim Özeydin, “Câr”, *DİA*, VII, 157-158.

⁸ Syed Sulaimân Nadvî, *The Arab Navigation*, İngilizce trc. Syed Şabâhuddîn ‘Abdur Raḥmân, Lahore 1966, s. 31; Öztürk, M., *Fâtımîler’in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 17; Nebi Bozkurt, “Bahriye”, *DİA*, IV, 496.

adamları" ismi verilmiştir.⁹ Hz. Peygamber ise Mûte Savaşı sırasında Eş'ar Kabilesi'ne mensup bir sahâbinin başında bulunduğu heyeti gemiyle Eyle'ye (Akabe) göndermiştir (8/629).¹⁰ İslâm denizcilik tarihinin başlangıcı olarak kabul edilebilecek ilk önemli olay ise Mekke'nin fethinden yedi ay kadar sonra meydana gelmiştir. Hicretin 9. yılının Rebülevvel ayında (Haziran-Temmuz 630) Mekke'nin limanı olan Şuaybe açıklarında gemilere binmiş korsanların görülmesi üzerine Resûlullah, Alkame b. Mücezziz el-Müdlîcî kumandasında 300 kişiden oluşan bir kuvveti bunlara karşı gönderdi. Sahile yakın bir adaya çıkarma yapan Müslümanlar karşısında bu korsanlar çekilmek zorunda kaldılar. Bu hadise Hz. Muhammed'in sağlığında kaynakların zikrettiği yegâne deniz seferidir.¹¹ Peygamber döneminde Arap Yarımadası'nda İslâmiyet'i yayma ve pekiştirme çabaları sürdüğü için bu dönemde Müslümanlar tarafından denizdeki faaliyetlere çok da ehemmiyet verilmedi. Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki, Araplar Hz. Muhammed zamanında denizden tamamen kopmamışlar ve denizcilik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Nitekim peygamberin korsanlar üzerine sınırlı sayıda da olsa bir birlik göndermesi denizde savaşabilecek bir güce sahip olduklarının işareti kabul edilebilir.

Söz konusu dönemde İslâmiyet, Arabistan sınırlarının ötesine geçmemiş, ancak Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) Irak ve Bilâdü's-Şâm'a doğru dikkate değer bir ilerleme kaydetmiştir. Hz. Ömer (13-23/634-644) zamanında ise İslâmiyet bir yandan İran ve Basra Körfezi, öte yandan Bilâdü's-Şâm ve Mısır'a kadar intişar etmiştir. Bilâdü's-Şâm ve Mısır'ın Müslüman orduları tarafından süratle ele geçirilmesi ise Akdeniz'de yeni bir deniz çağının doğmasına vesile olmuştur.¹² Hz. Ömer döneminde Bizans'a karşı yürütülecek mücadelenin, donanmanın desteğinden yoksunken mümkün olmadığını fark eden ilk devlet adamı Muâviye b. Ebû Süfyân oldu. Onun denize açılma isteğini istişarelerden sonra reddeden Hz. Ömer, Muâviye'den kıyı limanlarını güçlendirmesini, istihkâmlarını ve surlarını tamir ettirmesini, kalıcı garnizonlar oluşturmasını istedi.¹³ Hz. Ömer'in de-

⁹ Nadvî, a. g. e., s. 31-32; Öztürk, a. g. e., s. 17; Bozkurt, a. g. m., *DİA*, IV, 496.

¹⁰ Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1962, s. 175; a. mlf., *İslâm'da Devlet İdaresi*, Türkçe trc. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998, s. 283; Öztürk, a. g. e., s. 17; Bozkurt, a. g. m., *DİA*, IV, 496.

¹¹ Hamîdullah, *Hz. Peygamberin...*, s. 176; a. mlf., *İslâm Peygamberi*, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 295-296; a. mlf., *İslâm'da...*, s. 283; Öztürk, a. g. e., s. 17; Bozkurt, a. g. m., *DİA*, IV, 496.

¹² A. R. Lewis, "Byzantine and Moslem Shipping in the Mediterranean, 500-1250", *The American Neptune* 47, 1987, s. 158.

¹³ 'Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950, s. 51; Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye fi Mısır ve's-Şâm*, Beyrut 1981, s. 15-16; Archibald R. Lewis-

nizdeki faaliyetleri yasaklamasının sebebi ise Bizanslılar ve İranlılara oranla Arapların deniz savaşlarındaki tecrübesizliğini fark etmesidir.¹⁴

Bununla birlikte, yaşanan bazı hâdiseler İslâm denizciliğinin Hz. Osmân döneminde yeni bir safhaya girmesine vesile olmuştur. Müslümanların özellikle de Muâviye b. Ebû Süfyân'ın donanma kurmak istemesindeki unsurlar hususunda tarihî kaynaklarda birçok etkenin olduğu rivayet edilmektedir. Ancak kaynakların çoğu sebepleri açıkça izah etmezler. Abdülaziz Sâlim'in¹⁵ Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm denizciliği hakkında te'lif ettiği kitabında geniş bir şekilde ele aldığı filo tesisinin gerekçeleri şunlardır:

- i) Müslümanların İstanbul'u ele geçirmek istemeleri.
- ii) Ham madde ve yetenekli iş gücünün mevcut olması.
- iii) Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm'ın iş birliği hâlinde Bizans'a karşı giriştikleri savaş deneyimleri.

Muhammed Ali Rûsan¹⁶ ise makalesinde bu sebepleri maddeler hâlinde sıralamıştır. Yazara göre Hz. Osmân devrinde donanmanın kurulma sebepleri aşağıda zikredildiği gibidir:

- i) Hz. Muhammed'in hadisinden dolayı Bilâdü'ş-Şâm halkı arasında denizcilik konusunda aşırı istek ve arzunun bulunması.
- ii) Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm'da takip edilen savunma siyasetinin yeterli olmaması.
- iii) Müslümanların, Bizans'ın gücünün denizcilikte yattığını idrak etmeleri.
- iv) Hz. Osmân devrinde Müslümanların, Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm'da güç kazanmış olmaları.

Denizcilik faaliyetlerine ve yapılan seferlere geçmeden önce Müslümanların ele geçirdiği bölgelerde gerçekleştirmiş oldukları iskân politikası-

---

Timothy J. Runyan, *European Naval and Maritime History, 300-1500*, Bloomington 1990, s. 41; İbrahim A. el-Adevî, "Neş'etü esâtîlî'd-düvelî'l-'Arabiyye fi şarki'l-Bahri'l-Mütavassıt", *el-Mecelle* 19, 1958, s. 37-38; Vassilios Christides, "Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th-11th Centuries A. D.): Theory and Practice", *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, ed. Yacoub Yousef al-Hijji-Vassilios Christides, Atina 2002, s. 87; Xavier de Planhol, "Islam and the Sea, The Causes of a Failure", *Interpreting Islam*, ed. Hastings Donnan, London 2002, s. 143.

¹⁴ Fahmy, a. g. e., s. 105; Nadvî, a. g. e., s. 34. Bununla birlikte ifade edilmelidir ki, Hz. Ömer döneminde de bazı denizcilik faaliyetleri vuku bulmuştur. Ana kaynaklara müracaat ederek bizzat te'lif ettiğim Hz. Ömer devri denizcilik faaliyetleri ve halifenin denize karşı tutumunu gösteren makalem basım aşamasındadır.

¹⁵ a. g. e., s. 21-28.

¹⁶ "Neş'etü tatavvuri'l-ustûlî'l-İslâmî fi zamâni Halife Osmân b. Affân", *Mecelletü Müşkât li'l-'Ulûmî'l-İçtimaiyye ve'l-İnsaniyye*, 2/1, 2015, s. 62-63.

na değinmek yerinde olacaktır. Belâzürî (ö. 279/892-893), Hz. Ömer ve Hz. Osmân devrinde Bilâdü'ş-Şâm'daki kıyı şehirlerinin durumunu ve bu coğrafyada gerçekleştirilen faaliyetler hakkında oldukça teferruatlı mâlûmat vermektedir. Müellifin bu kayıtlarına göre; "Hz. Ömer zamanında Askalan sulh yoluyla Muâviye tarafından yeniden fethedildi. Ürdün sahilleri Bizans'tan devamlı yardım aldığı için Yezîd b. Ebû Süfyân ile Amr b. el-Âsî tarafından ele geçirildi. Muâviye de bu fetihlerde güçlülere katlanmış ve yararlılıklar göstermiştir. Sûr şehrinde Rum cemaati vardı ve daha sonra Sûr şehri ve sahillerine adamlar yerleştirildi. Müslümânlar Tarsûs'u fethettiğinde Muâviye Tarsûs'u inşa ettirdi ve şehir hâline getirdi. Bu şehirde iktâ yoluyla insanlara topraklar verdi. O, Merakiyye ve Bülünyas'ta da aynı şeyleri icra etti. Lâzkiyye ve Cebele ele geçirilince Muâviye bu bölgeleri de tahkim ettirdi. Bu şehirlere de asker yerleştirdi ve sahiller için verdiği emrin aynısını bu bölgeler için de tatbik etti. Muâviye'nin kardeşi Yezîd Dımaşk şehrinin fethinden sonra Sayda, Irka, Cübeyl ve Beyrut üzerine yürüdü; bu bölgeler sahildedir. Öncü kuvvetinin başında kardeşi Muâviye vardı. Buraları kolayca fethetti ve halkından birçok kimseyi bu şehirlere sürdü. Irka'nın fethini Yezîd'in başkumandanlığı altında bizzat Muâviye gerçekleştirdi. Ancak Ömer b. el-Hattâb'ın halifeliğinin son, Osmân b. Affân'ın halifeliğinin ilk günlerinde Bizanslılar bu sahilleri ele geçirdiler. Muâviye onların üzerine yürüdü ve bu sahilleri yeniden fethetti. Bu bölgelere asker yerleştiren Muâviye ayrıca onlara iktâ yoluyla topraklar verdi. Osmân halife olunca Muâviye'yi Şâm vâililiğine tayin etti. O, Süfyân b. Mücib el-Ezdî'yi Trablus'a gönderdi. Üç şehrin birleşmesinden meydana gelen Trablus'a birkaç mil¹⁷ uzaklıktaki bir ovada "Süfyân Kalesi" denilen bir kale yaptırılan Süfyân b. Mücib böylece denizden ve başka yerlerden şehir halkına gelecek yardım yollarını kesti ve onları [Hiristiyanları] muhasara etti. Yapılan güçlü muhasara sonrasında buradaki Hiristiyanlar Bizans'ın göndermiş olduğu gemilerle şehirden kaçmışlar ve Trablus'un ele geçirildiği Şâm Vâlisi Muâviye'ye haber verildiğinde o da şehre Yahudileri yerleştirmişti. Muâviye her yıl çok sayıda askeri Trablus'a gönderiyor ve oraya vâli tayin ediyordu. Diğer yandan denizden gelebilecek tehlikeler ortadan kalktığında askerler geri dönüyor, vâli az sayıda askerle Trablus'ta kalıyordu. Osmân ayrıca Muâviye'ye bir mektup yazıp sahilleri tahkim etmesini ve oralara asker yerleştirmesini ve yerleşenlere de iktâ yoluyla toprak vermesini emretti. O da halifenin bu emrini yerine getirdi. Muâviye b. Ebû Süfyân, Bizanslılara ait olan Cebele'yi inşa etti. Müslümanlar Hıms'ı fethettikleri zaman onlar burasını terk etmişlerdi. Muâviye buraya asker yerleştirdi. Aynı şekilde bütün Şâm sahilleri böylece iskân edilmişti."¹⁸ Müellifin bu kayıtları aslında Muâviye'nin

¹⁷ Ambler Thompson, *Guide for the Use of the International System of Units (SI)*, Gaithersburg 2008, s. 52.

¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri*, İstanbul 2013, s. 138, 149-150, 156, 166. Krş.: İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târih*

haklılığını ve onun hangi vesilelerle hareket ettiğini ortaya koyar niteliktedir. Müslümanlar 15 (636) yılında vuku bulan Yermük Savaşı'ndan sonra yalnızca Bilâdü'ş-Şâm'ın iç ve sahil kesimindeki kentleri ele geçirmişlerdir; ancak bölge halkının hâlâ Hıristiyan olması sebebiyle özellikle sahil şehirlerinde güvenliğin olmadığı görülmektedir ki, devrin en büyük deniz gücüne sahip Bizans İmparatorluğu'nun deniz yoluyla dindaşlarına yardım etmesi de çok tabiidir.

Hz. Osmân (644-656) hilâfetinin başlangıç döneminde Muâviye'nin deniz seferleriyle ilgili ısrarlı isteklerini bazı endişelerden dolayı sefeli gibi cevaplamıştı.¹⁹ Lâkin 25 (645) yılında Bizans'ın İskenderiye'ye düzenlediği saldırı bu halife döneminde deniz politikasında önemli bir değişikliğe gidilmesine sebep oldu. Zirâ Bizanslılar İmparator II. Konstans (641-668) döneminde şehir halkının da yardımlarıyla Manuel idaresindeki 300 gemiden oluşan bir donanmayla Müslümanların hâkimiyetindeki İskenderiye'yi ele geçirmişlerdi. Bizanslıların bu teşebbüsü hilâfet merkezini harekete geçirmiş ve Amr b. Âs'ın çabalarıyla Müslümanlar Nikiu bölgesinde Bizanslıları hezime uğratarak şehrin yeniden fethi gerçekleşmiştir.²⁰ Hz. Osmân'ın

---

Tercümesi, Türkçe trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, II, 394-395, 452. Benzer fakat daha kısa bilgiler için bkz.: Fahmy, a. g. e., s. 52. Vassilios Christides tarafından kaleme alınmış olan makale de Bilâdü'ş-Şâm'daki genel panoramayı sunmaktadır, bkz.: "The Coastal Towns of Bilâd al-Shâm at the Time of the Râshidûn (632-661). Defence and Trade", *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon 13-16 (1984-1987)*, Atina 1988, s. 49-62.

¹⁹ Belâzûri (a. g. e., s. 178) eserinin iki ayrı yerinde Hz. Osmân'ın izin verdiğiinden bahsetmektedir. Bununla birlikte iki sayfadaki izinlerin içerikleri birbirinden farklıdır. İlki sanki sahilleri korumaya yönelik tedbirleri içerir görünürken, ikinci izin belki de yapılacak çıkarma harekâtının büyüklüğü ve uzaklığıyla ilgiliydi.

²⁰ Ebü'l-Kâsım ibn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, nşr. Abdülmü'nim Âmir, Kahire t. y., s. 235; Belâzûri, a. g. e., İstanbul 2013, s. 253; Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, nşr. Muhammed Sâdık Bahrülulum, Nefes 1964, II, 154; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire t. y., IV, 250; Ebû Ömer el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. R. Guest, Kahire t. y., s. 11; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, Türkçe trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1986, III, 86; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıṭâṭ ve'l-âşâr*, nşr. Muhammed Zeynehüm-Mediha eş-Şarkâvî, Kahire 1998, I, 474; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Heyet, Kahire t. y., I, 78; İbn Abdülhakem (a. g. e., s. 235) Amr b. Âs'ın hem karada hem denizde Bizanslılarla muharebe ettiğini zikretmektedir. Hıristiyan tarihçilerden Theophanes (*Khronographia*, İngilizce trc. Harry Turtledove, *The Chronicle of Theophanes, An English Translation of Amni Mundi 6095-6305 (A. D. 602-813)*, Philadelphia 1982, s. 38) ise Müslümanların iki İskenderiye muhasarasını bir taneyle birleştirmekte ve Müslüman Arapların ihatasını 6126 hilkat yılı (1 Eylül 634-31 Ağustos 635 tarihleri arasında) hadiseleri içinde anlatmaktadır. Agapius, Süryânî Mihail ve Süryânî Ebü'l-Ferec'in yazdıkları da Müslüman müelliflerin kayıtlarıyla örtüşmemektedir. Bkz.: Agapius, *Kitâb al-Unvan*, Fransızca trc. Alexandre Vasiliev, *Kitâb al-Unvan-Histoire Universelle*, II. kısım, *Patrologia Orientalis*, Paris 1912, VIII. cilt içinde, 472-473; Süryânî Mihail, *Kronik*, Fransızca trc. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien-Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Paris 1904, II, 425; Ebü'l-Ferec, *Chronicon Syriacum*, İngilizceden Türkçeye trc. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l Farac Tarihi*, Ankara 1945, I, 178. İskenderiye'nin ikinci defa fethi

hilâfetinin başlangıç dönemine tekabül eden Bizans'ın İskenderiye'yi yeniden ele geçirme girişimi başarısız olmakla birlikte Bizanslıları uzaklaştırmakta gösterdikleri başarıya rağmen Müslümanlar, kolaylıkla girilebilen kentlerini düşman gemilerine karşı donanma olmadan korumanın imkânsız olduğunu anlamışlardır.

I) Kıbrıs Adası'na 28 (649) ve 33 (653) Yılında Düzenlenen Seferler

Muâviye'nin devamlı surette nazar-ı dikkatini celb eden mühim tehdit her Müslümanın hissedebildiği bir gerçeğe dönüşünce Muâviye aradığı fırsatı bularak Hz. Osmân'dan Kıbrıs üzerine yapılacak bir sefer için yine izin istedi. 27 (647-48) yılında Kıbrıs'a sefer hususunda iknâ edilen halifenin bu sefer için bazı şartları vardı. O, Muâviye'ye "Eğer gemiye hanımınla birlikte binersen git, izinlisin; yoksa gitme! Bu sefer için Müslümanlardan asker seçme, sefer için aralarında kur'a da çekme, onları serbest bırak. Böyle bir gazaya çıkmak isteyen varsa kendi arzusuyla ve gönüllü olarak çıksın. Sen de gerekli teçhizat yardımında bulun." dedi.²¹ Görünüşte Hz. Osmân'ın Muâviye'ye bu sefer için

---

hakkında ayrıca şu araştırma eserlerine bkz.: Archibald Rose Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton-New Jersey 1951, s. 55; Sâlim, a. g. e., s. 17-18; George F. Hourani, *Arab Seafaring*, Princeton 1995, s. 56; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe trc. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 107-108. John H. Pryor-Elizabeth M. Jeffreys (*The Age of ΔΡΟΜΟΝ, The Byzantine Navy ca 500-1204*, Brill-Leiden/Boston 2006, s. 24) İskenderiye'nin ikinci defa fethinden sonra Müslümanların 645 yılında kıyılara gözetleme ve haberleşme birimleri kurduklarını kaydedeler. Kaynakların kaydettiği bilgiler muhtelif olmakla birlikte Amr b. Âs'ın İskenderiye'yi fethi hususunda tafsilâtlı bilgi için bkz.: Michel M. Mazzaoui, "The Conquest of Alexandria according to the Early Arab Historians: A Critical Appraisal", *Graeco-Arabica*, V, ed. Vassilios Christides, Atina 1993, s. 167-175; Rashad Khoury Odetallah, "The Two Arab Conquests of Alexandria (22/642 and 25/645)", *Treasures of Arab-Byzantion Navigation*, Atina 2004, s. 108-114.

²¹ Belâzürî, a. g. e., s. 178; Taberî, a. g. e., IV, 260-261; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, nşr. 'Ali Şîrî, Beyrut 1411, II, 348; İbnü'l-Esîr, a. g. e., III, 102; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, VII, 251. Krş.: Fahmy, a. g. e., s. 105-106; el-Adevî, a. g. m., *el-Mecelle* 19, s. 38-39 Belâzürî (a. g. e., s. 178) eserinin iki ayrı yerinde Hz. Osmân'ın Muâviye'ye deniz seferi için izin verdiğinden bahsetmektedir. Eserinin 151. sayfasında müellif şu bilgileri nakleder: "Bununla birlikte Muâviye, Osmân'dan deniz savaşına için izin istemeye devam etti. Sonunda Osmân kendisine bu izni verdi. Ayrıca ona deniz savaşına çıktığı veya ordu gönderdiği zaman sahillere yerleştirilen askerlerden ayrı olarak oraya yeni askerler yerleştirmesini, oralara yerleştirdiği askerlere iktâ yoluyla topraklar ile sahiplerinin terk ettiği eoleri vermesini, camiler yaptırmasını ve kendi hilâfetinden önce yapılanları da büyütmesini emretti." Bununla birlikte iki sayfadaki izinlerin içerikleri birbirinden farklıdır. 151. sayfadaki izin sanki sahilleri korumaya yönelik tedbirleri içerir görünürken, 178. sayfadaki ise belki de yapılacak çıkarma harekâtının büyüklüğü ve uzaklığıyla ilgiliydi. İbn Rüşd (ö. 520/1126) eserinde (*el-Beyân ve't-Tahsil*, nşr. Muhammed el-Arâyişî-Ahmed el-Hebâbi, Beyrut 1988, XVII, 24-26) Hz. Osmân'ın Muâviye'ye verdiği izin hakkında şunları kaydetmektedir: "Ben eğer hanımın ve oğullarıyla birlikte seyahat edersen deniz seferine [28'de (648) Bizans Kıbrıs'a karşı] izin veriyorum. Bununla kastettiğim şudur ki, sen saldırıyı seyir sezonunda deniz şartları güvenli yolculuğa izin verdiğinde ve bu tarz bir seferin karın ve oğullarını tehlikeye sokmayacağından emin olduğun zaman gerçekleştirebilirsin." Allah en

koyduğu şartlar Allah'ın kelâmını temel almaktaydı: “Sizi karada ve denizde gezdiren O’dur.” (Yunus 10/22). Allah tarafından getirilen yasakların sebebi, insanların hayatlarını tehlikeye sokabilecek davranışlarıdır ve bunun kanıtı Allah'ın ayetlerinde görülmektedir: “Kendi ellerinizle yıkıma sebep olmayın.” (Bakara 2/195).²²

Kıbrıs seferiyle ilgili olarak İslâm kaynaklarının konuya dair verdiği bilgilerin yanı sıra Hristiyan kaynakları da kıymetli bilgiler sunmaktadır. İlk önce İslâm kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında yapılan bu sefer ele alınacak ve ardından yapılan bu çıkarma harekâtıyla ilgili olarak Hristiyan kaynakların kayıtları değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Hz. Ömer döneminden itibaren sahil şehirlerini korumak için gönderilen askerler ve Hz. Osmân döneminde bu şehirlerde yaşayanlara tanınan ayrıcalıklara yukarıda temas edilmişti. Yapılan bu faaliyetler ile sahil bölgesinde nüfus artışı sağlanmış görünmektedir. Tabii ki Muâviye aldığı izin ile daha büyük bir teşebbüs içine girecektir ki, Belâzürî ve Taberî (ö. 310/923) düzenlenecek olan sefere katılan sahâbîlerin isimlerini zikretmektedirler.²³ Bu durum Muâviye'nin ne kadar hummalı bir hazırlık içine girdiğinin göstergesidir. Diğer yandan İbn Haldûn²⁴ (ö. 808/1406) İslâm donanmasının ortaya çıktığı dönemlerde istihdam edilen mürettebat hakkında net bilgiler ortaya koymaktadır: “Bu zamanda Arapların saltanat ve yönetim otoriteleri sağlam şekilde yerleşti ve güçlü hâle geldi. Arap olmayan uluslar Arapların yardımcısı ve onların kontrolü altındaki uluslar hâline geldiler. Her bir zanaat erbabı onlara en iyi hizmeti sunmaya çalıştı. Denizcilik ihtiyaçları için denize âşina ulusları işe almaya başladılar. Deniz ve deniz seferleri ile ilgili kendi deneyimleri de gelişmeye başladı ve sonunda bu konuda uzman oldular.” İbn Haldûn'un bu ifadesi Müslümanların ilk deniz seferlerinde kimlerden istifade ettiklerini göstermektedir. Bu durum muhtemelen Kıbrıs için de böyle olmuştur. Diğer yandan belirtmek gerekir ki tarihe yön veren savaşlardan biri olarak bilinen ve Kıbrıs'a yapılan çıkarma harekâtından birkaç yıl sonra düzenlenen Zâtü's-Savârî deniz muharebesinde Kıptîlerin de mürettebat olarak kullanıldığı Taberî²⁵ tarafından zikredilmektedir.

Bununla birlikte Hz. Osmân'dan izin almasının akabinde Muâviye, Akkâ ve Sûr şehirlerini inşa ettirmiş ve aynı şekilde Bilâdü's-Şâm sahilleri

---

doğrusunu bilir. Krş.: Khalilieh, a. g. e., s. 4-5. İbn Rüşd'ün bu cümleleri Hz. Osmân'ın denize ve denizdeki faaliyetlere âşina olduğunu göstermektedir.

²² Khalilieh, a. g. e., s. 4.

²³ Belâzürî, a. g. e., s. 179; Taberî, a. g. e., IV, 258. Ayrıca bkz.: İbn A'sem, a. g. e., II, 350.

²⁴ Mukaddime, Türkçe trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 2005, I, 505-506.

²⁵ a. g. e., IV, 291. Krş.: İbnü'l-Esîr, a. g. e., III, 123. Kıptîler ile ilgili diğer rivayetler için bkz.: Rûsan, a. g. m., Mecelletü Müşkât li'l-'Ulûmî'l-İçtimaiyye ve'l-İnsaniyye, 2/1, s. 65.

için iskân politikası uygulanmıştı.²⁶ İbn A‘sem²⁷ (ö. 320/932’den sonra) ayrıca Muâviye b. Ebû Süfyân’ın Şâm ahâlisine yazı göndererek gemileri restore etmelerini ve gemilerin Akkâ sahiline getirilmelerini talep ettiğini ifade etmektedir.

Gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından Muâviye, Abdullah b. Kays’ı bu sefer için komutan tayin etmiş ve İslâm donanması 28 (648-649) [ya da 29] kış sonunda Akkâ’dan Kıbrıs Adası’na doğru harekete geçmişti. Muâviye ise eşi Fâhite [veya Afîke] ile sefere çıktı. Diğer taraftan Mısır vâlisi olan Abdullah b. Sa‘d Ebû Serh de İskenderiye’den Kıbrıs’a doğru yelken açmıştı. Müslüman kuvvetlerin çokluğu ve kuvveti karşısında fazla direnemeyeceklerini anlayan Kıbrıs Vâlisi halkının da onay vermesi suretiyle sulh teklifinde bulunmak zorunda kaldı. Kazanılan ganimet ve esirler yanında barış teklifini kabul eden Muâviye, Kıbrıslılarla bazı şartlar dâhilinde antlaşma yapmaya karar verdi. Buna göre;

- i) Kıbrıs yönetimi, Müslümanlara her yıl 7.200 [veya 7.000] dinar cizye verecekti. Bizans’a da aynı şekilde vergi veren ada sakinleri, imparatorluk ile yapmış oldukları antlaşmanın şartlarına Müslümanların mâni olmamalarını şart koştular.
- ii) Müslümanlar Bizans İmparatorluğu ya da başkalarıyla muharebe ettiğinde Kıbrıs tarafsız kalacaktı. Kıbrıs halkı onlara yardım etmedikleri gibi aleyhlerine de başkalarına yardım etmeyeceklerdi.
- iii) Kıbrıs ahali Müslümanlara adadan geçiş izni verecek ve Müslümanlar da Bizans ülkesine gitmek üzere buradan ordu sevk edebileceklerdi.²⁸

²⁶ Belâzürî, *a. g. e.*, s. 138. Krş.: Fahmy, *a. g. e.*, s. 52.

²⁷ *a. g. e.*, II, 348.

²⁸ Belâzürî, *a. g. e.*, s. 178-179; Taberî, *a. g. e.*, IV, 261-263; İbnü’l-Esîr, *a. g. e.*, III, 102-103; İbn Kesîr, *a. g. e.*, VII, 251-252. Ya‘kübî (*a. g. e.*, II, 156) ise yalnızca 28 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân’ın Kıbrıs’ı fethettiğini kaydetmektedir. Taberî (*a. g. e.*, IV, 260-261) ve İbnü’l-Esîr (*a. g. e.*, III, 103) seferin amirali Abdullah b. Kays el-Câsi hakkında şu bilgileri de vermektedirler: “Abdullah b. Kays el-Câsi deniz kumandanı olarak kalmış ve yaz-kış denizde ve karada takriben 50 sefere düzenlemiş ve bu seferler esnasında hiçbir gemi batmamış ve kimse zarar görmemişti.” Taberî ve İbnü’l-Esîr’in bu kaydı Müslüman Arapların Akdeniz’e hızlı bir şekilde adapte olduklarını gösteren bir ifade olarak yorumlanabilir. Sefere eşi ile birlikte katılan Ümmü’l-Harâm, kendisine tahsis edilen bineğin tökezlemesi sebebiyle düştü ve adada şehit oldu. Kıbrıs’a yapılan seferde vefat eden ve Hz. Muhammed tarafından şehitliği kendisine müjdelenen Ümmü’l-Harâm ile ilgili rivayetler hakkında bkz.: Vassilios Christides, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources*, Nicosia 2006, s. 61-63; Hakan Özkaya, *Kıbrıs’ta Hâkimiyet Mücadelesi (648-1571)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 23-26. İbn A‘sem (*a. g. e.*, II, 348-350) İslâm donanmasının Kıbrıs’a doğru hareketi sırasında Kıbrıs’tan Bizans İmparatorluğu’na gönderilen gemileri Müslümanların ele geçirdiğini ifade etmektedir. Karaya çıkan donanma askerlerinin ada halkını mağlup ederek pek çok ganimet ve esir ele geçirdiğini zikreder. Kıbrıs’a yapılan sefer hakkında ayrıca bkz.: Lewis, *a. g. e.*, s. 55; Sâlim, *a. g. e.*, s. 19-20; Lewis-Runyan, *a. g. e.*, s. 42;

Müslüman Arapların Kıbrıs'a yaptıkları çıkarma harekâtı hakkında Hıristiyan kaynakları ise mevcut gemilerin adedi hususunda istatikselsel bilgiler sunmaktadırlar. Bizans tarihçisi Theophanes Confessor²⁹ (ö. 818) 6140 hilkat yılı (1 Eylül 648-31 Ağustos 649 tarihleri arasında) olayları arasında kaydettiği bu deniz seferi hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Bu yılda Muâviye, 1.700³⁰ adet gemiyle Konstantia (Salamis) ve tüm adaya hücum etti. Muâviye, büyük bir Bizans donanmasıyla kendisine yaklaşan saray nazırı Kakorizos'u öğrendiğinde Arados'a (Ervâd) yelken açtı.*”³¹ Theophanes'in bu ifadesi Müslüman Arapların büyük bir donanmaya sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hierapolisli (Menbic) Agapius (Mahbûb ibn Küşânî'nin)³² (ö. 940'lı yıllar) ise eserinde şu bilgileri nakletmektedir: “[III. Konstantin'in] Hükümdarlığının yedinci yılında Araplar ve Bizanslılar iki parçaya ayırdıkları Kıbrıs'ı paylaştılar. Muâviye denize açıldı ve Kıbrıs'a ulaşarak burayı ele geçirdi. Kendisine cephane ve ganimet yüklü 1.700 gemi eşlik etmekteydi. [Daha sonra] Kıbrıs ve çevre adalardan çok sayıda kişiyi esir etti.”³³ Dikkat edilecek olursa Hıristiyan kaynakları İslâm kaynaklarının anlattığı gibi bir anlaşmadan bahsetmemektedirler.

Archibald R. Lewis³⁴ Müslüman Arapların kazandığı bu zaferin Akdeniz'de yeni bir dönemi başlattığını belirtmektedir. Bununla birlikte aynı

Alexander D. Beihammer, “The First Naval Campaign of the Arabs against Cyprus (649, 653): A Reexamination of the Oriental Source Material”, *Græco-Arabica*, IX-X, ed. George K. Livadas, Atina 2004, s. 47-68; Işın Demirkent, “Kıbrıs (Tarih)”, *DİA*, XXV, 372. Rûsan (a. g. m., *Mecelletü Müşkât li'l-Ülûmî'l-İçtimaiyye ve'l-İnsaniyye*, 2/1, 67) İslâm donanmasının bu seferden sonra ganimetlerle Tarsus sahilinde demirlediğini zikretmektedir.

²⁹ Theophanes'in hayatı hakkında bkz.: Hatice Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 3-6.

³⁰ İbn A'sem (a. g. e., II, 348) Müslümanların kullandığı gemi sayısını 200 olarak kaydetmektedir. Bununla birlikte Müslüman müelliflerden onun dışında gemi sayısı hakkında bilgi veren başka bir yazara rastlamak mümkün olmamıştır.

³¹ a. g. e., s. 43. Krş.: *Chronique de Denys de Tell-Mahré* (IV. kısım, Fransızca trc. J. B. Chabot, Paris 1895, s. 7) ise yalnızca Muâviye'nin 648-649 yılında Kıbrıs'ı yağmaladığı bilgisini vermektedir.

³² Agapius, *Kitab al-Unvan*, Fransızca trc. Alexandre Vasiliev, *Kitab al-Unvan-Histoire Universelle*, II. kısım, *Patrologia Orientalis*, VIII. cilt içinde, Paris 1912, 483.

³³ a. g. e., VIII, 455, 480. Krş.: Muâviye'nin beraberindeki birliklerle yaptığı yağmanın en geniş tasvirini ise Süryânî Mihail eserinin ikinci cildinin 441. ve 442. sayfalarında vermektedir. Ayrıca bkz.: Ebü'l-Ferec, a. g. e., I, 180. Krş.: Murat Öztürk, “Bar Hebraeus'un Kronografyası'nda Denizler Bahsi (Akdeniz-Kızıldeniz-Basra Körfezi-Karadeniz)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2, s. 606.

³⁴ Lewis, a. g. e., s. 54, 98, 132, 183, 225. Archibald R. Lewis gibi Ortaçağ'da Akdeniz'de yaşananları çeşitli dönemlere ayıran başka tarihçiler de olmuştur. Müellifleri ve yazdıklarını zikretmemiz gerekir ise: Pryor-Jeffreys (a. g. e., s. 7, 19, 34, 50, 76) Ortaçağ'daki Akdeniz dönemini beş bölüme ayırırlar: 1) Alman saldırıları ve İmparatorluğun gücünü kazanması (400-

müellif Ortaçağ'da İslâm denizciliğinin başlamasıyla Akdeniz'de yaşananları beş döneme ayırmaktadır:

- i) 641-752: Müslüman Akınları
- ii) 752-827: Bizans Hâkimiyeti
- iii) 827-960: İslâm Hâkimiyeti
- iv) 960-1043: Dönüşüm Çağı
- v) 1043-1100: Batı'nın Hâkimiyeti

Henri Pirenne³⁵ ise Bizans uygarlığının uyum ve bütünlüğünü sağlayan Akdeniz kıyılarına İslâmiyet ile birlikte yeni bir dünya girdiğini ve artık *mare nostrum* (bizim denizimiz) kıyılarında iki karşıt uygarlığın bulunduğunu ifade ederken, o zamana kadar Hıristiyanlığın merkezi olan denizin artık onun sınırı olduğunu ve Akdeniz birliğinin kırıldığını zikretmektedir.

Ada ile yapılan antlaşma maddelerinin içeriğine bakılırsa aslında Bizans-Kıbrıs ilişkilerine hudut getirilmiş olduğu nazarı dikkati celbetmektedir. Ancak bu duruma rağmen iki taraf arasında yakınlaşmanın devam ettiği ve Müslümanlar aleyhine yeni gelişmelerin yaşandığı görülmektedir ki, bunun üzerine Kıbrıs'a ikinci bir sefer düzenlenmesi zarureti doğmuştur. Kaynakların verdiği bilgilere göre 32 (652-653) yılında ada halkı, Bizanslıların kendilerine verdikleri gemilerle denizdeki Müslüman savaşçılara karşı onlara yardım edip yapılan antlaşmaya uymayınca Muâviye 33 (653-654) yılında [h. 35 ve h. 37 yılları da kaynaklarda zikredilmektedir] 500 gemi ile Kıbrıs'a bir sefer daha düzenleyip adayı yeniden ele geçirdi. Birçok kimse öldürülüp esir alındı. En nihayetinde ise Kıbrıslılarla yapılan eski antlaşma

---

560), 2) Müslüman saldırıları ve büyük gelişme (560-750), 3) Karmaşanın dengesi (750-875), 4) Bizans'ın güçlenmesi (875-1025), 5) Lâtin Batı'nın zaferi (1025-1204). Christides makalesinde ("Navies, Islamic", *Dictionary of the Middle Ages*, IX, 73) İslâm deniz tarihini yine ancak farklı zaman dilimlerini içerecek şekilde dörde ayırır: 1) 750'ye kadar gemilerin ve silah depolarının inşa edildiği Bizanslılara karşı başarıların kazanıldığı Emevî dönemi, 2) Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yaşanan altın çağ (750-950), 3) Fâtımîler döneminde yükseliş (909-1171), 4) XIII. yüzyılda Doğu Akdeniz'de limanların kasten yerle bir edilmesi ve Avrupa şehir devletlerinin ülkeler arasındaki denizi yönetmeleri. a. mlf. ("Arab-Byzantine Struggle...", *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, s. 87) isimli diğer bir makalesinde başka bir tanımlamaya gitmiştir. Bu makalesindeki dönemler şöyle ayrılmıştır: I. Dönem: 649-717, II. Dönem: 717-824/6, III. Dönem: 824/6-965, IV. Dönem: 965-XI. yüzyıl.

³⁵ Hz. Muhammed ve Charlemagne, Türkçe trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2006, s. 175-176. a. mlf. (Ortaçağ Kentleri, Türkçe trc. Şadan Karadeniz, İstanbul 2000, s. 11, 26) bu bilgi yanında Akdeniz'i şöyle tanımlar: "Akdeniz Bizans İmparatorluğu'nun siyasal ve ekonomik birliğinin güvencesiydi. İmparatorluğun varlığı temelinde bu deniz üstündeki egemenliğine bağlıydı. Bu büyük ticaret yolu olmasaydı, orbis Romanus'un (Roma etki alanı), ne hükümet, ne savunma ve ne de yönetimi olanağı olurdu."

esas alındı. Muâviye aynı zamanda adaya hepsi dîvân defterine kayıtlı askerlerden müteşekkil 12.000 kişi nakletti. Onlar adada camiler yaptılar. Muâviye Ba'lebek halkından bir zümreyi Kıbrıs'a gönderdi ve onlar da adada bir şehir kurdular. Adaya yerleştirilen bu kişiler Muâviye vefat edinceye kadar orada kaldılar ve maaşlarını da aldılar.³⁶ 33 (653-654) yılındaki ikinci Kıbrıs çıkarmasından sonra ifade edildiği üzere Ba'lebek halkı adaya getirilmiştir. Bizans kültür ve alışkanlıklarına sahip olan bu insanların işçi ve zanaatkârlardan olması sebebiyle Bizans başkentine yapılacak askerî bir sefere yönelik Kıbrıs'ta donanma hazırlamak için görevlendirildikleri de iddia edilmektedir.³⁷ Teori mâkul görünmekle birlikte Müslümanların öncelikle ada halkının Bizans ile tekrar kurabilecekleri ittifakı önlemeye ve de her yıl aldıkları vergiyi muhafaza etmeye yönelik bir tedbir almış olmaları öncelikli sebep gibi görünmektedir. Nitekim bu durum, aynı zamanda muhtelif çıkarma faaliyetlerinde bulunan İslâm donanmasının Akdeniz'de güven içinde gemilerini yüzdürebilmesini hedeflemiş olsa gerektir. Belâzürî³⁸ daha sonraki dönem için eserinde şunları kaydetmektedir: *"Muâviye'nin halifelîği döneminde (40-60/661-680) Kıbrıs'a yine bir sefer düzenlendiği, talep edilen vergi haricinde Müslümanlara dostluk göstermeleri ve düşmanları olan Bizans'ın durumunu Müslümanlara bildirmeleri şartıyla onlarla anlaşığı açıkça ifade edilmektedir."*

Süryânî Mihail (ö. 596-597/1200) ve Ebü'l-Ferec [İbnü'l-İbrî] (ö. 685/1286) ise ikinci Kıbrıs çıkarması hususunda birbirine benzer bilgiler nakletmektedirler: *"Kısa bir zaman sonra [Zaman ifade edilmemiştir] ada sakinlerinin birleştiklerinin öğrenilmesi üzerine diğer bir ordu kumandı olan Ebü'l-A'ver³⁹ ikinci defa bu adaya gitti ve bütün Kıbrıs'ı yağmaladı. Araplar mağarada bulunan insanları da yerlerinden sürdüler. Lapathus [Lapithos]⁴⁰ şehri etrafında*

³⁶ Belâzürî, a. g. e., s. 178-179; Taberî, a. g. e., IV, 317, 329; İbnü'l-Esîr, a. g. e., III, 142; İbn Kesîr, a. g. e., VII, 273; Lewis, a. g. e., s. 56; Sâlim, a. g. e., s. 20; Lewis-Runyan, a. g. e., s. 42; Beihammer, "The First Naval...", *Graeco-Arabica*, IX-X, s. 47-68. Müslüman Arapların ve Bizanslıların Kıbrıs Adası için yürüttükleri politikalar hakkında bkz.: Costas P. Kyrris, "The Nature of the Arab-Byzantine Relation in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th Century A. D.", *Graeco-Arabica-First International Congress on Grek and Arabic Studies III*, Atina 1984, s. 149-150; Alexander D. Beihammer, "Zypern und die Byzantinisch-Arabische Seepolitik vom 8. bis zum Beginn des 10. Jahrhunderts", *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in The Gaps of Maritime History*, ed. Yacoub Yousef al-Hijji-Vassilios Christides, Atina 2002, s. 41-62.

³⁷ Kyrris, a. g. m., *Graeco-Arabica-First International Congress on Grek and Arabic Studies III*, s. 156.
³⁸ a. g. e., s. 179-180.

³⁹ Bu donanma komutanı hakkında bkz.: İrfan Aycan, "Ebü'l-A'ver", *DİA*, X, 295.

⁴⁰ Kyrris (a. g. m., *Graeco-Arabica-First International Congress on Grek and Arabic Studies III*, s. 154-155) bu yerin isminin Paphos olduğunu ileri sürmektedir. Aynı müellif çalışmasının 157. sayfasında Kıbrıs Adası'nın hem Bizans hem de Araplar arasında *condominium* (ortak yönetim) ve *neutrality* (tarafsızlık) ilkesi çerçevesinde yönetildiğini de kaydeder.

çadırlarını kurarak burada bulunduğu altın ve gümüşü aldıysa da halka dokunmadı. Çünkü halk canlarının selâmeti için kendisinden söz almışlardı.”⁴¹

Kıbrıs Adası'na düzenlenen seferin Muâviye'nin arzusu ile gerçekleştiği kaynakların verdiği bilgilerde aşikârdır. Bununla birlikte Hıristiyan kaynakların verdiği 1.700 gemiden oluşan bir donanmayla harekete geçildiği bilgisi Şam valisinin bu çıkarma harekâtı için var gücüyle çalıştığını ve gönüllülük esasına dayanarak binlerce kişiden oluşan bir filoyla harekete geçtiği hakikatini göstermektedir. Kara savaşlarında mücadeleciler ve başarılı olan Araplar, düzenlenen Kıbrıs seferi ile deniz muharebelerinde de başarılı olabileceklerini görmüşlerdir. Nitekim elde edilen bu başarılı neticenin daha sonraki bahrî faaliyetlerde müspet yönde tesiri olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte hem Müslüman hem de Hıristiyan müelliflerin kayıtları birbirini tamamlar ve hatta harekâtın gelişme biçimini tasvir eder niteliktedirler. Bu münasebetle sadece Müslüman müelliflerin verdiği bilgiler ışığında Hz. Osmân dönemi denizcilik faaliyetlerinin tam olarak aydınlanamayacağı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Nitekim birazdan ele alınacağı üzere Akdeniz'deki diğer adalar ve İstanbul'a yapılan çıkarma harekâtı hakkında da Hıristiyan yazarlar Müslüman müelliflerin te'lif etmediği bilgileri nakletmektedirler.

II) Akdeniz'in Batısında Yürütülen Faaliyetler, Adalara Yapılan Çıkarmalar ve İstanbul'a Düzenlenen Sefer

Kıbrıs seferi dışında Müslüman Arapların denizlerde yürüttüğü faaliyetler bu fasılda üç kısma ayrılmıştır. İlk olarak Akdeniz'in batısında Müslüman Arapların düzenledikleri ve kaynaklar tarafından kısa cümlelerle zikredilen fetih hareketleri, ardından Akdeniz'deki stratejik önemi olan adalara yapılan çıkarma harekâtları ve son olarak Hz. Osmân devrinde İstanbul'a yapılan sefer sırasıyla ele alınacaktır.

a) Müslümanlar Afrika'nın batısında İslâmiyet'i yaymak ve sınırlarını genişletmek için cihad faaliyeti içinde bulunmuşlardı. Hilâfet makamına gelen Hz. Osmân 27 (647-648) yılında Amr b. el-Âs'ı Mısır'ın haracını toplama görevinden azletmiş ve yerine süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i tayin etmişti. Bu iki kumandan arasında bazı anlaşmazlıklar meydana gelmiş, Abdullah halifeye mektup gönderip Amr b. Âs'ın Mısır haracı işlerine karıştığını ve Amr b. Âs da Abdullah'ın muharebe işlerine müdahale ettiğini yazmışlardı. Bunun üzerine Hz. Osmân, Amr b. Âs'ı görevinden azledip kendisini Medine'ye çağırarak ve yerine Abdullah'ı Mı-

⁴¹ Süryânî Mihail, *a. g. e.*, II, 442; Ebû'l-Ferec, *a. g. e.*, I, 181. Krş.: Öztürk, *a. g. m.*, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2, s. 606.

sır'ın savaş ve haraç işleriyle görevlendirmişti.⁴² Hz. Osmân daha sonra Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i 25 (645-646) yılında Afrika'da bazı fetihler ve gazveler yapmak üzere görevlendirmişti. Bu tayini yaparken ona: "Eğer Afrika'da bazı fetihleri gerçekleştirecek olursan elde edilen ganimetin beşte birinin beşte birini veririm." demişti. Ayrıca Hz. Osmân, Abdullah b. Nafi' b. Abdül-Kays ve Abdullah b. Abdi Nâfi' b. Hâris'i bazı askerî birliklerin başına geçirecek birlikleri donatmış ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in komutasında Afrika'daki askerlerle birlikte bir araya gelip Endülüs [İber Yarımadası] üzerine gitmelerini emretmişti.⁴³ Afrika'nın batısında yürütülen bu fetih hareketi ve elde edilen ganimetler hakkında hem Taberî (ö. 310/923) hem de İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) uzun uzadıya mâlûmat vermektedirler. Bu fetihler gerçekleştirilirken sahil şehirlerinin Müslümanların eline geçtiği bilgisi kaydedilmekle birlikte denizcilik bağlamında net bir ifade bulunmamaktadır. Diğer yandan Bizans'ın Hıristiyan tarihçisi Theophanes,⁴⁴ 6139 hilkat yılında (1 Eylül 647-31 Ağustos 648 tarihleri arasında) Arapların Afrika'ya saldırıp isyankâr Gregory ile muharebe ettiğini ve adamlarının ele geçirilip Afrika'dan sürüldüğünü ifade ederken, Afrikalıları vergiye bağladıktan sonra Arapların geri çekildiklerini belirtmektedir.

27 (647-648) yılında kaydedilen diğer önemli hadise ise Müslümanların Endülüs'e sefer düzenlediklerine dair bilgidir. Bu hususta Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) şu mâlûmatı vermektedirler: "Tunus'un ve Kuzey Afrika'nın tamamen fethinden sonra Hz. Osmân, Abdullah b. Nafi' b. Hüseyin ve Abdullah b. Nâfi' b. Kays'ı Endülüs üzerine sefere göndermişti. İki kumandan Endülüs'e deniz yönünden girmişlerdi. Hz. Osmân onlara ve beraberindekilere şöyle yazmıştı: 'Haberiniz olsun ki Konstantiniyye, Endülüs yönünden fethedilecektir. Siz Endülüs'ü fethettiğiniz takdirde Konstantiniyye'yi fethedenlere zamanın sonuna kadar sevapta ortak olacaksınız.'" Bu iki kumandan yanlarında Ber-

⁴² İbn Abdülhakem, a. g. e., s. 246; Ya'kübî, a. g. e., II, 154; Taberî, a. g. e., IV, 253; İbnü'l-Esîr, a. g. e., III, 94; İbn Kesîr, a. g. e., VII, 248.

⁴³ Taberî, a. g. e., IV, s. 253-254; İbnü'l-Esîr, a. g. e., III, 94; İbn Tağrıberdî, a. g. e., I, 80. İbn Kesîr (a. g. e., VII, 248-249) görevlendirilen Abdullah b. Sâ'd b. Ebû Serh'in hem hicrî 25 (645-646) hem de 27 (647-648) yıllarında Afrika'da fetih hareketlerinde bulunduğunu ifade eder. Hicrî 27 yılında yaptığı faaliyetler sonrasında kazandığı ganimetler ve bu kazançların paylaşımı hakkında ise tafsilâtlı rakamsal değerler vermektedir. Krş.: el-Kindî, a. g. e., s. 12. Afrika'da yürütülen fetih harekâtlarının gelişimi ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.: İbn Abdülhakem, a. g. e., s. 246 vd.; Ya'kübî, a. g. e., II, 155; Taberî, a. g. e., IV, 254 vd.; İbnü'l-Esîr, a. g. e., III, 94-97; İbn Kesîr, a. g. e., VII, 250. Rûsan (a. g. m., Mecelletü Müşkât li'l-'Ulûmî'l-İçtimâiyye ve'l-İnsaniyye, 2/1, s. 66) Kuzey Afrika'da yürütülen fetih harekâtında elde edilen ganimetlerin Mısır'a gemilerle taşındığını ifade etmektedir.

⁴⁴ a. g. e., s. 43. Krş.: Ebü'l-Ferec, a. g. e., I, 180. Süryânî Mihail (a. g. e., II, 440-441) bu bilgilere ek olarak şunları kaydetmektedir: "Araplar tüm kıyı şehirlerindeki hâkimiyetlerini tesis ettiler; Gregory ise yeniden İmparator II. Konstans'a itaatini arz etti."

berîlerden bazı Müslümanlarla sefere çıkmışlar ve birçok fetih faaliyetinde bulunmuşlardı.⁴⁵

Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Müslüman Arapların bu seferler esnasında yapılan deniz faaliyetleri hakkında verilen bilgilerin muğlak olduğu görülmekle birlikte müelliflerin kıyı şehirlerinden bahsetmeleri, Endülüs kelimesini kullanmaları ve bazı rivayetlere yer vermeleri gemiler olmadan bu harekâtların yapılamayacağını işaret eder gibidir. Diğer yandan birazdan değinilecek olan adalar bahsinde Sicilya'ya yapılan çıkarma Afrika'nın batı bölgelerinde Müslümanların faaliyet içinde olduğunun delâletidir.

b) Kıbrıs'a düzenlenen ilk seferin hemen akabinde Muâviye b. Ebû Süfyân Ervâd (Arados) Adası'na sefer düzenledi. Theophanes'in⁴⁶ 6140 hilkat yılı (1 Eylül 648-31 Ağustos 649 tarihleri arasında) olaylarını anlattığı kayıtlara göre; Muâviye, Kıbrıs Adası'na hücum ettiğinde Bizans donanmasının kendisine karşı harekete geçtiğini ve Müslüman Arapların amiralinin Ervâd'a yelken açtığını ifade ederken kaydına şu şekilde devam eder: *"Adadaki ufak bir yerleşim olan Castellus'a demir atıp elindeki tüm silâhlarla ele geçirmeye çalıştı. Başarılı olamadığında ise Castellus halkına Thomarikhos adındaki bir rahibi gönderdi, halkı şehri teslim etmeleri, adadan ayrılmaları ve kendisiyle antlaşma yapmaları için korkutmaya çalıştı. Ada halkı ise rahip geldiğinde onu ele geçirdi ve Müslüman Araplara teslim olmadılar. Ervâd'ın kuşatılmaması yüzünden Muâviye kış geldiğinde Şam'a döndü."* Aynı müellif 6141 hilkat yılı (1 Eylül 649-31 Ağustos 650 tarihleri arasında) içinde ise şu bilgileri nakletmektedir: *"Muâviye kuvvetlerini topladı ve Ervâd'a büyük bir sefer düzenledi. Antlaşma uyarınca buranın sakinlerini istedikleri bölgelere yerleştirdi. Yerleşim birimini yaktı, surlarını yıktı ve adayı günümüze kadar insansız bıraktı."* Muâviye'nin

⁴⁵ Taberî, *a. g. e.*, IV, 255; İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, III, 99; İbn Kesîr, *a. g. e.*, VII, 249.

⁴⁶ *a. g. e.*, s. 43. Krş.: Agapius, *a. g. e.*, VIII, 480; Süryânî Mihail, *a. g. e.*, II, 442; Ebû'l-Ferec, *a. g. e.*, I, 181; Lewis, *a. g. e.*, s. 55; Lawrence I. Conrad, "The Conquest of Arwâd: A Source-Critical Study in the Historiography of the Early Medieval Near East", *The Byzantine and Early Islamic Near East, I, Problems in the Literary Source Material*, ed. Averil Cameron-Lawrence I. Conrad, Princeton-New Jersey 1992, s. 321-322; Murat Öztürk, *a. g. m.*, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2, 2019, s. 606. *Chronique de Denys de Tell-Mahré* (IV. kısım, Fransızca trc. J. B. Chabot, Paris 1895, s. 7) yalnızca 960 (648-649) yılında yani Kıbrıs'ın yağmalandığında Ervâd'ın ele geçirildiğini ifade etmektedir. İbn A'sem'in (*a. g. e.*, II, 367) Ervâd Adası'nın fethedilmesi ile ilgili kaydı oldukça enteresandır. İslâm donanması bu seferde 20 gemiyle 4.000 kişiyi ve atları taşımıştır. Müellifin kaydına göre ada Cünâde b. Ebû Ümeyye tarafından ele geçirilmiştir ki Belâzürî (*a. g. e.*, s. 270) 54 yılında Cünâde'nin Ervâd'ı fethettiğini kaydetmektedir. Hourani (*a. g. e.*, s. 56) ise İslâm ordusunun kendi başına uzun süre Ervâd (Arados) Adası'nı ve Bilâdü's-Şâm kıyılarını ele geçiremediğini çünkü bu bölgelerin İstanbul'dan deniz yolu ile özgürce malzeme temin edebildiğini kaydetmektedir.

Bilâdü'ş-Şâm'ın [hâlihazırda Suriye'deki Tartûs⁴⁷ şehrinin açıklarında] hemen açıklarında olan bu adayı Kıbrıs'tan sonraya bırakması yalnızca Ervâd Adası'na yapılacak çıkarma sırasında Kıbrıs'tan gelebilecek saldırının önlenmek istenmesiyle izah edilebilir. Adanın tahliye edilmesi ise Bilâdü'ş-Şâm kıyılarına çok yakın olan bu cezireden gerçekleşmesi muhtemel bir tehdidin ortadan kaldırılması amacını güder görünmektedir.

Müslümanlar Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm üslerinden pek çok deniz saldırısı gerçekleştirdiler. 31 (652) yılında Suriye sahillerinden yola çıkan 200 gemiden müteşekkil bir donanmayla Sicilya Adası'na çıkarma yapıldı ve pek çok ganimet ele geçirildi. Bu hususta Michele Amari'nin kaydı şu şekildedir: “*Muâviye b. Hudeyc süratli bir şekilde -ganimetlerini de yanından ayırmadan-Sicilya'da donanmasını yeniden bir araya getirdi. Gece de deniz yolculuğuna devam etti, talihin de yardımıyla iyi bir yolculukla seyrine devam ederek Bilâdü'ş-Şâm kıyılarına ulaştı. Muâviye b. Ebû Süfyân ele geçirilen esirlerin beşte birini Hz. Osmân'a gönderdi ve geri kalanını da ordu içinde tevzi etti. Sicilya'daki zafer neticesinde büyük miktarda emtia ve köle edinildi, bu kölelerin ekseriyeti kadındı ve Dımaşk'a götürüldüler. Dımaşk'ta iken kısa bir zaman içinde eski inançlarını, ailelerini, efendilerini, ülkelerini unuttular.*”⁴⁸

Belâzüri⁴⁹ tarafından adaların en verimli, zeytin, üzüm, diğer meyveler ile tatlı suyun bulunduğu takriben 60 mil olan bir cezire olarak tavsif edilen Rodos, Theophanes'in⁵⁰ kaydına göre; 6145 hilkat yılında (1 Eylül

⁴⁷ Antartus (Antarsus), Antarados, Konstantia, Tortosa (Tortouse) adlarıyla da anılan Tartûs, Suriye'nin sahil kesiminde kıyı çizgisinin iki (2) mil kadar yakınında bulunan Ervâd Adası'nın karşısında yer alır. Bkz.: Abdülkerim Özaydın, “Tartûs”, *DİA*, XL, 116.

⁴⁸ Michele Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia, Firenze 1854, I, 88-90. Aynı müellif bir başka eserinde (Biblioteca arabo-sicula, (Arapça baskı) Lipsia 1857, s. 352-353, 525-526) farklı İslâm kaynaklarına istinaden çıkarmanın hicri 31 (651-652) ve de 33 (653-654) yıllarında gerçekleştiğini, donanmanın 200 gemiden müteşekkil olduğunu ve adada bir ay müddetle ikame eden Müslümanların pek çok ganimet elde ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca bkz.: Aleksandr A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. La Dynastie D'Amorium (820-867)*, Bruxelles 1935, s. 62-63; Lewis, a. g. e., s. 55; Aziz Ahmad, *A History of Islamic Sicily*, Edinburg 1975, s. 1-2; C. Edmund Bosworth, “Arab Attacks on Rhodes in the Pre-Ottoman Period”, *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, ed. Yacoub Yousef al-Hijji-Vassilios Christides, Atina 2002, 64. İbn A'sem (a. g. e., II, 362-366) Bilâdü'ş-Şâm donanmasının 300 gemiyle Sicilya'ya çıkarmada bulunduğunu ve bu seferde mancınık kullanıldığını kaydetmektedir. Ayrıca Müslümanların elde ettiği birçok ganimete de değinmektedir. Belâzüri (a. g. e., s. 269) eserinde Sicilya ile ilgili olarak şu cümleyi kaydetmektedir: “*Muâviye b. Hudeyc el-Kindî, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliği zamanında Sicilya üzerine yürüdü. Oraya ilk önce savaşa giden odur.*” Müslümanların Akdeniz'in batısında yürüttükleri fetih hareketleri ve hatta kaynakların verdiği bilgilere göre Endülüs'te fetih faaliyetlerinde buldukları düşünüldüğü zaman Muâviye'nin halife olduktan sonra Sicilya'ya bir donanma göndermiş olması makul görünmemektedir.*

⁴⁹ a. g. e., s. 269.

⁵⁰ Theophanes, a. g. e., s. 44. Krş.: Süryânî Mihail, a. g. e., II, 442-443; Ebû'l-Ferec, a. g. e., I, 181; Vasiliev, a. g. e., s. 62; Lewis, a. g. e., s. 56; Bosworth, a. g. m., *Aspects of Arab Seafaring: An At-*

653-31 Ağustos 654 tarihleri arasında) Müslümanların hücumuna mâruz kaldı. Müellif, Muâviye b. Ebû Süfyan'ın buraya geldiğinde 1370 yıl önce inşa edilmiş Rodos Heykeli'nin [Helios/Colossus]⁵¹ harap edildiğini ve Urfa'dan gelen Yahudi bir tâcirin bu heykeli satın alarak bronzunu 900 deveyle taşıdığını ifade etmektedir.

Süryânî Mihail'in kaydına⁵² göre; "Bizanslıların 965. yılında [yani 654 yılında], Ebü'l-A' ver amiralliğinde ilerleyen İslâm donanması Kos Adası'na çıkarma yaptı. Adada ikamet eden piskoposun ihanetiyle orayı ve adanın tüm zenginliği ele geçirerek ahâliyi öldürdü. Esirler ganimet olarak alındıktan sonra adadaki kale harap edildi. Müslüman Araplar, Kos Adası'nın akabinde Girit'e sefer düzenlediler ve bu cezireyi de yağmaladılar."

Ostrogorsky⁵³ oldukça mâkul bir şekilde denizlerde peşi sıra yaşanan bu gelişmeleri şu şekilde yorumlamaktadır: "Muâviye'nin hedefinin daha o zamanlarda bile İstanbul olduğundan şüphe yoktur. Kıbrıs, Rodos, Kos istikameti bunu gayet açık olarak göstermektedir." Filhakika, müellifin yorumu denizlerle ilgili hadiseler hakkında bu kısımda te'lif edilecek olan üçüncü safhaya geçiş niteliğindedir.

c) İslâm tarihi kaynakları Müslümanların İstanbul'a sefer düzenledikleri hususunda müşterek bir şekilde muhtasar olarak bilgi vermektedirler. Kaydedilen bilgilere göre; 32 (652-653) yılında Muâviye b. Ebû Süfyan yanında hanımı Fâhite binti Karaza ile İstanbul üzerine sefer düzenlemiştir.⁵⁴ İstanbul'a yapılan çıkarma harekâtında Muâviye'nin aynı Kıbrıs'a düzenlediği çıkarma esnasında olduğu gibi hanımı ile beraber sefere çıktığı görülmektedir. Bu durum Kıbrıs'a yapılan seferden bu zamana değin Hz. Osmân'ın denizlere olan bakış açısında –muhtemelen Müslümanların hayatlarını düşünerek- bir değişim olmadığını göstermektedir. Bununla bir-

---

tempt to Fill in the Gaps of Maritime History, s. 64; Murat Öztürk, a. g. m., *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2, s. 606-607. Agapius (a. g. e., VIII, 482) ise benzer bilgiler verirken bu çıkarmanın Hz. Osmân'ın halifeliğinin 8. yılında gerçekleştiğini ve Arapların burada bir gözetleme kulesi kurduğunu ifade etmektedir. İbn A'sem (a. g. e., II, 352-354) Muâviye'nin Rodos Adası'na yaptığı seferi Hz. Osmân ile istişare ederek plânladığını ve Sayda'dan bir rehberin eşliğinde hareket edildiğini zikrederken, Rodos'a varınca buradaki ahâliyle büyük bir çarpışma yaşandıktan sonra adaya girildiği, birçok ganimet ve esirin elde edildikten sonra donanmanın geri döndüğünü belirtmektedir.

⁵¹ Rodos'taki bronz heykel hakkında bkz.: Süryânî Mihail, a. g. e., II, 442-443; Herbert Maryon, "The Colossus of Rhodes", *The Journal of Hellenic Studies* 76, 1956, s. 68-86; Lawrence I. Conrad, "The Arabs and the Colossus", *Journal of the Royal Asiatic Society* 6, 1996, s. 165-187.

⁵² a. g. e., II, 444; Krş.: Ebü'l-Ferec, a. g. e., I, 181; Bosworth, a. g. m., *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, s. 64; Öztürk, a. g. m., *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2, s. 606.

⁵³ a. g. e., s. 108.

⁵⁴ Taberî, a. g. e., IV, 304; İbnü'l-Esir, a. g. e., III, 136; İbn Kesir, a. g. e., VII, 264. Yâ'kübî (a. g. e., II, 158-159) ise İstanbul'a yapılan seferi şöyle zikretmektedir: "İstanbul'a kadar ulaşarak birçok yerleri fethettiler." Diğer yandan müellif bu fetihlerin içeriği hakkında bilgi vermemektedir.

likte 654 yılında⁵⁵ Müslüman Arapların Bizans başkentine Hz. Osmân devrinde düzenlediği ve felâketle neticelenen hücumunu çağdaş Ermeni müellif Sebeos⁵⁶ detaylarıyla aktarmaktadır. Benzeri kayıtların olmadığı bilinmekle birlikte VII. yüzyılda yaşamış ve güvenilir bir yazar olarak kabul edilen Sebeos'un Müslüman Arapların Bizans'ın başkenti İstanbul'a düzenledikleri sefer hakkında te'lif ettiklerine bugüne kadar ciddi bir şekilde temas edilmediği belirtilmelidir. Sebeos, Müslüman Arapların İstanbul'a ilk hücumu hakkında tafsilâtlı bir anlatım sunmaktadır:

“Doğu’daki tüm askerî birlikler -İran’dan Hûzistan, Hindistan bölgesinden Aruastan ve Mısır’dan- Şam’da bulunan/mütemekkin olan ordu kumandanı Muâviye’nin yanında toplandı. İskenderiye’de ve tüm kıyı şehirlerinde savaş gemileri hazırladılar. Gemileri silâhlarla ve teçhizatlarla⁵⁷ doldurdular. Her birinde 1.000 özel süvarinin olduğu 300 adet büyük gemi vardı. 5.000 adet hızlı hareket edebilen [lojistik] geminin inşa edilmesini emretti ve süratli hareket edilebilsin diye içlerine birkaç adam yerleştirildi, her gemi 100 asker kapasitesindeydi. Böylece bu [lojistik] gemiler büyük gemilerin etrafında oluşacak dalgalar üzerinde hızlıca ileri geri hareket edebileceklerdi. Kendisi askerleriyle Kadıköy’e (Chalkedon) yürürken, bu gemiler de denizden hareket etti. Girdiği bütün bölgelerde ülkenin tüm sakinleri, kıyıdaakiler, dağdakiler ve ovadakiler kendisine itaat ettiler. Diğer yandan ise [II.] Konstans’ın 13. yılında Bizanslılara⁵⁸ ait ordunun bir bölümü şehri korumak için İstanbul’a girdi ve Kadıköy’e ulaştı. Birçok hafif gemi kıyıda hazır bekletildi, böylelikle çok ağır gemiler Kadıköy’e vardıklarında hemen yardımlarına gidebilirlerdi/destek sağlayabilirlerdi. Krallarının mektubu şehre [İmparator II.] Konstans’a götürüldü. İmparator, mektubu aldı ve Tanrı’nın evine gitti. Başarısızlığa uğradığını düşünüp şöyle dedi: ‘Gör Tanrım! Arapların (Hagarenlerin) sana yaptığı aşağılamaları! Sana güveniyoruz, merhametin üzerimizde olsun. Yüzlerini hakaretle doldur ve Tanrım, senin adını ansınlar! Onları rezil et ki daima sessiz kalsınlar ve utançlarından acınası hâle gelsinler! Seni Tanrı olarak bilsinler ve sadece senin tüm dünya üzerinde olabileceğini bilsinler!’ Tacını başından alıp kendisine ait mor renkli cübbesini çıkarıp çuval bezini giydi, küllere oturdu ve Ninova’ya yakışır tarzda İstanbul’da oruç tutulmasını emretti. Beklenen büyük gemiler tüm küçük gemiler ve malzemeleriyle İskenderiye’den Kadıköy’e varmıştı. Ateş kuvveti için gemiye mancınık ve silâhlar, fırlatılmak üzere taş, ok ve sapanlar istiflenmişti. Böylece şeh-

⁵⁵ Müslüman tarihçilerden farklı olarak Ermeni müellif Sebeos bu harekâtın 654 yılında vuku bulunduğunu zikretmektedir.

⁵⁶ VII. yüzyılda yaşamış olan Sebeos’un doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte hayatı ve eseri hakkında bkz.: *The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to Eighteenth Century*, ed. Agop J. Hacikyan, Gabriel Basmajian vd., Detroit 2002, II, 81-83; Gabriel Soutanian, *The History of Bishop Sebêos: Redefining a Seventh-Century Voice from Armenia*, Londra 2007.

⁵⁷ Tercüme metinde top olarak kaydedilmektedir. Ayrıca 883 numaralı dipnota bakılabilir.

⁵⁸ Tercüme metinde Roma olarak kaydedilmektedir.

rin surlarına ulaştıklarında kolayca kulelerin tepesinden duvarlara inip şehre girebilirlerdi. [O] gemilerine sıralar hâlinde durmalarını ve şehre saldırmalarını emretti. Karadan yaklaşık iki iskele mesafesinde olduklarında Tanrı'nın gücü görülebilirdi. Tanrı, sert bir rüzgârın şiddetiyle gökyüzünden aşağıya baktı ve orada bir fırtına oldu, büyük bir fırtına ve deniz derinlerle karıştı. Dalgalar, çok yüksek dağların doruklarına çıkar gibiydi ve rüzgâr onların çevrelerinde esip bulutlar gibi göğe yükseldi. Kuleler göktü, ağır silâhlar yok oldu, gemiler parçalandı ve çok sayıda asker denizin derinliklerinde boğuldular. Hayatta kalanlar, denizin dalgalarındaki gemilerden kalanlara sığındılar. Dalgaların bir ileri bir geri vurmasıyla etrafa saçılmışlar ve deniz ağzını açmış onları yutmuştu. Geriye onlardan hiçbir kalmadı. Aynı günde dini bütün [İmparator II.] Konstans'ın duaları sayesinde Tanrı'nın yükselen kolunun yardımıyla şehir kurtulmuştu. Altı gün boyunca rüzgârın şiddeti ve denizdeki fırtına dinmedi. Araplar (İsmâîliler), Tanrı'nın elinin şiddetini gördüğünde umutları yok oldu. Kadıköy'ü geceleyin terk ederek kendi topraklarına döndüler. Kapadokya'daki diğer ordu Bizans ordusuna saldırdı fakat Bizanslılar onları hezimeteye uğrattı. ...sonbahar bitip kış yaklaşırken Arapların ordusu gelip Dvin'de üs kurdular. Hedefleri bu sefer İber bölgesiydi. Tehditkâr bir mesajla görüştüler, ülkelerini ya kendilerine teslim edeceklerdi ya da ülkelerinden ayrılacaklardı. Ancak, bu tehdide boyun eğilmedi ve savaşarak karşılık vermek için hazırlanıldı. Bu sebeple Araplar kendileriyle muharebe etmek ve onları yok etmek için harekete geçtiler. Yola çıktıklarında kış önlerine çıktı ve hava soğuktu.”⁵⁹ Bu ya da buna benzer bir kaydın herhangi bir Bizans tarihçisi tarafından kaydedilmediği bilinmektedir; bununla birlikte Sebeos'un zikrettiği bilgiler mübalâğalı görünmektedir. Diğer yandan düzenlenen seferin yılı her ne kadar farklı kaydedilmiş olsa bile devrin çağdaşı Ermeni müellif Sebeos ile İslâm kaynaklarının kaydettiği bilginin müşterek yanı Muâviye'nin İstanbul önlerine gidecek düzeye güçlü bir donanma kurduğu gerçeğidir.

III) Zâtü's-Savârî Deniz Muharebesi [31 (652) veya 34 (655)]

Müslümanların peşi sıra Akdeniz'de düzenledikleri bütün bahrî çikarmalar Bizans'ı ihtiyatlı olmaya ve denizdeki hâkimiyetini muhafaza etmek için taharrüke zorlamış görünmektedir. Yaşanan tüm gelişmeler neti-

⁵⁹ *The Armenian History Attributed to Sebeos*, İngilizce trc. ve notlar: R. W. Thomson, tarihî hadiselerle ilgili yorumlar: James Howard-Johnston, Liverpool 1999, s. 143-146, 274-276. Ayrıca Muâviye'nin bir diğer İstanbul seferi ve Bizans'ın ateşli silâhlarla elde ettiği galibiyeti hakkında bkz.: Sebeos, *a. g. e.*, s. 111-112, 259-262. 654 yılındaki sefer hakkında Shaun O'Sullivan ("Sebeos's Account of an Arab Attack on Constantinople in 654", *Byzantium and Modern Greek Studies*, XXVIII, 2004, s. 75-76) şunları kaydetmektedir: "654 yılındaki saldırı, Araplarla çatışmaya girmiş olan filonun başındaki kişi olan II. Konstans için bir zaferle sonuçlandı. Sebeos, II. Konstans'ın hükümdarlığında önem verdiği monofizit öğretisinin güçlü bir savunucusuydu. Daha sonraları ise Bizans tarihinde bu grupların öğretileri yok edilecekti."

cesinde Bizans İmparatorluğu ile İslâm halifeliği donanma kuvvetleri arasında Zâtü's-Savârî savaşı vuku bulmuştur.

Gemi direklerinin çokluğundan dolayı “Zâtü's-savârî” (savârî: gemi direkleri) adını alan savaş Arapça kaynaklarda *Zü's-savârî*, *Gazvetü's-savârî* olarak da kaydedilir. Hz. Osmân döneminde Suriye (Şâm) Vâlisi Muâviye b. Ebû Süfyân ve Mısır Vâlisi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh sahil şehirlerini ve ele geçirilen toprakları korumak, Bizanslıların Akdeniz'deki gücünü kırmak amacıyla deniz seferlerine çıkmak için güçlü bir donanma inşa ettiler. Zâtü's-Savârî Muharebesi'nin hemen öncesinde Muâviye'nin İstanbul üzerine sefere hazırlanmakta olduğunu gören Trablusşamlı Hıristiyan iki kardeş kendilerine katılanlarla beraber şehirde birçok kişiyi öldürüp buradaki filoyu yaktıktan sonra Bizans'a sığınmıştı. Yaşanan durum üzerine Muâviye güçlü bir filo oluşturmak için Mısır Vâlisi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh ile iş birliği yaptı. Kısa zamanda İskenderiye Tersanesi'nde çok sayıda savaş gemisi inşa eden Abdullah b. Sa'd, 200 gemiden meydana gelen Bilâdü's-Şâm ve Mısır filoları ile Akkâ'dan kuzeybatı yönünde açıldı. Donanmanın ikinci kumandanı Muâviye'nin temsilcisi Büsr b. Ebû Ertât idi. İslâm filosu Güney Anadolu'daki Likya bölgesinde yer alan Phoenix (günümüzde Finike)⁶⁰ açıklarında 500 gemiden oluşan Bizans donanmasıyla karşılaştı. Müslümanların teklifi üzerine o gece herhangi bir saldırı olmadı. Muharebe başlamadan önce Abdullah b. Sa'd gemileri savaş düzenine soktu ve yaptığı konuşmayla askerlerini cesaretlendirdi. Bizans donanmasını bizzat İmparator II. Konstans sevk ve idare ediyordu. Savaş henüz şafak sökmeden başladı. Müslümanlar yakın mesafeden çarpışmayı tercih ederken Bizanslılar belli bir uzaklıktan savaşmak istediler. Önce oklar, mızraklar atıldı ve Bizans gemilerinin safları yarılarına kadar karşılıklı olarak taşlar fırlatıldı. Bu sırada Müslümanlar, düşman gemilerinin teçhizatını imha etmek ve yelkenlerini kesmek için uzun kancalar kullandılar; kendi gemileriyle Bizans gemilerini halat ve zincirlerle birbirine bağlayıp göğüs göğüse bir çarpışmaya giriştiler. Savaş öğleye doğru sona erdiğinde kaynakların bildirdiğine göre, deniz dökülen kanlarla kızıla boyanmış ve gemilerin yıkılan direkleri her yeri kaplamıştı. Bu savaşta Bizanslılardan 20.000 kişi ölmüş, Müslümanlar da çokça zayıyat vermişti. Müslümanların kesin zaferiyle neticelenen savaşta İmparator II. Konstans, askerlerinden birinin imparator kılığına girmesi ve kendisinin onun kıyafetlerini giyip başka bir gemiye binerek kaçmasıyla esir düşmekten kurtuldu ve önce İstanbul'a, oradan da Sicilya'ya gitti. Savaşın tarihi konusunda İslâm kaynaklarında 31 (652) veya

⁶⁰ Bazı İslâm kaynaklarında bu savaşın İskenderiye açıklarında cereyan ettiği de zikredilmektedir. Bu konu hakkında bkz.: Suâd Mâhir, *el-Bahriyye fî Misri'l-İslâmiyye ve asaruha'l-bakiyye*, Cidde 1979, s. 84.

34 (655) yılları verilmektedir. Bizans tarihçisi Theophanes [Turtledove tercümesi] eserinin 45. sayfasında⁶¹ bu savaşı 6146 hilkat yılı (1 Eylül 654-31 Ağustos 655 tarihleri arasında) olayları içinde anlatmaktadır.⁶²

Ancak bu büyük Arap donanma zaferi, neredeyse 10 yıldan fazla süre boyunca iki taraf arasında meydana gelen son deniz savaşıdır. Müslümanlar zaferlerini devam ettiremediler. Diğer yandan, Bizans da denizde üstünlüğü yeniden ele geçirmeye kalkışmadı. Bunun sebebi ise her iki tarafta da mevcut olan iç sıkıntılardı.

Netice itibariyle Hz. Osmân devrinde yürütülen denizcilik faaliyetleriyle ilgili mülâhazalar şunlardır: İslâm'ın doğuşuyla birlikte Akdeniz'deki hâkimiyet Araplar ve Bizanslılar arasında paylaşıldı. Özellikle 28-34 (649-655) yılları arasında Müslüman Araplar denizde yürütmüş oldukları başarılı seferler, çıkarma harekâtları, yapmış oldukları antlaşmalar ile Akdeniz'in "Bizans Gölü" olma devrini sonlandırmış görünmektedir. Bizans'ın prestiji Arapların Bilâdü'ş-Şâm ile Mısır'ı ele geçirmesinden, Müslümanların Kıbrıs'a ortak olmasından dolayı ve onların Akdeniz'de bulunan adalardaki faaliyetleri sebebiyle ciddi bir şekilde sarsıldı.

İslâm denizciliğinin gelişiminde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın katkısı azımsanamayacak derecede fazladır. Hz. Osmân devrinde Muâviye'nin ısrarı ile kurulan İslâm donanması Akdeniz'de peyderpey seferlerde bulundu ve daha önce sahil şehirlerinde var olan denizcilik geleneklerine hızlı bir şekilde uyum sağlayarak gitgide kendisini geliştirdi. Öyle ki, Muâviye'nin denizlerde peşi sıra düzenlediği seferler sebebiyle Bizans İmparatorluğu bu duruma bir önlem alma ve belki de son verme mahiyetinde devasa bir donanmayla harekete geçmek zorunda kaldı. En nihayetinde 655 yılı itibariyle

⁶¹ Theophanes'in mevcut iki İngilizce çevirisinde mütercimler tarafından 6146 hilkat yılının milâdi karşılığı muhtelif olarak kaydedilmiştir. Mango-Scott tercümesinde bu yılın milâdi karşılığı 653-654 olarak yazılmıştır. Bkz.: Theophanes Confessor, *Khronographia*, İngilizce trc. Cyrill Mango-Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor-Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, Oxford 1997, s. 481.

⁶² Bkz.: Murat Öztürk, "Zâtü's-Savârî", *DİA*, XLIV, 152-153. Tarihe yön veren bahrî savaşlarından biri olarak kabul edilen Zâtü's-Savârî deniz muharebesi hakkında Arapça, Grekçe, Süryânîce kaynakların verdiği bilgiler ışığında İsmail Koçuk ile müşterek bir şekilde te'lif ettiğimiz oldukça hacimli çalışma hâlihazırda basım aşamasındadır. Bu savaş hakkında ayrıca bkz.: Yûsuf 'Abbâs Hâshmî, "Dhātu's-Sawârî: A Naval Engagement between the Arabs and Byzantines", *Islamic Culture* 6, 1961, s. 55-64; Andreas N. Stratos, "The Naval Engagement at Phoenix", *Charanis Studies, Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick-New Jersey 1980, s. 229-247; Vassilios Christides, "The Naval Engagement of Dhât as-Sawârî A. H. 34/A. D. 655-656 A Classical Example of Naval Warfare Incompetence", *Byzantina* 13/2, Selânik 1985, s. 1331-1345; Christides, Vassilios, "The Naval Battle of Dhât al Şawârî Revisited (ca 653, 654 or 655)", *Maritime Contacts of the Past, Deciphering Connections amongst Communities*, ed. Sila Tripathi, New Delhi 2014, s. 513-531; C. E. Bosworth, "Dhât al-Sawârî", *IEP*, XII, 221-222.

le, Bizans İmparatorluğu yalnızca en değerli doğu şehirlerini kaybetmekle kalmamış, bununla birlikte önceki yüzyıl boyunca yönettiği Akdeniz'de yeni, başka bir dine sahip ve inanılmaz derecede hızlı büyüyen bir rakibi de karşısında bulmuştu.

KAYNAKÇA

- Abdülalîm, E., *el-Milâha ve 'ulûmü'l-bahr 'inde'l-'Arab*, Küveyt 1979.
- el-Adevî, İ., "Neş'etü esâtîlî'd-düveli'l-'Arabiyye fî şarki'l-Bahrî'l-Mütavassıt", *el-Mecelle* 19, 1958, s. 37-44.
- Agapius, *Kitab al-Unvan*, Fransızca trc. Alexandre Vasiliev, *Kitab al-Unvan-Histoire Univer-selle*, II. kısım, *Patrologia Orientalis*, Paris 1912, VIII. cilt içinde.
- Ahmad, A., *A History of Islamic Sicily*, Edinburg 1975.
- Amari, M., *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Firenze 1854, I.
- Amari, M., *Biblioteca arabo-sicula*, (Arapça baskı) Lipsia 1857.
- Aycan, İ., "Ebü'l-A'ver", *DİA*, X, 295.
- Aydın, H., *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Beihammer, A. D., "Zypern und die Byzantinisch-Arabische Seepolitik vom 8. bis zum Beginn des 10. Jahrhunderts", *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, ed. Yacoub Yousef al-Hijji-Vassilios Christides, Atina 2002, s. 41-62.
- Beihammer, A. D., "The First Naval Campaign of the Arabs against Cyprus (649, 653): A Reexamination of the Oriental Source Material", *Graeco-Arabica*, IX-X, ed. George K. Livadas, Atina 2004, s. 47-68.
- Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri*, İstanbul 2013.
- Bosworth, C. E., "Arab Attacks on Rhodes in the Pre-Ottoman Period", *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, ed. Yacoub Yousef al-Hijji-Vassilios Christides, Atina 2002, s. 63-74.
- Bosworth, C. E., "Dhât al-Sawârî", *EP*, XII, 221-222.
- Bowen, R. L. B., "Maritime Superstitions of the Arabs", *American Neptune* 15, 1955, s. 5-48.
- Bozkurt, N., "Bahriye", *DİA*, IV, 495-501.
- Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Beyrut 2002, I-VIII.
- Christides, V., *The Image of Cyprus in the Arabic Sources*, Nicosia 2006.
- Christides, V., "The Naval Engagement of Dhât as-Sawârî A. H. 34/A. D. 655-656 A Classical Example of Naval Warfare Incompetence", *Byzantina* 13/2, Selânik 1985, s. 1331-1345.
- Christides, V., "The Coastal Towns of Bilâd al-Shâm at the Time of the Râshidûn (632-661). Defence and Trade", *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon* 13-16 (1984-1987), Atina 1988, s. 49-62.
- Christides, V., "Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th-11th Centuries A. D.): Theory and Practice", *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to Fill in the Gaps of Maritime History*, ed. Yacoub Yousef al-Hijji-Vassilios Christides, Atina 2002, s. 87-103.

- Christides, V., "The Naval Battle of Dhāt al Şawāri Revisited (ca 653, 654 or 655)", *Maritime Contacts of the Past, Deciphering Connections amongst Communities*, ed. Sila Tripathi, New Delhi 2014, s. 513-531.
- Christides, V., "Navies, Islamic", *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, New York 1989, IX, 73-78.
- Chronique de Denys de Tell-Mahré*, IV. kısım, Fransızca trc. J. B. Chabot, Paris 1895.
- Conrad, L. I., "The Conquest of Arwād: A Source-Critical Study in the Historiography of the Early Medieval Near East", *The Byzantine and Early Islamic Near East, I, Problems in the Literary Source Material*, ed. Averil Cameron-Lawrence I. Conrad, Princeton-New Jersey 1992, s. 317-401.
- Conrad, L. I., "The Arabs and the Colossus", *Journal of the Royal Asiatic Society* 6, 1996, s. 165-187.
- Conrad, L. I., "Islam and the Sea: Paradigms and Problematics", *Al-Qantara XXIII/1*, Madrid 2002, s. 123-154.
- Demirkent, I., "Kıbrıs (Tarih)", *DİA*, XXV, 371-374.
- Ebü Dâvûd, *Kitâbü's-Sünen*, nşr. Muhammed Avvâme, Cidde 1998, I-V.
- Ebü'l-Ferec, *Chronicon Syriacum*, İngilizceden Türkçeye trc. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l Farac Tarihi*, Ankara 1945, I.
- Ebü'l-Kâsım ibn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, nşr. Abdülmü'nim Âmir, Kahire t. y.
- el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. R. Guest, Kahire t. y.
- Fahmy, 'A. M., *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950.
- Hamîdullah, M., *Hız Peygamberin Savaşları*, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1962.
- Hamîdullah, M., *İslâm Peygamberi*, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I.
- Hamîdullah, M., *İslâm'da Devlet İdaresi*, Türkçe trc. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998.
- Hâşmî, Y. 'A., "Dhātu's-Sawārī: A Naval Engagement between the Arabs and Byzantines", *Islamic Culture* 6, 1961, s. 55-64.
- Hillenbrand, C., *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburg 1999.
- Hourani, G. F., *Arab Seafaring*, Princeton 1995.
- İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, nşr. 'Ali Şîrî, Beyrut 1411, II.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Türkçe trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 2005, I.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, VII.
- İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Halil Me'mûn Şiha, Beyrut 1996, I-III.
- İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsîl*, nşr. Muhammed el-Arâyişi-Ahmed el-Hebâbî, Beyrut 1988, XVII.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Heyet, Kahire t. y., I.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, Türkçe trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, II.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, Türkçe trc. Ahmet Ağrakça, İstanbul 1986, III.
- Khalilieh, H. S., *Islamic Maritime Law-An Introduction*, Leiden-Boston-Köln, 1998.
- Khalilieh, H. S., "Navigation", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopaedia*, ed. Josef W. Meri, New York-London 2006, II, 555-557.

- Kyrris, C. P., "The Nature of the Arab-Byzantine Relation in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th Century A. D.", *Graeco-Arabica-First International Congress on Grek and Arabic Studies III*, Atina 1984, s. 149-175.
- Lewis, A. R., *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton-New Jersey 1951.
- Lewis, A. R.-Timothy J. Runyan, *European Naval and Maritime History, 300-1500*, Bloomington 1990.
- Lewis, A. R., "Byzantine and Moslem Shipping in the Mediterranean, 500-1250", *The American Neptune* 47, 1987, s. 157-167.
- Mâhir, M., *el-Bahriyye fi Mısır'l-İslâmiyye ve asaruha'l-bakıyye*, Cidde 1979.
- Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-huṭaṭ ve'l-âşâr*, nşr. Muhammed Zeynüühüm-Mediha eş-Şarkâvî, Kahire 1998, I.
- Maryon, H., "The Colossus of Rhodes", *The Journal of Hellenic Studies* 76, 1956, s. 68-86.
- Mazzaoui, M. M., "The Conquest of Alexandria according to the Early Arab Historians: A Critical Appraisal", *Graeco-Arabica*, V, ed. Vassilios Christides, Atina 1993, s. 167-175.
- Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1992, I-III.
- Nadvî, S. S., *The Arab Navigation*, İngilizce trc. Syed Şabâhuddîn 'Abdur Raḥmân, Lahore 1966.
- Odetallah, R. K., "The Two Arab Conquests of Alexandria (22/642 and 25/645)", *Treasures of Arab-Byzantion Navigation*, Atina 2004, s. 108-114.
- O'Sullivan, S., "Sebeo's Account of an Arab Attack on Constantinople in 654", *Byzantium and Modern Greek Studies*, XXVIII, 2004, s. 67-88.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Deoleti Tarihi*, Türkçe trc. Fikret İşıltan, Ankara 1999.
- Özaydın, A., "Câr", *DİA*, VII, 157-158.
- Özaydın, A., "Tartûs", *DİA*, XL, 116-118.
- Özkaya, H., *Kıbrıs'ta Hâkimiyet Mücadelesi (648-1571)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Öztürk, M., *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Öztürk, M., "Bar Hebraeus'un Kronografyası'nda Denizler Bahsi (Akdeniz-Kızıldeniz-Basra Körfezi-Karadeniz)", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2, 2019, s. 605-622.
- Öztürk, M., "Zâtüssavârî", *DİA*, XLIV, 152-153.
- Pirenne, H., *Ortaçağ Kentleri*, Türkçe trc. Şadan Karadeniz, İstanbul 2000.
- Pirenne, H., *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Türkçe trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2006.
- Planhol, X. D., "Islam and the Sea, The Causes of a Failure", *Interpreting Islam*, ed. Hastings Donnan, London 2002, s. 130-149.
- Pryor, J. H.-Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of ΔPOMΩN, The Byzantine Navy ca 500-1204*, Brill-Leiden/Boston 2006.
- Rûsan, M. A., "Neş'etü tatavvurî'l-ustûlî'l-İslâmî fi zamâni Halife Osmân b. Affân", *Mecelletü Müşkât li'l-' Ulûmî'l-İçtimaiyye ve'l-İnsaniyye*, 2/1, 2015, s. 57-86.
- Sâlim, A., *Târîhu'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye fi Mısır ve's-Şâm*, Beyrut 1981.

- Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, İngilizce trc. ve notlar: R. W. Thomson, tarihî hadiselerle ilgili yorumlar: James Howard-Johnston, Liverpool 1999.
- Soultanian, G., *The History of Bishop Sebêos: Redefining a Seventh-Century Voice from Armenia*, Londra 2007.
- Stratos, A. N., "The Naval Engagement at Phoenix", *Charanis Studies, Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick-New Jersey 1980, s. 229-247.
- Süryânî Mihail, *Kronik*, Fransızca trc. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien-Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Paris 1904, II.
- Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire t. y., IV.
- The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to Eighteenth Century*, ed. Agop J. Hacikyan, Gabriel Basmajian vd., Detroit 2002, II.
- Theophanes Confessor, *Khronographia*, İngilizce trc. Harry Turtledove, *The Chronicle of Theophanes, An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A. D. 602-813)*, Philadelphia 1982.
- Theophanes Confessor, *Khronographia*, İngilizce trc. Cyrill Mango-Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor-Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, Oxford 1997.
- Thompson, A., *Guide for the Use of the International System of Units (SI)*, Gaithersburg 2008.
- Vasiliev, A. A., *Byzance et les Arabes. La Dynastie D'Amorium (820-867)*, Bruxelles 1935.
- Ya' kûbî, *Târîhu'l-Ya' kûbî*, nşr. Muhammed Sâdık Bahrülululm, Necef 1964, II.

EK:

Resim 1: Suriye’deki Tartûs şehrinin takrîbi iki mil kadar açığındaki Ervâd Adası.

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 2: Ervâd Adası’ndan bir görüntü.

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 3: Hz. Ömer devrinde Bizans İmparatorluğu'yla yapılan ve Müslüman Arapların peyderpey Bilâdü's-Şâm'ın sahil şehirlerini ele geçirmesine vesile olan Yermük Muharebesi'nin (h. 15/ m. 36) meydana geldiği saha.

[Suriye'nin Der' â kenti / İslâm denizcilik tarihi için dönüm noktası]

Fotoğraf: Murat Öztürk

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE MÂLÎ YAPI

Mehmet Nadir Özdemir*

Hız. Osman dönemi İslâm tarihinde bir kırılma dönemidir. İlk ihtilafların ortaya çıktığı yönetim ile ilgili meselelerin yaşandığı, ekonomik konularda da sıkıntıların dile getirilmeye başlandığı bir dönemdir. Tarihçilerin ilk altı yıl ve son altı yıl olarak ikiye ayırdıkları Hız. Osman döneminin ilk altı yılında fetihler devam etmiş, önemli miktarda ganimet geliri elde edilmiştir. Ancak bu gelirlerin dağıtımı ve dağılımı konusunda yaşanan sıkıntılar, yönetime karşı insanları isyana kadar götüren gelişmelerin önünü açmıştır.

O halde bu gelişmelerin sonucu olarak çalışmamıza konu edeceğimiz mâlî yapının ele alınması gereği ortaya çıkmıştır. Dönemin yönetim meselelerini anlamak için en önemli konulardan birinin şüphesiz mâlî konular olduğu izaha muhtaç göstermeyecek kadar açıktır.

Hız. Osman dönemi gelişmelerini tarih perspektifinden değerlendirirken karşımıza çıkan en önemli söylem Hız. Osman'ın dindeki yeridir. Oysa ki Hız. Osman'ın dine bağlılığını, Hız. Peygamber'in yanındaki konumunun seçkinliğini hiçbir Müslümanın sorgulamaya hakkı yoktur. Söz konusu dönemle ilgili araştırmalar Halife Hız. Osman'ın yönetimde yaptıkları ya da yapamadıkları hakkında olmalıdır. Zira tarihe mal olmuş bir şahsiyetin yöneticilik döneminde yaptıkları elbette araştırmaya/eleştiriye açık olacaktır.

Bu bağlamda çalışmamızda Hız. Osman dönemindeki mâlî yapıyı ortaya koymaya çalışırken aynı zamanda bu yapının aksayan yönlerini ve yapılan eleştirileri de dikkate almayı hedefliyoruz.

I- Hız. Osman dönemi mâlî siyasetine genel bakış

Hız. Ömer tarafından tesis edilen sistem Hız. Osman tarafından başlangıçta sürdürülmüş olsa bile gittikçe uzaklaştı. Hız. Osman, selefi tarafından sağlanan otoriteyi kurmaktan uzaktı.¹ Hız. Osman halife olunca, Hız. Ömer'in gözettiği kabileler arası denge siyasetinin aksine, yönetimde "Emevîlik" unsuruna ağırlık verdi.²

---

* Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslâm Tarihi Anabilim Dalı, mehmetnadir72@gmail.com

¹ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1992, 52

² Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2015, 144

Hız. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılında fetihlerin devam etmesi ve kısmen zengin sayılan bölgelerin ele geçirilmesi devletin maliyesine de etki etmiş, fetihlerden elde edilen ganimetler, haraç, cizye ve öşür vergileriyle hazine de zenginleşmişti. Ancak altı yıllık döneme gelindiğinde ise fazla gelir getirmeyen doğudaki fakir bölgeler fethedilmiş, üstelik bu bölgelerin uzak olması sonucunda da masraflar artmıştı.³

Hız. Ömer insanların servet biriktirmelerine, büyük ve güzel saray gibi evler yapmalarına ve uçsuz-bucaksız arazilerin sahibi olmalarına izin vermiyordu. Bütün Müslümanlar Hız. Ömer'den korkmakta ve böyle eğilimleri olanlar da cesaret edememekteydi. Onun dönemi, Müslümanlar için rahatlık ve kanaat dönemi idi.⁴

Hız. Osman halife olduğunda valilere, vergi memurlarına ve halka ayrı ayrı talimatnameler gönderdi. Buna göre onun mâlî siyasetinin temel unsurlarını şöyle sıralayabiliriz:

- a- Genel İslâmî maliye siyasetinin uygulanması,
- b- Vergilerin toplanması konusunda ihmalkâr davranılmaması,
- c- Beytülmâl'in Müslümanlar üzerindeki hakkının alınması,
- d- Hak sahibi olan Müslümanlara Beyt'ül-mâl'dan gerekli ödemelerin yapılması,
- e- Zimmilerin Beyt'ül-mâl'a olan borçlarının tahsil edilmesi ve hak ettikleri miktarların Beyt'ül-mâl'dan kendilerine ödenmesi,
- f- Haraç toplayan memurların güvenilir ve vefalı kişiler olmaları,
- g- Mâlî bozulmalardan sakınma ve böylece malların toplumda dengeli dağılımı.

Hız. Osman valilere gönderdiği yazısında şu uyarıyı yapmaktadır: Vergilerin beytülmâl için toplanması valilerin öncelikli görevlerinden biridir. Çünkü bu bir yönüyle halkın korunmasıdır. Buna göre, vergi mükelleflerinden vergilerin toplanması, devlet başkanının önemli bir görevidir.⁵

Beyt'ül-mâl'daki malların dağıtımını ya doğrudan ya da dolaylı olarak gerçekleştirir. Zekâtın hak sahiplerine verilmesi, doğrudan dağıtım örneğidir. Ayrıca Beyt'ül-mâl'da hakkı olan başka gruplar vardır. Hakları kendilerine ulaştırıldığında aynı şekilde doğrudan dağıtım gerçekleşmiş olur. Dolaylı dağıtım ise, devletin sunduğu yol, cami, hastane yapımı gibi genel hizmetlerle gerçekleşmiş olur. Bu şekilde Beyt'ül-mâl'dan halkın menfaatine yönelik harcamalar yapılabilir. Ancak gerek doğrudan harcamalarla,

³ Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman*, Ankara, 2015, 82

⁴ Ali Muhammed Sallâbî, *Hız. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak, İstanbul, 2016, 121

⁵ Ali Muhammed Sallâbî, 123

gerekse dolaylı harcamalarda hakka uygun davranmak zorunludur. Doğrudan harcamalarda, haklı gerekçe yokken, fertlerden birisine normalden fazla, diğerine ise az vermek hakka ve adalete uymaz. Beytülmâl'den alacağı olanların haklarının tahsilat gecikmeleri sebep gösterilerek geç ödenmesi kesinlikle caiz değildir. Kamu hizmetleri alanında yapılan harcamalarda dikkat edilmesi gereken nokta, yapılan harcamayla ortaya konulan hizmetin belirli şahıslara yönelik olmaması, kamu menfaatini sağlamaya yönelik olmasıdır. Cizye toplamakla görevli memurlar zimmilere eziyet ederler. Onlara güçlerinin yetmediği sorumluluklar yüklerler, vermemeleri gerekirken yaşlılardan, çalışmaya güç yetiremeyenlerden veya zimmi iken sonradan Müslüman olanlardan cizye alırlarsa, bu zulümden başka bir şey değildir. Hz. Osman haraç görevlilerine gönderdiği yazısında, Hz. Peygamberin uygulamalarına dayanarak, bu tür uygulamalardan uzak durulmasını emretmiştir.

Arazisi olup ziraat yapan zimmiler, cizyeye ilave olarak haraç topraklarını işletmeleri karşılığında haraç verirler. Haraç memurlarının, zimmilerin ekip biçtiği haraç arazisinin değerini belirlerken de son derece dikkatli ve hakkaniyete uygun hareket etmeleri gerekir. Bu da ancak bazı unsurların dikkate alınmasıyla mümkündür. Dört madde halinde özetlenen bu unsurlara dikkat edilmezse, zimmilere zulmedilmiş olur. Bunlar:

- a- Toprağın verimli veya verimsiz olduğu tespit edilmelidir.
- b- Üretilen tahıl veya yetiştirilen meyve çeşidine dikkat edilmelidir.
- c- Ürünlerin yağmur gibi doğal kaynaklarla mı, yoksa hayvanlarla veya başka vasıtalarla taşıma yapılarak mı sulandığı belirlenmelidir.
- d- Belirlenen haraç miktarı mükellefleri felakete sürüklememeli, taşıyabileceği meblağlar belirlenmelidir.⁶

Hz. Osman politikasının esaslarında, mâlî sisteminde, merkeziyetçi yöneliminde diğer iki halifenin uygulamalarından ve tedbirlerinden saptadığı halde rivayetler onu Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in sünnetine muhalefet etmekle itham ettiler. Onu, İslâm yolunda tüm servetini infak eden Hz. Osman'ı zenginleşmekle suçladılar. Zayıflık, güçsüzlük ve olayları takip etmemekle itham ettiler.⁷

Yetişen yeni nesil ile eski nesil arasındaki yaşantı farkı, dini, kültürel, sosyal ve siyasal alanda yaşanan değişim, sahabe toplumunun geri plana çekilmesi ve "Ahdas (yeni yetme)" denilen yeni neslin ortaya çıkışı Hz. Osman dönemi karışıklıklarının en önemli faktörlerinden sayılır.⁸ İslâm aç-

⁶ Ali Muhammed Sallâbî, 125

⁷ Abdülaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 37

⁸ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, Ankara, 2013, 54

sından hiçbir kıdemi olmayan, İslâmî hassasiyetten uzak genç Emevîler (Ahdas) bürokrasinin her tarafına yerleşip devleti yağmalarken, İslâm'ın kahrını çekmiş, bu uğurda yüzlerce şehit vermiş Ensar ise hiç hesaba katılmamakta dahası bu tavırla aşağılanmaktaydı. Babaları ve akrabaları Bedir'de öldürülen kimi Kureyşliler bunu açıkça dillendiremeseler de Ensar'a karşı düşmanlık ve Ensar'ı öteleme merkezli bir anlayışı net olarak ortaya koymuşlardır.⁹ Savaş meydanlarında meşakkatli bir hayata katlanan askerler ile zenginlik ve lüks içinde ihtişamlı bir hayat süren Kureyşli Müslümanlar arasında büyük dengesizlikler ortaya çıkmıştı. Çoğunluğu bedevilerden oluşan askerler kendileri savaflara katılmış oldukları halde, elde edilen bol miktardaki ganimetin Kureyşli yönetici ve komutanlara tahsis edildiğini görüyorlardı. Fetihlerden küçük bir azınlık kazançlı çıkıyordu. Nüfusun yoğunluğu Arabistan'ın kuzeyinde temerküz etmişken, fetihler merkezden uzaklaşmışken, fatihler kuzeydeki garnizon şehirlerde (Kûfe, Basra, Fustat) otururken, ganimetin hala Medine'ye gönderilmesi ve burada bol miktarda dağıtmaya devam edilmesi, düşünülmeye gereken bir konudur ve meselelerin de kaynağı olacaktır.¹⁰ Gerek divan teşkilatının adaletsiz bir şekilde dağıtımına devam etmesi, gerekse de Kureyşlilerin kuzeydeki zenginlik bölgelerine yerleşip bol mal biriktirmeye başlamaları zamanla sorun teşkil etmeye başladı.¹¹

Ebu Zer mal düşmanı veya kurulu düzenin düşmanı değildi. Kenz düşmanıydı. Değilse Hz. Peygamber'in döneminden itibaren Hz. Ömer'in dönemine kadar sahabiler içinde zengin bir çok kimse bulunuyordu. Bunlardan biri de üçüncü halife Hz. Osman idi. Ebu Zer, bunların hiçbirine bir söz söylememişti. Hz. Osman'ın katledilmesine sürükleyen olayların esas sebebi, malın adaletsiz paylaşımıdır.¹²

İşte Hz. Osman'ın halk arasında en fazla dedikoduya sebep olan uygulamalarından biri de, kendi kabilesine devlet imkânlarından tahsisat ayırmasıdır. İslâm tarihi kaynaklarından onun Emevî ailesine yaptığı ihsanlar konusunda farklı rivayetler vardır. Hz. Osman, Taif'e sürgün edilmiş olan amcası Hakem'i Medine'ye getirdikten sonra kendisine 100.000 dirhem para verdiği gibi, Fedek arazisini onun oğlu Mervan'a tahsis etmişti. Ayrıca Medine çarşısının geliri Mervan'ın kardeşi Haris'e verilmiş, yine halifenin damadı Abdullah b. Halid'e 400.000 dirhem tahsis edilmiştir. Hz. Osman'ın akrabalarına yaptığı ihsanlar hakkında en fazla söylenti, İfrikkiye ganimet-

⁹ Mehmet Azimli, 36

¹⁰ Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevîler", *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, I, 82

¹¹ Mehmet Azimli, 48

¹² Mehmet Azimli, 118

leri üzerinde yapılmıştır. Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i Afrika'ya gönderirken şayet fetihleri başarıyla tamamlarsa, elde edilen ganimetlerin beşte birinin beşte birini kendisine vereceğini vadetmişti. Sonuçta Abdullah'ın komutanlığındaki İfrikiyye fetihleri sonucunda bir buçuk milyon dinar ganimet elde edildi. Rivayetlerde elde edilen ganimetlerin humusunun halife tarafından Abdullah'a veya Mervan'a ya da Hakemoğullarına verildiği söylenir.¹³ Hz. Osman'ın on iki yıl süren hilafeti esnasında, muhalefet kendi mensuplarının sayısını artırdı ve Hz. Ali de bu mensupların önde gelenlerinden biriydi. Halife iltimas, çıkarıcılık ve suiistimalleri teşvik ile suçlanıyordu. Fakat hepsi bu değildi. İbadet usullerine ve devlet mülkünün idaresine Kur'an ve sünnetle temellendirilemeyecek olan bazı hoşâ gitmeyen yenilikler ihdas etmekle de suçlanıyordu. Bu türden bid'atlar konusunda ısrar ettikçe de suçlamada bulunan taraf, gerçekte iktisadi saiklere dayanan itirazlarına dini bir vehce vermekteydi.¹⁴

II- Devlet gelirleri

Hz. Osman döneminde devletin mâli yapısının temelini oluşturan beytûlmâl zekât, humus ve cizyeden oluşuyordu. Devletin gelirlerinin büyük kısmı fetihler sayesinde elde ediliyordu ki en önemli gelir şüphesiz ganimetlerdir. Devletin idaresi altına giren gayrimüslim vatandaşlardan alınan cizye, haraç ve gümrük vergileriyle, fetihlerden elde edilen ganimetlerin 1/5'i devlet bütçesine aktarılıyordu. Bunun yanında Müslüman vatandaşlardan alınan zekât ile madenlerden alınan vergiler genel bütçenin gelir kalemindendi. Haraç, cizye, öşür ve zekât, beytûlmâlin sabit gelirler grubuna girerken, ganimetlerden elde edilen 1/5, yani humus ise sabit olmayan gelirler grubuna girmektedir. Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında sabit olmayan gelirlerin hızla artması, elde edilen gelirlerin kontrolünün zorlaşması, kolay ve müsrifçe harcanması beraberinde ekonomik krizi ortaya çıkarmıştır. Bu durum, daha önce hazine gelirlerinden veya ganimetlerden fazlaca pay alan halkın tepkisine neden olmuş, dolayısıyla Hz. Osman'a muhalefetin doğmasına etkili olmuştur.¹⁵ Devlet gelirlerini ayrı ayrı ele alacak olursak;

1. Zekât:

Bilindiği gibi zekât, zengin Müslümanların para, ticari mal ve hayvanlardan %2.5 ila %10 arasında değişen oranlarda alınan bir vergidir. İslâm'ın

¹³ İbnü'l Esir, Muhammed eş-Şeybânî el-Cezeri, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1986, C. III, s. 97; Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul, 2003, 140

¹⁴ Laura Vecchia Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, 1997, I, 81

¹⁵ Murat Akarsu, 84-8

zengin mü'minlere farz kıldığı zekât¹⁶ Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde de devletin gelirleri arasında olmasına rağmen beytülmâlin harcama kalemleri içerisinde bulunmazdı.¹⁷

Zekâtın beytülmâlin gelirleri arasında bulunmasına rağmen, sarf yerinin belli olması sebebiyle genel giderler için kullanılmıyordu. Ancak Hz. Ömer, kendi dönemine kadar uygulanan zekât dağıtımını usulüyle ilgili yeni bir içtihatla bulunarak, müellefe-i kulûbün payını, onların artık Müslüman oldukları gerekçesiyle vermemişti.¹⁸

Zekâtın, zengin Müslümanların zamanı geldiğinde ödemeleri gereken bir borç olduğunu belirten Halife Hz. Osman, onu ödemeyi kişilere bırakmıştı.¹⁹ Diğer bir anlatımla beytülmâl için altın ve gümüşün zekâtının toplanmayacağı, bunların zekâtlarının ancak sahiplerinin kendi istekleriyle getirmeleri suretiyle tahsil edileceği anlamı taşımaktadır. Ancak insanlar, hayvanların, tahılların ve hurmanın sadaka olarak verilmesini hoş karşılamazlar.²⁰ Ancak fetihler sayesinde devletin toprakları dolayısıyla da devletin gelirleri artmış, ticarî mallarla, mükelleflerin ellerinde bulunan paraların tespiti güçleşmişti. Bu nedenle halife, tasarruflarla kayıp eşyanın zekâtlarının ödenmesini de sahiplerine bıraktı.²¹ Hz. Osman borç olarak addettiği zekâtın ödenmesini mükelleflere bırakırken, miktarı konusunda da yeni bir takım esasları yürürlüğe koydu. Buna göre her bir attan bir dinar veya iki koyun zekât alınmasını²², kadın, erkek, köle, hür ve çocuklardan da ramazan sadakası alınmasını emretti.²³ Zekâtın devlet tarafından toplanmaması, bu dönemin sonlarına doğru devlet maliyesinde bütçe dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ebubekir döneminde olduğu gibi mükelleflerin zekâtını atâlarından keserek toplama yönüne gitmiştir.²⁴ Halifenin bu uygulamasıyla devletin gelirleri kısmen zekâtın dışına kaymış oldu.²⁵

Halifenin ortaya koyduğu diğer farklı bir icraat da atların zekâtı konusundadır. Hz. Ömer, hilafetinin başlangıcında atlardan zekât almamıştı. Ancak Suriyeliler valileri Ebu Ubeyde b. Cerrah'a "Atlarımızdan ve kölelerimizden zekât al" deyince Ebu Ubeyde bu durumu Halife Hz. Ömer'e

¹⁶ Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, İstanbul, 1991, VI, 90-94; <https://islamansiklopedisi.org.tr/beytulmal> (01. 04. 2019).

¹⁷ İbn Zenceveyh, Humeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad, 1986, III, 1147

¹⁸ Murat Akarsu, 85

¹⁹ Suyuti, Celalüddin İbrahim, *Tarihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1988, 193

²⁰ Sallâbî, Hz. Osman Hayatı, *Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak, İstanbul, 2016, 130

²¹ Suyuti, 193

²² İbn Zenceveyh, III, 1026

²³ İbn Zenceveyh, III, 1243

²⁴ İbn Zenceveyh, II, 915, 920

²⁵ Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Zekât Müessesesi*, İstanbul, 1984, 311

bildirmiş, o da Hz. Ali ile istişarelerde bulunduktan sonra Ebu Ubeyde'ye atlardan ve kölelerden her yıl 10'ar dirhem zekât alınmasını emretmişti. Hz. Ömer buna ilave olarak sığırları da atlar gibi değerlendirerek onlardan da zekât almıştı. Böylece zekât gelirlerinin artmasına rağmen, bu gelirlerden diğer giderler için harcama yapılmamıştır.²⁶ Hz. Osman'ın hilafetinin başlarında ise hiç kimse atlarına zekât vermemiştir. Bu nedenle, beytülmalin krizde olduğu dönemde Hz. Osman, atların zekâtını veren kimselere Hz. Ömer döneminde zekâtı teşvik edici bir unsur olarak uygulanan atlara rızık verme yoluna gitmiştir.²⁷ Buna ilaveten, zekât gelirleriyle Kûfe'de ziyaretçiler için bir bina yaptıran Hz. Osman, bununla Kûfe'de bir yakını bulunmayanların barınma ihtiyaçlarını temin etmeyi amaçlamıştı. Onun böyle bir uygulamadaki dayanağı ise bu kimseleri, zekât ayetteki "Allah yolunda olanlar" tabiri içinde değerlendirmesidir. Halife ayrıca zekât gelirlerinin artması üzerine Kûfe'deki köleleri, ayette geçen "köleler" tabiri içinde değerlendirerek onlara da yiyecek temin etmiştir.²⁸

Hz. Osman, "Kimin de kendisinden zekât alınmışsa ertesi yıl aynı ay girene kadar ondan bir daha zekât alınmayacaktır. Kimin yanında malı yoksa, ondan mal istenmez, kimden de bu aydan önce zekât alınmışsa ondan zekâtı istenmez"²⁹ diyerek zekât sahiplerine, zekâtlarını vermelerini hatırlatmıştır. Bu verilere rağmen bu dönemde toplanan zekâtın genel toplamı hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

Hz. Osman, zekât gelirlerinden, beytülmalin diğer giderleri için borç almıştır. Halife Mısır'dan toplanan ve önemli bir yekün oluşturan zekât gelirlerinden, ödeneği bulunmayan savaş masraflarına harcanmak üzere borç para almış, bu icraatıyla zekâtı ayette belirtilen yerlere harcamadığı gerekçesiyle eleştiriye uğramıştır.³⁰

2. Humus:

Allah ve Rasulüne ait ganimet paylarının dağıtımıyla ilgili Hz. Ebubekir dönemindeki uygulama, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Ancak zamanla gelirlerin çoğalması üzerine, ganimetlerden elde edilen humus yani 1/5, yetimlere, miskinlere ve yolculara olmak üzere üç kısma ayrılarak dağıtma yoluna gidilmiştir.³¹ Hz. Osman fey ve haracı toplumun ileri gelenlerine verdi.³²

²⁶ Murat Akarsu, 86

²⁷ Malik b. Enes, *Muvatta' Tercemesi*, Hazr. Abdullah Parlıyan, İstanbul, 2008, 179.

²⁸ Akarsu, 86-87

²⁹ Ebu Ubeyd, 436

³⁰ Sallâbi, 131

³¹ Ebu Yusuf, Ya'kub b. İbrahim el-Ensari, *Kitabu'l-Harac*, thk. Muhammed Abdülhafiz el-Menasır, H. 1430/M. 2009, 121

³² Ebu Yusuf, 145

Hız. Osman'ın hilafetinin ilk dönemlerinde ganimetlerden elde edilen miktar, fethedilen yerlerin uzaklığı ve buna bağlı olarak savaş masraflarının artması nedeniyle³³ Hız. Ömer dönemine göre daha azdı. Bu durum bey-tülmâl açısından önemli bir sorun haline gelmiştir. Hız. Ömer döneminde Medain'in fethinden sonra 180 milyon dirhem Medine'ye gönderilmiştir. Dolayısıyla elde edilen ganimet tutarı $180 \times 5 = 900$ milyon dirheme tekabül etmekteydi.³⁴ Hız. Osman döneminde ise benzer ganimetin elde edilmesi mümkün olmamıştır. Ancak uygulamada halife tarafından bir istisna yapılmıştır. Afrika fetihleri sonucunda elde edilen ganimetler deniz yoluyla getirilmiştir. Abdullah b. Sa'd, Mısır'da yerine bıraktığı naibi Ukbe b. Nafi'ye haber göndererek, elde edilen ganimetlerin oldukça fazla olduğunu, ordunun bu ganimetleri Mısır'a getirirken oldukça büyük zorluklar çekeceğini, bu sırada İfrikiyelilerin toparlanıp arkadan saldıracaklarından endişe ettiğini belirterek, ganimetleri Mısır'a ulaştırması için Trablusgarb limanına bir gemi gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Ukbe, Mısır'dan Trablusgarb limanına bir gemi göndererek ganimetleri Mısır'a nakletmiştir. Bu şekilde Mısır'a ulaşan ganimetlerin 1/5'i daha sonra İbn Vesime en-Nasri gözetiminde Medine'ye, Halife Hız. Osman'a gönderilmiştir. Abdullah b. Sa'd bu ganimetlerin humusunun humusunu 1/25'ini kendisine ayırmış, onun bu şekilde fazla pay alması üzerine orduda bazı rahatsızlıklar çıkmıştır. Durumun Halife Hız. Osman'a iletilmesi üzerine halife, Abdullah'a mektup yazarak kendisi için ayırdığı payın da orduya dağıtılmasını emretmiş, Abdullah da bu emri yerine getirmiştir.³⁵

Hız. Osman halife olur olmaz zenginlik görüntüleri arttı ve yayılmaya başladı. At 10.000 dinara, deve 1000 dinara, tek hurma ağacı 1000 dinara satıldı. Lüks harcamayı arttıran, merkeze akan malın, özellikle haracın artışıydı. Horasan, Maveraünnehir, Kıbrıs ve Afrika'nın fethinden sonra fetih duraklamışsa da, bu bölgelerin ganimetlerinin hacmi gerçekten büyüktü. Bu bağlamda şu olay anlatılır: "Müslüman fatihler, Kisra'nın hazinelerinden 200.000 kese çıkardılar. Her kesede 4000 vardı. Yani toplam, 800.000.000 milyon dinardı. Mısır'dan tahsil edilenler 112 milyon dinardı. Afrika ganimetlerine gelince, piyadenin payı 1000 dinardı. Atlının payını 3000 dinara vardığı söylenir. Arap ordusunun toplam sayısı 20.000 idi. Özetle Hız. Osman'a gelen haraç arttı. Her taraftan mal geldi. Bunun için hazineler yaptırdı.³⁶

³³ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1999, 531

³⁴ Muhammed Âbid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, 343

³⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, VII, 249

³⁶ Câbirî, 361-362

Hz. Osman döneminde ganimet alınan en önemli yer olarak gösterilen Afrika'nın fethinden elde edilen ganimetlerden Medine'ye gönderilen miktar 2500.000 dinar ile 300 kantar altından oluştuğu bildirilir. Bu rakamın ek-sik olabileceği ihtimalini de göz önüne alarak Kuzey Afrika'nın fethinden elde edilen ganimetin dağıtımını basit bir hesaplamayla bulmak mümkündür. Askerlerin sayısı 20.000 idi. Atlılara 3000 dinar, yayalara 1000'er dinar verilmişti.³⁷ Dolayısıyla atlılara verilen bu miktarın 2000 dinarı at sahiplerinindi. Ordunun %10'u atlı olduğuna göre ganimetlerin 4/5'i;

$$2000 \text{ atlı} \times 3000 \text{ dinar} = 6.000.000 \text{ dinar,}$$

18.000 yaya $\times$ 1000 = 18.000.000 dinar olmak üzere toplam 24.000.000 dinar tutmaktadır ki bu miktar ganimetlerin 4/5'ini oluşturduğuna göre, beytül mâle gönderilen humus, 6.000.000 dinar³⁸ gibi oldukça fazla bir meblağ tuttuğu ortaya çıkmaktadır. Bu rakamın Hz. Osman dönemi hazinesi açısından üzerinde yapılan spekülasyonlar nedeniyle çok önemli bir miktar olduğu da inkâr edilemez.³⁹

Afrika ganimetleri hakkında bazı rivayetler, Hz. Osman'ın bunların humusunu Abdullah b. Sa'd'a verdiğini, bazıları ise onları Mervan'a verdiğini zikretmektedir. Ancak rivayetler birleştirildiğinde, Hz. Osman'ın birinci gazveden elde edilen ganimetlerin humusunun humusunu(1/25) Abdullah b. Sa'd'a, ikinci gazveden elde edilen ganimetlerin humusunun humusunu(1/25) Mervan'a verdiğini anlaşılmaktadır.⁴⁰

Hz. Osman, Suriye valisi Muaviye'nin elde ettiği ganimetlerden merkeze pay göndermemesini istemiştir. Buna göre halife, Malik b. Abdullah'a, Muaviye'nin ganimet elde ettiği takdirde beş paya ayırmasını, bu payın birini Allah'ın payı olarak dağıtması emrini vermiştir.⁴¹

Hz. Peygamber(as)in vefatından sonra humustaki payın beytül mâle devredilmesiyle, humus savaş masraflarında harcanmaya başladı ki bunda en büyük etken, diğer gelirlerin bu masrafları karşılamaya yeterli olmamasıdır.⁴²

Bu dönemde ganimetler konusundaki bir diğer uygulama savaş sırasında gasp ve soygun yoluyla alınan malların ganimet olarak kabul edilmemesidir.⁴³ Örneğin, İskenderiye'nin fethi sırasında Bizanslılar, Müslü-

³⁷ Halife b. Hayyat, Ebu Amr, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985, 160

³⁸ Câbirî, 362

³⁹ Akarsu, 91

⁴⁰ İbn Abdilhakem, Ebu'l Kasım Abdurrahman, *Fütûhu Mısır ve Ahbaruha*, thk. Charles E. Torrey, Leiden, 1920, 194

⁴¹ İbn Zenceveyh, I, 107

⁴² İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer, *Tarihu Medineti'l-Münevver*, thk. Muhammed Şeltut, Cidde, 1973, III, 1021

⁴³ Halife, *Tarih*, 158

manlarla savaşmak için İskenderiye'den çıktıklarında halkın mallarını yağmalayarak el koymuşlardı. Savaştan sonra Bizanslılara katılmayan halk, Amr'a Bizanslıların mallarına el koyduklarını iletmıştır. Mallarının kendilerine iadesinde, Amr da bu malları onlara geri vermiştir.⁴⁴

3. Haraç:

Haraç, mülkiyeti devlete ait olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma hakları verilen arazilerle mülkiyeti gayrimüslim halka bırakılan arazilerden alınan vergidir.⁴⁵ Haraç aynı zamanda Müslümanların savaşarak elde edip de yine oranın sahiplerine bıraktığı topraklardan alınan vergiler olarak da tarif edilmektedir.⁴⁶

Haraç vergisi, halkın elinde bırakılan toprağın bir nevi kirası olarak, bazen belirli bir miktar üzerinden, bazen de topraktan elde edilecek mahsulün miktarına göre belirleniyordu. Şayet bir arazi, fey yahut bütün Müslümanlar için vakıf ise bu durumda haraç vergisi arazinin kendisinden kaynaklandığına kanaat getirilerek -Müslüman olsa da- o kimseden haraç alınıyordu.⁴⁷ Bu uygulama Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Hz. Osman döneminde beytülmâle gelen haraç gelirleri konusunda kaynaklarımız ayrıntılı bilgi vermemekle beraber, Basra'dan gelen vergi gelirlerinin 1.000.000 dirheme ulaştığını naklederken, aynı dönemde Kûfe Sevadından 1.000.000 dirhem gelir elde edildiğini bildirmektedir.⁴⁸

4. Cizye:

Devletin gayrimüslim tebaası olmak, gayrimüslimler açısından önemli bir sorun ortaya çıkarmıyordu. Çünkü cizye, gayrimüslim tebaa açısından din ve vicdan özgürlüğünü ve adaleti garantiliyor, askerliği kaldırıyor, menkul ve gayrimenkul bütün malların elde tutulmasını tatbik etme imkânı veriyordu.⁴⁹

Hz. Osman döneminde kendileriyle cizye antlaşması yapılan bölgeler ve cizye miktarları da şöyledir: Velid b. Ukbe Azerbaycan halkıyla 800.000 dirhem⁵⁰, Abdullah b. Sa'd, Kuzey Afrika'ya fethettiğinde Berberiler ve patrikleriyle 1520.000 dinar⁵¹, Said b. el-As, Cürcan halkıyla 200.000 dinar,

⁴⁴ Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünunü'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire, 1975, XIX, 408

⁴⁵ Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, III, 271

⁴⁶ Akarsu, 94

⁴⁷ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. S. Tuğ, İstanbul, 1980, I, 260.

⁴⁸ Akarsu, 95-96

⁴⁹ Akarsu, 99

⁵⁰ Halife, *Tarih*, 160

⁵¹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 165

Ahnef b. Kays Belh halkıyla 400.000 dirhem⁵², Merv 60.000 dirhem, Merv-i Ruz ile Abdullah b. Amir'in gönderdiği temsilci Abdullah b. Avf el-Hanzali ile 60.000 dirhem, Kıbrıs halkıyla 7.000 dinar cizye vermeleri üzerine antlaşmalar yapılmıştı.

5. Öşür:

Toprak ürünlerinden alınan zekâtın adıdır. Sözlükte onda bir anlamına gelen "uşr" (ç. Uşur / A'şar) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan öşür fıkhîta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eder.⁵³

Hz. Ömer, savaşıların ailelerinden de öşür alınmasını istemiş, Hz. Osman da uygulamayı devam ettirmiş⁵⁴, Müslümanlarla savaş halinde olan devletlerden, onlar devletin hudutlarını geçtiklerinde, Hz. Ömer tarafından konulan miktar üzerinden öşür almıştır.⁵⁵

6. Diğer gelirler:

Devlet arazisinden ve emlaklarından elde edilen gelirler, mirasçı bırakmadan ölen veya irtidat edenlerin malları, buluntu ve sahipsiz mallar ve gerekli durumlarda devletin topladığı diğer yardımlar, bu gelirler arasında bulunmaktaydı. Ancak bunlar arasında bulunan kayıp mallar ve varisi olmayan mallardan elde edilen gelirler, yine fakirlere tasadduk ediliyordu.⁵⁶

Fedek gelirleri Hz. Osman zamanında da daha önceki dönemlerde olduğu gibi yolcu ve misafirlere harcanmıştır.⁵⁷ Savâfî arazilerden elde edilen gelirler de önemli bir yekün oluşturuyordu. Savâfî malların gelirleri, fetihler sırasında Müslümanlar tarafından ele geçirilen Kisra'ya ve onun yakınlarına ve bu sırada öldürülen yahut kaçan kimselere ait arazilerle, su çıkan ve su kenarında bulunan ağaçlık yerlerden elde edilen gelirler idi. Bunlardan elde edilen gelirlerin tutarı Hz. Ömer döneminde bir rivayete göre 4, diğerine göre 7 milyon dirhemden oluşmaktaydı. Hz. Ömer döneminde savâfî topraklardan elde edilen gelirler, olduğu gibi devlet hazinesine intikal ediyordu. Hz. Osman halife olunca adı geçen toprakları, haraç vergisi almak şartıyla bazı kişilere dağıttı. Böylece bu topraklar, onların şahıslarına münhasır bir mülk değil de hazineye gelir getirmek amacıyla mahdut bir ücret karşılığında kiralanmış oldu. Halifenin bu uygulamasından sonra, bu topraklardan elde edilen gelir miktarının 50 milyon dirhem gibi büyük bir

⁵² Halife, *Tarih*, 165

⁵³ Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 97

⁵⁴ İbn Zenceveyh, II, 536

⁵⁵ Kal'aci, 268

⁵⁶ Akarsu, 102, 103

⁵⁷ Belâzurî, *Fütûh*, 41,46; İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, thk. Charles E. Torrey, Leiden, 1920, IV, 435

rakama yükseldiği ve halifenin kendi masraflarıyla yaptığı bağışların bu kaynaktan karşılandığı belirtilmektedir.⁵⁸

Fethedilen ülkelerde halifenin hazine için ayırdığı mülkler 1/5 olarak hak alırlardı. Yahut savaşçıların şahıslarını temiz tutmak için o malları tamamen hazineye alır. Hz. Ömer Irak arazisini alınca, İran hükümdarının, saray adamlarının mallarını, kaçan mal sahiplerinin mülklerini veya harap olmuş mülkleri hazineye mal etmiştir ki, para olarak değeri 9.000.000 dirhemdir. Bütün bu kıymetleri Müslümanların işine harcamış, her hangi bir şahsa bir arazi parçası vermemiştir. Sonra Hz. Osman bu mülkleri şahıslara dağıtmıştır. Zira malların gelirinden parçalara ayırıp, şahıslara vermenin ve buna karşılık fey hakkı olarak ücret almanın faydalı olacağını görmüştür. Bu şekilde mülk vermek iktâ-ı icaredir ki bu kira ile verilen arazi olup iktâ-ı temlik mülkiyeti devredilen bir arazi değildir.⁵⁹

Hz. Osman döneminde ilk donanmanın kurulması, deniz aşırı ülkelerle ticaretin yapılmaya başlanmasını sağlamıştı. Bu dönemden itibaren başlayan deniz ticaretinde Müslümanlar, Abbasiler döneminde olduğu gibi, Çin ve Hindistan ile alışverişlerde Basra körfezini kullanmışlardı. Arap gemileri İran sahilini izleyerek Hindistan üzerinden Çin'e gitmişlerdir. Müslümanlar, özellikle Hindistan ile sıkı ticari ilişkiler içerisinde bulunmuşlardı.⁶⁰

7. Devletin giderleri:

Harcamaların vilayetlere bırakılması, aslında Hz. Ömer döneminden beri süregelen bir uygulama idi. Ancak Hz. Osman döneminde bu harcamaların boyutları oldukça büyümüştü. Merkezi beytül mâl ordunun, yani askerlerin ganimetlerdeki paylarına ilaveten askeri harcamaları da karşılar-ken, her vilayetin askeri harcamaları o vilayetteki beytül mâlden karşılanı-yordu.⁶¹ Nitekim Hz. Osman, Mısır valisi İbn Ebi Serh'e, Afrika'da yapılan fetihler sırasında askerlerin erzak vb. ihtiyaçlarını Mısır beytül mâlinden karşılaması için bir mektup yazmıştı.⁶²

Valiye bağlı olarak çalışan bir görevli, vilayetlerde toplanan cizye, haraç ve öşür gelirlerini vilayetin ihtiyaçları için harcadıktan sonra kalan miktarı merkezi beytül mâle gönderirdi. Görevlinin tayin edilmediği bölgelerde bu işi, bizzat vali yapmaktaydı. Zekât ve humus gelirlerinin harcama kalemleri belliydi. Bu nedenle olsa gerek, Hz. Osman'ın selefleri vali tayini

⁵⁸ Maverdî, Ebu'l Hasen Habib, *el-Ahkamu's-Sultaniye*, çev. Ali Şafak, İstanbul, 217

⁵⁹ Maverdî, 361-362

⁶⁰ Akarsu, 112-113

⁶¹ Akarsu, 104, 105

⁶² İbn Abdilhakem, 134

konusunda oldukça titiz davranmışlar, bir vilayete vali tayin edecekleri zaman çeşitli istişarelerde bulunmuşlardı.⁶³

A. Atâlar/Maaşlar:

Devletin giderlerinin en önemli kalemini oluşturan atâlar yani maaşlar, Hz. Peygamber döneminden itibaren beytül mâl tarafından karşılanmıştır. Zekât toplamakla görevlendirilmiş memurların maaşları da yine beytül mâlden verilmekle birlikte, zekât giderlerinden karşılanmaktaydı.⁶⁴

Hz. Osman, Hz. Ömer'in 100 dirhem olarak tahsis ettiği⁶⁵ yeni doğan çocuğa 50 dirhem vererek çocuk büyüdüğünde atâsını 100 dirheme yükselteceğini belirtmişti.⁶⁶ Hz. Osman, devlet başkanının zengin olması durumunda beytül mâlden maaş almasını uygun bulmamış, bu nedenle de kendisi beytül mâlden maaş almamıştır. Bunun yanında Hz. Ömer'in ailesine verilen divan parasını, yani elbise ve yiyecek yardımını artırmıştır.⁶⁷ Anlaşılan Hz. Osman'ın Hz. Ömer'in ailesinin, halifeliği devrinde olduğu gibi geçim sıkıntısına düşmemesini sağlamaktı. Çünkü Hz. Osman bu durumu yakından bilenlerdendir.⁶⁸

Hz. Osman halife olunca bu uygulamaya ilaveten yıllık maaşlara 100 dirhem daha ilave etti.⁶⁹ Bu dönemde de ordu komutanları daha önceden olduğu gibi muhacir ve ensarın önde gelenleri arasından seçilmiştir. Dolayısıyla Hz. Ömer döneminden itibaren uygulamaya konulan tatbikat Hz. Osman zamanında değişmeden devam etmiştir.⁷⁰ Hz. Osman döneminde askerlik müessesesi ve askerlere ödenen maaş sistemi aynı şekilde devam etmiştir.⁷¹

Hz. Osman döneminde ortaya çıkan ekonomik krizin nedenlerinden biri, halifenin askerlerin atâsına yıllık 100 dirhem zam yapması gösterilir.⁷² Halife bunu hilafetinin ilk yıllarında devam eden fetihleri teşvik edici bir uygulama olarak görmüştü. Nitekim bu zam halifenin isteği doğrultusunda fetih hareketlerinin devam etmesine etki eden bir faktör olmuş, an-

⁶³ Akarsu, 105

⁶⁴ Bkz. Ebu Yusuf, 286

⁶⁵ Akarsu, 108

⁶⁶ İbn Zenceveyh, II, 528

⁶⁷ Bkz. İbn Sa'd, Ebu Abdullâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, trs., III, 298

⁶⁸ Akarsu, 108

⁶⁹ Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun, 1990, 34-37-42

⁷⁰ Abdülaziz ed-Dûrî, *İslâm İktisadına Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul, 1991, 70

⁷¹ Zeki Terzi, 57

⁷² İbn Kesir, Ebu'l Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994, VII, 243

çak fetihlerin durmasıyla hazine bu maaşları ödeyemez duruma gelmiş, dolayısıyla halifenin bu tatbikatı beytülmâl açısından olumsuz bir uygulama olarak telakki edilmiştir. Ayrıca Hz. Osman, Hz. Ömer dönemindeki uygulamanın aksine, feyde bir ayrılık gütmenin doğru olmayacağını belirterek savaşa katılmayanlara da atâ vermeyi başlatmıştır.⁷³ Bu uygulamadan olsa gerek ki özellikle doğu bölgelerindeki fetihler zorlukla ilerlemiş ve bu husus Hz. Osman döneminde ortaya çıkan isyan hareketlerinde önemli rol oynamıştır.⁷⁴

B. Diğer giderler:

Hz. Osman malını ve arazisini Ümeyyeoğulları arasında paylaştırdı. Verdiği bazılarına evladı gibi davrandı. Hakem ailesine ve erkeklerine 10.000, 10.000 verdi. Onlar 100.000 aldılar. Osman ailesine de aynı miktarda verdi. Beni As, Beni Ays ve Beni Harb'e de paylaştırdı. Hz. Osman bu yakınlarına yumuşak davrandı.⁷⁵

Hz. Osman'ın Beyt'ül-mâl'dan akrabalarına fazla mal verdiği iddiası bir suçlamadır ve asılsızdır. Zira Hz. Osman çok zengin bir insandı ve akrabalarına da çok düşküdü. Onlar için çok dua ederdi. Kendisi, akrabalarına olan sevgisinin kendisini haksızlığa düşürmediğini söylemiştir.⁷⁶

Hz. Osman'ın akrabalarına devlet kasasından ihşanda bulunması hususunda farklı bazen de birbirini tutmayan rivayetler varsa da, halifenin az veya çok akrabasına mal verdiği açıktır. Hz. Osman, akrabasına devlet hazinesinden yardımda bulunmayı "sıla-i rahim" ile tevil ediyordu: "Ebubekir ve Ömer, ellerinde olan hakkı terk ettiler, akrabalarına mal vermediler. Ben ise mal aldım ve akrabalarım arasında taksim ettim. Onlar beytülmâl hususunda hem kendilerini, hem de akrabalarını sıkıntıya sokmaktan hoşlanıyorlardı. Fakat ben sıla-i rahimi tercih ediyorum. Ebubekir ve Ömer kendi nefislerine bazı konularda zulmetmişlerdi. Ancak onların yaptıkları takdire şayandı. Hz. Peygamber de akrabasına veriyordu. Ben de aynı şekilde zorluk içinde yaşayan ve geçim darlığı çeken kimselere veriyorum. Elimi ihtiyaç sahiplerine sonuna kadar açtım. Eğer bu konuda beni hatalı görüyorsanız söyleyin, ben de sizin kararınıza tâbi olayım." Yanında bulunanlar "Akrabaya yardım hususunda iyi davranıyorsun, ama Abdullah b. Esid'e 50.000, Mervan'a da 150.000 dirhem verdin dediklerinde, Hz. Osman verdiklerini onlardan geri aldı. Buna rağmen Hz. Osman'ın sıla-i rahim dü-

⁷³ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 363

⁷⁴ Bkz. Akarsu, 110

⁷⁵ Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Beyrut-Lübnan, b.t.y., IV, 348

⁷⁶ Sallâbî, 149

şüncesi Emevî ailesi tarafından istismar edilmiştir. Başta Mervan ve diğer Ümeyye ailesi mensupları bu nevi şahsi tasarrufları, halife hakkında dedikuların yayılmasına sebep olduğu gibi, memleket dahilinde fitne çıkarmak isteyenlere de malzeme sağlıyordu.⁷⁷

Hz. Osman kendisinin akrabalarını sevdiği ve onlara ihsanda bulunduğu bir adam olduğu sözlerine “Evet ben akrabalarımı sever ve onlara ne verirsem malımdan veririm. Müslümanların malını hiçbir kimseye vermem. Ben Hz. Peygamber döneminde Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devirlerinde de büyük hediyeler takdim etmiş bulunuyorum. Benim sarfiyatım kendi öz malımdandır” demiştir. Hz. Osman’ın bu beyanata ona sürülmek istenen lekeyi ortadan kaldırmaktadır.⁷⁸

B1. Valilerin harcamaları:

İlk halifeler döneminde olduğu gibi, Hz. Osman döneminde de devlet vilayetlere bölünmüş, bu şekilde idare edilmekteydi. Her vali tayin edildiği bölgenin ihtiyaçlarının karşılanması için halifenin izniyle Beyt’ül-mâl’dan ödenek almaktaydı. Eğer halife mâlî meselelerle ilgilenecek ayrı bir görevli tayin etmemişse, ilgili işleri de vali yapmaktaydı. Haraç, cizye ve ticaret malları vergisi toplanır, bölgenin ihtiyaçları için gereken miktar ayrılır ve kalan kısım Beyt’ül-mâl’a gönderilirdi. Ayrıca zenginlerden zekât toplanır ve âyette belirtildiği gibi ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı.⁷⁹

B2. Ordunun donanımı için yapılan harcamalar:

Askerlere, aldıkları ganimetin dışında, ayrıca Beyt’ül-mâl’dan ödeme yapılmaktaydı. Valiliklere bağlı ordular, paylarını o valilik için ayrılan bütçeden alırdı. Örnek olarak Hz. Osman’ın İskenderiye sınırındaki ordunun donatılması için Mısır valisi Abdullah b. Sa’d’a gönderdiği yazı şöyledir: Onların İskenderiye’de nasıl olduklarını biliyorum. Rumları iki defa bozguna uğrattılar. Bu orduyu ödüllendir, takip et, kendilerine ücret ver, ihtiyaçlarını karşıla.⁸⁰

B3. Hacılar için yapılan harcamalar:

Hz. Osman döneminde, hacılar için Beyt’ül-mâl’dan harcamalar yapılmaktaydı. Kabe’nin örtüsü değiştirilmekte, Mısır’da dokunmuş özel kumaşlar getirilmekteydi. Mescid-i Nebevi Cuma namazları için yeterli gelmemekteydi. Öğlen namazında minbere çıktı ve benden önce Ömer’in

⁷⁷ Adem Apak, 141-142

⁷⁸ Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadet*, Sad. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul, 1978, V, 29

⁷⁹ Sallâbî, 144

⁸⁰ Sallâbî, 144

(ra) ihtiyaca binaen genişlettiği gibi genişletmemiz gerekiyor dedi. Müslümanlar kabul ettiler. Mescidin yapımına başlandı. Hz. Osman da bizzat çalışmalara katıldı.⁸¹

Aynı şekilde mescid-i haramda da genişletme çalışması yapıldı. Hz. Osman, Hz. Ömer'in çevirdiği duvarın dışında kalan evleri satın alarak yıktırdı ve bunu da mescidin avlusuna kattı. Böylece mescid-i haram ikinci defa genişletilmiş oldu. Böylece hacılar dini görevlerini daha rahat bir şekilde yerine getirme imkanı buldular. Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın yaptırdıkları duvarın yüksekliği bir insan boyunu geçmiyordu. Aynı şekilde valiler, buldukları bölgelerde camiler yaptırmaktaydılar. Yapıtılan bu camilerin masrafları Beyt'ül-mâl'dan karşılanmaktaydı.⁸²

B4. Donanma için yapılan harcamalar:

Hz. Osman döneminde ilk defa donanma kurulmuş ve masraflar Beyt'ül-mâl'dan karşılanmıştır.

B5. Sahilin Şuaybe'den Cidde'ye çevrilmesi için yapılan harcamalar:

Müslümanlar H. 6. yılında Hz. Osman'a geldiler ve sahilin cahiliye döneminde kullanılan Şuaybe'den, günümüzde halen kullanılmakta olan Cidde'ye çevrilmesini istediler. Hz. Osman Cidde'ye giderek bölgeye baktı ve sahilin o tarafa çevrilmesini emretti. Bundan sonra, Cidde günümüze kadar liman olarak kullanılagelmiştir.⁸³

B6. Su ihtiyacını karşılamak üzere kuyu kazımak için yapılan harcamalar:

Hz. Osman döneminde içme suyu ihtiyacını karşılamak için kuyular kazılmakta ve masraflar da Beyt'ül-mâl'dan karşılanmaktaydı. Medine'den 2 mil uzakta olan Eris kuyusu, H. 9. Yılında kazılmıştı. Hz. Osman yapılan çalışmayı incelemek için kuyunun başına gelmişti. O sırada elindeki yüzüğü kuyuya düşürdü.⁸⁴

B7. Beyt'ül-mâl'dan müezzinler için yapılan harcamalar:

Hz. Osman müezzinlere Beyt'ül-mâl'dan ödeme yapan ilk halifedir. İmam Şafii de Hz. Osman döneminde, müezzinlere Beyt'ül-mâl'dan ödeme

⁸¹ Belâzurî, Yahya b. Cabir b. Davud, *Fütûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, 66; İbnü'l Esir, III, 108; Maverdî, 306, 310; Sallâbî, 145

⁸² Sallâbî, 145

⁸³ Sallâbî, 145-146

⁸⁴ Sallâbî, 146

yapıldığını kaydetmektedir. Ancak Hz. Osman bu ödemeyi bir ücret, maaş veya hizmet bedeli olarak değil, hediye veya ödül olarak vermekteydi.⁸⁵

III- Yeni fethedilen bölgeler

Hz. Osman gazilerden yeni fethedilen yerlere göç etmek isteyenlerin arazilerini ve Savâfîlerden aldıkları hisselerini satmalarına müsaade etmiştir.⁸⁶ Böylece bir kısım fey arazileri devletin eline geçmeye veya toprak sahibi olmak isteyen kimselerce satın alınmaya başlamıştır. Açılan bu kapıdan yararlananlar, fey arazisi olan Savâfî arazilerden geniş mülkler ele geçirmişlerdir.⁸⁷ Ayrıca Hz. Osman'ın gelirleri ilk fetihlere katılan gazilere dağıtılan fey gelirlerinden verilen hisseleri düşürmüştü. Takas sırasında bu Savâfî arazilerin bir kısmı bazı kimselere ikta olarak verilmişti. Bu uygulama Müslümanlar arasında sert eleştirilere neden olmuştur.⁸⁸ Irak topraklarını ikta yoluyla veren ilk kimse, Osman b. Affan'dır.⁸⁹

Halife Hz. Ömer, feyi halkın ortak mülkü olarak görüyordu. İhtiyaç sahiplerine ise hazineden yardımda bulunuyordu. Hz. Osman ise feyi devlet malı olarak anlamıştı. Daha önce gelirleri savaşçılara paylaşılan bu malları devletleştirmiştir. Bunların içindeki Savâfî arazileri ise yakınlarına ikta etmeye başlamıştır.⁹⁰ Halbuki ümmet adına vakfedilmiş olan bu araziler üzerinde devlet başkanının yetkileri velayetle sınırlı iken Hz. Osman devlet malı gibi telakki ederek ikta etmiştir. Yaşanan huzursuzluğun temelinde feyin bu şekilde devletleştirilmesi yatmaktadır. ⁹¹ "Hz. Osman döneminde başlayan feyin devletleştirilmesi, Emevî saltanat sistemi içinde daha açık hale gelmiştir."⁹²

Savâfîlerin gelirleri Emevîlere kadar savaşçılara dağıtmaya devam etmişse de Emevîlerle beraber Hz. Osman döneminde başlatılan siyaset, güçlenen saltanat sistemi ile beraber tamamen devletleştirilerek, Beyt'ül-mâl'in mülkiyetine geçirilmiştir.⁹³

Hz. Peygamber zamanında barış antlaşması yapılmış olan Necran, H. 20/640 yılında Hz. Ömer'in gayrimüslim unsurun Arap yarımadası dışına çıkarılması siyaseti çerçevesinde, Necranlılar da, Fedek arazilerinde olduğu gibi Irak'a sürülmüş, Hz. Osman zamanında Irak Necraniyesinde eski ara-

⁸⁵ Sallâbî, 147

⁸⁶ Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *el-Emvâl*, çev. Cemalettin Sayık, İstanbul, 1981, 296

⁸⁷ İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, II, 630

⁸⁸ Ebu Yusuf, *Kitabu'l Harac*, 24

⁸⁹ Belâzurî, 392

⁹⁰ Corci Zeydan, *Medeniyeti İslamiyye Tarihi*, İstanbul, 1328, II, 198

⁹¹ Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, 291

⁹² Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003, 61

⁹³ Demirci, 93

zilerine karşılık yeni araziler verilmişti. Necran halkının antlaşmasına göre 2000 elbise vermek zorundaydılar. Ancak, Necranlıların nüfusu ölümler, yerlerinden göç etmeler veya Müslüman olanlarla sürekli azaldığından, Hz. Osman, Hz. Ali ve Emevîler dönemlerindeki Irak valilerine başvurarak şahıs başına düşen vergilerinin ağır gelmeye başladığından şikayetle indirim isteğinde bulunmaktaydılar.⁹⁴

Hima arazileri Hz. Osman döneminde ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü, bu arazileri bu dönemdeki uygulamalar nedeniyle halifenin karşısına ciddi bir mesele olarak çıktı. Değişik yerlerde hima politikasıyla ilgili itirazlar yükselmeye başladı. Bu kargaşa ortamında, bazı tarihçilerin dikkatsiz rivayetleri, işi biraz daha karmaşık hale getirmektedir. Halifeye itiraz edenlerin, esasen onun ilk hima uygulamasına gitmesinden değil, Hz. Peygamber'in ve halifelerin çizgisindeki bir değişmeden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Hz. Osman kendisinin de belirttiği gibi daha önce Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer tarafından yapılmıştı.⁹⁵

Hz. Osman dönemi ikta tatbikatında köklü değişimlerin meydana geldiği bir devirdir. Çünkü bu dönemde fey arazilerinin gazilerin eski toprakları ile takas edilmesi çerçevesinde devlet tasarrufuna alındığından daha önce ikta edilmeyen savâfi arazilerin ikta edilmesinin yolu açılmıştır. Hz. Osman tarafından Sevad bölgesindeki savâfi arazileri ve köyleri Abdullah b. Mes'ud, Ammar b. Yasir, Sa'd b. Malik, Habbab b. Eret gibi şahıslara ikta edilmiştir.⁹⁶ Tarih kitaplarında ilk ikta veren Osman'dır rivayetinin⁹⁷ gerçekliği, tarih olarak doğru olmamasına rağmen, muhtemelen mezkur değişiklikten kaynaklanmıştır. Hz. Osman dönemindeki ikta ile ilgili rivayetlerle özel olarak ilgilenen Ebu Ubeyd, bu iktaların üretimi artırmak amacıyla ikta edildiğini, bunun ikta-ı icare olduğunu bu sayede gelirlerin arttırıldığı sonucuna varmaktadır.

Hz. Osman döneminde, Müslümanların fethedilen bölgelere yerleşmelerine izin verilmiş, bunun için de geride bıraktıkları arazilerinin göç ettikleri yerlerdeki arazilerle değiştirileceği ya da gittikleri yerlerde yeni araziler ikta edilmesi garantisi verilmiştir.⁹⁸ "Bu uygulama ile Kureyş'in şehirli-tüccar kimlikli Müslüman Arapları geniş mülkler elde etmişler, bedeviler ve değişimin geç farkına varanlar ise, toprağını kaybedenler arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Öte taraftan uygulanan ikta politikası ile çok sayıda Arap kabilesi, başta Doğu Akdeniz sahil şeridinde yer alan şehirler

⁹⁴ Demirci, 151, 152

⁹⁵ Taberî, IV, 354

⁹⁶ Ebu Ubeyd, 196

⁹⁷ Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Harac*, thk. ve nşr. A. Muhammed Şakir, Kahire, 1347, 79

⁹⁸ İbn Zenceveyh, II, 635

olmak üzere fethedilen bölgelere tehcir edilerek iskan edilmiş, iç bölgelerde ise savaş ganimeti ile ele geçen servet ölü arazilerin ihya ve imarına yönlendirilerek Mezopotamya'nın aşağı deltasında, Şam ve Mısır'da, Kızıldeniz kıyı şeridinde yoğun bir zirai kalkınmanın kapıları aralanmıştır. Bu zirai kalkınma çerçevesinde Talha b. Ubeydullah, Ali b. Ebi Talib, Zübeyr b. Avvam gibi şahıslar geniş çiftlikler kurmuşlar ve büyük servetler biriktirmişlerdir. Bu durum, Hz. Osman ve kadrosunun tüccar kişiliklerinin iktâ uygulamasındaki siyaseti olmalıdır.⁹⁹

Hz. Osman devrinde savâfi arazilerin iktâ edilmesi krize neden olmuştu. Bu iktâlar iktâ'ı icare olduğu neticesine varılmıştır.¹⁰⁰ Hz. Osman'ın iktâ verdiği kişiler şunlardır: Abdullah b. Mes'ud, Ammar b. Yasir, Habbab b. Eret, Adiy b. Hatem, Sa'd b. Ebi Vakkas, Zübeyr b. Avvam, Üsâme b. Zeyd, Said b. Zeyd, Cerir b. Abdullah el-Beceli, İbn Hebbar, Talha b. Ubeydullah, Vail b. Hicr el-Hadramî, Halid b. Urfata, Eş'as b. Kays, Ebu Mirbed, Nafi b. el-Haris b. Kelde, Ebu Musa el-Eş'ari, Osman b. Ebu'l As es-Sekafi.¹⁰¹

SONUÇ

Hz. Osman dönemi mâlî yapı konusunu incelediğimiz bu çalışmamızda konuyu genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Bu konuyu incelerken dikkat edilmesi gereken hususların başında Hz. Ömer döneminin iyi bilinmesi ve dikkate alınması gerekliliğiydi. Zira Hz. Osman, hilafetinin ilk yıllarında selefinin yolundan giderek onun uygulamalarını takip ederken daha sonra bu uygulamalardan ayrılmaya başlamıştır. Bunun sebepleri farklı analizlerle ortaya konulabilir. Ancak en önemli olanlarından biri değişen toplum yapısı, insan farklılaşması, beklentilerin değişmesi ve artması, servete karşı düşkünlük olarak ifade edilebilir. Bu tespitlerden hareketle Hz. Osman'ın değişen şartlara selefi Hz. Ömer gibi çözümler üretmede yetersiz kaldığını, birlikte çalıştığı kadronun da bunu yapmasına elverişli olmadığı hatta direndiği söylenebilir.

Kapitalin arttığı bu dönemde toplumun devletçi bir yapıdan kapitalist bir düzene doğru evrildiği ifade edilebilir. Hz. Osman'ın akrabalarının zenginleşmesinin makul bir açıklamasının yapılmaması ve halifenin kendi ifadesiyle "Ben onlara devlet malından değil, kendi malımdan ihsanda bulundum" demesi Müslüman toplumu ikna etmemiş görünüyor. Bunun sonucu olarak da yolsuzluk iddiaları gündeme taşınmakta, ganimetlerin adaletsiz dağıtıldığı kanaati gittikçe yaygınlaşmaktadır.

⁹⁹ Demirci, 229

¹⁰⁰ Ebu Ubeyd, *Emvâl*, 296

¹⁰¹ Sallâbî, 142

Devlet gelirlerinin arttığı, fetihlerin ilk yıllarda hız kesmeden devam ettiği bir dönemde Beyt'ül-mâl'in iyi yönetilememesi, servetin halka yayılmaması artık bilinen şikayetlerin yapılmaya başlamasına neden olmuştur.

Gelirler artarken giderlerin de arttığı unutulmamalıdır. Hz. Osman'ın Hz. Ömer'in atâ uygulamasında değişikliğe gitmesi rahatsızlık uyandırmıştır. Buna göre selefinin aksine Hz. Osman savaşa katılmayanlara da atâ vermiştir. Bunun sonuçlarından biri olarak da özellikle doğu bölgelerindeki fetihler zorlukla ilerlemiş ve bu husus Hz. Osman döneminde ortaya çıkan isyan hareketlerinde önemli rol oynamıştır.

Bu dönemde yapılan diğer harcamaların önemli bir kısmı dönemin ihtiyaçlarından kaynaklanan harcamalardır: Örneğin hacıların ihtiyaçları, donanmanın oluşturulması, Cidde limanının düzenlenmesi, su ihtiyacının karşılanması, müezzinler için yapılan harcamalar, harameynin genişletilmesi için yapılan harcamalar bunlardan bazılarıdır.

Bu gelişmeler karşısında Hz. Osman'ın sahabeden gelen eleştirileri yeterince dikkate almadığı bunun da toplumsal muhalefeti artırdığı anlaşılmaktadır. Toplum desteğini hızla kaybetmeye başlayan Hz. Osman artık yalnızlaşmış, Ümeyyeoğullarının da kendisini yeterince savunmadığı görülmeye başlamıştır.

Hz. Osman döneminin en önemli sorunlarının başında şüphesiz gelir dağılımında yaşanan adaletsizlik olduğu anlaşılmaktadır. Seleflerinin ve Hz. Peygamber'in mâlî uygulamalarını takip edip, yeni gelişmeler karşısında da yeni uygulamalar ortaya koyması gerekiyordu.

Kadim bir konu olan ve her dönemde kendi şartları içinde ele alınan gelirlerin dağılımı, diğer bir ifade ile servetin halka ulaşması Halife Hz. Osman döneminde de önemli bir konu olarak ele alınmaya muhtaçtır.

Hz. Osman'ın dört halife içinde şûra ile seçilmesine rağmen icraatlarındaki tartışmalı işler ve Müslüman kamuoyunun desteğini kaybetmeye başlamasının İslâm tarihindeki hilafet makamı konusunu da tekrar tartışmaya açtığı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, Ankara, 2015
 Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2015
 Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul, 2003
 Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, Ankara, 2013
 Belâzurî, Yahya b. Cabir b. Davud, *Fütûhu'l Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987

- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1992
- Cabiri, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997
- Demirci, Mustafa, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003
- Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saadet*, Sad. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul, 1978, V
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *el-Emvâl*, çev. Cemalettin Sayık, İstanbul, 1981
- Ebu Yusuf, Ya'kub b. İbrahim el-Ensari, *Kitabu'l Harac*, thk. Muhammed Abdülhafiz el-Menasır, H. 1430/M. 2009
- ed-Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991
- ed-Dûrî, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul, 1991
- Erkal, Mehmet, "Öşür", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV
- Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", *DİA*, İstanbul, 1991, VI
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. S. Tuğ, İstanbul, 1980, I.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1999
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/beytülmal> (01.04.2019).
- İbn Abdilhakem, Ebu'l Kasım Abdurrahman, *Fütûhu Mısır ve Ahbaruha*, thk. Charles E. Torrey, Leiden, 1920
- İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-Ikdu'l-Ferid*, thk. A. Emin, A. ez-Zeyn, İ. El-Ebyari, Kahire, 1969, IV
- İbn Kesir, Ebu'l Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994, VII
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, trs., III, Terzi, Zeki, Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidîn Döneminde Askeri Teşkilat, Samsun, 1990
- İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer, *Tarihu Medineti'l-Münevvere*, thk. Muhammed Şeltut, Cidde, 1973, III
- İbn Zenceveyh, Humeyd, *Kitabu'l Emvâl*, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad, 1986, III
- İbnü'l Esir, Muhammed eş-Şeybânî el-Cezeri, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1986, III
- Kal'aci, Muhammed Ravvas, *Mevsuati Fıkhı Osman b. Affan*, Kahire, 1983
- Malik b. Enes, *Muvatta' Tercemesi*, hazr. Abdullah Parlıyan, İstanbul, 2008
- Maverdi, Ebu'l Hasen Habîb, *el-Ahkâmu's Sultaniye*, çev. Ali Şafak, İstanbul, 1994
- Nüveyri, Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l Ereb fi Fünunü'l Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire, 1975, XIX
- Sallâbî, Ali Muhammed, Hz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi, çev. Ayhan Ak, İstanbul, 2016

- Suyuti, Celalüddin İbrahim, *Tarihu'l Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1988
- Taberi, Muhammed b. Cerir, *Tarihu't-Taberi*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Beyrut-Lübnan, b.t.y., I,
- Vaglieri, "Laura Veccia, Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, 1997, I
- Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevîler", *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, I
- Ya'kubi, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Vazih, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut, trs., II
- Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Harac*, thk. ve nşr. A. Muhammed Şakir, Kahire, 1347
- Yavuz, Yunus Vehbi, *İslâm'da Zekât Müessesesi*, İstanbul, 1984
- Yeniçeri, Celal, "Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, III
- Zeydan, Corci, *Medeniyeti İslamiyye Tarihi*, İstanbul, 1328, II

HZ. OSMAN'IN ÜMEYYEOĞULLARIYLA İLİŞKİSİ

İrfan Aycan*

Bu başlık altında incelenecek böyle bir konu herhalde Hz. Osman'ın yaşamı boyunca, doğup büyüdüğü, içinden çıktığı kabilesiyle ilişkisine değişik açılardan yakından bakmayı içerir olmalıdır. Arapların toplumsal hayatında kabile ve kabile asabiyetinin önemini hepimiz biliyoruz. Arapların pek çoğunun İslam'ı ve onun insanlardan taleplerini ne kadar önemsedikleri veya yaşadıkları, hoş görmediklerini ne kadar terk edebildikleri hususu özellikle Hz. Peygamber (s.a.v)'den sonraki dönemde pek çok alanda kendisini gösterir. Bu dönemde kan bağı yerine din bağı, kabile asabiyeti yerine İslam kardeşliğinin yerleştirilmesi konusundaki denge zaman zaman bozulmuş ve geçmişe ait terkedilmesi gereken değerler Müslümanları sarmalamaya başlamıştır.

İslam sadece tevhidî anlayışı yaymakla yetinmeyip, mevcut ortamdaki kabile sistemine dayalı düzenden çıkıp, sisteme dayalı bir evrensel kardeşlik anlayışını egemen kılmak istiyordu. Zira sürekli düşmanlık üreten dar kabile anlayışı yarımada yaşayan Arapları asırlarca birbirine hasım haline getirmişti. Fakat Müslümanlar Rasulullah'ın vefatıyla Peygambersiz topluma intibak etmekte zorlandılar. Üzeri küllenmiş gibi görünen kabile rekabetleri ortaya çıkmaya başladı. Geçmişte Mekke toplumunda etkin olan bazı kabilelerin mensupları, küçük ve etkisiz olan bazı kabilelerden kimselerin devlet başkanı ya da halife olmasına ciddi manada itiraz ettiler ve içlerlediler.¹ Bu içerlemeler kısa bir süre sonra yavaş yavaş meyvelerini vermeye başlamıştır.

Kendi açıklama ve uygulamalarıyla da ortada olan Hz. Osman'ın kabilesine yakın ve iltimaskâr davranışları İslam toplumunu dini, siyasi, sosyal ve kültürel açıdan ciddi manada derinden etkilemiştir. Derin kırılmaların yaşandığı o dönem olaylarıyla ilgili haberler büyük bilgi kirliliği içeren bir külliyatın da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kaynaklardaki bilgilerden birden fazla Hz. Osman karakteri ortaya koymak mümkündür. Bunların sebepleri konusunda sizlerin derin malumatı olmakla birlik-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, (I-IX, Beyrut, ?), IV, 97; Yakubî, *et-Tarih*, (I-II, Beyrut, ?), II, 126.

te, en önemli saikler, İslam'ın ortadan kaldırmaya çalıştığı kabilecilik ya da kabile asabiyeti, Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan yapılanmada tarafların geriye dönük algı çalışmaları ve üretimleri ile bu bilgileri ihtiva eden kaynakların değişik duruşların sergilendiği coğrafyalarda, çok sonraları metne dönüştürülmesinin de payı büyüktür.

Hz. Osman'ın Ümeyyeoğulları ile ilişkilerinin tezahürlerini kabilevi, siyasi ve ekonomik boyutlarda detaylandırırken daha iyi anlaşılması açısından konuyu klasik kronolojik tarzda, Cahiliyye'de, Hz. Peygamber döneminde, ilk iki halife döneminde ve halife olarak Hz. Osman ve Emevilerle ilişkisi şeklinde ortaya koymaya çalışacağız.

Hz. Osman'ın miladi 577 yılında Taif'te doğduğu belirtilir. Babası Af-fan b. Ebi'l-Âs, annesi Erva binti Kureyz'dir.² Babası Kureyş'in zengin tüccarlarından olup Ümeyyeoğullarına mensup iken annesi peygamberimizin halası Ümmü Hakim Beyza binti Abdulmuttalib'in kızı yani Haşimilerdendir. Aile Mekke'de meskûn olmasına rağmen niçin Taif'te doğduğu konusu incelediğimiz kaynaklarda belirtilmez. Ancak ailenin Taif'te yazlıkları, bağları bahçelerinin olduğunu, bunun yanında orada Sakif kabilesi ile de çok yakın akrabalıklarının bulunduğunu biliyoruz. Babasıyla birlikte ticari seferlere katıldığını, ticareti ondan öğrendiğini, babasının bir ticari sefer esnasında Şam'da -zamanı belirtilmeksizin- öldüğü anlatılır.

Hz. Peygamberin risaletini açıkladığı zamanlarda o 33 yaşını aşkın bir kimsedir. Hz. Ebu Bekir'in delaletiyle³ İslam'ı ilk kabul edenler arasında sayılır. Onun İslam'ı kabul ettiği sırada babasının hayatta olmadığı anlaşılıyor. Çünkü İslam'ı kabul etmesine en büyük tepki veren annesi Erva binti Kureyz ve amcası Hakem b. Ebi'l-Âs'tır. Öyle ki annesi onu yemeyi, içmeyi kesmekle yani ölüm orucuyla tehdit ederken, amcası da belki de İslam'a girenlerin faaliyetlerine iştirak etmemesi için onu bir yerde bağlı tutuyordu.⁴ Bütün bu yapılanlar onu İslam'dan döndüremedi.

Cahiliye döneminde Ebu Amr künyesiyle bilinen Hz. Osman, İslam'ı kabul ettiği sırada Mahzumoğullarının lideri Ebu Cehil b. Hişam'ın kız kardeşi Ümmü Hakim binti Esmâ ile evli olup Amr (bazı kaynaklarda Muğire) isminde bir çocuğu vardı. Hz. Osman Müslüman olunca bu hanımından ayrılmak durumunda kaldığı, çocuğun da annesinde bırakıldığı, akrabalarınca büyütüldüğü, Mekke'nin fethinden önce de öldüğü be-

² İbn Sa'd, *et-Tabakat*, (trc. I-XI, İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), III, 56 ; İbn Habib, *Kitabü'l-Muhabber*, (trc. Adem Apak- İsmail Güler, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), s. 33, 136 ; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (trc. Harun Bekiroğlu, Ankara, 2017), 401.

³ İbn Hişam, *es-Sire*, (thk. Mustafa es-Sakka ve ark. I-II, Mısır, 1955) , I, 250 ; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 58.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. III, 58 ; Belazuri, *Ensab*, I, 124.

lirtilir. Ayrıldığı eşi de yine Mahzumoğullarından Velid b. Abdışsems ile evlenmiştir.⁵ Zaten Ümeyyeoğulları ile Mahzumoğullarının birkaç nesildir müttefik olduklarını, bu ittifakı Mekke'nin fethine kadar güçlü bir şekilde devam ettirdiklerini hatta Hz. Osman'ın kardeşleri, çocukları ve torunlarını kapsayan aile çizelgesi ortaya konduğunda bu işbirliğinin evlilikler yoluyla devam ettiğini görüyoruz. Bu evliliklerin oranı % 70 civarındadır.

Hz. Osman'ın eşinden ayrılmasının İslam'a girmeyi kabul etmediğinden mi yoksa Mahzumoğullarının baskısından mı olduğu belirtilmezken çocuğun annesinde kalması sanki Ebu Cehil tarafının baskısının olduğunu gösterir. Eşsiz kalan Hz. Osman, Hz. Peygamber tarafından büyük kızı Rukiyye ile evlendirilerek⁶ ilk Müslümanlardaki birlik ve dayanışma ruhunu canlı tutmak amacıyla kendisine sahip çıkmıştır.

Hz. Osman'ın karakter olarak halim selim, yumuşak huylu, utangaç, sertlikten hoşlanmayan, şiddetten kaçınan hatta savaşlara hazırlık için önemli oranda maddi katkıda bulunmasına rağmen savaş ortamından haz etmeyen bir yapısı vardır. Hatta Mekke döneminin ilk yıllarında eziyet ve baskıların dozu arttıkça Müslümanlar bu durumdan kurtulmak için çareler arıyorlardı. Eziyet edenler o günün önde gelen Kureyş önderleri Mahzum ve Ümeyyeoğullarındandı. İşkenceler iyice artınca bazı sahabiler: "Ya Rasulallah, artık biz çoğaldık, bizden her on kişiye bir emir verseniz de, gece Kureyş'in ileri gelenlerinden birini yakalayıp cezalandırsak..." diye öneri getirdiler. Müslümanlar hatta Hz. Peygamber (s.a.v)'in bu tekliften memnuniyeti yüzünden okunuyordu. O zaman Osman b. Affan, ayağa kalkarak dedi ki: "Ya Rasulallah, oğullarımız, babalarımız, kardeşlerimiz var." Hz. Osman bu sözü birkaç defa tekrarlayınca yapılan teklifi Hz. Peygamber kabul etmedi.⁷ Ancak işkencelerin, baskıların ardı arkası gelmeyince korunamayan ve ailelerinden ciddi baskı gören bu kişiler için Habeşistan'a gitmeleri istendi.

Hakikaten Habeşistan'a ilk giden kabileye baktığımızda hicret edenlerin çoğu Ümeyyeoğulları, Mahzumoğulları ve onların müttefiklerine mensuptu. Osman b. Affan ve eşi Rukiyye, Halid b. Said b. El-Âs, Ebu Huzeyle b. Utbe b. Rebia b. Abdışsems ve eşi, Abdullah b. Cahş (Ebu Süfyan'ın damadı) ve eşi Ümmü Habibe Ümeyyeoğulları'ndan, Ebu Seleme

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. III, 56; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 12, 13.

⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. III, 56.

⁷ İbn İshak, *es-Sire*, (Hz. Peygamberin Hayatı ve Gazveleri), (trc. Ali Bakkal, İstanbul: Harf Yayınları, 2013), 267.

b. Abdilesed, eşi Ümmü Seleme ve diğerleri ile onların mütteliklerinden Ammar b. Yasir, Muattib b. Avf gibi Mahzumoğullarından kişiler vardı.⁸

Buradan anlaşılabilir Hz. Osman kendi ailesi ve mütteliklerine karşı bir eylem yapılmasına ısrarla karşı çıkarken, belki de işlerin daha da içinden çıkılmaz hale gelmemesi için Habeşistan'a gitmeyi tercih ediyordu. İkinci Habeşistan hicretinde de yine Hz. Osman kafiyledir. Peygamberimiz Mekke'de iken Hz. Osman'ı Abdurrahman b. Avf ile kardeşleştirmişti.⁹ Medine'ye hicretten sonra Abdurrahman b. Avf ile aralarındaki diyalog Hz. Osman'ın kız kardeşi ile evlenerek akrabalık ilişkisine dönüştü.¹⁰

Uzun süre Habeşistan'da kalması, Mekke'ye hicretten önce dönmesi ve ardından Medine'ye hicret etmesinden dolayı hicrete kadar Mekke'de Müslümanlar ve müşrikler arasında yaşanan hadiselerde Hz. Osman'ın adı yoktur. Hz. Osman, Medine'ye hicretinden sonra Peygamberimiz tarafından Ensar'dan Evs b. Sabit ile kardeşleştirildi.¹¹ Bu bilgi Evs'in kardeşleri Hassan b. Sabit ve Zeyd b. Sabit tarafından çok sevilmesini ve hilafetinde de Zeyd b. Sabit'in Medine'de hazine görevlisi olarak atanmasını anlamayı daha da kolaylaştırır sanırım.

Hz. Peygamber'in özellikle Medine döneminde yapılan hayır işlerinde ve düşmana karşı yapılan ordu hazırlıklarında elini cebine atan ve ciddi oranlarda yardımda bulunan Hz. Osman, yukarıda da bahsettiğimiz karakter yapısı nedeniyle şiddetten, ölümden ve belki de akrabalarıyla savaş ortamlarında karşılaşmaktan korkuyor ve sevmiyordu/ hoşlanmıyordu. Bu durum daha sonraki zamanlarda rakipleri tarafından haklı-haksız eleştiri konusu yapılmıştır. Fakat bunlardan bazıları doğru değildir. Mesela; Hz. Osman, Bedir savaşı esnasında Peygamberimiz tarafından hasta olan eşi Rukiyye'nin başında bırakılmış, hatta savaşın bitiminde eşi Rukiyye vefat etmiştir.¹²

Ama Uhud savaşında İslam ordusu bozulunca o kaçarak Medine'ye kadar gelir. Bu durum Kuran'da eleştirilir fakat Allah tarafından affedil-

⁸ Zühri, *el-Megazi*, trc. Muhammed Nur Akdoğan, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 87 ; İbn İshak, *es-Sire*, trc. 244-247; İbn Hişam, *es-Sire*, (trc. Hasan Ege, I-IX, İstanbul, 1985), I, 434; Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, (trc. Musa Kazım Yılmaz, İstanbul, 2016), 703; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 61.

⁹ Vakıdi, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 906 ; İbn Hişam, *es-Sire*, trc. IV, 284 ; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 66.

¹⁰ İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 285.

¹¹ İbn Hişam, *es-Sire*, trc. II, 143, 177 ; İbn Hibban *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 66 ; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. III, 59 ; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 66.

¹² İbn Hişam, *es-Sire*, IV, 217 ; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 141, 317 ; İbn Habib, *Kitabü'l-Muhabber*, trc. 274.

dikleri belirtilir.¹³ Bundan sonraki gazve ve seriyyelerin büyük kısmında Hz. Osman şehirde bırakılmıştır.

Uhud savaşından bir süre sonra Ümeyyeoğullarından azılı İslam düşmanı Muaviye b. Muğire b. Ebi'l-Âs Medine'ye gelerek daha yeni Peygamberimizin ikinci kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmiş olan Hz. Osman'ın evine sığınır, o da onu saklar. Sonra Hz. Peygamberden onun canının başışlanması konusunda ciddi manada gayret sarf eder, yalvarır, onun için şehri terk etmesi için üç gün mühlet alır. Fakat o kendisine verilen süreyi aşınca, şehri terk etmeye çalıştığı bir sırada Zeyd b. Harise ve Ammar b. Yasir tarafından okla vurularak öldürülür.¹⁴ Sanırım bu durum özellikle daha sonraki dönemlerde Ammar b. Yasir ile Hz. Osman arasındaki ilişkileri etkilemiştir.

Hudeybiye'de Peygamberimiz Kureyş'e Hz. Ömer'i göndermek istemesine rağmen, onun ısrarla: "Mekke'de benden daha şerefli, aşireti daha fazla daha güçlü olan birisini sana önereyim mi ya Rasulullah!" diyerek Hz. Osman'ı işaret etmesi önemlidir.¹⁵ Mekke'de Hz. Osman'ı karşılayan ve onu himayesine alıp Kureyş'le görüşmelerini sağlayan Ümeyyeoğullarından Eban b. Said b. El-Âs olmuştur.¹⁶ Yine Kureyşlilerin, yapılacak anlaşma metnini kaleme alacak olan kişiler arasında Hz. Osman'ı zikretmeleri de dikkate değer bir husustur.¹⁷

Mekke'nin fethi gününde Sa'd b. Ubade (Hazrec lideri) elinde Rasulullah'ın sancağıyla: "Ey Eba Süfyan, bugün şiddetli savaş günüdür, bugün haramlar helal olur. Bugün Allah Kureyş'i zelil etmiştir" dedi. Ebu Süfyan Peygamberimize: "Ben kavmim konusunda sana yalvarıyorum... sen akrabalarına en yakınlık gösterenisin" dedi. Abdurrahman b. Avf ve Hz. Osman: "Ey Allah'ın Resulu, Sa'd'ın Kureyş'e saldırmayacağına güvenemiyoruz" dediler. Resulullah, Sa'd'ı azlederek yerine oğlu Kays'ı getirdi ve sancağı ona verdi.¹⁸ Zaten Hz. Peygamber Mekkelilere zarar verilmemesi için talimatını vermişti. Ama Hz. Osman'ın öne çıkarak Kureyş'e ya da yakın akrabaları olan o günkü Kureyş yöneticilerine bir zarar gelmesini istememesi onun duygularını bize yansıtır. Hz. Osman'ın akrabalarına tutkusu bundan sonra biraz daha belirginleşir.

Mekke'nin fethi günü yakalanıp idam edilecekler arasında olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, başlangıçta Müslüman olmuş, okuma yazma

¹³ Âli İmrân/153-156 ; Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 257, 345, 550; İbn Habib, *Kitabü'l-Muhabber*, trc. 208.

¹⁴ İbn Hişam, *es-Sire*, trc. III, 302; Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 301, 302.

¹⁵ Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 513.

¹⁶ İbn Hişam, *es-Sire*, trc. IV, 433.

¹⁷ Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 522.

¹⁸ Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 690.

bilmesi dolayısıyla vahiy kâtibi olarak görevlendirilmişti. Fakat o ayetleri bilerek yanlış yazıyordu. Resulullah bunu fark edince irtidat ederek Mekk'e'ye kaçtı. Fetih günü o, Hz. Osman'a ulaştı. Onun sütkardeşiydi. Suçunu biliyordu ve öldürüleceğinden korkuyordu. Tövbe ettiğini söyledi. Hz. Osman onu yanına alarak peygamberimizin yanına geldi ve : "Ey Allah'ın Resulü, onun annesi beni sırtına alıp onu yürütüyordu, sütü ondan kesip beni emziriyordu, onu bırakıp beni seviyordu, onu bana bağışla" dedi. Resulullah ondan yüz çeviriyor fakat Hz. Osman ısrarla tekrarlıyordu. Hiç hoşuna gitmese de onu affettiğini söyledi.¹⁹

Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi meselesinde Hz. Osman'ın olmasa da Ümeyyeoğullarının göstermiş oldukları bazı tepkiler vardır. Kureys içinde önemsiz, zayıf bir kabile olarak gördükleri Teym'den Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi, Yemen'de resmi görevleri olan bazı Emevi ailesi üyelerini hatta Halid b. Said b. Ebi'l-Âs'ı görevinden istifa etmeye kadar vardırmıştı.²⁰ Öte yandan Ebu Süfyan'ın Hz. Peygamber'in cenazesi başında olan Hz. Ali'ye Hz. Ebu Bekir'e biat edilmesini hazmedemeyerek tahrikar bir ifadeyle, Kureys'i harekete geçirip ne kadar asker isterse onu temin edeceğini belirtmesi bu konuda Ümeyyeoğullarının ne kadar rahatsız olduklarını gösterir.²¹ Tabi ki Hz. Ebu Bekir ve ondan sonra iş başına gelen Hz. Ömer, göstermiş oldukları ideal yönetim tarzlarıyla, değişik saiklerle itirazda bulunanları mahcup etmişler, toplumun tamamının yöneticileri olmuşlardı.

Hz. Osman'ı, ilk iki halife döneminde, Peygamberimizin yürüyüşünü taklit ettiği, Müslümanların sırrını düşmanlarına ifşa ettiği, hatta eşiyile birlikte iken evini gözetlediği için Taif'e sürgüne gönderdiği Hakem b. Ebi'l-Âs'ı Medine'ye getirme çabası içerisinde olduğunu görüyoruz.²² Demek ki her iki halife döneminde de geçmişte bazı kabiledaşları için yapmış olduğu gibi girişimlerde bulunmuş, her iki halife de "Resulullah'ın sürgün ettiği bir kişiyi bizim geri getirmemiz ne haddimize" diyerek kabul etmemişlerdir.

Özellikle iki halifenin seçiminde hafiften kabile asabiyetinin uç verdiğini gören Hz. Ebu Bekir, vefat etmeden önce böyle bir şeye mahal ver-

¹⁹ Zühri, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 80 ; İbn Hişam, *es-Sire*, trc. IV, 69, 70 ; Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 716 ; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 252.

²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. IV, III ; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, (thk. Ali Muhammed el-Bicavi, I-IV, Kahire, ?), II, 422, 423.

²¹ Belazuri, *Ensab*, I, 588 ; Yakubî, *et-Tarih*, II, 126 ; Taberi, *et-Tarih*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, ?), III, 209.

²² Yakubi, *et-Tarih*, II, 164 ; Zehebi, *Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaut, I-XXV, Beyrut, 1988), II, 108 ; İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe*, (thk. Ali Muhammed el-Bicavi, I-VIII, Beyrut), 1992, II, 104, 105.

memek için belli istişarelerden sonra Hz. Ömer'i tavsiye etmiş, o da yönetimi esnasında kabile asabiyeti ile ilgili hiçbir taviz vermemişti. Kendi kabilesine hatta bazı hırslı Haşimilere²³ yönetim kadrosunda hiç yer vermemiştir. Hz. Ömer vefatından önce kendisinden bir isim tavsiyesinde bulunmasını isteyenlere Ensar'ı dışarıda bırakarak tamamı Kureyş kabilesine mensup, Hz. Osman, Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'ın isimlerini verdi. Hz. Ömer'e göre Kureyş toplumunun en önde gelen bu kişilerinin dahi bir takım zaaf-ları vardı.²⁴ Aralarından birini halife seçmelerini istiyordu. Aslında bu altı kişilik grubun yapısı yakından incelendiğinde Hz. Osman, Mekke döneminde beri kardeşliği ve kız kardeşinin kocası Abdurrahman b. Avf ve onun amcaoğlu Sa'd b. Ebî Vakkas²⁵ bir taraf, birbirleriyle bacanak olan Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah bir taraf, diğer yandan Hz. Ali ise bir taraftı. Bu tablodan Hz. Osman'ın çıkacağı çok açık ve nettir. Hz. Ömer'in neden böyle bir tercihte bulunduğunu, diğer Arapları dışarıda bıraktığını anlamakla birlikte 23 yılda oluşan çekirdek kadroda niye Ensar'a hiç yer vermediğinin izahı biraz zor bir iştir. Herhalde bir arkadaşımızın deyimiyle Hz. Ömer'in tercihi Hz. Osman idi. Fakat o, onun bir şura heyeti marifetiyle ortaya çıkışını sağlamak istiyordu²⁶ diyebiliriz.

Hz. Osman'ın halife seçilmesine Emevilerin tavrı kabın dışına taşacak kadar sevinç olmuştur. Ebu Süfyan'ın Ümeyyeoğullarını toplayarak yönetimin kendilerine geçtiğini, yönetimi kimseye bırakmayıp çocuklarını varis kılacaklarını²⁷ beyan etmesi bu işi çok arzuladıklarını göstermektedir. Tabiri caizse Mekke'nin fethiyle ellerinden çıkan yönetimi yeniden ele geçirmişlerdi. Ümeyyeoğullarının bu sevinci burada kalmamıştır. Kuvvetle muhtemel halife Hz. Osman'a yapmış oldukları telkinlerle bir iki yıl gibi kısa bir süre sonra İslam toplumunun eyalet yöneticilerinin değiştirilmesine başlandı.

- H. 26 (647) yılında Kufe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas azledilerek yerine Hz. Osman'ın anne bir kardeşi Velid b. Ukbe tayin edildi. Görev değişimi esnasında Sa'd'ın Velid'e: "Bu göreve gelmek için senin zekan mı arttı yoksa biz mi ahmaklaştık?" diye sorduğunda Velid'in: "Bu bir mülktür, mülk bir gün birisi tarafından, ertesi gün birisi tarafından alınır" deyince Sa'd: "Sizler bu görevleri artık bir mülk haline

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. III, 64 ; Belazuri, *Ensab*, V, 28.

²⁴ Yakubî, *et-Tarih*, II, 160, 161.

²⁵ Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. 906.

²⁶ Mehmet Azimli, *Hz. Osman*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 28.

²⁷ Belazuri, *Ensab*, V, 19 ; Mes'udi, *Murûc*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, I-IV, 1973), II, 352.

getirdiniz" der."²⁸ Şikâyetler üzerine Hz. Osman onu h. 30'da (650) azlediyor ve yine 29 yaşındaki yakını Said b. El-Âs'ı tayin ediyor.

- H. 27 (647) yılında Mısır valisi Amr b. El-Âs'ı azlederek yerine süt-kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i tayin etti.²⁹
- H. 29 (649) yılında Ebu Musa el-Eşari'yi azlederek yerine 25 yaşındaki dayısının oğlu Abdullah b. Amir'i Basra'ya tayin etti.³⁰
- Azerbeycan bölgesi valiliğine de dünürü (kızını kendi oğluna almış) Eş'as b. Kays'ı tayin etti.³¹
- Yakın akrabası Muaviye ile ilgili inisiyatifi de onun yönettiği bölgeyi daha da genişleterek Havran, Kinnesrin, Humus ve Hama şehirlerini de onun yönetimine katmak olmuştur.³²

Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak daha da önemli Peygamberimizin Taif'e sürgüne gönderdiği ve ilk iki halifenin de onun kararını uygulamaktan geri adım atmadığı Hakem b. Ebi'l-Âs ve oğlu Mervan'ı Medine'ye getirmesi ve kendisinin de damadı olan Mervan'ı çok önemli bir makam olan devlet kâtipliği görevine atamasıdır.³³ Hz. Osman bu atamaları ister kendi arzusuyla yapsın isterse kabilesi Ümeyyeoğullarının baskısıyla, bu tablo onun mensubu olduğu kabilesiyle ilişkilerini çok açık ve net olarak ortaya koymaktadır. Başkalarının onun kabilesine çok düşkün olduğunu dile getirmelerinin yanında³⁴, o da icraatlarıyla bu durumu pekiştirmiştir.

Özel yaşamları, İslam'ı ne kadar özümstedikleri ve ancak Mekke'nin fethi sonucu teslim olmaları nedeniyle sürekli eleştiriye tabi tutulan ve özellikleri sadece Ümeyyeoğullarına mensubiyet olan bu kişiler, bir de yapmış oldukları icraatları nedeniyle toplumsal hayatı ve dengeleri tamamen alt üst etmişlerdir. Hz. Osman'ın takip etmiş olduğu bu tayin politikası Hz. Peygamberin ve ondan sonra gelen iki halifenin uygulamalarıyla hiç uyuşmuyordu. Onların kabile asabiyetini ortadan kaldırmaya yönelik ve toplumun her kesimini içine alan ehliyet, liyakat ve istişareye dayalı bir sistem oluşturmaya matuf icraatları bir kenara itilerek devlet

²⁸ Taberi, *et-Tarih*, IV, 241.

²⁹ Belazuri, *Futûh*, (trc. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013), 255 ; Yakubi, *et-Tarih*, II, 164 ; Taberi, *et-Tarih*, IV, 256, 257.

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. VII, 47 ; Taberi, *et-Tarih*, IV, 264 ; İbn Hibban, , *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 406.

³¹ Dineveri, *Ahbaru't-Tıval*, (trc. Zekeriya Akman, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 220.

³² Taberi, *et-Tarih*, IV, 289.

³³ İbn Kuteybe, *el-Mearif*, (thk. Servet Ukkâş, Mısır, 1959), 154 ; Belazuri, *Ensab*, I, 151 ; İbn Kudame, 182 ; Yakubi, *et-Tarih*, II, 164.

³⁴ Zühri, *el-Megazi*, trc. 134, 135, 164, 167 ; İbn Kuteybe, *el-İmame*, (trc. Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 53 ; İbn Hibban, , *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. 411.

yönetimi tek bir kabilenin emrine verilmiştir. Bu tutum ve davranışlar daha büyük çoğunluğu hayatta olan Muhacir ve Ensar'ın ve diğer Müslümanların ciddi tepkisine sebep olmuş ve Hz. Osman'a karşı tavır almışlardır. Hele hele devlet imkânlarının peşkeş çekilmesi ve Ümeyyeoğulları mensubu kişilere hazineden paralar verilmesi bardağı taşıran son damla olmuştur.

Eleştiri konusu olan yakınlarına maddi menfaatler sağladığı hususları arasında:

- Kuzey Afrika'da Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in gerçekleştirdiği fetihlerin ardından elde edilen ganimetin 1/5'inin Medine'de, dağıtımında güçlük çekilmesi nedeniyle ihale yoluyla bir devlet görevlisi olan Mervan'a satılması ve Mervan'ın da ödemesi gereken büyük bir meblağı ödememesi³⁵, yine Fedek arazisini Mervan'a tahsisi³⁶,
- Mervan'ın Medine çarşısında görevli kardeşi Haris b. Hakem'e ve babası Hakem'e hazineden önemli miktarlarda hibede bulunması, (Haris'e zekât develerinden, babasına da para vermiştir.)³⁷
- Damadı Abdullah b. Halid b. Üseyd ve Kufe valisi tayin ettiği Said b. Âs'a Basra hazinesinden yine büyük meblağda bağışta bulunması³⁸ vardır.

Bu listeyi artırmak mümkündür ancak meselenin anlaşıldığı kanaatindeyim. Devlet malıyla akrabalarının kayırılması, -her ne kadar bu konuda savunma içinde olanlar varsa da- doğru, hukukî ve İslamî olmayan bir durumdur. Hz. Osman'ın Hz. Peygamber Kureyş'e yardımında bulunurdu ve onları öncelerdi, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de akrabalarına yardımında bulunmamalarının kendilerini ilgilendirdiğini, sıla-i rahmi kendisinin bu şekilde anladığını beyan etmesi³⁹ yaptıklarını meşru gördüğünü, yakınlarına iltimas geçebileceğini bize anlatmaya çalışmaktadır. Kaldı ki devlet malını hiç akrabası olmasa dahi kimseye bu şekilde dağıtmasının da doğru olmaması gerekir.

Devlet malını yani bütün topluma ait bu malları bu şekilde yakınlarına vermesi Basra ve Medine'deki hazine görevlilerini vicdanen rahatsız etmiş, İbn Mes'ud ve Abdullah b. Erkam "biz sizin ailenizin hazine bekçisi değiliz" diye tepki göstererek görevlerinden ayrılmışlardır.⁴⁰

³⁵ Belazuri, *Ensab*, V, 28 ; İbn Kuteybe, *el-İmame*, 62, 63.

³⁶ Belazuri, *Ensab*, I, 151 ; İbn Kudame, 182 ; İbn Kuteybe, *el-Mearif*, (thk. Servet Ukkâşe, Mısır, 1959), 195.

³⁷ Belazuri, *Ensab*, VI, 136, 137.

³⁸ İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 195 ; Yakubî, *et-Tarih*, II, 164.

³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, trc. III, 68.

⁴⁰ Yakubî, *et-Tarih*, II, 168, 169.

Hız. Osman, Medine'de istifa eden Abdullah b. Erkam'ın yerine hicrette evine yerleştiği Evs b. Sabit'in kardeşi Zeyd b. Sabit'i tayin etmiştir.⁴¹ Hız. Osman'ın kabilesine dayandırdığı yönetim siyaseti onun etrafının boşalmasına, Muhacirîn'in, Ensar'ın ve diğer Müslümanların kendisinden uzaklaşmasına ve yönetimde denetime izin vermeyen, itirazlara kulak tıkayan ısrarlı tutumu büyük bir kaosa yol açtı. Kendisinin göreve getirdiği ve hayatı pahasına desteklediği Emevi ailesi mensubu yöneticiler, sorunların üstesinden gelmek yerine muhalefet edenlerin bastırılması, sindirilmesi, sürgüne gönderilmeleri, maaşlarının kesilmesi gibi daha çok kendi konumlarını muhafazaya yarayan önerilerde bulunuyorlardı. Medine'de olan bitenlere uzaktan bakıyorlardı. Hatta Hız. Osman'ın bazı görevlilerinin mesela Zeyd b. Sabit'i, Ensar'a çağrıda bulunduğunda: "Siz Allah'a ve onun elçisine yardım ettiniz, öyleyse Peygamberimizin halifesine de yardım ediniz" demiş, Ebu Eyyub el-Ensarî'nin "Sen yardım et ona, çünkü sana çok hurma ağacı verdi"⁴², Sehl b. Huneyf'in de; "Osman seni Medine'nin hurmalarıyla doyurdu" diye cevaplamaları gerçekten acıklı bir durumda olduğunu gösteriyor. Onu koruması gerekenler korumuyor, her şeyden dışlanan, horlanan insanlardan yardım dileniliyordu. Bu karşılıksız sevgisi maalesef Hız. Osman'ı ölüme kadar götürdü ve İslam tarihinde tedavisi mümkün olmayan yaraların açılmasına sebep oldu.

Kısacası Hız. Osman, karakteri, kabile sevgisi ve icraatları itibarıyla sadece hilafeti döneminde değil ta bi'setten itibaren kendi kabilesinin defolu insanlarına kefil olmuş, hilafetinde de Ümeyyeoğullarının Mekke'nin fethiyle ellerinden kaçırdıkları yönetimi, büyük oranda Ümeyyeoğullarına teslim ederek yönetimin bir müddet sonra tamamen Ümeyyeoğullarının eline geçmesine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Murat, Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 205.
- Azimli, Mehmet, Hız. Osman, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, I, thk. Muhammed Hamidullah, Mısır, 1959. III, thk. Muhammed Bakır el-Mahmudi, Beyrut. IV, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1979. V, thk. S. D. F. Goikin, Jaruselam, 1936
- Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, trc. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul, 2013.
- Dineveri, *Ahbaru't-Tıval*, trc. Zekeriya Akman, Ankara, 2017.
- İbn Abdilber, *el-İstîâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî, I-IV, Kahire, ?, .
- İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, trc. Adem Apak-İsmail Güler, Ankara, 2018.

⁴¹ Belazuri, *Ensab*, V, 58, 59; Yakubî, *et-Tarih*, II, 168, 169.

⁴² Belazuri, *Ensab*, V, 78; Taberi, *et-Tarih*, IV, 425-430; İbn A'sem, *el-Futuh*, (I-IV, Beyrut, 1986), I, 422.

- İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî, I-VIII, Beyrut, 1993.
- İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. Harun Bekiroğlu, Ankara, 2017.
- İbn Hişam, *es-Sire*, (thk. Mustafa es-Sakka ve ark. I-II, 1955, Mısır). trc. Hasan Ege, I-IV, İstanbul, 1985.
- İbn İshak, *es-Sire*, (Hz. Peygamberin Hayatı ve Gazveleri) trc. Ali Bakkal, Harf Yay., İstanbul, 2013.
- İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, trc. Cemalettin Saylık, Ankara, 2017.
- İbn Kuteybe, *el-Mearif*, thk. Servet Ukkâşe, Mısır, 1959.
- İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, I-IX, Beyrut, ?, trc. I-XI, Siyer Yay., İstanbul, 2015.
- İbn. A'sem, *el-Futuh*, I-IV, Beyrut, 1986.
- Mes'udî, *Murûcü'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, I-IV, 1973
- Taberi, *et-Tarih*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut.
- Vakidî, *Kitabu'l-Megazi*, trc. Musa Kazım Yılmaz, Harf Yay., İstanbul, 2016.
- Yakubî, *et-Tarih*, I-II, Beyrut, ?.
- Zühri, *el-Megazi*, trc. Muhammed Nur Akdoğan, Ankara, 2016.

SAHABENİN HZ. OSMAN'I ELEŞTİRİSİ

Cahit Külekçi*

ÖZET

Hiz. Osman dönemindeki siyasi, kısmen de olsa sosyo-kültürel ve mâlî hâdiseler, birbirinden oldukça farklı düzlemlerde ve zaman zaman da ideolojik yaklaşımlar altında ele alınarak tartışılmıştır. Kimi görüş sahiplerine göre Osman b. Affân, sahabeyi göz ardı eden ve hatta onların görüşlerini önemsemeyen, akrabaları olmadan harekete geçemeyen, liyâkatsiz valiler atayan, beytu'l-mâli kendi istekleri doğrultusunda harcayan, hatta sahabenin emvâlini müsadere etmekten çekinmeyen oldukça basiretsiz bir devlet yöneticisidir. Kimilerine göre ise Hiz. Osman neticede bir halifedir ve eleştirildiği noktalarda halife tanımı altında hareket serbestiyeti vardır. Bu iki karşıt görüşün dışında, hemen hemen her konuda olduğu gibi iki ucu mutedil olarak nitelendirilebilecek bir satıhta birleştiren görüş sahipleri de bulunmaktadır. Bunlara göre ise Hiz. Osman, zaman zaman hatalar yapmıştır ancak onun bu şekilde öldürülmesini gerektirecek bir durum yoktur. Biz tebliğimizde, ifade ettiğimiz görüş sahiplerinin eleştirilerle ilgili önermelerini de dikkate alarak, sadece sahabenin Hiz. Osman ve dönemindeki hâdiselere ilişkin eleştirilerini aktaracak, tebliğimizin sonunda da bu eleştirilerin mahiyetini önceki dönemlerle kıyasla ortaya koymaya çalışacağız. Burada hemen ve açıkça ifade etmeliyiz ki, kanaatimize göre dönemin olayları çerçevesinde Hiz. Osman'ın azlini veya öldürülmesini gerektirecek ciddi bir durum bulunmamaktadır. Kaldı ki Hiz. Osman'ın pek çok uygulamasının arka planında, halifenin gerek Resûlullah (as) döneminden ve gerekse Resûlullah'ın (as) vefatından sonraki dönemlerde yaşananlardan elde ettiği tecrübî birikiminin doğrudan etkili olduğu görülecektir.

GİRİŞ

Tarih, belirli bir sisteme sahip ilim dalı olmasına rağmen tarihin tecrübe edilebilir, deneysel yönü yoktur. Hangi hâdisenin, ne şekilde sonuç verebileceği önceden kestirilemediği gibi şartların değişmesi halinde hangi olayın ne şekilde yön değiştireceği de tahmin ya da muhtemel sonuçlar üzerine tarihî hüküm bina edilemez.

---

* Doç Dr., İzmir Katip Çelebi Üniv. İslami İlimler Fak. cahitkulekci@gmail.com

Tarihî hadiseler, gerçekleştiği dönemin şartları altında, sonuçlarıyla birlikte değerlendirilir ve her olayın kendi dönem şartları içerisinde özgün unsurlar ihtivâ ettiği her hâl u şartta kabul edilir. Bu muhteviyatın gereğinin aksine bir yöntem izlenmesi, günümüz yargılarıyla, kavramlarıyla, değerlendirme biçimleriyle bundan yüzlerce yıl önce gerçekleşmiş hadiselerin tasvir edilmesi, derinlemesine ve kuşatıcı biçimde tetkik edildiği iddiası söz konusu olsa dahi, birtakım anakronik sorunlara sebep olur.¹ Bu da hiçbir tarihçinin göz ardı edemeyeceği ciddi bir tehdittir. Daha açık ifadeyle Hz. Ömer döneminde doğru/ geçerli olan bir uygulama, Hz. Osman döneminin şartları çerçevesinde isabetli olmayabilir. Hz. Osman'ın kendi dönemindeki siyasî tasarrufları, Selçuklular dönemi için örnek teşkil etmeyebilir. Bunlardan farklı olarak Osmanlı padişahı II. Mahmut gerekli gördüğü takdirde, kendi döneminin şartları gereği Hz. Ebû Bekr dönemindeki bir uygulamayı, kendi döneminin şartlarına uygun hale getirerek yeniden hayata geçirebilir.

Aktardıklarımız tarihsel akışın kendi doğası içerisinde kabul edilebilir durumlardır ve her türlü neticesiyle mutlaka söz konusu dönemsel şartlar çerçevesinde anlamlandırılır.

Öte yandan tarihî meselelerin tarih üstü normlar gibi düşünülmesi ya da bir başka alanın kavramlarıyla izah edilmeye çalışılması, hatta bir aşamadan sonra itikat sorunu gibi ele alınarak olayların gelişim ve sonuçlarının fikhî alana sirayet ettirilmesi, ideolojik saplantıların tarih okumalarına doğrudan müdahalesi hakikate erişimi imkânsız hale getirecektir. Bu tuhaf durum yalnızca anlamdan yoksun, tanımlanamayan, kronolojik açılmadan ibaret kısıtlı bir tarih görüşünü öne sürecektir, dolayısıyla bilhassa geçmişteki hâdiseleri inceleyenler kısıtlı bir çerçevede hareket etmek zorunda kalacaklardır.

Bir çeşit bilim ve gelenek arasındaki bu söz konusu çatışma daha ileri düzeyde kaçınılması mümkün olmayan derin toplumsal ayrılıkları da beraberinde getirerek, usûlden uzak sentezlerle elde edilen sonuçlar belki doğru lâkin çok daha dar soruların cevabını oluşturacaktır. Netice itibariyle biz tebliğimizde, en azından aktardıklarımız çerçevesinde, tarih usulünün genel karakterine uygun olarak meseleleri ele alacağımızı ve buna göre bir takım çıkarımlarda bulunacağımızı beyan ediyoruz.

1. Yönetim Sorunu

Gerek sahabe dönemi ve gerekse sahabe sonrası iktidar mücadelelerin karakterlerine bakıldığında, her dönemin hâkim gücünün, mevcudiyetleri-

¹ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 8, 9.

ne meşrûiyet kazandırabilmek için tarihî birikimlere/ verilere, önceki uygulamalara, geleneğe ve hatta zaman zaman nasslara dahi müracaat ettiği görülebilir.² Belki de bu durum kendi süreci içerisinde son derece doğal bir takım nedenlere de dayanabilir. Ancak şurası kesindir ki, Resûlullah (as) zamanında, hatta öncesinde de var olan ve daha sonra sahabe dönemine miras kalan siyasî koşullar, Resûlullah'ın (as) vefatı ile birlikte farklı söylemlerle yeni bir çehre kazanıvermişti. Anlaşılan Resûlullah'ın (as) vefatında olduğu gibi sahabe, bu yeni siyasî söylemlere karşı da hazırlıksızdı.³

Öte yandan açıkça vurgulamalıyız ki toplumda karşılaşılan sorunları tartışmasız, mutlak biçimde çözüme kavuşturan Resûlullah (as) artık yoktu, vefât etmişti ama din tamamlanmıştı ve bundan kimse şüphe duymuyordu. Vâkıa dinin prensipleri de, henüz yeni Müslüman olanlarla ve son derece müttaki Müslüman gibi görünmeyi prensip edinen münafık zümreyi bir tarafa bırakacak olursak,⁴ en canlı haliyle neredeyse herkes tarafından benimsenmiş görünüyordu.

Tartışmalar olmasına rağmen kanaatimize göre Resûlullah (as) ne geniş zamanda ne de vefatından hemen önce Arap siyasî zihin yapısına da uygun olarak, kendisinden sonra toplumun liderliğini üstlenecek bir vekil ya da vâsî bırakmamış, bu konuda herhangi birini açık ya da kapalı bir şekilde tavsiye etmemişti. Tekrar vurgulamak gerekirse, Arap örfü de zaten bunun bu şekilde olmasına uygundu⁵ ama bu uygunluk elbette sonsuza kadar geçerliliğini korumak durumunda da değildi.

Henüz peygamberin cenazesi dahi defnedilmeden sahabenin, Sakîfe'de iktidar hususunda tartışmaya girişmiş olması⁶ da söz konusu zihin yapısı bağlamında değerlendirilmelidir. Zira Arap toplumunun geleneğinde kabile reisinin ölümüyle birlikte derhal yeni bir liderin tayin edilmesi gerekiyordu ve öyle de olmuştu. Gerçekte Hz. Ebû Bekr, tüm tartışmaların ötesinde peygamberden sonra Müslüman toplumun lideri konumundaydı ve Hz. Ömer gibi otoriter kimlikler başta olmak üzere çoğunluk konunun hızlı bir şekilde tartışma zemininden uzaklaştırılması kanaatini taşıyordu.⁷ Nitekim toplumsal karmaşanın önlenebilmesi açısından da bu kanaatin önemi ortadaydı.

² Özellikle mezhebî farklılıkların siyasî alana sirayet etmesiyle birlikte nassların yorumlanma biçimlerinde mühim değişiklikler izlenmiştir. Bkz. Muhammed Mescid-i Cami, *Ehl-i Sümmet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, Çevr. Ejder Okumuş, İstanbul 1995, s. 18, 19 vd.

³ M. Sait Hatipoğlu, *Hilafetin Kureysliliği İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara 2005, s. 57.

⁴ Münafıklar hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, İstanbul 2016.

⁵ Arapların siyasî örfleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap Siyasal Aklı*, Çevr. Vecdi Akyüz, İstanbul 2018.

⁶ Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'r-Ridde*, Beyrut 1990, s. 33.

⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 36.

Resûlullah (as) kendisinden sonra vekil bırakmamış, toplumun yönelmesi hususunda kimseyi tavsiye etmemişti ancak Hz. Ebû Bekr, yaptığı istişareler neticesinde Hz. Ömer'i, yönetim anlamında kendi yerine emîrül-mü'minîn olarak tayin edebilmişti.⁸ Çünkü dönem de şartlar da değişmişti ve kadîm Arap örfünün bu bağlamda değişimi gerekli hale gelmişti.

Hz. Ömer de, ilk halifenin seçimi esnasında yaşanan tartışmaların yeniden yaşanmasını istemediğinden olsa gerek, altı kişilik bir şûra heyetine yetmiş iki saatlik süre içerisinde kendi aralarından birini halife seçmelerini istemişti.⁹ Nihayetinde Hz. Osman ve sonrasında Hz. Ali'nin halifeliği gerçekleşmişti.

İlk dört hatta Hz. Hasan'la birlikte ilk beş halifenin iktidara geliş biçimi, bir önceki gibi olmamıştı. Çünkü şartlar sürekli değişiyor, son derece doğal bir biçimde toplumu yönetenler de yönetilenlere farklı muhteviyatta çözüm önerisi sunuyordu.

Halifeleri iktidara taşıyan mekanizma farklı da olsa, halifelerin tavsiye veya tercih edilmesinde/ seçilmesinde ortak bir hareket noktası bulunuyordu. Bu nokta ise etnik kimlik özelindeydi ve toplumun iradesi de Kureyş'in yönetim kademesini elinde tutmasını görmezlikten gelmiyordu. Şu ya da bu şekilde Ensâr'ın konu çerçevesindeki itirazlarının kısa sürede sonlanması, çok erken bir dönemde yaşanabilecek muhtemel karışıklıkları önleyen bir durum olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir ifadeyle Kureyşlilerin yönetim konusundaki iddialarının kısa denebilecek bir sürede Ensâr tarafından kabulü, meselelerin çok daha farklı biçimde gelişmesinin önünde bir engel teşkil etmişti ki sonraki süreçte yaşanan iktidar mücadeleleri ile sonuçları, bu tespitimizin delillerini içinde barındıracaktır.

2. Hz. Osman Dönemi: Zirve ve Duraklama

Konuyla ilgili pek çok farklı görüşün bulunduğunu takdir etmekle birlikte Resûlullah'ın (as) vefatından sonra temel sorunun toplumun kim tarafından değil, kimler tarafından yönetileceği olduğunu görmek önemlidir. İlk aşamada yapılan tartışmalar belki de meseleyi Kureyş merkezli bir siyasi kavmiyetçiliğe doğru götürmüştü ama hemen sonraki dönemlerde bu hususun çok da gündeme getirilmemiş olması, dönemsel faktörlere bağlı olarak sahabenin çoğunluğunun imâmet konusundaki Kureyşlilik ısrarının isabetli olduğunu göstermekteydi.

Mekke'nin yönetiminde söz sahibi olan Kureyş'in iki büyük kabilesi Benî Hâşim ile Ümeyye'nin de yönetim konusundaki tecrübeleri, elbette söz konusu durumu destekler mahiyettedir.

⁸ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut tz, III, 429.

⁹ Taberî, *a.g.e.*, IV, 228.

Bu konudaki temel güçlük Kureyş dışı kabilelerin, doğrudan halifele-
rin şahıslarına karşı yönelttikleri eleştirel yaklaşımları ya da iktidardan pay
kapabilme faaliyetleri değildir. Esasında Benî Hâşim ile Ümeyye arasındaki
üzeri tozlu tarihî rekabet, Hz. Ömer'in vefatıyla birlikte tekrar biçimlenmiş/
biçimlendirilmiş ve bu paralelde gelişmiştir.¹⁰ Zira Hz. Ömer'in belirlediği
şûrada halifelige en yakın adaylardan Hz. Osman Benî Ümeyye'nin, Hz. Ali
de Benî Hâşim'in temsilcisi konumundaydı ve konu şahıstan ziyade halife-
lik makamıyla ilgili olduğu için de temel güçlük burada belirginleşiyordu.

Hz. Ömer'in tayin etmiş olduğu, Arapların siyasi geleneğinde olma-
yan, altı kişilik şûra heyetinin kriterleri bağlamında yapılan değerlendirmeler
neticesinde Hz. Osman'ın halifeliği gerçekleşmişti. Hz. Ömer, şûranın
verdiği karar kabul etmeyecek olanlarla ilgili sözleri esasında meselenin
sosyolojik boyutuyla da ilgilidir.

Yetmiş iki saat içerisinde karar veremezlerse şûradakilerin tamamının
öldürülmesi ya da şûranın kararını tanımayanların öldürülmesi gibi iki
ciddi husus belki o dönemde tartışılmamıştı, gündemi meşgul etmemişti.
Ancak Hz. Osman'ın halife olduktan sonraki uygulamaları karşısında sa-
habenin veya sahabe olmayan Müslümanların halifeye karşıt tavırları, Hz.
Ömer'in ne kadar basiretli bir devlet adamı olduğunun açık göstergelerinden
birisidir.

Öte yandan Hulefâ-yı Râşidîn dönemiyle ilgili olarak yapılan araştı-
rılmaların neredeyse tamamının Hz. Osman dönemini iki farklı dönem halin-
de inceliyor olması da dikkate değer bir durumdur. Buna göre Hz. Os-
man'ın iktidarının ilk altı yılındaki uygulamaları son derece başarılı ama
ikinci altı yılındaki uygulamaları onun gerçekleştiği şekilde öldürülmesini
gerektirecek (!) kadar hatalarla doludur.

Hz. Osman'ın ilk altı yıl içerisindeki atamış olduğu bürokratlarla elde
ettiği başarılar neticesinde bu dönem zirve dönemi olarak nitelendirilmiştir.
Birkaçı hariç hemen hemen aynı bürokratlarla devam ettiği ikinci dönem
ise duraklama dönemi şeklinde vasıflandırılmıştır. Bu ayrımın en temel
noktasında ise fetihlerin durması yer almaktadır. Bir başka ifadeyle fetihle-
rin olmadığı dönem, duraklama dönemi olarak nitelendirilmeyi hak etmek-
tedir!

Tarihsel bağlamı da düşünerek biz böyle bir ayrımı ancak toplumsal
gelişim süreci içerisinde yer alan bir durum tasviri şeklinde anlamaktayız.
Değilse fetihlerin durması veya hiç olmaması, doğrudan bir dönem tasnifi-
ni gerekli kılabilecek yeterli nedenleri ortaya koymaktan uzaktır. Kaldı ki
fetihler durmuşsa ki, Hz. Osman döneminin duraklama devri olarak nitele-

¹⁰ İbrahim Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevî-Haşimî İlişkileri*, Ankara 1997, s. 253.

nen dönemde de fetih hareketleri devam etmektedir,¹¹ fetihlerin durma nedenleri üzerinde görüş beyan etmeden bunun mutlak ve kötü bir netice olarak tek başına önerilmesi hakikati yansıtmayacaktır.

Roma, Pers, Selçuklu, Osmanlı vb. gelişmiş imparatorluklarda dahi zaman zaman bu tür duraklamalar yaşanmıştır. Kimi dönemlerde duraklamanın yaşanması dahi bir gereklilik halini alabilmiş, fethedilen bölgelerdeki imar ve iskân sorunlarının halli yoluna gidilmiştir.¹² Kontrolsüz bir şekilde fethedilen, fethedilmesi halinde imar ve iskân sağlanamayacak geniş toprak parçalarının da ciddi toplumsal sorunlara sebep olabileceği unutulmamalıdır. Nitekim Hz. Ömer döneminde dahi bu türden sorunlar yaşanmış ve örneğin Sevad topraklarının dağıtımı konusunda, hem o dönemde hem de sonraki dönemde hayli tartışma yaşanabilmiştir.¹³

Gerçek olan şudur ki, Hz. Osman dönemi gerek sınırlar ve gerekse devletin gelirleri açısından Hulefâ-yı Râşidîn döneminin zirvesidir. Bu konuda neredeyse tarihçiler arasında ittifak vardır. Üstelik bu zirve dönemi de Hz. Osman tarafından atanan ve hâlen tartışmaya devam ettiğimiz, sayısı sadece altı olan valilerin, bürokratların/ komutanların kontrolü altında gerçekleşmiştir.¹⁴ Dönemin eleştirisini yapanlar dahi bu hakikati görmezden gelememektedir. Şu halde eleştirilerin coğrafi temelli fizikî satha nüfuz ettiğini söylemek mümkün değildir.

3. Sahabenin Tavrı

Hz. Osman döneminde toplumun gelirlerinde ve buna bağlı olarak refah düzeyinde herhangi bir sıkıntı olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Asıl mesele, fetihlerden elde edilen gelirlerden kimlerin daha çok pay aldığıdır.¹⁵ Söz konusu meseleye temas etmeden bir hususu vurgulamak istiyoruz. Hz. Osman döneminde Müslüman nüfusun çoğunluğunu artık Kureyşliler oluşturmuyordu. Irak, İran, Şam, Mısır ve diğer bölgelerde de Müslüman nüfus hızla artıyordu. Dolayısıyla Müslüman toplumun demografik yapısı da buna bağlı olarak değişim gösteriyordu. Bu değişimi sadece demografik düzeyde de anlamamak lazımdır. İslâm'ın önerdiği prensipleri algılama biçimleri de bu minvalde göz önünde tutulmalıdır.

¹¹ Mesela Abdullah b. Âmir'in bu yıllardaki doğu seferleri hakkında bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 301.

¹² Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ankara 1987, s. 113.

¹³ Taberî, *a.g.e.*, IV, 115.

¹⁴ Elbette bu dönemde atanan bürokratların sayısı sadece 6 tane ile sınırlı değildir. Ancak üzerinde sıkça tartışma yapılan bürokrat sayısı da bundan fazla değildir. Hz. Osman'ın valileri için bkz. Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. el- Hüseyin (330/956), *Mürûcu'-Zeheb ve Meâdinü'l-Ceher*, Thk: Muhammed Hişâm en-Na'sân, Abdulmecid Ta'me el-Halebî, Beyrut-Lübnan 2005, II, 298.

¹⁵ Yakubî, Ahmed b. Ebî Yakub el-Abbâsî, *Tarih-i Yakubî*, Beyrut 1960, II, 168.

Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Hz. Osman döneminde de fetihlerden elde edilen ganimetler, Hz. Ömer döneminde kurulan divan teşkilatının prensipleri dâhilinde dağıtılıyordu. Bu sebeple ganimetlerin büyük bir kısmı Medine'ye gönderiliyor ve savaşlarda yer almayan Kureyşlilere dağıtılıyordu. Değişen demografik yapıya bağlı olarak bu durumun bir süre sonra rahatsızlık meydana getireceğini tahmin etmek ise hiç de zor değildi.

Zübeyr b. Avvâm'ın, Talha b. Ubeydillah'ın, Abdurrahman b. Avf'ın, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın, Said b. Zeyd'in, Mikdat el-Esved'in Ya'la b. Münebbih'in terekelerindeki mal varlıklarını zikreden Mesudî'nin tespitleri hayli dikkat çekicidir.¹⁶

Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Hz. Osman döneminde de Kureyşlilerin mal varlıklarındaki artışların gelir adaletsizliğine yol açtığı açıktır. Ebû Zerr bu konudaki eleştirilerinde haklıdır. Görünen o ki, Hz. Ömer döneminde kurulan divan teşkilatı ve ganimetlerin taksimi konusunda ciddi bir dengesizlik bulunmaktaydı ve bunun derhal giderilmesi gerekiyordu. Hz. Ömer her ne kadar bu açığı kapatmak istemişse de ömrü yetmemişti, bu dönemde valilerin malların müsadere etmek, sahabeyi şehir dışına çıkarmamak, yüksek binalar yapılmasını yasaklamak gibi geçici tedbirleri ancak alabilmişti. Fakat söz konusu tedbirlerin Hz. Osman döneminde hiç işe yaramadığı görülmekte, divanın kurumsallaştırılmaması neticesinde Kureyşliler ve Kureyşli olmayanlar arasında ekonomik bağlamda ciddi bir kriz ortamı oluşmaktaydı.

Ganimetlerin dağıtımını noktasında Kureyşli olmayanların rahatsızlıklarını bir süre sonra Kureyşliler içinde de problem ve eleştiri konusu olmaya başlamıştır. Hz. Osman'ın özelde Mervan b. Hakem, Abdullah b. Sa'd gibi bürokratlarına ama genelde Ümeyyelilere yakınlık göstermesi başta Hz. Ali olmak üzere Talha b. Ubeydillah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf gibi sahabîlerin eleştirisine maruz kalmıştır. Hz. Ömer dönemiyle kıyas edilerek Hz. Osman'ın tenkit edilmesini bir tarafa bırakacak olursak, Hz. Osman'ın '*Onlar akrabalara vermeyerek sevap umuyorlardı, ben ise vererek sevap umuyorum.*' demesi ve Abdurrahman b. Avf'ın da *seçim sırasında bize verdiği sözü bozdu*, diyerek meseleye yaklaşması önemlidir.¹⁷

Dönemin beytu'l-mâl görevlilerinden Abdullah b. Erkâm ile Abdullah b. Mesud'un¹⁸ görevlerinden istifa etmesi de bu paralelde algılanmalıdır. Ancak Abdullah b. Erkâm'ın istifasından sonra yerine göreve gelen Zeyd b.

¹⁶ Mesudi, *a.g.e.*, II, 297.

¹⁷ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut t.z III, 64; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslâm*, Beyrut 1987, II, 432.

¹⁸ Belazürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut-Lübnan 1987, s. 376.

Sâbit'in durumunu da ayrıca tetkik etmek gerekir ki Zeyd b. Sâbit'in de bu görev karşılığında yüz bin dirhem aldığı da rivayet edilmektedir.¹⁹

Hız. Osman döneminde ganimetlerin dağıtılması, **adaletsiz mal paylaşımının yapılması** sahabe tarafından eleştirilen bir husus olmuştur. Ancak eleştirilerin Kureyşli olmayan gruplar tarafından başlatıldığı, sahabenin daha sonra bu tartışmalara dâhil olduğu görülmektedir. Burada cevabını merak ettiğimiz bir soru vardır; Kureyşli olmayan gruplar, savaflara katılmayan Kureyşlilerin ganimetlerden pay alarak zenginleşmeleri karşısında Hız. Osman'ı eleştirirken, tam bu esnada ve konuda Kureyşli sahabenin tavrı ne olmuştu? Mesela Abdurrahman b. Avf, savaflara katılmadığı halde ganimetlerden pay alıp, Kureyşli olmayanların Hız. Osman'ı eleştirmesi noktasında kendisi de bu eleştirilere hak vererek Hız. Osman'ı eleştirmiş midir? Ya da aynı konumda olan Zübeyr b. Avvam Hız. Osman'ı tenkit etmiş midir?

Sahabenin Hız. Osman'ı eleştirdiği bir diğer konu da **azlettiği valilerin yerine kendi akrabalarını atamasıdır**. Halife olarak seçilirken kendisinden önceki halifelerin uygulamalarını devam ettireceği sözünü veren Hız. Osman'ın bu konudaki tavrının sözünde durmamak, olarak algılandığı görülmektedir.²⁰ Oysa Hız. Osman, sadece kendi akrabasını göreve getirmemiştir.²¹ Ağırlıklı biçimde olmasa da kritik bölgelerde genç yaşlarda olan kendi akrabasına görev veren Hız. Osman'ın bu konudaki tutumu neticesinde Müslüman coğrafyadaki refah seviyesi korunmuş hatta artmış görünmektedir. Kaldı ki sahabenin ya da sonradan Müslüman olanların bu göreve getirilmelerle ilgili doğrudan Hız. Osman'a yönelik herhangi bir eleştirisi de bulunmamaktadır. Burada söz konusu edilen, Ümeyyelilerin ümmetin başına musallat edilme hususudur ki Hız. Ömer de bu konuda ama Ebû Muaytoğulları özelinde,²² Hız. Osman'dan söz almıştı. Hız. Ali'nin, Hız. Osman'ı bu konuda eleştirmesinin gerekçesi de buna dayanmaktadır. Zira kendisinden önceki halifeler, kendi akrabalarına görev vermekten çekinmişlerdi. Burada sadece bir hususa dikkat çekmek istiyoruz, iktidar konusunda Kureyş'in açık üstünlüğü karşısında önceki halifelerin de herhangi bir tedbir geliştirdiği söylenemez. Kureyşlilerin birbirleriyle akraba olmalarının eleştirilebilir tarafı varsa, Hız. Osman'ın da bu konuda elbette eleştirilebilir tarafları bulunabilir.

¹⁹ Konu hakkında değerlendirmeler için ayrıca bkz. Mehmet Azimli, *Hız. Osman*, Ankara 2013, s. 49, 50.

²⁰ Mesudî, *a.g.e.*, II, 298.

²¹ Örneğin Amr b. el-Âs'ın görevi devam ettirilmiş ancak gelişen olaylar neticesinde Amr b. el-Âs görevinden alınmıştır. Yine Kuzey Afrika fetihlerine komutan olarak Abdullah b. Zübeyr atanmıştır. Ukbe b. Nafi de bu coğrafyanın fethinde bulunan ve Ümeyyeoğlu olmayan komutanlardandır.

²² İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 341.

Mervân b. Hakem'in Medine'de Hz. Osman'ın vekili gibi görev yapması da Medineli sahabîler tarafından eleştirilen bir husus olmuştur. Mervan'ın babası Hakem b. Ebi'l-As, Mekke döneminde Müslümanlara iş-kence yapanlar arasında yer almış, Resûlullah'ın (as) yürüyüşünü taklit ederek alay etmiş, hücre-i saadeti gizlice dinlemiş, duyduklarını toplum içinde yaymış ve ailesiyle birlikte Taif'e sürülmüştü. Resûlullah'ın (as) vefatından sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Hakem b. Ebi'l-As'ın Medine'ye girmesine izin vermezken, Hz. Osman amcası olan Hakem'in ve ailesinin Medine'ye girmesine izin vermiştir.²³

Hakem b. Ebi'l-As'ın Resûlullah (as) tarafından Medine'den kovulması olayı ile oğlu Mervan'ın Hz. Osman döneminde devlet kâtibi yapılması arasında bağlantı kurularak meselenin ele alınması kanaatimizce doğru değildir. Zira Hakem b. Ebi'l-As Medine'den kovulduğu sıralarda Mervan henüz çocuk denebilecek yaşlardadır ve babasının yaptıklarından sorumlu tutulması hakkaniyete uygun olmayacaktır.

Hakem b. Ebi'l-As'ın Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olduğu bilinmesine rağmen, kovulmuş anlamına gelen 'târid' ve Mekke'nin fethinden sonra gönülsüz Müslüman olduğu kabul edilerek ayrıca 'tulekâ' olarak nitelendirilmesi²⁴ de sanki konunun başka bir düzlemde değerlendirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Nitekim Mervan da babasının işlediği suçtan dolayı 'târid oğlu târid' şeklinde anılmaktadır. Hz. Osman'ın amcasının oğlu Mervan'a göstermiş olduğu yakınlığın ve halife Hz. Osman tarafından kendisine verilen emvâlin eleştirisi elbette yapılabilir. Bizim burada ifade etmeye çalıştığımız husus, babasının yaptığı hatadan dolayı bir çocuğun târid oğlu târid şeklinde peşinen suçlanamayacağıdır.

Hz. Ömer döneminde Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kurulan **Kûfe, kurulduğu yıllardan itibaren sorun olmuş bir ordugâh şehirdir**. Sa'd b. Ebî Vakkas, Ammar b. Yasir, Ebû Musa el-Eşârî, Mugire b. Şu'be²⁵ gibi valilerin dahi görev yapmakta zorlandığı şehir, en çok vali değişiminin yaşandığı yer olarak bilinmektedir. Hatta bu minvalde Muaviye b. Ebî Süfyân, oğlu Yezid'e verdiği tavsiyede Kûfe için, *senden her gün valilerini değiştirmelerini isterlerse bunu yap*, diyerek Kûfe'nin durumunu ortaya koymuştur.²⁶ Bir başka ifadeyle yıllar geçse de Kûfe'nin sorun çıkarma potansiyeli eksilme-miştir.

²³ Mesudî, a.g.e., II, 298.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Belazürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Beyrut 1996, VI, 132-138.

²⁵ Mahayudin Hî Yahaya, 'Kûfelilerin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri', çvr. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VI, n. 2, Sivas 2002, s. 229-238

²⁶ Şaban Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, Ankara 2011, s. 56.

Hız. Osman göreve geldikten sonra buraya gönderilen vali Velid b. Ukbe'nin, ispat edilemese dahi, sabah namazını sarhoş kıldırıldığı iddiasıyla görevden alınması şehrin tarihi çerçevesinde şaşılacak bir durum değildir. Kaldı ki görev yaptığı beş yıl içerisinde Velid'in başarısızlığını gösteren en küçük bir ithâm söz konusu değildir. Resûlullah'ın (as) vefatından sonra Velid b. Ukbe'yi Kudaa kabilesine göndererek görevlendiren ilk halifenin de Hız. Osman değil de Hız. Ebû Bekr olduğunu söylememiz gerekmektedir.²⁷

Buna rağmen, eleştirileri dikkate alan Hız. Osman tarafından görevden alınmıştır. Yerine gönderilen vali Said b. As'ın Sevad toprakları hakkındaki sözleri Kûfelilerin tepkisini çekmiş, Kûfeliler Said b. As'ın görevden alınmasını istemiş ancak halife Said'i görevde tutmakta ısrar etmiştir.²⁸

Hız. Osman'ı bu atamalardan dolayı eleştirenlerin derhal Velid'in babası Ukbe b. Ebî Muayt'ı gündeme getirmeleri de tesadüfi değildir. Zira Ukbe de Mekke döneminde Müslümanlara en çok işkence yapanlar arasındadır. Bedir'den sonra idam edilenler arasında olan Ukbe'nin yaptıklarından yola çıkılarak Velid'in suçlanması doğru değildir. Öte yandan Velid'in Medine'de fâsik olarak nitelendirildiği de ifade edilmektedir.²⁹

Velid'in yerine atanan Said b. As'ın babası da hâkezâ gündeme getirilmiş As b. Ümeyye'nin (Uhayha) Bedir'de Hız. Ali tarafından öldürülmüş olması da sonradan tartışmaya açılmıştır. Görünen o ki, hem Velid b. Ukbe hem de Said b. As, babaları dolayısıyla belirli birikimle göreve başlamıştır.

Velid b. Ukbe ve Said b. As'ın Kûfe'de yaşadığı sorunların temelinde doğrudan babalarının kimlikleri etkili olmamıştır. Velid b. Ukbe'nin beytu'l-mâl âmili Abdullah b. Mesud'la, Said b. As'ın da Sevad arazisi sözleri nedeniyle Hız. Osman'ın kâtileri arasında gösterilen Kûfeli Mâlik b. Hâris el-Eşter'le yaşadığı sorunlar meselenin esasında daha çok Kureyş asabiyesi bağlamında mâlî noktalardan kaynaklandığını göstermektedir. Zira Hız. Osman da Said b. As'ın yaklaşımını doğrularcasına Hız. Ömer zamanında ikta olarak dağıtılmayan Sevad topraklarını, topraklar işlenebilsin, verimliliği arttırılabilsin diye Kureyşli Talha b. Ubeydillah, Zübeyr b. Avvam, Abdullah b. Mesud, Sa'd b. Ebî Vakkas gibi sahabeye vermişti.³⁰ Toprakların fethine katılıp, bu uygulamadan faydalanamayan Kûfelilerin bu konuda Hız. Osman'ı eleştirmeleri bir tarafa Sevad'dan ikta alan mezkûr sahabenin bu eleştiriler karşısında nasıl bir tavır takındıkları da tetkik edilmeye muhtaçtır.

²⁷ Taberî, *a.g.e.*, III, 318, 319 vd.

²⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 323.

²⁹ Mesudî, *a.g.e.*, II, 299, 300.

³⁰ Mehmet Azimli, *a.g.e.*, s. 97.

Şam ve Mısır'daki yönetim sorunu da Hz. Osman'a yönelen eleştirilerin odağında yer almaktadır. Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Hz. Ömer döneminde vali olarak atandığı bilinmektedir.³¹ Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in ise vahiy kâtibi olmasına rağmen hicretten sonra irtidat ettiği ancak Hz. Osman'ın tavassutu ile Mekke'nin fethinden sonra tekrar Müslüman olduğu ifade edilir.³²

Mısır'ın fethinden sonra buraya vali olarak görevlendirilen Amr b. As'ın 648 yılında görevden alınması, akabinde bir dönem mürted olarak kalan Hz. Osman'ın sütkardeşi Abdullah b. Sa'd'ın atanmasıyla birlikte Mısır topraklarında ve gelirlerinde herhangi bir gerilemenin olmadığını vurgulamak istiyoruz. Kaldı ki Abdullah b. Sa'd'ın ilk kez Hz. Osman döneminde bölgede görevlendirilmesi de söz konusu değildir. Hz. Ömer döneminde de Mısır'ın fetihlerinde görevlendirilen Abdullah b. Sa'd'ın irtidat etmesi meselesi ayrıca değerlendirilebilir ancak bu durum Hz. Ömer için bir sorun teşkil etmiyorsa Hz. Osman döneminde de etmemelidir.

Abdullah b. Sa'd, Mısır'ın fethi sırasında Amr b. As tarafından komuta edilen ordunun sağ cenahını yönetiyordu. Mısır'ın fethinden ve Fustad şehrinin kurulmasından sonra Hz. Ömer, Amr b. As'ı bölgeye vali tayin etmiş ancak bir müddet sonra yine Hz. Ömer Amr b. As'ın yetki sahasını daraltma yoluna gitmişti. Buna göre Mısır'ın güney tarafını Abdullah b. Sa'd yönetecekti.

Hz. Osman yönetime geldikten sonra Mısır'ın genel valisi olarak Amr b. As'ı tayin ederken, eyaletim mâlî sorumluluğunu da Abdullah b. Sa'd'a vermişti. Ancak Amr b. As, yetkisinin bu şekilde sınırlandırılmasına karşı çıkmış, Abdullah b. Sa'd görevden alınmazsa görevine devam edemeyeceğini halifeye bildirmişti. Bunun üzerine Hz. Osman da Amr b. As'ı görevinden azletmiştir. Mısır'da tek yetkili olarak göreve gelen Abdullah b. Sa'd ise fetihleri devam ettirmiş, Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan'la birlikte 652-654 yılları arasında Kıbrıs fethedilmiş, hemen akabinde Rumlarla yapılan deniz savaşı da kazanılarak Akdeniz kıyısındaki emniyet sağlanmıştır.

Hz. Osman'ın sahabeye karşı olan tavrı da zaman zaman halifenin eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur. Abdullah b. Mesud ile yaşanan mâlî sorunlara kısmen değinmiştik. Kur'an'ın çoğaltılması noktasında da halifeye sorun yaşayan **Abdullah b. Mesud**'un maaşının kesilmesi, halifenin maaşı bir tehdit aracı olarak gördüğü izlenimini uyandırmaktadır. Lakin kendisine ait nüshayı halifeye teslim etmeyen Abdullah b. Mesud'un,

³¹ İrfan Aycan, *Saltanatı Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 2014, s. 64.

³² Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh hakkındaki olumsuz tek rivayet bu değildir. Bunun dışında da bazı ithamlarla karşı karşıya kalmıştır. Hatta En'am Sûresinin 93. ayetinin de kendisi için indiği ifade edilmektedir. Tartışmalar için bkz. Mehmet Azimli, *a.g.e.*, s. 105.

bundan neyi amaçladığını da bilememekteyiz ancak Abdullah b. Mesud'un Zeyd b. Sâbit için, kâfir bir adamın sulbünde iken ben Müslüman olmuşum, demesi ilginçtir. Hz. Osman'ın nüshayı talep etmesi, Abdullah b. Mesud'un halifenin bu isteğini reddetmesi ile Zeyd b. Sâbit'in Müslüman olma durumu arasında ne gibi bir bağ vardır? Kaldı ki Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ın toplanması ve tasnifi noktasında görevlendirilmesi ilk kez Hz. Osman döneminde mi olmuştur?

Ebû Zerr el-Gifârî ile Hz. Osman arasındaki sorun ise bundan biraz daha farklıdır. Ebu Zerr, gerek Kureyşlilerin ve gerekse Kureyş içindeki Ümeyyelilerin aşırı mal edinmeleri karşısındaki tavrı ve bu konuda Hz. Osman'ı eleştirmesi kadar doğal bir şey yoktur. Ebû Zerr'in aynı konuda Hz. Ömer'e karşı nasıl tavır aldığını bir tarafa bırakarak, insanları etrafına toplayıp halifeye karşı örgütlemenin fitneye sebep olabileceği açıktır. Ebû Zerr'in mal biriktirme, servet edinme noktasında söylediklerine ise kesinlikle katılmaktayız.³³

Mısır'a Hz. Osman'ın elçisi olarak gönderilen **Ammar b. Yâsir**'in Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından fitne çıkarmakla suçlanması da dikkat çekicidir. Hz. Osman tarafından şiddete maruz kalan Ammâr'dan Hz. Osman daha sonra özür de dilemiştir. Ancak Ammar b. Yasir niçin Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından fitne çıkarmakla suçlanmıştır? Mısır'a elçi olarak gönderilen Ammar b. Yasir'in, Mısırları halifeye karşı kıskırttığı ve Mısırlıları Medine'ye yürümeye teşvik ettiği ifade edilmektedir. Mısırlıların Hz. Osman'ı şehit eden gruplardan birisi olduğu göz önüne alınırsa mesele çok daha açık bir hale gelir. Mısırlıların Medine'ye yürümesi ya da halifeyi şehit etmelerinde Ammar b. Yasir'in etkin bir rol oynadığını düşünmemekteyiz. Ancak sahabenin, bazı çevrelerdeki halifeyle ilgili serzenişlerinin halife karşıtlarını cesaretlendirebileceği de unutulmamalıdır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Muaviye b. Ebî Süfyân, Velid b. Ukbe, Said b. As, Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Sa'd ve Mervân b. Hakem Hz. Osman döneminde eleştirilene maruz kalan **altı bürokrattır**. Bir başka ifadeyle oldukça geniş bir coğrafyanın yönetimindeki kritik yerlerin tamamı Ümeyyeliler tarafından kontrol ediliyordu. Kureyş'in iki büyük ve etkin kabilesinden birisi olan Ümeyyeoğulları, Resûlullah (as), Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer dönemlerinde de **görev almış, böylesine güçlü bir kabile pasifize edilmemiştir**. Ancak halifenin de Ümeyyelilere mensup Hz. Osman olması, bu altı kişinin farklı biçimde değerlendirilmesini gerektirmiştir!

³³ Mesudî, *a.g.e.*, II, 303.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra derhal yeni bir halife seçilmeliydi ancak kimin ya da kimlerin yönlendirdiği belli olmayan isyancıların bu konuda herhangi bir hazırlığı bulunmamaktaydı. Kendisine halifelik teklifi yapılanların bu işi üstlenmekten kaçınması da herhalde halifenin Hz. Osman'ın kanıyla ilişkilendirilebilme ihtimaliydi. Nihayetinde Hz. Ali bu işi üstlenmek ve toplumu karmaşadan hızlı bir şekilde çıkarmak durumunda kalmıştı ki kanaatimize göre Hz. Ali'nin başka seçeneği de yoktu.

Hz. Ali halife seçilmiş, sahabenin bir kısmı biat etmemiş, bir kısmı biat konusunda çekimser kalmış ve bu şartlar altında atamalarını mecburen kendisine biat eden akrabaları ve Ensâr'dan yapmıştı. Ancak Hz. Osman'ın şehit edilmesinde de adı geçen, Hz. Ali'nin komutanlarından Malik b. Hâris el-Eşter, Benî Hâşim'e mensup kişilerin vâli olarak atanmasına atfen '*Biz Osman'ı niye öldürdük ki!*' sorusunu sormaktan kendisini alıkoyamamıştır. Hâlbuki Hz. Ali'nin tercih edebileceği kişi sayısı son derece kısıtlıydı ve buhrândan bir an önce toplumu kurtarması gerekiyordu. Buna rağmen Hz. Ali de atadığı bürokratları nedeniyle hemen eleştiriye tâbi tutulmuş fakat bu durum gündemi çok da meşgul etmemiştir.

Yazımızın başından beri sürekli biçimde, geçmişte yaşanan hâdiselerin kendi dönem şartları içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktayız. Teoride oldukça önemli olan bu hususun hem Hz. Osman hem de Hz. Ali dönemi olayları için pratiğe dökülemediğini de açıklıkla söylememiz gerekmektedir.

Hz. Osman'ın en çok eleştiriye tâbi tutulduğu bürokratların geçmişlerine bakıldığında Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Hz. Ömer tarafından Şam valiliği görevine getirildiği görülür. İçki içtiği sâbit olmadığı halde, şikâyetler üzerine görevden alınan Kûfe vâlisi Velid b. Ukbe'nin Hz. Ebû Bekr tarafından Kudâa kabilesine görevlendirildiği bilinmektedir. Kaldı ki Sa'd b. Ebî Vakkas'ı görevinden ilk azleden de Hz. Osman değil, Hz. Ömer'dir. Aynı şekilde sahabeden bazılarının tutumları nedeniyle eleştiren veya şiddet uygulayan ilk halife de Hz. Osman değildir.

Fustad'ın kurucusu, Hz. Ömer'in Mısır vâlisi Amr b. el-Âs'ın Hz. Ömer döneminde fazla mal edindiği, Hz. Ömer tarafından gönderilen müfettişe '*Bu mallara Hz. Ömer sayesinde kavuştum.*' dediği rivayet edilmektedir. Hz. Osman döneminde yetki alanının kısıtlanmasını kabul etmeyerek halifeye karşı koyan Amr b. el-Âs'ın da muhtemelen bu hürsünden dolayı görevinden alındığı ve yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in getirildiği ifade edilmektedir. Abdullah b. Sa'd'ın daha önce mürted olduğu ancak Hz. Osman'ın tavassutu ile tekrar Mekke'nin fethinden sonra Müslümanlığı tercih etmesi ise ayrı bir konudur. Kaldı ki Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanların bürokrat olamayacaklarına dair bir ka-

yıta da bulunmamaktadır. Aksi halde İkrime b. Ebî Cehl ve diğerlerinin de durumu tartışmaya açılmış olmaktadır. Yani geçmişte sâbıkası kötü olarak nitelendirilenlerin göreve getirilmesi de sadece Hz. Osman dönemine ait bir figür değildir. 625 tarihindeki Uhud Savaşı'nda Ayneyn geçidinin boşalmasını kollayan ve Müslüman orduyu arkasından vuran müşrik ordusunun komutanı, Müslüman olduktan kısa bir süre sonra Resûlullah (as) tarafından 629'da Mut'a'ya gönderilen Hâlid b. Velid değil midir? Ya da aynı yıllarda Amr b. el-Âs, Zâtu's-Selâsile'e gönderilmemiş midir? Hz. Osman'ı korumaya çalışırken yaralanan ve sakat kalan Mervan b. Hakem niçin Resûlullah (as) tarafından Medine'den kovulan babasının yaptığı bir cürüm nedeniyle eleştirilmektedir?

Hz. Osman'ın Basra vâlisi Abdullah b. Âmir ile Velid'den sonraki Kûfe vâlisi Said b. Âs'ın gerçekleştirdiği fetihler ortadadır. Bu durumu hiçbir kaynak inkâr dahi edememektedir. Söz konusu bu iki vâlinin hangi davranışı Hz. Osman'ın kanını helal hale getirmektedir? Yoksa bağlamı dahi araştırılmadan aktarılan Said b. Âs'ın '*Kûfe arazisinin tümü Kureyş'in bahçesidir.*' şeklindeki talihsiz sözü bir halifenin kanını helal hale mi getirmektedir?

Fetihlere katılan komutanların tamamının Benî Ümeyye'ye mensup olması ayrıca eleştirilebilir. Ancak bu komutanların faaliyetleri neticesinde ülke sınırlarında herhangi bir gerileme olmuş mudur? Hayır, aksine devlet zirve dönemini yaşamıştır. Devlet hazinesinde bir azalma söz konusu mudur? Fetihlere bağlı olarak hazine gelirleri de zirve dönemini yaşamıştır. O halde halifenin şehit edilmesini gerektirecek sorun tam olarak nedir?

Hz. Osman'ın hazine gelirlerinin akrabalarına ya da örneğin İfrıkiyye fetihlerinden elde edilen ganimetlerin bir kısmını fetihleri komuta eden akrabasına tahsis etmesi de elbette tartışılabilir. Ancak ne bu mesele ne de diğer eleştiri noktaları, bir halifenin katlini gerektirecek hususlar değildir.

Servet meselesine gelince Hz. Osman döneminde servetini arttıranların sadece Ümeyyeliler olduğunu söylemek de âdil olmamaktadır. *Mürûc*'un yazarı tarihçi Mes'ûdî'nin aktardığına göre vefatından sonra Zübeyr b. Avvâm'ın terekesinde dört yüz bin dinar, bin at, bin köle vardı. Talha b. Ubeydillah'ın sadece Irak'tan günlük geliri bin dinardı. Abdurrahman b. Avf'ın bin atı, bin devesi, on bin davarı vardı. Zeyd b. Sâbit ancak baltalarla parçalanarak bölüşülecek miktarda altın ve gümüş bırakmıştı. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Akîk'te büyükçe bir konak yaptırmıştı. Mikdât b. el-Esved, Medine'de bir konak yaptırmıştı. Ya'la b. Münye ölümünden sonra elli bin dinar ve değeri üç yüz bin dirhem akar miras bırakmıştı. Ümeyyelilerin yer almadığı bu listeyi uzatmak mümkündür ancak yazımızın konusu ne bu listedir ne de sahabenin servetini gösterme çabasıdır.

Biz burada Hz. Osman'ın eleştirilemez bir devlet adamı olduğunu öne sürmemekteyiz. Dönemin şartları gereği halifenin bir takım idarî tasarrufla-

rından dolayı, vahşi şekilde öldürülmesini meşru kılacak bir hususun olmadığını söylüyoruz.

Neticede şehit edilmesinden kısa bir süre önce Hz. Osman 'Allah'a yemin olsun ki, İbn Hattâb'ı kınamadığımız hususlarda beni kınıyorsunuz. Taraftarlarımızın sayısı sizden çoktur. Adamlarımı çağırırsam onlar hemen gelirler. Bu nedenle bana dil uzatmayın, valilerime ta'n etmeyin.' diyerek toplumdaki bölünmüşlüğü, bir başka ifadeyle asıl sorunun ne olduğunu taraftarlarımız ve sizden kelimeleriyle net olarak ortaya koymuştu. Ama aktarımı devam eden geleneksel tarih anlatımlarında, Hz. Osman dönemindeki sosyal yapının değişimi takdir edilme gereği duyulmadan, Hz. Ebû Bekr sıddıklığı, Hz. Ömer adaleti, Hz. Ali yalnızlığı ile pek güzel yer almaktadır. Bunlara asla ve kat'a itirazımız bulunmamaktadır. Ancak üç gün boyunca cenazesinin defnedilmesine bile izin verilmeyen Hz. Osman'la ilgili kurulan daha ilk cümlelerde halife, akrabalarını göreve getirmiştir, sadece akrabalarını korumuştur, Ümeyyeli-leri intiyazlı sınıf haline getirmiş, diğerlerini ötekileştirmiştir vs. denmesi de hakkâniyete uygun değildir.

KAYNAKÇA

- Aycan, İrfan, *Saltnata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 2014.
- Azimli, Mehmet, *Hz. Osman*, Ankara 2013.
- Belazürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Beyrut 1996.
- _____, *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut-Lübnan 1987.
- Demircan, Adnan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, İstanbul 2016.
- Hatipoğlu, M. Sait, *Hilafetin Kureyşliliği İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara 2005.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut tz.
- Mahayudin Hî Yahaya, 'Küfelilerin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalafetleri', çvr. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VI, n. 2, Sivas 2002.
- Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. el- Hüseyin, *Mürûcu'-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Beyrut-Lübnan 2005.
- Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap Siyasal Aklı*, çvr. Vecdi Akyüz, İstanbul 2018.
- Muhammed Mescid-i Cami, *Ehl-i Sünnet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, Çvr. Ejder Okumuş, İstanbul 1995.
- Öz, Şaban, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, Ankara 2011.
- Sarıçam, İbrahim, *İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevî-Haşimî İlişkileri*, Ankara 1997.
- Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ankara 1987.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Ünem ve'l-Mülûk*, Beyrut tz.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985.
- Vâkidî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'r-Ridde*, Beyrut 1990.
- Yakubî, Ahmed b. Ebî Yakub el-Abbâsî, *Tarih-i Yakubî*, Beyrut 1960.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslâm*, Beyrut 1987.

HZ. OSMAN - AMMÂR b. YÂSİR İLİŞKİSİ

Mustafa Kılıç*

GİRİŞ

İlk Müslümanlardan Ammâr b. Yâsir Mekke döneminde bütün fertleriyle işkenceye maruz kalmış bir aileden gelmektedir. Yemen'in önemli kabilelerinden Ans'in Yâm koluna mensup olan Yâsir, kardeşini aramak için Mekke'ye gelerek buraya yerleşti¹. Benî Mahzûm'dan Ebû Huzeyfe'nin himayesine giren Yâsir, onun Sümeyye adlı cariyesi ile evlendi². Allah Resûlü'nün İslam'ı tebliğ etmeye başladığı ilk anlarda aile Müslüman oldu. Ammâr b. Yâsir, Dâru'l-Erkâm günlerinde iman etti³. Mekkeli olmayan ve kendilerini himaye edecek kimse bulamayan Yâsir ve ailesi diğer Müslümanlardan çok daha ağır işkenceden geçirildi⁴. Bütün zayıflıklarına ve ağır işkenceye rağmen Yâsir ve Sümeyye onurlarıyla İslâm'da sebat ettiler. Benî Mahzûm'un reisi Ebû Cehil, Sümeyye'yi öldürerek onu İslam Tarihinin ilk şehidi konumuna yükeltti⁵. Aynı gün Yâsir de işkenceden dolayı şehit oldu. Ammâr b. Yâsir ise işkence dayanamayacağı boyuta geldiğinde Lât ve Menât'ı yücelten Resûlullâh'ı yeren cümleler söyleyerek hayatta kalabildi. Bu esnada kalbinin imanla dolu olduğunu kendisi ifade ederken Hz. Peygamber aynı durumla karşılarsa yine yapmasını ifade etti⁶. Konuyla ilgili ayet durumu netleştirdi.⁷ Ailesini kaybeden Ammâr b. Yâsir'in hayatı İslam'ın yücelmesi için gayret ve mücadele ile geçti⁸. İlk defa evinin bir köşesini mescide dönüştürerek burada namaz kılan kişinin Ammar b. Yâsir olduğu bildirilir.⁹ Medine dönemindeki ilk icraatlar esnasında Mescid'in ya-

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi SİVAS

¹ İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatü'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, III, 227; Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarih*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, ts. XI, 508; İsmail Metin, Ammar b. Yâsir ve Ailesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2006, s. 12; Mustafa Fayda, "Ammâr b. Yâsir", *DİA*, İstanbul 1991, III, 75.

² Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Muhammed Hamidullah, by., ts I, 157; Metin, s. 13; Fayda, III, 75.

³ İbn Sa'd, III, 229; Belâzürî, *Ensâb*, I, 158.

⁴ İbn Sa'd, III, 229; 230.

⁵ Belâzürî, *Ensâb*, I, 158; Fayda, III, 75.

⁶ İbn Sa'd, III, 231; Belâzürî, *Ensâb*, I, 159.

⁷ Nahl, 16/106.

⁸ Belâzürî, *Ensâb*, I, 158.

⁹ İbn Sa'd, III, 231; Belâzürî, *Ensâb*, I, 162; Metin, s. 31.

pımında hızlı çalışarak ve ağır yükler taşıyarak Hz. Peygamber'in takdirini kazandı. Aynı yerde Hz. Peygamber onun asi bir topluluk tarafından öldürüleceğini de haber verdi¹⁰. Ammâr, Hz. Peygamber'in yanında bütün savaşlara katıldı.

Hz. Osman'ın Hilafetine Kadar Ammâr b. Yasir

Hilafet meselesi birçok oluşum ve düşünceyi doğrudan etkileyen İslam tarihinin en önemli problemi oldu. Aynı şekilde Ammâr b. Yâsir'i döneminin tartışılan ismi haline getiren temel unsur aslında hilafet meselesindeki tutumlarına dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki süreçte Ammâr, Resulullah'a olan samimi bağlılığı ve sevgisi nedeniyle halife seçiminde Hz. Peygamber'e soy bakımından en yakın olana göre karar verilmesini istiyordu. Bu görüşünün somutlaşmış hali ise Kureyş içerisinde Hz. Peygamber'e en yakın soy olan Benî Hâşim'den Hz. Ali'nin seçilmesi idi. Sakîfe gününde Hz. Ali'yi destekleyenlerle beraber hareket etmiştir. Buna rağmen Ammâr biraz gecikse de Hz. Ebu Bekir'le herhangi bir problemi olmadığı için biat etmiştir. Hz. Ebu Bekir döneminde yaşanan Ridde hadiselerinde Müseylemetü'l-Kezzâb ile savaşırken bir kulağını kaybetti¹¹. Buna rağmen İslam ordusunun dağılmasını engelleyecek cesaret ve gayret gösterdi.

Hz. Ömer'in halife seçiminde de herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Hz. Ömer döneminde Kufe valiliğine atanmış (641) yaklaşık bir yıl sonra görevden alınmıştır¹². Nihavend savaşında ve Huzistan'ın fethinde büyük gayretler göstermiştir. Kufe valiliğine getirilmesi ve fetih hareketlerine katılması Halife Ömer ile arasında problemin olmadığını gösterir. Görevden alınmasında "iş bilmiyor" şeklindeki kişisel eleştiriler bir tarafa Basralılara toprak vermek istemeyen Kufelilerin şikâyeti etkili olmuştur.¹³ Fethettikleri topraklarda Basralıların hiçbir emekleri olmadığını ileri süren Kufeliler, onlara toprak veren Ammâr'ı halifeye şikâyet etmişlerdir. Görüşmeler esnasında Ammâr'a "Kulağı kesik köle" diye hitap edilmesi toplumun asabiyet problemini aşamadığını göstermektedir. Ammâr ise kaybettiği kulağının Hz. Peygamber'den hadis dinlemesi nedeniyle en hayırlı kulağı olduğunu söylemiş ve şehir halkı ile arası bozulmuştu¹⁴. Hz. Ömer'in Ammâr'ı görevden alması onu hatalı gördüğünden çok bölgede istikrarı sürdürmek is-

¹⁰ İbn Sa'd, III, 233; Belâzürî, *Ensâb*, I, 168; Taberî, *Tarih*, XI, 509; İbn Hibban, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, Beyrut 1987, s. 143; Fayda, III, 75.

¹¹ Fayda, III, 75; Metin, s. 51.

¹² İbn Sa'd, III, 235; Belâzürî, *Ensâb*, I, 163.

¹³ Taberî, *Tarih*, IV, 163.

¹⁴ İbn Sa'd, III, 235; Belâzürî, *Ensâb*, I, 161.

temesine dayanmaktadır. Zira Hz. Ömer de savaşa katılan herkese pay verilmesi kanaatinde olduğu için Ammâr'la aynı görüşteydi. Diğer taraftan Hz. Ömer, Kufelilerin güçlü valiyi despot diyerek kötülediklerini zayıf valiyi ise küçümsediklerini ifade etmiştir. Ancak valilikten azledilmesi Ammâr'ı üzmüştür. Bununla ilgili değerlendirmesinde atanmasına da azledilmesine de üzüldüğünü ifade etmiştir.¹⁵ Göreve talip olmadığı ve haklı olduğu için Ammâr, Hz. Ömer'in kendisini savunmasını beklemiştir. Hz. Ömer ise zor bir bölgede genel bir zararın doğması yerine tek kişinin incinmesinin istikrarın sürmesi, fitnenin çıkmaması açısından daha doğru olduğunu düşünüyordu. Azledilmekten duyduğu üzüntüden daha önemlisi aslında Ammâr'ın idari görevinin, problemleri bir yerde başlayıp azille sonuçlanmasının toplum nazarında durumunu etkilemiş olmasıdır. Bundan sonra belki alacağı görevlere engel olmuştur.

Hz. Ömer'in vefatından sonra halife seçiminde de Ammâr, Hz. Ali'yi destekledi. Çalışmalar esnasında Abdurrahman b. Avf'a Müslümanların parçalanmaması için Hz. Ali'ye biat etmesini söyledi. Ammâr'ın sözünü Mikdad b. Esved destekledi. Buna karşın Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Kureyş'in dağılması için Hz. Osman'a biat etmesini söyleyince Ammâr onu azarladı ve "Sen Müslümanlara ne zaman samimi davrandın?" dedi. Ammâr, "Ey İnsanlar! Yüce Allah Peygamberiyle bize ikramda bulundu, diniyle bizi yüceltti, bu işi (Hilafet) Ehl-i Bey'ten nasıl alırsınız?" diyerek net olarak halifelik için Hz. Ali'nin hakkı olduğunu ifade etti. Seçim sürecinde Ammâr'ın iradesini açıkça beyan etmesi, köle kökenli olduğu vurgulanarak yadırganmıştır. Kureyş'in Ehl-i Bey'in dışında tercih yapması halinde Allah'ın hilafet işini onlardan alacağından korktuğunu ifade ettiğinde, "Ey Sümeyye'nin oğlu Kureyş'in kendisine emir seçmesinden sana ne?" şeklinde tepki almıştır. Benî Mahzûm'un himayesinde biri olarak Ammâr'ın görüşünü ifade etmesine köle gibi değerlendirilerek müsamaha gösterilmesi hala sınıfsal anlayışı devam ettirmek istediklerini gösteriyor. Himaye görmüş bir aileden gelen Ammâr'ın yönetim işine dâhil olmasına tahammül edemedikleri diğer yandan bu meseleyi kendi düşünce veya beklentilerine göre çözmek istedikleri anlaşılmaktadır.

Hz. Osman Döneminde Ammâr b. Yâsir

Hz. Osman döneminin ikinci kısmında eyaletlerden gelen şikâyetlerin artması üzerine durumun hakikatinin araştırılması için müfettiş gönderilmesine karar verildi. Valilerin, sorun olmadığı dönemlerde dahi denetlenmesi uygulaması zaten vardı. Hz. Osman döneminde ise problemler ifade

¹⁵ İbn Sa'd, III, 237; Belâzürî, *Ensâb*, I, 170; Taberi, *Tarih*, IV, 163; Metin, s. 58.

edilerek merkezi idarenin ve Medine kamuoyunun rahatsızlığı ortaya çıkınca müfettiş gönderilmesi teklif edildi. Halife Osman vilayetlerdeki durumun araştırılması için Kufe'ye Muhammed b. Mesleme'yi, Basra'ya Usâme b. Zeyd'i, Dımaşk'a Abdullah b. Ömer'i ve Mısır'a Ammâr b. Yâsir'i göndermeye karar verdi. Ammâr b. Yâsir'in dışındaki müfettişler hemen döndüler ve idare açısından olumlu raporlar sundular. Bahsedilen problemlerin ve rahatsızlıkların mevcut olmadığını ifade ettiler. Ancak Ammâr b. Yâsir'in dönmesi gecikti. Mısır valisi Halifenin sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hz. Osman'ın seçimi esnasında Ammâr b. Yâsir kavga etmişti. Mısır'daki muhalefetin lideri konumundaki Muhammed b. Ebu Huzeyfe, Ammâr b. Yâsir'in ileri sürdüğü iddiaları ortaya koydu. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise Halifeye mektup yazarak Ammâr'ın Mısırlılar tarafından kandırıldığını ve muhalefet safına geçtiğini (Abdullah b. Sevda, Halid b. Mülcem, Sevdan b. Hımran ve Kinane b. Bişr) muhaliflerin kendi fikirlerini ona söyletmek istediklerini bildirerek onu öldürme izni istedi¹⁶. Hz. Osman, Vali Abdullah b. Sa'd'ı böyle bir davranışta bulunmaktan men ederek insanları serbest bırakmasını, Allah onlardan intikam alıncaya kadar dokunmamasını emretti.

Mısır'dan geç dönen Ammâr b. Yâsir'in hazırladığı rapor olumsuzdu. Burada Ammâr'ın Hz. Ali taraftarı olmasının ve Vali Abdullah b. Sa'd ile kavgalı olmasının etkisi olmuştur. Şikâyetçilerin kimler olduğunun bilinmediği vasatta Kufe ve Basra'dan değil de sadece Mısır'dan rahatsızlık bildirilmesi kapalı bir durumdur. Ortada dolaşan çok sayıda mektubun oluşturduğu rahatsızlığı çözmek için müfettişlerin gönderilmesi yeterli olmuştur. Ammâr Hz. Osman'ı suçladı. Sa'd'ın kendisini fitne çıkarmakla suçlamasına sert bir karşılık vererek, "Başımdaki sarığı çıkardığım gibi Osman'ı da başımdan öylece çıkarıyorum" diyerek net bir tavır gösterdi. 655 yılındaki valiler toplantısından da bir sonuç çıkmadı. Toplantının bitiminde Muaviye, Ammâr'ı tehdit etti. Muaviye, "Ey Sahabe topluluğu! Bu yaşlı zat hakkında size hayır tavsiye ediyorum. Allah'a yemin ederim ki sizin aranızda öldürülecek olursa Medine'yi atlar ve savaşçılarla dolduracağım" dedi. Sonra Ammâr'a dönerek, "Ey Ammâr! Şam'da yüz bin atlı muharip vardır. Hepsi atıyesini almaktadır. Ayrıca onların oğulları ve köleleri de vardır. Bunlar ne Ali'yi ve akrabalarını ne Ammâr'ı ve geçmiş hizmetlerini, ne Zübeyr'i ve arkadaşlarını, ne de Talha'yı ve hicretini bilirler, Abdurrahman b. Avf ve servetinden korkmazlar. Sa'd'dan ve davetinden sakınmazlar. Ey Ammâr! Sakın, yarın ortaya çıkacak ve "Bu Osman'ın katili, bu da Ali'nin katili" diye söz edilecek bir fitnede yer almayasın" diyerek açıkça

¹⁶ Taberi, *Tarih*, IV, 341.

tehdit edip gözdağı verdi. Ammâr'ın, "Beni tehdit mi ediyorsun?" sorusuna cevap vermeden Medine'den ayrıldı.¹⁷

Hz. Osman ile Ammâr'ın arasının bozulmasına vesile olan bir olay da Ebû Zer'in sürgüne gönderilmesi idi. Ebû Zer 652 yılında vefat ettiğinde Ammâr, "Hepimizin yaptıklarından dolayı Allah, Ebû Zer'e rahmet etsin" deyince Hz. Osman onu da sürgüne göndermek istedi¹⁸. Hz. Ali, "Ey Osman Allah'tan kork! Sen salih bir Müslümanı (Ebû Zer) sürgüne gönderdin, o da orada vefat etti. Onun bir benzerine aynı cezayı uygulaman doğru değildir" diye tepki gösterdi. Diğer insanlar da tepki gösterince Halife Osman, Ammâr'a bu cezayı vermekten vazgeçti. Hz. Osman'ın Ammâr'a İstiniya adlı yerin iktâ olarak verilmesi ise muhalifleri susturmak için kullandığı bir yöntem olarak değerlendirilmektedir.

Ammâr b. Yâsir'in Dövülmesi Meselesi

Ammâr'ın dövülmesi ile ilgili biri kişisel anlaşmazlık ikisi yönetimle ilgili üç rivayet bulunmaktadır. Birbirleriyle kavga eden Ammâr ve Utbe b. Ebî Leheb'i tedib etmek için Hz. Osman ikisini de dövmüştür. Yönetimle ilgili rivayetlerden ilkinde ise beytü'l-mâldan yakınlarına maddi destek sağlayan Hz. Osman'ın bu davranışını Ammâr ağır bir dille eleştirmiş ve buna sinirlenen Halife, onu bayılıncaya kadar dövmüştür. Diğerinde ise elli civarındaki sahabe Hz. Osman'ın sünnete ve selefeye uymayan davranışlarda bulunduğunu ifade ettikleri eleştirel bir mektup yazarak halifeye gönderdiler. Mektubun halifeye ulaştırılması esnasında yalnız kalan Ammâr Halifenin sorularına muhatap oldu. "Mektubu sen mi yazdın?" sorusuna, yanında bir grup insan olduğunu ancak kendisinden korktukları için gelmediklerini bildirdi¹⁹. Halifenin istediği isimleri vermedi. Halife Osman, Ammâr'ı azarladı. Ancak Mervan'ın, Ammâr'ın insanları isyana sevk ettiğini ve öldürülmesi gerektiğini söylemesi üzerine onu dövmüştü. İbn Kuteybe Hz. Osman'ın, "Onu dövün!" dediğini belirttikten sonra onu dövmeye başladıklarını Halifenin de ona vurduğunu belirtir²⁰. Dayaktan karnının yarıldığını, baygınlık geçirdiğini ifade eder. İlerdeki rivayette ise aldığı darbelerden dolayı fıtık olan Ammâr bundan sonra Hz. Osman'ı "Na'sel" lakabıyla anmaya başlamış, muhalif hareketleri destekleyerek insanları idareye tepki göstermeye teşvik etmiştir. Dövüldükten sonra Benî Mahzûm kabilesinden

¹⁷ İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltût, by., ts., s. 1093-1094; Taberi, *Tarih*, IV, 344-345; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, trc. Cemallettin Saylak, Ankara, 2017, s. 57-58; Metin, s. 65.

¹⁸ Yakubî, *Tarih*, Leyden, 1883, II, 201.

¹⁹ İbn Kuteybe, 63.

²⁰ İbn Kuteybe, s. 63.

Ümmü Seleme'nin evinin önüne bırakıldı. Benî Mahzûm, buna şiddetle tepki gösterdi. Hişam b. Velid b. Muğire öğle namazı için çıktığında Halifenin önüne geçerek "Allah'a yemin ederim ki eğer Ammâr dayaktan ölürse Benî Ümeyye'den ileri gelen birini öldüreceğim" dedi²¹. Hz. Osman, bunu duyunca olay esnasında orada olmadığını söyleyerek sorumlu olmadığını veya bunu yapamayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla Ammâr'ın dövülmesiyle beraber Benî Mahzûm'la Benî Ümeyye'nin arası bozuldu. Benî Mahzûm bu olaydan sonra nasıl davranacaklarını kendi aralarında görüşerek Halifeye cephe aldıklarını gösterdiler. Fakat Ümmü Seleme hoşla gitmeyecek davranışların sergilenmemesi konusunda kabilesini mektupla uyarak sorumluluğunu yerine getirdi. Hz. Aişe de Ammâr'ı takdir etmiş ve başkalarına karşı savunmuştur. Resûlullah'tan, "Ammâr hangi meselede muhayyer bırakılmışsa mutlaka en doğrusunu seçmiştir" hadisini duyduğunu söyleyerek onu desteklemiştir.²²

Ammâr b. Yâsir, Hz. Osman'ın evi muhasara edildiğinde isyancılara engel olunması için gelen taleplere olumlu cevap vermedi. Sa'd, engel olması için Ammâr'dan talepte bulunduğunda, "Yemin olsun onları geri çevirmeyeceğim" diyerek Halifeyle bir bağının kalmadığını onun için bir şey yapmayacağını gösterdi. Yine muhasara esnasında Hz. Osman'ın evine gıda ve su girişine izin verilmedi. Halife bunun üzerine Ammâr'ı sahabeye göndererek onlardan su temin etmesini istedi. Ammâr, Talha'ya giderek bu isteğin yerine getirilmesini söyledi. Talha ise kuyuyu vakfeden Osman'ın şimdi sudan mahrum edilmesini tuhaf bulmakla yetindi.

Ammâr b. Yâsir, Muhammed b. Ebu Bekir ile beraber Hz. Osman'a muhalefet eden ilk isimlerdendi. İsyancıların bunlara güvendikleri tahmin edilebilir. Diğer taraftan Hz. Osman'ın devlet imkânlarını yakınlarına istediği gibi dağıtması ve Ebu Zer'e sürgün cezası vermesi ve belki en başta hilafeti ele geçirmiş olması dolayısıyla onun hilafetinden hoşlanmadığı herkesçe biliniyordu.²³ Hz. Osman'ın hanımı Naile'nin Muaviye'ye yazdığı mektupta Hz. Osman'ın öldürülmesini isteyenlerin içinde Ammâr'ı da saydığı görülmektedir. Bütün bunlar Ammâr b. Yâsir'in Hz. Osman'a karşı büyük bir muhalefet beslediğini gösterir fakat onun öldürülmesine razı olduğu anlamına gelmez.

Hz. Osman'dan sonra Ammâr b. Yâsir

Hz. Ali'nin halife seçimi ve vilayetlerde kontrolü sağlama sürecinde en büyük gayreti Ammâr b. Yâsir gösterdi. Hz. Ali Kufe valisi (Hz. Osman'ın

²¹ İbn Kuteybe, s. 64.

²² İbn Şebbe, s.1099-1100; Metin, s.68.

²³ Belazîri, *Ensab*, VI, 161-162.

atadığı) Ebu Musa el-Eşari'ye Ammâr b. Yâsir ve Muhammed b. Ebu Bekir'i göndererek nabzını yoklamak istedi. Ebu Musa fitneden uzak durulması yönünde kanaat belirtip Hz. Ali lehinde tavır almayacağını söyleyip halka bu yönde tavsiyede bulununca Ammâr b. Yâsir şöyle dedi, "Ey İnsanlar! Ebu Musa her iki guruba katılmamanızı tavsiye ediyor. Yeminle söylüyorum ki doğru söylemiyor. Allah onun söylediği gibi davranan kullarından razı olmaz. Allah şöyle buyuruyor: "Eğer müminlerden iki gurup savaşarlarsa onları barıştırm"²⁴, "Eğer biri öbürüne isyan ederse isyan eden gurupla Allah'ın emrine itaat edinceye kadar savaşın"²⁵. O halde Allah, insanlar birbiriyle çekişir ve birbirlerinin kanlarını akıtırken kullarının evlerinde oturup seyretmelerine razı değildir. Bizimle çıkın ve her iki gurubun delillerini dinleyin. Hangisi yardıma daha layık ise ona uyun. Eğer barışırlarsa Allah'ın emrini yerine getirmiş ve sevap kazanmış olarak döneceksiniz. Yok, eğer birbirleriyle çekişmeye devam ederlerse bakacaksınız, hangisi asi ise Allah'ın emrettiği ve size farz kıldığı gibi Allah'ın hükmüne dönünceye kadar onunla savaşın" dedi²⁶.

Cemel savaşında atlı birliklerin başında Ammâr, piyadelerin başında Muhammed b. Ebu Bekir vardı.²⁷ Hz. Aişe'nin korunması konusunda da Ammâr titizlik gösterdi. Sıffin savaşında ise Ammâr piyadelerin başında, Eşter süvarilerin başındaydı.²⁸ Ammâr, bu savaşta Muaviye tarafını savışılması gereken bir topluluk olarak görüyordu. Bu düşüncesi ile ilgili sözlerinden bazıları şunlardır, "Peygamber düşmanı olan şu kavme koşun ki insanların en hayırlısı Ali'ye tabi olandır. Şu an kılıçlarımızı çekme, atlarımızı sürme zamanıdır". "Ey Ebu'l-Yakazan! Resulullah "İnsanlarla Müslüman oluncaya kadar savaşın, Müslüman olduklarında onların kanları ve malları haramdır" buyurmadı mı?" diye sorduklarında, "Doğru, Ama onlar Müslüman olmadılar sadece teslim oldular ve karşlarına düşman çıkıncaya kadar küfrü gizlediler" şeklinde cevap verdi. Ammar, Muaviye ve adamları için, "Biz sizinle Kur'an'ın te'vili için savaştık. Nitekim daha önce onun tenzilininkin inkârına karşı da sizinle savaşmıştık." Yine insanların yürekten savaşmalarını sağlamak için şöyle dedi, "Ey insanlar! Gelin bizimle birlikte şu Osman'ın intikamını almak isteyen ve onun haksız yere öldürüldüğünü iddia eden şu karşıdaki kavmin üzerine saldıralım. Allah'a yemin ederim ki, bunların maksadı Osman'ın intikamını almak değildir. Onlar, "Bizim imamımız haksız yere öldürüldü" diyerek kendi etrafındaki adamları aldattı-

²⁴ Hucurat, 49/9.

²⁵ Enfal, 8/39.

²⁶ İbn Kuteybe, s.107.

²⁷ İbn Kuteybe, s.112.

²⁸ Taberi, *Tarih*, V, 11.

lar. Amaçları gerçekten zorba hükümdarlar olmaktır. İşte şu gördüğünüz noktaya gelmişlerdir. Eğer onların bu iddiaları olmamış olsaydı, Müslümanlardan iki kişi bile onlara tabi olacak değildi. Çok zelil, çok habis olacaklar ve etraflarındaki adamlarının sayısı da az olacaktı. Ne var ki, batıl sözün, gafil kimselerin kulağında bir tatlılığı vardır. Allah'a doğru ve güzel bir gidişle gidiniz. O'nu çokça anınız."²⁹ Ammâr b. Yâsir, burada yaptığı konuşmada Ali'ye taraftar olduğunu net olarak ortaya koyarken Muaviye'nin aslında Osman'ın intikamını almanın değil bu bahane ile halifeliği ele geçirmenin derdinde olduğunu açıkça ifade ederek savaşa ısrar edilmesini istemiştir.

Savaş esnasında Ammâr, Amr b. El-Âs ve Ubeydullah b. Ömer'le karşılaşmış ve onları yanlış yerde durduklarını düşünerek azarlamıştır. Ammâr b. Yâsir Sıffin'de şehit olmadan önce dünyadaki son rızkını istedi ve bir miktar süt içtikten sonra Ebu'l-Ğâdiye el-Müzenî adlı şahıs tarafından şehit edildi.³⁰ Şehit edildiğinde 93 yaşında olan Ammâr Sıffin'de defnedildi.³¹ Ammâr, şehit edildikten sonra iki kişi onu kendilerinin öldürdüğünü iddia ederek Muaviye'den menfaat koparmak için tartışıyorlardı. Bunu duyan Abdullah b. Amr b. El-Âs, Resûlullâh'tan, "Vâh sana Sümeyye'nin oğlu. Seni azgın ve asi bir gurup öldürecekler" dediğini işittiğini söyleyerek onların ne kadar kötü bir iş yaptıklarını ifade etmiştir³². Abdullah b. Amr'ın bir anlamda kendisini itham ettiğini anlayan Muaviye, "O halde aramızda ne işin var" diyerek onu da sorumlu tutmak istedi. Abdullah b. Amr babasının şikâyeti üzerine Resûlullâh'ın kendisine, "Hayatta olduğum müddetçe babana itaat et, sakın ona karşı gelme"³³ dediğini söyleyerek bundan dolayı savaşa katıldığını fakat aktif olarak savaşmadığını beyan etti. Gerçekten de Abdullah b. Amr babasını da bu savaşa katılmama konusunda uyarılmış ve ileri yaşlarda, "Keşke yirmi yıl önce ölseydim de bu savaşa katılmasaydım"³⁴ diyerek pişmanlığını dile getirmiştir. Amr b. el-Âs Muaviye'ye oğlunun neler söylediğine bakmasını veya Ammâr'ın kesik başını getirenlerin onu öldürdüklerini söyleyenlerin cehennemlik olduklarını söyleyince Muaviye onu azarlamıştır. "Sen cahil bir ihtiyarsın, onu biz mi öldürdük? O'nu savaşa getirenler öldürdü!"³⁵ diyerek suçluluk duymamasını asıl suçun Hz. Ali'de olduğuna vurgu yapmıştır. Muaviye Amr b. El-Âs

²⁹ Taberi, *Tarih*, V, 39.

³⁰ İbn Sa'd, III, 238; Belâzürî, *Ensâb*, I, 170; Taberi, *Tarih*, XI, 510.

³¹ Taberi, *Tarih*, XI, 511. 94 yaşında olduğu da ifade ediliyor, bkz: İbn Sa'd, III, 240; Belâzürî, *Ensâb*, I, 172.

³² Belâzürî, *Ensâb*, I, 168.

³³ İbn Sa'd, III, 234.

³⁴ Taberi, *Tarih*, XI, 509.

³⁵ İbn Sa'd, III, 234; Fayda, III, 75.

gibi bir adamını veya onun sağlayacağı katkıyı kaybetmemek ve genel anlamda ise bu suçtan kendisini ve gurubunu temizlemek için böyle söylemiştir. Ammâr'ın asi bir topluluk tarafından öldürüleceği mealindeki hadisin rivayet açısından sahih, her tabakada on iki ve aşağısı ravi sayısını kabul edenlere göre mütevâtir, ravi sayısını on ikiden fazla olarak belirleyenlere göre de meşhûr olduğu değerlendirilmiştir. Diğer taraftan Ammâr b. Yâsir dâhil on üç farklı sahabeden nakledilen hadisin altmış beş tarikile geldiği görülerek bunların kırk yedisinin isnadının sahih, on yedisinin ise zayıf olduğu sonucuna varılmıştır.³⁶

SONUÇ

Hilafet, İslam tarihinin en tartışmalı konusu olarak başından beri kendisini hissettirmiştir. İktidarı ele geçirme gayretleri tabi karşılanabilir. Ancak sürecin tamamlanmasından sonra kanaatlerin tarafgirliğe ve gruplaşmaya dönüşmesi sosyal dokuya büyük zarar vermiştir. Halifelerin kişilik ve icraatlarına gelindiğinde ise seçim sürecinden sonra insanların yine dikkat kesilerek icraatları takip etmesi ve problemler döneminde bunlardan etkilenmesi muhalefetin oluşmasına ve güçlenmesine neden olmuştur. İlk iki halife ve iktidarlarında ciddi veya somut bir muhalefet oluşmamıştır. Ancak Üçüncü Halife Hz. Osman'ın seçimi ve icraatları önce eleştiri sonra muhalefet kaynağı olmuştur. Hz. Ömer'den sonra iktidara gelme ihtimallerinin en güçlü olduğu döneme girdiklerini düşünen Hz. Ali taraftarları isteklerine ulaşamadılar. Bu sürecin en önemli ve tartışılan ismi Ammâr b. Yâsir oldu. Başından beri yönetim hakkının Benî Hâşim ve oradan da Hz. Ali'de olması gerektiğini net olarak söyleyen Ammâr'ın ısrarlı tutumu Hz. Osman yönetiminin ve Benî Ümeyye'nin dikkatini çekiyordu. Benî Mahzûm'un anlaşılması olarak toplum nazarında itibar edilmeyen birinden yönetim iddiasının çıkması hem dikkat çekiyor hem de karşı tarafın ağırlığına gidiyordu. Güçlü bir kabileden gelmemesine rağmen Hz. Ali lehinde karar ortaya koyan ardından yönetimin hatalarına sessiz kalmayan Ammâr'ın tavrının sebebi Ehl-i Beyte sevgisine ve yönetimin dini esaslardan uzaklaşmasına gösterdiği tepkidir. İşkencenin en ağır aşamasında dinde sebat eden bir aileden gelen Ammâr b. Yâsir'in Hz. Peygamber ve selefte görülmeyen uygulamalara tepki göstermesi aslında doğaldır. Üstelik yanlış uygulamalara tepki göstermek Hz. Osman döneminde ortaya çıkan bir durum değildi. Ama Hz. Osman ve Benî Ümeyye

³⁶ İbn Sa'd, III, 240; Taberi, *Tarih*, XI, 509-510; Ural, Cemal, *Ammâr b. Yâsir'in Azgın Bir Topluluk Tarafından Öldürüleceğine Dair Rivayetin Hadis Tekniği Açısından Tahlihi*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2017, s. 144.

sadece Ammâr'a değil Hz. Ali, Hz. Aişe, Abdullah b. Mesud gibi idareyi eleştirenlere de müsamaha göstermedi.

Ammâr b. Yâsir devlet imkânlarının Benî Ümeyye tarafından keyfi olarak kullanılmasını, Ebu Zer'in sürgüne gönderilmesini kabul etmedi. Hz. Osman ise başından beri Hz. Ali'yi tuttuğunu belli eden Ammâr'ın bu tepkisine sert karşılık verdi. Ebu Zer gibi sürgüne gönderme isteğini aldığı tepki nedeniyle yerine getiremedi. Fakat kendisine mektupla ulaştırılan eleştiriye daha fazla dayanamayarak Mervan'ın da tahrikiyle Ammâr'ı dövdürdü. İslam tarihçileri Halifenin Ammâr'ı dövdürdüğünü kabul ederken şiddeti üzerinde farklı düşünmektedir. Ammâr'ın fıtığı patlayacak kadar dövüldüğünü kabul etmek zordur. Burada Ammâr'ın şiddetli bir şekilde dövülmesinin ardından ve muhalif olduğu bilindiği halde Mısır'a müfettiş olarak gönderilmesinin mümkün olabileceği düşünülmemektedir. Halifenin onu görevlendirirken aralarında bu derece bir düşmanlığın olmaması ve kendisinden emin olduğu veya oradaki muhalefeti giderecek özellikte olduğu için Ammâr'ı gönderdiği düşünülebilir. Mısır'dan döndükten sonra ise olumsuz rapor veren Ammâr'ın yönetimle arası tamamen bozulmuştur. Ama bu kırgınlık fiili bir düşmanlık boyutunda olmamıştır. Çünkü muhasara esnasında su talebinin Ammâr'a ulaştırılması bunu gösterir. Ammâr fiilen Hz. Osman'a zarar vermeyi düşünmediği gibi fiilen onu korumaya da diğer sahabe gibi yanaşmamış başındaki sarığı çıkardığı gibi onunla bağının kalmadığını ifade etmiştir. Muaviye'nin zayıf durumdaki Ammâr'ı tehdit etmesi onun etki gücüyle ilgili olduğu kadar bu tehditle aslında daha çok diğerlerine gözdağı vermek istemesiyle de ilgilidir.

Hz. Ali'ye biat eden Ammâr onun muhaliflerini, biat etmeyip isyan ettikleri için, savaşılması gereken bir topluluk olarak görüyordu. Hz. Peygamber'in Ammâr'ın asi bir topluluk tarafından öldürüleceği mealindeki hadisi ise sıhhat tartışması kaldırmasa da vürudunda sebep teşkil edecek bir ortamın olmadığı ve Muaviye tarafını isyancı göstermek için öne sürülen bir metin olduğu da değerlendirilmektedir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi Ammâr meşru İslam halifesine biat etmeyip isyan eden Muaviye tarafını ayette geçtiği şekliyle mücadele edilmesi gereken bir gurup olarak görmektedir. Kabile gücü olmamasına rağmen Ammâr'ın Hz. Osman döneminin tartışmalı ismi haline gelmesi bir yönüyle kişiliği, cüretkârlığı, eleştirilerini siyasi (kabile) bakış açısına dayandırmasına diğer yönüyle yönetimin ona net tepki gösterip cezalandırması ile ilgilidir. Burada Ammâr'ın dövülmesi meselesinin netleştirilememesi en önemli sebebi kaynakların tarih vermemesiyle ilgilidir. Hadise anlatılırken kaynaklar, Ammâr'ın önce cezalandırıldığını sonra Mısır'a gönderildiğini anlatmaktadır. Bu haliyle ise dövülen ve muhalefeti belli olan birinin Mısır'a müfettiş olarak gönderil-

mesi zor görünmektedir. Yapılan çalışmaların bazılarında dövme hadisesine değinilmediği gibi bazılarında ise kronolojik bir sınıflandırma yapılarak önce Mısır'a gönderildiği sonra cezalandırıldığına işaret edilmektedir. Ammâr b. Yâsir'in Hz. Osman muhaliflerini haklı çıkarma niyetiyle ideolojik bakışla dövüldüğünü kabul etmemek mümkündür. Ancak bütün kaynakların şiddeti farklı olsa da dövüldüğüne işaret etmelerine bakılırsa Mısır'a gönderilmesinden sonra yönetimle arası bozulan ve eleştirilerini gizlemeyen Ammâr'ın Hz. Osman tarafından cezalandırıldığını kabul etmek mümkündür. Ancak bu hadise bugün bizim okuduğumuz ve beklediğimiz keskin bir düşmanlığa dönüşmemiştir. Asi topluluk tarafından öldürüleceği hadisi ise yine Muaviye tarafını haksız çıkarmak niyetiyle yorumlanmış bir hadis olarak görülse de teknik açıdan sıhhati ve Ammâr'ın ifadelerine yansıyan grup tanımlaması nedeniyle sahîh olarak kabul edilmektedir.

HZ. OSMAN - EBÛ ZER İLİŞKİSİ

İhsan Arslan*

ÖZET

İlk Müslümanlardan olan Ebû Zer kabilesinin İslâm'a girmesinde önemli rol oynadıktan sonra Medine'ye hicret etmiş ve Hz. Peygamber'in verdiği görevleri başarıyla yerine getirmiştir. Rasûlüllah'ın vefatından sonra Hz. Ali'nin halife olmasını istemesine rağmen ilk üç halifeye biat etmiştir. İlk iki halife döneminde yönetimi eleştirmeyen Ebû Zer, Hz. Osman döneminde idarenin gereksiz harcamaları ve bazı insanların mal biriktirme eğiliminde olmalarından dolayı Tevbe sûresinin 34. ve 35. âyetlerini merkeze alarak sistemi eleştirmeye başladı. Bu eleştirileri iktidarları için tehdit olarak algılayan Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân ve Hz. Osman'ın uyarılarını dikkate almayan Ebû Zer, Şam'dan Medine'ye oradan da Rebeze'ye sürgüne gönderilmiş ve burada da hayatını kaybetmiştir.

Anahtar kelimeler: Ebû Zer, eleştiri, Osman b. Affân, Muâviye b. Ebî Süfyân, sürgün.

GİRİŞ

Hz. Ömer'in oluşturduğu şûradan halife olarak çıkmayı başaran Hz. Osman ilk altı yıllık süreçte başarılı bir yönetim anlayışı ortaya koymuştur. Ancak ikinci altı yıllık dönemde ise önemli sorunlar ortaya çıkmış ve yönetim oldukça zor anlar yaşamaya başlamıştır. Sorunların ortaya çıkmasında halifenin yönetim anlayışı, valilerin insanları rahatsız eden uygulamaları, halkın dünyaya bakışları ve insan kalitesinin düşmesi etkili olmuştur. Bu sebeple bazı sahâbiler şiddetli bir şekilde yönetim aleyhinde konuşmaya başlamışlardır. Onların uyarılarını ve tepkilerini dikkate almayan halife, ortaya çıkan sorunlara çözüm üretme konusunda yeterli tedbiri almayınca olaylar daha da büyümüştür. Hatta yönetim, bu uyarıları devletin geleceği için tehlikeli adımlar olarak değerlendirmeye başlamış ve kişileri sakinleştirme yerine sert adımlar atmayı tercih etmiştir. Bu durum, yönetime karşı eleştiri oklarının saplanmasına neden olmuştur. Bu çalışma, din anlayışından dolayı Hz. Osman yönetimini en ağır bir şekilde eleştiren Ebû Zer'in tavrını ortaya koymayı amaç edinmektedir.

---

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi.
e-posta: ihsan.arslan@erdogan.edu.tr

1- Ebû Zer'in Nesebi ve Müslüman olmadan önceki Hayatı

Asıl ismi Cündeb b. Cünâde b. Kuâyb b. Su'ayr b. Vak'a b. Harâm b. Süfyân b. Ubeyd b. Harâm b. Ğifâr b. Müleyl b. Damre b. Bekr b. Abdümenât b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar olan Ebû Zer, oğlu Zer'e nispetle daha çok bu künyesiyle bilinmektedir.¹ Onun ismi konusunda Berîr, Büreyr,² Yezîd, Arefe ve Seken³ gibi ihtilaf bulunurken, babasının ismi konusunda da Abdullah, Abd ve Süfyân gibi farklı isimler belirtilmektedir. Ancak Cündeb b. Cünâde ismi daha doğrudur.⁴ O, kabilesine nispetle Ebû Zer el-Ğifârî olarak meşhurdur.⁵

Putta taptığı ve haram ayların kutsiyetine saygısızlık yaptığından dolayı Ebû Zer'in kabilesi diğer Arap kabileleri arasında sevilmezdi.⁶ Hatta bu kabile haram aylarda hacıların yollarını kesip mallarını yağmalamasıyla bilinmekteydi.⁷ Bu sebeple Ebû Zer, İslâm'a girmeden önce mensubu olduğu Ğifâr kabilesinin diğer üyeleri gibi yol kesip yağmacılık yapmaktaydı. Hatta o, yol kesme konusunda cesur biriydi. Öyle ki o, tek başına yırtıcı bir hayvan gibi sabahın karanlığında atının sırtında veya yaya olarak develeriyle birlikte su yanında konaklamış gruba saldırır, istediğini alırdı.⁸ Buna rağmen Ebû Zer, kabilesinin aksine cahiliye döneminde putlara tapmayan, tek tanrı inancına sahip olan biriydi. Hatta o, İslâm'a girmeden üç sene önce namaz kılmaya başlamıştı. Kendisine kim için namaz kıldığı sorulunca: "Allah için" cevabını vermişti. Daha sonra hangi yöne yönelerek namaz kılıyordun sorusuna: "Allah'ın beni yönlendirdiği yere yönelirdim. Yatsı namazı kılardım. Seher vaktinin sonu olduğu zaman, sanki bir elbiseye bürünmüş gibi güneş üzerime yükselinceye kadar yorgunluktan düşerdim" şeklinde cevap vermişti.⁹

¹ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, IV, 165; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2006, s. 793-794; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009, I, 343; İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001, VI, 85.

² İbn Abdilber, *el-İstîâb*, s. 793; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 85.

³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 85.

⁴ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, s. 793-794.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 165; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, s. 793-794; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 343; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 85.

⁶ Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Fedâilü's-Sahâbe, 132,133.

⁷ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, II, 55; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul 1993, I, 92.

⁸ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 167.

⁹ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 166; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 132; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I, 343; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 50.

2- Ebû Zer'in Müslüman Olması

Ebû Zer'in şair olan kardeşi Üneys bir ihtiyacı için Mekke'ye gitmiş, ancak geç dönmüştü. Ebû Zer, kardeşine geç gelmesinin sebebini sorunca: *"Mekke'de senin dininde olan, Allah'ın kendisini gönderdiğini iddia eden bir adamla karşılaştım"* şeklinde cevap verince Ebû Zer: *"İnsanlar ona ne diyor?"* diye sordu. Kardeşi, insanların ona: *"Şair, kâhin ve büyüücü/sihirbaz"* dediklerini belirtti. Şair olan Üneys: *"Vallahi, kâhinlerin sözünü işittim, ama o, onların sözü değil. Onun sözünü şiirin bütün türleriyle karşılaştırdım, onların şiir olduğunu söylemek oldukça zor. Vallahi o doğrudur, diğerleri ise yalancıdır"* şeklinde değerlendirmede bulundu. Bunun üzerine Ebû Zer Mekke'ye gitmeye karar verince Üneys: *"Mekke halkına karşı dikkatli ol. Zira onlar, ondan nefret etmişler ve ona kötü davranmışlardır"* diyerek kendisini uyardı. Ebû Zer Mekke'ye gelince zayıf bir adama: *"Sizlerin sâbi diye çağırılmakta olduğunuz şu adam nerede?"* diye sordu. Ancak adam Ebû Zer'e işaret ederek: *"Bu sâbi"* deyince orada bulunanlar onun üzerine kuru çamur parçası ve kemik atmaya başladılar. Bunun üzerine Ebû Zer baygın bir halde yere düşmüş ve kalktığı zaman ise kırmızı dikili bir nesneye dönmüştü. Daha sonra o Zemzem suyunun yanına gelerek üzerindeki kanları yıkamış ve sudan da içmişti. Burada otuz gün kalan Ebû Zer Zemzem suyundan başka yiyecek de bulamamıştı. Buna rağmen o şişmanlamış ve hiç bir hiçbir şekilde açlık hissetmemişti. Mehtaplı bir gecede Mekke halkı uyuduktan sonra iki kadın dışında hiç kimse Kabe'nin etrafında tavaf etmiyordu. Onlar da İsaf ve Nâile putlarına dua ediyorlardı. Ebû Zer, kendisine doğru gelen kadınlara: *"Siz, o ikisinden birini diğeriyle evlendirin"* dedi, ancak bu iki kadın o putlara dua etmeye devam ediyordu. Bunun üzerine Ebû Zer, o putlar için kinayeli bir şekilde: *"Tahtaya benzer şeyler"* dedi. Onun bu sözlerini duyan kadınlar: *"Keşke burada bizim neferlerimizden biri olsaydı"* diyerek bağırmağa başladılar. O iki kadın dağdan inmekte olan Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir ile karşılaştı. Rasûlüllah: *"Sizlere ne oldu?"* diye sordu. Onlar da: *"Kabe ile örtüsü arasında sâbi/dinsiz biri var"* diye cevap verince Hz. Peygamber: *"O, sizlere ne söyledi?"* dedi. O iki kadın: *"Bizlere ağıza alınamayacak sözler söyledi."* Onlardan uzaklaşan Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir Haceru'l-Esved'i istilâm ettikten sonra Kabe'yi tavaf edip namaz kıldılar. Bu esnada Ebû Zer, Hz. Peygamber'e: *"Ey Allah'ın Rasûlü! Allah'ın selamı üzerine olsun"* diyerek selam verdi. Hz. Peygamber de: *"Allah'ın rahmeti de senin üzerine olsun, kimlerdensin?"* dedi. Ebû Zer: *"Gıfâr kabilesindenim"* diye cevap verince Hz. Peygamber elini alına koydu. Ebû Zer, Hz. Peygamber'in bu hareketini Gıfâr kabilesinden hoşlanmadığı şeklinde yorumladı. Allah Rasûlü: *"Kaç gündür buradasın?"* diye sordu. Ebû Zer: *"Otuz gündür buradayım"* diye cevap verince Rasûlüllah: *"O kadar zamandır burada seni kim doyurdu?"* Ebû Zer:

“Zemzem suyundan başka hiçbir yiyeceğim yoktu. Buna rağmen beslendim ve kilo aldım” deyince Hz. Peygamber: “Zemzem mübarektir. O, içeri doyuran bir yemektir” dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir: “Ey Allah’ın Rasûlü! Bu gece ona yemek yedirmek için bana izin verir misin?” dedi. Allah Rasûlü de onun bu isteğine izin verdi. Üçü birlikte yola koyuldular. Hz. Ebû Bekir bir kapıyı açarak aldığı Taif üzümünü Ebû Zer’e verdi. Bu üzüm, Ebû Zer’in uzun zamandan beri yediği ilk şeydi. Uzun bir aradan sonra Hz. Peygamber, Ebû Zer’e gelerek: “Ey Ebû Zer! Bana Yesrib zannettiğim hurmalık bir yer gösterildi. Kavmine benim hakkımda bilgi verir misin? Belki Allah senin vasıtanla onlara faydalandırır ve sana da yaptığın bu iş karşılığında ücretini verir” dedi. Bunun üzerine Ebû Zer kabilesine gitmek üzere yola çıktı ve kardeşi Üneys ile karşılaştınca, ona Müslüman olduğunu söyledi.¹⁰ Bu rivayette yer alan Hz. Peygamber’in hicret edeceği yerin “Yesrib” olacağına vurgu yapılması, ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Çünkü İslâmiyet toplumun gündemine daha yeni gelmeye başladığı için bu dönemde Mekke’den Yesrib’e hicret edileceğine dair herhangi bir gerekçenin oluştuğunu söylemek mümkün değildir.

Başka bir rivayette Ebû Zer Mekke’de birinin peygamberlik iddiasında olduğunu haber alınca kardeşi Üneys’i olayın doğruluğunu araştırması için Mekke’ye gönderdi. Burada Hz. Peygamber hakkında bilgi toplayan Üneys, ağabeyinin yanına gelerek: “Onun, güzel ahlakı ve şîr olmayan bir sözü emrettiğini” söyleyince Ebû Zer Mekke’ye gitmeye karar verdi. Mekke’ye gelen Ebû Zer doğrudan Kabe’ye gitti ve tanımadığı için de Hz. Peygamber’i araştırmaya başladı, fakat onun hakkında hiç kimseye soru soramıyordu. O da Kabe’nin bir köşesine gidip uzandı. Hz. Ali, onu Kabe’nin bir köşesinde büzülmüş halde gördü. Yanından geçerken, kendi kendine: “Zannımca bu adam uzak bir yoldan gelmiştir” diye konuşunca, Ebû Zer, “Evet, uzak bir yoldan gelmişim.” dedi. Hz. Ali, “Gel, evimize gidelim” dedi ve onu alıp evinde misafir etti. İki de ihtiyatlı ve tedbirli davrandıklarından o geceyi birbirlerine açılmadan geçirdiler. Sabah olunca, Ebû Zer, Hz. Peygamber’i bulmak için Kabe’ye gitti. Fakat, aynı şekilde hiç kimseden onun hakkında bir bilgi alamayınca aynı köşede uzandı. Hz. Ali onun yanına gelerek: “Bu adamın hâlâ nereye gideceğini öğrenmek zamanı gelmedi mi?” dedi ve “Haydi, öyle ise bize gidelim” diyerek onu evine götürdü. Birbirlerine hiçbir soru sormadan sabahladılar. Üçüncü günün sabah olunca Ebû Zer aynı şekilde Kabe’ye gitti ve Rasûlüllah’ı aramaya başladı, fakat bulamayınca tekrar Kabe’ye gitti. Yine Hz. Ali onun yanına gelerek “Seni buraya getiren nedir?” diye sorunca Ebû Zer: “Söyleyeceklerimi gizli tutacağıma dair söz verirden, anlatırım” dedi.

¹⁰ İbn Sa’d, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 166-167; Müslim, *Fedâilü's-Sahâbe*, 132; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 50-52; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 86.

Bunun üzerine Hz. Ali: “Emin olabilirsin” karşılığını verince Ebû Zer: “Ben Ğıfâr Kabilesindenim. Burada peygamberlik ilân eden bir kişinin ortaya çıktığı haberini duydum. Bizzat onunla konuşmaya geldim” dedi. Hz. Ali: “Sen doğru bir harekette bulundun” dedi ve: “Ben şimdi Rasûlullah’ın yanına gidiyorum. Sen de peşimden gel. Benim girdiğim yere sen de gir. Eğer ben, yolda sana zarar vereceğinden korktuğum birisini görürsem, papucumu düzeltir gibi bir duvara yönelir dururum. O zaman sen beni beklemezsin, yürür gidersin.” Böylece sabah olunca evden birlikte çıktılar ve sonunda Hz. Peygamber’in yanına geldiler. Rasûlullah’ı dinleyen Ebû Zer Müslüman olunca: “Ey Allah’ın Rasûlü! Bana ne emredersiniz?” Hz. Peygamber de ona: “Kavmine dön ve sana emrim gelinceye kadar onlara peygamberliğimi haber ver” dedi. Ancak Ebû Zer: “Allah’a yemin olsun ki, Kabe’ye gidip İslâm’ı haykırmadan dönmeyeceğim” dedi ve hemen Kabe’ye gelerek: “Ey Kureyş topluluğu! Ben şehâdet ederim ki, Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed de O’nun resûlüdür!” diye haykırınca müşrikler onu bayılıncaya kadar dövdüler. Bu durumdan onu Abbâs b. Abdülmuttalib: “Ey Kureyş topluluğu! Sizler, onun Ğıfâr kabilesinden olduğunu bilmiyorsunuz musunuz? Sizler tüccarsınız ve yolunuz Ğıfâr’dan geçmektedir. Yolunuzun kesilmesini mi istiyorsunuz?” diyerek kurtardı. İkinci gün aynı olay bir kez daha yaşandı ve yine onu bu durumdan Abbâs kurtardı.¹¹

Ebû Zer, İslâm tarihinde Hz. Peygamber’in görevlendirmiş olduğu ilk tebliğci idi. Bundan dolayı yeryüzünde İslâm’ın açıkça tebliğ edildiği yer, Mekke’den önce Ğıfâr kabilesinin yurdu olmuştur. Allah Rasûlü’nün ondan talep ettiği “*kaomini irşad et*” isteğini Ebû Zer bütün samimiyetiyle yerine getirmiş, sadece kendi kavmini değil, diğer kabileleri de irşad etmişti. Allah da onun bu samimiyetini karşılıksız bırakmamış, birçok insanın onun vasıtasıyla İslâm’a girmesini sağlamıştı.¹²

Diğer bir rivayette ise Mekke’li bir şahıs Ebû Zer’e gelerek: “Ey Ebû Zer! Mekke’de bir adam, senin dediğin gibi “*La ilâhe illallâh*” diyor ve kendisinin bir peygamber olduğunu iddia ediyor” dedi. Bunun üzerine Ebû Zer yanına bir miktar azık alarak Mekke’ye gitmeye karar verdi. Mekke’ye gelen Ebû Zer, insanları misafir eden ve onlara kuru üzüm yediren Hz. Ebû Bekir’i gördü. O da onlarla beraber yedi. Bir gün sonra: “Sizler, Mekke halkından birinin şeyini reddettiniz mi?” diye sordu. Hâşimoğullarından bir adam: “Evet, benim amcaoğlum, “*Lâ ilâhe illallâh*” diyor ve kendisinin de peygamber olduğunu söylüyor” dedi. Ebû Zer: “Onu bana gösterebilir misin?” dedi. Bu şahıs, bir seki

¹¹ İbn Sa’d, *et-Tabkâtü’l-Kübrâ*, IV, 169; Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Menâkıbu’l-Ensâr, 33; Müslim, *Fedâilü’s-Sahâbe*, 133; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, s. 794; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, II, 53-54; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 85.

¹² Güneş, Adem, *Ebû Zer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 27.

üzerinde elbisesini üzerine örtmüş olarak uyuyan Hz. Peygamber'i ona gösterdi. Ebû Zer de Rasûlüllah'ın yanına giderek onu: "*Günaydın*" diyerek uyandırdı. Hz. Peygamber de: "*Selam senin üzerine olsun*" dedi. Bunun üzerine Ebû Zer: "*Dediğin şeyi bana söyle*" deyince Hz. Peygamber: "*Ben şiiir söylemiyorum. Benim sölediğim Kur'ân'dır. Onu da bana Allah vahyeyiyor*" deyince Ebû Zer: "*O halde bana Allah'ın sana indirdiği şeyi oku*" dedi. Hz. Peygamber ona Kur'ân'dan bir sûre okuyunca, Ebû Zer Müslüman oldu. Daha sonra Allah Rasûlü: "*Sen kimlerdensin?*" diye sordu. Ebû Zer: "*Ğifâr kabilesindenin*" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Ğifâr kabilesinin durumunu bildiği için Ebû Zer'in İslâm'a girmesine şaşırıldı.¹³ Ebû Zer İslâm'ı kabul edince, Müslümanların dördüncüsü¹⁴ veya beşincisiydi.¹⁵

Ebû Zer'in İslâm'a girmesi, konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. O, Mekke'de peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan birinden haberdar olunca, hadisenin doğruluğunu araştırmak için gerek kardeşini oraya göndermesi gerekse de kendisinin Mekke'ye gelmesi, onun bir arayış içerisinde olduğunu göstermektedir. Zaten onun cahiliye döneminde putlara tapmaması ve tek tanrı inancına sahip olması, İslâm'a girmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple ilk Müslümanlardan kabul edilen Ebû Zer, İslâm'ın tebliğcisi sıfatıyla kabilesi arasında İslâm'ın yayılması için yoğun bir çaba göstermiş ve onun vesilesiyle de birçok kişi Müslüman olmuştur.

3- Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Dönemlerinde Ebû Zer

a- Hz. Peygamber Döneminde Ebû Zer

Ebû Zer, Hz. Peygamber'den almış olduğu talimat doğrultusunda kabilesine gitti ve orada İslâm'ı tebliğ etmeye başladı. Onun vasıtasıyla kabilesinden pek çok kişi Müslüman oldu.¹⁶ Ebû Zer Mekke ile Medine arasında bulunan Ğazâl boğazını tutarak buradan geçmekte olan Kureyş kervanlarına: "*Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun elçisi olduğuna şahitlik edinceye kadar bu mallardan sizlere hiçbir şey vermeyeceğim*" diyerek engel olurdu. O, isteğini yerine getirenlere mallarını iade eder, getirmeyenlere ise

¹³ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 168.

¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 169; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 343; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 55-56; İbn Kesîr, *Ebu'l-Fidâ, el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1994, III, 84; Aydın, Abdullah, "*Ebû Zer el-Ğifârî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 267; Sarıtaş, Adem, *Ebû Zer el-Ğifârî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1997, s. 18.

¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 169; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, s. 794; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 343; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 86; Aydın, "*Ebû Zer el-Ğifârî*", X, 267; Sarıtaş, *Ebû Zer el-Ğifârî*, s. 18.

¹⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 53.

hiçbir şey vermezdi. Ayrıca Ebû Zer ele geçirdiği bu malları sadece kavminden Müslüman olanlara verirdi.¹⁷ O, Uhud¹⁸ veya Hendek¹⁹ savaşından sonra Medine'ye hicret etmiştir.²⁰ Bu sebele o, Bedir, Uhud veya Hendek savaşlarına katılmamıştır. Ebû Zer Medine'ye hicret edince Suffe'de ika-met etmiş ve zamanının büyük bir çoğunluğunu ilim öğrenmekle geçirmiştir.²¹ Arkadaşları akşam yemeklerinde zengin sahâbîlerin evlerine gittiklerinde o, Rasûlüllah'ın evine misafir olmayı tercih ederdi.²² Hz. Peygamber, Ebû Zer ile Sâideoğulları'ndan Münzir b. Amr arasında kardeşlik tesis etti.²³ Ancak kardeşleştirme Bedir'den önce olduğu ve miras ile ilgili âyet indiğinden kardeşleştirme son bulmuştur. Ancak Hz. Peygamber'in Hayber'in fethinden sonra Ca'fer b. Ebî Tâlib ile Muaz b. Cebel arasında kardeşlik tesis etmesi,²⁴ kardeşleştirme geleneğinin Rasûlüllah'ın vefatına kadar devam ettiğini göstermektedir.

Ebû Zer Medine yakınlarında Ğâbe mevkiinde Hz. Peygamber'in sağmal develerine çobanlık yaparken Uyeyne b. Hısn'ın baskınına uğradı, çıkan çatışmada oğlunu kaybetti ve eşi Leyla da esir alınmış ve yirmi deve de gasp edilmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber hicretin altıncı yılında Medine'ye Abdullah b. Ümmi Mektûm'ü vekil bırakarak sefere çıkmış, ancak baskın yapanlar yakalanamamış, bir fırsatını bulan Ebû Zer'in eşi Leyla kurtulmayı başarmıştır.²⁵

Hz. Peygamber hicretin dördüncü yılında Zâtü'r-Rik'a ve hicretin altıncı yılında Benû Mustalık savaşlarına giderken Medine'ye vekil olarak Ebû Zer'i bırakmıştır.²⁶ Ebû Zer, Hz. Peygamber'in çobanlarını öldüren Ureynelileri yakalayan Kurz b. Câbir komutasındaki yirmi kişilik grubun içerisinde yer almıştır.²⁷ Mekke'nin fethine katılan on bin kişilik ordu içerisinde bulunan Ğıfâr kabilesi arasında yer alan Ebû Zer,²⁸ Mekke'nin fethin-

¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 168.

¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 168; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 86.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 170; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 343.

²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 168; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 343; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 86.

²¹ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2011, I, 230.

²² İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Telbîsü İblis*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1994, s. 213.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, IV, 170; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 265.

²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 265.

²⁵ Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Meğâzî*, Âlemü'l-Kütüp, Beyrut 1984, II, 537-549; Şu-lul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 704-706.

²⁶ İbn Hişâm, Abdülmelik, *es-Siratü'n-Nebeviyye*, Dâru İbn Kesîr, Kahire ts., III-IV, 203, 289.

²⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, II, 568-571.

²⁸ İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru Sâdir, Beyrut 1979, II, 244.

den sonra meydana gelen Huneyn Savaşında ise Ğifâr kabilesinin bayrağını taşımıştı. Ayrıca o, devesi zayıf olduğu için Tebûk Savaşına geç katılmıştır. Ordunun konakladığı esnada ordunun gözcüsü: “*Ey Allah’ın Rasûlü! Şu adam yaya olarak geliyor*” deyince Hz. Peygamber: “*O gelen Ebû Zer olabilir*” diyerek temennide bulundu. Bunun üzerine oradakiler: “*Ey Allah’ın Rasûlü! Gelen Ebû Zer*” deyince Allah Rasûlü: “*Allah, Ebû Zer’e rahmet etsin! O yalnız yürür, yalnız ölecek ve yalnız diriltilecektir*” diyerek onun hakkında değerlendirmede bulundu.²⁹

Ebû Zer’in idarecilik isteği Hz. Peygamber tarafından: “*Ey Ebû Zer! Sen zayıfsın. Bu valilik bir emanettir. O, kıyamet gününde alçaklık ve perişanlıktır. Onu hakkıyla üzerine alıp gereğini yerine getiren müstesna*” diyerek cevap verdi.³⁰ Diğer bir rivayette ise Hz. Peygamber: “*Ey Ebû Zer! Ben, seni zayıf görüyorum. Kendime sevip istediğim şeyi, senin için de isterim. İki kişi üzerine hâkim olmaktan sakın ve yetim malına veli olma!*” uyarısında bulundu.³¹ Bundan dolayı o, vefat edinceye kadar hiçbir idarecilik görevi talebinde bulunmamış ve verilen görevleri de kabul etmemiştir.³²

b- Hz. Ebû Bekir Döneminde Ebû Zer

Ebû Zer, Hz. Ali’nin hilâfete daha uygun olduğunu düşündüğü için Hz. Peygamber’in vefatından sonra Benû Saîde Sakîfesinde halife seçilen Hz. Ebû Bekir’e biat etmekten kaçınmasına rağmen herkesin halifeye biat ettiğini görünce o da biat etmiştir.³³ Muhtemelen Hz. Peygamber’in: “*Başınızda Habeşli bir köle bile olsa, dinleyiniz ve itaat ediniz*” veya dostum bana: “*Burnu kesik bir köle bile olsa, dinlememi ve itaat etmemi tavsiye etti*”³⁴ sözü, onun Hz. Ebû Bekir’e biat etmesi konusunda etkili olmuştur.

c- Hz. Ömer Döneminde Ebû Zer

Ebû Zer, Hz. Ali’nin hilâfete geçmesi arzusunda olmasına rağmen Hz. Ebû Bekir’den sonra hilâfet makamına geçen Hz. Ömer’e biat etti. O, Hz. Ömer döneminde Kudus’ün fethine (15/637) ve Amr b. As ile de Mısır’ın

²⁹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, II, 56,77; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 87.

³⁰ Müslim, *İmâre*, 16.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, V, 180; Müslim, *İmâre*, 17; Ebû Dâvud, Suleyman b. Eş’as, *Sünenü Ebî Dâvud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Vesâye, 4; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü Nesâî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Vesâye, 10.

³² Aydınlı, “Ebû Zer el-Ğifârî”, X, 267.

³³ Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya’kûbî*, Muesesetü'l-A’lemî, Beyrut 1993, II, 9; Aydınlı, “Ebû Zer el-Ğifârî”, X, 267; Fığlalı, Ethem Ruhî, *İmâmîyye Şîası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 45.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 171; Buhârî, *Ezân*, 55; Müslim, *İmâre*, 36.

fethine (20/641) katılmıştır.³⁵ Hz. Ömer divan teşkilatını kurup sahâbîlere maaş bağladığında Ebû Zer'i Bedir Savaşı'na katılan sahâbîler arasında kabul ederek kendisine beş bin dirhem maaş bağlamıştır.³⁶ Ebû Zer, Hz. Ömer'in hilâfetinden memnuniyetini, Hz. Peygamber'in: *"Allah hakkı Ömer'in kalbine ve diline koymuştur"* sözüyle belirtmiştir.³⁷ Ancak Hz. Ömer onun fazla hadis rivayet etmesine yasak getirince Ebû Zer: *"Vallahi, Rasûlullah'tan duyduğum bir tek kelimeyi bile söylemekten çekinmem"*³⁸ diyerek bu yasağa karşı tepkisini göstermiştir. Muhtemelen Ebû Zer etrafında toplanan kişilerin sorduğu fetvaya cevap vermeye çalışınca içlerinden biri: *"Sen, fetva vermekten men edilmedin mi?"* diyerek ona müdahale etmeye çalışınca, onun bu tavrına oldukça sinirlenen Ebû Zer: *"Yoksa seni başımıza müfettiş mi tayin ettiler"*³⁹ diyerek tepkisini göstermiştir. Onun, Hz. Ömer'in hilâfetinin son yıllarında Medine'de olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Ancak İbnü'l-Esîr, onun Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Şam'a gittiğini ve Hz. Osman halife oluncaya kadar da orada kaldığını rivayet etmektedir.⁴¹ İbn Sa'd onun Şam'a gitme sebebini şöyle anlatmaktadır: Hz. Peygamber, Ebû Zer'e *"Binalar Sel'a dağına ulaştığı zaman Medine'den çık. O, bunu söylerken elini Şam'a doğru yöneltti. Senin emirlerinin seni bırakacağı görüşünde değilim."* Bunun üzerine Ebû Zer: *"Ey Allah'ın Rasûlü! Senin emrinle benim arama giren (senin emrini engelleyen) kimse ile savaşayım mı?"* sorusuna Allah Rasûlü: *"Hayır"* cevabını verdi. Bunun üzerine Ebû Zer: *"Bana ne tavsiye edersin?"* dedi. Hz. Peygamber: *"Habşli bir köle bile olsa, dinle ve itaat et"* karşılığını verdi. Medine'deki durumların Hz. Peygamber'in dediği gibi olduğunu gören Ebû Zer Şam'a gitti.⁴²

4- Hz. Osman Döneminde Ebû Zer

Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman halife olunca Ebû Zer ilk biat edenlerden bir olmakla birlikte onun yaşlılığı ve yumuşak tabiatı sebebiyle başarılı olamayacağından endişe etmesine rağmen bu dönemde fetih hareketleri içerisinde yer almıştır.⁴³ O, bu fetih hareketlerine Muâviye b. Ebî Süfyân komutasında katılmıştır. Ebû Zer, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra veya Hz. Ömer döneminde fetihler sebebiyle Şam'a gitmiştir. Ebû

³⁵ Aydınlı, "Ebû Zer el-Gifârî", X, 267.

³⁶ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 452.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 145, 165, 177; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Menâkıb, 17; Ebû Dâvud, *İmâre*, 17.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, II, 270; Buhârî, *İlim*, 10.

³⁹ İshâhânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Mısır ts., I, 160.

⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, II, 256.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 344.

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, II, 171.

⁴³ Aydınlı, "Ebû Zer el-Gifârî", X, 267.

Zer, Muâviye komutasında Kıbrıs'ın fethine iştirak etmiştir.⁴⁴ Ebû Zer, Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân kendisini halifeye şikayet edinceye kadar burada kalmıştır.⁴⁵

a- Ebû Zer'in Hz. Osman Yönetimini Eleştirmesi

Ebû Zer'in, Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk yıllarında yönetime yönelik bir eleştirisi yoktur. Ancak Hz. Osman'ın bazı icraatları özellikle Mervân b. Hakem'e bağışlarda bulunması, Hâris b. Hakeme'e üç yüz bin dirhem ve Zeyd b. Sâbit'e yüz bin dirhem vermesi, Ebû Zer'in yönetimi eleştirmesine sebep oldu. Ayrıca o, ömrünü Hz. Peygamber'in hayat standardını devam ettirmeye ve bu uğurda mücadeleye adayan Ebu Zer'in, hareket noktası yine, kuşkusuz Hz. Peygamber'in hadisleri olmuştur. O, Hz. Osman zamanıyla birlikte değişen ortamı Rasûlüllah'ın şu hadisiyle özdeşleştirmiştir: *"Benden sonra ümmetinden öyle bir kavim gelecek ki, onlar Kur'ân okuyacaklar, fakat feyzi boğazlarından aşağı geçmeyecek. Onlar atılan okun isabet ettiği avı delip hızla çıkması gibi İslâm'dan uzaklaşacaklar ve bir daha dönmeyeceklerdir. İşte insanlar ve hayvanların en kötülere bunlardır."*⁴⁶ Ebû Zer bu hadisin Hz. Osman dönemine işaret ettiğine inanmış ve bunu örnek göstererek Hz Osman'a bazı uyarılarda bulunmuştur.⁴⁷ O: *"Mal biriktirenleri elim bir azapla müjdele"* diyerek ve: *"Ey iman edenler! Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksız yollarla yiyorlar ve Allah'ın yolundan alıkoyuyorlar. Altın ve gümüşü biriktirip onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve, "İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığımız şeylerdir. Haydi tadın bakalım, biriktirip sakladıklarımızı!" denilecek"*⁴⁸ âyetlerini okuyarak sistemi eleştirmeye başlamıştır. Onun bu eleştirilerini Mervân b. Hakem'den öğrenen halife, hizmetçisi Nâtil'i, bu tutum ve davranışlarından dolayı uyarması için Ebû Zer'e göndermiştir. Ancak Ebû Zer: *"Osman, Allah'ın kitabını okumamı ve onun emirlerini terk edenleri ayıplamamı yasaklıyor. Vallahi bana, Osman'ı kızdırarak Allah'ın rızasını kazanmak, Allah'ı kızdırarak Osman'ın rızasını kazanmaktan daha sevimli ve daha hayırlı gelir"* diyerek eleştirilerinin devam edeceğini belirtmeye çalışmıştır. Hz. Osman onun bu tutumuna kızmışsa da, fazla bir tepki göstermemiştir.⁴⁹

⁴⁴ Belâzürî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Bıldân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2014; s. 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 95.

⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, II, 171.

⁴⁶ Müslim, Zekât, 158.

⁴⁷ Balcı, İsrâfil, "Bir Yalnız Sahâbî Ebû Zer el-Gıfârî", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 10, Samsun 1998, s. 366-367.

⁴⁸ Tevbe: 9/34-35.

⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 168.

Bir gün Hz. Osman: *“Halifenin/idarecinin ihtiyaç halinde hazineden borç alıp, durumu düzelince/rahatlayınca ödemesi uygun olur mu?”* sorunca orada bulunan Ka’bu’l-Ahbâr: *“Bunda bir sakınca yoktur”* karşılığını verince yine orada bulunan Ebû Zer: *“Ey Yahudinin oğlu! Bize dinimizi sen mi öğreteceksin?”* diyerek tepkisini gösterdi. Bunun üzerine Hz. Osman: *“Bana çok eziyet ediyorsun ve arkadaşlarımı da kışkırtıyorsun. Artık Şam’a dön”* diyerek Ebû Zer’den duyduğun rahatsızlığını belirtti. Ebû Zer bundan önce Şam’da ikamet etmekteydi. Çünkü o evlerin Sel’a mevkiine ulaştığını görünce Hz. Osman’dan, ben Rasûlullah’tan: *“Evler Sel’a’ya ulaştığında oradan uzaklaş dediğini işittim”* diyerek Şam’a gitmek ve orada savaflara katılmak için izin istedi. Halife, onun bu isteğini olumlu karşılayarak kendisine izin verdi. Ebû Zer hac mevsiminde Medine’ye uğradığında Hz. Osman’dan Rasûlullah’ın yanına komşu olmak istediğini belirtince, oda onun bu isteğine olumlu cevap verirdi.⁵⁰

Başka bir rivayette bir gün Hz. Osman Ebû Zer’in de bulunduğu mecliste: *“Zekatı verilen malda başkasının hakkı var mı?”* diye sorunca Ka’bu’l-Ahbâr: *“Ey Müminlerin Emiri! Hayır”* cevabını verdi. Bunun üzerine Ebû Zer, Ka’b’ın göğsüne vurarak: *“Ey Yahudinin oğlu! Yalan söylüyorsun”* diyerek şu âyeti okudu:⁵¹ *“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah’a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah’ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır.”*⁵² Aynı mecliste Hz. Osman: *“İşlerimizi yürütenlere ve sizlere devletin bütçesinden mal vermemizde bir sakınca var mı?”* diye sorunca Ka’bu’l-Ahbâr: *“Bunda bir sakınca yoktur”* şeklinde cevap vermesine sinirlenen Ebû Zer elindeki değnekle Ka’b’a vurdu ve: *“Ey Yahudinin oğlu! Dinimiz konusunda söz söylemeye ne kadar da cesaretlisin”* diyerek tepkisini ortaya koydu. Bunun üzerine Hz. Osman: *“Bana çok eziyet ediyorsun. Benden uzaklaş ve gözüme görünme. Bizlere eziyet ediyorsun”* diyerek sert bir şekilde karşılık verdi. Bunun üzerine Ebû Zer Şam’a gitti.⁵³

Diğer bir rivayette Ebû Zer, Rasûlullah’ın mescidinde, Hz. Ali’yi överek onun Hz. Peygamber’in vasisi olduğunu ve Hz. Osman’ı da Rasûlullah’ın sünnetini, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in uygulamalarını değiştir-

⁵⁰ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, 168.

⁵¹ Mes’ûdî; Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü’z-Zehab ve Meâdinü’l-Cevher*, el-Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, Mısır 1964, II, 348-349.

⁵² Bakara: 2/177.

⁵³ Mes’ûdî; *Mürûcü’z-Zehab*, II, 349.

mekle itham ederek insanları halifenin aleyhinde kışkırtmaya çalıştığı için daha önce ikamet ettiği Şam'a gönderilmiştir.⁵⁴

İlk Müslümanlardan kabul edilen Ebû Zer zâhidane bir şekilde yaşamayı kendisine şiar edindiği için, Hz. Osman'ın yakınlarına yaptığı harcamalardan rahatsız olmuş ve bu durumu Tevbe sûresinin 34. ve 35. âyetlerini merkeze alarak yüksek bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Onun bu söylemleri yönetimi rahatsız etmiş ve kendisinin uyarılmasına sebep olmuştur. Bu eleştiriler halifenin huzurunda da devam edince, Medine'de daha fazla kalamayacağını anlayan Ebû Zer Şam'a gitmek durumunda kalmıştır. Böyle bir kararın alınmasında yönetim eleştirisinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Onun buraya gitmesi ya kendi isteğiyle ya da halifenin isteğiyle olmuştur. Ancak o, bu faaliyetlerini yürütürken insanları yönetim aleyhine kışkırtmamıştır. Yani insanları etrafında toplayarak halifeye karşı harekete geçirmemiştir. O, tamamen bireysel olarak duyduğu rahatsızlığı gündeme getirmeye çalışmıştır. Kanaatimce yönetim onun toplum nezdindeki konumundan dolayı, insanların etrafında toplanmasından endişe etmiş olabilir.

b- Ebû Zer'in Muâviye b. Ebî Süfyân Yönetimini Eleştirmesi

Şam'a dönen Ebû Zer, valinin tutum ve davranışlarından dolayı yönetimi eleştirmeyi sürdürmüş ve etrafına topladığı halka: *"Allah'ın kitabında ve Rasûlüllah'ın sünnetinde bilmediğim şeyler ortaya çıkmıştır. Vallahi ben, söndürülen hak, diriltilen batıl, yalanlanan doğru, korkusuzca yapılan bencillik ve etki altına alınan hakikat görüyorum"* diyerek onları yönetim aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır.⁵⁵

Ya'kübî'nin rivayetine göre Ebû Zer Şam'a gelince mescide gelip gitmeye ve yönetim aleyhinde konuşmaya başladı. Gün geçtikçe etrafındakilerin sayısında artışlar meydana geldi. O, sabah namazından sonra Dimeşk'in kapısında durarak: *"Ateş taşıyan kervan geldi. Terk ettikleri halde iyiliği emredenlere ve nehyettikleri halde onu yapanlara Allah lanet etsin"* diyerek yönetime karşı eleştirilerini sürdürmeye ve insanları onların aleyhinde kışkırtmaya devam etti.⁵⁶ Ayrıca Muâviye b. Ebî Süfyân Şam'da oldukça gösterişli bir köşk yapınca Ebû Zer: *"Ey Muâviye! Bu köşkü beytûlmalden yaptırdıysan, bu ihanettir. Eğer onu kendi malından yaptırdıysan, bu da israftır"* eleştirisine Muâviye sessiz kalmayı tercih etmiştir.⁵⁷

⁵⁴ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 67.

⁵⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 169.

⁵⁶ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 68.

⁵⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 169.

Başka bir rivayete göre Ebû Zer'i Şam'a gelen Abdullah b. Sebe⁵⁸ kıskırtmış ve ona: *"Muâviye, Müslümanların malını Allah'ın malı olarak kabul ediyor, her şeyin de Allah'a ait olduğunu ve Müslümanların malını Müslümanlardan sakınıyor"* deyince Ebû Zer, Muâviye'ye gelerek: *"Müslümanların malı neden Allah'ın malıdır?"* diye sorunca Muâviye: *"Bizler Allah'ın kullarıyız. Mal, onun malı, halk onun yarattığı, emir de onun emri değil mi?"* cevabına Ebû Zer: *"Bu ifadeyi kullanma"* şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine Muâviye: *"Mal, Allah'ın değil, Müslümanlarındır."* Ebû Derdâ kendisine fikirlerini anlatan Abdullah b. Sebe'nin, Yahudi asıllı olduğunu ve Ebû Zer'i kıskırttığını belirterek onu Muâviye'ye şikayet etmiştir. Ancak Tevbe sûresinin 34. ve 35. âyetlerini merkeze alan Ebû Zer Şam'da zenginlere ve fakirlere hitap ederek: *"Ey Zenginler topluluğu! Fakirlere yardımcı olunuz. Altını ve gümüşü biriktirip de onu Allah yolunda harcamayanların alınlarının, böğürlerinin ve sırtlarının demir çubuklarla dağlanacağını müjdele"* diyerek fakirleri zenginlere karşı kıskırtınca fakirler de o azabın zenginlere vacip olduğunu söylediler. Zenginler, Ebû Zer'i valiye şikayet ettiler.⁵⁹ İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Ebû Zer, bir Müslümanın bir gün ve bir gece yiyeceğinden fazla bir şeyin olmaması gerektiğini ve bundan fazlasının da Allah yolunda infak edilmesini vurgulaması üzerine zenginlerle fakirler arasında karışıklık çıkmıştır. Şikayet üzerine Muâviye, düşüncelerinde samimi olup olmadığını öğrenmek amacıyla görevlisine bin dinarı gece karanlığında Ebû Zer'e vermesini emretmiştir. Ancak sabah namazından sonra Muâviye, Ebû Zer'e bin dinar veren görevliyi çağırarak ona git ve: *"Beni Muâviye'nin azabından kurtar. Çünkü o, beni başka birisine göndermişti. Ben de yanlışlıkla bin dinarı size verdim"* de. Bunun üzerine elçi Ebû Zer'e gelerek Muâviye'nin dediklerini anlatınca Ebû Zer: *"Ey Oğlum! Vallahi verdiğin dinarlar sabah olunca yanımda yoktu (onları gece dağıttığını belirtmektedir). Bana üç gün izin ver onları toplayıp sana vereyim"* dedi. Muâviye, Ebû Zer'in bu yaptığından haberdar olunca, onun savunduğu görüşlerinde samimi olduğunu anladı.⁶⁰ Ebû Zer: *"Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele"*⁶¹ âyetini merkeze alarak duygu ve düşüncelerini anlatmaya devam edince Muâviye, bu âyetin ehl-i kitap hakkında indiğini söylemesi üzerine Ebû Zer: *"Hem bizim hakkımızda hem de ehl-i kitap hakkında inmiştir"* diyerek onunla aynı görüşte olmadığını belirtmiştir.⁶² Ebû Zer şiddetli bir şekilde

⁵⁸ Abdullah b. Sebe'nin gerçekliği hakkında geniş bilgi için bkz. Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrihi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012, s. 23-195.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 114.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 114-115.

⁶¹ Tevbe: 9/34.

⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 170-171; Buhârî, *Zekât*, 4.

yönetimini eleştirmeyi sürdürürnce Muâviye, Hz. Osman'a mektup yazarak onun kendisini zor durumda bıraktığını, fakirlerin ise yönetim aleyhinde konuştuklarını belirterek ne yapması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Halife Hz. Osman da yazdığı mektupta: “*Fitne ortaya çıkmaya başladı. Onu engelle ve yayılmasına mani ol. Ebû Zer'e azık vererek rehberle birlikte bana gönder. Kendini ve insanları ona alet olmaktan uzak tut. İnsanlara nasıl davranırsan, sana öyle davranırlar. Ebû Zer'i rehberle birlikte bana gönder*” dedi.⁶³ Ya'kûbî'nin rivayetine göre Muâviye, Hz. Osman'a: “*Ebû Zer ile birlikte Şam'ı ifsat ettiniz*” diyerek Ebû Zer'in kendisini eleştirmesinden dolayı duyduğu rahatsızlığı belirtince halife, Ebû Zer'in koruması olmayan semer üzerinde veyâ sırtı sert ve inişli çıkışlı olan eşekle⁶⁴ Medine'ye gelmesini bildirdi.⁶⁵

Ebû Zer Medine'den Şam'a gelince Muâviye'nin uygulamalarından ve bazı insanların fazla mal biriktirmesinden dolayı yönetimi eleştirmeye devam etmiştir. Onun bu eleştirileri toplumda karşılık bulunca, özellikle de fakir insanlar onun etrafında toplanmaya başlamışlardır. Bu durum, toplumda zenginler ve fakirler arasında gerginliğin artmasına sebep olmuştur. Ayrıca Muâviye'nin icraatlarından dolayı da yönetime cephe alınmaya başlanmıştır. Böyle bir durumun hem kendisi için hem de yönetimi için tehlikeli sonuçlar doğuracağını düşünen Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû Zer'in eleştirel yaklaşımlarına son vermesi için kendisini uyarılmış, ancak o, bu faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Onun bu faaliyetlerinin bireysel anlamda bir karşılığı varken, sosyal yaşamda çeşitli problemlerin de kaynağı olma durumu söz konusudur. Kişi kendine göre yanlış gördüğü şeyleri söyleme hürriyetine sahiptir. Ancak bu yaklaşım, diğerlerini ve yönetimi rahatsız etmeyecek tarzda olmalıdır. Eğer toplumsal bir kargaşaya ve yönetim sorununa sebebiyet verecekse, idarenin başında bulunan kişilerin bu hareketleri önlemesi en temel görevleri arasında yer almaktadır. Çünkü devlet ve yönetim refleksi böyle davranmayı gerektirmektedir. Bu açıdan Muâviye b. Ebî Süfân'ın Ebû Zer'e engel olması ve onun toplum içerisinde karışıklık çıkarmasına mani olması doğal bir durumdur. Bununla birlikte Ebû Zer bu eleştirilerini herhangi bir beklenti içerisinde olmadan samimi duygular çerçevesinde sürdürmüş ve insanları da yönetime karşı kasıtlı olarak kıskırtmamıştır. Ancak onun Kur'ân-ı merkeze alarak görüşlerini desteklemeye ve insanları eleştirmeye çalışması pek çok kişiyi rahatsız etmiş ve Vali bu faaliyetlere son vermek için Halifenin de onayını alarak onu başkente göndermiştir.

⁶³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, II, 615; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 115.

⁶⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, 169.

⁶⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 68-69.

c- Ebû Zer'in Medine'ye Gönderilmesi

Şam günleri sona eren Ebû Zer, halifenin isteği doğrultusunda Medine'ye geldi ve Sel mevkinde bazı gruplar gördü.⁶⁶ Daha önce kendisini görmeyen insanlar onun etrafında toplanınca⁶⁷ o: *"Her tarafa yayılacak bir saldırı ve dillerde dolaşacak bir savaş ile Medine halkını müjdele"* dedi. Daha sonra da Halifenin yanına geldi. Hz. Osman ona: *"Ey Ebû Zer! Şam halkı keskin dilinden niçin şikayet ediyor?"* diye sorunca Ebû Zer: *"Allah'ın malı denilmemesi ve zenginlerin mala tamah etmemeleri gerektiğini"* haber verince Hz. Osman: *"Ey Ebû Zer! Ben ancak üzerime düşenleri yerine getirebilirim. Müslümanları ıktisatlı olmaya ve cihada davet edebilirim. Onları zühde ve takvalı olmaya zorlayamam"* şeklinde karşılık verdi.⁶⁸ İbn Sa'd'ın rivayetine göre Ebû Zer Medine'ye gelince insanların etrafında toplanmasından dolayı Hz. Osman: *"Bir köşeye çekilirse, bize daha yakın olursun"* dedi. Ebû Zer oturduğu evin halife tarafından kendisine tahsis edildiğini belirtti ve: *"Bir Habeşli bana emir olsaydı/beni yönetseydi, onu dinler ve ona itaat ederdim"*⁶⁹ sözüyle kendisini idare eden kişiye itaat etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ebû Zer Medine'ye gelince bir grup insanla halifenin yanına gitti. Halife, senin, Rasûlüllah'tan şöyle işittiğin bana ulaştı: *"Ümmeyyegoğulları otuz kişiye ulaşınca, Allah'ın beldelerini mülk, kullarını köle edindiler ve onun dinini de tahrif ettiler"* deyince Ebû Zer: *"Evet, ben Rasûlüllah'ın böyle söylediğini işittim"* deyince Hz. Osman oradakilere: *"Sizler işittiniz mi?"* diye sorduktan sonra Hz. Ali'ye bu sözün doğruluğunu tasdik etmesi için haber gönderdi. Ali gelince: *"Ey Ebu'l-Hasen! Ebû Zer'in anlattığı şeyleri Rasûlüllah'tan işittin mi?"* diye sordu. Hz. Ali: *"Evet"* cevabını verince halife: *"Buna nasıl şahitlik edersin?"* diye tekrar sordu. Hz. Ali: *"Bu, Rasûlüllah'ın sözüdür. Ebû Zer'in bu sözü de kesinlikle doğrudur"* şeklinde karşılık verdi.⁷⁰ Ancak Hz. Osman, Ebû Zer'in söylediği bu hadisin doğru olmadığını, onun yalancı olduğunu ve fitne çıkartmaya çalıştığını belirterek kendisini suçlamıştır. Bunun üzerine Ebû Zer, halifeye aleyhinde konuşulmamasını istiyorsa, arkadaşları olan Ebû Bekir'in ve Ömer'in sünnetlerine uymasını söylemiştir. Halifenin sözlü saldırısına maruz kalan Ebû Zer, amacının sadece iyiliği emredip kötülükten men etmek olduğunu belirtmiştir. Onun bu sözlerine öfkelenen Hz. Osman, halka, onun yalancı olduğunu ve Müslüman cemaati bölmeye çalıştığını belirterek ona karşı ne yapılması gerektiğini söylemesi üzerine Hz. Ali, halifeye: *"Ben, sana bir Müslümanın Firavun ailesine dediğini öneririm"* di-

⁶⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 115.

⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 171.

⁶⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 115.

⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 171.

⁷⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 68-69.

yerek şu âyeti okumuştur: “Fıraun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi şöyle dedi: “Rabbim Allah diyen bir adamı öldürecek misiniz? Oysa o size Rabbinizden âyetler getirmiştir. Eğer yalancı biriyse yalanı kendi zararınadır; ama eğer doğru söylüyorsa size bildirip uyardığı şeyin bir kısmı başınıza gelecektir. Hiç kuşku yok ki Allah, aşırılığa sapmış, yalancı kimseyi doğru yola ulaştırmaz”⁷¹ âyetini okuyarak Ebû Zer’i savunmaya çalışmasına rağmen Hz. Osman ona karşı tavrında bir değişme söz konusu olmamıştır.⁷²

Hz. Osman, Şam’dan Medine’ye gelen Ebû Zer’e niçin böyle davranıldığını sormuş ve aldığı cevap karşısında: “Ben, insanları takva sahibi olmaya zorlayamam” diyerek ebû Zer’in söylemlerinde doğru olmadığını söylemeye çalışmıştır, ancak savunduğu düşüncelerde geri adım atmayan Ebû Zer, yönetimin hedefi haline gelmiştir. Kanaatimce halife doğruyu söylemiş, Ebû Zer de gereğinden fazla hassas davranmıştır. Halife, Ebû Zer’in eleştirilerini yönetimi için tehdit olarak algılamış ve bu konuda taviz vermeyeceğini belirtmiştir.

d- Ebû Zer’in Rebeze’ye Gitmesi

Ebû Zer, Medine’de kaldığı süre içerisinde (birkaç gün)⁷³ yönetimi eleştirmeye ve halkı bilinçlendirmeye devam etmiştir.⁷⁴ Hatta o, Hz. Osman’ın: “Çocukları vali yaptığımı, devletin himayesinde olan bazı yerleri mülk edindiğini ve Mekke’nin fethinde Müslüman olanları idareye yaklaştırdığını” belirterek yönetimi şiddetli bir şekilde eleştirmesi üzerine⁷⁵ halife onu: “Valla-hi buradan gideceksin” diyerek sürgüne gönderme kararı verince Ebû Zer: “Rasûlüllah’ın hareminden beni çıkartacak mısın?” deyince halife: “Evet, mecburen” şeklinde cevap verince Ebû Zer: “Mekke’ye, Basra’ya veya Kufe’ye mi göndereceksin?” deyince Hz. Osman: “Hayır, Rebeze’ye” şeklinde cevap vermiştir. Halife, Ebû Zer’in Mervân b. Hakem tarafından Rebeze’ye götürülmesini istemiş ve: “Hiç kimsenin onunla konuşmasına izin verme” şeklinde uyarıda bulunmuştur. Bunun üzerine Mervân, Ali b. Ebî Tâlib, oğulları Hasan ve Hüseyin, Abdullah b. Ca’fer ve Ammâr b. Yâsir’in bakışları arasında Ebû Zer’i, eşini ve kızını bir deve üzerinde Rebeze’ye götürmek için yola çıktı. Ebû Zer’i bu halde gören Hz. Ali onun yanına giderek elini öptü ve Rasûlüllah’ın onun hakkındaki sözünü hatırlayarak ağladı. Daha sonra Hz. Ali, onunla konuşmak isteyince Mervân b. Hakem, halifenin buna izin

⁷¹ Mü’min: 40/28.

⁷² İbn A’sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1986, I, 374.

⁷³ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 69.

⁷⁴ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 68.

⁷⁵ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, 169.

vermediğini belirterek engel oldu. Bunun üzerine Hz. Ali elindeki kırbaça Mervân'ın devesine vurdu ve: *"Defol! Allah seni cehenneme atsın"* diyerek ona olan kızgınlığını belirtince oradakiler ve Mervân arasında sert tartışmalar yaşanmış ve Mervân da halifeye gelerek Hz. Ali ile arasında yaşananları anlatınca Hz. Osman, Hz. Ali'yi çağırılmış ve ikisi arasında çeşitli konuşmalardan sonra⁷⁶ halife, Hz. Ali'ye: *"Mervân, benim yanımda senden daha faziletlidir"* deyince tartışma daha da şiddetlenmiş, insanlar da Hz. Osman'ın bu sözünün doğru olmadığını belirtmişlerdir. Daha sonra ikisi arasında oluşan kırgınlık araya girenlerin vasıtasıyla sonlandırılmıştır.⁷⁷

Ebû Zer Medine'ye gelince Sel'a dağı mevkinde bazı gruplar gördü⁷⁸ ve onlara *"Her tarafa yayılacak bir saldırı ve dillerde dolaşacak bir savaş ile Medine halkını müjделе"* dedi. Daha sonra da halifenin yanına geldi. Hz. Osman ona: *"Ey Ebû Zer! Şam halkı keskin dilinden niçin şikayet ediyor?"* diye sorunca o da olanları halifeye anlattı. Bunun üzerine halife: *"Ey Ebû Zer! Ben ancak üzerime düşenleri yerine getirebilirim. Müslümanları iktisatlı olmaya ve cihada davet edebilirim. Onları zühde ve takvalı olmaya zorlayamam"*⁷⁹ şeklinde karşılık verince Ebû Zer: *"Kazandıklarını iyilik yolunda harcamadıkları, komşulara, kardeşlere iyilik yapmadıkları ve yakın akrabayı gözetmedikleri müddetçe zenginlerden razı olmayınız"* diyerek zenginleri eleştirmesi üzerine orada bulunan Ka'bu'l-Ahbâr: *"Farz olan görevi yerine getiren kişinin mal biriktirmesinde bir sakınca yoktur"* şeklinde açıklaması Ebû Zer'i kızdırmış ve: *"Ey Yahudi oğlu! Sen kim oluyorsun da bu konu hakkında konuşabiliyorsun"* diyerek elinde sopayla Ka'b'ın başını yarmıştır. Bunun üzerine Hz. Osman yaralanan Ka'b'ın diyetini üstlenmiş ve bedelini de kendisi ödemiştir.⁸⁰ Taberî'nin rivayetine göre Hz. Osman: *"Ey Ebû Zer! Allah'tan kork, eline ve diline hâkim ol."*⁸¹ Bu olanlardan sonra Ebû Zer, *"Rasûlullah, Medine evlerinin Sela' dağı eteklerine ulaştığında buradan çıkıp gitmemi emretmiştir"* diyerek Hz. Osman'dan Medine'den çıkmak için izin istedi. Hz. Osman da izin verince Rebeze'ye giden Ebû Zer burada kendisine bir mescit inşa etmiştir. Hz. Osman ona bir miktar deve ve iki de hizmetçi verip günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar para verdi.⁸²

Mesûdî'nin rivayetine göre Ebû Zer'in ve Ka'bu'l-Ahbâr'ın bulunduğu bir esnada Abdurrahman b. Avf'un vefat edince geride bıraktığı mallar Hz. Osman'a getirildi. Bu malların büyük bir kısmı dağıtıldı. Bunun üzerine ha-

⁷⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 69; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 170.

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 169.

⁷⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 115.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 115.

⁸⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615-616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 115.

⁸¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 616.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 115.

life ile orada bulunanlar arasında tartışma meydana gelince Hz. Osman: *“Abdurrahman için hayır ümit ediyorum. Çünkü o, sadaka verir, misafire ikram ederdi. Gördüğünüz şeyleri de o bıraktı”* deyince Ka’bu’l-Ahbâr: *“Ey Müminlerin Emiri! Doğru söyledin”* diyerek halifeyi destekledi. Bunun üzerine Ebû Zer elindeki deynekle Ka’b’ın başına vurdu ve: *“Ey Yahudinin oğlu! Sen, ölen bir adamın, bu malı Allah’ın ona dünya ve ahiret hayrı için verdiğini söylüyorsun. Bunu söylemekle Allah ile pazarlık mı yapıyorsun? Ben, Rasûlullah’tan: “Bir kır’atı dağıtmadan ölmek, beni mutlu etmez”* dediğini işittim. Bunun üzerine Hz. Osman: *“Bizden uzaklaş”* dedi. Ebû Zer: *“Mekke’ye gideyim”* dedi. Ancak Hz. Osman buna izin vermedi. Ebû Zer: *“Vefat edinceye kadar kulluk yaptığım Rabbimin evinden beni uzaklaştırıyor musun?”* sorusuna halife karşılık vermedi. Ebû Zer’in Şam ve Basra’ya gitme isteği de halife tarafından: *“Bu iki şehir dışında bir yer seç”* denilerek reddedildi.⁸³ Belâzürî’nin rivayetine göre Ebû Zer’in, Mekke’ye veya Beyt-i Makdis’e gideyim, teklifi de halife tarafından reddedilmiştir.⁸⁴ Ancak Ebû Zer: *“Hayır, vallahi tercih ettiğin yer dışında herhangi bir yere gitmem. Hicret konusunda beni serbest bıraksaydın, herhangi bir yere gitmeyi istemezdim. Beni istediğin yere gönderebilirsin”* diyerek sürgüne gideceği yeri halifenin belirlemesini istemiştir. Bunun üzerine halife: *“Seni Rebeze’ye gönderiyorum”* deyince Ebû Zer: *“Allahu Ekber! Rasûlullah, bana uygun olan her şeyi haber verdi”* deyince Hz. Osman: *“Rasûlullah sana ne söyledi?”* sorusuna Ebû Zer: *“O, bana Mekke ve Medine’den sürüleceğimi ve Rebeze’de vefat edeceğimi, Irak’tan Hicaz’a giden bir grubun beni defnetme işini üstleneceğini bildirdi.”* Bunun üzerine Hz. Osman, Ebû Zer’i Mervân b. Hâkem ile Rebeze’ye gönderdi.⁸⁵ Ebû Zer’in, Hz. Osman tarafından Rebeze’ye sürgüne gönderildiğini haber alan bazı Müslümanlar halifeye gelerek: *“Ey Osman! İnsanlar, senin Ebû Zer’i Rebeze’ye sürgüne gönderdiğini söylüyorlar”* deyince Hz. Osman: *“Böyle bir şey yok. Ben, onun faziletini ve İslâm’daki önceliğini biliyorum. Biz, onu, Rasûlullah’ın ashâbı içerisinde sıkıntı çekenlerden biri olarak sayıyoruz”*⁸⁶ diyerek Ebû Zer’e bu konuda herhangi bir baskı yapmadığını söylemektedir.

İbn Sa’d’ın rivayetine göre Ebû Zer Medine’ye gelince Hz. Osman: *“Benim yanımda ol, bol süt veren develer sana sabahleyin gelir ve akşam döner”* dedi. Bunun üzerine Ebû Zer: *“Sizin dünyanıza benim ihtiyacım yok”* diyerek Rebeze’ye gitmek için halifeden izin istedi. Halife kendisine izin verince o da Rebeze’ye gitti. Aynı müellifin başka bir rivayetine göre Ebû Zer, Hz. Osman ile görüştüğü esnada ikisi arasında sesler yükselince Ebû Zer orayı

⁸³ Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zehab*, II, 349-350.

⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, 169.

⁸⁵ Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zehab* II, 349-350.

⁸⁶ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, IV, 169.

terk etti. İnsanlar ona: “*Senin, Müminlerin Emiri ile ne işin olabilir*” diye sorunca Ebû Zer: “*Ben dinlerim ve itaat ederim. Şayet o, bana Şam’a, Aden’e veya San’a’ya⁸⁷ gitmeyi emretseydi, ben de buraya gitmeye güç yetirebilseydim, bunu mutlaka yapardım.*” Daha sonra Hz. Osman ona Rebeze’ye gitmeyi emretti.⁸⁸ Ebû Zer Rebeze’de kaldığı süre içerisinde halifenin iznine bağlı olarak bedvî bir yaşama dönmemesi için Medine’ye gelip giderdi. Hatta Hz. Osman bir deve sürüsünü ve iki köleyi de onun hizmetine vermiştir.⁸⁹ Bununla birlikte Ümmü Zer, eşinin, Hz. Osman tarafından Rebeze’ye sürülmediğini, onun, Rasûlullah’ın: “*Evler Sel’a’ya ulaşınca, oradan çık*” tavsiyesine uygun olarak Rebeze’ye gittiğini belirtmektedir.⁹⁰ Bu deliller, Ebû Zer’in Rebeze’ye kendi isteğiyle gittiğini göstermektedir.

Bütün bu rivayetler doğrultusunda yaşananlara bakıldığında Ebû Zer’in sert muhalefetinin başlıca nedenleri arasında kişilik olarak züht ve takvaya önem veren bir hayat anlayışını benimsemesi, Kur’ân’ın âyetlerini bu hayat tarzına göre yorumlaması, Hz. Osman’ın yakınlarına devlet hazinesinden yaptığı yüklü miktarlardaki bağışları Kur’ân’ın ruhuna aykırı bulması, halifenin İslâm’da kıdemi olmayan yakınlarını önemli mevkilere getirmesi ve bunların devletin imkânlarını istedikleri gibi kullanmaya başlamaları, Hz. Osman’ın onu cezalandırarak etkisizleştirmeye çalışması, zenginlerin zekât dışında ihtiyaç sahiplerine tasaddukta bulunmayı ihmal etmeleri, paranın zekâtının tespitinin mükellefin takdirine bırakılması ve muhtemelen bu kararın para biriktirmeye ve zekâtı vermemeye yol açması sayılabilir.⁹¹ Ebû Zer gerek vali Muâviye b. Ebî Süfyân’ın gerekse de Hz. Osman’ın uyarılarını dikkate alamadan eleştirilerine devam etmesi hem valinin hem de halifenin tepkisine yol açmıştır. Şam’da bulunan vali, onun hareketlerine engel olamayınca kendisini Medine’ye göndermiş, ancak halife de onun yönetim karşıtı fiil ve eylemlerine mâni olamamıştır. Ebû Zer’in söylemlerinden ve halkı kışkırtmasından endişe duyan halife onu Rebeze’ye göndermiştir. Ancak onun Rebeze’ye gitmesi ortaya çıkan problemi çözmemiş, aksine yönetim aleyhine muhalif grupların çıkmasına sebep olmuş ve bu sebeple Hz. Osman şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir.

Ebû Zer’in Rebeze’ye sürgüne gönderilmesine bazı kişiler tepki göstererek Hz. Osman aleyhinde onu kışkırtmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda iki kişi Rebeze’ye uğrayınca yanlarına saçları darmadağın olmuş ve sakalla-

⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, II, 71.

⁸⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 171-172; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, II, 71.

⁸⁹ Taberî, *Târîhu’l-Ümmem ve’l-Mülûk*, II, 615-616.

⁹⁰ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu’l-İslâm (Hulefâi Râşidîn)*, Dârü’l-Kütübü’l-Arabî, Beyrut 1987, s. 412.

⁹¹ Ayar, Kenan, *Dört Halife Dönemi Siyasî Olaylarında Kur’ân’ın Rolü*, Etüt Yayınları, Samsun 2011, s. 182-183.

rı beyazlamış bir adam uğramış. İnsanlar, bu şahsın Rasûlüllah'ın ashâbindan olduğunu söyleyince onlar, onun saçlarını yıkamak için izin istemişler, izin verilince de saçlarını yıkamışlar. Daha sonra onlar arasında bir yakınlık oluşmuştu. Bu esnada Irak halkından veya Kufe halkında bazı insanlar: “Ey Ebû Zer! Bu adam (Hz. Osman) senin hakkında olumsuz şeyler yaptı. Bizim için bir sancak diker misin? Bizler de istediğin müddetçe senin arkanda oluruz” şeklinde Ebû Zer'i halifeye/yönetime karşı isyan etmeye teşvik edince Ebû Zer: “Ey Ehl-i İslâm! Bana böyle bir teklifte bulunmaym ve otoriteyi küçük düşürmeyin. Çünkü otoriteyi küçük düşüreninin tövbesi kabul olmaz. Vallahi Osman beni en uzun bir tahta parçası üzerinde veya bir dağ üzerinde çarmla gerseydi, ufuktan ufuğa veya doğu ile batı arasına gönderseydi veya evime gönderseydi, dinler, itaat eder, karşılığımı ahirette Allah'tan bekler ve bunun benim için daha hayırlı olduğunu düşünürdüm” diyerek⁹² yönetime karşı harekete geçmeyeceğini kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Hatta o bu bağlamda: “Hayır, Osman hakkında hayırdan başka hiçbir şey söylemeyin”⁹³ diyerek onlara engel olmaya çalışmıştır.

Ebû Zer 30/651 yılında gittiği Rebeze'de⁹⁴ 31/652 yılında vefat etmiş, cenaze namazını ise Abdulah b. Mesud kıldırmıştır.⁹⁵ İbnü'l-Esîr, onun 32/653 yılında vefat ettiğini rivayet etmektedir.⁹⁶ Ebû Zer'in vefat haberi Hz. Osman'a ulaştığında onun: “Allah, Ebû Zer'e rahmet etsin” ifadesine Ammâr b. Yâsir'in: “Evet, Allah, bütün kalbimizle Ebû Zer'e rahmet etsin” şeklinde karşılık verince⁹⁷ Hz. Osman: “Ey Babasının zekerini ısrasica! Ebû Zer'i sürgüne gönderdiğim için pişman olduğumu mu düşünüyor sun?” dedi ve Ammâr'ın Rebeze'ye sürgüne gönderilmesini emretti. Ammâr, Rebeze'ye gitmek için hazırlık yapınca Mahzûmoğulları, Ali b. Ebî Tâlib'e gelerek Hz. Osman ile konuşmasını ve onu bu kararından vazgeçirmesini istediler. Bunun üzerine Ali b. Ebî Tâlib: “Osman'ın bu düşüncesini uygulamasına izin vermeyiz” diyerek⁹⁸ halife ile konuşmaya gitti ve: “Ebû Zer, sürgüne gönderildiği için helak oldu. Şimdi de Ebû Zer'e yaptığın gibi Ammâr'ı da mı sürgüne göndereceksin?” şeklinde tepkisini sert bir şekilde gösterince ikisi arasında çok ciddi tartışma yaşandı ve Hz. Osman: “Sen, ondan daha çok sürgüne gönderilmeyi hak ediyorsun” deyince Hz. Ali: “İstersen yap” karşılığını verdi. Bunun üzerine Muhâcirler toplanarak halifeye: “Konuşan herkesin sürgüne gönderilmesi uygun değildir” diyerek karşı çıkınca Ammâr b. Yâsir sürgüne gönderilmedi.⁹⁹ Bu ri-

⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 171.

⁹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (Hulefâi Râşidîn)*, s. 473.

⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II, 615.

⁹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 171. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Çâbe*, I, 345.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Çâbe*, I, 345.

⁹⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 70; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 170.

⁹⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 70.

⁹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 170.

vayet dikkate alındığında Hz. Osman, kendisinin ve yönetiminin eleştirilmesine sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Hatta onun, en yakın arkadaşlarına bile bu konuda müsamaha göstermediğini söylemek de mümkündür. Baskıya uğrayanların Hz. Ali'yi kurtarıcı olarak görmeleri de, onun toplum nezdinde önemli bir konumunun olduğuna işaret etmektedir.

Başka bir rivayette ise Ebû Zer vefat edince Hz. Ali ve Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman'ın ona yaptıkları hakkında konuştular ve Hz. Ali: *"Bu, senin amelindir/Buna sen sebep oldun"* diyerek Hz. Osman'ı hilâfet makamına getirdiğinden dolayı eleştirince Abdurrahman b. Avf: *"Kılıcını almak istersen, ben de alırım. Çünkü Osman, bana verdiği söze muhalefet etti"*¹⁰⁰ diyerek halifenin yönetim anlayışından memnun olmadığını belirtmiş ve Hz. Ali'ye, halifeye karşı harekete geçmeyi teklif etmiştir.

SONUÇ

İlk Müslümanlardan kabul edilen Ebû Zer, İslâm'a girdikten sonra kabilesi arasında tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş ve onun vasıtasıyla pek çok kişi yeni dine girmiştir. Uhud veya Hendek Savaşından sonra Medine'ye gelen Ebû Zer, Hz. Peygamber'in yanında bulunarak önemli görevleri ifa etmiştir. Rasûlüllah'ın vefatından sonra Ali b. Ebî Tâlib'in halife olmasını istemesine rağmen ilk üç halifeye biat etmiştir. İlk iki halife döneminde yönetimle barışık olarak yaşayan Ebû Zer, Hz. Osman halife olduktan sonra gerek yönetim gerekse de toplum bünyesinde meydana gelen değişmelerden dolayı eleştirel bir bakış açısı geliştirmeye başlamıştır.

Zühd ve takva üzere yaşamayı bir ilke haline getiren Ebû Zer, bu ilkenin dışına çıkan yönetimi ve insanları eleştirmeye başlamıştır. Hz. Osman'ın yakınlarına önemli miktarlarda bağışlarda bulunması, Ebû Zer'in yönetimi eleştirmesine sebep olmuştur. Görüşlerini: *"Ey iman edenler! Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksız yollarla yiyorlar ve Allah'ın yolundan alıkoyuyorlar. Altın ve gümüşü biriktirip onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alımları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve, "İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığımız şeylerdir. Haydi tadın bakalım, biriktirip sakladıklarınızı!" denilecek"* Tevbe sûresinin 34. ve 35. âyetlerine dayandıran Ebû Zer istenmeyen adam ilan edilince Şam'a gitmek durumunda kalmıştır. Burada da aynı eleştirilerini Muâviye yönetimine ve zenginlere karşı yürüten Ebû Zer, toplumsal karışıklığa sebep oluyor gerekçesiyle vali tarafından uyarılmıştır. Eleştirilerini sürdüren Ebû Zer, halifenin de onayı alınarak vali tarafından Medine'ye gönderilmiştir. Halifeyle görüşen Ebû

¹⁰⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 172.

Zer'in görüş ve düşüncelerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu sebeple yönetimi için bu faaliyetleri tehlikeli olarak değerlendiren Hz. Osman'ın uyarılarına rağmen, eleştirilerinin şiddetini daha da arttıran Ebû Zer Rebeze'ye gitmek zorunda kalmıştır.

Ebû Zer, insanların mal biriktirmelerine ve yönetimin gereksiz harcamalarına karşı çıkmış, duygu ve düşüncelerini dini temele dayandırarak açıklamaya çalışmıştır. Ancak onun bu yaklaşımı, zenginler ve idare tarafından hoş karşılanmamış, toplum bünyesinde bazı rahatsızlıklar meydana gelmiştir. Bu sebeple onun savunduğu fikirler bireyseldir ve her ne kadar dini bir esasa dayandırılrsa da İslâm'ın genel görüşünü yansıtmamaktadır. Çünkü kişi üzerine düşen dini vecibeleri yerin getirdikten sonra mal biriktirmesinde bir sakınca yoktur. İdarecilerden de Müslümanların takvalı olması için baskı yapılması da doğru değildir. Samimi bir şekilde duygu ve düşüncelerini açıklamaya çalışan Ebû Zer, insanları yönetim aleyhinde kızdırmaya çalışmamış, aksine kendisini teşvik edenlere ise prim vermemiştir. Buna rağmen Ebû Zer bireysel görüşünü herkesin benimsemesi için toplumda karışıklığa sebep olması doğru bir hareket değildir. Gerek vali gerekse de halife halkın refah ve huzurunu korumakla görevli kişiler sosyal hayatın bozulmaması için Ebû Zer'e karşı çıkmaları ve onu cezalandırmaları doğru bir yaklaşım olmakla birlikte eleştiriye açık olmaları gerekmektedir. Ayrıca idareciler, toplumun en önünde gelen kişileri oldukları için davranışlarına herkesten daha çok dikkat etmelidirler ve yanlış anlaşılacak söz ve eylemlerden kaçınmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ayar, Kenan, *Dört Halife Dönemi Siyasî Olaylarında Kur'ân'ın Rolü*, Etüt Yayınları, Samsun 2011.
- Aydınlı, Abdullah, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994.
- Balcı, İsrafil, "Bir Yalnız Sahâbi Ebû Zer el-Gıfârî", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 10, Samsun 1998.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- Belâzürî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Büldân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2014.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebû Dâvud, Suleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

- Fiğlalı, Ethem Ruhî, *İmâmîyye Şîası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Güneş, Adem, *Ebû Zer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul 1993.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Ysuf b. Abdilber, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2006.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001.
- İbn Hişâm, Abdülmelik, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, Dâru İbn Kesîr, Kahire ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1994.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabkâtü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Telbîsü İblis*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru Sâdır, Beyrut 1979.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009.
- İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Eoliyâ*, Mısır ts.
- Korkmaz, Siddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, es-Seâde, Mısır 1964.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü Nesâî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Sarıtaş, Adem, Ebû Zer el-Ğîfârî, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 1997.
- Şulul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Meğâzî*, Âlemü'l-Kütüp, Beyrut 1984.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1993.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm (Hulefâi Râşidîn)*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1987.

HZ. OSMAN DÖNEMİ

DÂHİLÎ PROBLEMLER VE SEBEPLERİ

Adem Apak*

H. Osman dönemi sadece parlak zaferlerin gerçekleştirildiği bir süreç değil, aynı zamanda İslâm toplumunu derinden sarsan hadiselerin yaşandığı bir süreci çağrıştırır. Bu nedenledir ki tarihçiler, H. Osman'ın hilâfet dönemini kronolojik olarak genelde iki kısma ayırmışlardır. Birincisi (H.24-29/M.644-649) yıllarını içine alan “Sükûnet Dönemi”, diğeri de (H.30-35/M.650-655) yılları arasında tekabül eden “Karışıklık Dönemi”dir.¹ Böyle bir ayrıma gidilmesinin sebebi, karışıklıkların ikinci devrede ortaya çıkmış olmasıdır.² Ancak ilk dönemin tamamen sükûnet içinde geçtiği, karışıklıkların sadece ikinci devrede meydana geldiği şeklindeki bir genellemeci düşünce de isabetli değildir. Esasında olayların asıl sebeplerini, meydana gelişlerinden daha öncelerde aramak gerekir. Kanaatimizce ikinci dönemdeki karışıklıklar, geçmişte meydana gelen hoşnutsuzlukların bir dışavurumu şeklinde tezahür etmiştir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, toplumsal sarsıntılar salt patlama anlarında doğmazlar; onları bir hazırlık dönemi önceler. Öyle ki, başlangıç ve gelişme aşamasındaki şikâyet, hoşnutsuzluk ve kin birikir; sonra da patlama gerçekleşir.

H. Osman dönemiyle ilgili olarak ortaya çıkan hadiseleri açıklama sadedinde tarihçiler birbirinden çok farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunları genel olarak halîfenin icraatından ve yöneticilerinin uygulamalarından kaynaklanan problemler ile toplumda siyasî, sosyo-kültürel ve dinî alanlardaki değişimlerden kaynaklanan problemler şeklinde üç başlık altında ele almak mümkündür.

H. Osman hakkında yapılan tenkitlerin en başta gelen ve en yaygın olanı devletin önemli idarî ve askerî mevkilerine yakın akrabasını getirmiş olmasıdır. Gerçekten de halîfe göreve başlamasının ilk yıllarından itibaren çeşitli nedenlerle Mısır, Kûfe, Basra gibi önemli eyâlet valilerini azlederek, onların yerine Benî Ümeyye'ye mensup şahısları tayin etmiştir. Nitekim ilk olarak H. Ömer'in vasiyeti gereği³ Kûfe valiliğine atadığı Sa'd b. Ebû

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Vida, D., “Osman”, *İA*, IX, 430.

² Fiğlalı E.R., *İbâdiyyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 34.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339, 360.

Vakkâs'ı görevden alıp, yerine anne bir kardeşi Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt'ı getirmiş (H.26/M.647), Velîd'in azledilmesinden sonra eyaletin sorumluluğu yine Ümeyyeli Sa'îd b. el-Âs'a verilmiştir. (H.30/M.650-651). Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî valilikten alınarak yerine halîfenin anne tarafından akrabası olan Abdullah b. Âmir getirilmiş (H.29/M.649-650), Mısır fatihi Amr b. el-Âs bölge valiliğinden uzaklaştırıldıktan sonra onun makamına halîfenin sütkardeşi Abdullah b. Sa'd tayin edilmiştir. (H.27/M.647). Hz. Ömer zamanından beri Şam valiliği görevini sürdüren Muaviye ise görevinde bırakılmıştır.⁴ Vilâyetlerde yapılan bu tayinlerin yanı sıra bürokrasinin en önemli makamı olan devlet kâtipliği görevine halîfenin amcasının oğlu Mervan b. Hakem getirilmiş, böylece devletin bütün mühim idarî kademeleri Ümeyyeoğulları'nın kontrolüne geçmiştir.⁵

Hz. Osman'ın tenkit edilmesine sebep olan uygulamalarından birisi de devlet imkânlarını ailesine tahsis etmesidir. İslâm tarihi kaynaklarında Beytülmal'den halîfenin amcası Hakem'e 100 bin dirhem, damadı Abdullah b. Hâlid'e 400 veya 600 bin dirhem tahsis edildiği, ayrıca Fedek arazisinin Mervan'a, Medine çarşısının gelirinin ise Mervan'ın kardeşi Hâris'e verildiği şeklinde rivayetler vardır.⁶

Hz. Osman'ın akrabalarına sağladığı devlet imkanları konusunda en fazla spekülasyon, bedeli çok büyük meblağlara ulaşan Ifrikiye ganimetleri üzerinde yapılmıştır. Buna göre halîfe, Abdullah b. Sa'd'ı Kuzey Afrika seferine gönderirken şayet fetihleri başarıyla tamamlarsa, ganimetlerin bir kısmını kendisine vereceğini vaat etmişti. Ifrikiye fetihleri sonucunda elde edilen bir buçuk milyon dinar ganimetin söz verilen miktarı valiye takdim edildi.⁷ Kaynaklarda ayrıca ilk gazvelerde kazanılan ganimetlerin Abdullah'a, sonraki ganimetlerin ise halîfe kâtibi Mervan'a verildiği de zikredilir.⁸ Abdullah, payını aldıktan sonra ganimetlerin beşte birini Medine'ye göndermiş ve yapılan müzayede sonucunda ganimetler Mervan'a satılmış⁹, o da aldığı ganimetlerden kaynaklanan borcun bir miktarını ödemiş, geri kalanı ise halîfe tarafından bağışlanmış. Bu kadar yüksek meblağın hazine adına Mervan'dan tahsil edilmemesi Müslümanlar arasında rahatsızlığa sebep olmuştur.¹⁰

Hz. Osman, akrabasına devlet hazinesinden yardımda bulunmasını sıla-i rahim ile izah etmiştir: "Ebû Bekir ve Ömer, ellerinde olan hakkı terk et-

⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 344.

⁵ İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikat*, II, 257.

⁶ İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere*, III, 1090-1091; Taberî, IV, 348.

⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45.

⁸ İbn Sa'd, III, 64.

⁹ İbnü'l-Esîr, III, 146.

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, III, 135-136.

tiler, akrabalarına mal vermediler. Ben ise malı aldım ve akrabalarım arasında taksim ettim. Onlar Beytülmal hususunda hem kendilerini, hem de akrabalarını sıkıntıya sokmaktan hoşlanıyorlardı. Fakat ben sıla-i rahmi tercih ediyorum".¹¹ "Ebû Bekir ve Ömer kendi nefislerine bazı konularda zulmetmişlerdi. Ancak onların yaptıkları takdire şayandı. Rasûlullah ise akrabasına veriyordu. Ben de aynı şekilde zorluk içinde yaşayan ve geçim darlığı çeken kimselere veriyorum. Elimi ihtiyaç sahiplerine sonuna kadar açtım. Eğer bu konuda beni hatalı görüyorsanız söyleyin, ben de sizin kararınıza tabi olayım". Halifenin bu sözlerini duyanlar onun akrabaya yardımı takdir ettiklerini ancak, Abdullah b. Esîd'e ve Mervan'a çok yüksek miktarda para vermesine razı olmadıklarını söyledikleri zaman, Hz. Osman verdiklerini ilgili şahıslardan geri almıştır.¹² Gelişen olaylardan Hz. Osman'ın benimsediği sıla-i rahim düşüncesinin Emevî ailesi tarafından istismar edildiği anlaşılmaktadır. Onların bu nevi tavır ve davranışları yönetim aleyhine fikirlerin yayılmasına sebep olduğu gibi, memleket dâhilinde fitne çıkarmak isteyenlere de malzeme vermiştir.

İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman döneminde ortaya çıkan karışıklıkların sorumlularından biri olarak Abdullah b. Sebe gösterilir. Hatta Taberî'nin rivayetlerinden Seyf b. Ömer, hadiselerin tek müsebbibinin İbn Sebe olduğunu iddia eder. Ona göre, İslâm beldelerinde fitne ve karışıklıkları organize eden İbn Sebe; Hicaz, Basra, Kûfe, Mısır ve Şam coğrafyasını dolaşmak suretiyle insanları fitneye sürüklemeye çalışmış, onlara Hz. İsa'nın geri geleceğine inanmalarına rağmen Hz. Peygamber'in (sav) döneceğine neden inanmadıklarını sormuş, her peygamberin bir vasisi bulunduğu gibi, Hz. Peygamber'in (sav) vasisinin de Hz. Ali olduğunu iddia ederek görevdeki halifenin idareyi haksız bir şekilde ele geçirdiği, bu nedenle azledilip yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini iddia etmiştir.¹³ İbn Sebe bu ve benzeri propaganda faaliyetleriyle Hz. Ali'nin mevkiini yükseltmek, halife Hz. Osman'ı ise yermek ve gâsıp ilân etmek suretiyle bu iki şahsı, dolayısıyla onların kabileleri olan Benî Hâşim ile Benî Ümeyye'yi birbirine düşürmek istemiştir. Hz. Ali'yi Rasûlullah'a (sav) vasî ve vâris kabul etmesi sebebiyle Abdullah b. Sebe, aynı zamanda Şia muhalifleri tarafından bu mezhebin kurucusu kabul edilmiştir.¹⁴

Seyf b. Ömer'in rivayeti sahih kabul edilip Hz. Osman dönemi ve sonrasında gerçekleşen karışıklıkların tüm sorumluluğu Abdullah b. Sebe'ye

¹¹ İbn Sa'd, III, 64.

¹² Taberî, IV, 345; İbnü'l-Esir, III, 79.

¹³ Taberî, IV, 340-341; İbnü'l-Esir, III, 78.

¹⁴ Wellhausen, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 111; Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 36.

yüklenirse, bu takdirde olaylara iştirak eden bütün Müslümanları bir bozuncunun sözüne aldanarak onun peşinden koşan basiretsiz topluluklar olarak kabul etmek gerekir ki, bu ashâba yapılan bir haksızlık, hatta iftira olur. Ayrıca İbn Sebe ile ilgili bilgileri aktaran tek kaynağın Seyf b. Ömer olduğu, üstelik onun hakkında rical kitaplarında "zayıftır", "kendisinden hayır yoktur", "metruktur", "zındıklıkla itham edilmiştir", "uydurduğu hadisleri güvenilir kişilere atfederek rivayet etmektedir", "rivayetleri boştur" gibi olumsuz ifadeler kullanıldığı unutulmamalıdır.¹⁵ Diğer taraftan İbn Sebe ile ilgili olarak verilen bilgilerin hiç biri İbn Sa'd (230/845), Belâzürî (279/893), Minkarî (212/827) gibi ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında yer almamıştır. Dolayısıyla İbn Sebe ve faaliyetlerini konu alan bu tür rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerekir. Kanaatimizce Seyf b. Ömer'in, bütün sorumluluğu İbn Sebe'ye yüklemek suretiyle olaylarda rol oynayan Müslümanları hadiselerin mesuliyetinden kurtarmak niyetiyle böyle bir rivayette bulunduğu ileri sürülebilir. Daha sonraki Müslüman tarihçilerin bu rivayete gösterdikleri ilginin fazla olması da bu kanaati haklı çıkarır. Nitekim tarihçiler, sonraki dönemlerde Seyf b. Ömer'in İbn Sebe rivayetine çok iltifat etmişler, gerek Seyf'in güvenilir bir râvî olduğu hususunu, gerekse onun İbn Sebe hakkında aktardığı bilgilerin gerçekliği konusunu deliller sunmak suretiyle savunmaya çalışmışlardır.¹⁶

Tâhâ Hüseyin, tarihçilerin Hz. Osman döneminde meydana gelen hadiselerde ve müteakip siyasî gelişmelerde İbn Sebe'den ve Sebe'lerin faaliyetlerinden çokça bahsettiklerine, ancak aynı tarihçilerin yukarıdaki hadiselerden daha derin tesirleri olan Sıffin Savaşını nakledeken bu şahıs ve ekibini garip bir şekilde unuttuklarına veya ihmal ettiklerine işaret eder.¹⁷ Ona göre Seyf b. Ömer, gerek Hz. Osman döneminde gerekse onun öldürülmesinden sonra gerçekleşen Cemel Savaşı'nda sahâbe önderlerinin isimlerinin geçmesi sebebiyle, onları olaylardaki sorumluluktan kurtarabilmek için hadiselerin tek müsebbibi olarak İbn Sebe'yi göstermek istemiştir. Daha sonra meydana gelen Sıffin Savaşı'nda ise Şam tarafı rahatlıkla suçlanabileceği için İbn Sebe ve onun gibi muhayyel sorumlulara ihtiyaç duyulmamıştır. Eğer İbn Sebe meselesi doğru ve gerçek olsaydı, bu fırkanın Sıffin'de meydana gelen savaşta, Hz. Ali ashâbının tahkim meselesindeki ihtilâfında ve nihayet Hâricî grubunun ortaya çıkışında da bir rolünün olması gerekirdi.

¹⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II, 255- 256; İbn Hacer el-Âskalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 295-296.

¹⁶ Örnekler için bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, II, 155-156; Ahmed Nedvî-Sa'îd Saib Ensârî, *Asr-ı Saadet (Peygamberimizin Ashâbı)*, I, 283-284; Ekinci, Muhammed Salih, *Sahâbe Dönemi*, s. 116-122.

¹⁷ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* I-II, (*Ali ve Benûhu*), II, 90.

Fakat Seyf b. Ömer dahi bu son hadiselerde İbn Sebe'yi ihmal etmiş görünmektedir.¹⁸ Tâhâ Hüseyin ihmalin sebebini şu şekilde açıklar:

“Ben bu hususu tek bir şekilde izah edebilirim; o da İbn Sebe'nin sadece bir vehimden ibaret olmasıdır. Velew ki, böyle bir kişi bilfiil var idiyse de İbn Sebe, tarihçilerin, Hz. Osman döneminde ve Hz. Ali'nin halifeliğinin ilk yıllarında faaliyetlerini tasvir ettikleri gibi bir öneme sahip değildir. Ancak İbn Sebe, Şia muhaliflerinin -Hâricîler hakkında yapmadıkları bir şekilde- özellikle Şia fırkası için sonradan ihtiyaç halinde kullanılmak üzere uydurdukları bir kişidir”.¹⁹

Tâhâ Hüseyin bu kanaatini ortaya koyduktan sonra, tarihçilerin Siffin Savaşı'nda Sebe'yye ve İbn Sebe'nin adını anmamalarından yola çıkarak, Sebe'iler ve onların reisi İbn Sebe konusunun İslâm tarihinde çok zorlama bir mesele olduğunu, bu tür bilgilerin Şia ile diğer İslâmî fırkalar arasında daha sonra meydana gelen mücadeleler sırasında uydurulduğunu iddia eder. Ona göre hasımları Şia'yı daha fazla yıpratılmak ve bu hareketin daha kuruluş aşamasında meşruiyetini zedelemek için, başlangıç sürecinde İbn Sebe'yi kullanmak suretiyle bu mezhebin aslına Yahudi bir unsur katmak istemişlerdir. Dolayısıyla İbn Sebe hakkındaki rivayetleri Hz. Osman dönemindeki hadiseleri açıklama sadedinde değil, daha sonraki dönemde ortaya çıkan siyasi-itikadî fırkaların mücadele tarihini göz önüne alarak incelenmek daha uygun olur.²⁰ Burada ortaya konulan bütün değerlendirmelerle birlikte, mevcudiyeti tartışmalı da olsa İbn Sebe veya onun misyonunu üstlenen bazı şahısların bu dönemde hoşnutsuzlukları fitneye dönüştürecek gizli bir takım çalışmalara giriştikleri de söylenebilir.²¹ Neticede sosyal bünyedeki yaraları ve şikâyetleri gören İbn Sebe ve benzeri şahıs ve gruplar, insanları devlet ve halife aleyhine kışkırtmışlar ve onları isyana sürüklemişlerdir.²²

Tarihçiler, Hz. Osman döneminde ortaya çıkan problemin (fitne) sebebi olarak Hz. Osman'ın ve yöneticilerinin uygulamalarını göstermeye meyllidirler. Halife'nin tenkidine temel teşkil eden konular ise yönetim kademelerine Benî Ümeyye'yi getirmesi, Müslümanların Beytülmal'inden akrabalarını zenginleştirmesi, Kur'an nüshalarının çoğaltılması uygulamasının ardından resmî Mushaf dışında olan mushafları yaktırması, Hz. Ömer'e düzenlenen suikastın azmettiricisi olduğu iddiasıyla öldürülen Hürmüzân'ın katili Ubeydullah b. Ömer'e kısas uygulamaması, Hz. Peygam-

¹⁸ Tâhâ Hüseyin, II, 90.

¹⁹ Tâhâ Hüseyin, II, 91.

²⁰ Tâhâ Hüseyin, II, 90.

²¹ Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 37 vd.

²² Hizmetli, Sabri, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 174.

ber'in (sav) yüzüğünü Erîs kuyusuna düşürmesi, Ebû Zer gibi bazı sahâbilerin nasihatlerini dinlemeyip, onları sürgüne göndermesi şeklinde sıralanmıştır.²³ Burada zikredilen sebeplerden bazıları önemli olmakla beraber, hadd-i zatında ve görünen biçimleriyle bunlar fitne hadiseleri için temel faktör olmamalıdır.²⁴ Dolayısıyla bu dönemde meydana gelen hadiseleri sadece zikredilenlere dayandırarak açıklamak doğru olmaz. Zira bu ve benzeri problemlerin daha derinlere ulaşan, daha girift sebeplerinin olması gerekir. Kanaatimiz odur ki, Hz. Osman dönemindeki dâhilî problemlerin asıl sebebi, o süreçte meydana gelen ictimâî, siyasî ve iktisadî değişimler ile bu değişimin gerek tek tek fertlerde, gerekse toplumda meydana getirdiği farklı nitelik ve boyuttaki yansımalarıdır.²⁵

Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci beş yılı fitne dönemi olarak isimlendirilmişti. Bu süre zarfında askerî faaliyetler tamamlanmış, devlet ulaşabileceği en uzak sınırlara dayanmış, doğuda İran'ın yüksek yaylaları, kuzeyde Anadolu, batıda ise Akdeniz devletin tabîî sınırlarını oluşturmuştur. Fetihlerin durmasıyla birlikte toplumun ilgisi içe yönelmiş, insanlar hadiseleri düşünme ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Bunun sonucunda da onlardan bir kısmı memleket meseleleri hakkında imâl-i fikirde bulunmaya, ardından da gelişen olayların peşinde koşmaya başladılar. Geriye kalan insanlar da bilerek veya bilmeden kendilerini bu hadiselerin içinde buldular.²⁶

Hz. Osman döneminde Hz. Peygamber'in (sav) terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbenin azalması ve bu eğitimden mahrum kalanların cemiyette ekseriyete sahip hale gelmeleri de ortaya çıkan karışıklıklarda belli ölçüde rol oynadı. Hâlbuki ilk iki halife zamanında ashâb neslinin çoğunlukta olması, peygamberî terbiye almış olanların sözünün geçmesi sebebiyle birlik, beraberlik, paylaşım ve fedakârlık özellikleri etkisini sürdürüyordu. Buna karşılık Hz. Osman döneminde durum değişmeye başlamış, kısacası toplumdaki insan kalitesinin düşüşü hızlanmıştır. Bu yapı değişimi ise diğer değişim faktörlerinin de tesiriyle toplumdaki sosyal ilişkileri etkileyen, hatta belirleyen bir konuma gelmiştir.²⁷

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde toplumun etnik yapısı ile yerleşim mekânlarında hızlı bir değişime şahit olunmuştur. Fetihlerin tabîî neticesi olarak pek çok yabancı belde Müslümanların hükümranlığına girmiş, buna

²³ Mes'ûdî, II, 3347-348.

²⁴ Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 95.

²⁵ Watt. W.M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 14.

²⁶ Hizmetli, Sabri, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 173.

²⁷ Varol, Bahaüddin, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 206-207.

bağlı olarak da yeni etnik kimlikler İslâm toplumuna dâhil olmuştur. Bunların başında Araplarla ilk ciddi hesaplaşmayı gerçekleştiren millet olan İranlılar gelir. Uzun yıllar Sâsânî İmparatorluğu'nun bayrağı altında yaşayan bu insanlar hem Arapların hâkimiyetini, hem de İslâm dinini kolay benimseyemedikleri anlaşılmaktadır. İslâm coğrafyasının doğu kısmının hâkim kimliğini teşkil eden bu milletin sonraki süreçte sık sık ortaya çıkan isyanlarda büyük rol oynadığı görülecektir. Farşlılardan başka Kıptîler, Yahudiler, Rumlar, Berberîler, Ermeniler, Türkler gibi farklı unsurlar da toplumdaki etnik çeşitliliği artırmış, böylece İslâm beldelerinde muhtelif kültürlerin katkısıyla düzensiz ve kozmopolit bir yapı oluşmuştur. İslâm toplumuna dâhil olan yeni etnik gruplar, fetihlerin gerçekleştiği ilk yıllarda güçlü komutan ve idarecilere karşı herhangi bir direnç gösterememişlerse de, devam eden süreçte ortaya çıkan fitnenin ve buna bağlı olarak gelişen fikrî ayrılıkların mühim amillerden birini teşkil etmişlerdir.²⁸

KAYNAKLAR

- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut 1975.
- Ahmed Nedvî-Sa'îd Saib Ensârî, *Asr-ı Saadet (Peygamberimizin Ashâbı)*, (çev. Ali Genceli), I-III, İstanbul 1967.
- Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, I-IV, (nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1969.
- Dürî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991.
- Ekinci, Muhammed Salih, *Sahâbe Dönemi*, Konya ts.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXVII, Ankara 1985.
- Fığlalı, E. Ruhi, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983.
- İbn Hacer, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad 1325.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *Kitabu's-Sikat*, I-II, Haydarabad 1975.
- İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdir).
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltut) I-IV, ? ts.
- Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümmem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).

²⁸ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut, s. 92-93.

Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* I-II, (Ali ve Benûhu), ? ts.

Varol, Bahaüddin, "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, y. 3, sy. 6, Konya 2005.

Vida, G. Levi Della, "Osman", *İA*, IX, 482.

Ya'Kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960.

Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fıçlalı), Ankara 1981.

Wellhausen, J., *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1960.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, (thk. Ali Muhammed Becavî), Beyrut 1963.

HZ. OSMAN'A MUHALEFETTE ABDULLAH B. SEBE VE FAALİYETLERİ

Mahmut Kelpetin*

Halifeliğinin ilk yıllarından itibaren Hz. Osman'ın veya valilerinin bazı uygulamaları hakkında şikayetler yaşandı. Bunlar hilâfetinin ikinci dönemi diye isimlendirdiğimiz 30-35/650-656 yıllarında daha da arttı. Özellikle halifeliğinin son yıllarında, ani zenginleşmenin ardından yaşanan ekonomik krizden en fazla etkilenen garnizon şehirleri Kûfe, Basra ve Fustat'ta (Mısır) uygun bir ortam buldu.¹

Hz. Osman'ın ve valilerinin icraatları hakkında muhaliflerin tenkitlelerinin çeşitli nedenleri vardır. Seyf b. Ömer'e göre bunun ana sebebi, Abdullah b. Sebe ve faaliyetleridir. Bunu doğruluğunu ilmî verilerle tahkik edebilmek için Seyf'in konu ile ilgili naklettiği rivayetlerin diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışmada takip edilecek metot ise şöyledir: Seyf b. Ömer'in konuyla ilgili rivayetleri nakledildikten sonra aynı olaya yer veren diğer kaynakların benzerlikleri aynı rivayetin içinde, farklılıkları ise aynı rivayetin hemen akabinde ifade edilecektir. Konu sonunda da genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Abdullah b. Sebe'nin faaliyetlerine yer vermeden önce onunla ilgili şu kısa bilgiyi vermek faydalı olacaktır: Annesi San' alı siyahî bir yahudi olan Abdullah b. Sebe, Hz. Osman zamanında Müslüman olduktan sonra Müslüman beldelerde zararlı fikirlerini yaymaya başlamıştır. O, fitne faaliyetlerine önce Hicaz'dan başlamış sonra Basra, Kûfe ve Dimaşk'a gitmiş, buralarda başarı sağlayamayınca da Mısır'a yönelmiştir.²

A) Basra'da Abdullah b. Sebe

Seyf b. Ömer'in diğer kaynaklardan farklı olarak naklettiği rivayete göre Basra valisi Abdullah b. Âmir, yöneticiliğinin üçüncü yılında şehirde faaliyetleriyle fitne ve kargaşaya sebep olan Hukeym b. Cebele'yi Hz. Os-

---

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilimdalı Öğretim Üyesi. mahmut.kelpetin@marmara.edu.tr

1 İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 439.

2 Seyf b. Ömer, *Kitabü'r-ridde ve'l-fütüh ve Kitâbü'l-Cemel ve mesîrü Âişe ve Ali* (nşr. Kâsum es-Semerrâî), Leiden 1415/1995, s. 135-137; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Beyrut ts, IV, 340-341.

man'ın talimatıyla hapsedti. Hukeym, Müslümanlar sefere çıktığı anlarda gizlenmekte ve zimmet ehliyle Müslümanlara sıkıntı vermekteydi. Bir müddet sonra her iki zümre, durumu Hz. Osman'a haber verdi. Halife, valisine mektup yazarak Hukeym b. Cebele ve ona destek olanların cezalandırılmasını istedi. Bunun üzerine Abdullah b. Âmir, Hukeym'i hapsedti ve ıslah olana kadar şehirden dışarı çıkmasını yasakladı. Diğer yandan Hukeym, İbnü's-Sevdâ olarak bilinen Abdullah b. Sebe ile de iş birliği içerisindeydi. İbn Sebe, şehre geldiğinde yanına uğradı ve bir grup kimseyle görüştü. Görüşmede (Hz. Osman ile ilgili) düşüncelerini açıktan ifade etmese de orada toplananlar bunu kabul ettiler ve çok önemli buldular. İbn Âmir, bu olanlardan haberdar olunca Abdullah b. Sebe'yi yanına çağırdı ve ona "Sen kimsin?" diye sordu. İbn Sebe, "Ehl-i Kitap'tan olup İslâmiyet'e sığınma hakkı isteyen bir kimseyim" şeklinde cevapladı. Ancak İbn Âmir: "Bana böyle söylememişlerdi." dedikten sonra onu şehirden çıkardı. Bunun üzerine İbn Sebe Basra'dan ayrıldı ve Kûfe'ye geldi. Ancak bir süre sonra buradan da çıkarıldı.³

B) Kûfe'de Abdullah b. Sebe

Seyf b. Ömer'den gelen rivayete göre Kûfe valisi Saîd b. Âs, Eş'as b. Kays, Saîd b. Kays gibi şehrin ileri gelenlerini kontrolü altındaki çeşitli bölgelere görevlendirmek suretiyle şehirden uzaklaştırdı. Bu olaydan birkaç yıl sonra da bir heyetle birlikte Hz. Osman'ın halifeliliğinin son yıllarında yaşanan sıkıntıları görüşmek üzere Medine'ye gitti. Bu arada Kûfe'deki yönetim boşluğundan istifade etmek isteyen Yezîd b. Kays, mescide geldi ve daha önceden Abdullah b. Sebe ile irtibat kurmuş kişilerle görüştü. Yezîd, Hz. Osman'ın görevden azledilmesini istiyordu. Ancak Ka'kâ' b. Amr'ın tepkisi üzerine, görüşünden vazgeçti ve Saîd'in istifasını istediğini söyledi. Bununla birlikte girişimlerini sürdürdü ve daha önce Kûfe'den sürülenleri geri çağırmak üzere elçi gönderdi. Onun davetini Eşter en-Nehâî dışında kabul eden olmadı. Kûfe'ye dönen Eşter, mescitte yaptığı konuşmada Saîd'in, kadınların maaşının 100 dirheme düşürülmesi, gazilerin maaşını 2.000 dirheme indirilmesi ve fey olarak tahsis edilenlerin Kureyş'e verilmesi konularında halifeyi ikna etmeye çalıştığını söyledi. Bunu fırsat bilen Yezîd, Kûfeliler'i Saîd aleyhine kışkırttı. Vali vekili Amr b. Hureys, insanları sakinleştirmeye çalıştı ancak başarılı olamadı. Daha sonra Yezîd ve Eşter, kendilerini destekleyenlerle birlikte Kûfe'den ayrılıp Kâdisiye yakınlarındaki Cera'a'da konakladılar. Medine'den dönen Saîd b. Âs, buraya uğradı ve on-

3 Seyf b. Ömer, *Kitâbü'l-Cemel*, I, 91-92; Taberî, *Târîh*, Beyrut ts, IV, 326-327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Halil b. Me'mûn Şihâ), Beyrut 1422/2002, III, 121-122.

larla konuşmak istedi. Ancak Yezîd ve arkadaşları onu dinlemediler. Hatta Saîd'in kölesini öldürdüler. Bunun üzerine Saîd, tekrar Medine'ye döndü ve Kûfeliler'in Ebû Mûsâ'yı vali olarak istediklerini söyledi. Gerginliği önlemek isteyen Hz. Osman, Saîd b. Âs'ın yerine Ebû Mûsâ el-Eş' ar'ıyı vali tayin etti.⁴

C) Suriye'de Abdullah b. Sebe

Seyf b. Ömer'in diğer kaynaklarla benzer biçimde yer verdiği rivayete göre Abdullah b. Sebe, Suriye'ye gelince Ebû Zer el-Gıfârî ile görüştü ve ona "Ey Ebû Zer! Muâviye'nin söylediklerine şaşırıyor musun? 'Mal, Allah'ın malıdır' diyor. Her şey Allah'ın değil mi? Sanki Müslümanları saf dışı bırakıp onların adını (malî kayıtlardan) silmek istiyor" dedi. Bunun üzerine Ebû Zer, Muâviye'nin yanına geldi ve şöyle dedi: "Sana ne oluyor da Müslümanlara ait olan mala Allah'ın malı diyorsun?" Muâviye: "Ey Ebû Zer! Biz Allah'ın kulları değil miyiz? Mal, O'nun malı, yaratılanlar, O'nun yarattığı, iş, O'nun işi." diye karşılık verdi. Ebû Zer, buna karşı çıktı ve "Böyle söyleme." dedi. Bunun üzerine Muâviye de "O, 'Allah'ın malı' değildir, demeyeceğim. Bunun yerine 'Müslümanların malı' diyeceğim." şeklinde karşılık verdi. Şehirde faaliyetlerine devam eden Abdullah b. Sebe, Ebü'd-Derdâ'nın yanına uğradı. Fakat Ebü'd-Derdâ, ona iltifat etmeyip "Sen de kimsin? Sanırım Yahudisin." dedi. Daha sonra İbn Sebe, Ubâde b. Sâmî'tin yanına geldi ve ona katıldı. Ubâde de onu Muâviye'ye götürdü ve şöyle dedi: "İşte Ebû Zerr'i sana karşı kıskartan budur!" Diğer yandan Ebû Zer, Muâviye'ye yaptığı uyarılardan sonra Müslümanların ihtiyaç fazlası malları Allah yolunda harcamayıp biriktirmesini de eleştirmeye başladı. Çok geçmeden onun bu görüşleri fakir halk ile yönetime muhalif kimseler arasında ilgi gördü ve zenginler aleyhine bir hareketin başlamasına neden oldu. Bir müddet sonra Suriye valisi Muâviye, durumu Hz. Osman'a bildirdi. Halife de Ebû Zerr'i Medine'ye çağırdı. Görüşlerini açıklamaktan orada da vazgeçmeyen Ebû Zer, Hz. Peygamber'in kendisine binaların Sel' a dağına ulaşması halinde şehri terk etmesini emrettiğini söyledi ve Rebeze'ye giderek⁵ oraya yerleşti.⁶

4 Seyf b. Ömer, *Kitâbü'l-Cemel*, I, 70-74; Taberî, *Târîh*, IV, 330-332, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124-125. Benzer bir rivayet için bk. Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1405/1985, s. 168; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdimü'l-cevher* (nşr. Saîd Muhammed Lehhâm), Beyrut 1421/2000, II, 335-337; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî), Cize 1417-1419/1997-1999, X, 261-263.

5 Ya'kûbî ve ondan faydalanan Mes'ûdî, Ebû Zerr'in Rebeze dışında başka bir yere gitmek istediğini ancak Hz. Osman'ın bunu kabul etmediğini ileri sürmektedir. bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut 1413/1993, II, 69; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 339.

D) Mısır'da Abdullah b. Sebe

Abdullah b. Sebe, Suriye'de istediği neticeyi elde edemeyince onu buradan çıkardılar. Bunun üzerine İbn Sebe, Mısır'a gitti ve oraya yerleşti. Burada telkinlerine devam edip halka şöyle sesleniyordu: "İnsanların, İśâ'nın döneceğine inandıkları halde Hz. Muhammed'in geri döneceğini kabul etmemeleri şaşılacak bir şeydir." Halbuki Yüce Allah şöyle buyurmuştu: "(Ey Muhammed!) Kur'an'ı sana indiren Allah, elbette seni dönülecek yere de gönderecektir."⁷ Bu sebeple Hz. Muhammed, "Dünyaya yeniden dönmeye Hz. İśâ'dan daha layıktır." Onun bu rec' at fikri, halk arasında kabul görmüş ve konuşulmaya başlamıştı. Diğer yandan Abdullah b. Sebe, vasîlik fikrini de yaymaya çalıştı. İbn Sebe, konuşmalarında şunları söyledi: "Bin peygamber vardır. Her peygamberin de bir vasîsi vardır. Ali, Hz. Peygamber'in vasîsidir. Hz. Muhammed, peygamberlerin sonuncusudur. Ali de vasîlerin sonuncusudur. Allah Resûlü'nün vasiyetini yerine getirmeyip onun vasîsine saldıran ve halk üzerindeki kontrolü zorla ele geçiren kimseden daha gafil kim olabilir? Osman, bu vazifeyi haksız yere üstlendi. (Ali) Resûlullah'ın vasîsidir. Bu davayı savunun ve devamını getirin. İşe, valilerinizi eleştirerek başlayın. İyiliği emredip kötülükten alıkoyduğunuz söyleerseniz insanları kendinize çekersiniz. Onları bu işe çağırın". Daha sonra diğer vilayetlere dâîlerini gönderdi. Onlar gerçek niyetlerini gizleyerek görüşlerini gizlice yaydılar; şehirlerde fitne çıkarcak kimselerle mektuplaştılar. Ayrıca onlar, şehirlerdeki valilerin hatalarını içeren mektuplar yazıp birbirlerine gönderdiler. Böylece her yere uydurdukları şeyleri ulaştırarak söylentilerin ve dedikoduların etrafta dolmasını sağladılar. İnsanlar, mektupları okuduklarında kendi durumlarının iyi olmalarına sevinmekle birlikte diğer bölgelerden gelen sıkıntılı haberlere üzölmekteydiler. Bütün bu haberler Medine'ye ulaştığında onlar da "İnsanların içinde bulunduğu duruma göre bizim halimiz en iyisidir" diye kendi aralarında konuşmaktaydılar.⁸

Seyf b. Ömer'in Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetleri diğer kaynaklardaki bilgilerle mukayese edildiğinde öne çıkan öne çıkan hususlar şu şekilde değerlendirilebilir:

-
- Ebû Zerr'in Rebeze'ye gitmesinin sebepleri arasında onun Muâviye'ye ağır sözler söylemesi ve ölümlle tehdit etmesi de söylenmektedir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 93.
- 6 Seyf b. Ömer, *Kitâbü'l-Cemel*, I, 102-104; Taberî, *Târîh*, IV, 283-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 93-95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 234. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf* (nşr. S. D. F. Goitein), Kudüs 1936, V, 53; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 67-69; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, II, 338-339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 234.
- 7 el-Kasas 28/85.
- 8 Seyf b. Ömer, *Kitâbü'l-Cemel*, I, 135-137; Taberî, *Târîh*, IV, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 264.

❖ Seyf b. Ömer'in rivayetlerinde Abdullah b. Sebe'nin Hz. Osman döneminde Müslüman olduktan sonra düşüncelerini yaymak için sırasıyla Hicaz, Basra, Kûfe ve Suriye'ye gittiği; buralarda başarısız olduktan sonra da Mısır'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Abdullah b. Sebe'nin faaliyetleriyle ilgili rivayetlerde takip edilen kronolojik sıralama daha farklıdır. Buna göre İbn Sebe, sırasıyla Suriye 30/650; Basra, Kûfe 33/653 ve Mısır'a 35/655 gitmiştir. Diğer yandan İbn Sebe'nin Hicaz bölgesinde fitneye neden olduğu söylenmesine rağmen rivayetlerde buna yer verilmemiştir.

❖ Abdullah b. Sebe'nin Müslüman olmasıyla ilgili bilgilerde de tenakuz vardır. İbn Sebe'nin Abdullah b. Âmir'in valiliğinin (29/650) üçüncü yılında Basra'ya geldiği ve Müslüman olduğu anlaşılmaktadır (32/653). Buna göre Abdullah b. Sebe'nin Ebû Zer ile görüşmesi, onun da etkilenip Muâviye ve Hz. Osman'ı eleştirmesi en erken 35/656 yılına denk gelmektedir. Ancak bu tarihte Hz. Osman (35/656) ve Ebû Zer (32/653) vefat etmiştir.⁹ Yine yeni Müslüman olmuş bir kimsenin Basra eşrafından Hukeym b. Cebele'yi etkisi altında alması ve şehirde kısa bir sürede grup oluşturması da mümkün değildir.

❖ Saîd b. Âs'ın Kûfe'de valiliğe getirilmesinden sonra yaşanan karışıklıklarla ilgili rivayetlerde Temîm kabilesine mensup Ka'kâ' b. Amr, ön plana çıkmaktadır. Seyf'e göre Ka'kâ', Kûfe'de Hz. Osman aleyhine oluşması muhtemel isyanın önüne geçmiştir. Diğer kaynakların yer vermediği bu haberi, Seyf'in kabile asabiyetinin tesirinde kalarak nakletmiş olduğu bir rivayet olarak değerlendirmek gereklidir.

❖ Seyf b. Ömer, Hz. Osman'a karşı isyan hazırlığı sürecinde başrol vazifesi yüklediği Abdullah b. Sebe'yi Kûfe olayları içinde de zikretmiştir. Ancak İbn Sebe, diğer bölgelerdeki konumundan farklı olarak burada pasif durumdadır. Onun ne zaman Kûfe'ye geldiği, kimlerle görüştüğü, nasıl haberleştiği ve ne zaman buradan ayrıldığıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

❖ Seyf b. Ömer'in Suriye bölgesi ile ilgili rivayetlerinde eleştirilecek olan husus, Ebû Zerr'in Abdullah b. Sebe'den etkilenerek Muaviye ve Hz. Osman'ı eleştirmesidir. Yani Seyf'ten gelen haberde Ebû Zerr'in aslında böyle düşünmediği ve İbn Sebe'nin tesiriyle önce Muâviye'yi ardından da Hz. Osman'ı eleştirdiği açıklanmaya çalışılmıştır. Taberî, bu olayı aktarmadan önce Ebû Zerr'in sürgün edilmesinin çok üzücü bir hâdise olduğunu söylemesine rağmen bu durum, Seyf'i masum kılmaz. Muhtemelen Seyf'i böyle bir tasvire iten sebep de Ebû Zerr'in bu işin sonunda sürgün edilme-

9 Taberî, *Târîh*, IV, 308-309; İbn 'Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut 1413/1992, IV, 1655. Ayrıca bk. Abdullah Aydınlı, "Ebû Zer el-Gifârî", *DİA*, X, 268; Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Ankara 2005, s. 27-31.

sidir. Dolayısıyla bu işin müsebbibi İbn Sebe gösterilerek hem Ebû Zer hem de halife masum kılınmış olmaktadır. Nitekim aynı konuya yer veren diğer kaynaklarda Abdullah b. Sebe'nin ismine yer verilmemiştir. Onlara göre Ebû Zerr'in Hz. Osman'ın halife olmasından sonra yönetimde yaşanan aksaklıkları çekinmeden eleştirdiği, bu sebeple önce Medine'den Suriye'ye sonrasında tekrar Medine'ye oradan da ölünceye kadar yaşadığı Rebeze'ye sürüldüğü ifade edilmiştir.

❖ Abdullah b. Sebe'nin Mısır bölgesindeki propaganda faaliyetleri arasında zikretmiş olduğu rec'at ve vasîlik fikirleri de izaha muhtaçtır. Şîa'nın temel inanç esaslarından biri olan rec'at fikri,¹⁰ "Ölülerin tekrar dirileceğine ve yeryüzüne döneceğine" düşüncesine dayanmaktadır. Yahudilik,¹¹ Hıristiyanlık ve Eski Yunan kültürlerinde izleri bulunan bir inanış şekli olsa da Hz. Osman döneminde bunun var olduğunu, geniş kitlelerin buna inandığını ve bu düşüncüyü yaymaya çalıştıklarını söylemek inandırıcı olmaz. Ayrıca, halifeye karşı yöneltilen eleştiriler dînî içerikli olmaktan ziyade siyasî unsurlar ihtiva ettiği de unutulmamalıdır.¹² Diğer yandan vasîlik fikrinin de ciddi sorunları bulunmaktadır. Hz. Osman döneminde ve öncesinde böyle bir düşünce hareketinde bahsetmek mümkün değildir. Hz. Ebû Bekir'in vefatından önce yerine Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesini bu kapsamda değerlendirmemek gerekir. Çünkü ikisi arasında bir akrabalık bağı yoktur. Belki buna örnek olarak Muâviye'nin oğlu Yezîd'i halife tayin etmesi gösterilebilir. Ancak Muâviye'nin bu uygulamasının da dînî bir dayanağı bulunmaz.¹³

❖ İbn Sebe'nin insanları "emir bi'l-ma' rûf nehiy ani'l-münker" emrini yerine getirmek üzere hareket etmeye çağırdığı şeklindeki tasviri de eleştiriye açıktır. Genel anlamda söz konusu prensibin Hâricîler tarafından Sıffin savaşından sonra sistemleştirildiği kabul edilir.¹⁴ Dolayısıyla rivayette yer alan bu kısmın da doğru olmadığı anlaşılmalıdır.

Kaynaklar, Hz. Osman'ı hedef alan ve iç savaşlar dönemini başlatan isyanı çok ayrıntılı biçimde, ancak birbiriyle çelişen ve neredeyse içinden

10 Rec'at fikriyle ilgili bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (nşr. M. İbrâhim Nasr-Abdurrahman Umeyre), Cidde 1402/1982, IV, 41; Josy Eisenberg, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", *Din Fenomeni*, (der. Mehmet Aydın), Konya 1993, s. 126, Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", *DİA*, XVII, 346-348; Kâmıran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987, s. 125.

11 İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 41; Josy Eisenberg, a.g.m., s. 126.

12 Benzer bir değerlendirme için bk. Sıddık Korkmaz, *İbn Sebe*, s. 36-37.

13 Değerlendirme için bk. Mehmet Ali Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998, s. 73-76; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul 2001, s. 120-122.

14 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, İstanbul 1996, s. 54.

çıkılmaz bir yığın rivayetle aktarmıştır. Müslümanların fırkalara bölünmesinin temelini teşkil eden bu ilk fitne aynı zamanda İslâm tarihinin en ihtilâflı meselesi olma özelliğini taşımaktadır. Bu konudaki rivayetlerin büyük kısmı ilk İslâm tarihçilerinden Ebû Mihnef, Vâkıdî ve Seyf b. Ömer'e ulaşır. Şîî olan Ebû Mihnef'in rivayetlerinde Osman açıkça suçlanarak olanları hak ettiği vurgulanmış, Talha isyancılar arasında gösterilmiş, Ali ise bazı sözleri ve icraatlarından dolayı Osman'ı eleştirmesine rağmen onu savunan bir durumda gösterilmiştir. Vâkıdî'nin rivayetlerinde de Hz. Osman'a çok ağır hakaretler yöneltilmiş ve ashabın büyükleri Osman'a karşı yürütülen hareketle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Belâzürî onun rivayetlerinin şiddetini daha da arttırmıştır. Bu iki rivayet zincirine karşılık Seyf b. Ömer'den gelen rivayetler çok farklıdır. Onun rivayetlerinin ortak özelliği, fitne olayında sahabenin suçsuz kabul edilmesidir. Bunun yerine iç karışlığın yaşandığı yıllarda fitneyi körükleyen gizli el vardır. Müslümanları bölmeye çalışan bu kimse, İbn Sebe'dir. Seyf'in rivayetleri aynı zamanda olaya şahit olan ve güvenilir râviler yoluyla aktarılan en eski üç rivayetle büyük ölçüde uyum sağlamaktadır.¹⁵

Sonuç olarak Hz. Osman döneminde bir takım karışıklıkların çıkıp halifenin şehid edilmesi gerçekleştiyse bunda bazı kimselerin ya da grupların ön ayak olduğu ve vilayetleri kendi içlerinde organize ettikleri muhakkaktır. Seyf b. Ömer'in söylediği gibi Abdullah b. Sebe'nin bu işi planladığı ya da organize ettiği de kabul edilebilir. Ancak mevcut rivayetler arasındaki çelişkiler, Seyf'in konuyla ilgili verdiği bazı rivayetlerin inandırıcılığına da gölge düşürmektedir.

KAYNAKLAR

Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlık", *DİA*. XVII, 346-348.

Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gifârî", *DİA*. X, 268.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbü'l-eşrâf*. I (nşr. Muhammed Hamidullah), Kahire 1959; II (nşr. Muhammed Bâkır el-Mahmûdî), Beyrut 1974; III (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî), Beyrut 1398/1977-78; IV/1 (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1400/1979; IV/A (1971)-IV/B (nşr. M. Schloessinger), Kudüs 1938; V (nşr. S. D. F. Goitein), Kudüs 1936.

Birand, Kâmiran. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara 1987.

Demircan, Adnan. *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*. İstanbul 1996.

Eisenberg, Josy. "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", *Din Fenomeni* (der. Mehmet Aydın). Konya 1993.

el-İş, Yûsuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dımaşk 1988.

15 Yûsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1988, s. 34-35, 65; İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 439.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler", *DİA*. XVI, 172.

Halîfe b. Hayyât. *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî). Riyad 1405/1985.

İbn ' Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer. *el-İstî' âb fi ma' rifeti'l-ashâb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî). I-IV, Beyrut 1413/1992.

İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (nşr. M. İbrâhim Nasr-Abdurrahman Umeyre). I-V, Cidde 1402/1982.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî). I-XX, Cîze 1417-1419/1997-1999.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Halîl b. Me'mûn Şihâ). I-IX, Beyrut 1422/2002.

Kapar, Mehmet Ali. *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*. İstanbul 1998.

Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*. İstanbul 2001.

Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*. Ankara 2005.

Mes' ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (nşr. Saîd Muhammed Lehhâm). I-IV, Beyrut 1421/2000.

Seyf b. Ömer. *Kitabü'r-ridde ve'l-fütûh ve Kitâbü'l-Cemel ve mesîrû Âişe ve Ali* (nşr. Kâsım es-Semerrâî). I-II, Leiden 1415/1995.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl). I-XI, Beyrut ts.

Ya' kûbî, Ebü'l-Abbâs. *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdülemîr Mühennâ). I-II, Beyrut 1413/1993.

Yiğit, İsmail. "Osman", *DİA*. XXXIII, 439.

HZ. OSMAN'IN MUHASARASI

Mehmet Azimli*

GİRİŞ

Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında bazı problemler ortaya çıkmaya başladı. Halktan bazıları halifeden duydukları rahatsızlıkları çeşitli yerlerde ifade ediyorlardı. Halife ise gelen şikayetlere karşı duyarsız davranıyordu. Eyaletlerden gönderilen şikayet mektupları Hz. Osman'da karşılığını bulamayınca, bu sefer mektuplar Medine'nin ileri gelenlerinden Ali, Talha, Zübeyr gibi sahabilere gönderilmeye başlandı.

Toplum Hz. Ömer'in şikayetlere karşı gösterdiği büyük hassasiyeti Hz. Osman'ın göstermemesi karşısında şaşkıncı. Halife Hz. Ali, Talha gibi sahabilerin dillendirdikleri tenkitlerini de kabul etmiyor, icraatlarının doğruluğu konusunda direniyordu. Hz. Osman'ın tenkitlere kulak tıkaması üzerine Hz. Ali, halifelik gücünü yitirdiğini, en büyük destekçilerinin yanından çekildiğini kendisine hatırlatmış, ancak Hz. Osman, "Sen halife olsan ben sana böyle yapmazdım" demişti.¹ Hz. Ali, halkın Muaviye'den şikayetini bildirince, Hz. Osman, "Muaviye'yi Hz. Ömer'in tayin ettiğini" belirterek bu şikayetleri reddedince Hz. Ali, "Muaviye, Hz. Ömer'in kölesinden korktuğu kadar senden korkmuyor. Şu anda Muaviye bir münker yapıyor, bunu da senin emrettiğini söylüyor" diye cevap vermişti.²

Hz. Osman, bu itirazlar üzerine yaptığı bir konuşmada şunları söyledi:

Vallahi İbn Hattab'ı kınamadığınız hususlarda beni ayıplayıp kınıyorsunuz. Böyle bir durumda size tekme vurur, tokat atar veya lisanıyla size gerekeni söylerdi. Siz de sevdiğiniz, sevmediğiniz her hususta ona karşı sesinizi çıkarmazdınız. Ben ise size karşı son derece yumuşak davrandım, size destek oldum, elimi ve dilimi sizden uzak tuttum, sizin bana karşı cesaretli olmanıza imkan verdim. Fakat Allah'a yemin ederim ki, taraftarlarımın ve yardımcılarımlarımın sayısı sizden daha çoktur. Adamlarımı çağırırsam bana derhal gelirler. Size karşı gereğinden fazla iyilikte bulundum ancak dişlerimi gıcırdatmak zorunda kaldım. Daha önceden yapamadıklarımı bana yaptırınız, ağzıma almadığım şeyleri söylediniz. Artık bana dil uzatmayınız. Beni ayıplamayınız, yöneticilerinize tan etmeyiniz. Ben sizin başınıza

---

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1987III, 44.

2 Taberi, *Tarihü'r-Rüsul ve'l-Mulük*, Beyrut ts, IV, 338.

öyle birtakım kimselerin geçmesine mani oldum ki eğer sizinle benim konuştuğum bu şekilden başka türlü konuşsaydılar bile korkunuzdan itaat ederdiniz...³

Bu konuşmaya dikkat ettiğimizde; bir devlet başkanının hiç söylemesi ve düşünmemesi gereken şeylerin halifenin dilinden döküldüğünü görüyoruz. Halife öncelikle kendisinin önceki halife ile kıyaslanmasından rahatsız olmaktadır. Zaten halkın da rahatsızlığı budur. Önceki halife döneminde olmayan adaletsizlik, akraba kayırmacılığı, valilerin başına buyrukluğundan şikayet etmektedirler. Her ne kadar Hz. Ömer'in onları ezdiğini hatırlatsa da halk esasen bunun doğru olmadığını, esas ezilmenin bu dönemde olduğunu düşünmektedir.

Halifenin kendi taraftarlarından bahsetmesi kadar tuhaf bir şey olmaz. Bu tam bir ötekileştirme örneğidir. Toplumun bir kesimini kendine yakın görüp onlarla diğerlerini ezeceğini söylemek ve tehdit etmek çok tuhaf bir üsluptur. Kendisinden adalet isteyenleri taraftarları ile korkutmak hiç de uygun bir tavır değildir. Dahası şikayetçi halka, şimdiki zulmeden valilerinden razı olmalarını, değilse daha kötülerini üzerlerine göndereceğini belirtmesi, adil bir devlet adamı üslubu olamaz. Ölümü gösterip sıtmaya razı etmek anlayışı ile işler yürütülmeye başlarsa şikayetlerinin karşılığını bulamayanlar kılıca başvuracaktır. Nitekim öyle de olmuştur.

Bu konuşmanın sonucu daha da dramatik olmuştur. Hz. Osman'ın konuşmasından sonra Mervan b. Hakem ayağa kalkıp şöyle demişti: "Eğer dilerseniz bizimle sizin aranızda kılıçlar girsin⁴ ve sizinle bir şairin dediği gibi olalım:

*"Biz size her şeyimizi feda ettik
Siz neye sahip oldunuzsa bundan oldunuz."*

Hz. Osman, Mervan'ın bu sözleri üzerine ona, "Sus ey körolasıca! Bırak beni ve arkadaşlarımı, aramıza girme. Senin bu konuda laf söylemeye hiçbir hakkın yoktur. Ben sana daha evvel bu konularda hiç konuşmayacaksın dememiş miydim?" diye çıkmıştı. Bunun üzerine Mervan susmuş ve Hz. Osman da minberden inip gitmişti. Fakat insanlar arasındaki dedikodular, konuşmalar hayli artmış ve fitne ateşi daha da körüklenmişti."⁵

Sindirme Toplantısı

Eyaletlerdeki ihtilafların artması ve Medine'ye olumsuz haberlerin gelmesi üzerine Hz. Osman eyaletlere müfettiş gönderdi. Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye, Üsame b. Zeyd'i Basra'ya, Ammâr b. Yasir'i Mısır'a,

3 Taberi, IV, 339.

4 Taberi, IV, 339.

5 İbnü'l-Esir, III, 44.

Abdullah b. Ömer'i Şam'a ve diğer eyaletlere de başka adamlar göndererek durumun araştırılmasını istedi. Eyaletlerin hemen hepsinden anormal bir durumun olmadığı yönünde raporlar geldi. Anlaşılan şu ki giden müfettişler muhtemelen valiler tarafından karşılanmış ve muhalefet ile görüştürülmemiş olmalıdır. Çünkü ta Medine'ye kadar ulaşan şikayetlerin bunlara ulaşmamış olması düşünülemez.

Müfettişlerden gelen raporların güvenilir olmadığını anlayan halife, hac zamanı eyalet valilerini çağırarak onlarla Mekke'de bir görüşme yaptı. Halife toplantıya şikayetler konusunda istişare etmek istediğini söyleyerek başladı.⁶ Yani Hz. Ömer'in yaptığı gibi valilerini sorguya çekmiyordu. Halk ile yüzleştirmiyordu. Valileriyle yaptığı bu görüşmede rahatsızlıkların nasıl giderileceği hususunda görüşlerini sordu; Said b. As dışarıya savaş açarak fitnenin söndürülmesini, Abdullah b. Sad muhaliflerin para ve hediyelerle kazanılmalarını, Muaviye her valinin kendi bölgesini kontrol altında tutmasını istedi.⁷

Halife toplantı sonrası valilerinden halka daha fazla baskı yapmalarını, itaat edebilmeleri için muhaliflerin maaşlarının kesilmesini istedi.⁸ Bu zihniyetle meselelerin çözülemeyeceği, tam tersine daha da çözülmez hale geleceği bellidir. Esasen bu toplantı eyaletlerdeki sıkıntıları gidermekten çok, "muhalifler nasıl baskı altına alınabilir ve susturulabilir" mantığında yapılan bir toplantı oldu. Hz. Ömer, yıllık olarak valilerini toplar ve valileri ile ilgili eyaletin halkını yüzleştirir, gerekirse valisine ceza verirdi. Hz. Osman'ın düzenlediği bu toplantıda ise şikayetçilerin nasıl sindirileceği ve susturabileceği konuşuldu.⁹

Sonuçta bu toplantıda halife ve valiler kendilerinde bir yanlış olabileceğini düşünmedikleri gibi, tam tersine yaptıkları doğruymuş gibi baskıların artmasına karar verdiler. Böylece bu toplantı, halkın şikayetlerine bir çare olmadı dahası sözlü şikayetlerin eyleme dönüşmesine de sebep oldu. Çünkü şikayetçiler halifenin kendilerinin değil, zulmeden valilerinin yanında yer aldığını anlamışlardı. İş artık kılıca kalmıştı.

Valiler toplantısı dönüşünde Şam valisi Muaviye halifeyi Şam'a götürmeyi teklif etti.¹⁰ Muaviye'nin hedefi ilerde çok yoğun gayretlerle ele geçireceği hilafeti, kısa yoldan elde etmektir. İhtiyarlayan halifenin Şam'da vefatının ardından halife olması kolay olacaktı.¹¹

6 İbn Şebbe, 1095.

7 İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medine*, byy. ts., 1095.

8 Taberi, IV, 335.

9 Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Beyrut 1996, VI, 210.

10 Taberi, IV, 345.

11 İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Beyrut 1997, I, 31; nitekim Muaviye'nin Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin halifeliği döneminde onun birinci derecede vasileri

Muaviye valiler toplantısı sonrası Medine'den ayrılırken Hz. Ali, Zübeyr, Sad b. Ebi Vakkas, Ammâr ve Talha'nın da aralarında bulunduğu bir grubun yanından geçerken onlara hitaben, "Ey sahabe topluluğu, bu ihtiyar (Osman) hakkında size hayır tavsiye ederim. Eğer o sizin aranızda öldürülürse, Allah'a yemin olsun ki, burayı size karşı atıllarla doldururum. Şayet sizden ona bir zarar gelirse, sonuçta bu durum sizin için bir felaket olur. Ben Şam'da öyle adamlar bıraktım ki, onlar Ali'yi de onun peygambere olan yakınlığını da, Ammâr'ı da, onun dindeki önceliğini de hiç tanımazlar."¹² Bunun üzerine Hz. Ali ona şöyle demişti: "Hay Allah canını alasıca, annen seni kaybedesice! Sen bu işlere neden karışıyorsun. Bu işlere karışmaya senin ne hakkın vardır?" Muaviye, "Şimdi annemi bırak. O sizin annelerinizden daha şerli değildir. O Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'e bey'at etmiştir."¹³ Şimdi sen bana bu söylediklerim konusunda bir cevap ver?" demişti.¹⁴

Muaviye bununla da kalmadı. Medine'den ayrılırken Halifeye, Ali, Talha ve Zübeyr'in öldürülmesi teklifini yaptı. Halifenin bunu reddetmesi üzerine, "Sen öldürmezsen onlar seni öldürecekler!" demiştir.¹⁵ Tarihsel verilere baktığımızda olayların gelişimi Muaviye'yi kısmen haklı çıkaracaktır.

Valiler toplantısı dönüşünde Kûfe valisi şehre sokulmamış ve Kûfeliler Ebu Musa Eşari'yi vali olarak atadıklarını ilan etmişlerdi. Halife bunu kabullenmek zorunda kalmıştı. Bu olay onun bitişinin başlangıcı idi. Artık bir şehir halkı halifenin valisini kovarak şehirde hakimiyeti ele geçirmiş oluyordu. Yine daha sonra meydana gelen mektup olayı sonrası Mısır valisi İbn Serh şehre sokulmamış, Askalan'a gitmek zorunda kalmış, yerine muhaliflerin önderlerinden Muhammed b. Ebi Huzeyfe Mısır'a hakim olmuştu.¹⁶

Sahabenin Muhalefeti

Hz. Osman'ın ve Emevilerin hesaba katmadıkları toplumsal bir güç daha vardı ki o da sahabe toplumu idi. Sahabe toplumu belki yönetimde hakim değildi. Ancak onların çok büyük bir toplumsal etkileri bulunuyor-

---

hayatta iken, Hz. Ali'den Hz. Osman'ın kanını talep etmesi, onun amacının kan talebinden öte, halifelik makamını ele geçirmek olduğunu göstermektedir. Bu sıralarda Muaviye, ayrıca Hz. Osman'ı öldürenlerin kendisine verilmesini talep ederek bir validen çok, devlet başkanı gibi davranmıştır, Murat Akarsu, *Hz. Osman ve Hilafeti*, Ankara 2001., 222.

12 Taberi, IV, 344.

13 Muaviye bu sözüyle annesi Hint'in Müslüman olduğunu ancak kendisine laf eden bazı sahabilerin annelerinin ise Müslüman olmadan öldüğünü ima etmektedir.

14 İbn Şebbe, 1093.

15 İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 52.

16 İbn Şebbe, 1153.

du. Çok küçük bir kısmı dışında¹⁷ çoğunluğu Hz. Osman'a karşı olan sahabe grubu, sonunda eyaletlerdeki muhalifleri harekete geçirmeyi başardı ve onlara verdiği pasif destek ile halifenin katline giden sürecin oluşmasını sağladı. Valiler toplantısından bir sonuç alınamayınca eyaletlerdeki şikayetçiler ve muhalifler, Medine'deki sahabilerle görüşmeleri hızlandırdılar.

Sahabiler, halifeyi İbn Mesud, Ammâr, Ebu Zer'e yapılanlar; Eşter ve arkadaşlarının Şam'a sürülmesi konusundaki hatalarını sıralayarak, ayrıca valilerin tavırlarını anlatarak eleştiriyorlardı. Halifeden bu yaptıklarından vazgeçmesini istediler. Ayrıca hazinenin Emevilere peşkeş çekilmesi konusunda halifeyi uyardılar.¹⁸ Ancak halifeye söz anlatamayınca bazen tepkisel tavırlar göstermeye başladılar. Nitekim bir seferinde Abdurrahman b. Avf, Emevilere dağıtılan zekat develerini geri alarak halka dağıtmıştı.¹⁹

Bu dönemde Kûfe'den şikayete gelen bir elçiyi halife dövdürmüş,²⁰ Mısır'dan gelen elçiyi ise Mısır valisine haber vererek geri döndüğünde öldürülmesine sebep olmuştu. Bu olay üzerine Hz. Aişe ve Talha valiyi azletmesini halifeden talep etmişler, Hz. Aişe, "Peygamberin ashabı sana gelip Mısır valisini görevden azletmeni istiyorlar, sen ise yüz çeviriyorsun" demişti. Buna rağmen Hz. Osman bu teklife yanaşmamıştı.²¹ Yine bir seferinde Kûfe'den gelen elçi Hz. Osman'a Kûfelilerin şikayetlerini belirtip, "Allah'tan kork ve tevbe et!" deyince halife ona "Sen babanın sulbünde iken ben Kur'an okuyordum" diyerek hakaret etmişti.²² Bunun İslam nazarında önemli olmadığını bildiren elçiye karşı bu sefer, "Şuna bakın, insanlar onu kari (Kur'an okuyucusu) zanneder, gelmiş hakaret ediyor, vallahi Allah'ın nerede olduğunu bile bilmezdir" deyince elçi, "Evet Allah'ın gözetleme yerinde olduğunu (seni gözetlediğini) biliyorum" diyerek halifeyi zor durumda bırakan bir cevap vermişti.²³ Halife ise elçiye 20 kırbaç vurdurtmuş ve Dunbavent'e sürgüne yollamıştı.²⁴ Bütün bunlardan Hz. Osman'ın Kûfe valisi hakkındaki şikayetleri dikkate almadığı anlaşılmaktadır.

Halifenin söz dinlemediğini gören sahabiler, eyaletlere, "Allah yolunda cihad yapmak isteyen ve Hz. Peygamber'in dinini talep edenler Medine'ye geliniz. Çünkü arkanızda bıraktığınız din, halife tarafından fesada uğratılmış ve halife dini taşıyıcı etmiştir" şeklinde mektuplar göndererek

17 Taberi, IV, 337.

18 İbn Asem, *el-Futuh*, Beyrut 1987, 393.

19 Taberi, IV, 365.

20 Bu dönemde dayak yeme veya öldürülme endişesiyle halifeye mektubu götürmekten herkes korkuyordu, İbn Asem, 390-391.

21 İbn Şebbe, 1158.

22 İbn Asem, 392.

23 Taberi, IV, 333.

24 Bazı rivayetlerde bu kırbaç vurulan şahsın sahabeden Kab b. Abide olduğu zikredilir, Belazuri, VI, 154

taşradaki sahâbîlerin ve Müslümanların gelip dini yeniden ikame etmelerini istediler.²⁵ Hz. Osman'a baskı oluşturabilmek için Medine'ye gelmelerini telkin ettiler.²⁶ Sahabe içinde birkaç kişi hariç çoğunluğu bu görüşteydi.²⁷ Bu tavır aslında farkında olmadan ümmet üzerindeki saygın hakimiyetlerinden vazgeçtiklerini ve eyaletlerdeki insanlara bu işi devrettiklerinin bir işaretiydi. Bu mektuplardan birini de yazdırmanın Hz. Aişe olduğu zikredilir ve o dönemde bu şekilde suçlanmıştı.²⁸

Sahabiler, Medine'de halifeye karşı gereken tepkiyi topluca verememişlerdi. Tepkiler daha çok bireysel kalıyordu. Onlar, Medine'de kendilerinin göze alamadıkları tavrı, eyaletlerden taşeron olarak kullanmak istedikleri kimselere yaptırtmak istiyorlardı. Böylece dışarıdan gelenlere destek vererek istediklerini bir anlamda başkalarının eliyle gerçekleştirmiş olucaklardı.

Bu dönemde mescitte meydana gelen bir olay, Medine'deki isyan arzusunun ilk göstergesiydi, "Sahabeden Cebile b. Amr Saidi el-Bedri evinin önündeyken Hz. Osman oradan geçmişti. Cebile halifeye hitaben, "Ey Nasel!²⁹ (Bunak) Sen amcaoğlun Haris b. Hakem'i (Mervan'ın kardeşi) pazarda görevlendirerek doyurdun ve şunları, şunları yaptın. Seni öldüreceğim ve iğrenç elbise içinde sürükleyip Medine dışındaki Harre'ye atacağım" demiş ve mescitte de hakaretlerine devam etmişti.³⁰ Yine Cebile, "Allah'a kavuşunca "Rabbimiz, gerçekten biz liderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik, ancak onlar bizi yoldan saptırdılar"³¹ ayetini okuyacağım." demişti. Bu, Hz. Osman'a karşı gerçekleştirilen ilk cüretli hareket oldu.³² Yine bu dönemde Rıdvan biatına katılmış olan sahabeden Cehcah b. Said halifeye mescitte hutbe verirken sataşmış,³³ "Ey Nasel!" diyerek³⁴ halifeye hakaret etmiş ve halifenin elindeki Hz. Peygamber'in asasını alıp kırmıştı.³⁵

25 Taberi, IV, 336, 367.

26 İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Kahire 2001., III, 61.

27 Belazuri, VI, 174; İbn Kesir, savunmacı bir refleks ile şöyle der: "Sahabiler, diğer şehirlerdeki halka mektuplar yazarak Medine'ye gelip Hz. Osman'la savaşmalarını istemişler. Ancak bu rivayet sahabilere karşı uydurulan bir yalandan başka bir şey değildir." İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Hecer 1998, X, 284.

28 İbn Sad, III, 90.

29 Bu lakabın Hz. Osman gibi uzun sakallı olup İran'da sorgusuzca para harcayan dihanlara verilen bir ad olduğu zikredilir, Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi, -İbn Sebe Meselesi-*, Ankara 2005, 49.

30 Taberi, IV, 365.

31 Ahzab, 67.

32 Belazuri, VI, 160.

33 Belazuri, VI, 161.

34 Taberi, IV, 366.

35 Taberi, IV, 367; Cehcah'ın dizinde bir hastalık belirdiği ve bundan dolayı öldüğü şeklinde uydurmalar aktarılır, Belazuri, VI, 161.

Sonuçta Medine'deki sahabiler halifenin aleyhinde dışarıdaki muhaliflerle mektuplaştıkları gibi, Medine'de de muhalefet bayrağını yükseltmeye başlamışlar, hatta işi ona saldırma noktasına kadar vardırımlardı. Bu durum halifeyi çok yıpratmıştı.³⁶ Henüz Mısırlılar Medine'ye gelmeden önce Kureyş'in önde gelenlerinin de olduğu bir toplantıda Medineliler arasında halifenin öldürülmesi konuşuluyordu. Bu sebeple Abdullah b. Selam onlara, "Onu öldürmeyin!" şeklinde tavsiyede bulunsa da toplantıdan çıktıktan sonra onu öldüreceklerini belirtti.³⁷ Medinelilerin bu tutumları ve halifeye karşı açıkça tenkitleri eyaletlerdeki şikayetçi muhaliflerin daha cesaretle harekete geçmesine sebep olacaktır.

Hz. Osman, tayin ettiği görevlilerinin hataları üzerine onları azletseydi, belki de halkı ve şehirlerdeki şikayetçileri rahatlatıcağı. Ama bunu yapmadı. Kendisini kıskırtan Emevilerin dümen suyunda yoluna devam etti ve sonunda isyancılar tarafından acımasızca katledildi. Halifenin bu uygulamalarını eleştiren sahabiler, doğrusu olayların böyle cereyan etmesini istememişlerdi. Onlar olayların bu şekilde gelmesine sebep olan halifenin uygulamalarındaki hataların düzeltilmesini veya azledilmesini umuyorlardı. Ama halifenin uyarılara rağmen hatalarındaki ısrarı sonucunda, iş kılıca kaldı. Filipeli bu konuda şöyle der: "Eğer Ebu Bekir ve Ömer hayatta olup da Osman'ın bu icraatlarını görmüş olsaydılar şüphesiz onu hilafetten indirirlerdi."³⁸

İsyancıların Gelişi

İşte bu dönemde bir yıl önceki hac mevsiminde tanışan ve ertesi yıl halife ile görüşme yapmak üzere sözleşerek³⁹ valilerini şikayet amacıyla Mısır'dan 700 kişi,⁴⁰ Kûfe ve Basra'dan da bazı muhaliflerin katıldığı grup Medine'ye gelerek bazı şikayetlerini dile getirdiler.⁴¹ Mısırlıların daha önce gönderdikleri elçileri, halifenin elçiyi Mısır valisine duyurmasıyla katledilmişti. Muhalifler mescitte durumu sahabilere anlatınca, Talha, Aişe ve Hz. Ali halife ile görüşüp bunların haklılığını anlattılar ve bunların sadece vali değiştirme talebi olduğunu belirtip bunlara insafli davranmasını telkin ettiler.⁴² Gelenler, "sürgünlerin dönmesini, yoksullara yardım edilmesini, feyin

36 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara 1963, 113, 114.

37 İbn Asakir, *Tarihü Medineti Dimeşk*, Beyrut 1996, XXXIX, 351.

38 Filipeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, Ed. Cem Zorlu, İstanbul 2005, 333.

39 Kufelilerinden Kab b. Abide, Basralılardan Müsenna b. Muharrabe, Mısırlılardan Kinane b. Bişr, kendi şehirlerindeki muhaliflere elçi olmak üzere gidecekler ve ertesi yıl gelip halifenin evinde halifeyi tenkit edeceklerdi, aralarında bu şekilde sözleşmişlerdi, Belazuri, VI, 174.

40 İbn Şebbe, 1158.

41 Ebu Mihnef, şikayet için Seyf ise hac için geldiklerini zikreder, Korkmaz, 45.

42 Belazuri, VI, 134.

artırılmasını, dağıtımda eşitlik olmasını, eşit dağıtım yapan görevliler atanmasını” istediler ve bu taleplerinin geçerli olabilmesi için yazılı belge verilmesini talep ettiler.⁴³

Halifenin bu sefer gelen kalabalık şikayetçi grubuna diyebileceği bir mazereti yoktu. Eyaletlerdeki halk ve Medine’deki sahabiler ona karşı birleşmiş durumdaydı. Halife bu durumda bir anlamda başındaki gaileyi gidermek zorundaydı. Zaten Kûfe valisi zorla görevinden alınmış ve yeni valiyi de halife onaylamak zorunda kalmıştı. Bir anlamda gittikçe yükselen ve yoğun toplumsal destek bulan muhalif söyleme karşı kayıtsız kalmanın zor olduğunu anlayan ve sahabe muhalefetini de hesaba katarak Medine için tehlike arz eden bu grubu Medine’den uzaklaştırabilmek için şikayetleri dinleyen Hz. Osman, şöyle demişti: “Vallahi eğer aranızda bir köle dahi beni hakka iletecek olursa onun dediğini yerine getirir, bir köle gibi boyun eğer ve Allah’a giden yolun dışında hiçbir yolun olmadığını beyan ederim. Vallahi sizi arzu ettiğiniz gibi razı edeceğim. Mervan’ı ve yakınlarını sizden ve kendimden uzaklaştıracam, onları sizinle aramızda perde edinmeyeceğim.” Müslümanlar onun bu sözleri üzerine son derece duygulanmış, ağlamış, sakalları ıslanuncaya kadar gözyaşları dökmüş, o da onlarla birlikte ağlamıştı.⁴⁴

Muhaliflerle Hz. Osman arasında aracılar vasıtasıyla yapılan görüşmeler neticesinde muhalifler, valilerin değiştirilmesi hususundaki istekleri ve yukarıda zikrettiğimiz talepleri kabul edilince memleketlerine geri dönmeye karar verdiler. Muhaliflere destek veren Medine halkı halifeden istenilen şeyi almış ve halife yazılı bir emirle onların isteklerini yerine getirmişti.⁴⁵ Bu yazılı emir şu şekilde idi:

Bu yazı Müminlerin emiri Osman’dan müminlere verilmiştir. Size karşı Allah’ın kitabı ve Hz. Peygamber’in sünneti doğrultusunda hareket edilecektir. Mahrumlara hakkı verilecek, korkanlar emin kılınacak, atalar adalette dağıtılacak.... Bu yazıya Ali b. Ebi Talib garantördür. Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah, Sad b. Ebi Vakkas, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit, Sehl b. Huneyf, Ebu Eyyub El Ensari şahit oldular. Her grup mektubu yanına aldı ve Medine’den ayrıldılar.⁴⁶

Aynı zamanda Mısırlıların isteği olan vali Abdullah b. Sad’ın azli de resmen gerçekleşti ve yerine Muhammed b. Ebi Bekir vali olarak atandı.⁴⁷ Kûfeliler zaten defacto olarak valilerini değiştirmişler, halife de buna razı

43 Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev: Abdülhalık Bakır, Ankara 2001, 211.

44 İbnü’l-Esir, III, 56.

45 İbn Hayyat, 209.

46 Belazuri, VI, 179; İbn Asem, 410.

47 İbn Şebbe, 1159.

olmuştu. Basralıların ise sayıları çok azdı ve valileri de diğer iki eyalet valilerine göre iyi bir yönetim sergiliyordu. Bu sebeple diğer talepleri yerine getirilince valinin değişimi konusunda çok talepkar olmadılar.

Böylece isyanın gerekçeleri kalkmıştı. Medinelilerin muhaliflerle birlikte halifeye baskıları, halifenin elinden yazılı bir taahhüt almaları ile sonuçlanmıştı. Bu ahitname ile halife şikayetlere karşı ilk defa yazılı bir belge ile kendini bağlamış oluyordu.⁴⁸ Mısırlıların ve diğer muhaliflerin memleketlerine dönüşleri onların halifeyi öldürmeye gelmediğinin göstergesi olmalıdır. Onlar şikayetlerini yapmışlar ve alacaklarını alınca geri dönmüşlerdi. On bin sahabenin yaşadığı kentte yaklaşık bin kişilik bir kuvvetin, sahabenin desteği olmaksızın halifeyi öldürmeyi düşünmesi zaten mümkün gözükmemektedir. Onların amacı öncelikle valilerini, olmazsa halifeyi azle zorlamaktı ve ilk planda bunu başardıkları da söylenebilir.⁴⁹

I. Kuşatma: Medineliler

Görüşmeler sonrası muhalifler Medine'den ayrılınca Mervan, halifeye gelerek Mısırlıların geri dönüşü sebebiyle halka konuşma yapmasını ve bu konuşmasında Mısırlıların kendi yanlışlarını anladıklarını ve kendi haksızlıkları ortaya çıkınca geri döndüklerini⁵⁰ ifade etmesini, değilse yine itiraz ve şikayetler olacağı konusunda ısrar edince, halife bu mahiyette bir konuşma yaptı.⁵¹ Halifenin muhaliflere söz verdiği halde sözünden cayması sebebiyle Medineliler arasında itirazlar yükseldi ve mescitte halifeyi taşladılar.⁵² Bunun üzerine halife baygın şekilde evine götürüldü.⁵³ Ardından Medineliler, muhalifler geri dönüş yapmadan önce gruplar halinde halifenin evini kuşattılar.⁵⁴ Medinelilerin halifenin evini kuşatmaları Mısırlıların gelişine kadar tam on iki gün sürdü.⁵⁵

Medinelilerin halifeyi kuşattığı süreçte Hz. Ali'nin teklifi ile onlara hitap eden halife,⁵⁶ onların bir kısmının evin etrafından dağılmasını sağladıy-

48 Bazı rivayetlerde Muhammed b. Mesleme başkanlığındaki halife tarafından gönderilen bir grubun Mısırlıları ikna ettiği belirtiliyor, İbn Sad, III, 61.

49 Akbulut Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul 1992, 191.

50 Taberi, IV, 360.

51 Halifenin Emevilerin baskıları sebebiyle olsa gerek kararsızlıkları ve gelgitleri çok oluyordu. Nitekim Kufe halkının kendi valisini ataması meselesinde önce Ali, Talha ve Zübeyr'i suçlasa da sonra tevbe ettiğini söylemiştir, bk. Belazuri, VI, 159.

52 Taberi, IV, 353.

53 Taberi, IV, 364.

54 Taberi, IV, 394.

55 Taberi, IV, 405.

56 Halife bu konuşmasında "Kim yanlış yaparsa dönsün..." hadisini aktararak önce kendisi hatasından döneceğini belirtir, Belazuri, VI, 180.

sa da, kalabalığın kapıda üst üste yığıldığı sırada halifeden izin alarak⁵⁷ konuşan Mervan: “Ne oluyor size! Bir talan yapmak üzere gelen adamlar gibi toplanmış duruyorsunuz? Hey yüzleri çirkin insanlar, ne istiyorsunuz?⁵⁸ Hükümdarlığımızı elimizden almak niyetiyle mi geldiniz? Çıkınız gidiniz buradan. Allah’a yemin ederim, bize saldırıp kastedecek olursanız, bizden hoşlanmayacağınız şeyler görürsünüz. Başınıza geleceklerden de memnun olmayacaksınız, çekin evlerinize gidin. Vallahi, biz şu anda elimizde bulundurduğumuz yönetim işini kimseye kaptırmaz ve bunda mağlup olmayız.” şeklinde evi kuşatanlara ağır hakaretlerde bulundu. Bu sözler üzerine evlerine dönenler de halifeyi kuşatan gruba tekrar katıldılar.⁵⁹

Olayları devamını İbnü'l-Esir'den bir alıntı ile aktarmak istiyoruz:

Mervan'ın hakaretleri üzerine Hz. Ali'ye gelerek durumu haber vermişlerdi. Hz. Ali kızgınlık içerisinde kalkıp Hz. Osman'ın yanına gitti ve ona şöyle dedi, “Mervan'ın yaptıklarından razı olan sen değil misin? Seni dininden saptırınca kadar senden razı olan da o değil mi? O seni dininden ve aklından saptırmak istiyor. Aynen sahibinin çekip götürdüğü yere yönelen deve gibi onun elinde mi kaldın? Vallahi Mervan ne din konusunda, ne de kendi nefsiyle ilgili olarak hiçbir görüş beyan edecek adam değildir. Vallahi ben Mervan'ın seni bir bu tarafa, bir o tarafa yöneltip durduğunu görüyorum. Ben bu sözlerimden sonra sana bir daha gelip hiapta ve serzenişte bulunmayacağım” deyince Hz. Osman, “Beni yalnız ve

57 “... Mervan bunun üzerine bir gün halifeye şöyle demişti: “Ey müminlerin emiri! Konuşayım mı, yoksa susayım mı?” Bu arada Hz. Osman'ın hanımı Naile binti el-Ferasa söze karışır: “Hayır, susarsan çok iyi olacak. Sizler (Emeviler) vallahi onu günaha sokan ve insanların ona karşı baş kaldırmalarına yol açıp onun öldürülmesine vesile olacak adamlarsınız. O böyle bir söz söyledi ki (muhaliflere sözler verdi ki) artık bu sözünden geri dönmesi hiçbir zaman mümkün değildir.” der. Mervan ona şöyle karşılık verir: “Sana ne oluyor, bu işlere neden karışıyorsun? Vallahi senin baban öldüğü zaman daha abdest almasını bilmiyordun!” Naile “Dikkat et ey Mervan, babalardan bahsetmeye kalkışma, babam burada hazır değilken onun aleyhinde konuşup durma! Vallahi senin baban kendi nefsinin müdafaa etmekten acizdi. Eğer o Osman'ın amcası olmasaydı ve Osman da bu söylediklerimden üzülmecekti olsaydı ona hiçbir zaman yalan isnat etmeden şu anda sana birçok şeyler söylerdim.” Bunun üzerine Mervan ona cevap vermekten vazgeçip Hz. Osman'a şöyle der: “Ey müminlerin emiri! Konuşayım mı, susayım mı?” Hz. Osman Mervan'a: “Konuş” der. Mervan şunları söyler: “Annem babam sana feda olsun. Senin bu söylediklerine ilk uyanlardan biri ben olayım. Sana bu konuda yardımcı olmayı arzu ederim, ancak sen öyle sözler söyledin ki artık kemer sıkılacak kadar sıkılmış, son noktasına kadar gelmiş ve akan sel çekilip gitmiş, arkasından tortularını bırakmıştır. Zelil olan da artık planını kurmuş ve gerekenleri söylemiştir. Daha sonra tevbe ve istiğfar edilecek bir günahı işlemek sürekli korku verecek bir tevbeden daha iyidir. Sen istiyorsan tevben üzerinde dur da günaha yaklaşma, fakat şu anda dağlar misali bir sürü insan kapında bekleyip durmaktadır. Bu sözler üzerine Hz. Osman: “O halde çık, onlarla konuş. Ben onlarla konuşmaya utanıyorum”, İbnü'l-Esir, III, 56.

58 Belazuri, VI, 180.

59 Taberi, IV, 361-362.

yardımsız bırakıp insanların bana karşı cesaretli davranmalarına sebep oldun” dedi.⁶⁰

Halifenin evini kuşatan Medineliler içinde Ammâr b. Yasir, Rifaa b. Rafi el-Bedri, Haccac b. Guzeyye gibi sahabiler bulunuyorlardı.⁶¹ Bunlardan Haccac b. Guzeyye el-Ensari kendisine, “Gelin tekrar bir ensarlık yapın, Hz. Peygamber’e yardım ettiğiniz gibi halifeye de yardım edin” denildiğinde “Biz onu öldürerek Allah’a yaklaşacağız” diyordu.⁶² Halifeyi kuşatma işine Medine’den sahâbîlerin yanında İbn Mesud’un kabilesi Huzeyl ve müttefiki Benu Zuhre, Ammâr’ın kabilesi Benu Mahzum, Ebu Zer’in Kabilesi Ğifar ve müttefiki Hz. Aişe’nin kabilesi Teymoğulları katıldılar.⁶³ Medinelilerin ve önde gelen sahâbîlerin kuşatma işini başlattıklarını halifenin eşi Naile⁶⁴ de belirtmektedir.⁶⁵

Medineliler, Hz. Osman’ın yanlısından dönmesi konusunda ısrarlarını sonuna kadar sürdüreceklerini hatta istekleri yerine getirilmezse halifeyi öldüreceklerini söylüyorlardı. Medineliler ile halife arasında aracılık yapan Hz. Ali’ye Medineliler, “Biz söz değil icraat bekliyoruz” diyorlardı. Halife üç gün mühlet istedi. Medinelilerin verdiği üç günlük mühlet sonunda halifenin verdiği sözler tutulmamış ve valiler azledilmemişti. Dahası halife silah hazırlığı yapmaya başlamış ve bu müddeti bir oyalama taktiği olarak kullanıp eyaletlerden muhalifleri dağıtmak üzere ordu da davet etmiş ve bekliyordu.⁶⁶

Bu üç günün sonunda Hz. Osman verdiği sözleri yerine getirmeyince ve durumunda bir değişiklik olmayınca Medineli grubun içindeki Ensardan Amr b. Hazm, Medine dışındaki Mısırlıları ve diğer muhalifleri çağırdı. Böylece Medineliler tarafından sürdürülen muhasara Mısırlılar, Kûfeliler ve Basralılarca devam ettirilmiştir.⁶⁷ Bu birlikteliği göstermesi açısından şu anektodu zikrederim; Medine’ye gönderilen Muaviye’nin komutanı, “Medine’ye girseydim bütün erkekleri öldürerdim. Çünkü öldürenle (Mısırlılar) yardımsız bırakan (Medineliler) aynıdır” demiştir.⁶⁸ Sonuçta Medineliler de artık halifenin direnişe devam ederse öldürülebileceğini düşünüyorlardı. Bunu Hz. Ali’nin Hz. Osman’a karşı söylediği şu sözünden anlamak-

60 İbnü'l-Esir, III, 56.

61 Belazuri, VI, 174.

62 Bu düşünce, taşralı muhasaracıların Medine’den ne kadar yüksek oranda destek aldıklarını da gösterir, Belazuri, VI, 211.

63 İbn Hibban, II, 259; İbn Asem, 411; *Mürücü’z-Zehab*, Beyrut 2002, II, 493.

64 Naile evlendiğinde Hristiyan’dı. İbn Hibban, II, 248; Müslüman olduğu hakkında bazı bilgiler mevcutsa da net değildir, İbn Şebbe, 981.

65 Belazuri, VI, 222.

66 Taberi, IV, 369-371.

67 Taberi, IV, 371.

68 Belazuri, VI, 189.

tayız, “Bu ümmetin öldürülen ilk imamı olmaktan sakın.”⁶⁹ Sonuçta tahmin ettikleri gibi çıktı. Halife gizlice değil, Medinelilerin arasında taşralı muhaliflerce kuşatılmışken öldürüldü.

II. Kuşatma: Taşralılar

Mektup

Mısır heyeti, halifeden aldıkları garantiler ile giderken yolda Buveyb⁷⁰ denilen yere gelindiğinde, Mısır’a doğru giden tanımadıkları bir kişide, halife tarafından Mısır valisine hitaben yazılmış ve içeriğinde “isyancıların bir kısmının öldürülmesini, bir kısmının ellerinin kesilip ölünceye kadar o şekilde bırakılmasını” isteyen mektubu ele geçirdiler.⁷¹ Halifenin işkence ile öldürülmesini istediği şahısların bir kısmı sahabi idi.⁷² Yakaladıkları kişi Hz. Osman’ın genç bir kölesiydi ve mektubu bir kırba içinde taşıyordu.⁷³

Bunun üzerine derhal Kûfe ve Basra’ya doğru giden arkadaşlarına da haber gönderip Medine’ye geri dönmelerini sağladılar. Muhalifler, ilk başta Medine’ye girmekten çekinerek Medine dışına gelip sahâbilerin Medine’ye girmelerine izin vermelerini beklemeye başladılar. Ensardan Amr b. Hazm, Medine dışında bekleyen Mısırlıları Medine’ye çağırdı.⁷⁴ Halife bunları geri döndürmek için ilk gelişlerinde çabası bulunan Muhammed b. Mesleme’yi göndermek istese de Muhammed ikinci defa bu görevi kabul etmedi.⁷⁵ Sonuçta Medineliler⁷⁶ tarafından sürdürülen muhasarayı Mısırlılar, Kûfeliler ve Basralılar devraldılar.

Böylece sonu halifenin katledilmesiyle bitecek olan II. kuşatma başladı. Mısırlıların başında Gafiki b. Harb Akki, Kûfelilerin başında Zeyd b. Suhan Abdi ve Eşter en-Nehai, Basra’dan gelenlerin başında ise Hurkus b. Zuheyr bulunuyordu. Mısır’dan gelen grubun içinde Muhammed b. Ebi Bekir ve Rıdvan biatına katılmış olan Abdurrahman b. Udeys vardı.⁷⁷ Mısırlılar, 600 veyahut 700,⁷⁸ Kûfeliler 200, Basralılar 100 kişi civarındaydılar.⁷⁹

69 Taberi, IV, 337.

70 İbn Sad, III, 61.

71 Belazuri, VI, 181; İbn Hayyat, 210.

72 Taberi, IV, 367.

73 İbn Sad, III, 61; bazı rivayetlerde Mervan’ın kölesi olduğunu söylemiş ve “mısır valisi İşte burada. sen kime mektup götürürsün” şeklindeki söze karşın “bununla işim yok” şeklinde Cahiliyye evap verdiği zikredilir, İbn Hibban, II, 258.

74 Taberi, IV, 371.

75 İbn Sad, III, 61-62.

76 Ensar’ın çoğunluğu Hz. Osman’a muhalif idi. Sadece çok az bir faydacı grup Hz. Osman’ı destekliyordu. Beytulmalin başındaki Zeyd b. Sabit bunlardan biriydi. Ayrıca Ensar’dan Hz. Osman’a destek veren Kab b. Malik Müzeyne kabilesinin zekat mallarını toplamakla görevlendirilmişti ve halife zekat mallarının hepsini bu sahabiye vermişti. Bkz. İbnü’l-Esir, III, 82.

77 İbn Şebbe, 1155.

78 İbn Sad, III, 67.

Bu üç şehirden gelen topluluğu bazı müellifler “şuradan buradan toplanmış, fesatçılar, şerirler kalabalığı” gibi vasıflarla anarlar.⁸⁰ Ancak içlerinde birçok sahabinin de bulunduğu, bu üç şehrin önde gelen insanları için bu tür nitelendirmelerde bulunmak doğru değildir. Elbette her toplulukta olduğu gibi yaklaşık bin kişilik olan bu grubun içinde de bazı kötü niyetliler vardır. Kaldı ki bu insanlar ilk günden itibaren gasp edilen haklarını dile getirmekten başka bir şey söylememişlerdir.⁸¹ Ayrıca Medine’deki sahabiler de bu topluluğa karşı kötüyeci bir tutum içine de girmedikleri gibi tersine halifeye karşı onlara destek verip kuşatmaya katılmışlardır.

Kuşatmacıları kötülecek üzere Hz. Peygamber’in dilinden rivayetlerin uydurulduğu aktarılır.⁸² Halifeyi kuşatan muhalifleri kötülemeye yönelik olarak değişik yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlarda; söz konusu mektup Mısır yolunda yakalandığı halde, Kûfe ve Basralıların da Mısırlılarla birlikte Medine’ye geri dönmeleri, komplo teorileri ile açıklanarak bunların profesyonelce haberleştikleri ve sonuçta İbn Sebe’nin bu organizeyi gerçekleştirdiğine vurgu yapılmaktadır.⁸³ Ancak bu insanlar bir yıl önceki hac döneminde zaten tanışmışlardı ve Medine’deki halife ile görüşme esnasında benzer sorunlara sahip oldukları için kendi aralarında müzakereler yapıp beraberce hareket ediyorlardı.⁸⁴ Bu insanların birbirine haber göndermesinden daha doğal bir şey olamaz kanaatindeyiz.⁸⁵ Bu haberleşme zor bir şey de değildir. Bu insanların aynı kişiden yani halifeden şikayetçi olup hac döneminde buluştukları, ortak sorunlarını konuştukları ve halifeden taahhüt aldıktan sonra şehirlerine döndükleri bilinmektedir. Bu sebeple aralarındaki ilişki gariptenmemelidir. Bu tür yorumlar, halifenin konumunu ve uygulamalarını meşrulaştırmaya, muhaliflerin durumunu ise kötülemeye yönelik olmalıdır.

Muhasarayı Medinelilerden devralan muhalifler, öncü sahabileri toplayıp yolda ele geçirdikleri mektubu gösterdiler. Hz. Osman, mektuptaki mührün kendisine ait olduğunu kabul ediyor, ancak mektubu yazmadığını

79 İbn Sad, III, 68.

80 Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul ts., 143.

81 Bu anlamda halifeyi kuşatanları “askeri ihtilalciler” şeklinde vasıflandırıp “askeri bir ihtilale maruz kalan, sivil idaresi çökertilen Medine” şeklinde bir ifade ile izah doğrusu gerçeği yansıtmamaktadır. Bk. Söylemez, *Güç ve iktidar*, 56, Çünkü muhalifler asker değildir, sivil halktan oluşmaktadır ve Medine’deki sivil halkın da desteğini almışlardır. Aynı zamanda bu ifadenin tersine, iktidarın askeri baskıları altında kalmışlar, sürgünlere uğramışlardır.

82 Bk. Ahmet Ağırakça, *Hz. Osman*, İstanbul 2004, 106.

83 Salih Ekinci, *Sahabe Dönemi*, çev: Mehmet Ecir Eşiyok, Konya trz., 131.

84 Belazuri, VI, 174.

85 Demircan, *Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, 146.

söylüyordu.⁸⁶ Bunun üzerine isyancılar mektubu yazdığını iddia ettikleri Mervan'ı azletmesini istediklerinde de Hz. Osman buna yanaşmıyordu. Bu durum, konunun çözümlenememesine ve kilitlenmesine sebep oluyordu. Halife savunmasında mührün benzerinin yapılabileceğini⁸⁷ devesiyle kölesini de göndermediğini söylüyordu.⁸⁸ Dahası halife bu mektubu yazanın Hz. Ali olduğunu da söyleyince Hz. Ali, kızgınlıkla yanından çıkarak "Bilakis bu mektup senin işindir" demişti.⁸⁹

Mektuptaki yazının Mervan'a ait olduğu sahabe tarafından da kabul edilmesine rağmen,⁹⁰ Hz. Osman'ın onu en azından azletmemesi, az da olsa bulunan destek ve prestijini tamamen bitirdi. Halifeye Medine'de kin duymayan kalmadı.⁹¹ Sahabiler onun yanından kızgınlıkla ayrılmış ve "Mektupta geçtiği üzere Hz. Peygamber'in ashabının öldürülmesini nasıl emredersin!" diyerek halifeyi adeta ölüme terk etmişlerdi.⁹²

Bu mektup bir anlamda halifenin ölüm fermanı olmuştur. Muhasaracılar, ilk gelişlerinde Hz. Osman'ı tenkit edip bazı şikayetlerini dile getirirken, mektup olayı ile artık Hz. Osman'ın halifelik şartlarını da yerine getirmediğini ve azledilmesi gerektiğini gündeme getirmeye başladılar. İsyancılar, "*Ey Osman! Eğer bu mektubu sen yazdıysan verdiğin sözden caydın, halifelikten istifa etmen gerekir. Eğer sen yazmadıysan senin haberin olmadan senin adına hilafet kurumunda işler çevriliyor, bu da hilafet kurumunun kullanılması demektir, yine istifa etmen gerekir*" diyorlardı.⁹³ Sonuçta muhalifler, halifeyi öldürünceye⁹⁴ kadar muhasaraya devam edeceklerini bildirerek,⁹⁵ "Ya halifelikten ayrılırsın ya da öldürürüz!" gelinen son noktayı aktarıyorlardı.⁹⁶

Mektup olayı sonrası mesele çözümsüzlüğe girince muhasaracılar, sahabileri konuyu çözmeleri için devreye sokmaya çalıştılar. Ancak onların hiçbiri buna yanaşmadı. Sad b. Ebi Vakkas ve Said b. Zeyd gibi bazı sahabiler muhasaracıların şikayetleri karşısında bu işe karışmayacaklarını ifade ediyorlardı.⁹⁷ Çünkü onların da yapabilecekleri bir şey kalmamıştı ve mese-

86 Mektubun yazısının Mervan'a ait olduğunu yazının hattından tanıdıkları anlatılır, İbn Hibban, II, 259.

87 İbn Şebbe, 1150.

88 İbn Asem, 412.

89 Belazuri, VI, 182.

90 İbn Şebbe, 1160.

91 İbn Hibban, II, 258; Suyuti, 158.

92 Belazuri, VI, 184.

93 Belazuri, VI, 184; Taberi, IV, 375.

94 İbn Hayyat, 210.

95 İbn Şebbe, 1152.

96 Taberi, IV, 374.

97 Taberi, IV, 373.

leden kaçıyorlardı. Bu durumda isyancıların elinde ise bu çözümsüzlüğe karşı sadece kılıç kalmıştı.⁹⁸

İslam tarihi kaynaklarının üzerinde özellikle durdukları şey, mektubun Hz. Osman tarafından yazdırılmadığıdır ve doğrusu mektubu Hz. Osman'ın yazmadığı da nettir.⁹⁹ Mektup, onun mührünü taşısa ve bu mühür Mervan'ın elinde olsa da, o dönemdeki muhalifler ve Medine'deki sahabiler de halifenin bu mektubu yazmadığı konusunda hemfikirdirler.

Bu noktada esas tartışma, halifenin mührünün yanında olması hasebiyle mektubu Mervan'ın yazdığı konusunda yoğunlaşmaktadır. Ancak bu da net olarak ispatlanamamıştır. Hz. Osman'ın en azından Mervan'ı azletmemesi de Mervan'ın yazmadığını gösteren delillerden sayılabilir.¹⁰⁰ Halife söz konusu mektubun ve mührün sahte olabileceğini belirtmektedir.¹⁰¹ Hz. Osman'ın Mervan'ı teslim etmemekteki direncini, onun mektubu yazmadığı tezine bağlayanlar bulunmaktadır ki bu çıkarım yanlıştır. O, akrabalık ilişkisinden dolayı Mervan'ı azletmemek için ölümüne direnmiştir.¹⁰² Bunun en doğru izahı bu olmalıdır.

Halifenin mektubu yazdığı iddia edilen Mervan'ı teslim etmemesi bir yere kadar anlaşılabilir bir şeydir. Nitekim Hz. Ali de teslim ederse öldürecekleri için bunun mümkün olmadığını belirtmiştir.¹⁰³ Ancak en azından daha önceden söz verdiği gibi işleri karıştıran bu şahsı azletmesi gerekirdi. Bunu da yapmamıştır. Mervan'ın mektubu yazmadığını düşünsek bile, halifeye ait bir binite binmiş halifenin kölelerinden birinin halifelik mührü vurulmuş mektubu taşıması, devlet katibi Mervan'ın azlini gerekli kılmaktadır.¹⁰⁴ Bakillani gibi bazı Sünni bilginler maalesef, "Bu mektubu Mervan yazmış olsa bile isyancılar ölümü hak ettikleri için Mervan bu mektubu yazmakta haklıdır, hatta keşke mektup yerine ulaşırdı da bunlar katledilselerdi" şeklinde yorum yapar.¹⁰⁵

Sonuç olarak bu mektubu kimin yazdığı bilinemedi.¹⁰⁶ O dönemle ilgili bazı şeylerin açığa çıkarılamamasının sebebi, bize aktarılan bilgilerdeki ek-

98 Taberi, IV, 373.

99 Hz. Osman'ın böyle bir emir vermediği ve mektuptan haberinin de olmadığı anlaşılmaktadır, İbn Kesir, X, 284.

100 Demircan, *Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, 100.

101 Taberi, IV, 356; İbn Hayyat, 210.

102 İbn Hibban, II, 259.

103 Belazuri, VI, 186.

104 İbn Kesir, X, 285.

105 Detaylı aktarımlar için bk. Demircan, "Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bakillani'nin Cevapları", 17.

106 Demircan, *Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, 101.

siklik olmalıdır. Bunu Taberi şu şekilde itiraf eder: “Osman’ın öldürülmesi konusunda bir kısım sebepleri saymadım.”¹⁰⁷

İlahi Gömlek (!)

İsyancılar halifeye her halükarda hilafetten ayrılması şartını koşmuşlardı. Sahabilerden İbn Ömer¹⁰⁸ gibileri ise halifeye, “hilafeti terk etmemesini, eğer terk ederse bu işin sünnet olacağı, her isteyen halifeyi indireceği, dolayısıyla büyük sıkıntıların çıkacağını” telkin ederek direnmesini istemişlerdi.¹⁰⁹ Bu sebepten dolayı halife isyancılara, “Kendisine Allah’ın giydirdiği hilafet gömleğini çıkarmayacağını” belirtiyordu.¹¹⁰ Halbuki ona hilafet gömleğini Allah giydirmemiş, onu halk seçmişti. Sonuçta Halife istifayı kabul etmedi. Eğer halifenin azli gerçekleştirilebilseydi, halife katledilmeyebilirdi.

Halifenin bu tavrının doğru olduğunu göstermek adına Hz. Peygamber’in ağzından bunu destekleyen rivayetler üretilmiştir. Buna göre, “Hz. Peygamber, *“Ya Osman! Eğer Allah sana bir gün bu (halifelik) işi verir de münafiklar Allah’ın sana giydirdiği (halifelik) gömleğini soymaya kalkışarlarsa sakın sen o gömleği soyma, (halifelikten çekilme) buyurdu. Bu sözü üç defa tekrarladı.”*¹¹¹

Son Safha

Ağırlıklı olarak Mısırlıların oluşturduğu isyancılar beldelerindeki sıkıntıları arz edip valilerinden şikayetçi olmak üzere gelmişlerdi. Medinelilerin gerçekleştirdiği ilk muhasara sonrası ise mektup olayıyla birlikte artık kararlı bir şekilde azletmek üzere halifeyi kuşatmışlardı. Esasında isyancılar mektup olayından sonra artık valilerin azledilerek meselenin çözülemeyeceğini bu sebeple halifenin azledilmesinden başka yol olmadığını, hilafetten ayrılması dışında hiçbir seçeneğin kalmadığını halifeye ifade ediyorlardı. Halife ise “Belki ölürüm ama hilafetten ayrılmam!” şeklinde ifadelerle direniyordu.¹¹² İsyancıların 40-45¹¹³ gün kuşatmayı sürdürmesi onların halifeyi öldürmeyi düşünmediğinin de göstergesi olmalıdır. Değilse öldürme dü-

¹⁰⁷ Taberi, IV, 365.

¹⁰⁸ Bazı kaynaklarda Abdullah b. Amr şeklinde geçer. İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, Riyad 2004, XIV, 186.

¹⁰⁹ İbn Hayyat, 212.

¹¹⁰ İbn Sad, III, 63.

¹¹¹ İbn Mace, Mukaddime, 112. Rivayeti uyduranlar, diğer sahabilerin bu hadisi niye aktarmadığı şeklindeki muhtemel bir soruya karşı da şu sözü ilave etmişlerdir, “Ravi Numan dedi ki: Ben Aişe’ye: Resul-i Ekrem’in bu sözlerini (zamanında) halka bildirmeden seni engelleyen şey neydi?” diye sordum. O da, “bu hadis bana unutturuldu” diye cevap verdi.”

¹¹² Belazuri, VI, 195.

¹¹³ İbn Hibban, II, 264.

şüncesinde olsalardı ilk günlerde Hz. Osman mescitte namaz kıldırırken bu işi çok rahat yapabilirlerdi.¹¹⁴ Ancak bu noktada mesele kilitlenmişti ve bu kilidi açma işi maalesef kılıca kalacaktır.

Bu arada halife ile isyancılar arasında zaman zaman evin balkonundan tartışmalar yaşanıyor, onlar halifeyi tenkit ediyorlar, halife ise onlara karşı kendini savunuyordu. İsyancılar Hz. Osman'ı öldürünceye kadar ayrılmayacaklarını söylüyorlardı. Halife, isyancıların kararlılıklarını görünce ve öldürüleceğini anlayınca, "kimseyi öldürmediğini, imana girdikten sonra irtidat etmediğini,¹¹⁵ ne cahiliye¹¹⁶ ne de İslamiyet döneminde zina yapmadığını,¹¹⁷ hatta Hz. Peygamber ile beyat yaptıktan sonra sağ elini tenasül organına değdirmediğini (!)" söylemişti.¹¹⁸ Halife daha sonra evinin balkonundan isyancıları ikna çabasını sürdürdü ve şimdi kendisini suyundan mahrum ettikleri Rume kuyusunu satın alıp vakfettiğini,¹¹⁹ kendisini namaz kılmaktan alıkoydukları mescidi kendi parasıyla genişlettiğini, Tebuk ordusunu kendi malından donattığını söyledi.¹²⁰ Devamında, biraz da tehdit içerir şekilde, şu tarz ifadeler kullanıyordu: "Beni niçin öldüreceksiniz? Vallahi, beni öldürürseniz benden sonra birbirinizi sevemezsiniz ve asla birleşemezsiniz. Benden sonra da düşmanlarınıza karşı birlik olup savaşamazsınız."¹²¹ Bu bir anlamda kendisinin vazgeçilmez olduğuna yaptığı bir vurgu idi. Halife muhaliflerin mal israfıyla ilgili gerekçelerini ve tenkitlerini değerlendirirken "bu sebeple öldürülmemesi gerektiğini, İslam'a göre ölümü hak etmediğini" muhaliflere ispatlamaya çalışıyordu.¹²²

İsyancılar halifeye cevaben şöyle dediler: ... Allah bu kullarını seninle imtihan etmiştir. Senin Hz. Peygamber ile birlikte bulunman ve bu konuda ilk olanlardan olmandan söz etmene gelince: Gerçekten sen bu iş için son derece ehil bir kimse idin, fakat bilmediğin bir sürü işler yaptın. Biz de hakkı yerine oturtmadıkça seni bırakmayız, çünkü her gün fitnenin daha da büyümesinden korkuyoruz... Bize Allah'ın kitabında yeryüzünde fesat çıkarıcıların, Müslümanlara karşı isyan edenlerin veya azgınlık edenlerin öldürülebileceği zikredilmektedir. Hakkı men edip haktan başka bir şey için savaşan kimseler de aynı şekilde öldürülür. Sen de gerçekten azıttın, hayrı engelledin ve hayrın dışında başka şeylerle uğraştın. Ayrıca haksızlık yapan kimseleri de kendinden uzak tutmak için çalışmadın. Buna karşılık sen

---

114 Korkmaz, 46.

115 Belazuri, VI, 194.

116 İbn Kesir, X, 291.

117 İbn Kesir, X, 288.

118 İbn Kesir, X, 286.

119 İbn Hayyat, 214.

120 Tirmizi, Menakıb, 19.

121 İbn Sad, III, 64; İbn Kesir, X, 292.

122 Belazuri, VI, 178.

emirliği bize karşı bir koz olarak kullandın. Bu makamı bize karşı kullanmadığını söylüyorsan senin dışında bize karşı bunu kullanan adamlar ve bizimle bu konuda çarpışmak isteyenler vardır. Bu da senin bu göreve yapışıp durmandan ileri geliyor. Eğer sen bu görevden ayrılacak olursan onlar da bizimle çarpışmaktan vazgeçerler.¹²³

Bu konuşmalar ve tartışmalar çerçevesinde Hz. Osman, savunma psikolojisi içerisinde valilerini önceki halifenin atadığını söylüyor, hilafet yükünü taşıyamadığını bir türlü kabul etmek istemiyordu.¹²⁴ “İstedığime istediğim şeyi vermeyeceksem niye halife oldum?” gibi tuhaf savunmalar içine giriyordu.¹²⁵ Muazzam toprakların sahibi ve yetkilisi olan halife, artık toplumundan destek göremez olmuştu. En fazla güvendiği Muhacirler ve Ensar da ona destek vermiyordu. O kadar çaresiz kaldı ki, “Benim sizin üzerinizde önceki halifelerin hakkı olan tasarruf yetkim yok mu?”¹²⁶ demek zorunda kalmıştı. Bu sözler artık toplumuna söz dinletemeyen, güç ve yetkisi kalmamış bir halifenin dramatik sözleriydi.¹²⁷ Hatta rüşvet kabilinden isyancılara beytülmalin anahtarlarını vermeyi teklif etmiş, Mısır’a istediklerini vali yapabileceklerini söylemek zorunda kalmıştı.¹²⁸ Dahası hilafeti bırakma dışında bütün tekliflerini yerine getireceğini, yaptığı yanlışlardan tövbe ettiğini söylüyordu.¹²⁹ Ancak bu tür sözlere muhalifler artık güvenmiyorlardı. Mısır valisi zaten vermiş olduğu yazılı emirle azledilmişti. Onlar halifenin de ayrılmasını talep ediyorlardı. Halife muhasaracılardan bir konuşmacı isteyip, “niye muhasara ettiklerini” sorunca sözcü olan Sasa b. Suhan, halifenin muhaliflere karşı uyguladığı ceza yöntemi olan sürgün olaylarını kastederek, “Biz Rabbimiz Allah’tır dediğimiz için sürüldük” dedi. Halife ise ona hitaben, “Yalan söylüyorsun, o kişiler sizler değil bizleriz. Biz Mekke’den çıkartıldık” dedi.¹³⁰

Muhasarada olan halifeye Hz. Peygamber’in eşi ve Ebu Süfyan’ın kızı Ümmü Habibe yardım için gelmişti. İsyancılara, “Ümeyyeoğullarının bu adamda bir vasiyeti vardır. Ben de yetimlerin ve dul kadınların hakları kaybolmasın diye bu vasiyetin ne olduğunu öğrenmek üzere geldim” demiş, ancak isyancılar, “Yalan söylüyorsun!” diyerek katırın kolanını kılıçla kesmişlerdi. Ümmü Habibe sarsılmış, katırdan düşecek gibi olmuş ve hemen o anda kendisini alarak evine götürüp kapatmışlardı.¹³¹

123 İbnü'l-Esir, III, 62.

124 İbn Hayyat, 209.

125 Cabiri, 364.

126 Buhari, Menakıbu'l-Ensar, 36.

127 Buhari, Fedail, 7.

128 Belazuri, VI, 182.

129 Belazuri, VI, 211.

130 İbn Hayyat, 213.

131 Taberi, IV, 386; bazı rivayetlerde izin verdikleri nakledilir, Belazuri, VI, 195.

Medineliler de halife ile ilgilenmiyorlardı. Hz. Osman'ın politikalarına karşı sahabe arasında genel bir hoşnutsuzluk vardı. Nitekim ashabın ileri gelenleri onu birkaç kez eleştirmişler ve bazı politikalarını gözden geçirmesini istemişlerdi. İsyan sırasında Hz. Osman'a yardım edenlerin azlığı, Medinelilerin suskunluğu, halk arasında onun azledilmesi fikrinin benimsendiğini göstermektedir. Medine ahalisi Hz. Osman'a karşı isyan edenleri engelleme gücüne sahip olduğu halde bunu yapmamışlardı. Hz. Osman'ın valilerine yazdığı mektuplarda Medinelilerin kendisini yalnız bıraktıklarını söylemesi bunun göstergesidir.

Ensar ve Muhacirlerin oluşturduğu Medinelilerin korku ile olaylara müdahale edemediği doğru değildir. 20 bin kişilik Medine'de 900 kişilik bir grubun hakim olması mümkün değildir. Medinelilerin amacı da bir türlü söz geçiremedikleri halife ve akrabası Emevilerin bu isyancılar yoluyla ortadan kaldırılmasını sağlamaktı. Bu sebeple olayları izlemekle yetindiler. Bir kısmı ise bizzat olaylara müdahil oldu.¹³² 40 gün¹³³ süren muhasaraya katılanlar arasında halifeye kin güden¹³⁴ İbn Mesud'un kabilesi Huzeyl ve müttefiki Benu Zuhre, Ammâr'ın kabilesi Benu Mahzum, Ebu Zer'in kabilesi Çifar ve müttefiki Teymoğulları gibi kabileler de vardı.¹³⁵ Halife Basra valisine yazdığı yardım talebi mektubunda Medineliler, Kûfeliler ve Mısırlıların evini kuşattığını ifade ediyordu.¹³⁶ Muhasaracılar bazen halifenin evini de taşıyorlardı.¹³⁷

Kadere Teslimiyet mi?

Bazı rivayetlerde Hz. Osman'a, asilere karşı koyma tekliflerinin yapıldığı ve bu tekliflerin Halife tarafından reddedilmiş olabileceği belirtilmekte ise de bu ihtimal gerçekçi görünmemektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in kendisine haber verdiği¹³⁸ fitne (!) sebebiyle¹³⁹ Hz. Osman'ın kaderine teslim olduğu,¹⁴⁰ istese isyancıları Medine'den atacak bir girişimde bulunabileceği halde ümmetin kanı dökülmesin diye buna razı olmadığı¹⁴¹ gibi bilgiler kaynaklarda yer almıştır.¹⁴²

132 İbn Sad, III, 64.

133 İbn Şebbe, 1153.

134 Belazuri, VI, 134.

135 Mesudi, II, 493.

136 İbn Asem, 415.

137 "Bu taşları biz değil Allah atıyor." dediklerinde halife, "Allah atsaydı tuttururdu." şeklinde cevap vermişti, Belazuri, VI, 197.

138 İbn Sad, III, 63.

139 Sallabi, 402.

140 Halil, 51; Hamis, 117.

141 Sallabi, 401; Özlü, 67, 77.

142 Belazuri, VI, 189.

Ancak tam tersine halifenin isyancılardan vakit kazanmak için üç günlük izin isteyip silah hazırlığı yaptığı,¹⁴³ Şam ve Basra'ya asker göndermeleri için mektuplar yazdığı bilinmektedir.¹⁴⁴ Bu mektuplarda durumunu acındırmak için açlık çektiğini de yazmıştır.¹⁴⁵ Muaviye'ye gönderdiği mektupta,

“Şamlıları bana yardıma yolla; zira Medineliler, küfre girdiler ve itaatlerini bozdular.¹⁴⁶ Delilsiz şeyler yaydılar, razı olmadıkları yöneticileri ayıpladılar, senelerce sabrettim, peygamberin komşuluğuna rağmen bize hücum ettiler, cüretlerini artırdılar, Hendek savaşındaki hizipler gibi bedevilerden destek aldılar, Uhut Savaşı'nda bize karşı savaşanlara benziyorlar, imkanı olan bize yardım etsin.”¹⁴⁷ demişti.

Görünen o ki, Hz. Osman isyancıların cezalandırılmasını istiyordu.¹⁴⁸ Buna göre, onun kadere teslim olup¹⁴⁹ kan dökmek için savaşı durdurduğu¹⁵⁰ şeklindeki rivayetler uydurmadır ve tarihi gerçekliklere uymamaktadır.¹⁵¹

Muhasara, önceleri Hz. Osman'ın arkasında namaz kılınarak sürdü. Bir süre sonra onu cemaate imamlık yapmaktan da alıkoydular. 40 gün boyunca Halife asilerin taleplerini kabul etmemekte direnince işler çıkmaza girdi. Muhasara beklenenden uzun sürdü. Anlaşıldığına göre, isyancıların Hz. Osman'ı öldürmeye karar vermelerinin en önemli etkeni Kufe, Basra, Şam ve Mısır'dan halifeyi savunmak üzere asker gönderildiğinin duyulması oldu.¹⁵²

İsyancıların Hz. Osman'ı öldürmek yerine kendisini azletmeye zorlamaları, ona kendisini öldürmeyi istemediklerini, bu taleplerini yerine getirmezse vazgeçip gidebileceklerini düşündürmüş de olabilir. Herhalde as-

---

143 Taberi, IV, 369.

144 Belazuri, VI, 189.

145 İbn Şebbe, 1166.

146 Muaviye'nin sahabe ve muhaliflerin birlik olduğunu düşünerek sahabeye karşı ordu göndermeyi kerih gördüğü nakledilirse de onun böyle hassas düşünceler içinde olmadığı sonraki yıllarda öldürdüğü sahabilerden bellidir. Taberi, IV, 368.

147 Taberi, IV, 352.

148 Zekvan, 12.

149 İbn Kesir Hz. Osman'ın katli konusunda şu cebriyyeci cümleyi kullanır: "*Neticede Allah'ın takdir ettiği iş yerine getirilmişti. Bu Levh-i Mahfuzda yazılı bir kaderdi(!)*" Bkz. İbn Kesir, X, 314.

150 Hz. Osman'ın "isteseydi kan dökebileceği, ancak onun canı pahasına Nebevi hilafete leke sürmediğini, adaletten şaşmadığını" söyleyebilmek mümkün değildir. Bk. Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul, 1990, 55; Bu kadar haksızlıklara rağmen bu döneme "Nebevi hilafet dönemi" diyebilmek de zordur. Ayrıca Hz. Osman'ın iktidardan ayrılmamak için eyaletlerden asker çağırdığını ve savaşmak üzere yaptığı silah hazırlıklarını da burada not edelim.

151 Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, 34.

152 Belazuri, VI, 189.

hab da isyanın, halifenin azliyle sonuçlanacağını düşünmüştü. Ancak muhasaralar arasında aşırı grupların bulunmuş olması ve bunların halifeyi öldürerek işi kökünden halletmeyi arzulamış olmaları da kuvvetle muhtemeldir.

Emevilerin Tavrı

Hz. Osman'ın hilafeti boyunca yardımda bulunduğu ve bürokrasiye yerleştirdiği akrabaları olan Emevilerin bu süreçte onu tam olarak savundukları söylenemez. Mervan dışındaki kimse onu savunma gayreti içine girmemiştir. Emeviler halifenin kapısında nöbet tutmamışlar, halifeden uzaklaşmışlardır. Çünkü onlara göre Hz. Osman artık kendilerine faydası olmayan biridir. Onların Hz. Osman'a karşı adeta kullanılıp atılan bir mendil gibi davranmaya başlamaları ibret vericidir. Hatta onlar için ölmüş bir Osman -kanını dava edebilecekleri için- belki de daha değerlidir. İlerde ortaya sürecekleri saltanat davaları konusunda onları son derece haklı konuma getirecek bir delil olabilecektir. Nitekim Hz. Osman kendisinden yardım kuvveti istediğinde¹⁵³ Muaviye -adeta halifenin öldürülmesini istemiş gibi- işi ağırdan almış, halife öldürülünceye kadar orduyu Zerka'da bekletmiştir. Hz. Osman'ın öldürülüp kendisine halifelik yolunun açılması için böyle yaptığı açıkça zikredilir.¹⁵⁴ Bu sebeple Hz. Osman'ın gizli katilleri, Emevilerdir dersek yanlış olmaz.¹⁵⁵

Hz. Osman'ın I. kuşatma sonrası halka yönelik güzel mesajları ve adaleti yerine getireceğini, haksızlıklara son vereceğini söylemesi Emevileri rahatsız etmişti. Onlar işlerin aleyhlerine dönmesinden ve halifenin kendi etkilerinden çıkmasından endişe ediyorlardı. Bu sebeple Mervan, halkı teskin etme yerine sürekli kıskırttı ve adeta halifenin katledilmesinin önünü açtı.¹⁵⁶

Hz. Osman'ın en büyük savunucularından olan Muaviye'nin Hz. Osman'ın öldürülmesi için her türlü tahriki yapan Amr b. As ile sonraki yıllarda gayet güzel çalışması, onu vali yapması, ona hiç sıkıntı çıkarmaması bunun en güzel örneğidir. Muaviye, sonraki yıllarda Hz. Osman'ı yardımsız bırakmakla suçlanmıştır.¹⁵⁷ Nitekim Muaviye -yaptığını itiraf eder gibi- bu hareketi için sonraları pişmanlık duyacaktır.¹⁵⁸

153 İbnü'l-Esir, III, 61.

154 İbn Şebbe, 1289.

155 İbn Hacer, III, 398.

156 Korkmaz, 47.

157 İbn Asakir, XXXIX, 378; İbn Kuteybe şu şekilde aktarır; " Hz. Osman Şam diyarına, özellikle Muâviye ve Dımaşk halkına şöyle yazdı: "Ben bir topluluk içinde bulunuyorum. Onlar arasında uzun zamandır ikamet ediyorum. Onlar hakkımda bir an önce kaderin hükmünü icra etmesini istiyor-lar. Onlar beni yaşlı bir deveye bindirerek Dahle Adası'na götürmeyi, Allah'ın bana giydirdiği giysiyi çıkarıp onlara vermeme ya da öldürdüğüm kişilere karşılık kısas için kendimi onlara teslim etmemi istiyorlar. Oysaki iktidar sahibi doğru da yapar, yanlış da. İmdat im-

Aktaracağımız şu diyalog bunu çok güzel izah etmektedir:

Muaviye iktidarı ele geçirdikten sonra ashabdan Ebu Tufeyl ile aralarında şöyle bir konuşma geçer, Muaviye sorar:

-Sen Osman'ın katillerinden değil misin?

-Hayır, fakat orada bulunan ve halifeye yardımcı olmayan kişilerdenim.

-Niçin ona yardım etmedin?

-Ensar ve Muhacirun yardım etmedi ben de etmedim.

-Fakat halifeye yardım etmek onlar üzerine vacipti.

-Ya Emire'l-Mü'minin. Şam ehli seninle birlikte olduğu halde, peki sen niye ona yardım etmedin?

-Benim, Osman'ın kanını talep etmem ona yardım değil mi?

-Sen ve Osman, şairin "Ben hayatta iken gerekli yardımı yapmadın. Öldükten sonra da benim için yas tutuyorsun" dediği gibisiniz.¹⁵⁹

Belazuri şu şekilde aktarır; "Muaviye'nin yanında, el-Huzejfetül-Yeman'ın, "Ben Osman'ın katline iştirak etmedim" dediği dile getirilince Muaviye, "Hayır o, iştirak etmiştir" dedi. Bunun üzerine Abdurrahman b. el-Esved b. Abd-i Yeğus, "Kişi kendisini daha iyi bilir" dedi. Muaviye, "Onu eleştirmekle ve onu yalnız bırakmakla aslında sen de katline iştirak etmiş oldun" dedi. O da, "Ben Osman'a, hakkında söylenen şeyleri yapmamasını tavsiye ederken, sen aksine onları yapmasını tavsiye ederdin. Durumların şiddetlenmesi üzerine senden yardım isterken, sen gevşek davranıp ona yardım etmedin; böylece durum onun öldürülmesiyle sonuçlandı" dedi."¹⁶⁰

---

dat. Sizin benden başka emîriniz yoktur. Ya Muâviye, acele acele! Yetiş çabuk yetiş! Korkarım yetişemeyeceksin." İbn Kuteybe, I, 55.

158 İbn Asem, 445.

159 Belazuri, V, 101; Mesudi, III, 14.

160 Belazuri, V, 43.

HZ. OSMAN DÖNEMİ

FİTNE OLAYLARININ KRONOLOJİSİ

Murat Akarsu

GİRİŞ

Hiz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılı "Sükûnet Dönemi", ikinci altı yılı da, meydana gelen iç politik hadiseler nedeniyle "Karışıklık Dönemi" veya "Fitne Dönemi" olarak adlandırılır. Onun halifeliği döneminde, isyanların bir sonucu olarak Müslümanları derinden etkileyen iç çekişmenin yaşanması, Hiz. Peygamber'den sonra Müslümanların gerçek manada siyasi bir nizam kuramadıklarının göstergesi olarak mütalaa edilmektedir. Ancak İslam'ın en zor dönemlerini yaşayan ve onun yayılmasında büyük gayretler sarf eden bu insanların, Hiz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra karşı karşıya gelmelerini meşru göstermek amacıyla klasik tarihçilerimiz, bu dönemde meydana gelen olayların gerçek aktörlerinin sahabe olmadığını belirtmişler meydana gelen olaylar için mazeret ve suçlu bulma arayışına girmişlerdir.

Hiz. Osman'ın hilafetinin son altı yılında gerçekleşen olaylar sebep sonuç ilişkisi yönünden bakıldığında onun halifeliğinin ilk yıllarındaki icraatlarına da dayandırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Hiz. Osman'ın ilk yıllarında başlayan icraatlarının onun öldürülmesine uzanan kronolojide zikredilmesi gerekmektedir.

Biz burada Hiz. Osman'ın öldürülmesine giden yolda, halkın hoşnutsuzluğuna, eleştirilerine neden olan tüm olayları belirli bir kronoloji silsilesinde aktaracağız. Yalnız klasik tarih kitaplarımızda kimi olayların ne zaman gerçekleştiğine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak dönemi tamamıyla tetkik ettiğimizde ne zaman meydana geldiğine ilişkin yaklaşık bir değerlendirme mümkün olabilmektedir. Öte yandan kaynaklarımız bu dönem bilgilerini genellikle hicri tarihi esas alarak aktarmışlar, söz konusu hicri tarihin ise sadece yılı bildirilmiştir. Bu durumda ayı bilinmeyen bu tarihin miladi olarak bir karşılığının bulunmasının güçlüğü de önemli bir husustur. Bununla birlikte tarihi verilmeyen bazı olaylar ile kaynaklarımızda hicri tarihi verildiği halde miladi tarihi verilmeyen olayları kronolojik sıralamasına uygun olarak göstermeye çalıştık.

FİTNE OLAYLARININ KRONOLOJİSİ

H.23-24/M.644:

1- Ubeydullah b. Ömer'in Affedilmesi: 29 Zilhicce 23/8 Kasım 644 tarihi Hz. Osman'ın şura tarafından halife seçildiği tarihtir. Hz. Osman'ın ilk icraatı da babasının öldürülmesinden sorumlu bulduğu üç kişiyi¹ öldüren Ubeydullah b. Ömer konusunda göstermiş; hakkında kısas gerektirdiği bildirilen Ubeydullah konusunda halife "*Ben Ubeydullah'ın velisi olamam mı?*"² Memleketin işlerini yürütme yetkisinin üzerinde taşıyan biri olarak kısası diyete çevirdim. Gereken diyetleri kendi malımdan vereceğim" diyerek Ubeydullah'ı serbest bırakacağını söyledi.³ Hz. Osman'ın böyle hukuki bir olayda, kişiyi göre ceza verme anlayışı, ona karşı olanlar tarafından, onun hilafete, Kur'an'ın koyduğu sınırları aşmakla başlamış olduğu ileri sürülerek eleştirildi. Halifenin bu icraatını eleştirenlerin başında, Hz. Ali gelmekteydi.⁴

2- Kufe Valisi Muğire b. Şube'nin Azledilmesi: Hz. Osman Hz. Ömer'in vasiyetine gerekçe göstererek, 24/644 yılında,⁵ Kufe valisi Muğire b. Şube'yi "Ben Muğire'yi bir kötülük veya hıyanetten dolayı değil, benden önceki halifenin vasiyeti üzerine azledip yerine Sad'ı tayin ediyorum"⁶ diyerek görevden alıp, yerine Sad b. Ebî Vakkas'ı tayin etti.⁷

H.25/M. 645:

1- Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e Afrika Seferi İzni: Hz. Ömer, vefat etmeden önce hakkında bir takım rüşvet dedikoduları bulunan Amr'ın Mısır'daki yetkilerini kısıtlayıcı bir takım tedbirlere başvurmuştu. Buna göre halife Mısır'ı Aşağı (Delta) ve Yukarı Mısır (Saîd) olmak üzere iki kısma ayırarak, Yukarı Mısır'ın yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e verirken, Amr'ı da Aşağı Mısır'ın yönetimine tayin etmişti.⁸ Abdullah b. Sa'd Hz.

1 İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İ. Abbâs, Beyrut, ts., III, 350; İbn Kesîr, Ebu'l- *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, trc. Mehmed Keskin, İstanbul 1994, VII, 244

2 Yakûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih, *Târîhu'l-Yakûbî*, Beyrut ts. II, 164.

3 Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, V, thk. S. D. F. Goitein, Kudüs 1936, V, 24; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, trc. Mehmed Keskin, İstanbul 1994, VII, 244.

4 Bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, ts. IV, 349; İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991, III, 164; İbn Miskeveyh, er-Râzî, *Tecâribu'l-Ümem*, thk. Ebu'l-Kâsım el-İmâmî, Tahran 1987, I, 279.

5 Massignon, Louis F., *Hitatu'l-Kûfe*, thk. Kâmil Selmân el-Ceberî, Bağdat 1979, 38.

6 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 84.

7 Belâzurî, *Ensâb*, V, 29; Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, 38.

8 İbn Abdu'l-Hakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân, *Futûhu Mısır ve Ahbâruha*, thk. Charles E. Torrey, Leiden 1920, 173; Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 251; Zeytûn, M. Muhammed, "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâli İfrikiyye", *Müerrihu'l-Arab*, 16/A, (Bağdat 1981), 51; Apak, Adem, *Amr b. el-Âs, Hayatı- Kişiliği-Devlet Adamlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1999, 130.

Osman'ın halifeliğinin 1. yılında Afrika'ya sefere çıkmak için izin istemiş Halife Osman da ona bu izni vermişti.

2- Kûfe Valisi Sa'd b. Ebi Vakkas'ın Azli: Sad'ın vali olarak tayin edilmesinden kısa bir süre sonra, Kûfe'de Hz. Ömer döneminden beri beytûlmâl sorumlusu olarak görev yapan Abdullah b. Mesud ile aralarında anlaşmazlık çıkmıştı.⁹ Bu durum Hz. Osman'a aksettirilince halife Sa'd'dan parayı zorla alırken, aynı zamanda onu görevden alıp¹⁰ yerine Hz. Ömer döneminden beri Cezire valiliğini yürüten anne bir kardeşi Velid b. Ukbe'yi atamıştı.¹¹ Her ne kadar Sa'd'ın görevden alınmasının nedeni olarak bu olay gösterilse de, bunda Sa'd ile Kûfe halkı arasında Hz. Ömer döneminden beri süregelen ihtilafların da rol oynadığı da ileri sürülmektedir.¹²

3- Kur'an-ı Kerim'in Çoğaltılması: 25/645'te Hz. Osman'ın halifeliğinin daha ilk yılında Huzeyfe b. el-Yemân el-Absî, Rey bölgesinde fetihlerde bulunan Abdurrahmân b. Rebîa'ya yardım etmek üzere Bâbü'l-Ebvâb'a gönderilmişti. Bu sefer sırasında Irak ve Şam askerleri arasında Kur'an'ın okunuşu konusunda ihtilaf çıkmıştı. Huzeyfe Hz. Osman'a gelerek durumu anlatmış ve halifeden ümmetin Kur'an konusunda ihtilafa düşmelerine engel olmasını istemiştir.¹³ Hz. Osman istişareler sonucunda Kur'an'ın çoğaltılmasına karar vermiş; çoğaltılan nüshalardan biri başkent Medine'de bırakılmış diğerleri ise Kûfe, Basra, Şam, Mekke, Yemen, Bahreyn ve Cezîre'ye¹⁴ gönderilmiştir. Bu arada Vali Velîd, Kûfe beytûlmâlinin 100.000 dirhemin kaybolduğunu bildirmiş,¹⁵ olayın Velîd'in beytûlmâle el koymak istemesinin bir sonucu olduğunu gören beytûlmâl sorumlusu İbn Mes'ûd ile Velîd tartışmış ve İbn Mes'ûd beytûlmâlin anahtarını valiye fırlatarak: "*Ben Müslümanların hazinecisi olduğumu düşünüyordum, ama yok eğer sizin hazine görevliniz isem, o zaman buna ihtiyacım yoktur...*" diyerek vali ve halifenin uygulamalarından rahatsızlığını sert bir biçimde dile getirir.¹⁶

İbn Mes'ûd, Mushafı çoğaltma görevini kendisine verilmediği için halifeye kızgın olduğunu Vali Velîd'e aksettirir. İbn Mes'ûd, belki de etrafında bulunan Kûfelilerin etkisiyle halifenin emrine rağmen kendi nüshasını imha etmediği gibi, Kur'an'ı kendi kıraati üzerine okumaya devam etti. Bu durumdan haberdar olan halife, İbn Mes'ûd'a bir mektup yazarak fesatçı-

9 Taberî, *Târih*, IV, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86.

10 Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 400.

11 Taberî, *Târih*, IV, 252.

12 Arcün, Muhammed es-Sâdık, *el-Halîfetu'l-Müfterâ Aleyh Osmân b. Affân*, Kahire 1966, 77.

13 İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer, *Târîhu'l-Medînetü'l-Miinevvere*, thk. Muhammed Şeltût, Cidde 1973, III, 992.

14 Yakûbî, *Târîh*, II, 170.

15 İbn Abdirebbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-Ferid*, thk. A. Emîn, A. ez-Zeyn, İ. el-Ebyârî, Kahire 1969, 1984, IV, 306-307.

16 Belâzurî, *Ensâb*, V, 36.

karmaması konusunda onu ikaz etmiş, bu uyarının hemen ardından İbn Mes'ûd da Medine'ye gelmiştir. Hz. Osman mescitte hutbe okurken içeri giren İbn Mes'ûd halifenin emri üzerine zorla mescitten çıkarılırken kaburga kemiklerinden ikisi kırılmıştır. Bunu duyan Hz. Âişe, Hz. Osman'ın aleyhine birtakım sözler sarf etmiştir.¹⁷ İbn Mes'ûd bu duruma kendisine tâbi olan Kûfelilerle birlikte karşı koyacağıнын işaretlerini vererek halifeye küsmüş ve vefat edene kadar da onunla konuşmamıştır.¹⁸

H.26/M. 646:

1- Kâbe'nin Genişletilmesi: Hz. Osman 26/646'da nüfusun artması nedeniyle halkın bu konudaki şikâyetlerini dikkate alarak, Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi¹⁹ için etrafında bulunan bazı evlerin istimlak edilmesini emretmişti. İstimlak edilen evlerin bazılarının bedellerini ödemiş, evlerini satmak istemeyenlerin istimlak bedellerini beytül mâle koyup evleri yıktırılmıştır. Bunun üzerine evlerin sahipleri Kâbe'de bulunduğu bir gün halifenin yanına gelerek tepki göstermişler, Halife de kendisine bağırıp çağranları hapsedirmiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Hâlid b. Esed kendisini ikna ederek tutuklananlardan evlerini vermeye razı olanların serbest bırakılmasını rica etmiş, halife de onları serbest bırakmıştır.²⁰ Ancak evlerini satmak istemeyen ve de evleri istimlak edilen bu kişiler halifeye kin beslemişler, isyan bayrağının açılması sırasında ve halifenin öldürülmesinde rol almışlardır.

2- Muâviye'nin Suriye Genel Valisi Olması: İlk Şam valisi Ebû Ubeyde b. el-Cerrah vefat etmeden önce yerine dayısının oğlu İyâd b. Ganem'i vasiyet etmişti. İyâd öldüğünde de Hz. Ömer, onun yerine Said b. Huzeym el-Cumâhi'yi Şam'a tayin etmiş, onun da ölümü üzerine de Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi bu göreve getirmişti. Diğer taraftan Ürdün ve Dımeşk valisi Yezid b. Ebî Süfyân vefat ettiğinde de Halife Ömer onun yerine kardeşi Muaviye'yi göreve getirmişti.²¹ Hz. Osman halifelîği döneminde bu görevine devam eden Umeyr'in²² bir ara hastalanıp halifeden kendisini bu görevden affetmesini istemesi üzerine de Hz. Osman bunu kabul etmiş o da ailesinin

17 Bk. Yakûbî, *Târîh*, II, 70.

18 Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III, 1049; Belâzurî, *Ensâb*, V, 26, 36; Yakûbî, *Târîh*, II, 170; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zehab ve Meâdimü'l-Cevher*, I-IV, thk. Kâsım eş-Şemâi er-Rufâi, Beyrut 1989, III, 347.

19 Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak, İstanbul 1976, 182; Halife b. Hayyât, Ebû Amr, *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad 1985, 159; Suyûtî, Celâluddîn İbrahim, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdüllhâmid, Beyrut 1988, 183.

20 Bk. Maverdî, 182; Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdü Salih Melhâs, Mekke 1983, 29; Halife, *Târîh*, 159; Belâzurî, *Futûh*, 67; Yakûbî, *Târîh*, II, 164 vd.; Taberî, *Târîh*, IV, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 93.

21 Belâzurî, *Futûh*, 255, 263 vd.

22 Belâzurî, *Futûh*, 255 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122.

yanına geri dönmüştü. Hz. Osman Umeyr'in görevden ayrılmasıyla onun idaresinde bulunan Şam, el-Cezire, Hims ve Kinnesrin'in yönetimi de Muaviye'ye vermişti.²³ Bu arada Filistin valisi olan Abdullah b. Alkame'nin vefatı üzerine Halife Osman, bu bölgeyi de Muaviye'ye devredince Muaviye Hz. Osman'ın hilâfetinin 2. yılında Suriye bölgesinin genel valisi olmuştur.²⁴

H. 27/M. 647:

1- I. Kuzey Afrika Seferi: Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Afrika'nın kuzeyindeki fetihler sırasında Müslümanlar birçok ganimet elde etmişler ve bu ganimetler ve dağıtımını daha sonra değişik tartışmalara konu olmuştur.²⁵

2- Mısır Valisi Amr b. el-Âs'ın Azli ve İbn Ebi Serh'in Genel Mısır Valisi Olması: Hz. Ömer döneminden beri Mısır'ın güneyinden sorumlu olan Amr, Hz. Osman'ın halife seçilmesinin hemen ardından halifeye bir elçi göndererek, ondan Abdullah b. Sa'd'ı kuzeyin valiliğinden azletmesini istedi. Amr'ın bu isteğinin ardında, Abdullah'ın daha çok gelir getiren bir bölgede vali olmasını istememesi yatmaktaydı. Bu şikayet üzerine de halife Osman Amr'ın talebini yerine getirmemekle birlikte, Hz. Ömer'in fiziki manada ayırdığı Mısır idaresini birleştirip Haraç görevliliğini²⁶ Abdullah b. Sa'd'a, Ordu komutanlığını da Mısır'ın fethinden beri oranın ordu ve haraç komutanlığında²⁷ olan Amr'a verdi.²⁸ Talebinin yerine getirilmesi bir yana, elindeki yetkileri de alınan Amr, Hz. Osman'ın bu uygulamasına itiraz etmiş ve iki görevin daha önceden olduğu gibi kendinde toplanması için halifeye müracat etmişti. Halife de uzlaşmaları çağrısında bulunmuştur.²⁹ Amr'ın bu konudaki ısrarları sonucunda Hz. Osman, Hz. Osman, Amr'ı Mısır'ın savaş işlerinde sorumlu valiliğinden azlederek³⁰ Abdullah'ı Mısır'ın geneline,³¹ hem haraç hem de ordudan sorumlu vali olarak tayin etmiştir.³²

23 Taberî, *Târih*, IV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122.

24 Belâzurî, *Futûh*, 255.

25 Ayrıntılar için bk. Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1948-1949, I, 406; Yakûbî, *Târih*, II, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 96-97; Taberî, *Târih*, IV, 255; Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnü'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1975, XIX, 413; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, Kahire 1986, 99

26 Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, Beyrut 1908, 10.

27 Zübeyrî, Abdullah b. Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab, *Kitâbu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provencal, Kahire 1982, 433; Halife, *Târih*, 159; Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed Dâvûd, *Ahbaru't-Trvâl*, thk. Abdülümün'im Âmir-Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1960, 139.

28 Becker, C.H., "Abdullah b. Sa'd", *İA*, İstanbul 1979, I, 41.

29 Belâzurî, *Futûh*, 320, 321; Makrizî, İmam Takiyüddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed, *Kitâbu'l-Hitat*, Mısır 1324, I, 270.

30 İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısır*, 174.

31 İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısır*, 178; Belâzurî, *Futûh*, 320,321; Makrizî, *Hitat*, I, 272; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 11; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, 75-76.

H. 29/M.649:

1- Kûfe Valisi Velid b. Ukbe'nin Azli: Kûfe valisi Velid'i Kûfe'nin önemli kabilelerinden Ezd kabilesi ile karşı karşıya getiren bir olay yaşanmıştı.³³ Kûfe halkından bazı gençler nedeni bilinmeyen bir sebeple eşraftan İbn Heysemân el-Huzâi üzerine yürümüşler ve İbn Heysemân'ı öldürmüşlerdi. Kûfe valisi de durumu halife Osman'a bildirmiş, halife ise söz konusu şahısların öldürülmelerini emretmiş, bunun üzerine Vali Velid onları köşkünün kapısına astırarak idam ettirmişti.³⁴ Ebû Heysema'nın katilleri Müverri ve Zühey'r'in öldürülmesi akrabalarının Velid'e karşı tuzak hazırlamalarına neden olmuştur. Bu amaçla görevlendirilen casuslardan biri, Velid ile Ebû Zübeyd'in birlikte şarap içtikleri haberini iletmişti. Daha sonra söz konusu şahıslar Abdullah b. Mesud'un yanına giderek ona, Velid'in gece gündüz içki içtiğini anlatmışlar, aynı şekilde Medine'ye de giderek onları Hz. Osman'a anlatmışlardı. Halifenin azarlayarak huzurundan kovduğu bu kimseler, daha sonra halifeyi şikayet amacıyla Hz. Aişe'nin yanına gitmişlerdi. Kaynaklar Velid'e had uygulandığını ve daha sonra da halife tarafından görevden alındığını bildirirler.³⁵ Velid, Hz. Osman tarafından görevden alınca yerine yine Ümeyye ailesine mensup Said b. el-Âs vali olarak tayin edildi³⁶.

2- Basra Valisi Ebu Musa el-Eşârî'nin Azli: Basra'da Hz. Ömer vefat etmeden önce Ebû Musa el-Eşârî vali olarak görev yapıyordu.³⁷ Ebû Musa el-Eşârî'nin Basra'daki arkadaşlarından biri olan Gaylân b. Haraşe, evini kiraya verir; bir müddet sonra da onu çıkarmak ister ve kiracısıyla tartışır. Vali tarafından konunun öğrenilmesi sonrasında evinde oturan adamın vali tarafından himaye olunduğunu gören Gaylân, bu durumdan oldukça etkilenmiş bir şekilde, yanına aldığı bazı kimselerle durumu halifeye şikayet için şehirden ayrılır. Evinde Beni Ümeyye'ye ziyafet verdiği gün Gaylân Hz. Osman'a: "Ben Gaylân b. Haraşe. Ey Beni Ümeyye topluluğu! Siz küçüğün büyüten, fakiri doyuran, zayıfa yardım eden değil misiniz? Bu Eşârî Basra'yı daha ne kadar yiyecek!" şeklinde şikayette bulunur.³⁸ Gaylân'ın bu ko-

32 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 11.

33 Söylemez, M. Mahfuz, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasî Tarihi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995, 74.

34 Taberî, *Târih*, IV, 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 110; İbn Ebî Bekr, Muhammed b. Yahya, *et-Temhîd ve'l-Beyân fi Makteli eş-Şehîd Osmân*, thk. M. Yûsuf Zâyed, Beyrut 1964, 37.

35 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 264; Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 138; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî *el-Maârif*, trc. Hasan Ege, İstanbul, ts,106; Belâzurî, *Ensâb*, V, 33; Mesûdî, *Murûc*, III, 344.

36 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 32; Belâzurî, *Futûh*, 400.

37 Halife, *Târih*, 161; el-Müberred, Ebi'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *Nesebu Adnân ve Kahtân*, tsh. Abdülazîz er-Racukutnî, yy, 1936, III, 35; Taberî, *Târih*, IV, 264; Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî, Mısır 1980, 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 103.

38 Belâzurî, *Ensâb*, V, 30; Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 148.

nuşması evde bulunan Emevi ailesinin diğer fertleri üzerinde oldukça büyük bir etki yapmıştır. Basralıların şikayetlerini dinleyen halife, valiyi azletmeye karar verir. Hz. Osman, Abdullah b. Amir'i çağırıp Basra'ya vali olarak tayin eder.³⁹ Ebû Musa'nın azledilmesinden sonra bölgede Kûfe ve Basra askerleri arasında ganimet paylaşımı konusunda sorunların yaşanmıştır.⁴⁰

3- Halife'nin Minâ'da Namazı 4 Rekat Kılması: Hz. Osman'ın H. 29/m. 649 yılında hac ibadeti sırasında Minâ'da kıldığı namaz da yine fitne hadisleri arasında zikredilir. Hz. Osman, 29/649 yılında hacda iken Minâ'da kendisine bir çadır kurdurarak iki rekât olarak kılınan namazı dört rekât olarak kılmıştır. Bu durum karşısında sahabe eleştirilerde bulunmuş ve aralarında namazı bu şekilde kendi isteğiyle mi yoksa başka birinin telkinleri sonucu mu kıldığı konusunda tartışmışlardır.⁴¹

H. 30/M. 650:

1- Resûlullah'ın Mührünün Eris Kuyusuna Düşürülmesi: Hz. Osman 30/650 yılında Eris kuyusunun⁴² kazı çalışmalarını denetlerken üzerinde "Muhammed Resûlullah" yazılı mührü kuyuya düşürmüş,⁴³ kuyunun suyu az olmasına rağmen boşaltılmış, mühür üç gün boyunca aranmış, üstelik halifenin bulana büyük mükâfatlar vadetmesine rağmen mühür bulunamamıştı. Hz. Osman da bu duruma oldukça üzülmişti.⁴⁴ Bunun üzerine ikinci bir mühür yaptırmış ve parmağına takmış, öldürülünceye kadar da parmağından çıkarmamıştır.⁴⁵

2- Cuma İkinci Ezanı: Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde, cuma günü imam hutbeye çıktığında ezan okunurdu. Ancak 30/650'de⁴⁶ Medine'nin nüfusunun artması dolayısıyla ezanın işitilebilmesi için Halife Osman, Zerva'da,⁴⁷ cuma vakti imam minbere çıkmadan ikinci

39 Hammadî, Muhammed Câsim, "Velâyetu Abdullah b. Âmir li'l-Basra ve Islahatî'l-İktisâdî fihâ", *Müerrihu'l-Arab*, XXI (Bağdat 1981), 132.

40 Bk. Halife, *Târih*, 161; Belâzurî, *Futüh*, 281 vd; İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Futüh*, Beyrut 1986, I, 342; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 409; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, 138.

41 Belâzurî, *Ensâb*, V, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 34. Konuyla ilgili bk. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Kitâbu'l-Hac, Bab: 66), I, 402, H. No: 201.

42 Medine'ye 2 mil (3200 m.) uzaklıktadır. Bk. Himyerî, Muhammed Abdülmun'im, *Kitâbu er-Ravdu'l-Mî'târ fî Haberî'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1980, 22.

43 İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Ulûm ve'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995, III, 261; Kal'âcî, 11.

44 İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 53; Zehebî, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Osman, *Târihu'l-İslâm, Vefâyatü'l-Meşahiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1990-97, I, 506.

45 Mühür daha sonra kaybolmuştur. Bk. Taberî, *Târih* IV, 283.

46 Belâzurî, *Ensâb*, V, 39; Kal'âcî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûati Fıkhı Osman b. Affân*, Kahire 1983, 29.

47 Zerva, Medine'de mescide yakın sokaktaki yüksek bir ev olup Hz. Osman'ın 28/648'de kendisine

bir ezanın okunmasını emretmiştir.⁴⁸ Halifenin uygulattığı söz konusu bu ezana, sahabeden Abdullah b. Ömer dışında hiç kimse itiraz etmemiştir. İbn Ömer ise bu ikinci ezan uygulamasını Hz. Peygamber'in Sünneti'nde bulunmadığı gerekçesiyle bid'at olarak değerlendirmiştir.⁴⁹ Ayrıca Halife, bayram hutbesini de Resûlullah ve ilk iki halifeden farklı olarak namazdan önce okumuştur.⁵⁰

3- Ebû Zer el-Gıfârî Olayı: Hz. Osman döneminde halifenin icraatlarını eleştirenler Ebû Zer olayına geniş yer ayırmaktadır. Ebû Zer el-Gıfârî, fetihler sırasında zorluklarla elde edilen ganimetlerden pay olarak verilen mal ve mülkün fazla olduğunu söyleyerek bunu israf sayıyordu.⁵¹ Ona göre insanlar, dünyevi hırs ve arzular peşinde koşuyorlardı. Hâlbuki Ebû Zer Yüce Allah'ın buyurduğu "Altın ve gümüş yığıp da onları Allah yolunda sarf etmeyenler var ya, işte onları acı verici bir azapla müjdele."⁵² ayetinin hükmüne dâhil olmamak için yanlarında bir günlük yiyecekte fazla olanları tasaddukta bulunmaya çağırıyordu.⁵³ Ebû Zer, Şam'da bulunduğu sırada Muâviye ile bu konuda tartışmıştır.⁵⁴ Ebû Zer, hac dönüşü Medine'ye uğramış ve Halife Osman'la da beytül-mâlden yapılan yardımlar konusunda tartışmıştır.⁵⁵ Başka bir seferde de Halife Osman, devlet başkanının hazineden maaş almasının bir mahzuru olmadığını belirtmiş,⁵⁶ Halifenin bu sözlerini Kâ'b el-Ahbâr da desteklemiş, bunun üzerine Ebû Zer, Kâ'b'a "Ey Yahudinin oğlu, bize dinimizi mi öğretiyorsun?" diyerek kızgın bir biçimde elindeki asayla vurmuş, bu olay üzerine de halife "Ey Ebû Zer insanlardan elini ve dilini çek!" diyerek eleştirileri ve tepkileri nedeniyle ondan duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir.⁵⁷

Halife, sonraki günlerde de fikirleri nedeniyle Ebû Zer'den rahatsız olduğunu açıkça dile getirmiştir. Bunun üzerine Ebû Zer Medine'den ayrılmak için halifeden izin istemiş, onun bu şekilde başka bir yere gitmesinin

yaptığı belirtilen konut buradadır. Bk. İbn Şebbe, *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, III, 958.

48 İbn Şebbe, *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere* III, 958; Belâzurî, *Ensâb*, I, 188; Taberî, *Târih*, IV, 401. Söz konusu bu ezan birinci ezan olmuştur. Dolayısıyla bu ezan iç ezan ve kamade ilave edildiğinde üçüncü ezan olarak kaydedilmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, I, 528.

49 Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Basılmamaş Doktora Tezi), Ankara 1996, 358.

50 İbn Şebbe, *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, III, 964.

51 Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999, 168.

52 Tevbe, 9/34.

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 119.

54 İbn Şebbe, *Târih*, III, 1034; İbn Abdirebbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, thk. A. Emîn, A. ez-Zeyn, İ. el-Ebyârî, Kahire 1969, 1984, IV, 306; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 238.

55 Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnu'l-Edeb*, thk. M. İbrahim, Kahire 1975, XIX, 336.

56 İbn Zenceveyh, Humeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad 1986, II, 788-789.

57 Taberî, *Târih*, IV, 284; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 349; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 443; Rıza, Muhammed Zû'n-Nureyn Osmân b. Affân, *el-Halifetü's-Sâlise*, Beyrut 1982, 80.

tehlikeli görülmesi nedeniyle kendisine Medine’de kalması için mal-mülk teklifleri yapılmıştır.⁵⁸ Ancak Ebû Zer, “Benim sizin dünyalığınıza ihtiyacım yoktur.” diyerek bunları reddetmiş,⁵⁹ bunun üzerine halife de kendisine izin vermiş ve Ebû Zer tekrar Şam’a dönmüştür.⁶⁰ Ebû Zer geri döndüğü Şam’da Muâviye’nin uygulamalarını da hoş karşılamamış, yeri geldikçe ona eleştiriler yöneltmiştir. Muâviye halifeye Ebû Zer’i şikâyet eden bir mektup yazmıştır. Halife, Muâviye’ye yazdığı cevabî mektupta onun Medine’ye gönderilmesini emretmiştir.⁶¹

Ebû Zer Medine’ye geldiğinde Halife Osman⁶² ve Hz. Ali ile görüşmüştür. Onun bu görüşmesinden haberdar olan halifenin kâtibi Mervân b. Hakem, Ebû Zer’i hurpalamış; bunun üzerine Hz. Ali ve bu olayı duyan halk halifeye tepki göstermiştir.⁶³ Medine’de dostlarıyla bile görüştürülerek âdeta yalnızlığa mahkûm edilen Ebû Zer, Rebeze’ye gitmek için izin ister.⁶⁴ Bunun üzerine halife Habeşli kölesinin ona eşlik etmesi şartıyla Rebeze’ye gitmesini kabul etmiş.⁶⁵ Ebû Zer mali sıkıntı içerisinde 32/652’de Rebeze’de vefat etmiştir. Kaynaklarımızdan Taberi Ebu Zer olayını anlattığı bölümün sonunda şunları söyler: “Bu konuda söylenecek çok şey var ancak ben anlatılmasını hoş bulmuyorum.”⁶⁶

H. 31/M.651

Zatü’s-Savârî Gazvesi ve Mısır’da Muhalefetin Belirginleşmesi: Hz.

Osman döneminde Mısır’da isyan hareketinin elebaşları Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe’dir. Mısır’da ve diğer şehirlerde Hz. Osman karşıtı grubun oluşmasında etkin olan Muhammed b. Ebî Bekir ve Hz. Osman’ın evlatlığı Muhammed b. Ebî Huzeyfe de Abdullah’ın vali olarak atandığı H. 27’de Mısır’a gelmişlerdi. İbn Ebî Huzeyfe, Hz. Osman’dan ve kendisine verilmeyen görev sebebiyle,⁶⁷ İbn Ebî Bekir ise üvey babası Hz. Ali’nin halife seçilmemesi nedeniyle Hz. Osman’a cephe almıştır.

58 İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 226-227, Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54. Vâkıdî, Ebû Zer’in Rebeze’ye Hz. Osman tarafından gönderildiğini belirtir (bk. *el-Megâzî*, III, 1000).

59 İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 226.

60 Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 120.

61 İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 226; İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, III, 1034; Taberî, *Târih*, IV, 284.

62 Taberî, *Târih*, IV, 283; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 120.

63 Belâzurî, *Ensâb*, V, 54; Yakûbî, *Târih*, II, 171-172..

64 İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 226-227; Rıza, Muhammed, *Zü’n-Nureyn Osmân b. Affân*, 79. Vâkıdî, Ebû Zer’in Rebeze’ye Hz. Osman tarafından gönderildiğini belirtir (bk. *Kitâbu’l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut 1989, III, 1000).

65 İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 227; İbn Sa’d başka bir rivayette de Ebû Zer ile halife arasında tartışma çıktığını, Ebû Zer’in halifenin huzurundan tebessüm ederek çıkması üzerine onun Rebeze’ye gönderilmesini emrettiğini aktarır (bk. agy.).

66 Taberî, *Târih*, IV, 284.

67 Taberî, *Târih*, IV, 399.

31/651 yılı, Mısır'daki olayların ortaya çıkmasında bir dönüm noktasıdır. Bu yılda Vali Abdullah'ın komutan olarak katıldığı Zatü's-Savârî Gazvesi'ne çıkılmadan önce, halifenin azatlısı Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Osman aleyhine ileri-geri konuşmuşlar hatta halifenin kanının mübah olduğunu iddia etmişlerdi.⁶⁸ Vali, onların bu konuşmalarını işitince haber gönderip bu tavırlarından vazgeçmelerini istemiş ve onları tehdit etmiştir. Ancak ordu içerisinde birçok kimse onların bu dedikodularına inanmış, dolayısıyla bu tahriklerin bir sonucu olarak halife hakkında ağır hakaret dolu ifadelerle onu eleştirmişlerdir.⁶⁹

H.32/M. 652

Ammâr b. Yâsir'in Dövülmesi Olayı: Ammâr, Medine beytülmalinde görevliyken Hz. Osman'ın beytülmalden para almasına itiraz etmiş, bunun üzerine halife "Bu mal Allah'ın malıdır. Ben onu dilediğime verir, dilediğinden de alırım."⁷⁰ diyerek aldığı paraları akrabalarına vermişti.⁷¹ Gelişen olaylar sonrası Hz. Osman, Ammâr'ı çağırarak, Ukbe b. Âmir'e⁷² bayılıncaya kadar dövürmüştür. Halifenin huzurundan çıkarılan Ammâr, anne bir kardeşi Ümmü Seleme'nin evine getirilmiştir. Hz. Âişe de bu olayı duyunca kızmış ve Resûlullah'ın saçını, elbisesini ve ayakkabısını çıkararak "Vallahi Resûlullah'ın bıraktığı saç, ayakkabısı ve elbisesi eskimedi, ancak Osman onun sünnetini eskitti."⁷³ diyerek kızgınlığını göstermiştir. Ammâr'ın dövülmesi sonrasında kabilesi Mahzumîler Halifeye cephe almışlar,⁷⁴ ona karşı uygulayacakları stratejiyi görüşmek üzere bir toplantı tertip etmişlerdir. Mahzumîlerin Hişâm'ın evinde toplandıklarından haberdar olan Halife, toplantıdan sonraki günlerde onlara bunun ne anlama geldiğini sormuş; Ümmü Seleme de bu soruyu insanların hoşlanmadıkları işleri yapmamasını bildiren tavsiye niteliğindeki bir mektupla cevaplamıştır.⁷⁵ Gelişen olaylar sonrası halife onu sürgüne göndermek istemiş, Ammâr'ın kabilesi Mahzumoğulları Hz. Ali'den bu sürgüne engel olmasını istemiştir. Bu talep üzerine Hz. Osman'ın huzuruna giden Hz. Ali onunla tartışmış halife de daha sonra Ammâr'ı sürgüne göndermekten vazgeçmiştir.⁷⁶

68 Taberî, *Târîh*, IV, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124.

69 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124.

70 Makdisî, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, thk. C. Huart, Paris 1899/1916, V, 202.

71 Belâzurî halifenin bunu kendisine helal gördüğünü bildirir (bk. *Ensâb*, I, 171).

72 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 260; Belâzurî, *Ensâb*, I, 171.

73 Yakûbî, *Târîh*, II, 175.

74 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 347; Ayrıca bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III, 1100; Belâzurî, *Ensâb*, V, 89.

75 Belâzurî, *Ensâb*, V, 49,

76 Belâzurî, *Ensâb*, V, 54-55.

H.33/M.653

1- II. Afrika Seferi: Zatü's-Savârî Gazvesi'nde meydana gelen tartışmalar sonrasında Vali Abdullah 33/653'te çıktığı II. Afrika seferine Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebî Bekir'i götürmemiş, fetihten sonra da elde edilen ganimetlerin 1/5'ini alarak geri kalan kısmını Medine'ye göndermiştir. Bu 1/5'lik payın da yine 1/5'ini kendisi almıştır. Bu durum askerler arasında itirazlara yol açmış, olay halifeye aksettirilince de Hz. Osman, Medine'ye gelen temsilcilere, razı olmadıkları takdirde Abdullah'tan söz konusu malları alacağını söylemiş, heyettekiler razı olmadıklarını bildirince de Abdullah'a bir mektup yazarak elindeki malları tekrar askerlere dağıtmasını emretmiş, vali de bu emri yerine getirmiştir.⁷⁷ Medine'ye gönderilen ganimetlerin 1/5'i, açık artırmaya çıkarılmış ve Mervân b. Hakem tarafından 500.000 dirheme satın alınmıştır. Mervân, satın aldığı bu ganimetleri daha sonra da satmıştı. Ancak Mervân tarafından bedeli beytûlmâle ödenmeyen bu malların parası daha sonra Hz. Osman tarafından ödenmiştir.⁷⁸

2- Bazı Kûfe Eşrafının Şam'a Sürgüne Gönderilmeleri: Velîd'in yerine Kûfe'ye vali olarak tayin edilen Saîd b. el-Âs, şehirdeki ekonomik ve sosyal yapıyı araştırırken karşılaştığı durumu Hz. Osman'a bir mektupla bildirir.

Vali Saîd, bir gün bazı Kûfelilerin bulunduğu bir sohbet sırasında Sevad arazileri hakkında konuşurlarken, Eşter en-Nehât ile valinin koruma görevlisi Abdurrahmân b. Huneys el-Esedî tartışır Eşter ve adamları Abdurrahmân'ın üzerine yürüyerek onu bayıltıncaya kadar döverler.⁷⁹

Bu olaylardan sonra söz konusu şahıslar ve taraftarları vali ve Halife hakkında dedikodu başlatırlar; Halifeye de küfür ederler. Vali Said, Eşter ve beraberindekileri durduramadığını bir mektupla halifeye bildirir. Halife Osman da bu mektup üzerine, şehirdeki bu âsi topluluğu daha önceki bazı muhalif hareketlerde olduğu gibi, sürgüne göndermeye karar verir ve valisine onları Muâviye'ye göndermesini emreder. Eşter ve yanındakiler için sürgün yeri olarak seçtiği Şam'daki valisi Muâviye'ye de fitne için yaratılan bazı kimselerin Şam'a gönderileceğini, uslanmazlarsa kendisine gönderilmelerini bildirir⁸⁰ Şam'a sürgüne gönderilen bu şahısları Muâviye, Şam'da Meryem Kilisesi'nde iskan ettirip halifenin emriyle atalarını burada vermeye başlar. Muâviye ile Kûfeli sürgünler arasında değişik tartışmalar yaşanır. Sonunda onları serbest bırakır. Bunun üzerine söz konusu şahıslar tekrar

77 Taberî, *Târih*, IV, 255; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 139.

78 Yakübî, *Târih*, II, 166; İbn Ebi Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 33; Himyerî, *Kitâbu er-Ravdu'l-Mi'târ*, 48.

79 Taberî, *Târih*, IV, 323; İbn Ebi Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 57.

80 Belâzurî, *Ensâb*, V. 40-41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 291.

Kûfe'ye geri gönderilirler.⁸¹ Ancak Şam'dan Kûfe'ye gelen sürgünler eski hâllerine devam edince yine halifenin emriyle Hıms'a gönderilirler.⁸²

3- Basra'da Hukeym b. Cebele ve Humrân b. Ebân Olayları: Abdullah b. Âmir'in vali olarak görev yaptığı Basra'da Hukeym b. Cebele, hırsızlık yapmakla meşhur olmuş ve fitne hareketinin ilk öncüleri arasında gösterilmiştir. Halife, Vali İbn Âmir'e onu bu hareketleri nedeniyle hapsetmesini emretmiş, ancak o yine de bu huyundan vazgeçmemiştir. Fars civarlarındaki fetihlere katılan Hukeym, askerler arasında fesat çıkarması üzerine de Halife Osman'a şikâyet edilmiştir.⁸³

Basra'da huzursuzlukların ortaya çıkmasında etkili olanlardan biri de Humrân b. Ebân'dır. Velîd b. Ukbe'nin Kûfe'de valilik yaptığı dönemde hakkında şikâyetlerin artması üzerine Halife Osman, mevlası Humrân'ı olayları araştırması için Kûfe'ye göndermişti. Kûfe'ye giden Humrân, geri döndüğünde Velîd hakkında şikâyetlerin doğru olmadığını söyleyerek onu övmüştü. Ancak daha sonra Humrân'ın yalan söylediği açığa çıkmış, bunun üzerine Hz. Osman, zorunlu ikamete gönderdiği Basra valisine mektup yazarak ona orada bir ev verilmesini emretmiştir. Bir ara vali ile beraber Basra halkından İbn Abdülkays'ın evine konuk olan Humrân, misafir olduğu evin sahibiyile kavga etmiş ve ona iftiralar atmış bunun üzerine de İbn Abdülkays sürgüne gönderilmiştir.⁸⁴

H. 34/M. 654

1- Kûfeli Sürgünlerin Geri Dönüşleri ve İlk İsyân Sesleri: Hıms'da Vali Abdurrahmân'ın⁸⁵ gözetiminde bulunan Kûfeliler bir müddet sonra sıkırlar ve bundan kurtulmak için Abdurrahmân'a artık uslandıklarını ve Kûfe'ye geri dönmek istediklerini bildirirler.⁸⁶ Hz. Osman, Saîd b. el-Âs'ı yapacağı valiler toplantısı için Medine'ye çağırır.⁸⁷ Vali Saîd Medine'ye gitmeden bir yıl önce de bazı önemli kimseleri de diğer illere vali olarak tayin etmiş, böylece Kûfe, ileri gelen şahsiyetlerden tamamen yoksun kalmıştı.⁸⁸ Yezîd b. Kays valinin şehirde bulunmadığını Hıms'ta Abdurrahmân b. Hâlid'in yanında bulunan Kûfelilere bir mektupla bildirerek onları Kûfe'ye davet eder. Sürgündekilerden Eşter valinin yanında Hıms'ta kalır;⁸⁹

81 Taberî, *Târîh*, IV. 325.

82 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III. 147; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 458.

83 Taberî, *Târîh*, IV, 326; Muhammed b. Afîf el-Hudârî, *Muhadarâtü Târîhi'l-Ümeme İslâmiyye*, Beyrut, ts., I. 34.

84 Taberî, *Târîh*, IV, 327-328; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III. 292; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 76.

85 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

86 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

87 Belâzurî, *Ensâb*, V, 43.

88 Taberî, *Târîh*, IV. 331; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 462.

89 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

Sâbit b. Kays, Kümeyl b. Ziyâd, Yezîd b. Sûhân ve kardeşi Sa'sa' Cündeb b. Züheyr, Cündeb b. Kâ'b b. el-Ezdî, Urve b. Ca'd, Amr b. Hamık ve İbnü'l-Kevva'dan oluşan diğer sürgünler Kûfe'ye geri dönmüşlerdir.⁹⁰ Sözünü ettiğimiz bu şahıslar halifenin öldürülmesi sırasında tekrar sahnede göreceğimiz aktörlerdir. Zaten onların geri dönüşüyle Hz. Osman'a karşı ayaklanma aşığı yukarı aynı tarihlere rastlamaktadır.⁹¹

Sürgünde bulunan Kûfelilerin şehre ne zaman geri döndükleriyle ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Kanaatimize göre onların şehre gelişleriyle, Hz. Osman'ın valilerini toplantıya çağırması aynı tarihlere rastlamaktadır. Dolayısıyla bazı rivayetlerde Hıms'ta kaldığı bildirilen Eşter ile birlikte diğer Kûfeliler de valinin şehirde bulunmadığı bu tarihte geri dönmüştür. Eşter, şehre girmesinden hemen sonra cuma namazı akabinde, mescidin kapısına durarak halka Medine'den geldiğini, Vali Saîd ile halifenin kadınlara verilen maaşlardan 100 dirhemin kaldırılması, kendi maaşlarının da 2.000 dirheme indirilmesi ve ganimetlerin Kureyşlilere peşkeş çekilmesi konusunu görüştükleri şeklinde bir yalan söyleyerek halkı isyana davet eder; ancak halkın çoğu bu tahrıkları dikkate almaz.

2- Hz. Osman'ın Valileri İstişare için Medine'ye Çağırması: 34/654 yılı, hemen hemen Şam dışındaki bütün şehirlerde isyan seslerinin yükseldiği bir dönemdir. Medine'de kendi başına verdiği kararlarda hatalar yapan Halife Osman, valilerine haber göndererek onları toplantı için Medine'ye çağırması ve meydana gelen olaylarla ilgili onların görüşlerine başvurmuştur.

Basra valisi İbn Âmir'in, grupların liderlerinin ortadan kaldırılmasını veya bunların savaşla meşgul edilmesini; Kûfe valisi Saîd b. el-Âs'ın, bunların köklerinin kazınmasını; Muâviye'nin, şehirlere haber gönderip sayıları az olan bu gruplarla mücadele edilmesini önerdiği toplantıda, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise muhaliflere mal-mülk verilmesini teklif etmiştir. Toplantının bitmesinden sonra Hz. Osman, muhaliflere verilmek üzere bazı malların hazırlanmasını emretmiş, arkasından Saîd'i Kûfe'ye görevine geri göndermiş, ancak halk onu şehre sokmamıştır.⁹² Bu arada Kûfe'de Vali Saîd'in uygulamalarından rahatsız olup Şam'a sürgüne gidenlerin haklarını savunmak üzere yola çıkanlar, kendi aralarında bir görüşme yapmışlar ve görüşmenin sonucunu bildirmesi için Âmir b. Abdullah b. Temîmî'yi halifeye elçi olarak göndermişlerdi. Elçi, Hz. Osman'a gelerek, Müslümanların bazı idari uygulamalardan rahatsız olduğunu ve bunlardan vazgeçilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹³

90 İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 60.

91 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

92 Taberî, *Târîh*, IV, 333 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 154-155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 275-276.

93 Belâzurî, *Ensâb*, V, 57-58; Taberî, *Târîh*, IV, 333.

3- Mısır'da İsyân'ın Başlaması: Afrika seferi dönüşünde Abdullah b. Sa'd valiler toplantısı için Medine'ye çağırılmıştı. Valinin Medine'de olmasını fırsat bilen İbn Ebî Huzeyfe ve İbn Ebî Bekir boş durmamış; özellikle Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin kışkırtmaları kısa süre sonra meyvesini vermeye başlamış, şehirden bazı kimseler valinin uygulamalarını şikâyet etmek amacıyla Medine'ye halifenin yanına gitmişlerdir. Bu şikâyetleri dinleyen halife, Medine'den geri dönen valiye halkın tepkisini çeken icraatlarını ve bunlardan vazgeçilmesini bir mektupla bildirmiş; ancak o, halifenin bu öğütlerini yerine getirmek şöyle dursun, kendisini şikâyet için Medine'ye giden gruptan birini döverek ölümüne sebep olmuştur.⁹⁴

Halife Osman, hakkında bir işlem yapamadığı ve oğlum diye hitap ettiği Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ye mescitte oturarak ibadet etmesini öğütlerken, ona 30.000 dirhem⁹⁵ göndermiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Huzeyfe çevresindekilere, "bana rüşvet veriyor." diyerek halifenin kendisinin iyi bir Müslüman olmasını engellediğini belirtmiştir.⁹⁶ Halifenin Abdullah'a yaptığı bu bağışlarından etkilenen bazı kimseler de Hz. Osman'a, dilediğine mal verdiğini ve dilediğine de vermediğini eleştiren bir mektup göndermiş, o da bunun üzerine onlara bazı ayetler yazarak isyan etmemelerini tembih etmiştir.⁹⁷

Mısır'da Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin kendisi gibi halifeye cephe alan bazı Mısırlıların kızgınlıklarını diri tutabilmek için elinden gelen tüm imkânları kullanma yoluna gitmiştir. Onun yaptığı en önemli uygulama, halka Resûlullah'ın eşlerinin ağzından sahte mektuplar yazmasıydı. Kendi ağzlarından mektup yazılan kimseler ise Resûlullah'ın eşlerinden Muhammed b. Ebî Bekir'in üvey kardeşi Hz. Âişe ile Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin üvey kız kardeşi Ümmü Seleme idi. Mektuplarda Hz. Âişe ile Ümmü Seleme'nin adının kullanılmasının nedeni, her ikisinin de Hz. Osman'ın idaresine muhalif bir tutum almalarından kaynaklanıyordu. Muhammed, Mısır'daki bu faaliyetlerinde valinin olmaması sebebiyle kısa zamanda çok mesafe almıştı. O, Resûlullah'ın eşlerinin ağzından yazdığı mektupları mescitlerde okutarak halkı galeyana getirmiş ve kendisine Muâviye b. Hudeyc, Hârice b. Huzâfe, Büsr b. Ebî Ertâd, Mesleme b. Muhalled, Amr b. Kahzûm, Sa'd b. Mâlik ve Hâlid b. Sâbit de destek vermişlerdi. Ancak bu sırada Muhammed'in Mısır'da yönetimi ele geçirdiği ve halkı isyana teşvik ettiği Seleme b. Mahreme tarafından halifeye bildirilmiş, durumu öğrenen Hz. Osman "Ben âciz kal-

94 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kum 1363, 36; Yakûbî, *Târîh*, II, 175; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 185.

95 İbn Şebbe, Halifenin Muhammed'e verdiği paranın 100.000 dirhem olduğunu bildirmektedir (bk. *Târîhu'l-Medîne*, III, 1117).

96 Belâzurî, *Futûh*, 326; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 118.

97 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III, 1121-1122.

dım.” diyerek içine düştüğü durumdan kurtulmak için çareler aramaya başlamıştı. Bunun üzerine âsileri ikna etmek için Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı Mısır’a göndermişti. Sa’d ise gittiği Mısır’da Muhammed ile konuşmuş, ancak onu ve taraftarlarını ikna edememişti.⁹⁸

4- Medine’de Sahabe’nin Rahatsızlığı ve Hz. Osman’ın Olayları Tetkik İçin Müfettişler Görevlendirmesi: Muhammed b. Ebî Huzeyfe tarafından başlatılan şikâyet mektupları, diğer şehirlere de gönderilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan ve aralarında bazı ünlü sahabenin de bulunduğu bir grup, Hz. Osman’a gelerek kendilerine ulaşan haberlerin halifeye ulaşmamasını sormuşlar, o da kendisine iyilik ve esenlikten başka bir şey ulaşmadığını, eğer onlara bu tür haberler ulaşırsa bildirmelerini istemişti. Bunun üzerine sahabe de olanlardan haber getirmesi için güvendiği adamları şehirlere elçi göndermesi yönünde tavsiyede bulunmuşlardı.⁹⁹

Halife kendisine yapılan bu tavsiyeyi dikkate alarak kısa bir süre sonra, şehirlerdeki durumu öğrenmeleri için müfettişler göndermiş, bu elçiler içerisinde Mısır’a giden Ammâr dışında herkes geri dönerek halifeye, anormal bir şey tespit edemediklerini bildirmişlerdir. Ancak Ammâr, Mısır’a varınca, halife ile aralarında geçmişte meydana gelen tartışmaların etkisi ve kinyetle Hz. Osman aleyhindeki gruba katılmıştır.¹⁰⁰

Bu olaydan kısa bir süre sonra da sahabenin ileri gelenleri, şehirlerde meydana gelen olaylardan duydukları endişeyi bildirmek için Hz. Ali’yi halifeye göndermişlerdi.¹⁰¹ Hz. Ali, Hz. Osman ile konuşur ve sonunda halifeye: “Sana bu ümmetin öldürülen halifesi olmaktan sakınmanı tavsiye ederim. Çünkü o zaman ‘Bu ümmet içinde halife öldürülüyor.’ denilir. Açılan savaş kapısı kıyamete kadar kapanmaz.” şeklinde uyarıda bulunur.¹⁰²

5- İsyancıların Hac Buluşması: Medine’de halifenin tüm çabaları, diğer şehirlerdeki hoşnutsuzlukların yol açtığı isyan hareketini önlemeye yeterli olmamıştı. 34/654 yılı hac mevsimine gelindiğinde hac için şehirlerinden ayrılarak Mekke’ye gelen toplulukların başlarında; Kûfelilerin başkanı Kâ’b b. Abde en-Nehdî, Basralıların başkanı Müsennâ b. Muharrib, Mısırlıların ki ise Kinâne b. Bişr b. Attâb olmak üzere Mescid-i Harâm’da buluşmuşlardı. Gruplar aralarında yaptıkları konuşmalarda, Hz. Osman’ın yaşıntısını değiştirdiğinden ve hakkı terk ettiğinden söz etmişler; onu görevden alacaklarına dair de yemin etmişlerdir.¹⁰³

98 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 14-17.

99 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

100 Belâzurî, *Ensâb*, V, 51. İbn Abdîrabbîh, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 288; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulafâ*, 185. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III, 1125.

101 İbn Abdîrabbîh, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 308.

102 Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbasîlere Kadar)*, Ankara 1997, 239.

103 Belâzurî, *Ensâb*, V, 59; İbn Miskeveyh, *er-Râzî*, *Tecâribu'l-Ümmem*, thk. Ebu'l-Kâsim el-İmâmî, Tah-

H.35-36/M.655-656:

1- Hz. Osman'ın Şehirlerde Başlayan Hoşnutsuzlukları Kıрма Çabaları: Hz. Osman, kendisine karşı oluşmakta olan muhalefet hareketinin kuvvetini kırmak amacıyla halka, haksızlığa uğrayanların haklarını valilerden ve kendisinden istemelerini, kendisinin bu durumu hac mevsiminde valilerle yapacağı toplantıda değerlendireceğini bildiren mektuplar göndermişti. Şehirlerdeki halkı oldukça etkileyen mektupların¹⁰⁴ yankıları dikkat çekicidir. Daha önce gönderilen teftiş heyetlerinin gözlemleyemediği muhalefet hareketinin etkilediği halk, bu mektuplara oldukça sevinir, halife için dua eder hâle gelmişlerdi.¹⁰⁵

2- Medine II. Valiler Toplantısı: Hz. Osman, meydana çıkan bu yoğun şikâyetleri önlemek için başka çözümler de aramaya başlamıştı. Halife bu amaçla 35/655 yılı hac mevsiminde, eleştirilere çözüm bulmak amacıyla valileri ikinci defa Medine'ye çağırılmıştı.¹⁰⁶ Basra, Kûfe, Mısır ve Suriye valileriyle sahabenin önde gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda Hz. Osman valilerine sitem ederek böyle zor bir durumda nasıl bir yol takip etmesi gerektiği konusunda onlardan görüş ve öneriler istemiştir.¹⁰⁷

Kûfe valisi Saîd'in olayları çıkaranların tespit edilip öldürülmesi gerektiğini önerdiği bu son toplantıda, Mısır valisi Abdullah'ın Şam Valisi Muâviye ve sâbık Mısır valisi Amr çeşitli görüşler sunmuş; toplantıya katılan Hz. Ali ve Talha da halife ile tartışmışlardır. Valiler toplantısından bir karar çıkmamış; Muâviye dışındaki valiler de görev yerlerine dönmüşlerdir.¹⁰⁸

Bu arada Muâviye, Hz. Osman'a beraber Suriye'ye gitme veya bir birlik gönderme tekliflerinde bulunmuş; yaptığı tekliflerin geri çevrilmesi üzerine Muâviye: "Vallahi tuzağa düşürülüp öldürüleceksin." deyince, Hz. Osman; "Allah bana yeter, o ne güzel vekildir." diye cevap vermiştir.¹⁰⁹ Muâviye'nin Medine'den ayrılırken Hz. Ali, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ammâr ve Talha'nın da aralarında bulunduğu bir grubun yanından geçerken onları Hz. Osman'a sahip çıkmaları konusunda tehdit etmiştir.¹¹⁰ Muâviye daha sonra Ammâr'a dönerek imalı tehditlerine devam etmiş, Ammâr'ın "Beni ölümle mi tehdit ediyorsun?" sorusuna ise cevap veremeyerek¹¹¹ Şam'a doğru gitmek için yanlarından ayrılmıştır.

ran 1987, I, 274. Taberî, Seyf'ten benzeri bir rivayet aktarmaktadır (bk. *Târîh*, IV, 348).

104 Taberî, *Târîh*, IV, 342; İbn Ebî Bekr *et-Temhîd ve'l-Beyân*, 100.

105 Taberî, *Târîh*, IV, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

106 Belâzurî, *Ensâb*, V, 44.

107 Taberî, *Târîh*, IV, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161.

108 Taberî, *Târîh*, IV, 344.

109 Taberî, *Târîh*, IV, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 279.

110 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III, 1094.

111 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 28.

3- Mısır ve Kûfe Valilerinin Şehirlerine Sokulmamaları, Kûfelilerin Kendilerine Yeni Bir Vali Atamaları : Abdullah b. Sa'd toplantı için Medine'de bulunduğu sırada Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Mısır'da açıkça isyan ederek valinin yokluğunda bölgeyi ele geçirir. Valiler toplantısı dönüşünde Vali İbn Ebî Serh şehre sokulmaz, o da bu olayın ardından Askalan'a gider.¹¹²

Toplantıya Kûfe'den Vali Saîd b. el-Âs ile birlikte gelen İbn Heysem ise Medine'de Hz. Ali ile görüşmüş ve Hz. Osman'ın valilerin görüşlerini dikkate almadığı kanaatine vararak hemen Kûfe'ye hareket etmiştir. Vali Saîd, halife tarafından çağırıldığı toplantıya katılmak için Medine'ye gelirken adamlarıyla birlikte şehirden ayrılmıştı. Ancak bu arada daha önceden de belirttiğimiz gibi, Kûfe'nin ileri gelen kabile reislerini de şehirde karışıklık çıkarmalarına engel olmak amacıyla sefere göndermişti.¹¹³ Kûfe'ye gelen İbn Heysem halka "Ey Kûfe halkı! Sevad'ın kendi bahçeleri olduğunu söyleyen kişi, bu valinizdir." şeklinde sözlerle Kûfelileri tahrik etmişti. Eşter, mescide giderek halife ile valinin maaşlar konusunda indirimle ganimetlerin Kureys'e verilmesi konusunu görüştükleri şeklinde yalan söyleyerek halkı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu arada şehirdeki isyancı grup ile Hıms'taki sürgünden dönen grup birleşerek Vali Saîd'i Kûfe'ye sokmamak üzere anlaşmışlardı.¹¹⁴ Yezîd b. Kays, halkın kendisine katılması yönünde bir çağrıda bulunmuş; çağrısına cevap veren grupla birlikte valiyi karşılamak üzere Kadisiyye yönüne doğru hareket etmişlerdir. Bu grup arasında öne çıkan isimlerden bazıları şunlardır: Hâni' b. Hattâb, Kâ'b b. Abdullah, Şüreyh b. Evfâ, Abdullah b. Şecere, Cemre b. Sinân, Hurkus b. Zübeyr, Ziyâd b. Hafsa, Ziyâd b. Nadr el-Hârisî, Alkame b. Kays. Kadisiyye'de Vali Saîd'i karşılayan Kûfeliler, valiye kendisini istemediklerini belirterek şehre sokmamışlardır.¹¹⁵ Bunun üzerine de Vali Saîd b. el-Âs, Hz. Osman'ın yanına geri dönmüş ve olanları halifeye anlatmıştı. Kûfeli isyancılar ise bunun hemen ardından kendilerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi vali olarak seçmişler ve Halife Osman'a Ebû Mûsâ'nın vali olarak tayinini tasdik etmesini isteyen bir mektup yazmış, durumun toplu bir başkaldırıya dönüşeceğini gören¹¹⁶ halife bu mektubu alır almaz "Allah'ım tövbe ediyorum." diyerek, Kûfe'de bulunan Ebû Mûsâ'ya, kendisinin vali, Huzeyfe'nin de beytûlmâl sorumlusu olarak atamasının yapıldığını bildiren bir mektup yazmıştır.¹¹⁷

112 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1153; Belâzurî, *Ensâb*, V, 61, 67; Taberî, *Târîh*, IV, 378; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 16-17; Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *DİA*, I, 131.

113 Bk. Taberî, *Târîh*, IV, 331; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 462.

114 Belâzurî, *Ensâb*, V, 44.

115 Belâzurî, *Ensâb*, V, 45.

116 Halife, *Târîh*, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 153.

117 Bk. Belâzurî, *Ensâb*, V, 46; Taberî, *Târîh*, IV, 332.

4- Medine’de Çözüm Arayışları: Eleştirilerin zirveye ulaştığı bu dönemde halife, çözüm yolları ararken, sahabe tarafından kendisine yapılan tavsiyeleri de dikkate almıyordu. Yine bir defasında halife, kendisine tavsiyelerde bulunan Hz. Ali ile tartışmış ve onu azarlamıştı. Halifeyi ve icraatları eleştirebilecek kişiler, ancak halifeye karşı bu cesareti gösterebilecek veya alacağı cezayı kabullenebilecek kimselerden oluşuyordu. Bunlardan biri de Talha b. Ubeydullah’tı. Halife, kendisini ve icraatlarını eleştiren Talha’nın sözlerinden rahatsız olmuştu.¹¹⁸

Halife aleyhinde başlayan isyan hareketi, valilerin hac mevsiminde toplantıya çağırılması sırasında topyekûn halifeyi azletmek şeklinde sonuçlandırılmak istenmiş, ancak başarıya ulaşamamıştı. Bu dönemde Hz. Osman’ın çevresinde onu destekleyen Zeyd b. Sâbit, Kâ’b b. Mâlik, Hassân b. Sâbit gibi birkaç kişiden başka kimse kalmadığı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bu grup, halife aleyhinde oluşan hareketlerin mukavemetini kırmak amacıyla ona yardım arama faaliyetlerine girişmişler; bu amaçla da Hz. Ali’ye gelerek, ondan Hz. Osman’la konuşmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ali, Osman’a gelerek onunla konuşmuş,¹¹⁹ fakat bu görüşme sonunda da herhangi bir çözüm bulunamamıştı.

5- Medine Kuşatmasının Başlaması: Şehirlerde ortaya çıkan başkaldırı hareketleri, 634 yılı hac mevsimine katılan grupların memleketlerine dönmelerinden sonra zirveye ulaşmış, sonunda kararlaştırdıkları gibi ertesi yılki hac mevsiminden önce, yine hac için yola çıkacaklarını söyleyerek hazırlıklara başlamışlardı.¹²⁰ Ancak bu yılki hedef Mekke değil Medine, Halife Osman idi. Zilkade 35/Mayıs 655’te¹²¹ Mısırlılar, başlarında el-Gâfikî b. Harb’in bulunduğu¹²² grupla, Kûfeliler Abdullah b. es-Sâmin idaresinde, Basralılar da Hukeym b. Cebele önderliğindeki bir grupla yola çıkmışlardı.

Halife Mısır, Kûfe ve Basra’dan kendisini görevden almak için Medine yakınlarına gelen gruplardan haberi olur olmaz hem kendisi hem de devlet için tehlike olduğunu gördüğü bu grupları dağıtabilmek için birtakım arayışlara girişmiştir. Bunun için sahabenin önde gelenlerinden yardım etmeleri konusunda bazı görüşmeler yapmıştır. Öte yandan Mısırlıların mescitte yaptıkları konuşmalardan haberdar olan Hz. Ali, Hz. Osman’a gelerek: “Senden bu adamın yerine başkasını tayin etmeni istiyorlar, bu adamı azlet ve yerine Muhammed b. Ebî Bekir’i tayin et.” diyerek halifeyi iknaya çalışmış,¹²³ Daha sonra da Hz. Ali, Câbir b. Abdullah, Mervân b. Hakem, Mu-

118 Fesevî, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut 1981, III, 310.

119 Belâzurî, *Ensâb*, V, 60.

120 Taberî, *Târîh*, IV, 349.

121 Halife, *Târîh*, 168.

122 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 164.

123 Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 36; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1158; Belâzurî, *Ensâb*, V,

hammed b. Mesleme ve Saîd b. el-Âs ile birlikte Mısırlı isyancıların yanına giderek¹²⁴ tekliflerini almışlardı. Mısır'dan gelen topluluğun en büyük isteği olan Vali Abdullah'ın görevden alınması konusu, hemen karara bağlanarak, onlara valilerinin yerine Muhammed b. Ebî Bekir'in tayin edildiğini bildiren¹²⁵ bir mektup verilmişti.¹²⁶ Bunun üzerine Mısırlılar yanlarında bulunan yeni valileriyle yola çıkmışlardı. Kûfe ve Basralılarda Mısırlılarla birlikte şehirlerine gitmek üzere konakladıkları yerden ayrılmışlardı.¹²⁷

Medine'de bu olaylar yaşanırken, Mısır'a dönmekte olan âsiler yolda ilginç bir olayla karşılaşır. Eyle'ye¹²⁸ geldiklerinde, deve üzerindeki bir kişi aralarından geçer. Mısırlılar bineklinin durumundan şüphelendiklerinden onu yakalayıp sorguya çekerler; onun, Osman'ın hizmetçisi, bindiği devenin de halifenin devesi olduğunu öğrenirler. Bunun üzerine hizmetçinin üzerini ve eşyalarını ararlar ve üzerinde kurşun bir boru içerisinde halifenin mührüyle mühürlenmiş bir mektup bulurlar. Mektupta: "Şunlar şunlar geldiğinde boyunlarını vur. Filan ve filanın ellerini ve ayaklarını kes." şeklinde Mısır halkından Vali Abdullah'ın yanından ayrılıp Osman'a karşı olanların isimlerini okurlar; yazının Hz. Osman'ın kâatibi Mervân tarafından yazıldığını anladıklarında ise geri dönmeye karar verirler.¹²⁹ Bu sırada Mısırlıların Abdullah b. Sa'd'ı görevden uzaklaştırdıkları, onun da Filistin'e gittiği haberi Medine'ye ulaşır.¹³⁰

Şehirlerinden ayrılıp Medine yakınlarına gelerek ikna edilmeleri sonucu geri dönen bu gruplar,¹³¹ ele geçirdikleri mektuptan sonra Medine'ye doğru tekbir getirerek geri dönmüşler ve şehre girmişlerdir.

SONUÇ

Halifenin şehit edilmesinin siyasi, sosyal ve ekonomik bir çok nedeni bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Dolayısıyla Hz. Osman dönemi fitne olayları, arkasında ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerin bulunduğu ve olayların birbirleri bağlı bulunduğu hadiseler zinciridir. Fitne olayları bir bütün olarak göz önüne alındığında Hz Osman döneminde devletin daha da genişlemesi ile buna bağlı olarak sorunların çoğalması ve bu sorunların

26; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulafâ*, 186.

124 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 169.

125 Belâzurî, *Ensâb*, V, 26, 64.

126 Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 36; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV,1158; Belâzurî, *Ensâb*, V, 26.

127 İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1152; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 353.

128 Buranın Zû'l-Merv olduğu da rivayet edilir. Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1149.

129 Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 65; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1149 vd. Belâzurî, *Ensâb*, V, 65; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 353; Cahşiyârî, 21-22; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Minhâcu's-Sünne*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, 1986, VI, 244.

130 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1152.

131 Halîfe, *Târîh*, 168.

Medine'yi de içine alacak şekilde yayılmasıdır. Ancak olaylar tahlil edildiğinde fitne hadiselerinin ortaya çıkmasında iki şehir çok önemli rol oynamıştır. Bunlardan birincisi İran bölgesinde yapılan fetihler sonrasında bölgeye yerleştirilen mevâlinin egemen olduğu Kûfe, diğeri ise yine ekonomik olarak zengin topraklar üzerinde bulunan Mısır'dır.

Kûfe Hz. Ömer döneminde kuruluşundan Hz. Osman döneminin ortalarına kadar fetihlerin getirdiği bolluk ve zenginlikle yaşamış bu nedenle de gelirin olduğu dönemlerde herhangi bir ciddi hadise yaşanmamıştır. Ancak son yıllarda atanan valilerin icraatları nedeniyle sık sık yönetici değiştirilen Kûfe ile Medine'ye uzak olması nedeniyle de Hz. Osman'a muhalif tavır takınan kişilerin yerleştiği ve beytül mâle önemli gelir getiren Mısır, halifenin öldürülmesinde etkisi net olarak görülen şehirlerdir. Kûfe'de Said b. el-Âs'ın Mısır'da ise Abdullah b. Sa'd'ın Hz. Osman'ın son yıllarındaki icraatları bu iki şehirdeki muhaliflerin kuşatma sırasında öne çıkmalarında etken olduğu da görülmektedir.

Sadece bu şehirler değil özellikle başkent Medine ve Şam'da Ümeyyeoğullarının devlete egemen oldukları, onu istedikleri gibi yönetebileceklerine dair topluma verdikleri izlenim de sahabenin tepkisine yol açmış, böylece kuşatmanın başlaması ile halifenin yalnız bırakılmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak, Hz. Osman'ın kuşatılması süreci muhaliflerin yaklaşık 16 ay kadar süren başkent Medine ile sorunlarının çözülmemesinin de bir ürünüdür. Dolayısıyla Hz. Osman kısa bir zaman içerisinde kuşatılarak öldürülmemiştir. Bu husus onun halifeliğinin başlangıcından itibaren ortaya çıkan olayların bir yansıması olarak görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Apak, Adem, *Amr b. el-Âs, Hayatı, Şahsiyeti ve Devlet Adamlığı* (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1999.
- Arcûn, Muhammed es-Sâdık, *el-Halîfetu'l-Müfterâ Aleyh Osmân b. Affân*, Kahire 1966.
- Becker, C.H., ""Abdullah b. Sa'd", *İA*, İstanbul 1979, I. 40-41.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- *Ensâbu'l-Eşraf*, V, thk. S. D. F. Goitein, Kudüs 1936.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1948-1949.
- Caşşiyarî, Ebû Abdullah Muhammed (331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebî, Mısır 1980.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed Dâvûd (282/895), Ahbaru't-Troâl*, thk. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1960.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (223/837), *Ahbâru Mekke*, I-II, thk. Rüşdü Salih Melhâs, Mekke 1983.

- Fayda, Mustafa, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *DîA*, İstanbul 1988, I. 130-131.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân (277/890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, I-III, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut 1981.
- Halîfe B. Hayyât, Ebû Amr (240/852), *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad 1985. *Kitâbu't-Tabakât*, Bağdat 1967.
- Himyerî, Muhammed Abdülmun'im (749/1348), *Kitâbu er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1980.
- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİF Dergisi*, XXVII (Ankara 1985), 149-176.
- *İslam Tarihi*, Ankara 1999.
- Hudârî, Muhammed b. Afîfî, *Muhâdaratü Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, I-II, Beyrut, ts.
- İbn Â'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *el-Futûh*, I-VIII, Beyrut 1986.
- İbn Abdî'l-Hakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruha*, thk. Charles E. Torrey, Leiden 1920.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*, I-VI, thk. A. Emîn, A. ez-Zeyn, İ. el-Ebyârî, Kahire 1969, 1984.
- İbn Ebî Bekr, Muhammed b. Yahyâ (741/1340); *et-Temhîd ve'l-Beyân fi Makteli eş-Şehîd Osmân*, thk. M. Yûsuf Zâyed, Beyrut 1964.
- İbn Hazm, İmam Hafız Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî (456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. A. Muhammed Harun, Kahire 1962.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida' İsmail b. Ömer (774/1332), *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, I-XV, trc. Mehmed Keskin, İstanbul 1994.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/828), *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Kum 1363.
- *el-Maârif*, tsh. M. İsmail Abdullah es-Sâvî, Mısır 1934; trc. Hasan Ege, İstanbul, ts.
- İbn Miskeveyh, er-Râzî (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, I-II, thk. Ebu'l-Kâsım el-İmâmî, Tahran 1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, ts.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer (262/876), *Târîhu'l-Medînetü'l-Münevvere*, I-IV, thk. Muhammed Şeltût, Cidde 1973.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Minhâcu's-Sünne*, I-VI, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Dâru'l-Kitâbu'l-İslâm, 1986.
- İbn Zenceveyh, Humeyd (251/865), *Kitâbu'l-Emvâl*, I-III, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad 1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XII, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Ulûm ve'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995.
- İbrahim, Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, Kahire 1986.

- Kal'âcî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûati Fıkhı Osman b. Affan*, Kahire 1983.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, Beyrut 1908.
- Makdisî, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (375/985), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, thk. C. Huart, Paris 1899/1916.
- Makrizî, İmam Takiyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (869/1441), *Kitâbu'l-Hıtat*, I-IV, Mısır 1324.
- Massignon, Louis F., *Hıtatu'l-Kûfe*, thk. Kâmil Selmân el-Ceberî, Bağdat 1979.
- Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebî'l-Hasan (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak, İstanbul 1976.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murucu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, thk. Kâsım eş-Şemâî er-Rufâî, Beyrut 1989.
- Müberred, Ebî'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (285/898), *Nesebu Adnân ve Kahtân*, tsh. Abdülazîz er-Racukutnî, yy., 1936.
- Nüveyrî, Şihabüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnü'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1975.
- Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.
- Rıza, Muhammed, *Zû'n-Nureyn Osmân b. Affân, el-Halîfetü's-Sâlise*, Beyrut 1982.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbasilere Kadar)*, Ankara 1997.
- Seyf B. Ömer, el-Dabbî el-Esedî (200/815), *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, tsf. Ahmed Râtib Armuş, Beyrut 1972.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasî Tarihi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.
- Suyûtî, Celâluddîn İbrahim (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid, Beyrut 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-X, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, ts.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Megâzî*, I-III, thk. Marsden Jones, Beyrut 1989.
- Yakûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih (294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, ts.
- Zehebî, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Osman (748/1347), *Târîhu'l-İslâm, Vefâyatü'l-Meşahiri ve'l-A'lâm*, I-III, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1990-97.
- Zeytûn, M. Muhammed, "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâli Ifrikiyye", *Müerrihu'l-Arab*, 16/A, (Bağdat 1981), 43-57.
- Zübeyrî, Abdullah b. Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provencal, Kahire 1982.

HZ. OSMAN'IN ŞEHİRLERİN YÖNETİMİ VE VALİLİKLE İLGİLİ POLİTİKALARI

Ünal Kılıç*

GİRİŞ

I. Hz. Osman'ın Hilafete Geçtiğinde İslam Devletinin İdari Durumu

Hz. Osman, Hz. Peygamber'den sonra İslam toplumunun başına geçen üçüncü halife olmuştur. İktidara geçtiğinde toplumu oluşturan herkesin ittifakla beyat edip destek verdiği bir halifedir. Hilafet makamına geçtiğinde selefleri tarafından iç ve dış işlerinde problemleri halledilmiş, kurumsallaşmasına büyük oranda sağlamış ve iyi işleyen bir mekanizmaya sahip bir devlet devralmıştır.

Hz. Osman döneminde meydana gelen bazı olumsuz olaylar, bu dönemin iyi anılmamasında etkili olmuştur. Bu olaylar sebebiyle Hz. Osman da ciddi olarak eleştirilere tabi tutulmuştur. Esasen Hz. Osman'ın hilafeti döneminde meydana gelen tarzda olaylar tarih boyunca başka idareciler zamanında da söz konusu olmuştur. Ancak özellikle iki sebeple diğerleri döneminde ortaya çıkan benzer tarzdaki olaylar fazlaca dikkate alınmayıp üzerinde durulmazken Hz. Osman'ın halifeliği esnasında gerçekleşenler çok fazla dikkat çekmiştir. Bunda iki sebebin etkili olduğu söylenebilir: evvela Hz. Osman'ın hilafeti henüz Hz. Peygamber'e çok yakın bir dönem olup sahabe neslinin hayatta bulunduğu ve çoğu hadiselerde yer aldığı bir zaman dilimidir. Doğal olarak insanlar henüz Peygamber'in etkisinin canlı olduğu bir dönemde ve sahâbîlerin toplumda söz sahibi olduğu bir ortamda nasıl olur da böylesi olaylar gerçekleşir sorusunu sormakta ve doğrusu bu sorulara cevap bulmakta güçlük çekmektedirler. Bundan dolayı Hz. Osman devri hadiseleri Müslümanlar için İslam tarihinin en netameli konularındandır.

Diğer taraftan Hz. Osman idarede olduğu kadar hayatın her alanında iyi hatıralar bırakan, son derece başarılı idareci görüntüsü veren iki halifenin peşi sıra iktidara geçmiştir. İdarede insanların yeni halifelerini başarılı sayabilmeleri için onun en azından seleflerini başarılarıyla geçmesi gerekmektedir. Onlarla aynı seviyede idari başarı sergilemesi bile başarısız sa-

---

* Prof. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ylmasına yol açardı. Oysa özellikle Hz. Ömer, idari performansı ile aşılmaması gerçekten zor bir halife olarak tüm Müslümanların gönlünde taht kurmuştu. Dolayısıyla Hz. Osman, henüz göreve başlamadan başarısız sayılabilecek bir konumdaydı. Bununla birlikte Hz. Osman kendisine oybirliğiyle tevdi edilen görevi en iyi şekilde yapmak için üstlendiği hilafet vazifesini tarihte akıllarda kaldığı gibi sadece kötü olaylara yol açan hadiselerle değil aynı zamanda başarılı icraatlarla da yerine getirmeye çalışmıştır.

Selefi Hz. Ömer'den (13-23/634-644) her yönüyle mükemmel bir devlet idaresi devralan Hz. Osman¹, iktidarının ilk altı yılında bu mükemmelliği muhafaza etmiştir. Ancak çeşitli sebeplerle ikinci altı yıl, Hz. Osman açısından hiçte başarılı olmamıştır. Halife Osman'ın hilafeti, takip edilen siyaset ve meydana gelen olaylar bakımından iki döneme ayrılmıştır: İlk altı yıllık dönem (24-29/644-649); "sükûnet" ve "iyi idare" dönemi; ikinci altı yıllık dönem (30-35/650-655) ise; "karışıklık" ve "kötü idare" dönemi² olarak nitelendirilmiştir.

Yukarıda zikredildiği şekildeki bir taksimatta, karışıklıkların ikinci altı yıllık dönemde ortaya çıkmasının etkili olduğu³ söylenebilir de, ortaya çıkan olayların sebeplerini daha önceki dönem içerisinde aramak gerekmektedir.⁴ Zira sosyal olaylar, bir anda gerçekleşmedikleri gibi, etkileri de o anla sınırlı kalmaz; oluşumları için belli süreçlere ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla Hz. Osman döneminin ikinci altı yılında gerçekleşen olaylarda, ilk altı yılda meydana gelen olayların da etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekmektedir ki; Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında İslâm toplumunu sarsacak bir durum ortaya çıkmadı. Çünkü hadiselerin yoğunluğu iç politikada değil, dış politikada idi. Fetihlerin karada ve denizde devam ediyor olması, insanların bu fetihlere katılmaları, dikkatleri içeriden ziyade dışarıya yöneltiyordu.⁵ İslâm Devleti sınırlarının, o günün şartları içerisinde varabileceği en son noktalara kadar ulaşmasıyla birlikte, fethe katılan gaziler ve onların fütuhât haberleriyle gündemlerini dolduran halkın gündemi giderek değişmeye başladı. Gündem değişikliğiyle birlikte dikkatler içeriye yöneldi, daha önceden üzerinde durulmayan, basit

1 Mevlana Nu'man Şibli ve Süleyman Nedeî, *Asrı Saadet*, trc., Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1973-1975, V, 12; Nitekim Hz. Osman, hilafete geçtiği gün irad ettiği ilk hutbesinde siyaset ve devlet idaresiyle ilgili bir şey söylememiş, halka sadece dini bir takım telkin ve nasihatlerde bulunmuştur. Bkz., Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel İslâm Tarihi*, trc., İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, İstanbul 1985, I, 329.

2 G. Levi Della Vida, "Osman", *İA*, İstanbul 1965, IX, 430; E. R. Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s.35-6; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s.31.

3 Bkz., E. R. Fiğlalı, "Harciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, Ankara 1975, sayı: XX, 227.

4 Bkz., Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğullarının Devlet İdaresindeki Yeri", *UÜİFD*, sayı: 7, cilt: 7, Bursa 1998, s.506

5 Bkz., İrfan Aycan, *Saltanata Giden yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 1990, s.105

görülmeye başlandı.

Hz. Osman'ın hilafetinin son yarısında ortaya çıkan problemlerin, özellikle de muhalefetin dile getirdiği sıkıntıların büyük oranda taşradaki kentlerdeki valilerin idari uygulamalarıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple de Hz. Osman döneminde şehirlerin yönetimi ve bilhassa valilerle ilgili uygulamalar önem arz etmektedir.⁶

II. Problemlere Göre Şekillenen İdari Değişiklikler

Ülke yönetiminde her şeyin yolunda gittiği dönemde Hz. Osman idarede köklü değişikliklere gitmek yerine Hz. Ömer'den devraldığı idari mekanizmayı ufak değişikliklerle muhafaza etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte onun idari bakımdan hiçbir tasarrufta bulunmaksızın Hz. Ömer devrindeki yapıyla yoluna devam ettiği söylenemez. Hz. Osman on iki yıllık hilafeti boyunca farklı idari tasarruflarda bulunmuştur. Halifeliğinin başlangıç yıllarında daha fazla seleflerinin idari uygulamalarının etkisinde kaldığı sonraki ikinci dönemde ise kendine has bir takım anlayışlarla yönetim alanında değişiklikler yaptığı görülmektedir.

Hz. Osman, sınırları bir hayli genişleyen İslam devletinde kendi idari anlayışı çerçevesinde ihtiyaç gördüğü alanlarda yeri ve zamanına göre bir takım değişiklikleri hemen gerçekleştirirken bazılarını ise ihtiyaç hissedilmeye başladığında yapmıştır. Üçüncü halife, ülke içerisinde huzursuzluklar, bilhassa yönetimi hedef alan muhalif söylemler söz konusu olmaya başladığı zaman özellikle ikinci altı yıllık dönemde ise idareyle ilgili köklü değişiklikler yapmaya başlamıştır.

III. Valiler ve Vilayetlerin Ön Plana Çıkmaya Başlaması

Hz. Osman dönemine geçildiğinde, vilâyet ve valilerin isimlerinin daha fazla zikredilmeye, ülke gündeminde merkeze ve halifeye oranla belirgin bir şekilde ön plâna çıkmaya başladıkları görülmektedir.

Hulefâ-i râşidîn arasında on iki yıllık iktidarı ile en fazla devlet başkanlığı yapan Hz. Osman, döneminin ilk altı yıllık devresinde (24-29/644-649) Hz. Ömer'den devraldığı güçlü ve istikrarlı devlet yapısını devam ettirmede başarılı oldu.⁶ Hz. Osman, mevcut idarî yapıda vali değişikliği dışında fazla bir düzenlemeye gitmedi. Çünkü devlet başarılı ve istikrarlı çiz-

• Bu çalışmamızı hazırlarken tarafımızca yazılan "Hz. Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehirlerin Yönetimi ve Valilik" (Konya 2004) isimli kitaptan faydalandık.
6 Bu sebeple de söz konusu ilk altı yıllık dönem, "sükûnet" ve "iyi idare dönemi" olarak nitelendirildi. G. Levi Della Vida, "Osman", *İA*, İstanbul 1965, IX, 430; E. R. Fiğlalı, *İbadiyyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s.35-36; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s.31.

gisini sürdürebiliyordu; değişikliği gerektirecek aksamalar henüz söz konusu değildi.

Üçüncü halifenin iktidarının ikinci altı yıllık devresinde (30-35/650-655) ise, eyaletlerde başlayan huzursuzluklar merkeze, Medine'ye kadar yayıldı. Önceleri masumane duygularla ve yapıcı bir şekilde dile getirilen eleştiriler, zamanla şiddetlenerek yıkıcı bir hal almaya başladı.⁷

Ülkenin özellikle Mısır, Kûfe ve Basra bölgesinde ortaya çıkan ve gün geçtikçe artan muhalif eylemler karşısında Hz. Osman, daha önceki devrede yapma ihtiyacı duymadığı bazı idarî düzenlemelere gitti.

IV. Ordugâh Şehirlere Daha Fazla Önem Verilmeye Başlandı

İslâm ülkesindeki vilâyetlerin hepsi aynı önemi haiz değildi. Bazısı sugûrda, yani sınırda idi. Devlet buradan korunuyordu. Devletin ve ordunun gözü bu bölgelerdeydi. Maddî kuvvet buralardaydı. Sugûrdaki şehirler, fetihler sebebiyle bol para akışına sahne oluyorlardı. Benzer şekilde özellikle fetihlerin daha sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi için inşa edilmiş ordugâh şehirleri vardı. Buralar askeri hareketliliğin nüfus yoğunluğunun ve ekonomik canlılığın üst seviyede olduğu yerlerdi. Kûfe, Basra ve Fustât gibi ordugâh kentler, devletin diğer şehirlerine nazaran daha önemli hale gelmişlerdi. Bazı vilâyetler ise daha önemsizdi; sınırda olmadıkları gibi maddî bakımdan da etkinlikleri yoktu. Hz. Osman vali siyasetinde, önemi oranında öncelikle sugûr kentlerine sonra da ordugâhlara dikkat etti. Siyasî, idarî, askerî ve ekonomik yönden riskli ve ehemmiyetli olmayan vilâyetlere fazla önem vermedi. Irak'taki Kûfe ve Basra, Şam ve Mısır gibi önemli ve riskli bölgelere ise tüm dikkatini yöneltti.⁸

Daha önce de belirtildiği üzere, İslâm devletinde vilâyetlerin hepsi aynı öneme sahip değildi. Sugûrda, sınırda yer alan vilâyetler ile bunlara yakın mesafelerde oluşturulan ordugâh kentler, devletin koruyucusu konumunda idiler. Devletin ve ordunun bütün dikkati burada odaklanıyordu. Askerin büyük bir bölümü burada idi. Fetihler sebebiyle devletin maddî imkânları buraya yönlendiriliyordu. Düşmana olan yakınlıkları sebebiyle, buralarda çıkabilecek olumsuzlukların devletin zafiyetine yol açması kaçınılmazdı. Bu sebeple de siyasî, idarî, askerî ve ekonomik yönden fazlaca riskli olmayan, en azından düşman tehdidinden uzak bölgelere daha az önem verildi.⁹

7 Bu durum sebebiyle söz konusu ikinci altı yıllık dönem, "karışıklık" ve "kötü idare dönemi" olarak nitelendirildi. Krş. bkz. Vıda, "Osman", *İA*, IX, 430; Fiğlalı, *İbadiyyenin Doğuşu*, s.35-36; Kutluay, s.31.

8 İbrahim Şerif, s.305-306.

9 İbrahim Şerif, s.305-306.

Yukarıdaki mülâhazalarla Medine, Hz. Osman döneminden itibaren İslâm devletinin en önemli merkezi olma özelliğini Kûfe, Basra, Şam ve Mısır'a kaptırmaya başladı. Öyle ki sahip olduğu siyasî, askerî, zirâî ve ticarî avantajları sebebiyle, Medine'nin kadim ahalisinden bile pek çok kimse Sevadü'l-Irak'ın münbit bölgelerine, Hz. Osman'ın arazi mübadelesi çerçevesinde yerleşmeye başladılar.¹⁰

V. Valilerin Yetki ve Sorumlulukları Artırıldı

Hz. Ömer döneminde Mısır'ın idaresinin tamamı (harâc, ordu ve namazla ilgili) tek kişiye tevdi edilmedi. İleride belirtileceği üzere, Hz. Osman'ın Mısır'la ilgili tüm yetkileri tek bir kişide toplamasına karşılık, Ömer (ra) bu yetkileri/sorumlulukları başka başka görevlilere verdi.¹¹

Halife Ömer, hilâfetinin ilk yıllarında Yemen bölgesini sadece Ya'la b. Ümeyye adındaki bir şahısla idare etti.¹² Daha sonraları ise San'a'ya ve el-Cened'e ayrı ayrı valiler atadı.¹³

Hz. Ömer, ülke idaresi ile ilgili bu düzenlemelerle, merkeze uzak mesafedeki vilâyetlerde işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağladı. İstikrar içerisinde geçen yaklaşık on yıllık halifeliği boyunca fetihlere ve daha başka icraatlara rahatça ve güçlü bir şekilde yönelebildi. Coğrafi, sosyal ve askerî yapılarına dikkat edilerek gerçekleştirildiği anlaşılan söz konusu idarî taksimat sayesinde, taşradaki vilâyetlerde görev yapan valiler idarede başarılı oldular. Vilâyetlerdeki başarı, merkezin de başarısına katkı sağladı. Böylece Hz. Ömer dönemi, İslâm devletinin en iyi gelişmelerine sahne oldu. Öyle ki bu dönemde oluşturulan ve mükemmel olarak işleyen devlet ve eyalet sistemi, daha sonraki dönemde, Hz. Osman'ın ilk altı yılında gerçekleştirilen olumlu pek çok icraata da zemin hazırladı.

Hicaz'da kendi iktidarı ve devletin güvenliği için endişe verici bir gelişme olmadığını gören Hz. Osman, merkeze uzak eyaletlerde idarî bazı düzenlemelerde bulundu. Buralara akrabalarından seçtiği kimseleri vali olarak atadı. Valilik makamına getirdiği akrabalarına geniş yetkiler verdi.

10 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 152; Taberî, I, 2843, 2854; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 109-110; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut trz., I, 383. Ayrıca bu icraatla ilgili değerlendirmeler için bkz. Abdülaziz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s.3; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 30.

11 Bu konuda ileride bilgi verilecektir. Ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, s.153-154; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.321; Ya'kûbî, II, 54-55; Taberî, I, 2813-2814; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 88; Ebü'l-Kasım İbn Abdilhakem, *Kitabu Futûhu Mısır*, Kahire 1415/1994, s.173-174; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 140; a.mlf.-A. İbrahim Hasan, *Nuzum*, s.169; Mantran, s.95.

12 Taberî, I, 2212, 2498, 2516, 2570, 2578-2579, 2647; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 449, 489, 554, III, 21,77; İbn Kesîr, IV, 75. Ya'la b. Ümeyye'ye annesine nisbetle Ya'la b. Münye de denilmektedir. Zira bu şahsın annesinin adı Münye'dir. Bkz. Zehebi, *Târihu'l-İslâm-Hulefâ-i Râşidin*, thk Abdüselam Tedmûri, Beyrut 1410/1990, II, 145.

13 Ya'kûbî, II, 54-55; Taberî, I, 2798; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 77.

H. Osman, selefi H. Ömer döneminde üç vali ile idare edilen Mısır'ı tek bir valinin yönetimi altında, idarî olarak birleştirdi.¹⁴ İki vali tarafından idare edilen Şam bölgesini de tek bir valinin yönetimine verdi.¹⁵

Şam, idarî taksimatı ve Arap iskânı bakımından Basra ve Kûfe'den ayrılıyordu. Çünkü Şam, coğrafi konum olarak devletin idare merkezinin olduğu Hicaz ile devletin kuvvet ve servetinin merkezi konumundaki Mısır arasında idi. Şam'daki güçlü bir vali, devletin gidişatına yön verebilirdi. Merkezden, yani halifeden veya Mısır'dan yardım alabilir ve gerektiğinde buralara yardım edebilirdi.¹⁶ Dolayısıyla Şam'ın güçlü bir vali yönetiminde geniş sınırlar ve maddî imkânlar ile donatılması, H. Osman'ın devleti istikrar içerisinde yönetebilmesi açısından da önemlidir. Bu gerçeğin, H. Osman'ın Şam bölgelerini tek idarî yapıda birleştirmesinde ve dağıntıktan kurtararak güçlü bir vilâyet haline getirmesinde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Şam'la ilgili idarî düzenleme ve Şam valisi Muaviye'ye tanınan imkân ve serbestlik, semeresini H. Osman'a yönelik isyanda yer almamakla göstermiştir.

H. Osman, Yemen'deki idarî yapıyı H. Ömer dönemindeki şekliyle korudu. Biri San'a diğeri el-Cened olmak üzere iki valilikle buranın yönetimini devam ettirdi.¹⁷

Ayrıca bu halife devrinde, Azerbaycan, Ermenistan ve Kıbrıs gibi bölgeler İslâm devleti topraklarına ilhak edildi. Bunlardan Kıbrıs Şam valisinin, Azerbaycan ve Ermenistan ise bir başka valinin yönetimine verildi.¹⁸

VI. Valilerin Yetki ve Sorumlulukları Yeniden Düzenlendi

Devletin sınırlarının genişleyip valilerin ilgilenmeleri gereken dinî, idarî, siyasî, ekonomik, adli ve askerî problemler artmaya başlayınca, H. Ömer ve ondan sonra işbaşına geçen halifeler, şehirlerdeki işlerin daha düzenli ve kolay bir şekilde yerine getirilebilmesi için görev taksimatında bulundular. İşbölümü yaparak farklı mahiyetteki görevleri farklı kişilere verme yoluna gittiler. Bundan böyle harâc, zekât, cizye vb. gibi hususlarda

14 Halife b. Hayyât, s.161, 178; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.319-325; Taberî, I, 2813-2814; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 88; İbn Kesîr, IV, 157; İbn Abdilhakem, s.173-174; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 140; A. mlf.-A. İbrahim Hasan, *Nuzum*, s.169.

15 H. Osman'ın halifelğe geçtiği dönemde Muaviye'nin valiliği sadece Şam ile sınırlıydı. Hama, Hims, Kinnesrin, Havran ve el-Cezire'nin yönetimi ise Umeyr b. Sa'd'da idi. Umeyr'in istifâ etmesi üzerine buraların idarî olarak birleştirildiği ve yönetiminin halife tarafından Muaviye'ye verildiği görülmektedir. Bkz., Taberî, I, 2798, 3057-3058; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 95, 186. Ayrıca bkz. İbrahim Şerîf, s.319; Bakır, *H. Ali*, s.54.

16 İbrahim Şerîf, s.318.

17 Halife b. Hayyât, s.178; Taberî, I, 3057-3058; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 186.

18 Halife b. Hayyât, s.178; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.282-283, 470-471; Taberî, I, 3057-3058; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 186.

harâc âmilleri; adlî konularda kadılar ve asayişle şurta ilgilendi. Bu durum valinin idarî işlere daha fazla vakit ayırmasına vesile olmakla birlikte, sorumluluk alanlarındaki daralmaya paralel olarak yetki bakımından da zayıflamasına yol açtı. Böylelikle eyalet valisinin kendi geliriyle meşgul olma işi, doğrudan halifeye karşı sorumlu sahibu'l-harâc'ın idaresine bırakıldı. Şehirdeki ekonomik nüfuzu harâc âmiline devretmek zorunda kalan ve halife tarafından tayin edilen, doğrudan ona karşı sorumlu olan bu görevli üzerinde herhangi bir yetkisi kalmayan valilerden bazılarının, durumu kendi lehine telâfi etme girişimlerinde bulduklarına rastlanılmaktadır. Meselâ, başlangıçta Mısır'ın her türlü idarî, askerî, ekonomik vb. gibi işlerinde yetkili olan Amr b. el-As, Hz. Osman'ın Mısır harâcına Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i tayin etmesine itiraz etmiştir. Sonuçta ise Hz. Osman, Amr b. el-As'ı valilikten almış, Abdullah b. Ebî Serh'i tam yetkili olarak Mısır valiliğine tayin etmiştir.¹⁹

VII. Hz. Osman'ın Vali Tayininde Akrabalık İlişkilerinin Yeri

Hulefâ-i râşidînin de, valilerin mutlaka Kureyş kabilesine mensup olmasını istediklerini gösteren bir rivayete rastlanılmaz. Kaynaklarda onların da Kureyş dışındaki kabilelerden vali tayininde bulduklarına dair pek çok rivayet yer almaktadır. Meselâ, Hz. Ebû Bekir'in tayin ettiği valilerden Şurahbil b. Hasene Kindeli,²⁰ Ya'la b. Ümeyye Temimli ve Şehr b. Bâzân Farslı idiler.²¹ Hz. Ömer, Ali ve Osman'ın da değişik kabilelere mensup kişileri vali olarak atadıkları görülmektedir.²² Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki valilik için Kureyş'e mensubiyeti gözetip gözetmemek hususunda, halifelerin tamamı aynı tarzda hareket etmiyorlardı. Zira halifelerden bazıları, vali tayininde hiçbir surette kabilenin hangisi olduğunu dikkate almazken bazıları özellikle kendi kabilesine mensup olanlara öncelik veriyordu ki, bu hususa, "Vali Tayininde Akrabalığın Rolü" başlığı altında değinilecektir.

Hz. Peygamber ve dört halife döneminde, idarî makamlara tayin edilen memurların kabilelerinin dikkate alınıp alınmaması noktasında farklı tavırların söz konusu olduğunu belirtmeliyiz. Özellikle valilerin seçiminde

19 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.320-321; Taberî, I, 2814-2819; Kindî, s.20; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 94-95; Muhammed b. et- Tartûşî, *Sirâcu'l-Mümlük*, Beyrut 1995, s.289; İbn Abdilhakem, s.173-174; İbn Havkal, I-II,135; İbrahim Şerîf, s.320.

20 İbn Sa'd, VII, 393; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, II, 189.

21 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.292; a.mlf., *Ensâbu'l-Eşraf*, II, 189; Ya'kûbî, II, 26; Diyarbekrî, II, 153; Hudari, *İtmâm*, s.60.

22 Bu üçü tarafından atanan ve Kureyşli olmayan valiler için bkz. Halife b. Hayyât, s.199-202, 180; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.327, 560, 629; Dineverî, s.141,153; Ya'kûbî, II, 54-55; Taberî, I, 3057. Fakihî, Kureyş kabilesine mensup olmadığı halde Mekke valiliği yapanları bir başlık altında zikretmektedir. Bkz. *Ahbâru Mekke*, III, 165-166.

Hz. Peygamber ve dört halifenin birbirinden farklı mülâhazalarla hareket ettikleri, vali tayinlerinde bazı kabile fertlerine öncelik tanıdıkları görülmektedir. Dolayısıyla biz, Hz. Peygamber ve ilk iki halifenin vali tayinlerinde akrabalarına veya belli bir kabileye ayrıcalık verip vermemesiyle, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin bu husustaki tavırlarını ayrı ayrı inceleyeceğiz.

1. Akrabaları Vali Tayin Etme Hususunda Sergilenen Farklı Tutumlar

Bilindiği gibi, yakınlarla iyilik yapmak ve yardımlarda bulunmak İslâm'ın övdüğü bir takva fiildir.²³ Diğer Müslümanlar gibi Hz. Peygamber de şahsen bu tatbikatla²⁴ emrolundu.²⁵ Bununla beraber şunu da söylemek gerekir ki akrabayı sevmek, başka insanlara haksızlığa sebep olabilecek icraatlarda bulunmayı meşru hale getirmez. Bütün insanlar arasında adaleti temin, her Müslüman gibi idarecilik mevkiinde bulunanların da görevidir. Hatta adaletle muamele, halktan daha çok yöneticilerin titizlikle uymaları gereken bir husustur. İslâm, bütün insanları kucaklayan bir dindir. Evrensel olması, İslâm'ın her bir ferдин menfaatlerini gözetmesini gerektirir. İslâm devleti de aynı şekilde tebaası olan her bir vatandaşını koruyup gözetmek, onların adalet içerisinde varlıklarını sürdürmelerini sağlamak zorundadır. Bu sebeple ne İslâm dini ne de onun etkin olduğu İslâm devleti, belli bir zümreyi kucaklayıp diğerlerini dışlayamaz. Toplumdaki bir grup akraba olduğu için, bir başka grup zengin olduğu için, diğeri asil olduğu için veya daha başka sebeplerle ayrıcalıklı hale getirilemez. Böylesi bir davranış, İslâm'ın evrenselliğine aykırı olduğu gibi İslâm devletinin adalet vasfına da zarar getirir.

Hatiboğlu'nun da belirttiği gibi, "Herkesin, erkek tarafı ve kadın tarafı olmak üzere, başlıca iki koldan akrabaya sahip olması ilâhî takdir icabıdır, Kur'ân'ın ifadesiyle, 'Beşeri sudan yaratan ve ona nesep ve sihriyet veren odur.'²⁶ Bu sebeple akraba ismi, maddî verâset ve nikâh sahasında geçerli olup bunun dışında bir imtiyaza sahip değildir."²⁷

Akrabayı sevmenin insanî bir olgu ve dinî bir gereklilik olduğunu idrak eden bir kişi olarak Hz. Peygamber de, anne ve babası, hanımları ve çocukları vasıtasıyla, bir başka ifadeyle kan veya sihriyet bağı ile akraba olduğu kimseleri seviyordu. Ancak o, İslâm'ın evrenselliği ve adalete verdiği önemi de gayet iyi biliyordu. Bu sebeple idarede bulunduğu dönemde, di-

23 Bakara 2/83,177; Nahl 16/90.

24 İsrâ 17/26; Rum 30/38; Haşr 59/7.

25 Hatiboğlu, s.140.

26 Furkan 25/54.

27 Hatiboğlu, s.128.

ğer konularda olduğu gibi valilerle ilgili karar ve uygulamalarında da âdil olmaya özen gösteriyor, bu hususta hiçbir zümreye ayrıcalık tanımıyordu. Akrabaları veya çok yakın arkadaşları da olsa idarecilik vasfına sahip olmayanları idareci olarak görevlendirmiyordu.

Hz. Peygamber, valilerini sadece akrabalarından veya belli bir kabileden seçmiyordu. Yani valiliği belli bir kabilenin tekeline bırakmıyordu. Rasûlullah (sav)'ın tayin ettiği valilerin mensup olduğu kabilelerin isimlerine bakarak onun vali tayininde kabileleri dikkate almadığını söyleyebiliriz.

Hz. Peygamber, vali tayinlerinde akrabalarının mensup olduğu Hâşimoğulları kabilesine herhangi bir ayrıcalık tanımamıştır. Zira otuz iki validen sadece birini²⁸ kendi kabilesinden seçmiştir. İşin daha ilginç ise Hz. Peygamber'in bu dönemde vali tayininde Ümeyyeoğullarına daha fazla yer vermesidir. Zira Hz. Peygamber, bu kabileden yedi kişiyi valiliğe tayin etmiştir.²⁹

Allah Rasûlü'nün tayin ettiği yedi kişi arasında erken dönemde İslâm'a girenler olduğu gibi, Mekke'nin fethiyle birlikte Müslümanlığı benimseyenler de vardı.³⁰ Hatta bunlardan bazıları (Ebû Süfyan gibi), Hz. Peygamber ve Müslümanlara daha önceki dönemlerde düşmanca davranan kimselerdendi. Bununla birlikte Hz. Peygamber, bu kabile fertlerinden valiliğe ehil gördüğü kişileri tayinde herhangi bir tereddüt göstermedi. Kendi kabilesi Hâşimoğullarının, rakipleri olan Ümeyyeoğullarından bu kadar vali tayinine gönüllenebileceğine de aldırış etmedi.

Hz. Peygamber diğer görevlileri tayin ederken ehil olmalarını dikkate aldığı gibi, Ümeyyelileri vali olarak görevlendirirken de şüphesiz ehil olmalarına önem verdi. Ümeyyeli valiler görevlerini başarıyla ifâ ettiler.³¹

28 Hz. Peygamber'in tayin ettiği Hâşimî, Hâris b. Nevfel el-Hâşimî'dir. O, Mekke'nin civarındaki (a' mâlu Mekke'ye) vali olarak atandı. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, IV, 56-57; Kettâni, II, 3.

29 Siddîquî'nin belirttiğine göre, "Hz. Peygamber'in tayin ettiği yedi Ümeyyeli vali şunlardır: Abdullah b. Saîd, Amr b. Saîd, Eb'an b. Saîd, ve Halid b. Saîd. Bunlar Saîdî ailesine mensupturlar ve Ebû Uhayha'nın oğullarıdır. Görev yerleri ise Vâdi'l-Kur'a, Bahreyn, Kura el-Arabiyye ve San'a'dır. Diğer iki Ümeyyeli vali ise Ebû Süfyan ile oğlu Yezid b. Ebî Süfyan'dır. Yedinci Ümeyyeli vali ise Attâb b. Esîd'dir. Bu valilerden sadece Ebû Süfyan, oğlu lehine görevden ayrıldı, diğerleri Hz. Peygamber'in vefatına dek görevlerini sürdürdüler." *Organisation*, s.259-260. Belâzürî'ye göre ise (*Ensâbu'l-Esrâf*, II, 189-192) Peygamber'in vefatı esnasında dört Ümeyyeli vali işbaşında idi. Ayrıca bkz., Sarıçam, *Emevî-Hâşimî*, s.207.

30 Meselâ, Mekke'ye fetih günü Müslüman olan Attâb b. Esîd vali olarak atanmıştı. Arif Abdülganî'ye göre, "Hz. Peygamber'in Mekke valiliğine Attâb'ı tayini gayet isabetli olmuştur. Zira Attâb, Abdüşşemsoğulları'ndandı. Aksi halde, 'Muhammed, Hâşimoğullarından birisini vali olarak seçti.' denilebilirdi. Ayrıca Attâb, fetih günü Müslüman olmuştu. Bu sebeple de kendisi gibi fetih günü Müslüman olan diğer Mekkelilere karşı bir üstünlüğü yoktu. Bu da Mekkelilerin kendilerine karşı üstünlük taslayabilir diye ondan çekinmemelerine vesile olabiliirdi." Bkz. *Târihu Ümerâ-i Mekketi'l-Mükerrreme*, s.88.

31 Sarıçam, *Emevî-Hâşimî*, s.218.

Ümeyyelilerin cahiliyye zamanından beri idarî ve siyasî işlerle ilgilenmeleri, ayrıca halkla güçlü ilişkiler kurup toplumda etkin bir yere sahip olmalarını sağlayan zenginlik ve ticarî uğraşları, onların Hâşimoğullarına tercih edilmesinde etkin bir rol oynadı.³²

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı kadarıyla, Hz. Peygamber vali tayininde akrabalarına ayrıcalık tanıma gibi bir faaliyette bulunmadı. Ne kendi döneminde müşrik ve münafıklar ne de daha sonraki asırlarda yaşayan muhalifler, Hz. Peygamber'i, akrabalarını idareciliğe geçirme gayretinde olmakla suçlayamadılar. Bu da onun, idareci tayininde akrabılığı kesinlikle önemsemediğinin, emanet ve ehliyete değer verdiğinin en önemli göstergesidir.

İdarî açıdan da Hz. Peygamber'in izinden giden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, kabilelerine mensup kişileri vali tayin etmekten uzak durdular. Sarıçam'ın beyanıyla, "Ebû Bekir (ra) ve Ömer, iktidarda buldukları sürede kabilelere karşı eşit davranma esasına riayet ettiler; bir kabilenin diğer bir kabileye üstünlük göstermesine ve hiçbir şahsın kendisine mümtaz bir mevki tanınmasına fırsat vermediler. Onlar, valilik ve ordu komutanlıklarına kendi kabilelerine veya belirli bir kabileye mensup kimseleri değil, hangi kabileye mensup olursa olsun bu görevlere ehil gördükleri kimseleri tayin ettiler."³³

Ebû Bekir (ra) hilâfet makamına geçince, Hz. Peygamber tarafından tayin edilmiş olan ve onun vefatı esnasında görevde bulunan valileri³⁴ yerlerinde bıraktı ve fetihlerde aktif olarak rol alan Ümeyyeli komutanları da diğer kabile mensupları gibi valilik makamına getirdi. Hz. Ebû Bekir'in valilerinin hangi kabilerden olduğuna bakıldığında, belli bir kabilenin tercih edilmesinden, özellikle de kendi kabilesi Benî Teym'in ön plâna çıkartılmasından söz edilemez.³⁵

Akrabalarının idarî makamlara getirilmesine en sert şekilde tepki gösteren şahsın Hz. Ömer olduğu söylenebilir. Hz. Ömer on yıllık halifeliği müddetince, mensubu olduğu Benî Adıyy kabilesinden hiçbir kimseyi vali

32 İmadüddin Halil, *İslâm Tarihi*, s.38. Benzer bir değerlendirme için bkz. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî*, s.218.

33 Sarıçam, *Emevî-Hâşimî*, 229.

34 Meselâ, Hz. Peygamber'in vefatı esnasında valilik makamında bulunan dört Ümeyyeli, Hz. Ebû Bekir döneminde de görevlerine devam ettiler. Bunlar; Attâb b. Esîd (Mekke), Eb'an b. Saîd b. el-Âs (Bahreyn), Halid b. Saîd b. el-Âs (San'a) ve Ebû Süfyan (Necran)dırlar. Krş. bkz. İbn Habîb, *Muhabber*, s.126; Halife b. Hayyât, s.122-123; Belâzürî, II, 190-191; Ya'kûbî, II, 26. Sıddîqu'ya göre ise, Hz. Peygamber'in vefatı anında altı Ümeyyeli vali görevde idi. Az önce söylenen dört kişiden başka iki kişi daha valilik makamında idi: Abdullah b. Sa'îd b. el-Âs ve Yezid b. Ebî Süfyan. bkz. *Organisation*, s.259, 1nd.

35 Hz. Ebû Bekir'in tayin ettiği valiler ve kabileler için bkz. Halife b. Hayyât, s.122-123; Ya'kûbî, II, 26; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.111, 150, 157; a.mlf., *Ensâbu'l-Eşraf*, II,189; Suyûtî, s.76; Hudarî, *İtmâm*, s.59-60; M. Rıza, *Ebû Bekir*, s.183-189.

tain etmedi.³⁶ Ayrıca diğer kabilerden de hiçbirine ayrıcalıklı oldukları izlenimini verecek atamalarda bulunmadı. Kureyş'in iki büyük kolu olan Ümeyye ve Hâşimoğullarından dengeli bir siyasetle devlet idaresinde istifade etti. Hz. Ömer, İslâm'daki kıdemden başka idarecilik için gerekli ehliyet ve liyakati vali seçiminde kriter olarak aldı. Başarısız olan bir kişinin kabilesinin güçlü olmasını veya kendisine nesep bakımından yakın olmasını dikkate alarak valiliğe tayin etmedi.

Valiliği akrabalarına veya kabiledaşlarına verme gibi bir gayret içerisinde olmayan Hz. Peygamber ve ilk iki halifesi, böyle davranmakla, iktidarın belli bir kabilenin tekeline geçmesine, saltanat rejimlerinde olduğu gibi belli zümrelerin hak sahibi olduğu bir yönetim şekline dönüşmesine engel olmak istediler.³⁷ Ayrıca onlar, her kabileye eşit yakınlıkta olduklarını, onlara eşit hak ve sorumluluk yükleyerek gösterdiler. Bütün bunlar sebebiyle bu dönemde kabiler, kendilerine idarî bakımdan verilen makamlar yönüyle haksızlık yapıldığı şeklinde bir düşünceye de kapılmadılar.

Hz. Ömer sadece kendi döneminde idarenin belli zümrelerin tekeline geçmesine engel olmakla kalmayıp kendisinden sonraki yöneticilere de bu yönde ikaz ve nasihatler içeren vasiyetlerde bulundu.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin diğer devlet memuriyetliklerine olduğu gibi valilik makamlarına da daha ziyade akrabalarını tayin ettikleri görülmektedir. Öyle ki her iki halife, bu yönleriyle eleştirilere muhatap olmuşlardır.³⁸ Özellikle Hz. Osman'a yönelik yapılan eleştirilerde, onun vali politikasının ve en çok da akrabalarını vali yapmasının payı vardır.

2. Akrabaların Vali Tayin Edilmesi Bakımından Hz. Osman

Kaynaklarda yer alan rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, üçüncü halife, kendi akrabalarını önemli görevlere tayin etmekle yoğun bir şekilde eleştirilere muhatap oldu.³⁹

Hz. Osman, tesadüflerle izah edilemeyecek bir surette, halifeliğinin ilk yıllarından itibaren Ümeyyeoğulları kabilesine mensup kişileri vali olarak tayin etti. On iki yıllık halifeliği müddetince selefi Hz. Ömer'in vasiyetine uyararak iş başına getirdiği Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ebû Musa el-Eş'ârî hariç, hiçbir eyaletin valilik makamını Ümeyyeoğulları dışındaki şahıslara ver-

³⁶ İbrahim Şerif, s.226, 273.

³⁷ Kılıç, s.243.

³⁸ Hizmetli, s.592.

³⁹ Bkz., İbn Sa'd, III, 64; Halife b. Hayyât, s.178; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 35-37; Ya'kûbî, II, 70-71; Dineverî, s.139; Taberî, I, 2840-2849, 2869, 2966, 2983; İbn A'sem I, 369; İbn Abdırabbih, V, 39; Mes'ûdî, II, 343-344; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 67-94; İbn Kesîr, IV, 174-175. Ayrıca bkz., Muhammed. Rıza, *Osman*, s.225-227; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, haz., Mahir İz, İstanbul 1985, II, 288-290.

• Bu vasiyetle ilgili daha önce bilgi verilmişti.

medi.⁴⁰ İsmi geçen bu iki kişinin tayininin Hz. Ömer'in vasiyetine binaen gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Osman'ın bunların tayininde herhangi bir tasarrufundan söz edilemez.

Kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatıldığına göre Hz. Osman, Hz. Ömer'in vasiyeti gereğince Kûfe valiliğine tayin ettiği Sa'd b. Ebî Vakkas'ı görevden alarak⁴¹ yerine anne bir kardeşi olan Velîd b. Ukbe'yi (26/647) tayin etti.⁴²

Osman (ra)'ın kendi akrabalarını önemli görevlere tayini Velîd b. Ukbe ile sınırlı kalmadı. Yaklaşık olarak beş yıl Kûfe valiliğinde kalan Velîd'in azledilmesiyle boşalan valilik makamına, Ümeyyeoğullarının bir başka ferdini, Saîd b. el-Âs (30/650)'ı⁴³ atadı.

Üçüncü halifenin söz konusu tayin politikası, Kûfe dışındaki vilâyetlerde de uygulandı. Devletin en önemli vilâyetlerinden birisinde uzun yıllar⁴⁴ başarılı bir şekilde görev yapan Ebû Musa el-Eş'ârî, Basralıların şikâyetleri⁴⁵ üzerine azledilerek, yerine yine Ümeyyeoğullarından, Hz Osman'ın dayısının oğlu ve henüz 25 yaşlarında olan Abdullah b. Âmir tayin edildi.⁴⁶

Mısır'ı fetheden ve Hz Ömer'in halifeliği müddetince bu şehrin valiliğini yapan Amr b. el-Âs, 25 veya 27 yılında⁴⁷ bu görevden alınarak, yerine Hz. Osman'ın sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh atandı.⁴⁸

Her ne kadar Taberî, Hz. Osman'ın valilerini, istifâ etmeleri ve halkın şikâyetlerinin artması dışında görevden almadığını⁴⁹ iddia etse de, Ümeyyeoğulları dışındaki valilerin, biraz da zayıf bahanelerle görevden alındıkları söylenebilir.

40 Hz. Osman tarafından tayin edilen valiler ve görevlendirildikleri vilâyetlerle ilgili bir liste için bkz. Halife b. Hayât, s.157-158, 161, 168, 178; Taberî, I, 2840-2849; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 186-187.

41 Sa'd'ın görevden azledilmesi ve sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 140; a.mlf. *Futûhu'l-Buldân*, s.469; Taberî, I, 2811-2813; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II, 315; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 79; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, şrh., Ali Muhenna, Beyrut 1415/1995, V, 137-138.

42 Taberî'nin *Târih*'inde Seyf b. Ömer tarafından nakledilen rivayete göre, bu tayin h. 25 yılında, Vâkıd'ye göre ise h. 26 yılında olmuştur. Geniş bilgi için bkz. *Târih*, I, 2802, 2811; Ayrıca bkz. Ya'kûbî, II, 59; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 82; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 446.

43 Ya'kûbî, II, 61; Taberî, I, 2850, 3057-3058; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 107; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 446.

44 Taberî (I, 2828-2829) malûm sigâ ile onun 6 yıl valilik yaptığını, meçhul sigâ ile ise 3 sene bu görevde bulunduğunu söylemektedir. Abdullah b. Âmir bu altı yılın üç yılını Hz. Ömer döneminde, üç yılını ise Hz Osman döneminde vali olarak geçirmiştir. Ayrıca bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.566, 570; Taberî, I, 2828; Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 18-20.

45 Söz konusu şikâyetler hakkında geniş bilgi için bkz. Taberî, I, 2829-2830; İbn Kesîr, IV, 159-160.

46 Halife b. Hayyât, s.161; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.564, 566, 570; a.mlf. *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 139; Ya'kûbî, II, 61; Taberî, I, 2830; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 99; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 19.

47 Amr'ın hangi tarihte görevden ayrıldığı hususunda geniş bir değerlendirme için bkz. Apak, s.115-121.

48 Halife b. Hayyât, s.161; Dineverî, s.139; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.319-325; Ya'kûbî, II, 61; Taberî, I, 2813-2815; Kindî, s.10-11; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 88; İbn Kesîr, IV, 157.

49 Taberî, I, 2814.

Bu dönemde vali değişikliği sadece Şam'da gerçekleşmedi. Zira Şam valiliği, zaten Ümeyyeoğulları kabilesine mensup olan Muaviye b. Ebî Süfyan'da idi. Hz. Osman, Muaviye'yi azletmek bir tarafa, onun idare ettiği sahayı daha da genişleterek yetkilerini artırdı.⁵⁰

a. Hz. Osman'ın Akrabalarını Vali Tayininin Eleştirilmesinin Sebepleri

Hz. Osman'ın politikası diye de nitelendirilebilecek olan, "Ümeyye oğullarının önemli görevlere tayininin" muhaliflerce eleştirilme sebepleri hakkında burada kısaca bilgi vermek uygun olacaktır.

İslâm'a göre kişinin kendi akrabalarını sevip gözetmesinin arzulanan bir davranış biçimi olduğunu⁵¹ daha önce belirtmiştik. Bu sebeple üçüncü halifenin kendi akrabalarına karşı daha düşkün olması, onları daha iyi imkânlarla kavuşturmak için gayret göstermesi ilk bakışta yadırganmayabilir. Dolayısıyla ilk bakışta Hz. Osman'ın yakınlarına düşkün olması ve onları önemli mevkilere getirmesi takdir edilmesi gereken bir davranış olarak düşünülebilir. Durum böyle olunca da Hz. Osman'ın bahsi geçen tutumu sebebiyle eleştirilmesi anlamsız ve haksız bir tutum olarak değerlendirilebilir. Hz. Osman'ın hangi mülâhazalarla akrabalarını valilik makamına ve diğer önemli mevkilere getirdiği hususuna değinmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, halife Osman'ı bu yönden eleştirenlerin de birtakım gerekçeleri vardır.

Gerek Peygamberimizin gerekse ilk iki halifenin, istisnalar dışında, idarede yakınlarına görev vermedikleri bilinen bir husustur. Hz. Peygamber, Hâris b. Nevfel el-Hâşimî haricinde hiçbir Hâşimî'yi vali olarak tayin etmedi.⁵² Onun izinden giden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de kabiledaşlarını idarî görevlere getirmekten şiddetle kaçındılar. Bu durumu bilen halk, Hz. Osman'ı söz konusu politikası sebebiyle seleflerinin yolunu takip etmemekle eleştiriyordu.⁵³

50 Hz. Osman'ın halifelğe geçtiği dönemde Muaviye'nin valiliği sadece Şam ile sınırlıydı. Hama, Hıms, Kınnesrîn, Havran ve el-Cezîre'nin yönetimi ise Umeyr b. Sa'd'da idi. Umeyr'in istifâ etmesi üzerine buraların yönetimi de Halife tarafından Muaviye'ye verildi. Geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.264; Taberî, I, 2798; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 95.

51 Bu hususta bkz. Nahl, 16/90; Nisa, 4/36; Ra'd, 13/25; Nûr, 24/61.

52 İbn Sa'd, IV, 56-57; Kettânî, II, 3. Peygamberimiz'in valileri hakkında bkz. Halife b. Hayyât, s.96-97; Abdurrahman es-Süheyfî, *er-Ravdu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, thk., Abdurrahman el-Vekîl, yy., trz., VII, 426-427; İbn Hacer I, 338, IV, 429; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, thk., Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1414/1994; Hz. Ali'nin de Hz. Peygamber tarafından tayini söz konusudur, ancak Hz. Ali vali olarak değil de zekât âmîli olarak Necran civarına görevlendirildi. Bkz. Ya'kûbî, I, 397. Tarafımızdan yazılan bir makalede (Küfeliilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri, s.241) Hz. Ali'nin vali olarak atandığı söylenmiştir; ancak bu çalışmamız esasında edindiğimiz bilgilere göre, Hz. Peygamber'in atadığı valiler arasında Hz. Ali'nin ismi yer almamaktadır.

53 Cevad Ali, IV, 350-353.

Hem tayinlerde, hem de istişarede⁵⁴ akrabalarını ön plâna çıkartan Hz. Osman⁵⁵, böyle yapmakla bütün yönleriyle sevilen ve takdir edilen seleflerinin aksine bir yol izlemekle eleştiriliyordu.

Üstelik o, şûraya dahil etmekle kendisinin halife olmasında büyük katkısı olan Hz. Ömer'in, "Ey Osman! Müslümanların yönetimine geçersen, Ebû Muaytoğullarını (Ümeyyeoğulları) insanların başına musallat etmeyesin."⁵⁶ şeklindeki vasiyetine de uymamakla itham ediliyordu.

Hz. Osman'ın istişareyi, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ebû Eyyûb el-Ensârî vb. gibi ashabın önde gelenleri dururken, Ümeyyeoğullarının gençleriyle yapması da toplumda hoşnutsuzluğa sebep oluyordu.⁵⁷ Zira Hz. Osman'ın kendileriyle istişarede bulunduğu Mervan b. el-Hakem ve benzeri bu gençler, ya "tülekâ"dan* ya da dinde kıdemi olmayanlardandı.⁵⁸ Bunların idarî tecrübeleri ve toplum üzerinde önemsenecek kadar nüfuzları da yoktu.⁵⁹

Diğer taraftan önemli görevlere tayin olunan söz konusu akrabaların yaşlarının küçük oluşu da yadırganıyordu.⁶⁰ Yaşı ilerlemiş insanları lider olarak görmeye alışmış Arap toplumu için, gençlerin önemli eyaletlerin valiliğine tayini tepkilerin doğmasına yol açıyordu.⁶¹ Hz. Osman tarafından Basra valiliğine atanan Abdullah b. Âmir yirmi beş, Kûfe valiliğine tayin edilen Saîd b. el-Âs otuz, devlet başkâtipliğine getirilen Mervan b. el-Hakem ise henüz yirmi beş yaşlarındaydı.

Hz. Osman'ın akrabalarını iş başına getirmesine karşı çıkılmasının bir sebebi de, bu kimselerin halifenin kendi yakınları olmasından cesaret alarak sergilemiş oldukları sorumsuzluk ve pervasızlıktır. Kaynaklarda Hz. Osman'ın iktidarının özellikle ikinci döneminde valiler tarafından sergilenen ve halkın tepkisine sebep olan yanlış icraatlar hakkında pek çok bilgiye rastlanılmaktadır.⁶² İcraatları sebebiyle halkın nefretini üzerine çeken valile-

54 Hz. Osman'ın istişarede akrabalarına öncelik vermesiyle ilgili olarak İbrahim Şerîf'in söyledikleri dikkat çekici niteliktedir: "Hz. Osman, huzursuzlukların çözümü için asıl huzursuzluk kaynağı olan akrabalarından oluşan valileriyle istişare etmeye başladı. Onlar ise makamlarını ve kabilelerinin menfaatlerini koruma gayesiyle Halifeye halkı memnun edecek icraatlardan alıkoçacak tavsiyelerde bulundular." *Devri'l-Hicaz*, s.328.

55 Hz. Osman'ın bu tür uygulamalarının Ümeyyeliler dışındaki Müslümanları, özellikle de Hâşimileri küstürdüğü ifade edilmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet, II, 317-318.

56 İbn Sa'd, III, 344; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 30.

57 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 35.

• Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlara verilen genel bir isimdir.

58 Akkâd, *Osman*, III, 47-49; Nebîhe Akîl, "Re'yün fî'l-Fitneti'l-Kübra", *Âfâku'l-İslâm*, Beyrut 1996, sayı: 1, s.18-19.

59 M. Rıza, *Osman*, s.209-210.

60 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 35.

61 Riyad İsa, en-Niza beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümeviyye, Beyrut 1406/1985, s.92.

62 Hz. Osman'ın akrabaları olan valileri vasıtasıyla gerçekleştirilen ve halkın tepkisine yol açan icraatları hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, s.247-251.

rin, halkı memnun ederek huzursuzlukları gidermek yerine, kendileriyle akraba olan halifeye güvenerek sorumsuzca davranışlarını sürdürdükleri görülmektedir. Valiler hakkında halife nezdinde yapılan şikâyetlerin araştırılması ve gerekli kararların verilerek uygulanmasında Hz. Ömer döneminde olduğu gibi süratli ve halkı tatmin edecek şekilde davranılmaması⁶³ huzursuzlukların daha da artmasına sebep oluyordu.

b. Hz. Osman'ın Akrabalarını Önemli Görevlere Tayin Etme Sebep-leri

Osman b. Affân'ın vali tayininde akrabalarına öncelik vermesi, yukarıda zikredilen mülâhazalarla eleştirildi. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Hz. Osman'ın da akrabalarını önemli görevlere tayin hususunda kendince tutarlı gerekçeleri olmalıdır.

Öncelikle Hz. Osman'ın fitratından kaynaklanan bir özelliği; akrabalarına karşı fazlaca düşkün olması, söz konusu tavrında etkili olmuştur.⁶⁴

Akrabalarına fazlasıyla düşkün olan⁶⁵ halife, onlara olan sevgisini göstermek için bolca ihsanlarda bulunduğu gibi önemli mevkilere de tayin etti. Kendisini bu tür icraatları sebebiyle eleştirenlere ise böyle yaparak "sıla-yı rahmi koruduğunu" söyledi.⁶⁶

Üçüncü halife, izleyeceği siyaseti başarma hususunda akrabalarına daha çok güveniyordu. Başarılı olmasını en fazla akrabalarının isteyeceğini düşünerek, siyasetini uygulamada kilit noktalar olarak gördüğü mevkilere akrabalarını getiriyordu.⁶⁷ Hz. Osman'ın kendisi akrabalarına bağlı olduğu gibi onların da kendisine bağlı ve mutî olacağını tahmin ediyordu, ancak sonuç böyle olmadı. Hz. Osman, akrabalarının hürslerine mağlûp oldu.⁶⁸

Osman b. Affân'ın akrabalarını önemli görevlere tayininde, göreve getirilen şahısların bu vazifeleri yerine getirebilecek kabiliyette olmalarının da etkisi bulunmaktadır.⁶⁹

63 İbrahim Şerîf, s.298-299.

64 Abdülaziz es-Sâlim, *Târihu't-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1406/1986, s.556; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. E. R. Fırlalı - Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970, s.42; M. Rıza, *Osman*, s.210; E. R. Fırlalı, *İtikadi*, s.38; Demircan, *Ali-Muaviye*, s.32.

65 Abdülaziz es-Sâlim'e göre bu düşkünlük, zaafiyet derecesindeydi. Krş. bkz. *Târihu't-Devleti'l-Arabiyye*, s.556.

66 İbn Sa'd, III, 64; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, V, 28; Taberî, I, 2953; Suyûtî, s.156. M. Rıza, halifenin önemli mevkilere vali olarak tayin dışında, başka şekillerde de akrabalarına iyilik edebileceğini söylemektedir. bkz. *Osman*, s.225.

67 Fırlalı, *İtikadi*, s.38; Mahayudin Hj. Yahaya, "Kûfan Political Opposition in the Mid-Seventh Century A.D.", *Hamdard İslâmicus*, Karaçi 1996, vol: XIX, no: 4, s.5-6; Abdullatif es-Sübkî, "el-Fitnetü'l-Kübâ fî'l-İslâm", *Mecelletü Livâi'l-İslâm*, sayı: 8, yıl: 19, Kahire 1385/1965, s.519-521. Akkâd'a göre Hz. Osman, valiliğe atadığı akrabalarının, Allah rızası için olmasa bile en azından akrabalık ilişkileri dolayısıyla kendisine yardımcı olacaklarını umuyordu. Bkz. *Osman*, III, 151.

68 Fırlalı, *İbadiyye'nin Doğuşu*, s.37.

69 İbrahim Şerîf, s.300; H.J. Yahaya, s.5-6; Watt, *İslâm Düşüncesinin*, s.13. Watt aynı yerde şu ifadelerle yer vermektedir: "Hz. Osman akrabasını tayin etmişse, bu onların idarî iktidarı emniyet ile

Hız. Osman'ın diğere bölgelerde olduğu gibi, Kûfe valiliğine tayin ettiği valiler de halifeye göre valilik yapabilecek kabiliyet ve tecrübeye sahiptiler. Velîd b. Ukbe, Hız. Ömer'in halifeliği döneminde aktif bir tavır sergileyerek Cezîre'nin fethi esnasında Rebia kabileleri üzerine tayin olunmuştı.⁷⁰ Azledilmesinden önceki beş yıllık valiliği esnasında iyi bir yönetim tarzı sergileyerek halkın sevgisini kazanmıştı.⁷¹

Aynı şekilde babası Âs b. Saîd'in vefatından sonra Hız. Osman'ın himayesinde büyüyen Saîd b. el-Âs,⁷² Muaviye komutasındaki Şam fetihlerine katılarak iyi bir komutan olarak şöhrete kavuşmuştu.

Bununla birlikte şunu da hatırlatmakta fayda vardır ki, böylesine önemli eyaletlerde valilik yapmak için gerekli yetenek ve tecrübe sadece Hız. Osman'ın akrabalarında yoktu. Aksine onlardan çok daha yetenekli, tecrübeli ve İslâm'da kıdem sahibi sahâbîler vardı. Ancak halife, "sâbikûn"dan olanlar yerine bunları tercih etmiştir.

Halife Osman'ın akrabalarını atamasında bir başka gerekçesinin de, akrabalarını tayine kendisini yetkili görmüş olmasıdır. Yani o, dilediği kişiyi vali yapma hak ve yetkisine sahip olduğunu düşünüyordu.⁷³ Bu gerekçe ile ilgili olarak Câbirî'nin söyledikleri dikkat çekici niteliktedir:

"İsyanın sebeplerinden biri de halifenin yetki ve tasarruflarının sınırlandırılmamasıdır. Bu, ne Ebû Bekir, ne Ömer, ne de Osman'ın beyatında olmuş bir şeydir. Bunun sebebi ise, Arap siyasî aklına egemen olan 'ordu komutanı' örneğinin, sorumluluk meselesinin ortaya atılmasına izin vermemiş olmasıdır. Bu esnada görev ve sorumluluklar meselesi, üzerinde düşünülen bir konu değildi. Çünkü zaman, fetih, ganimet ve yeryüzüne dağılma zamanıydı. Ganimetler çoğalıp insanların durumu ancak itiraz ve protesto konusu edilerek hallolunur bir duruma gelince, sorumluluklar meselesi gündeme geldi. Osman'ın önemli görevlere akrabalarını tayin etmesi ve ganimetlerin 1/5 şeklinde paylaşılmasında görev sınırlarını aşması(...) İsyanlılar ona karşı ayaklandıkları zaman onlara şöyle seslenmişti: 'Hangi hakkınız çiğnenmiştir? Allah'a yemin olsun ki, kendisi hakkında ihtilâfa düşmediğiniz (Ömer'i kastediyor) seviyesine ulaşma konusunda kusur etmedim. Mal artacağı kadar arttı, bu artan konusunda istediğimi yapma hakkına sahip değilsem, niçin halife oldum? (...) İstediklerinizi tayin, iste-

---

birleştirmelerinden dolayı idi. O, yetersiz akrabaların sıkıcı isteklerini reddetti." Benzer değerlendirmeler için bkz. Muhammed el-Hudarı el-Hüseyn, "Nazarâtun fi Nâhiyeti min Hilâfet-i Osman", *el-Hidâyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1358/1940, sayı: 6, s.182.

70 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.469-473; Taberî, I, 2805.

71 Taberî, I, 2840; Kâdı Ebû Bekir İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fi Tahkiki Mevkıfı's-Sahâbeti Bâde Vefatı'n-Nebî*, thk., Muhıbbüddin el-Hatib, Kahire 1399/1970, s.106, 1 nd.

72 İbn Sa'd, V, 32; Taberî, I, 2850-2851; Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 444-447.

73 İbn Kuteybe, Hız. Osman'ın, "Faydasına inandığım bir icraatı yapamayacaksam o halde ben niçin hilâfete geçtim ki!" dediğini nakletmektedir. *İmâme*, I, 32.

mediklerinizi görevden alacaksam ya ben kimim? O zaman her şey sizin elinizde demektir.' (...) O, bu sözleriyle malın fazlalığı üzerinde istediği gibi tasarruf etmesinin kendi sorumluluğunda olduğuna inanıyordu. Memurları ve valileri tayin de sadece onun görevlerindendi. Otorite bu yetkilerden soyutlanırsa, içerik anlamını yitirmiş olurdu."⁷⁴

Hz. Osman'ın yakınlarını işbaşına getirme sebeplerinden bir diğeri de, dinde bunu yasaklayan bir hükmün bulunmamasıdır.⁷⁵ Hz. Peygamber, istisnaen olmakla birlikte bir akrabasını vali olarak tayin etmişti. Nitekim Hz. Osman'dan sonra halife olan Hz. Ali de akrabalarından Ubeydullah b. Abbas'ı Yemen'e, Kusem b. Abbas'ı Mekke ve Taif'e, Abdullah b. Abbas'ı Basra'ya, kucağında büyüttüğü Muhammed b. Ebî Bekir'i Mısır'a vali olarak görevlendirmişti.⁷⁶ Muhtemelen Hz. Osman, şayet devlet başkanlarının akrabalarını vali tayin etmesi suç olsaydı, Hz. Peygamber bir tane de olsa kendi döneminde böyle bir atama yapmazdı⁷⁷ diye düşünerek böylesi bir icraatta bulunmuştur. İslâm'da valilerin nasıl tayin edileceğine dair kesin kuralların olmamasının da Hz. Osman'ın bu meseleyi istediği şekilde çözmesine yardımcı olduğunu söylemek mümkündür. Zira naslar ve uygulamalarda görülen boşluk, halifenin akrabalarını vali tayin etmesini kolaylaştıracak niteliktedir.

Kanaatimizce Hz. Osman, bir halife olarak sevdiği ve güvendiği, kabiliyetli olarak bildiği kişileri, devleti yönetmek için plânladığı siyasetine yardımcı olmaları için dilediği ve uygun gördüğü makamlara tayin hakkına sahip olmalıdır. Üstelik bunu yasaklayan bir hüküm de yoktu.⁷⁸ Dolayısıyla bunda yadırganacak bir durum söz konusu olmamalıydı. Ancak uzun yıllar sonra, akrabaları olan Hz. Osman vasıtasıyla idareye tekrar iyice yerleşen Ümeyyeoğulları, başta Mısır, Kûfe ve Basra olmak üzere tüm İslâm beldelelerinde sınırsız yetkilerle halk üzerinde diledikleri gibi tasarrufta bulundular. Söz konusu idareciler, bu yetkiyi bizzat halifeden almasalar da, ona akraba olmalarının onlara keyfi davranma cesaretini verdiğini ifade edebiliriz.

74 Câbirî, *Yeniden Yapılanma*, s.87-88; a.mlf., *Siyasal Akıl*, s.450-451.

75 Hudarî, *İtmâm*, s.193.

76 Halife b. Hayât, s.199-202; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.327; Dineverî, s.141, 153; Taberî, I, 3087-3088, 3230, 3245-3246; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 201-202; Hudarî, *İtmâm*, s.198.

77 İbnü'l-Arâbî, s.101, 1nd.

78 Hz. Osman'ın akrabalarını vali tayini ile ilgili olarak Abdullatif es-Subkî'nin bizim de katıldığımız şu değerlendirmesi önemlidir: "Allah (c.c.) Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Musa'nın diliyle (TâHâ, 20/29) şöyle buyuruyor: 'Bana ailemden bir vezir (yardımcı) ver, kardeşim Harun'u. Onun sayesinde arkamı kuvvetlendir ve onu işime ortak kıl, böylece seni bol bol tesbih edelim.' Bu ayetten de anlaşılmalıdır ki idarecilik makamına akrabalarından kişilerin seçilmesi ayıp/günah değildir. Ayıp olan söz konusu seçimin niteliğidir. Şayet seçim sonucu valiliğe getirilen kişi bu makama uygunsa, onun akrabalık ilişkisi böylesi bir mevkie gelişine mâni olamaz; yok şayet bu makama uygun niteliklere sahip değilse akrabalık o kişiyi böylesi bir makama taşıyamaz ve kusurlarını yok saydıramaz." "el-Fitnetü'l-Kübrâ fi'l-İslâm", *Mecelletü Livâu'l-İslâm*, sayı: 8, yıl: 19, Kahire 1385/1965, s.529.

Osman (ra) tarafından aile efradına tanınan menfaatler bütün çevrelerin tepkisine sebep oldu. Kureyşlilerden daha önce Müslüman olanlar, Mekkelilerin yönetimde tercih edildiğini gören Medineliler, kendi akraba ve dostlarını zengin etmeye çalışan eyalet valilerini gören taşralılar, harbin kendilerini artık meşgul etmediği göçebeler; seçimine iştirak edemedikleri Halife Osman'ın merkeziyetçiliğine karşı huzursuzluk duyuyorlardı.⁷⁹

Hız. Osman döneminde meydana gelen huzursuzluklar sadece onun akrabalarını vali tayin etmesinden kaynaklanmadı. Bu dönemde görev yapan bazı valilerin yanlış icraatları; valilerin denetiminde yaşanan aksaklıklar; siyasî, sosyal ve ekonomik değişiklikler ve toplumda çeşitli gruplar arasında ortaya çıkan rekabetler⁸⁰ de etkili oldu.

Akrabaların vali tayini hususunda şunu belirtmek gerekiyor ki, Hız. Osman kadar vali tayinlerinde akrabalarına yer veren Ali (ra), onun kadar eleştirilere muhatap olmadı. Zira kaynaklarda akrabalarını vali yaptığı için yoğun eleştirilere muhatap olan Hız. Osman'dır. Hız. Ali de aynı şekilde davranmasına rağmen onun kadar eleştirilmedi. Bunda, Hız. Ali'nin tayin ettiği valilerden bir kısmının görevlerine başlayamamış olması, görev yapanların ise Hız. Osman'ın akraba valilerine nazaran kısa süreli valilik makamlarında bulunması etkili olmuştur.⁸¹ Akrabaların vali olarak atanması usulünün Hız. Ali döneminde fazlaca yadırganmamasında, Hız. Osman vasıtasıyla bu durumun toplumda bilinmesin de payı vardır. Ayrıca Hız. Ali'nin, akrabaları da olsa valilerini denetlemede kararlı bir tutum sergilemesi de onun eleştirilmemesinde rol almıştır.⁸²

Tespitlerimize göre, akrabaların valiliğe tayini hususunda Hız. Osman ile Hız. Ali'nin gerekçeleri ve yöntemleri farklılık arz etmektedir. Hız. Osman özellikle son dönemlerinde çoğunlukla akrabalarını vali olarak atarken, diğer kabile mensuplarına bu makamlarda fazla yer vermedi; Hız. Ali ise akrabalarını vali yapmakla birlikte özellikle ensâr olmak üzere diğer kabilelere de vali tayininde fırsat verdi.

Diğer taraftan Hız. Osman döneminde sadece Ümeyyeliler değil, diğer kabileler de halifeye beyat etmişler, beyatlarının gereği olarak itaatlerini sürdürmüşlerdir. Bu sebeple de vali olarak diğer kabile fertlerine pekâlâ fırsat verilebilirdi, oysa Hız. Ali'nin kendi iktidarına destek olan ve beyatlarını arz eden kabileler fazla değildi. Hız. Ali, kendisine beyat etmeyen kabilelerden vali tayin edemezdi, bunun yerine ya ensârdan ya da akrabalarından

79 Mantran, s.97. benzer değerlendirmeler için bkz. Nebîhe Akil, *Re'yiin fi'l-Fitne*, s.20; Muir, *The Caliphate*, s.219

80 Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Kılıç, s.251-258.

81 Demircan, *Ali-Muaviye*, s.68.

82 Akkâd, *Ali*, s.124.

vali atamak zorundaydı. Zira fazla bir alternatifi yoktu. Dolayısıyla Hz. Ali'nin akrabalarını tayininde mevcut siyasî şartların da etkisi vardır.

VIII. Vali Tayininde İstişarenin Yeri

Bu dönemde vilâyetlerde görevlendirilecek şahısların tespitinde, tayine muhatap olacak şehirlerin talepleri ve görüşleri de önemseniyordu.⁸³

Hz. Osman'ın da benzer şekilde, valilerin tayin edilmeleri ve azledilmeleri hususunda şehir ahalisinin ve eşrafının görüşlerini dikkate aldığı söylenebilir. Özellikle ikinci altı yıllık iktidarı döneminde idarede Hz. Ömer kadar otoriteye sahip olamayan, şehirlerde selefine nazaran otorite kurmada problemler yaşayan Hz. Osman'ın, vilâyetlerde yaşayan insanların valilerle ilgili düşüncelerini önemseydiği ifade edilebilir. Hz. Osman, Kûfelilerin huzursuzluğunu giderebilmek için onlar tarafından teklif edilen Ebû Musa el-Eş'ârî'yi valilik makamına tayin ederken, akrabası Saîd b. el-Âs'ı azletti.⁸⁴ Üçüncü halifenin halkın taleplerini dikkate alarak yaptığı tayinlerden birisi de Mısır'da gerçekleşti. Hz. Osman, Medine'ye kadar gelerek Mısır valiliğinden Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in azledilmesini, yerine Muhammed b. Ebî Bekir'in tayin edilmesini isteyen Mısırlıların bu isteklerini kabul etti. Bunun üzerine Mısır valiliğine Muhammed b. Ebî Bekir'i atadı. Fakat bu şahıs, tayininin Hz. Osman'ın muhasara edildiği günlerde gerçekleşmesi üzerine göreve başlamadı. Bilâhare bu zat, Hz. Ali döneminde Mısır valiliği yaptı.⁸⁵

Valilerin tayininde şehir eşrafı ve ahalisinin taleplerinin devlet başkanları tarafından dikkate alınması, mutlak surette halkın istediği kişilerin görevlendirileceği şeklinde de anlaşılmalıdır. Zira böyle bir durum, hem merkezî iktidarın taşrada otoritesinin gün geçtikçe zayıflamasına hem de şehirlerin idare üzerinde baskı kurmaya başlamalarına yol açabilirdi. Nitekim böylesi bir tehlikeyi fark eden Hz. Osman'ın, "Valileri azledip onların istedikleri kişileri vali tayin ettiği takdirde bundan sonra her hoşlanmadıkları valiyi azletmeleri, her hoşlandıkları ve istedikleri kimseyi de vali olarak atamaları gibi yanlış bir tabikata gidileceğini"⁸⁶ söylediği rivayet edilmektedir.

IX. Vali Tayinlerinde Vasiyetin Yeri

İslâm devlet başkanlarının valileriyle ilgili kararlarında vasiyetin belirleyici rol oynaması, Hz. Ömer'den sonra göreve gelen Osman (ra) döneminde söz konusu oldu.

83 Meselâ, Hz. Peygamber, daha önceki yöneticileri bir takım şartlarla tekrar görevlerine iade ediyordu. Bkz. Vâkidi, III, 954-955; İbn Hişam, IV, 138; Hamidullah, *Vesâik*, s.162.

84 Bu tayin ve azille ilgili olarak bkz. İbn Sa'd, V, 30-35; Ya'kûbî, II, 74; Halife b. Hayyât, s.78; Taberî, I, 2933; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 150; Suyûtî, s.156; Muir, *The Caliphate*, s.228.

85 Bu tayin hakkında bkz. İbn Sa'd, III, 65; İbn Şebbe, IV, 1150; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 39-40; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.327.

86 İbn Kesîr, IV, 188.

Bazı rivayetlere göre ise Hz. Ömer, halife olacak şahıstan isim ve görev yerlerini zikrettiği kişileri vali tayin etmesini istemiştir. Bu rivayetlere göre Hz. Ömer, halife olacak kimseye Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kûfe'ye, Ebû Musa el-Eş'arî'nin ise Basra'ya vali olarak tayin edilmelerini vasiyet etmiştir.⁸⁷

Yukarıda zikredilen rivayetlerin ortak noktası, Hz. Ömer'in valilikle ilgili olarak, yerine gelecek kişiye vasiyette bulunmasıdır. Hz. Ömer, mevcut valilerin en az bir yıl görevlerine devamını, valilik makamında bulunmayan bazı şahısların ise valiliğe atanarak yine bir sene boyunca valiliklerinin devam ettirilmesini halefi olacak halifeden istedi.

Kaynaklardaki bilgilerden hareketle, Hz. Ömer'den sonra hilâfet makamına geçen Osman (ra)'ın bu vasiyetin bir bölümünü yerine getirdiğini belirtebiliriz.⁸⁸ Hz. Osman, bu vasiyet gereği Kûfe'ye Sa'd b. Ebî Vakkas'ı, Basra'ya ise Ebû Musa el-Eş'arî'yi tayin etti. Üçüncü halife, bu ikisi ve diğer valileri bir yıl görevden almadı. Bir yılın akabinde bazı şehirlerde vali değişikliğine gitti.⁸⁹

Bu vasiyetin bağlayıcılığı ve Osman (ra)'ın vasiyeti ne kadar yerine getirip getirmediğine ileriki bölümlerde değinilecektir. Ancak burada Hz. Ömer'in selefleri tarafından başvurulmayan bir yönleme niçin ihtiyaç duyduğu, hangi gerekçelerle böyle bir vasiyette bulunduğu zikredilmelidir.

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ömer kendi maharetiyle merkezde, türlü yöntemlerle araştırarak seçtiği ve güvendiği valiler vasıtasıyla da taşrada mükemmel olarak işleyen devlet sisteminin kendisinden sonra merkezdeki mevcut yapı sebebiyle fazlaca sarsıntıya uğramayacağından, ancak taşrada gayet başarılı bir şekilde idarecilik yapan valilerin görevden alınmalarıyla büyük bir kaosun yaşanacağından endişe ediyordu. Gayet düzenli bir şekilde devam eden devlet yönetimi, başkentteki bilgili şahsiyetlerin de ikaz, tavsiye ve yardımlarıyla, halife değişse bile fazlaca etkilenmeden bu durumunu sürdürebilirdi. Taşrada, vilâyetlerde ise henüz kontrolü tam anlamıyla sağlamadan gerçekleştirilen değişiklikler, azil ve atamalar, halifenin ve dolayısıyla merkezî otoritenin nüfuz ve otorite kaybına, sonuçta ise kargaşaya yol açabilirdi.⁹⁰ Diğer taraftan Hz. Ömer, kendisi tarafından oluşturulan valiler kadrosuna güveniyor ve bu kadronun kendisinden sonra da başarılı hizmetler vereceğine inanıyordu. Bu sebeple de bu kadronun en az bir yıl müddetle, yeni halifenin koşulları tam anlamıyla kavrayıp devlet idaresine hakim olmasına kadar görevde kalmasını faydalı görüyordu.

87 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.469; a. mlf, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 138; Taberî, I, 2802.

88 Vasiyetin ilk bölümü olan akrabaların idarecilik makamına getirilmemesi isteğine ise Hz. Osman tarafından uyulmadığı söylenebilir ki bu hususta ileriki bölümlerde bilgi verilecektir.

• Yani Hz. Ömer tarafından atanan valileri

89 Görevden aldığı valiler ve yerlerine atadığı kişiler hakkında bkz. Halife b. Hayyât, s.161; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 140; a. mlf., *Futûhu'l-Buldân*, s.319-325, 469; Ya'kûbî, II, 59, 61; Taberî, 2811-2813.

90 Kureşî, II, 374-375.

Hz. Ömer'in böylesi bir vasiyette bulunmasında, halife değişikliğiyle merkezde ve taşrada yaşanacak aksaklıkların henüz giderilmeden vali değişikliği ile vilâyetlerde yenilerinin meydana gelmesine engel olmak istemesinin de rolü olduğu söylenebilir. Zira bir yıllık bir sürede, halife değişikliğinin ve buna bağlı farklı politik uygulamaların toplumdaki şaşkınlığı dindirilebilir ve bundan sonra vali değişikliği sebebiyle oluşabilecek olumsuzluklar daha kolay izale edilebilirdi.

Fetihlerin sevk ve idaresi büyük oranda valilerle irtibatlı olduğu için, zamansız ve plânsız gerçekleştirilecek vali değişiklikleri süregelen fetihlerde de aksamalara yol açabilirdi. Hz. Ömer, fetihlerde aksamaların olmaması için valilerinin en azından bir yıl boyunca görevlerine devamlarının sağlanmasını halefinden talep etti.

X. Valilerin Denetimi

Hz. Osman da selefi Hz. Ömer gibi valilik makamına getireceği valiyi görev öncesinde ve görevi başında iken denetime tabi tutmuştur. Tabi ki onun denetim konusundaki hassasiyeti ve kararlılığıyla Hz. Ömer'in ki bir olmamıştır. Bununla birlikte Hz. Osman'ın da valilik makamına getirdiği kişileri denetime tabi tuttuğunu ve denetim sonucuna göre gerekli işlemleri gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

1. Görevlendirmeden Önceki Denetim

Kaynaklarda Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de valilerini görev yerlerine göndermeden önce, gerekli gördükleri hususlarda uyardıkları⁹¹ kaydedilmiştir.

Hz. Osman'ın valilerini lüks ve israfa düşmemeleri için uyarma konusunda fazla gayret göstermediği anlaşılmaktadır. Hz. Osman, meşru yoldan kazanılan servetin helal olan mal ve hizmetler için harcanabileceğini düşünüyordu. Bu sebeple, ne idarecilerin ne de halkın meşru harcamalarında israfa düşüp düşmediği ile ilgilenmiyordu. Var olan servetin israf endişesiyle harcanmamasını takva olarak değerlendiriyor, takvaya uymayanların kesinlikle buna uymaları için zorlanamayacağını söylüyordu.⁹² Bu sebeple de Hz. Osman, valilerini o dönem için lüks ve israf alametlerinden sayılabilecek şeyleri yapıp yapmadıklarıyla ilgili bir denetime tâbi tutmuyordu. Kaynaklardaki bilgilerden hareketle Hz. Ali'nin de valilerinden genel olarak

91 Bu ikisinin valilerine ikaz ve tavsiyeleriyle ilgili olarak bkz., İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 39; Ya'kûbî, II, 106-107; Kalkaşandî, *Meâsirul-İnâfe*, III, 6-11, 1809.

92 İnsanların israfa düşmemesi gerektiği hususunda Ebû Zer'in ısrarı ve tenkitleri karşısında Hz. Osman'ın tavrı hakkında geniş bir değerlendirme için bkz., Algül, *İslâm Tarihi*, I, 400-404.

lüks ve israftan kaçınmalarını istemekle⁹³ birlikte, onların israfa düşmemeleri için özel talimatlarda bulunmadığını belirtmek isteriz.

a. Müfettişler Vasıtasıyla Denetim

Üçüncü Halife Hz. Osman da vilâyetlerdeki valileri denetlemeleri için toplumda sayılan ve sevilen kişileri görevlendirmiştir. Özellikle vefatıyla sonuçlanacak huzursuzlukların valilerle alâkalı olması, Hz. Osman'ı valilerin denetlenmesi için müfettişler göndermeye sevk etti. Halife Osman, vilâyetlerdeki huzursuzlukları araştırmak ve valileri teftiş etmek üzere Kûfe'ye Muhammed b. Mesleme, Mısır'a Ammâr b. Yâsir, Basra'ya Üsâme b. Zeyd ve Şam'a Abdullah b. Ömer'i görevlendirdi.⁹⁴ Bu müfettişlerin, vilâyetlerde olup bitenler hakkında ilk elden bilgiler alması için görevlendirilmesini Medineli bir grubun teklif ettiği⁹⁵ de belirtilmektedir. Ayrıca, kaynaklarda gönderilen bu müfettişlerden sadece Ammâr b. Yâsir'in dönmediği, onun dışındakilerin ise vilâyetlerle ilgili iyi haberlerle Medine'ye geldikleri kaydedilmektedir. Dedikoduların kulaktan kulağa, şehirden şehire do-laştığı, birilerinin isimlerinin kullanılarak düzmece mektupların elden ele gezdirildiği bir dönemde⁹⁶, vilâyetlerle ilgili haberlerin sağlıklı bir şekilde alınabilmesi için müfettişlerin gönderilmesi isâbetli bir faaliyet olmasına rağmen, alınan tedbirlerin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Osman'ın vali denetimi için görevlendirmede bulunduğu bir diğer olay ise şudur: Humrân b. Eb'ân'ı köle iken satın alan Hz. Osman, ona yazı öğretti ve kâtibi yaptı. Hz. Osman, Kûfe valisi Velîd b. Ukbe'nin içki içtiği hakkında kendisine kadar ulaşan haberleri araştırması için Humrân'ı görevlendirdi. Humrân, Velîd'den rüşvet aldı ve Hz. Osman'a iddiâların asılsız olduğunu söyledi. Daha sonraki araştırmaları neticesinde durumdan haberdar olan Hz. Osman, Humrân'a kızdı ve onu sürgün ettirdi.⁹⁷ Bu olaydan da anlaşılacağı kadarıyla, denetim için gönderilecek kişilerin saygın ve güvenilir olması valilerin teftişi açısından önem arz etmektedir. Zira güvenilir olmayan şahısların sağlıklı bir şekilde teftişte bulunması mümkün değildir.

b. Merkeze Çağırarak Gerçekleştirilen Denetim

Hz. Osman'ın, valilerini huzuruna çağırarak denetime tâbi tutmak istediği anlaşılıyorsa da onun tarafından Medine'de (34-35/654-655 yılların-

93 Kalkaşandî, *Meâsirul-İnâfe*, III, 6-11; a.mlf., *Subhu'l-A'sâ*, X, 12-17; Akkâd, *Ali*, s.121-124.

94 Taberî, I, 2943; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 155-156; M. Rıza, *Osman*, s.146; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 452.

95 Taberî, I, 2943; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 155; Muir, *The Caliphate*, s.231-232.

96 Bu dönemde teviz edilerek etrafa gönderilen mektuplar hakkında bkz., İbnü'l-A'râbî, s.128

97 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.506-507.

da) gerçekleştirilen denetimin, Hz. Ömer zamanında, hac ayında yapılan denetimlere benzemediği görülmektedir. Zira Hz. Osman, valileriyle Medine’de yaptığı görüşmeler esnasında, ne Medinelilerin ne de vilâyetlerden gelenlerin valilerle ilgili olarak görüşlerini, şikâyet veya isteklerini söylemelerine fırsat vermedi. Dolayısıyla Hz. Osman’ın hac mevsiminde gerçekleştirmeyi vaad ettiği vali denetimleri⁹⁸, şikâyet olunan valilerin denetlenmesinden ziyade şikâyette bulunanların seslerinin nasıl kesilebileceğinin⁹⁹

2. Denetim Sonucuna Göre Gerçekleştirilen Uygulamalar

Denetim sonuçlarına göre valilere uygulanan işlemler hususunda da devlet başkanlarının farklı tutumlar sergiledikleri söylenebilir. Devlet başkanları, benzer suçlara dönemin şartları ve başka amiller gereği farklı uygulamalarda bulunabiliyorlardı. Birisinin azil sebebi saydığı suçu, diğer bir devlet başkanı daha hafif bir ceza ile geçiştirebiliyordu.

Valilerin yargılanması her devlet başkanı tarafından olağan bir husustu. Bununla birlikte devlet başkanlarının yargılamada aynı hassasiyetlere sahip oldukları veya valilerini muhakemede benzer şekilde hareket ettikleri söylenemez. Bunda, devlet başkanının kişiliği, müsamahakâr¹⁰⁰ veya tavizsiz bir tabiatta olması etkili olduğu gibi, devlet başkanının valileri üzerindeki etkinliği ve nüfuzu da rol oynuyordu.

Devlet başkanlarının kişiliklerinin, valilerin denetim ve yargılanmalarında ne kadar etkili olduğunun anlaşılması bakımından bir örnek vermek uygun olacaktır: Vâkîdî’nin İbn Kesîr tarafından nakledilen bir haberine göre Hz. Osman, akrabalarını vali tayin etmekle eleştirilmesi üzerine Hz. Ali’ye; “Muaviye’yi Hz. Ömer’in tayin ettiğini bilmiyor musun?” diye sordu ve “Ben de onu görevde bıraktım.” dedi. Hz. Ali buna karşılık şöyle dedi: “Allah’ını seversen Muaviye’nin, Ömer’in kölesi Yerfe’den daha çok Ömer’den korktuğunu bilmiyor musun sen?” Hz. Osman “Evet biliyorum.” diye cevap verince Hz. Ali sözünü şöyle sürdürdü: “Ama bugün Muaviye, sana danışmadan bir sürü işler çeviriyor ve ‘Osman böyle emretti’ diye konuşup duruyor, fakat sen bunu bildiğin halde bir şey yapmıyorsun.”¹⁰¹

Rivayetin devamına göre Hz. Ali ayrıca şöyle dedi: “Ömer tayin ettiği valilerin herhangi birinin en ufak bir hatasını duyduğu anda onu, en ağır cezaya çarptırır ve valilerini sürekli olarak murakabe ve muhasebe ederdi.

98 Taberî, I, 2945-2946; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, III, 155-156.

99 Bu toplantı esnasında şikâyette bulunanların seslerinin kesilmesi için ileri sürülen fikirler hakkında bkz. Taberî, I, 2932-2933; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, III, 149-150; İbn Kesîr, IV, 174.

100 Akkâd’a göre “daha müsamahakar tabeyata sahip olan Hz. Ebû Bekir, valilerinin durumlarını araştırır ve halka valilerinizden size haksızlık eden kimse var mı diye sorardı. Haksızlığa uğrayanın zararlarını telâfi etmeye çalışırdı. Ebû Bekir’e göre büyük haksızlık yaptığı sürece küçüktü.”, *Abkariyyâtü Sıddik*, s.128.

101 İbn Kesîr, IV, 176.

Fakat sen bunu yapmıyorsun. Bu konuda zaaf içerisinde ve akrabalarına karşı gereğinden fazla müsamahakarsın.”¹⁰²

Gerçekten de Hz. Ömer, adaletin herkes için gerekli olduğunu, makamı ve mevki ne olursa olsun hiçbir kimsenin adaletin üzerinde olmadığını, bu sebeple de haklarında şikâyet olsun olmasın haksız fiil işleyenlerin mutlaka yargılanmaları gerektiğini düşünüyordu. Hz. Ömer, bir gün halka hitap ederek şöyle dedi: “Ey insanlar! Ben size, hanımlarınıza zulmetsin veya mallarınıza el koysun diye valiler göndermiyorum. Bu valileri, size dinlerinizi öğretsinler, sünneti tanıtınsınlar, aranızda adaletle hükmetsinler diye gönderiyorum. Şayet valiler, bunların dışında olmak üzere bir kişiye kötülük yapacak olurlarsa durumu bize ulaştırın. Yemin ederim ki şikâyetle bulunan kişinin sıkıntısını gidereceğim.” Bunun üzerine orada bulunanlardan Amr b. el-Âs ayağa kalkarak şöyle dedi: “Ey Mü’minlerin emiri! Eğer senin valilerinden birisi Müslümanları te’dip için hafifçe tartaklayacak olursa veya onları yönetirken herhangi birini dövecek olursa, sen o valiye de aynı şekilde kısas uygular mısın?” Hz. Ömer de yemin ederek; “Evet mutlaka kısas uygulardım.” dedi.¹⁰³

Ömer b. el-Hattab, valilerin arasında veya halk ile vali arasında ayrım gözetmez, tam bir müsavâtı temin ederek yargılamada bulunurdu. Darp eden darp olunur, gasp edeninin gasp ettiği, hak sahibine gasp edenden alınarak iade olunurdu.¹⁰⁴

Hz. Ömer’in suçu sabit olmasa bile şüpheli durumdaki valilerini görevden aldığı belirtilmektedir. Ona göre, devletin selameti bakımından valilerin şüpheli bir konumda bulunmamaları gerekliydi.¹⁰⁵

Hz. Osman’ın ise büyük çoğunluğu akrabalarından oluşan valilerini yargılamada, Hz. Ömer’e nazaran daha gevşek davrandığı, işi ağırdan aldığı söylenebilir. Nitekim şarap içmekle ve sarhoş bir vaziyette iken namaz kıldırmakla suçlanan Kûfe valisi Velîd b. Ukbe’yi yargılamada, işi ağırdan alan¹⁰⁶ Hz. Osman’ın, Kûfelilerin baskılarının artması üzerine ‘Halife, akrabası suç işlediği halde onu cezalandırmadı, ona müsamaha gösterdi.’ denilmesin diye onu, son ana kadar cezalandırmamaya çalıştığı¹⁰⁷ anlaşılmak-

102İbn Kesîr, IV, 176.

103İbn Sa’d, III, 281; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, III, 56. Ayrıca bkz., *DGBİT*, II, 179-180.

104Akkâd, *Abkariyyâtu Faruk*, s.118.

105Akkâd, *Abkariyyâtu Faruk*, s.90-91; Mecdelâvî, s.220; İbrahim Şerîf, s.264. Zina işlediği iddia edilen Kûfe valisini yargılayan Hz. Ömer, şahidlerin şahadet şartları tam olarak zina yapıldığı sonucunu ortaya koymasına ve bu sebeple iddiada bulunanlara kazf cezası tatbik edilmesine rağmen valiyi azletmiş, onu tekrar Kûfe valiliğine göndermemiştir. Bkz. Taberî, I, 2529-2534; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, II, 494-496; İbn Kesîr, IV, 83-84.

106İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 35-37; Belâzürî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, VI, 142-143; Mes’ûdî, II, 345; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, III, 107.

107Kılıç, s.249.

tadır. Bununla birlikte akrabaları da olsa suçlu olduğu iddia edilen valilerin, Hz. Osman döneminde de yargılandıkları¹⁰⁸ anlaşılmaktadır.

Kısacası, yargılamadaki titizlik ve kararlılıkları bakımından halifeler arasında farklılıklar olmakla birlikte hepsi de gerektiğinde valilerini muhakeme etmişlerdir.

Hz. Osman ve Hz. Ali de muhakeme sonucu suçlu bulunan valilerine had cezası tatbik etmişlerdir.¹⁰⁹ Adaleti temin etmek, devlet başkanının asli görevlerinden biridir. Dolayısıyla, adaleti zedeleyici fiiller işleyen valilerin yargılanması ve şayet gerekli görülürse cezalarının tatbik edilmesi devlet başkanına düşmektedir.

Denetim sonucu cezalandırılan veya en azından azledilen valilerden bazılarının da, devlet başkanlarının muhalifi olan hareketler içerisinde yer aldıkları görülmektedir. Valilikten azledilmenin verdiği kızgınlıkla halifeler aleyhinde davranmaya başlayan pek çok valinin varlığından söz edilebilir. Hz. Osman tarafından önce yetkileri azaltılan,¹¹⁰ sonra da tamamen Mısır valiliğinden azledilen Amr b. el-Âs'ın halife aleyhinde davranmaya ve hatta halifenin muhalifleriye ortak hareket etmeye başladığı ifade edilmektedir.

Hz. Osman tarafından atanmışken Hz. Ali'nin hilafete geçişiyle azledildiklerine dair kararları öğrenen valilerden bazılarının da bu kararları ya hiç kabul etmedikleri¹¹¹ veya bu kararı kabullenmekle birlikte, kararı veren halife aleyhinde davranışlar içerisine girdikleri¹¹² görülmektedir.

Hz. Osman¹¹³ ve Hz. Ali'nin¹¹⁴ de valilerini azletmelerinde istikrarı temin etmek düşüncesinin mevcut olduğu söylenebilir. Her ikisi de istikrarı

108Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 142-143; Mes'ûdî, II, 348-350; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 107.

109Daha önce de belirtildiği üzere, Hz. Osman şarap içtiği şahidlerin sözü ile sabit olan Kûfe valisi Velid b. Ukbe'ye had cezası tatbik etmiştir. Taberî, I, 2840-2846; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 106-107; İbn Kesîr, IV, 161; İsfahânî, V, 139-140. Hz. Ali'nin de Rey valiliğine atadığı Yezid b. Hüceyye et-Temîmî'nin Rey şehrinin harâcından otuziki bin dirhemlik bir meblağı zimmetine geçirmesi üzerine onu kırbaçlattığı nakledilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 287-288.

110Hz. Ömer döneminde de Mısır valisi olan ve halife tarafından yetkileri kısıtlanan Amr b. el-Âs'ın Hz. Ömer'e itiraz etmezken, benzer şekilde davranan Hz. Osman'a itiraz etmesi hatta onun aleyhinde çalışmalarında bulunmasında da, her iki halifenin valileri üzerindeki hakimiyetlerinin ve sahip oldukları nüfuzun etkisi vardır denilebilir. Bu doğrultuda güzel bir değerlendirme için bkz. Apak, s.124-126.

111Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan, Hz. Ali'nin kendisinin azledildiğini bildiren kararını reddettiği bilinmektedir.

112Hz. Osman'ın öldürülmesi esnasında Basra valisi olan Abdullah b. Âmir ve Yemen valiliği yapan Ya'lâ b. Münye, Hz. Ali'nin kendilerini azletmesi karşısında valilikten ayrılarak Halife aleyhindeki gruplara katıldılar. Bkz. Mes'ûdî, II, 394; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 207.

113Hz. Osman, Saîd b. el-Âs'ın Kûfeliler tarafından Kûfe'de istenilmemesi sebebiyle onu azletti ve yerine Kûfelilerin talepleri doğrultusunda Ebû Musa el-Eş'ârî'yi tayin etti. bkz. İbn Sa'd, V, 30-35; Halife b. Hayyât, s.78; Ya'kûbî, II, 74; Taberî, I, 2933.

114Mısırlılar tarafından sevilmeyen ve itaat olunmayan Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Ali tarafından azledilerek onların kabul edebilecekleri Malik b. el-Eşter vali olarak atanmak istenilmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 354. Hilafete geçer geçmez valilerini değiştirerek halkı teskin etmeye çalışan

sağlayabilmek için, halkın siyasî ve sosyal durumunu da göz önünde bulundurarak tayin ettikleri valilerinden bazılarını azlettiler.

SONUÇ

Hiz. Osman'ın on iki yıllık halifeliğinin ikinci yılı sıkıntılarla dolu geçmiştir. Bu sıkıntıları ortaya çıkaran ve artış sürecini hızlandıran bir takım etkenler olmuştur. Bu etkenler arasında Halife ve Valilerinin uygulamaları, bir başka ifadeyle yönetimle ilişkili olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Halifenin kendince haklı gördüğü gerekçelerle akrabalarını önemli mevkilere tayin etmesi, muhaliflerin huzursuzluk sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Muhalif grup, söz konusu huzursuzluklarına bir takım gerekçeler göstererek bu tutumlarında ne kadar haklı olduklarını ifade etmeye çalışmışlardır.

Halifenin iyi niyetlerle iş başına getirdiği valilerin bir takım yanlış ve bölge insanlarının sosyal, ekonomik ve etnik yapısını dikkate almadan gerçekleştirdikleri faaliyetler, arzulanam olumlu sonuçları vermemiştir. Aksine Valilerin şahsında Halifeye karşı gün geçtikçe artan huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Huzursuzluklarda en yoğun yaşanıldığı yerler özellikle ordugâh şehirler olmuştur. Söz konusu huzursuzlukların giderilmesi için Halife tarafından alınan çareler de bazen daha büyük tepkilere yol açmıştır. Buradan da şu sonuca varılabilir ki, eyaletlerdeki insanların huzursuzluğunun tek sebebi halife veya onun tarafından iş başına getirilen yöneticilerinin uygulamaları ile sınırlı değildir. Zira vali değişikliği talepleri Halife tarafından derhal yerine getirilmiş olmasına rağmen onların Hiz. Osman'a karşı tavırlarında olumlu gelişmeler olmamıştır. Bu dönemde duyulan huzursuzlukların ortaya çıkmasında pek çok etkenin rol aldığı söylenebilirse de bunlar arasında iktisadî ve içtimâî değişimin çok etkili olduğu görülmektedir.

Bilhassa valilerin idari yapıda çok önemli idareciler konumuna getirilmeleri kamuoyunda onların her hareketlerinin titizlikle dikkate alınmasına, idari görevi dışında sosyal ve dini yaşantısına da nazarların çevrilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla bu dönemde valilerin uygulamaları kadar Hiz. Osman'ın valilerle ilgili icraatları da dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Elbette ki bu dönemde meydana gelen fitne olaylarının tek sebebi valilerin icraatları veya bunlarla ilgili halifenin tavrı değildir, ancak bu grup, söz konusu sebepler arasında en göze çarpan kesimdir.

Hiz. Ali'ye bazı kimseler gelerek istikrarın temini için şimdilik vali değişikliğine gitmemesini, görevdeki valileri azletmemesini tavsiye etmişlerdi. Bkz. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 48; İbn Tabâtabâi, s.89; Taha Hüseyin, s.851.

(Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı Bağlamında Karşılaştırmalı Olarak) HZ. OSMAN'IN YÖNETİM ANLAYIŞI

Ali Aksu*

GİRİŞ

Hiz. Osman, Fil Olayından yaklaşık altı yıl sonra Taiif'te doğdu. Mekke'nin önemli kabilelerinden olan Ümeyyeoğulları kabilesine mensuptur. Babası Affân, Kureyş'in en zengin tüccarlarından. Annesi Ervâ bnt. Kurey'z'dir. Hiz. Osman gençliğinde babasının yanında ticaretle uğraşmıştır. Hiz. Ebu Bekir'in davetiyle İslamiyet'i kabul etmiştir. Amcası Hakem b. Ebi'l-Âs onu dininden dönmesi için baskı yaptı hatta hapsetti. Ancak Hiz. Osman bütün bu işkencelere aldırış etmedi. 615 yılında Hiz. Peygamber'in kızı Rukiye ile evlendi ve birlikte Habeşistan'a hicret ettiler. Bir yıl sonra Habeşistan'dan Mekke'ye döndüler.

Hiz. Osman Medine döneminde Evs b. Sabit ile kardeşleştirildi. Bedir Gazvesine eşi rahatsız olduğu için katılmayan Hiz. Osman'a Bedir ganimetlerinden pay ayırdı. Bedir Gazvesi esnasında Rukiye vefat etti. Hiz. Osman bu sefer de Hiz. Peygamber diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlendirildi. Hudeybiye Anlaşması öncesinde Mekkelilere elçi olarak gönderildi. Dönüşünün gecikmesi üzerine öldürüldüğü şeklinde bir haber yayıldı. Bunun üzerine Hiz. Peygamber Mekkelilerle savaşmak için biat aldı. Hiz. Osman Tebük Seferi için büyük yardımda bulundu. Hiz. Ebu Bekir ve Hiz. Ömer dönemlerinde fazla bir faaliyetinden bahsedilmemektedir. Hiz. Ömer'in istişare ettiği kimseler arasında olduğu belirtilmektedir. Hiz. Ömer'in şehit edilmesi üzerine halife seçimi şûraya havale edildi. Sonuçta Hiz. Osman, Hiz. Ömer'den sonra halife oldu.

Yaklaşık on iki yıl iktidarda kalan Hiz. Osman'ın ilk altı yılında fetihler devam etti. Ancak ikinci altı yılından itibaren birinci altı yılda yaşanan siyasi ve sosyal olaylar karışıklıkların çıkmasına neden oldu. Sonuçta Hiz. Osman isyancılar tarafından öldürüldü¹.

---

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi

1 Hiz. Osman'ın hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz., Adem Apak, Hiz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İstanbul 2003; Murat Akarsu, "Hilafetine Kadar Hiz. Osman" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) AÜSBE., Ankara 1993; Ali Rıza Ayar, "Hiz. Osman ve Hiz. Ali Dönemlerinde Devlet-Halk Münasebetleri", (Basılmamış Doktora Tezi) OMÜSBE, Samsun 1997.

Hız. Osman'ın Yönetim Anlayışı

Hız. Peygamber ile birlikte Hız. Ebu Bekir ve özellikle Hız. Ömer dönemleri genelde Müslümanlar tarafından örnek model olarak anlatılmaktadır. Elbette ki söz konusu halifelerin idare anlayışının Müslümanlarca olumlu karşılanması haklı gerekçeleri olduğu kuşkusuzdur. Bu gerekçelerin en önemlilerinden birisinin adalet ilkesine bağlılık olduğunu söylemek mümkündür. Adalet denilince aklımıza Hız. Ömer gelmektedir. Hız. Peygamber ve ilk iki halife dönemlerinin birçok yönüyle örnek alınabileceğini söyleyebiliriz; hatta aşağıda vereceğimiz örneklerin büyük bir kısmı, günümüz idarecilerine bile doğrudan mesaj niteliği taşımaktadır. Biz bu tebliğimizde özellikle Hız. Osman'ın yönetim anlayışını Hız. Ömer'in yönetim anlayışı ile mukayese ederek başlıklar altında vermeye çalışacağız.

1-Devlet Yönetiminde İstişare

Bilindiği üzere istişare, Hız. Peygamber'in her zaman uyguladığı ve kendisinden sonraki Müslüman yöneticilerinden uygulamalarını istediği sünnettir. Allah Resûlü bu ilkeyi aktif bir şekilde işleterek ashabına örnek olmuştur; hatta beşerî konularla ilgili kimi kararlarda ashabın önerilerini dikkate alıp kendi kararından vazgeçmiştir. Hız. Peygamber, Müslümanların geleceğini belirleyici önemli olaylarda her kararı ashabıyla istişare ederek almıştır. Bunlar arasında Bedir, Uhud, Hendek gazvelerinin çeşitli aşamaları ile İfk Olayı gibi sayılarını çoğaltabileceğimiz olayları örnek olarak gösterilebilir².

Tarihsel sürece bakıldığında istişarenin aktif olarak işletildiği dönemlerde, idari ve siyasi hayatta Müslümanların fazla sorunla karşılaşmadığı görülür. Bunun tipik örneği, ilk iki halifenin devlet idaresidir. Onlar Resûlullâh'ın bu sünnetini aktif bir şekilde işlettikleri için, doğabilecek muhtemel problemlerin önünü henüz baştan kesmişlerdir.

Hulefâ-yi Râşidîn'in halife seçimi, savaşa karar verilmesi gibi siyasi olaylarda ve Kur'an ve Sünnette bulunmayan toplumsal sorunların çözümünde Resûlullah'ı takip etmişler ve şûra yöntemine başvurmuşlardır. Dört halife içerisinde istişareyi en fazla uygulayan ilk iki halifedir. Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer istişareyi en etkin bir şekilde işleten halifelerdendir. Hız. Ömer'in sahabenin ileri gelenlerine Medine'nin dışına çıkmaları yasağı getirmesinin en önemli gerekçelerinden biri, devlet yönetiminde istişare yöntemini işlevsel kılmaktı. Hız. Ömer'in kendisinden sonra belirlenecek halifenin seçim işini şûraya havale etmesi de onun istişareye ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

2 İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut 1971, II, 67-68.

Hz. Ömer'in şûra üyeleri arasında ashabın önde gelenleri bulunuyordu. Hemen şunu hatırlatalım ki, şûra üyeleri bahsedilen isimlerle sınırlı değildir. Görüş ve fikir sahibi olan her birey veya kabile mensubu kendi düşüncesini dile getirebilme hakkına sahipti; hatta Hz. Ömer gerektiğinde Müslüman olmayanların görüşlerine bile başvuruyor, sadece kendi kabilesi ve yakınları ile istişarede bulunmuyordu.

Hz. Osman'ın yönetim anlayışına baktığımızda hilafetinin ilk yıllarında istişare müessesesinin kısmen işletildiğini ama daha sonraki yıllarda pek çalıştırılmadığını görmekteyiz; çalıştırıldığı zamanlarda da yanlış kişilerle istişare edildiğini söyleyebiliriz. Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in başarılı idarecilerini değiştirirken, yeni valilerini kabilesinden tayin ederken istişareye başvurmadığını, hatta bu konuda yapılan itiraz ve eleştirilere fazla aldırış etmediğini bilmekteyiz. Hz. Osman'ın idarecilerine baktığımızda hemen hemen tamamının Emevilerden olması, selefleri gibi ashabın ileri gelenlerine değer vermemesi, istişareyi çalıştırmamasına neden olmuştur. Hz. Osman diğer konularda olduğu gibi istişare hususunda da Emevileri, sahabe ve sahabe çocuklarına tercih etmiştir. Hz. Osman fitne olayları baş gösterdiğinde tamamı Ümeyyeoğullarından olan valilerini³ toplantıya çağırması ve onlarla konuyu istişare etmiştir. İlk iki halife kabilesi ve yakınlarının dışındaki ilk Müslümanlarla istişare ederken Hz. Osman bizzat sorunların tarafı ve müsebbibi olan valileriyle istişare etmiştir. Bunun sağlıklı bir sonuç vermeyeceği aşikârdır ve nitekim de öyle olmuştur.

2-İdarede Denetim Mekanizmasının Çalıştırılması

Hz. Ömer, atadığı memurları sürekli takip etmiş; onlara verdiği yetkileri yerine getirip getirmediğini incelemiştir. Ömer, hatalarını gördüğünde onlara karşı sert bir tutum takınmıştır. Bu denetimi Hz. Ömer, bazen halkın şikâyetleri bazen de görevlendirdiği müfettişleri vasıtasıyla da yapmıştır. Hz. Ömer döneminin en önemli özelliklerinden birisi, sıkı bir denetim mekanizmasının kurulması ve işletilmesidir. Hz. Ömer, müfettişlik sistemi kurmuş ve bu kurumun başına Ensâr'dan Muhammed b. Mesleme'yi getirmiştir. Tesis ettiği bu kurumu aktif olarak işleterek şikâyet konusu olan meseleleri yerinde incelemiştir. Keza her yıl mutad bir şekilde hac mevsiminde halkla idarecileri yüzleştirip sınır koymamıştır. Aynı anlayış valilerinden de istemiş ve halkla aralarına mesafe koymamalarını özellikle hatırlatmıştır.

İdarede sıkı bir merkeziyetçi anlayış benimseyen halife, özellikle taşradaki yetkilileri devamlı takip altında tutmuştur. Müfettişlik kurumunun

3 Hz. Osman'ın görevden aldığı ve yerine atadığı valileri konusunda bkz. Apak, *Hz. Osman Yönetimi*, s. 95-121.

yanında kurduğu hafiye teşkilâtıyla da muhtemel suiistimalleri önlemeye çalışmıştır. Hz. Osman'ın yönetimine baktığımızda Hz. Ömer'in bu uygulamasına benzer bir uygulamayı görememekteyiz. Bu da özellikle vilayetlerde ortaya çıkan sorunların zamanında çözümlenememesini beraberinde getirmiştir.

Hz. Osman olaylar geliştikten sonra Şam'a Abdullah b. Ömer'i, Basra'ya Üsâme b. Zeyd'i, Kûfe'ye Muhammed b. Mesleme'yi ve Mısır'a da Ammâr b. Yasir'i müfettiş olarak göndermiştir. Ammâr b. Yasir'in dışındaki müfettişler olumsuz bir durumla kalmadıklarını rapor etmişlerdir⁴. Ancak olaylar, raporun aksi yönünde gerçekleşmiştir; yani olumsuz bir durum olmadığı belirtilmesine rağmen halifeye şikâyetler artmaya devam etmiştir.

Hz. Osman, Hz. Ömer gibi valileri üzerinde bir denetim sağlayamamıştır. Hz. Osman döneminde Şam valisi Muaviye tam anlamıyla başına buyruk olmuştur. Hz. Osman onun üzerinde etkili olmadığı gibi tam aksine o halife üzerinde etkili olmuştur.

Olaylar ileri düzeye geldiğinde müfettiş göndermede başarı sağlayamayınca Hz. Osman bu sefer valilerini Medine'de toplantıya çağırmıştır⁵. Hz. Osman'ın valilerine söylediği şu söz, halifenin güvendiği ve dayandığı kişiler sadece idarecileridir. Buradan da Hz. Osman'ın yukarıda belirttiğimiz gibi istişare ettiği kimselerdir. Hz. Osman valilerine şöyle demiştir: "Her idarecinin vezirleri ve nasihat edenleri bulunmaktadır. Benim vezirlerim ve öğüt verenlerim de sizlersiniz. Sizleri benim akrabalarım içinde de en güvenilir kimselerimsiniz. Olayları biliyorsunuz. Görüşleriniz, tavsiyeleriniz nelerdir?". Halife, şikâyetler konusunda valilerini eleştirmiş, valilerin kendilerini savunması üzerine olay kapanmıştır. Her bir vali görüşünü dile getirmiştir. Olayları çıkaranların öldürülmeleri, hilafet merkezinin Şam'a taşınması gibi fikirler ortaya atılmıştır. İrfan Aycan'ın belirttiği gibi valilerin fitnenin önlenmesi hususunda ileri sürdükleri teklifleri ve nasihatleri, problemlere kesin çözüm bulma gayretinden daha çok muhaliflerin nasıl etkisiz hale getirileceği üzerinde yoğunlaşıyordu⁶.

Toplantıya davet edilen eski Mısır valisi Amr b. el-Âs ise, halifenin yumuşak davranması nedeniyle bu olayların patlak verdiğini, çözümün ise yine Hz. Ömer gibi gerektiği yerde sert gerektiği yerde de yumuşak davranması olduğunu belirtti. Hz. Ali, Amr b. el-Âs'ın şikâyet ettiği bu hususu şu şekilde Halifeye söylemiştir: "Ömer valilerini sürekli kontrol altında tutar, hata yaptıklarında onları en ağır şekilde cezalandırırdı. Fakat sen bunu

4 Taberî, *Tarîhu'l-Ümmem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl, İbrahim, Beyrut ty., IV, 333, 341; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1986, III 78.

5 Taberî, *Tarih*, IV, 333.

6 İrfan Aycan, *Hilafetten Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s. 111.

yapmıyorsun. Akrabalarına da yumuşak davranıyorsun”⁷. Kısacası Hz. Osman’ın valilerle yaptığı toplantı da başarılı geçmemiştir.

3-İdari Görevlendirmelerde Ehliyet ve Liyakat

Hz. Ömer’in en hassas olduğu konulardan birisi, idari görev vereceği kişileri sıkı bir elemekten geçirmesidir. Görevlendirmelerde kişilerin toplumsal veya siyasal konumlarına değil, işin ehli olmalarına önem vermiştir. Akrabalarını iktidar nimetlerinden uzak tutması da, onun en temel prensiplerinden birisidir. Hz. Ömer, aile bireylerinin devlet işlerinde görev almasına izin vermemiştir. Ayrıca yakınlarının bu husustaki beklentilerini, halifeliğin kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteme arzularının tezahürü olarak görüp eleştirmiştir⁸.

İdari görevlendirmelerde bu ilke üzerinden hareket eden Hz. Ömer, toplumun her kesiminin teveccühünü kazanmış ve doğabilecek muhtemel sorunların önünü kesmiştir. Tüm karar ve uygulamalarında adalet ilkesini işleten Hz. Ömer, herkese eşit mesafede durduğunu tercihleriyle ortaya koymuştur.

Hz. Osman ise -yukarıda da belirttiğimiz gibi- idarecilerin tamamını kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarından atamıştır. Hz. Osman hakkında yapılan tenkitlerin başında, onun devletin en önemli idarî ve askerî mevki-lere yakın akrabasını getirmesi gelmektedir. Hâlbuki Hz. Ömer, vefat etmeden önce muhtemel halife adayları Hz. Ali ve Hz. Osman’ı yanına çağırarak onları halife olmaları halinde kabilelerini insanların başına musallat etmemeleri konusunda uyarmıştır⁹. Gerçekten halife, göreve başlamasının ilk yıllarından itibaren ailesinin de telkinleriyle çeşitli nedenlerle Mısır, Kûfe, Basra gibi önemli eyalet valilerini azlederek yerlerine Benî Ümeyyeli şahısları tayin etmiştir¹⁰.

Hz. Osman halife olduktan (24/644-645) iki yıl sonra (26/647) yılında ilk siyasî uygulamasını Kûfe’de gerçekleştirerek şehrin valisi Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı azledip yerine anne-bir kardeşi Velid b. Ukbe’yi tayin etmiştir. Halife Kûfe’de başlattığı kadro değişikliğini sürdürmüştü; Mısır valisi Amr b. el-Âs’ın yerine sütkardeşi Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’i (27/647) tayin etmiş, bundan yaklaşık iki yıl sonra da (29/649-650) Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi görevden alarak dayısının oğlu Abdullah b. Âmir’i Basra valiliğine atamıştır. Ayrıca daha önce tayin ettiği Velid b. Ukbe’yi Kûfelilerin şikâyeti üzerine gö-

7 Taberi, *Tarih*, IV, 336-337.

8 Adnan Demircan, *İslam Tarihi-1*, Ankara 2018, s. 126.

9 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, thk., Taha Muhammed Zeynî, Kahire 1967, I, 29 ; Taberi, *Tarih*, IV, 229; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, III, 27.

10 Apak, *Hz. Osman Yönetimi*, s. 95-121.

revinden uzaklaştırmasının ardından, şehrin idaresini yine yakın akrabası Saîd b. el-Âs'a teslim etmiştir. Eyalet valilerini sırasıyla değiştirip yerlerine Ümeyyelileri atayan Hz. Osman'ın tasarrufta bulunmadığı tek önemli eyalet Şam'dır. Bunun sebebi Hz. Ömer döneminden itibaren burayı idare eden Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Ümeyyeli olmasıdır. Halife Şam valisini değiştirmek bir yana, daha önce Umeyr b. Sa'd'ın yönetiminde bulunan Hama, Humus, Kinnesrin ve Havran gibi şehirleri ve Abdurrahman b. Alkame'nin emrindeki bölgeleri de onun yönettiği topraklara dâhil etmiştir¹¹. İktidarın bütün kilit görevlerine yakın akrabasını yerleştiren Hz. Osman, ayrıca önemli devlet yetkilerini elinde bulunduran Devlet kâtipliği görevine de amcasının oğlu Mervan b. Hakem'i getirmiştir. Bu tayinlerle birlikte devletin bütün idarî kademeleri Ümeyyeoğullarının kontrolüne geçmiştir. İktidarın zamanla bir kabilenin hâkimiyetine girmesi ile resmen olmasa da, fiilen saltanat uygulaması başlamış ve Hz. Ömer döneminden devralınan yönetim tablosu tamamen değişmiştir.

Hz. Ömer, özellikle akrabalarını devlet idaresinden uzak tutmuştu. Bununla Hz. Ömer, Hz. Peygamber döneminde üstü küllenen asabiyet ateşinin canlanmasına engel olmak istemiş, bunda da önemli ölçüde başarılı olmuştur. Hz. Osman ise, selefının tam tersi bir yol takip ederek, büyük eyalet valilerinin tamamını kendi kabilesinden seçmiş, Hz. Ömer döneminde Müslümanların ileri gelenlerinden oluşan istişare kurulunu da Emevîlerin aile meclisi haline getirmiştir. Böyle olunca da halife, sosyal tabanını yitirmiş, bütün Müslüman toplumdan ziyade bir aileye dayanan fiilî saltanat yönetiminin icracısı konumuna düşmüştür.

4-Kamu Malı Hassasiyeti

Hz. Ömer, kamu malına karşı aşırı hassasiyetiyle meşhur olmuş bir idarecidir. Hattâ bireysel işleriyle devlet işlerini birbirinden ayırdığı, özel işleriyle ilgilenirken asla kamu malı kullanmadığı, sadece devlet işlerini yürütürken kamu mallarından harcama yaptığı söylenir. Kamu malı konusundaki tutumunu, göreve getireceği idarecileri seçerken gösterdiği hassasiyetten de anlayabiliriz. Meselâ görevlendirdiği kişilerden atama öncesinde mal beyanı almıştır. Keza görevden ayrılma veya alma gibi durumlarda da tekrar mal beyannamesi isteyerek muhtemel suiistimallerin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu nedenle görev süreleri boyunca resmî görevlilerin malları kayıt altına alınmıştır. Tüm tedbirlere rağmen şayet bir şikâyet söz konusu olursa, teftiş heyetini görevlendirip tahkikat yaptırmıştır. Nitekim Amr b. Âs'ın fazla mal edindiğine dair bir şikâyet gelince, halife başmüfet-

11 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 7-8.

tişi Muhammed b. Mesleme'yi Mısır'a gönderip inceleme yaptırmış ve şikâyetin haklı bulunması üzerine, Amr'ın mallarının bir kısmına el koydurmuştur. Aynı şekilde Ehvâz idarecisinin de fazla mal biriktirdiği tespit edilince malının yarısına el koydurmuştur. Aynı hassasiyet icabı, görevleri sırasında devlet memurlarının ticaret veya bir başka işle uğraşmaları da halife tarafından yasaklanmıştır.

Hz. Osman'ın tenkide uğrayan icraatından birisi de, devlet hazinesinden kendi ailesine ekonomik imkânlar tahsis etmesidir. Rivayetlere göre halife daha önce Taif'e sürgün edilmiş olan amcası Hakem'i Medine'ye getirdikten sonra kendisine yüz bin dirhem para verdiği gibi, Fedek arazisini Hakem'in oğlu Mervan'a tahsis etmiş, Medine çarşısının gelirini yine Mervan'ın kardeşi Haris'e aktarmış, kendi damadı Abdullah b. Halid'e 400 bin dirhem vermiştir¹².

Hz. Osman'ın akrabalarına yaptığı ihsanlar hakkında en fazla eleştiri, İfrikıyye ganimetleri üzerinde yapılmıştır. Halife, valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Afrika fethine gönderirken eğer askerî harekâtı başarıyla tamamlayabilirse, elde edilen ganimetlerin beşte birini kendisine vereceğini vaat etmişti. Abdullah'ın komutanlığındaki fetihler sonucunda bir buçuk milyon dinar ganimet elde edilmiş, edilen ganimetlerin bir kısmı halife tarafından vali Abdullah'a veya Hakem'in oğullarına verilmiştir. Ayrıca ilk gazvelerden elde edilen ganimetlerin Abdullah'a, sonraki ganimetlerin ise Mervan'a verildiği bilgisi de kaynaklarda yer almıştır¹³.

5-Halkın Sorunlarıyla Doğrudan İlgilenme

Hz. Ömer halkın huzuru, güvenliği ve refahını en temel sorumlukları arasında saymıştır. Hz. Ömer, halkın sorunlarıyla doğrudan ilgilenmiştir. Hz. Osman'ın eleştirildiği noktalardan biri de, idarecileri üzerinde hâkimiyet kuramamasıdır. Bunun sonucunda da Hz. Osman'ın başta valileri olmak üzere idarecileri halka karşı olumsuz davranış içerisine girmişlerdir. Halifenin tenkide uğramasının önemli nedenlerinden biri de Ümeyyeli idarecilerin icraatlarıdır. Bu idareciler çeşitli faaliyetleri yüzünden ayrı ayrı eleştiriye uğramışlarsa da, eleştirilerin asıl muhatabı Hz. Osman olmuştur. Hz. Osman'ın halifeliliği döneminde en fazla problem yaşanan eyalet merkezleri Kûfe, Mısır ve Basra'dır. Bunlar içinde de en çok idareci değişikliği Kûfe'de gerçekleşmiş, burada sırasıyla Sa'd b. Ebî Vakkâs, Velid b. Ukbe ve nihayet, Sa'îd b. el-Âs valilik görevinde bulunmuşlardır. Kûfe'de 4-5 yıl yöneticilik yapan Velid b. Ukbe (30/650-651) yılında meydana gelen bazı olay-

12 Taberi, *Tarih*, IV, 253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 45. Deatylı bilgi için bkz. Apak, *Hz. Osman Yönetimi*, s. 140-142.

13 Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960, II, 166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 146.

lar sebebiyle azledilmiştir. Hz. Osman, olayları sağlıklı bir şekilde çözmek yerine bazen halkın isteği doğrultusunda karar vermiş valisini azletmiştir.

Velid b. Ukbe'den sonra şehrin idaresini üstlenen Sa'îd b. el-Âs başlangıçta Kûfe halkına hoşgörü ve anlayışla yaklaşmaya çalışıp şehrin önde gelenleriyle sohbet toplantıları düzenlemiş ve önemli meselelerde kendileriyle istişarede bulunmuştur. Ancak bir toplantı esnasında onun "Kûfe arazisi Kureyş'in bahçesidir" sözünü sarf etmesi şehir halkıyla arasının açılmasına sebep olmuştur¹⁴. Muhalifler valinin bu ifadesini Hz. Osman'a karşı fiilî hareketin miladı olarak kabul etmişler, valiye karşı muhalefeti alenileştirerek onun ve halifenin aleyhine propaganda faaliyetine başlamışlardır. Kûfe'dekine benzer idarî problem Mısır'da da meydana geldi. Hz. Osman, Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs'ı valilik görevinden azlederek yerine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etmişti¹⁵. (27/647). Bunun neticesinde Amr, halifeye kırgın olarak eyaletten ayrıldı. Mısır topraklarını fethetmiş ve uzun zaman da bölgeyi idare etmiş olması bakımından onun bölgede etkili bir nüfuzu ve çevresi vardı. Bu nedenle Mısır'da yönetici değişikliğinden sonra Amr taraftarları ve Abdullah taraftarları gibi gruplaşmalar meydana geldi. Dolayısıyla Mısır'daki karışıklıkların aslında Amr'ın azledilip Abdullah'ın tayin edilmesinden itibaren başlamış, zamanla yeni vali aleyhine faaliyetler Mısır'da yayılmıştır¹⁶.

Basralılar Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında valileri Ebû Mûsâ el-Eşarî'yi yönetime şikâyet etmişler ve onun azlini sağlamışlardır. Halife bu talebi yerine getirdiği gibi, yine onların da görüşünü alarak buraya Abdullah b. Âmir'i tayin etmiştir. Ancak buna rağmen Basra'da da birtakım huzursuzlukların olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Osman'ı hilâfetten azletmek için Mısır ve Kûfelilerle birlikte Medine'ye Basralılar da gelmişlerdir. Hiçbir sebep yok iken onların yönetime karşı düzenlenen isyan hareketine katılmış olmaları düşünülemez.

Kûfe, Mısır ve Basra'da olduğu gibi devletin başkenti olan Medine'de de yönetime karşı hoşnutsuzluklar meydana gelmiştir. Esasında diğer eyaletlerde ortaya çıkan karışıklıkların faturası Medine'ye, yani Hz. Osman'a kesilmiştir. Buna ilave olarak başkentte özellikle halifenin mensup olduğu kabilenin bazı üyelerinin tavırları Müslümanları rahatsız etmiş, özellikle genç, tecrübesiz, ihtiyattan mahrum ve haris bir kişi olan Mervan'ın Hz. Osman'ın kâatibi olarak tayin edilmesi ve onun da halifeyi zor duruma sokacak davranışlar sergilemesi Medinelileri yönetimden soğutmuştur.

14 Taberi, *Tarih*, IV, 323; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 70.

15 Taberi, *Tarih*, IV, 257; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 45.

16 Apak, *Hz. Osman Yönetimi*, s. 144-145.

Bundan başka halifenin hoşgörüsünü ve akrabasına meylini istismar eden Benî Ümeyye mensupları aşırı güvenin verdiği cesaretle toplum içinde uygunsuz hareketler yapmaya başlamışlardır. Mesela yönetim hakkındaki şikâyetleri halifeye iletmek için Hz. Osman'a giden Ammar b. Yasir'i feci bir şekilde dövmüşlerdir. Bir taraftan Ümeyyelilere bolca ihсанlar verilip devlet imkânları tahsis edilirken, diğer taraftan ise ashabın ileri gelenlerinden Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'an'ın çoğaltılması hususunda halife ile anlaşmazlığa düşmesi sebebiyle maaşının kesilmesi¹⁷ ve Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Aişe'nin tahsisatının azaltılması ashâbı ziyadesiyle rencide etmiştir. Bütün bu ve benzeri sebeplerden dolayı Medine'de idareden memnun olmayan bir topluluk oluşmaya başlamıştır. O kadar ki, Hz. Osman'ın halife seçilmesinde en büyük rolü oynayan Abdurrahman b. Avf dahi gerçekleştirilen icraattan duyduğu rahatsızlık¹⁸ nedeniyle Hz. Ali'ye gelerek, "Sen kılıcın al, ben de alırım" diyerek, meselenin halli için halifeye karşı silahlı mücadele teklifinde bulunmuştur. Hz. Osman'ın uygulamalarından memnun olmayan Hz. Talha ile Hz. Zübeyr, Muhammed Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe gibi şahıslar Medine'deki muhalefetin öncüleri konumuna gelmişlerdir. Bununla birlikte Hz. Aişe, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvâm, Ammar b. Yâsir¹⁹ gibi şahısların tenkitleri yıkıcı mahiyette değildi. Onlar, sadece yapılan yanlış uygulamaları dile getiriyorlardı. Ancak Amr b. el-Âs gizlice, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe halkı açıkça idare aleyhine tahrik etmişlerdir. Hz. Aişe, Hz. Osman'ı valileri konusunda uyardı. Uyarısının fayda vermemesi üzerine Hz. Aişe'nin Hz. Osman'dan halifelikten ayrılmasını istediği ancak halifenin buna yanaşmadığı gibi Hz. Aişe'nin muhalefetinden rahatsız olduğu belirtilmektedir²⁰. Buradan da görüldüğü üzere Hz. Osman'ı anlamak gerçekten de zordur. Mü'minlerin annesi, sahabenin ileri gelenleri benzer uyarılarda bulunmasına rağmen halife onların uyarılarını dikkate almamış aksine rahatsız olmuştur.

6-Asabiyet Konusunda Hassasiyet

Hz. Osman döneminde meydana gelen karışıkların önemli sebeplerinden bir diğeri de Hz. Peygamber'in büyük ölçüde etkisiz hale getirdiği ve Hz. Ömer'in tekrar canlanmasından endişe ettiği ve aldığı hususi tedbir-

17 İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ud", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 115.

18 Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Avf", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 157.

19 Ammar b. Yasir de diğer sahabiler gibi Hz. Osman'ı Ümeyye oğullarını idareye getirmesine ve Ebû Zer'i sürgüne göndermesine karşı çıkmıştır. Mustafa Fayda, "Ammâr b. Yâsir", *DİA.*, İstanbul 1991, III, 75.

20 Mustafa Fayda, "Aişe, *DİA.*, İstanbul 1989, II, 203.

lerle etkisini azaltmaya çalıştığı asabiyetin yeniden faaliyete geçmesidir. Asabiyet her şeyden önce Kureyş kabilesi içinde Emevî-Hâşimî rekabetini yeniden canlandırmıştır. Hz. Peygamber'in kabileler üstü konumu sebebiyle, cahiliye dönemine kadar uzanan bu mücadele büyük oranda gündemden çıkmıştı. Hz. Peygamber'den sonraki halifelerin Teym ve Adîy oğullarına mensup olmaları sebebiyle Ümeyye ve Hâşimîler iktidardan uzak kaldıkları ve muhalefete düştükleri için, bu iki kabile arasında iktidar mücadelesi görünür hale gelememiştir. Ancak Hz. Osman'ın halife olması ve Emevîler adına siyasî kararlar alması, rakipleri Hâşimîleri doğal olarak muhalefete sevk etmiş, idareden şu veya bu sebeple memnun olmayanlar da Emevîlere karşı muhalefet bloğu olarak gördükleri Hâşimîlerin yanında toplanmışlardır. Sonuçta Müslümanlar Emevî ve Hâşimî taraftarları şeklinde bölünmüş, iki sülale arasında geçmişe dayanan siyasî rekabet, alanını genişleterek bütün toplumu etkiler hale gelmiştir. Hz. Osman'ın şahsî zafiyeti sadece Kureyş içinde Emevî-Hâşimî şeklindeki bir siyasî hizipleşmeye sebep olmakla kalmamış, bundan cesaret alan diğer Arap kabileleri de idareye karşı birleşmeye, kabile asabiyetlerini açığa vurmaya ve hilâfetin genelde Kureyş'in, özelde de Ümeyye oğullarının tekelinde olmasına muhalefet etmeye başlamışlardır. Bu sebeptir ki, o dönemde yeniden canlanan Emevî-Hâşimî asabiyeti mücadelesine Kureyşli ve Kureyşli olmayan Araplar şeklindeki yeni bir politik rekabet de eklenmiştir. Kureyş'e mensup olmayan Bekr, Abdülkays, Rebîa, Ezd, Kinde, Temîm, Kudaa gibi Arap kabileleri İslâm'a daha sonra katılmış olmalarına rağmen İslâmî fetihlere büyük katkı sağlamışlardır. Fetihlerde komutanlık, eyaletlerde de idarecilik mevkiilerini hep Mekkeliler'in işgal etmesinden rahatsızlık duyan bu kabileler, yönetimde de artık kendilerinin söz sahibi olmalarının zamanının geldiğini dile getirmeye, bu tür taleplerine cevap vermeyen idareyi açıkça tenkit etmeye başlamışlardır.

Netice olarak ifade etmek gerekirse; klâsik İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman döneminde meydana gelen dahilî karışıklıkların genelde halife ve onun idarecilerinin şahsî kusurları ile belli oranda İbn Sebe'nin faaliyetlerinden kaynaklandığını ileri sürülür. Nitekim biz de bu çerçevede yukarıdan beri Hz. Osman'ın ve onun idarecilerinin halkta rahatsızlığa sebep olan uygulamalarından bahsettik. Ancak görülen olayları bir sebep veya bir/birkaç şahsın sorumluluğuyla açıklamak mümkün değildir. Dahilî karışıklıklar o dönemdeki, dinî siyasî, ictimai ve iktisadî değişimlerin bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. Her şeyden önce bu süreçte askerî faaliyetler tamamlanmış, devlet ulaşabileceği en uzak sınırlara dayanmış, doğuda İran'ın düşman halkı ve yüksek yaylası, kuzeyde Anadolu ve batıda Akdeniz, devletin en tabii sınırlarını oluşturmuşlardı. Fetihlerin durmasıyla bir-

likte insanlar olayları düşünme ve değerlendirme imkânı bulmuşlar, bunun sonucunda da, onlardan bir kısmı çeşitli nedenlerle farklı şekillerde yönetim aleyhine faaliyetlere girişmeye başlamışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in ahlâkî terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbenin sayısının gün geçtikçe azalması ve bu terbiyeden mahrum kalan insanların cemiyette ekseriyete sahip hale gelmeleri de karışıklıklarda etkin bir şekilde rol oynamıştır. Ayrıca İslâm fetihlerinin genişlemesiyle birlikte Müslümanlara boyun eğen ve zimmî duruma düşen, ancak içten içe de Müslümanlara düşmanlık besleyen Hıristiyan zümre, Hz. Ömer tarafından tarih sahnesinden silinen Sasani İmparatorluğu'nun tebeası olan İranlılar ve nihayet Hz. Peygamber'in 622'de Mekke'den Medine'ye hicretinden itibaren sürekli olarak Müslümanlara karşı düşmanca duygular besleyen Yahudiler, Hz. Osman zamandaki fitne hareketlerinin tabii destekçileri olmuşlar, teşekkül ettirdikleri gizli örgütlerle muhalifleri sürekli olarak devlet idaresine karşı ateşleşmişlerdir. Bütün bu ve benzeri faaliyetler toplamı, Hz. Osman döneminde Müslümanları büyük dâhilî problemlerle karşı karşıya getirmiştir.

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE TOPLUMSAL DEĞİŞİM

Şaban Öz*

GİRİŞ

Malum olduğu üzere toplumların değişimi akşamdan sabaha, günü-birlik değil bilakis yılları alan bir süreç dâhilinde gerçekleşmektedir. Din değişimi, yönetim veya ideoloji değişimi, bireysel anlamda statü değişimi gibi farklı boyutlardaki değişimlerin topluma yansması da hakeza anlak değil, ciddi bir zamana ihtiyaç duyar. Bu durumu göz önüne aldığımızda ilk dönem İslâm toplumu açısından Hz. Osman'ın hilâfetinin en kritik dönem olduğu görülecektir. Zira bu dönem, Hz. Peygamber zamanında İslâmiyet'i biraz da "zorunluluktan" kabul edenlerin kendilerine geldiği, Hz. Ebû Bekr'in hilâfetinde dinden dönenlerin veya yeni maceralara atılanların dinginleştiği, Hz. Ömer zamanındaki fetihlerin getirdiği zenginliğin toplumda karşılık bulduğu, yaşam standartlarında değişimlerin yaşandığı bir süreçtir.

Yine bu dönem, Hz. Peygamber zamanında çocuk olanların yetiştikleri; yaşlı olanların da vefat ettikleri bir zaman dilimi olup iki nesil arasındaki kesişim kümesini oluşturmaktadır. Toplumda Hz. Peygamber'in etrafındaki değil daha çok Müslüman olarak doğmuş yeni nesil çoğunlukta idi. Artık İslâmî tebliğ sürecinde Kureyş'in babalarına yaptıklarına şahit olmayan bir nesil vardı ki, bilinenler tecrübî değil şifahî bir zemine dayanıyordu.

Değişimle ilgili olarak üzerinde durmamız gereken iki kavram vardır. Bunlar, menfi değişimi ifade eden "yozlaşma" ile bu yozlaşmanın sonucu olarak oraya çıkan "fitne" kavramlarıdır. Esasen adalet, hak, hukuk gibi erdemler üzerine kurulu İslâm'ın siyaset/yönetim sisteminde bu tür sonuçların beklenmemesi gerekirdi. Ancak en nihayetinde insandan söz ettiğimiz ve sistem yürütücüsü olarak insanın erdemle-yozlaşma arasında karar verme mekanizmasına sahip olduğu unutulmamalıdır. Burada önemle vurgulamamız gereken husus, yozlaşmanın "birey veya toplumun sahip olduklarının (maddi-manevi) değişimi" olduğudur. Salt değişimi menfi veya müsbet olarak tanımlanmayacağını özellikle belirtmeliyiz. Çünkü "yozlaşma" tanımının bizzat kendisi tanımlayanın konumunu ifade etmektedir.

---

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv., Siyer-i Nebi ve İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı.

Daha somutlaştıracak olursak, Cahiliye Dönemindeki yaşam biçimine sahip bir insana göre İslâmiyet yozlaşmanın ta kendisidir. Nitekim Kur'ân'da onların bu söylemlerinin izlerini görmekteyiz. İslâmiyet'e göre de mevcut düzen yozlaşmanın bizatihi kendisinden başka bir şey değildir.

Yozlaşmanın bir diğer özelliği de varlığını her toplumda korumasıdır. O, kendisine uygun zemini bulduğu zaman güç kazanarak hâkim sistem haline gelmektedir. Dolayısıyla yozlaşmanın ortaya çıkmasından değil, güç kazanmasından bahsetmek daha doğru olacaktır. Aslında buna iyilik-kötülük meselesi olarak da bakabiliriz. İnsanda her iki davranış istidadı da vardır. Ortaya çıkması ise ancak şartların oluşmasıyla mümkündür. Bütün bunların çerçevesinde yozlaşma faktörleri olarak insan, zaman, iktisat, din, statü gibi unsurları sayabiliriz. Hiç şüphesiz bunlara daha başka unsurları (şahsî tecrübe, sosyal kazanımlar, yeterlilik veya yetersizlikler vb.) da ekleyebiliriz. Bu faktörler üzerinde tek tek durmamızın konumuz bağlamında bir karşılığı olmamakla birlikte şunu önemle belirtmeliyiz ki, İslâmî literatürdeki "fitne" kavramı "yozlaşma"nın eş anlamlısı değil, sonucudur. Yozlaşan toplum fitneye açık hale gelir ve çok geçmeden toplum fitneye düşer ki, Hz. Osman döneminde ortaya çıkan ve *Birinci Fitne* olarak isimlendirilen hâdiseler, değişimin getirdiği sonuçtan ibarettir. Nitekim Birinci Fitne döneminin ortaya çıkış sebepleri olarak şunlar kaydedilmiştir:

1. İktisadî değişim,
2. Sosyal değişim,
3. Siyasî erkin şahsiyetinden ve tasarruflarından kaynaklanan nedenler,
4. Kabile asabiyeti, Kureyş iktidarına itirazlar.¹

Görülebileceği üzere buradaki her bir başlık esasen dinî, siyasî, toplumsal değişimi işaret etmektedir.

Hz. Osman döneminin ilk altı yılı sorunsuz bir süreci, ikinci altı yılı ise şikâyetlerin, huzursuzlukların arttığı süreci kapsamaktadır.² Siyasî erkin idarî ve iktisadî tasarruflarına karşı³ yükselen muhalefet hareketi, sonunda

1 Bkz. Emharûn, Muhammed, *Tahkîku Mevâkıfi's-Sahâbe fi'l-Fitne –min Rivâyâti'l-İmâm et-Taberî ve'l-Muhaddisîn–*, I-II, Dâru Taybe/Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1994I, 321-368; 413-464. Ayrıca bkz. İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahr fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelî'l-İslâmiyye*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1345/1927, 72; Çureyb, Me'mûn, *Hilâfetü Osman b. Affân*, Merkezü'l-Kitâb li'n-Neşr, Kahire tz., 85-126; İbrahim, Eymen, *el-İslâm ve's-Sultân ve'l-Mülk*, Dâru'l-Hasâd/Dâru'l-Cündî, Dimeşk 1998, 277-278.

2 Bkz. Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Fecr Yay., Ankara 1990, 97-116; Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İnsan Yay., İstanbul 2003, 135-177.

3 Bkz. İbrahim, 251; Ferrûh, Ömer, *Târihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, VI. Bsk., Beyrut 1983, 112; Harakât, İbrahim, *es-Siyâse ve'l-Müctemia fi Asri'r-Râşidîn*, Beyrut 1985, 122-123.

halifeyi Medine’de kuşatmış ve uzun sayılabilecek⁴ bir kuşatma sonucunda şehit etmiştir. Bu kuşatma ile beraber İslâm siyasî tarihindeki ilk fitne fiilen başlamış oluyordu ve bu süreç, Muâviye’nin tek halife olarak tüm bölgelerde kabulüne kadar da devam edecekti.⁵ Biz, burada dönemin sadece toplumsal değişim kısmı üzerinde duracağımızı, Hz. Osman’ı ölüme götüren hususlara değinmeyeceğimizi belirtmeliyiz. Hakeza değişimin sosyolojik karşılığı, değişimi ortaya çıkartan nedenler vs. gibi konular yerine, Hz. Osman döneminde karşılaştığımız değişimin toplumsal tezahürleri ve bunların arka planları ele alacağız.

Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişimin Tezahürleri

1. Siyaset

Hz. Osman, sınırlı da olsa zahiren bir şûra neticesinde halife olarak atanmıştır. Aslında bu şûra toplumdaki muhalefet unsurlarını da belirlemesi açısından kayda değer bir şûradır. Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer döneminin aksine Hz. Osman, ismen belirlenmiş muhtemel halife adayları ve hilafete liyakat sahibi isimlerin olduğu bir toplumda idarecilik yapmak zorundaydı. İlk iki halifenin aksine toplumda kendi alternatifinden bahsedecek siyasî muhaliflerin varlığı, iktidar üzerinde negatif baskı kurmuştur. Özellikle de işlerin ters gittiği dönemlerde bu baskı daha da artmıştır. Hz. Osman’ı kuşatmaya gelenlerin, bu siyasî muhaliflerin etrafında toplanmalarını, halifenin ısrarla Hz. Ali’nin tavsiyelerini dinlememesi gibi hususların hep bu negatif baskıdan mütevellit olduğunu söyleyebiliriz. Mevcut muhalif oluşumlara karşı iktidarın kendisini korumaya alması, bunun için de toplumu “yandaş-muhalif” diyerek bölmesi kayda değer bir husustur. Hz. Osman’ın “yandaş” olarak kabilesini seçmesi, muhalefeti konumlandırırken ise toptancılık yapması, sonun başlangıcı olmuş; “yandaşları”, kendi iktidarının sonunu hazırlamıştı.

Her biri devlet başkanı olmaya liyakat sahibi olan veya kendisini liyakat sahibi gören insanların oluşturduğu bir toplumda bağımsız bir idarenin uygulanabilirliği o kadar kolay değildi. Hz. Osman’ın toleranslı tutumu, iktidara karşı taviz vermekten bıkmış olan Kureyş aristokrasisi için aradıkları fırsatı ayaklarına getirmişti. Zaten Osman da bu yüzden seçilmemiş miydi? Hz. Ömer’in birçok uygulamasına sessiz kalanların, bir yüzükten dolayı kopardıkları yaygaraya bakılacak olursa, Hz. Osman’ın bu toleranslı tutumundan sonuna kadar nasıl istifade ettikleri, iyi niyetini suistimal konusunda ellerinden geleni yaptıkları daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim “Os-

4 Kırk gün sürdüğü konusunda bkz. Seyf b. Ömer, ed-Dabbî el-Esedî (200/815), *el-Fitne ve Vak’atü'l-Cemel*, cem. ve tsnf: Ahmed Râtîb Armûş, Dâru'n-Nefâis, VI. Bsk., Beyrut 1986, 64.

5 Öz, Şaban, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011, 35-36.

man'ın yaptıklarını Ömer yapsaydı, ayıplayamazlardı"⁶ şeklindeki ifade bu durumu ortaya koymaktadır.⁷

Siyasî idarenin kendisini koruma içgüdüsünden hareketle attığı adımların yansımaları, toplumda huzursuzluğu tetiklemiştir. Hz. Ömer zamanında iktidarın uygulamalarına sessiz kalanlar, Hz. Osman döneminde konuşmaya, eleştirmeye başlamışlar; ancak bu durum otorite tarafından yanlış yorumlanmış, onların Hz. Ömer'den korkmalarına bağlanmıştır. Oysa toplum, Hz. Ömer'in uygulamalarındaki adalet, liyakat, hukuk, eşitlik gibi unsurlara bakıp halifenin icraatlarını onaylarken; Hz. Osman döneminde iltimas, keyfilik, haksızlık gibi bariz hatalarına ise muhalefet ediyordu. Bu ilk altı yılı için Zührî'nin "*Kureys, onu Ömer b. el-Hattâb'tan daha çok seviyordu*"⁸ ifadesi uygulamadaki değişimin tepkiyi de beraberinde getirdiğini ortaya koymaktadır.

Hz. Osman'ın Hz. Peygamber veya ilk iki halife kadar dominant bir karakter olmaması, sorunlara karşı kişisel veya siyasî ağırlığını koymada gecikmesi, dahası bu karakteri nedeniyle ilerleyen yaşyla birlikte ailesinin tesiri altına girmesi bu değişimi hızlandırmıştır.

Mısır, Kufe ve Basra'dan yükselen muhalefetin sesi Medine'ye ulaşmıyor, ulaşsa da pek bir karşılık bulamıyordu. Halife, müfettişler gönderiyor, valileri soruşturuyor, muhalifleri dinliyor ama bir türlü onları memnun edemiyordu. Suçlamalar arasında son derece gayr-i ciddi hususlar varsa da toplumda ortaya çıkan şikâyetlerin toplamı, iktidarın yıpranmışlığının veya yorgunluğunun göstergesiydi. Eleştiri konularında hiçbir ölçü gözetmediği anlaşılan muhaliflerin, işi halifenin hacda namazları birleştirmemesine, yüzüğü kaybetmesine kadar indirmeleri, kabul edilemez görünüyordu. Çünkü muhalefetin gücü, eleştirilerin haklılığından ziyade eleştirilerin yöneltildiği iktidarın gücüyle alakalıydı.⁹ Bir diğer husus ise, icraatları sebebiyle halkın nefretini üzerine çeken valilerin, halkı memnun ederek huzursuzlukları gidermek yerine, kendileriyle akraba olan halifeye güvenerek sorumsuzca davranışlarını sürdürmeleridir.¹⁰

Muhalefetin bu aşamaya gelinceye kadar Hz. Osman'ın onlara davranışı belli bir stratejiden mahrumdur. Muhalefet yapılan yönlendirmeler ne-

6 İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Numeyrî el-Basrî (262/845), *Kitâbu Târîhi'l-Medineti'l-Münevere*, I-IV, thk: F. Muhammed Şeltut, yer ve tarih yok, III, 1116.

7 Öz, Şaban, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisî Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Ünv. İFD*, 2009, VII/13, 57-95, 77.

8 Suyûtî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988, 124.

9 Öz, Şaban, "İslâm Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülahazalar", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2016, (5), 49-59, 62.

10 Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Yay., Konya 2004, 148-149.

ticesinde “susturulması gereken âsiler” olarak kabul edilmiş ve valilerin tedbirlerine havale edilmişti. Medine merkezde dahi dayak ve sürgün gibi zecri tedbirlerin, muhalefetin sesini kısmaya yetmediği bilakis güçlendirdiği geç de olsa anlaşılmıştır.¹¹

Siyasî algıda yaşanan bir diğer değişim ise otoritenin kaynağı meselesinde karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere ne Hz. Ebû Bekr ne de Hz. Ömer, idaresinin meşruiyetini Allah’a bağlamıştır. Oysa Hz. Osman, hilâfeti bırakması için kuşatıldığı zaman otoritesinin kaynağı olarak Allah’ı göstermiş ve hilâfetten “Allah’ın kendisine giydirdiği gömlek”¹² olarak bahsetmiştir. Ancak hilâfet gömleğini kendisine giydiren, Hz. Ebû Bekr tarafından atanmış olan Hz. Ömer’in belirlediği şûra üyelerinden Abdurrahman b. Avf idi. Böylelikle İslâm siyasî tarihinde farklı zaman ve coğrafyalarda karşımıza çıkan otoritenin kaynağını Allah’a bağlamak ve böylelikle tebaa üzerinde ayrıca bir otorite tesis etmenin ilk modelini Hz. Osman’da görmüş oluyoruz. Bu ilahî görevlendirme algısının hem yönetimi hem de sonraki süreci etkilediğini, alınan kararlarda “keyfiligi” getirdiğini söyleyebiliriz. Bu durumun halifenin şahsında olmasa dahi atadığı valiler ve görevliler eliyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Siyasî erke bağlı olarak görülen bir diğer değişim alanı ise devletin, gelir ve giderlerine, başka bir ifadeyle *beytu’l-mâla* bakıştır. Hz. Ebû Bekr ve Ömer dönemlerinde “devlet” kimliğine karşılık Hz. Osman’ın son dönemlerinde “devlet”in yerini “kabile” almış ve beytu’l-mâl ailenin şahsî mülkiyeti olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden de aileye özel tahsisatlar belirlenmiş, halifenin şahsında bireysel tasarruflar öngörülmüştür. Haliyle bu durum çok geçmeden hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Hz. Osman’ın Mervân’a veya süt kardeşine verdiği tahsisatların şikayetler arasında geçmesi bu çerçevede dikkat çekicidir.

Siyasî otorite, sadece beytu’l-mâlî değil yönetim kademelerini de “kabilevî” olarak görmüştü. Her ne kadar savunu bağlamında dile getirilen Ümeyyeoğullarının liyakat sahibi idareciler olması tezi tutarlı görünse de unutulmaması gereken husus, toplumda sadece bu ailenin liyakat sahibi olmadığı gerçeğidir. Valilik, zekât âmilliği gibi bütün stratejik görevlendirmelerin belli bir aileye inhisarı az önce de temas ettiğimiz gibi, halife adaylarını ve onların kabilelerini rahatsız etmiştir.

Burada sorgulanması gereken husus, Hz. Osman’a –iyi niyetli olursak onun uygulamalarına– karşı direnenlerin samimiyetleridir. Muhtemel soru da, direnç gruplarının kapitale ortak olma niyetiyle mi yoksa hâkim ailenin

11 Öz, “İslâm Siyaset Geleneğinde Muhalefet”, 63.

12 Bkz. Halife b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî (240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk: Ekrem Ziyâ Umerî, Dâru’l-Kalem/Müessesetü’r-Risâle, II. Bsk., Dimeşk/Beyrut 1397, 126.

fütursuzca eylemlerine tepki olarak mı muhalefet saflarında yer alıp almadıklarıdır. Veya İslâmî değerler adına mı hareket ediyorlardı yoksa “*devrim çocuklarını yiyor*” fobisine mi takılmışlardı? Tarihî birçok hâdisede olduğu gibi, ne o ne de öbürü, bilakis hepsidir. Ancak ağır basan neden, psikoloji temelinde *gücüne gitme* duygusudur. Hz. Peygamber devri dinî tebliğ sürecini, Ümeyyeoğullarına karşı verilen mücadele oluşturmaktaydı. Daha *kılıçlarındaki kan kurumadan* mücadele ettikleri insanları başlarında *idareci sınıf* olarak görmeleri, duygusal anlamda oldukça yıpratıcı, biraz daha dramatize edersek *hüzünlüydü*. Devrimciler, karşı devrimle yüz yüzediler ve yapabilecekleri pek de bir şey yok gibi gözüküyordu. Muhalif cephenin Hz. Osman’ın uygulamalarını eleştirirken, liyakati değil de, akrabalık ilişkilerini gündeme getirmiş olması da kayda değerdir. *Emek/ehliyet yerine irsî tevarüslerin* eleştirilmesi, niyetlerindeki samimiyet konusunda bir fikir verdiği gibi, muhalefetin duygusallığının da göstergesidir.¹³

Siyasete bağlı değişimlerde Hz. Osman’ın karakterinin de ciddi etkiye sahip olduğunu söylemeliyiz. Nitekim Mesûdî, “Osman, cömertlik, hoşgörürü, el açıklığı konusunda ileri seviyedeydi, âmilleri ve dönemindeki halkın çoğu onun yolunu takip ettiler. Yaptıklarını yaptılar...”¹⁴ demek suretiyle bu duruma işaret etmektedir.

2. Ekonomi

Hz. Ömer dönemi fetihleri ve bu fetihlerden gelen çok büyük gelirlerin dağıtımındaki başarı neticesinde Müslüman Arap toplumu o zamana kadar hiçbir dönemde ulaşmadığı zenginliğe ulaşmış oluyordu. Öncesinde son derece sade bir hayat yaşayan toplum artık müreffeh bir geçim düzeyine kavuşuyor, yemesinden, giyimine, evinden sahip olduklarına kadar bütün alışkanlıkları, yaşam standartları değişmiş oluyordu. Maddi zenginliğin neticesi olan konforlu hayatın vazgeçilmez hale gelmesi, toplumsal yozlaşmayı da beraberinde getirmiştir.

Bedevilerin kısa bir süreliğine zenginleşip sonradan ekonomilerini yönetememeleri veya görmemişliğin getirdiği israf yüzünden tekrar eski hallerine dönmelerinin, memnuniyetsizlikleri kabile düzeyine çıkarmada ciddi etkisi olmuştur.¹⁵ Aynı gelir düzeyine sahip insanların, “kendisine yetmiyor” olmasına mukabil, komşusunun zenginliğine karşı yeni bir takım söy-

13 Öz, “İlk Dönem İslâm Toplumunda Değişime Direnç”, 77-78.

14 Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, V. Bsk., Riyad 1393/1973, II, 341-342.

15 Dûrî'nin, “Osman'a karşı isyan, birinci derecede kabilelerin Kureyşe isyanını ve kabilevî akımın İslâmî akıma galip gelmesini sembolize eder” şeklindeki görüşünü sanırım burada kaydetmemiz gerekmektedir. Dûrî, Abdulaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, çev: Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay. İstanbul 1991, 104.

lemler geliştirmesi esasen o kadar da tuhaf değildi. Buna ek olarak Kureyş'in sevâd arazilerini kendi arka bahçesi olarak görmesi¹⁶ ve halifenin de bu minvaldeki uygulamaları (gelirini akrabalarına vermesi, ganimeti satması gibi) ekonomik gerekçelere bağlı toplumsal huzursuzluğun kaynağı haline gelmiştir.

Sahabe dönemi olmasına karşın iktisadî yozlaşmanın artmasını, iktidarın uygulamalarındaki esnekliği veya hoşgörüsüyle izah etmemiz de mümkündür. Hz. Ömer'in kontrollü değişim siyasetine karşın Hz. Osman'ın bu alanı neredeyse "başıboş" bırakması tabir-i caizse ipin ucunu kaçırtmış, toplum beş altı yılda baş döndürücü bir hızla değişmiş, başkalaşmış ve hatta dönüşmüştür.

Ömer dönemindeki servet artışının etkileri Osman döneminde görülmeye başlanmıştı ve kapitalin kullanımı konusunda iki siyasî şahsiyet arasında ciddi farklılıklar vardı.¹⁷ Bu çerçevede zenginleşmenin Hz. Osman döneminde "aniden ortaya çıktığı"¹⁸ yolundaki bir görüşe katılmadığımızı ifade etmeliyiz. Zira zenginlik Hz. Ömer döneminde topluma girmiş ancak Hz. Ömer'in aşırı kontrollü yüzünden yaşanamamıştı.¹⁹ Mamafih zenginliğin olmasa da zengin yaşamın aniden ortaya çıktığını kabul etmek durumundayız. Hz. Ömer'in değişimin önündeki duruşu ile Hz. Osman'ın teşvik boyutuna ulaşan hoşgörüsünün halkın memnuniyet düzeyini belirleyen yegâne husus olmadığı da takdir edilecektir.

Ulaşılan maddi zenginliğe bağlı olarak toplumda görülmeye başlayan "yozlaşma"ya şiddetle karşı çıkanları, iktidarın, "anlamaya" çalışmak yerine "cezalandırılma" yoluna gitmesi, işleri bir parça daha karıştırmıştır. Toplumdaki bu değişime direnenler aslında karşı devrimci veya geçmişe özlem duyan bir avuç romantik değil, sistemin çöküşünü görüp kendilerince iktidarı uyarmaya çalışanlardı. Ancak ne seslerini duyurabildiler ne de çöküşü geciktirebildiler. Hatta iktidarın, kendilerine karşı cephe alıp daha vahim hatalar yapmasına vesile oldular. Mervân'ın kâtip, Muâviye'nin vali olduğu toplumda Ebû Zerr'in sürgün edilmesi toplum vicdanını derinden yaralamış, Hz. Osman'a karşı her Şeye rağmen korunan "iyi niyetli bakışları" onarılmaz bir Şekilde yıpratmıştır. Oysa Ebû Zerr'in Müslümanların malının, Allah'ın malı olarak isimlendirilmesine karşı çıkması ve zenginliğe müdahale edilmesi talebine Hz. Osman'ın "*İnsanları zühde zorlayamam. Ancak ça-*

16 Mesûdî, II, 346; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, I-II, editör: Dervîş el-Cüveydî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013, I, 664.

17 Öz, Şaban, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İFD*, XI/21, (Ocak-Haziran 2013), 1-28, 14-15.

18 Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Őekillenēi*, Pınar Yay., İstanbul 1991, 145.

19 Hz. Osman döneminde yapılan evler için bkz. Mesûdî, II, 342.

lışmaya ve tutumlu olmaya çağırırım"²⁰ şeklindeki itirazı son derece yapıcı bir yönetim algısının işaretiydi.

Hız. Osman dönemindeki servet artışının fitneye kapı araladığı yolundaki görüşe karşı ileri sürülen "fakirliğin daha büyük bir fitne kaynağı"²¹ olduğu tezine doğrudan bir itirazımızın olmadığını da yeri gelmişken belirtmeliyiz. Buradaki sorun, değişim ve yozlaşmanın tek sebebi olarak fakirlik, zenginlik veya yönetim algısı şeklinde tek bir gerekçenin zikredilmesidir. Zira toplumsal değişimler, tek bir sebebe irca edilemeyecek kadar geniş bir yelpazeden beslenmektedir. Binaenaleyh Hız. Osman dönemindeki toplumsal değişimi zenginlik, fakirlik, yönetim vs. şeklinde münferit sebeplere bağlamak yerine bunların bir araya gelmesi ile oluşan değişimden söz etmek daha sağlıklı olacaktır. Dûrî'nin de ifade ettiği gibi, Hız. Osman, "*kendisinin oluşturmadığı, aksine İslâm ümmetinin gelişmesi ve koşullarının değişmesi-nin bir sonucu olan şartların kurbanı*"²² olmuştur.

Hız. Osman'a karşı isyanda sahabenin sessizliğini biraz da sermayenin tek bir aileye hasredilmiş olmasına duyulan tepkide aramak gerekir. Ebû Bekr'in, kapitali eşitlik prensibine, Ömer'in ise dini kabuldeki önceliğe göre bölüştürmesi, toplumu her hâlükârda memnun edecek uygulamalarıdır. Ancak Hız. Osman'ın, toplumdaki farklı, zengin bir sınıf ortaya çıkarma planı ve bunda da ailesini tercih etmesi, toplumu rahatsız etmişti. Bir nevi mağlupların zaferi olan Medine iktidarının devrilmesini başaran güç askerî değil, bilinçaltından eyleme dönüşen tepkisel sessiz kalma gücü idi. Medineliler dışardan gelen bu tepkiye karşı sessiz kalarak, en büyük eylemi gerçekleştirmişler, hükümetlerini yıkmışlardı. Aksi halde, sivil/siyasî destekten mahrum olan silahlı grupların başarıya ulaşması, günümüzde olduğu gibi ilk dönemde pek mümkün değildi.²³

Hız. Ömer döneminde toplumu yozlaşmaya sürükleyecek hukuksuzluk, adam kayırma, yolsuzluk gibi etmenlerin olmamasından mütevellit yozlaşmaya dair somut verilere neredeyse hiç rastlamıyoruz. Halifenin güçlü ve etkin yönetimi şehir merkezindeki anlık müdahaleleri, eyaletlerdeki temsilcilerinin onun otoritesini yakından hissetmeleri, yozlaşma kültürünün ortaya çıkmasını engellemiştir. Kuşkusuz kendisinin seçtiği yaşam modeli olan "imkânı olmasına rağmen kanaatkârlık", toplum karşısında her zaman onu güçlendirmiştir. Maddi zenginlik ve yeni neslin henüz topluma tahakküm edememesi de değişime karşı toplumu korumasında onun yardımcı olmuşur.

20 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*, I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, II, 615.

21 Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., Ankara 1992, 166.

22 Dûrî, 104.

23 Öz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Değişime Direnç", 80-81.

Hz. Ömer'in elbiselerin boyuna veya evliliklere ve hatta isimlere müdahil olması, toplumsal değişimin hızını kesmiş, en azından değişimi kontrol altına almıştır. Anakronizm eleştirisini kabulle birlikte Kureyş aristokrasisinin Hz. Osman'ı arka planda desteklediği ve Ömer'e kıyasla oldukça özgürlükçü olan yeni halifenin kontrolü kaybetmesi ise uzun sürmemiştir. İki halife arasındaki yönetim anlayışı farkı, hem toplum hem de siyasî çevrelerin dikkatini çekmesi, durumun gizli kapaklı olmadığı ve toplumsal karışıklığın nedenlerinden biri olduğunun dönem itibariyle de kabul edildiğini göstermektedir.

Hz. Ömer döneminde parasını harcamayan zenginler, Hz. Osman döneminde âdeta bunun acısını çıkartıyor gibiydiler ve bunlar arasında Osman'ın ailesinden birilerinin de olması toplumu –daha doğrusu zenginleri– teşci ediyordu. Artık ne elbiselerin boyuna ne de atadığı valilere karşı Ömer vardı. İsrâf, eyalet yönetiminin başıboşluğu, aile korumacılığı ve devlet malına tasallut, toplumun yozlaşmasını alabildiğine hızlandırmıştı.

Yeni neslin bir önceki kuşağa saldırması ise basit bir "kuşak çatışması" teorisi ile geçiştirilemeyecek kadar önemlidir. Yeni kuşak Kur'ân'ın ilk muhataplarına hesap sormayı bir parça abartmış; kapitali doğru kullanamayan taşra ile birlikte Hz. Peygamber'in damadı, ilk Müslümanlardan, iki hicrete de katılmış, Ceyşu'l-Ustre'nin en büyük destekçisi Hz. Osman, eşinin gözleri önünde hunharca katledilmiştir.

Burada valilerin adaletsizlikleri, ganimetin bir aileye tahsisi, atama tercihleri gibi hususlar üzerinde durmayacağız. Aslında bu konular, bir tarihçinin izah konusunda yetersiz kalıp cebri yorumlara sığınmasının en haklı olduğu yerlerdir. Aksi halde fetihten fetihe koşan, kurumsallaşan, nebevî modelliğin hayatın her alanında görüldüğü bir dönemden bir anda nasıl böyle bir yozlaşma dönemine geçildiğini izah etmek takdir edileceği üzere o kadar da kolay değildir.

Zenginliği veya neslin değişimini yozlaşmanın ana müsebbibi görüp bütün tahribatı onlara yüklemenin haksızlık olacağı kanısındayız. Şahsi tercihimiz olarak siyasî iktidarın yeter(siz)liklerinin esas belirleyici olduğunu en azından sorumlular listesinin başına eklenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Yeni nesli adapte edemeyen, sosyal adaleti sağlayamayan, zenginliği topluma yayamayan ve dahası yozlaşmayı önleme yerine yozlaşanlardan yana taraf olan, siyasî iktidarın kendisidir.

Sadece bir örnek sanırım iktidarın bu konudaki sorumluluğunu net bir şekilde ortaya koyacaktır. Malum olduğu üzere Hz. Ömer, her yıl valilerini toplayıp sorumluluk bölgelerindeki yapıp ettiklerinden onları hesaba çekiyordu. Hz. Osman da valilere dair şikâyetlerin artması üzerine bir valiler toplantısı düzenlemiştir. Ancak o, valileri hesaba çekmek yerine bu şikâyet-

lerin nasıl engelleneceğini istişareye açmıştır.²⁴ Sonuç itibarıyla Medineliler de halifenin sorumluluğunu teslim etmişler, gözleri önünde kuşatılmasına, susuz bırakılmasına ve en nihayetinde öldürülmesine “seyirci” kalmışlar, çıkp yüzlerine “toprak saçmamışlar”dır.

Her ne kadar toplumsal değişimlerde daha çok ekonomik gelişmişlik üzerinde durulsa da takdir edileceği üzere ekonomik sıkıntılar da toplumlar üzerinde etkilidir. Bugün dahi iktidarları en çok yıpratın hususun ekonomik krizler olduğunu düşündüğümüzde Hz. Osman dönemindeki ekonomik sıkıntılara bağlı toplumsal değişimin, muhalefetin yönünü belirlemede ciddi etmen olduğu görülecektir.

3. Din

Bu dönemde dinî hayat konusunda en ciddi değişim Kur’ân’ın çoğaltılması neticesinde yaşanmıştır. Kur’ân’ın istinsahıyla beraber tek bir okuyuş üzerinde toplanması esasen muhtemel ihtilafların da önüne geçmiş oluyordu. Bununla beraber Kur’ân nüshalarının artmaya başlamasının da bu dönemde olması muhtemeldir. Kur’ân ile doğrudan muhatap olan ve dahası belli bir usûle veya bilgi altyapısına sahip olmayan mühtedilerin Kur’ân’dan hükümler çıkartmaya başlamaları da yine bu dönemlere teka-bül etmektedir. Bağlamından kopartılmış ayetlerin zaman içerisinde oluşturduğu zihin dünyasının, hem kendilerini hem de sonraki süreci etkilediğini ayrıca kaydetmeliyiz.

Bu dönemdeki en ciddi dinî sorun ise sahabe arasındaki ihtilafların artık toplumun huzurunda yaşamaya başlamasıdır. Halkın önderleri, halkın gözü önünde birbirlerini alabildiğince eleştiriyor, bu konuda son derece acımasız davranabiliyorlardı. Cemel Savaşı’nda kan dökmeye kadar varacak olan ihtilaf sürecinin bu dönemde başlamış olması, kendilerinin otoritesini de yıpratmaya başlamış ve hâdiseler Osman’ın kanuna kadar ulaşmıştır. Sahabe sınıfının tasfiyesi de dinî yorumda bir bakıma keyfiliği oluşturmuş, zaman içerisinde tarihî zeminden kopuk salt metin üzerinden okumaların hâkim olduğu bir din algısı yerleşmiştir.

Hz. Osman dönemindeki iktisadî zenginliğin dinî yapılarıdaki değişimi de beraberinde getirmesi dikkat çekici bir husustur. Hz. Peygamber’in mes-cidinin genişletilmesi çalışmasında kullanılan malzemenin içeriği bu değişimin tezahürüdür.²⁵ Aynı şekilde Mescid’in genişletilmesine “sünnetin değiştirilmesi” olarak bakılarak itiraz edilmesi de²⁶ aslında toplumdaki zihinsel değişimin ifadesi gibidir. Bu dönemde Hz. Osman’ın hac esnasında

24 Söz konusu toplantı için bkz. Apak, 161-166.

25 Köse, F. Betül, *Medine’de Sosyal Hayat*, Mana Yay, İstanbul 2016, 87.

26 Bkz. Köse, 87-88.

Minâ'da Resulullah'ın ve kendisinden önceki iki halifenin uygulamasının aksine mukim namazı kılması,²⁷ Cuma günü yeni bir ezan okutması²⁸ gibi, bazı dinî icihatlarının tartışma konusu yapılması ve zamanla bu tartışmaların isyan hareketinde gerekçe olarak kaydedilmesi de dinî uygulamaya yönelik konularda toplumun değişimlere kapalı olduğunu göstermektedir.

Hz. Osman dönemi muhalefet hareketlerinde en dikkat çekici husus, mali politikaların belirleyici olması fakat muhalif söylemlerin din üzerinden yürütülmesidir. Maaşların kesilmesi, atıyyelerin engellenmesi, devlet arazilerinin tahsisi şikâyet edilen konular iken; dile getirilenler halifenin hacda namazları birleştirmemesi, sünneti çiğnemesi, yüzüğü düşürmesi gibi konulardı. İslâm siyasî muhalefet hareketlerinde "dinî söylemlere" başvurmanın kökenlerini, o döneme bağlayacak halimiz olmamakla birlikte şunu da kabul etmeliyiz ki, dinî hassasiyetler ekonomik ve siyasî hassasiyetlerden her zaman önceliklidir. Nitekim 1400 yıllık İslâm siyasî tarihine baktığımızda dinî söylemlerin muhalefet hareketlerinde ne kadar etkin kullanıldığı ve sonuçları net bir şekilde görülecektir.²⁹

Dinî algı konusundaki dikkat çekici bir diğer değişim alanı da Ehl-i Kitab kökenli mühtedilere karşı takınılan hoşgörüsüz tavrıdır. Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuş olanların dahi bu hoşgörüsüzlüğe mazur kalması ise, işin ilginç yanını oluşturmaktadır. Hz. Osman'a karşı girişilen muhasarada isyancıları uyaran Abdullah b. Selâm, şiddetli tepki görmüş, kendisine küfredilmiş ve hatta önceki dinine referansla "*Yahudi'yi öldürün*" diye seslenilmiştir.³⁰ Aynı şekilde Ebû Zerr, Hz. Osman ile konuşurken söze karışan Ka'bu'l-Ahbâr'a elindeki sopa ile vurarak, "*Ey Yahudi kadının oğlu, sen burada ne hakla konuşursun?*"³¹ demiştir. Bu yaklaşımları anlık tepkiden ziyade zaman içerisinde oluşmuş bir hoşnutsuzluğun dışı vurumu olarak değerlendirmek mümkündür. Hz. Ali döneminde neşvü nemâ bulacak olan

27 Bkz. Taberî, II, 606.

28 İbn Haldûn, I, 664. Hz. Osman'ın dinî uygulamalarındaki yenilikler konusunda bkz. Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman –Katline Sessiz Kalınan Halife–*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, 144-155.

29 Öz, "İslâm Siyaset Geleneğinde Muhalefet", 64.

30 Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî(241/855), *Fedâilü's-Sahâbe*, I-II, thk: Vasiyyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, I, 478. Haberin başka bir varyantında ise, isyancıların Abdullah'a, "*Ey Yahudi'nin oğlu bu seni ilgilendirmez.*" dediği kaydedilmiştir. Bkz. Seyf b. Ömer, 72. İbnu'l-Esîr'in rivâyetinde ise, "*Yahudi'yi de, Osman'ı da öldürün.*" dedikleri nakledilmiştir. Bkz. İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Çâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414-1415/ 1993-1995, III, 158-159.

31 Taberî, *Târîh*, II, 616; İbn Şebbe, III, 1036-1037; İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XII, Dâru Sâdir, (I-IV. Ciltler) Beyrut 1399/1979 (V-XII. Ciltler) 1402/1982 (Dağıtım ve baskı: Dâru'l-Fikr), III, 115.

Hariçî zihin dünyasının ilk nüvelerinin bu zihniyet çevresi olduğunu da ayrıca ifade etmeliyiz.

Bu dönemde Abdullah b. Sebe'nin şehirler dolaşp bir takım fikirleri yaydığı yolundaki anlatılara³² ise, hem İbn Sebe'nin kimliğine dair yapılan tartışmalar hem de içeriğinde barındırdığı mezhebî ideolojik vurgulardan dolayı şüpheyle yaklaşmaktayız. Toplumun bu türden tartışmalara henüz hazır olmadığı dahası bu tür problemlerinin de bulunmadığı kanaatindeyiz. Bu çerçevede Birinci Fitne'yi "*İslâm Tarihinin altın çağıın sonu*" olarak tanımlayan Hawting, bu dönemin ayrıca toplumun Sünnî, Şîî, Hâricî gibi fırkalara bölündüğü dönem olduğunu söyler.³³ Bu grupların temsil bakımından siyasî grupları ifade için kullanılması gerekmektedir. Netice itibarıyla dinî-siyasî ayrışmaların kökenlerinin bu dönemde atılmaya başlandığını, o ana kadar ana kitle halinde olan İslâm toplumunun sonraki dönemlerde sadece siyasî-dinî ayrışmayla değil, kabilevî ve ailevî unsurlarla da bölünmeye gittiğini söyleyebiliriz.³⁴

4. Sosyal Hayat

Hz. Osman döneminde birçok beldeden Medine'ye göçler olmuştur. Bu durum nüfus artışının ve dış kültürel unsurların hızlıca Medine'ye taşınmasının önünü açmıştır. Hz. Ömer döneminin aksine belli bir nüfus ve göç politikası olmayan Hz. Osman'ın dışarıdan köleler getirtmesi³⁵ de bu değişim ve dönüşümü hızlandırmıştır. Toplumdaki yatay ve dikey hareketlilik sadece sınıfsal değişimleri değil, sosyal hayatın her aşamasını da derinden etkilemiş, çok hızlı değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Ekonomik zenginliğin de sosyal yaşamı etkilediği açıktır. Sınırları bir taraftan Kuzey Afrika'ya diğer taraftan Orta Asya'ya dayanan devletin her bir beldesinden Medine'ye akan gelirler, halkın sadece iktisadî yönden zenginleşmesine değil, bireysel ve toplumsal çerçevede önemli değişimlerine sebep olmuştur. Kıyafetinden, yiyeceğine; eğlence anlayışından zevkine kadar sahip olduğu pek çok şeyi değişen bireyin anlayışları da bu değişimden müstağni kalmamıştır.³⁶

Hz. Osman döneminde toplumda eğlence anlayışında değişiklik olduğu, şarkı söyleyen cariyelerin, tavla oyunlarının veya kuşlarla ilgili farklı

32 Bkz. Taberî, II, 647.

33 Hawting, G. R., *The First Dynasty of Islam - The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Southern Illinois University Press, Beckengham 1987, 24.

34 Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, 24.

35 İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I-XVI, thk: Hamed b. Abdillâh-Muhammed b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004, VII, 681.

36 Köse, 306. Ayrıca bkz. Aycan, İrfan, "*İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 155-193, 161.

eğlencelerin insanların hayatlarına girdiği görülmektedir. Hz. Osman'ın bunlara müdahil olup engelleme girişimlerinde bulunması ise halkın bu tür eğlencelere karşı ilgisinin boyutlarını göstermektedir.³⁷ Kuşkusuz bu tür eğlenceleri zenginliğin tetiklediği muhakkaktır.

Bazı rivâyetlerde konu edilen valilerin sarhoş olarak namaz kıldırıklarına dair anlatıların³⁸ sahihliğini tartışma konusu yapsak dahi içki tüketiminin en azından önceki dönemlerle karşılaştırdığımızda yaygınlaşmış olduğunu kabul etmek durumundayız. Bu da bir başka değişimin getirdiği yozlaşmanın işaretidir.

Gerçekleştirilen fetihler neticesinde İslam toplumunda köklü değişimler meydana geldi. Ganimetlerle gelen ani zenginlik, lüks yaşam, fetih edilen yerlerde yerli halkla karışma, onların yaşantısına benzeme, beraberlerinde hizmetçi, sanatçı, işçi olarak getirdikleri pek çok kadın ve erkeklerin Hicaz toplum hayatındaki faaliyetleri, değişimi hızlı ve olumsuz yönde etkiliyordu.³⁹

5. İlim ve Kültür

İlk dönem itibariyle çevre kültürlerin, Arap-İslâm toplumuna kültür ihracı yaptıklarına veya yapmaya çalıştıklarına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Onlar ancak işin siyasi/askeri boyutu ile ilgilenmekteydiler ve bu alanda da kayda değer bir başarı elde etmiş değillerdi. Bilakis daha ne olduğunu anlamadan Sâsânîler ortadan kalkmış; Doğu Roma ise en önemli eyaletlerini (Suriye ve Mısır) kaybetmişti. Araplar basit çöl insanları olmaktan çıkmışlardı ve onların bunu anlamaları kendilerine oldukça pahalıya mal olmuştu.⁴⁰

Bu dönemde değişime direncin ortaya çıktığı bir diğer alan ise, kültürel hayatta görülen dış kaynaklı literatürdü. Dış kaynaklardaki anlatılara her daim ilgili olan Cahiliye Araplarının geleneksel anlayışındaki değişimi, fetihlerin sağladığı açıktır. Müslümanların, Eski Yunan medeniyetiyle İskenderiye ve Suriye şehirlerinde tanışmış olmalarına karşın, başlıca ilmî eserler, Fırat ve Dicle sahillerinde inşa edilen şehirler vasıtasıyla Arap kültür hayatına girmişti.⁴¹ Harp ve fetihler, ilk İslâm toplumunda pek çok açıdan ihtilâta sebebiyet vermiştir. Bu ihtilâtın ilk Müslümanların ictimaî hayatını değiştireceği tabiidir.⁴² Ehl-i kitap veya medenî dünya olarak gördük-

37 Konuyla ilgili bkz. Aycan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", 161-162; Köse, 180-186.

38 Mesûdî, II, 244.

39 Aycan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", 192.

40 Öz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Değişime Direnc", 86.

41 Bkz. Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev: M. Fuad Köprülü, DİB Yay., II. Bsk., Ankara 1963, 27.

42 Uğur, Mücteba, *Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980, 117.

leri İnan ve Roma'nın ilim ve hikmetine duyulan iştihak, ilk dönem itibariyle tepkiye dönüşmüştü.⁴³ Aslında bu dönemdeki tepkiyi doğal karşılamak gerekir. Zira artık Arapların elinde en son Kitab vardı ve muharref kitap ehli veya putperest olarak gördükleri, savaş meydanlarında hezimete uğratıldıkları Roma ve İnan'ın kendilerine verebilecek bir şeylerinin olduğuna inanmıyorlardı.⁴⁴

Fetihler neticesinde eski kültür merkezleri Müslümanların eline geçmişti. Böylece bu merkezlerdeki Yunanlıların, Farslıların, Mısırlıların, Süryanilerin, Hintlilerin kültür öğelerini taşıyan muazzam koleksiyonlar, İslâm kültür havzasına dâhil oldu. Ancak bu dönemde çevirilerin yapıldığı veya dış etkenli tartışmalara girildiğine dair elimizde somut delillerin olmadığını söylemeliyiz. Dolayısıyla Hz. Osman dönemini, İslâm toplumunun dış kültürel unsurlarla tanışması değil karşılaşması dönemi olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu açıdan söz konusu dönemin hâlâ kendine özgünlüğünü, kapalı bir toplum olduğunu kaydetmek durumundayız.

SONUÇ

Hz. Osman dönemindeki değişim, olumlu olmaktan çok "yozlaşma", "bozulma" içeriğine sahip olumsuz bir değişimdir. Hz. Osman dönemindeki toplumsal değişime sebep olan unsurlar arasında iktisadî durum, siyasî idarenin tasarrufları, nüfus yapısının değişimi, göç, dış etkenler gibi hususları sayabiliriz. Ancak bunların topluma hızla girmesi ve neredeyse eş zamanlı benimsenmesi dikkat çekici bir durumdur.

Bu hızlı değişimin toplum tarafından kabulünün arkasında hiç kuşku yok ki, sahabe neslinin sonlarına gelinmesi, devletin kabile devletine dönüşmesi, toplumdaki güç merkezlerinin küstürülmesi, Hz. Peygamber döneminde yaşananların unutulması, âdil bir ekonomik sistemin kurulamaması, hilâfetin kaynağı algısındaki değişim gibi birçok hususun olduğunu kaydedebiliriz.

Dönem toplumundaki en belirgin değişim, iktisadî kaynaklıdır. Buradaki sorun toplumun birden zenginleşmesi değil, zenginliğinin birden farkına varması ve siyasî idarenin de sessizliğini kullanarak hayat tarzını değiştirmesidir. Zenginliğini muhafaza edenler ile zenginliğini kaybetmiş veya zengin olamamışların birbirlerine bakışı da haliyle toplum yapısını derinden etkilemiş, toplumun birliğini kısa sürede sonlandırmıştır.

43 Hz. Ömer'in Medine'ye getirilen bazı kitaplara tepkisi konusunda bkz. Hafıbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (463/1070), *Takyidu'l-İlm*, nşr: Yusuf el-Iş, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, II. Bsk., Dimeşk 1974, 52; ayrıca bkz. 53-56.

44 Bkz. Öz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Değişime Direnç", 86-88.

İlk İslâm toplumundaki yozlaşma örneklerine baktığımızda, bu durumun geçmişten bugüne neredeyse benzer beklenti ve gerekçelerle başladığı ve bir müddet sonra da artık yaşam modeli haline geldiği hatta hukukî meşruiyet kazandığı görülmektedir. Mevcut haldeki menfi değişim olan yozlaşma, kendine uygun zemini bulduğu her seferinde yenilenmiştir. Bunu da tarihin tekerrüründe değil, insanın doğasının olmazsa olmazlarında aramak daha sağlıklı olacaktır.

Bütün bu tarihî zemin de göstermektedir ki, yozlaşma her seferinde toplumu biraz daha köklerinden, değerlerinden uzaklaştırmıştır. En nihayetinde bu uzaklaşmalar da toplumsal yıkımları beraberinde getirmiştir. Burada dikkat çekici bir diğer husus ise, yozlaşmanın bir bütün olarak geldiği, siyasetten hukuka, yaşantıdan inanca kadar bütün alanlarda yansımalarının görüldüğüdür.

Yozlaşmanın önüne geçme adına girişilen çabanın ise çoğu zaman akamete uğradığını söyleyebiliriz. Aslında o niyetle yola çıkanların güce ulaştıktan sonra aynı işleri yapmaları da ayrıca kayda değer bir husustur. Statükonun –tabi ki olumsuz anlamda– yıkımını başaranların çok geçmeden yeni statüko savunucuları haline gelmeleri ise o kadar da uzun sürmemiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî (241/855), *Fedâilu's-Sahâbe*, I-II, thk: Vasiyyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983.
- Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman –Katline Sessiz Kalıman Halife–*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., Ankara 1992.
- Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân*, Fecr Yay., Ankara 1990.
- , "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 155-193.
- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yay., İstanbul 1991.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev: M. Fuad Köprülü, DİB Yay., II. Bsk., Ankara 1963.
- Dûrî, Abdulaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi –Bir Önsöz–*, çev: Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay. İstanbul 1991.
- Emharûn, Muhammed, *Tahkîku Mevâkıfî's-Sahâbe fi'l-Fitne –min Rivâyâtî'l-İmâm et-Taberî ve'l-Muhaddisîn–*, I-II, Dâru Taybe/Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1994.
- Ferrûh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, VI. Bsk., Beyrut 1983.
- Çureyb, Me'mûn, *Hilâfetü Osman b. Affân*, Merkezü'l-Kitâb li'n-Neşr, Kahire tz.

- Halife b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî (240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk: Ekrem Ziyâ Umerî, Dâru'l-Kalem/Müessesetü'r-Risâle, II. Bsk., Dimeşk/Beyrut 1397.
- Harakât, İbrahim, *es-Siyâse ve'l-Müctemia fi Asri'r-Râşidîn*, Beyrut 1985.
- Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (463/1070), *Takyîdu'l-İlm*, nşr: Yusuf el-Iş, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, II. Bsk., Dimeşk 1974.
- Hawting, G. R., *The First Dynasty of Islam –The Umeyyid Caliphate AD 661-750–*, Southern Illinois University Press, Beckengham 1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I-XVI, thk: Hamed b. Abdillan-Muhammed b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, I-II, editör: Dervîş el-Cüveydî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Numeyrî el-Basrî (262/845), *Kitâbu Târîhi'l-Medineti'l-Münevvere*, I-IV, thk: F. Muhammed Şeltut, yer ve tarih yok.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahr fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1345/1927.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XII, Dâru Sâdır, (I-IV. Ciltler) Beyrut 1399/1979 (V-XII. Ciltler) 1402/1982 (Dağıtım ve baskı: Dâru'l-Fıkr).
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1414-1415/ 1993-1995.
- İbrahim, Eymen, *el-İslâm ve's-Sultân ve'l-Mülk*, Dâru'l-Hasâd/Dâru'l-Cündî, Dimeşk 1998.
- Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Yay., Konya 2004.
- Köse, F. Betül, *Medine'de Sosyal Hayat*, Mana Yay, İstanbul 2016.
- Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, V. Bsk., Riyad 1393/1973.
- Öz, Şaban, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisî Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İFD*, 2009, VII/13, 57-95.
- , "İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İFD*, XI/21, (Ocak-Haziran 2013), 1-28.
- , "İslâm Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2016, (5), 49-59.
- , *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.
- Seyf b. Ömer, ed-Dabbî el-Esedî (200/815), *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, cem. ve tsnf: Ahmed Râtib Armûş, Dâru'n-Nefâis, VI. Bsk., Beyrut 1986.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümmem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*, I-VI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumunu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

HZ. OSMAN'IN ŞAHSİYETİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Ömer Sabuncu*

GİRİŞ: Hz. Osman'ın Tarihi Şahsiyeti

Fil olayından altı yıl sonra miladî 576 yılında Taif'te doğdu. Adı Osman b. Affân b. Ebü'l-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems b. Kusay'dır. Annesi Ervâ bint Küreyz b. Rebî'a b. Habîb b. Abdüşems b. Abdümenâf b. Kusay'dır. Ervâ'nın annesi Ümmü Hakîm'dir. Yani el-Beydâ b. Abdümtalib b. Hâşim b. Abdümenâf b. Kusay'dır. Hz. Osman Câhiliye döneminde Ebû Amr künyesi ile çağrılıyordu. Müslüman olduğu zaman Resûlullah'ın (sav) kızı Rukıyye'den "Abdullah" adını verdiği bir çocuğu dünyaya geldi. Böylece Müslümanlar ona bu yeni künyesiyle "Ebû Abdullah" diye hitap etti.¹

Babasının ünlü bir tüccar olması Hz. Osman'ın gençliğinde Mekke'nin önemli tüccarlarından birisi olmasını sağladı. İslâm davetinin ilk günlerinde Hz. Ebû Bekir'in yol göstermesi ile Müslüman oldu.²

Osman b. Affân ile Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvâm'ın hemen ardından Allah Resûlü'nün (s.a.s.) huzuruna girdiler. Hz. Peygamber (s.a.s.) onlara İslâm dinini anlattı, Kur'an okudu, İslâm'ın haklarını bildirdi ve onlara Allah'ın ikramını vaat etti. Bunun üzerine her ikisi de iman edip Allah Resûlü'nü (s.a.s.) tasdik ettiler. Hz. Osman şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resûlü! Şam'dan daha yeni geldim. Mu'ân ve ez-Zerkâ denilen yerlerin arasında bir mevkide iken, uyur gibi olduk. Bir de ne görelim, bir tellal şöyle nida ediyordu: 'Ey uyuyanlar, uyanın! Ahmed, Mekke'de ortaya çıktı.' Geldik, seni duyduk." dedikten sonra iman etti.³

Hz. Osman'ın Müslüman olması müşriklerin İslâm'ı kabul eden kişilere yönelik sürekli başvurduğu yöntemlerden biri olan baskı ve işkenceye maruz kalmasına sebep oldu. Birçok örnekte olduğu gibi bu işkence ve

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı. Assistant Professor, Harran University, Faculty of Theology, Department of Islamic History. Şanlıurfa/Turkey. (omersabuncu@harran.edu.tr). ORCID ID orcid.org/0000-0001-8424-8481

1 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. 'Alî Muhammed 'Omer, 1. Bs (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 3: 51.

2 Ebû Muhammed 'Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Muştafâ es-Sakkâ v.dğr., 2. Bs (Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1375/1955), 250; Hüseyin Algül, "Râşid Halifelerin Halifelik Öncesi Kısa Hayatı ve Şahsiyeti", *İslam Tarihi ve Medeniyeti/Râşid Halifeler Dönemi*, 1. Bs (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2: 66.

3 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 52.

çaydırma İslâm'ı kabul eden kişinin en yakın akrabalarından birisi tarafından yapılıyordu. Osman b. Affân Müslüman olduğu zaman amcası el-Hakem b. Ebû'l-Âs b. Ümeyye onu yakalayıp bir direğe bağladı ve şöyle dedi: "Atalarının dinlerini bırakıp yeni bir dine mi giriyorsun? Allah'a yemin olsun ki kabul ettiğin bu dini terk etmedikçe senin başını asla çözme-yeceğim!" Hz. Osman buna cevaben, "Allah'a yemin olsun ki ben de o dini terk edip ondan ayrılmayacağım." dedi. Hz. Osman'ın daha yeni Müslüman olmasına rağmen göstermiş olduğu iradeli tutumu, amcasını çaresiz bırakmış ve el-Hakem onu bu metanetinden dolayı serbest bırakmıştır.⁴

Allah Resûlü (s.a.s.) toplumsal dayanışma ve kaynaşmayı artırmak ve sağlamlaştırmak için İslâm'ı kabul eden kişileri birbirleri ile kardeş tayin ederdi. İbn Sa'd'da Hz. Osman'ın kardeşleştirildiği kişiler Abdurrahman b. Avf ve Evs b. Sâbit Ebû Şeddâd b. Evs şeklinde geçmektedir. Hz. Osman'ın kardeşi olarak ilan edilen kişinin Ebû Ubâde Sa'd b. Osman ez-Zürakî olduğu da rivayet edilmektedir.⁵

Hz. Osman Hz. Peygamber'in kızı Rukıyye ile evlendi. İslâmiyet'in 5. yılında (615) hanımıyla birlikte ilk kabilede Habeşistan'a hicret etti. Bir yıl sonra Habeşistan'dan Mekke'ye döndü ve ardından Medine'ye hicret etti.⁶ Hz. Peygamber, Hz. Osman'ın ailesiyle birlikte hicret etmesi üzerine "Allah onlarla beraber oldu. Lût'tan sonra Allah için ailesiyle hicret eden ilk kişi Osman'dır."⁷ buyurdu.

Bedir Gazvesi'nin (2/624) yapıldığı sırada eşi Rukıyye vefat edince, Allah Resûlü (s.a.s.) Hz. Osman'ı bir başka kızı Ümmü Külsûm ile evlendirdi. O da onunla evli iken ölünce Allah Resûlü (s.a.s.), "Yanımda üçüncü bir kızım olsaydı onu da Osman'la evlendirirdim."⁸ dedi.

İslâmî dönemde Hz. Osman'ın lâkabı, "Zinnüreyn" idi. Bunun sebebi olarak, "Hz. Peygamber'in iki kızı ile evlenmesi, Hz. Peygamber'in ona iki hususi dua yapması ve Hz. Osman'ın salât-ı vitirde Kur'ân'dan uzun süreler okuması gibi hususlar" gösterilir.⁹

Hz. Peygamber (s.a.s.) Zâtürrikâ denilen yere sefere giderken Hz. Osman'ı Medine'de vekil olarak bıraktı. Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) Necid bölgesindeki Zû Emer mevkiinde bulunan Gatafân kabilesiyle harp için sefere çıkarken onu Medine'de vekil olarak bıraktı.¹⁰

4 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 52.

5 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 53.

6 Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demirdâş, 1425/2004, 118; İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 438.

7 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 52; es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 118.

8 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 53.

9 Algül, "Râşid Halifelerin Halifelik Öncesi Kısa Hayatı ve Şahsiyeti", 2: 68.

10 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 53.

Hz. Osman, Bedir dışında hemen hemen Hz. Peygamber'in yer aldığı tüm seferlere katılmıştır. Ağır hasta olan eşi Rukiyye ile ilgilenmesi gerektiği için Hz. Peygamber'in (s.a.s.) izniyle Bedir'de bulunamamıştır.

Hz. Osman'a hicrî yirmi dört yılında Muharrem'in başında hilâfet için biat edildi. Râşid halifeler içerisinde en uzun süre görev yapan kişi oldu. Hilâfeti on iki yıl kadar sürmüştür. Çeşitli sebeplere dayanan bir süreç sonunda âsiler, Kur'an okumakta olan Hz. Osman'ı öldürdü (18 Zilhicce 35 / 17 Haziran 656). Meşhur rivayetlere göre Hz. Osman o sırada seksen iki yaşındaydı.¹¹

A. Hz. Osman'ın Şemâili

Hz. Osman'ın şemâili hakkında Suyûtî'de, onun insanların en yakışıklılarından olduğu ifade edilerek şu bilgi nakledilmiştir. "Osman orta boylu bir kişiydi; ne uzun ne de kısaydı. Yüzü güzeldi, beyazdı ve kırmızıya çalıyordu. Yüzünde çiçek hastalığından kalma izler vardı. Sakalı gür, kemikleri iri, iki omuz arası genişti. Bacakları ince, kolları uzundu ve kılları kollarını örtüyordu. Saçı kıvrıkcık ve saçının ön tarafı dökülmüştü. Dişleri en güzel olan kişilerden birisi de Osman'dı. Saçları kulaklarını aşırıyordu. Saçlarını sarıya boyardı."¹²

İbn Sa'd tarafından bize ulaşan bir başka rivayette ise Hz. Osman'ın sakalının sarıya boyadığı, üzerinde sarı renkli (hurka veya aba benzeri) bir dış giysi, açık sarı renkli iki elbise ve Yemen yöresine ait değerli bir hurka olduğu ifade edilmiştir.¹³

İbn Asâkir, Üsâme b. Zeyd'den rivayet etmiştir: "Resûlullah (s.a.s.) içinde et olan bir kapla beni Osman b. Affan'ın evine gönderdi. İçeri girdiğimde, Rukiyye'nin oturmakta olduğunu gördüm. Bir ona bir Osman b. Affan'ın yüzüne bakmaya başladım. Döndüğümde Resûlullah (s.a.s.) bana, "Onların yanına girdin mi?" dedi. Ben, 'Evet' deyince, "İkisinden daha güzel iki eş gördün mü?" buyurdu. Ben, 'Hayır görmedim ey Allah'ın Resûlü' diye cevap verdim."¹⁴

Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) kızı Ümmü Külsûm'u Osman'a nikâhladığında kızına şöyle dedi: "Senin kocan; deden İbrahim ve baban Muhammed'e en fazla benzeyen kişidir."¹⁵

11 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 73.

12 es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 119.

13 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 54.

14 es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 119.

15 Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Şâlihî Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. 'Âdil Ahmed, 'Alî Muhammed Mu'avviid (Beirut, 1414/1993), 11: 281.

B. Cömertliği ve Yardımseverliği

Hz. Osman, çok zengindi, zengin olduğu kadar da cömertti. Medine'ye hicretten sonra içme suyu sıkıntısı yaşandığı bir sırada Resûl-i Ekrem (s.a.s.), Rûme Kuyusu'nu satın alıp Müslümanlar yararına vakfedenin cennetlik olacağını müjdelemişti. Bunu işiten Hz. Osman, o kuyuyu 35.000 dirheme satın alarak Müslümanlara vakfetti.¹⁶

Tebük Seferi esnasında Medine'de kıtlık vardı ve Müslümanlar Gassânî Hıristiyanlarıyla Bizans'ın tehdidi altındaydı. Yaşanan yoğun kıtlığa ve görülmedik sığağa rağmen İslâm ordusunun hazırlanması ve yola koyulması gerekiyordu. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s.) cihat ilan ederek herkesi yardıma davet etmiş, teşvik için de "Kim ki ceşü'l-usre'yi teşviz ederse, onun için cennet vardır."¹⁷ buyurmuştur. Bu safhada söz konusu İslâm ordusunun teşhizi için Hz. Peygamber tarafından başlatılan yardım çağrısına koşanların öncüleri arasında en kapsamlı yardımıyla Hz. Osman dikkatleri üzerinde toplamıştır. Hz. Ebû Bekir malının tamamını, Hz. Ömer yarısını getirmiş ancak en büyük yardımı Hz. Osman yapmıştır. 300 deve ile 1000 dinar verdiği; ordunun üçte birini donattığı da rivayet edilir.¹⁸ Bunun üzerine Resûlullah'ın (s.a.s.) onun hakkında "Bugünden sonra yapacakları, Osman'a zarar vermez." dediği nakledilmektedir.¹⁹

Hz. Ebû Bekir zamanındaki bir kıtlık sırasında 1000 deve yükü buğday, kuru üzüm ve zeytinyağı ile dönen kervan malının tamamını muhtaç durumdaki Müslümanlara dağıtması onun cömertlik ve hayır duygusunu açıkça göstermektedir.

Hz. Osman'ı infak ve tasadduk hususunda kendisini örnek bir kişilik olarak öne çıkaran özelliklerinden biri de miktarı oldukça fazla sayılabilecek alacaklarını, ödeyemez duruma düşmüş kimselerden silmesi, alacağını istemekten vazgeçmesidir. Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah'ta olan 50.000 dirhem alacağını bağışlamıştır. Ayrıca Hz. Osman, akrabalarından ve diğer Müslümanlardan pek çok kişiye karşılıksız yardım yapmakla da bilinen bir sahâbîdir.

Hz. Osman'ın ilginç özelliklerinden biri de İslâm kurumlarının gelişmesi için şahsî servetini ortaya koymasıdır. Meselâ kendi hilafeti devrinde

16 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. 'Alî Muḥammed 'Omer, 1. Bs (Kâhire: Mektebetü'l-İḥâncî, 1421/2001), 1: 435.

17 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır (Dâru Tavkî'n-Necat, 1422/2001), 4: 13.

18 Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Ḥanbel, *Müsnedü 'Ahmed b. Ḥanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arnavût 'Âdil Muşşid v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 34: 231.

19 Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Daḥḥâk Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1418/1998), 6: 67.

civardaki yerleri satın alıp Mescid-i Harâm'ı genişleten ve Harem'in sınır taşlarını yenileyen Hz. Osman, Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa ettirirken kendi malından 10.000 dirhem harcamıştır.²⁰

C. Takvası ve Mesuliyet Duygusu

Hz. Osman, ibadetler konusunda hassas bir zat olup, geceleri ibadete devam eder, gündüzleri de çoğu kez oruçlu olurdu. Hâfız olup Kur'an'ı sürekli okur, teheccüd ve vitir başta olmak üzere tek başına kıldığı diğer namazlarda uzun süreleri tercih ederdi. Son derece mütevazı, kibar ve nazikti.²¹ Bir rekâta Kur'an'ın tamamını okuyarak geceyi ihya ettiği de rivayet edilmiştir.²²

İbn Sa'd "Şimdi o adamla, doğru yolda yürüyerek adaleti emreden kimse hiç eşit olur mu?" (Nahl 16/76) âyeti hakkında şöyle demektedir: O ("doğru yolda yürüyerek adaleti emreden kimse" ifadesi ile kast edilen kişi) Osman b. Affân'dır.²³

Hz. Peygamberin kızlarından ikisi ile evlendiği için kendisine "Zu'n-Nureyn (iki nur sahibi) denilmiştir. İlk Müslümanlardandır. Cennetle müjdelenen on kişiden birisidir. Kur'an-ı Kerim'i cem eden sahâbilerden biridir. Hz. Peygamber vefat ettiğinde kendisinden razı olunan altı kişiden birisidir.²⁴

Hz. Osman'ın takvası, mesuliyet duygusu ve Resûlullah'a ne derecede bağlı olduğunu göstermesi açısından bize ulaşmış olan şu rivayetler de dikkat çekicidir. Hz. Osman bir gün su istedi ve getirilen suyla abdest aldı; mazmaza-istinşak yaptı, sonra yüzünü üç defa, kollarını üçer defa yıkadı, başını ve ayaklarının üstünü mesh etti, sonra da güldü. Sonra arkadaşlarına: 'Neden güldüğümü sormayacak mısınız?' dedi. 'Neden güldünüz ey mü'minlerin emiri?' diye sorduklarında da şu karşılığı verdi: 'Resûlullah'ın (s.a.s.) şu mevkie yakın bir yerde su istediğini, benim aldığım gibi abdest aldığını, sonra güldüğünü ve: 'Neden güldüğümü sormayacak mısınız?' dediğini, 'Ey Allah'ın Resûlü! Sizi güldüren nedir?' diye sorduklarında da şu (müjdeli) karşılığı verdiğini gördüm: "Muhakkak ki bir kul, abdest suyu isteyip de yüzünü yıkayınca, Allah onun yüzüne isabet eden bütün kötülükleri siler. Kollarını yıkadığında da böyledir, başını mesh ettiğinde de böyledir, ayaklarını temizlediğinde de böyledir."²⁵

20 Yiğit, "Osman", 33: 442.

21 Algül, "Râşid Halifelerin Halifelik Öncesi Kısa Hayatı ve Şahsiyeti", 2: 70.

22 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 72.

23 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 57.

24 es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 118.

25 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 474; Bekir Tatlı, "Sünnet'e Bağlılığı ve Bazı Kritik Olaylardaki Dikkat Çekici Durumu Açısından Hz. Osman", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008): 24.

Hız. Osman, bir kabrin başında durduğu zaman sakalları ıslanuncaya kadar ağlardı. Kendisine: 'Cenneti ve cehennemi hatırlayınca ağlamıyorsun da (niçin) buna ağlıyorsun?' denildiğinde şöyle cevap verirdi: Şüphesiz Peygamber şöyle buyurdu: "Kabir, ahiret duraklarının ilkidir. (Kişi) eğer ondan kurtulursa, ondan sonrası ona göre daha kolaydır. Eğer ondan kurtulamazsa, ondan sonrası ona göre daha zordur." Hız. Peygamber (s.a.s.) yine şöyle buyurdu: "Gördüğüm hiçbir manzara yoktur ki, kabir ondan daha feci olmasın."²⁶ Yine bu örnekte açıkça gördüğümüz üzere bu rivayete göre Hız. Osman'ın ağlamaktan kendisini alamamasının sebebi, konuyla ilgili olarak Hız. Peygamber'den öğrenmiş olduğu hadisten çok etkilenmiş olmasıdır.²⁷

Osman b. Affân bir çocuğu dünyaya geldiği zaman onu, daha bir bez parçası içinde iken getirtir ve koklardı. Ona "Niçin böyle yapıyorsun?" denildiği zaman, "Şayet ona bir şey -ki sevgiyi kast ediyordu- isabet ederse onun için benim kalbime bir şey düşmesini arzu ediyorum."²⁸ diye cevap verirdi.

D. Hayâsı

Hız. Osman söz konusu olduğunda onun en belirgin özelliklerinden birisi ve kendisi ile özdeşleşmiş olan derin bir hayâ duygusuna sahip olmasıdır. Hız. Âişe, hayâ duygusunun derinliği bakımından Hız. Osman'ı öne çıkaran bir gelişmeyi şu şekilde dile getirmektedir. Resûl-i Ekrem (s.a.s.) bir gün evinde uzanmış bir halde istirahat ederken Hız. Ebû Bekir içeri girmek için izin ister, Resûlullah (s.a.s.) bulunduğu hal üzere ona içeri girme izni verir. Bir süre konuştuktan sonra Hız. Ebû Bekir ayrılır. Ardından Hız. Ömer gelir, yine aynı şekilde bir süre sohbet ettikten sonra o da ayrılır. Daha sonra huzura Hız. Osman gelince Resûl-i Ekrem elbisesini düzeltir. Bir süre sohbetten sonra o da evden ayrılır. Hız. Osman dışarı çıktıktan sonra Hız. Âişe Resûl-i Ekrem'e, Ebû Bekir ve Ömer'i ayaklarını uzatmış şekilde istirahat halinde kabul edip Osman girince toparlanmasının sebebinin sorunca Resûlullah, "Kendisinden meleklerin hayâ etmekte olduğu bir kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?" cevabını verir.²⁹

26 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 503.

27 Tatlı, "Sünnet'e Bağlılığı ve Bazı Kritik Olaylardaki Dikkat Çekici Durumu Açısından Hız. Osman", 27.

28 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 55.

29 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtaşar bi Nakli'l-Adl 'ani'l-Adl ilâ Resûlillâh*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru 'İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1373/1954), 4: 1866; Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sireti Hayri'l-İbâd*, 11: 279; Kollektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti/Râşid Halîfeler Dönemi*, ed. Ahmet Önkâl, Mehmet Ali Kapar, 1. Bs (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2: 69.

Müslim'in aktardığı bir başka rivayette ise Hz. Peygamberin şöyle dediği nakledilmektedir: “Çünkü Osman çok utangaç (hayâ sahibi) bir kimse- dir. Eğer bulunduğum hal üzere iken içeri girmesine izin verseydim, ihtiya- cı hususundaki dileğini bana ulaştırmaz diye endişe ettim.”³⁰

Hz. Osman'ın hayâ duygusu ile ilişkilendirebileceğimiz bir rivayeti de İbn Sa'd, Abdurrahman b. Hâtıb'ın şöyle dediğini rivayet etmektedir: “Al- lah Resûlü'nün (s.a.s.) sahâbîleri içinde Osman b. Affân kadar güzel konu- şan kimseyi görmedim. Ancak şu var ki o, konuşmaktan hoşlanmayan bi- riydi.”³¹ Çok güzel konuşuyor olmasına rağmen konuşmaktan çekiniyor olması onun hayâ duygusunu ne kadar belirgin olduğunu göstermektedir.

İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.s.), “Melekler, Al- lah ve Resûlü'nden hayâ ettikleri gibi Osman'dan da hayâ ederler.”³² bu- yurmuştur.

E. İlmî Kişiliği

İslâm geldiğinde Kureyş kabilesi içinde okuma yazma bilen on yedi kişiden birisi olan Hz. Osman³³ ilmî bakımdan da temâyüz etmişti. Hz. Peygamber devri itibariyle vahiy kâtiplerindendi. Ayrıca Resûl-i Ekrem (s.a.s.) tarafından kendilerine fetva yetkisi verilen belirli sayıdaki sahâbîler arasındaydı. Hadis rivayetinde de çok titizdi. Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir döneminde de devlet kâtibi olarak onun yakınında görev yaptı ve keza onun yakın müşavirleri arasındaydı. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'i halef bır- akması hususunda olumlu görüş serdetti ve İslâm Tarihi'ne “Ahidnâme-i Sıddık” diye geçen Hz. Ömer'in halef bırakılma konusunu da ihtiva eden metnin kâtipliğini de o yaptı.” Hz. Ömer'in halifeliği döneminde de onun müşavirleri arasındaydı.

Hz. Osman'ın hac menâsiki konusunda en bilgili sahâbî olduğu söy- lenmiştir.³⁴

Kıraat farklarının sebep olduğu tartışmaları önlemek için Hz. Ebû Be- kir zamanında mushaf halinde toplanan Kur'ân-ı Kerîm'i beş veya yedi nüsha olarak çoğaltıp Mekke, Basra, Kûfe, Şam, Yemen ve Bahreyn'e birer nüsha gönderdi, “imam mushaf” denilen nüshayı da Medine'de bıraktı. Hadisleri tam olarak rivayet eder, bu hususta çok titiz davranırdı. Onun hakkında bir kişi, “Ashap arasında hadisleri Hz. Osman'dan daha tam ve

30 Müslim, *es-Sahîh*, 4: 1866; Kollektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyet/Râşid Halifeler Dönemi*, 2: 70.

31 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 53.

32 es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 121.

33 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 453.

34 es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 118.

güzel şekilde rivayet eden birini görmedim, ancak o hadis rivayetinden çekinen bir zattı.” demiştir.³⁵

Hiz. Osman, Hiz. Peygamber’den 146 hadis rivayet etmiştir. Ondan, Zeyd b. Halid el-Cuheni, İbnü’z-Zübeyr, Saib b. Zeyd, Enes b. Mâlik, Zeyd b. Sâbit, Seleme b. Ekva’, Ebu Usame el- Bahili, İbn Abbâs, İbn Ömer, Abdullah b. Muğaffel, Ebû Katâde ve Ebû Hüreyre gibi birçok sahâbe hadis rivayet etmiştir. Tabiinden de; Eban b. Osman, Ubeydullah b. Adiy, İmran ve başka bazı raviler de rivayet etmişlerdir.³⁶

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hiz. Osman, hadis rivayet etmeye pek düşkün ve bu konuda çok hevesli birisi değildir. Onun, çok hadis rivayet etmekle meşhur olmuş sahâbeden (müksirûn) olmaması da bu görüşü destekler mahiyettedir.

SONUÇ

Hiz. Osman, ilk Müslümanlardan olup Resûlullah’ın iki kızıyla evlenmiş olduğu için “zü’n-nüreyn” (iki nur sahibi) lakabıyla meşhur olmuştur.

Hiz. Osman, Habeşistan’a ve Medine’ye hicretle iki hicret sevabına erişenlerden, belâ ve imtihanlara karşı cennetle müjdelenenlerden olup, Hiz. Peygamber’in ve Hiz. Ebû Bekir’in vefat ederken kendilerinden hoşnut olduğu altı kişiden biridir. Hiz. Peygamber onun hakkında, “Her peygamberin cennette bir refiki vardır. Benim cennetteki refikim de Osman’dır.” buyurmuştur.

Hiz. Osman ilmî bakımdan temayüz etmiş, Hiz. Peygamber zamanında fetva veren birkaç sahâbîden biriydi. Öyle ki hac menâsiki konusunda en bilgili sahâbî olduğu ifade edilmiştir. İbadete, Kur’an okumaya çok düşkün olan Hiz. Osman nazik ve mahcup bir yaratılışa sahip olup, hayası ve cömertliğiyle de bilinen bir şahsiyetti.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü ‘Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şu‘ayb el-‘Arnavût ‘Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001.
- Algül, Hüseyin. “Râşid Halifelerin Halifelik Öncesi Kısa Hayatı ve Şahsiyeti”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti/Râşid Halifeler Dönemi*. 1. Bs. 2: 53-80. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Belâzürî, Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu’l-Büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1408/1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-. *el-Câmi’u’l-müsnedi’s-sahîhi’l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallahü ‘aleyhi ve sellem ve*

35 İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, 1421/2001, 3: 57.

36 es-Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, 118.

- sünenihî ve eyyâmih.* Thk. Muhammed Züheyr b. Nasır. 9 Cilt. Dâru Tavkî'n-Necat, 1422/2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Hîmyerî. *es-Sîretü'n-Nebevîyye.* Thk. Muştafâ es-Saqqâ v.dğr. 2. Bs, 2 Cilt. Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1375/1955.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ.* Thk. 'Alî Muhammed 'Omer. 1. Bs, 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ.* Thk. 'Alî Muhammed 'Omer. 1. Bs, 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- Kollektif. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti/Râşid Halifeler Dönemi.* Ed. Ahmet Önkâl, Mehmet Ali Kapar. 1. Bs. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Musnedu's-Şâhihu'l-Muhtaşar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh.* Thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1373/1954.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Târîhu'l-Hulefâ.* Thk. Hâmî ed-Demirdâş. 1425/2004.
- Şâmî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Şâlihî. *Sübülü'l-Hüddâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd.* Thk. 'Âdil Ahmed, 'Alî Muhammed Mu'avvið. 12 Cilt. Beyrut, 1414/1993.
- Tatlı, Bekir. "Sünnet'e Bağlılığı ve Bazı Kritik Olaylardaki Dikkat Çekici Durumu Açısından Hz. Osman". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008): 21-57.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dağhâk. *Sünenü't-Tirmizî.* Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1418/1998.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 33: 438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

EDEBİYATIMIZDA HZ. OSMAN

Alim Yıldız*

Dört halife, farklı özellikleriyle divan edebiyatı şairleri tarafından çeşitli vesilelerle şiirlerde yer almışlardır. Bunlardan Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in kayın pederi, Hz. Osman ve Hz. Ali ise damatlarıdır. Bu halifeler aynı zamanda İslam'ı kabul eden ilk Müslümanlardır.

Türk İslam Edebiyatında hulefâ-i râşidinin hayatı ve şahsiyetleriyle alakalı methiye, hilye, faziletnâme, menkibe ve vecize türünden birçok eser meydana getirilmiştir. Bu şahsiyetlerden Hz. Osman, Peygamberimizin damadı olması ve özellikle hayâ sahibi olması gibi vasıflarla yer almaktadır. Peygamberimizin iki kızı Ümmü Gülsüm ve Rukiyye ile evlenerek "Zinnûreyn" lakabıyla anılan Hz. Osman'ın adı, bu vasfıyla İslam Tarihi kaynaklarında ve edebî eserlerde sık sık zikredilmektedir. Diğer sahabeler gibi sahip olduğu malı ve mülkü İslam için harcamış fedakâr bir mümindir.

Üçüncü halife olan Hz. Osman, ilk Müslümanlardan ve sağlığında cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Hicretten kırk yedi yıl önce Mekke'de doğdu. Hz. Ömer'in şehadetinden sonra Hz. Ömer'in ölmeden önce tavsiye ettiği kişiler arasından halife seçilmiştir. Tüccar olan Hz. Osman servetinin büyük bir kısmını İslam için harcamış, Hz. Ebu Bekir'in bir araya getirerek oluşturduğu ana nüshadan Kur'an-ı Kerim'i çoğalttırarak çeşitli ülkelere göndermiştir. Afrika, Endülüs ve Kıbrıs onun halifeliği döneminde fethedilmiştir. Edebiyatımızda daha çok hayâ sahibi olarak anılır. Hindistan, Kafkasya ve Afrika'nın bir kısmı onun halifeliği döneminde fethedilmiştir. Hicretin otuz beşinci senesi Zilhicce ayının on sekizinde (17 Haziran 656) asiler tarafından evinde Kur'an okurken Medine'de şehit edilmiştir¹. Zengin bir tacir ve zarif bir cemiyet adamı olan Hz. Osman'ın şehadeti üzerine Kab b. Malik, Hassan b. Sabit, Ferazdak gibi tanınmış Arap şairlerinin yazdıkları mersiye türünde şiirleri vardır². Kur'an okumaya düşkünlüğü,

---

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Öğretim Üyesi.

1 Hayatı hakkında bkz. İbn Kesir, *El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi* VI-VII (çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1994, VII, 238-359; Mahmud Şakir, *Dört Halife*, (terc. Ferit Aydın), İstanbul 1994, 305-348; G. Levi Della Vida, "Osman", *İA*. İstanbul 1964, IX, 427-431.

2 Bu şiirler için bkz. İbn Kesir, *age.*, VII, 320-321.

ağlaması, cömertliği, gece ibadeti, hayâsı ve sabrı ile sûfilere örnek olmuş bir halifedir.

Edebiyatımızda da Hz. Osman'la ilgili çok sayıda malzemeye rastlanmaktadır. Şairlerimiz çeşitli vesilelerle şiirlerinde Hz. Osman'a yer vermişlerdir. Bu şiirlerin tamamını bir araya getirmek bir makale veya tebliğin çok daha ilerisinde bir eserin konusu olacak kadar zengindir. Biz burada bazı örneklerden hareketle Hz. Osman'la ilgili edebî metinleri üç ana başlık altında incelemeye çalışacağız: Divanlarda Hz. Osman, Mesnevilerde Hz. Osman ve Hilyelerde Hz. Osman.

A. DİVANLARDA HZ. OSMAN

Şairlerimizin kaside, gazel, murabba vb. gibi şiirlerini bir araya getiren divanlarında Hz. Osman'la ilgili birçok beyte rastlanılır. Divan-ı Hikmet'ten başlayarak, XX. Yüzyılın sonuna kadar meydana getirilen binlerce divan bulunmaktadır. Biz bunlardan birkaçından örnek vereceğiz.

Ahmet Yesevi: Ahmet Yesevî Divan-ı Hikmet'te dört halifeyi anlattığı şiirinde Hz. Osman'la ilgili olarak özetle şunları söylemektedir.

Hz. Osman, Hz. Peygamber'in üçüncü dostudur. Hayâ ve edep sahibi olan Hz. Osman Hz. Muhammed (sav)'in damadıdır, Müslüman olan köleleri azad etmiş, iki nur sahibidir ve şehit edilmiştir.

*Üçüncü dostu yâr olan hayâ sahibi Osman'dır
Her nefeste yâr olan hayâ sahibi Osman'dır*

*Hak Resûl'ün damadı dinimizin adabı
Kölelerin azad edicisi hayâ sahibi Osman'dır*

*Okuduğu şâtibi ayet hadis kâtibi
Minber üstünde hatibi hayâ sahibi Osman'dır*

*Münâcâtı kûh-ı Tûr aldıkları iki nur
Dedikleri bütün inci hayâ sahibi Osman'dır*

*Çoklar gelip yaya koymadılar şehzâde
Şehid eylediler orada hayâ sahibi Osman'dır*

*Tarif eyledin Osman'ı Hoca Ahmed sen onu
Yoktur şüphesi gümânı hayâ sahibi Osman'dır³*

3 Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara 2010, s. 141.

Yunus Emre: Yunus Emre, birkaç beytinde dört halifeyi birlikte zikretmiş. Bir beytinde ise Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in yüzlerinin nurundan bahsetmiş ve Hz. Osman'ı kalbi/gönlü Kur'an dolu diye tarif etmiştir. Yunus, Hz. Osman'ı Kur'an ile birlikte düşünmektedir:

*Ebubekr ile Ömer yüzlerinden nûr tamar
Sînesi dolu Kur'ân Osmân-ı Âffân kanı⁴*

Fenayî Cennet Efendi: XVII. yüzyıl Celvetî şairlerinden olan Fenayî Cennet Efendi, Hz. Osman'ı, Hz. Peygamber'e cennet arkadaşı olacağı, ibâdet ve tâata olan düşkünlüğü ve "Hayâ imandandır" hadisini hatırlatarak hayâ yönleriyle ele almıştır.

*Yâr-i sâlis ol Nübüvvet Şâhuna Osmân durur
Mesken oldu meşid ü mihrâb ana şâm u seher*

*Her kişiye cennet içre lâzım elbette refik
Didi Osmân'ı bana cennetde Hak yoldaş ider*

*Âlim ü câhil hayâyı dir mine'l-îmândır
Andan ahz itdi hayâyı ehl-i ihsân her ne var (1/24)*

Osman Nevres: Osman Nevres Divanında "Na't-ı Şerif" başlıklı medhiyede Hz. Osman'dan şu şekilde bahsedilir:

Birisi Hazret-i Osmân cenâb-ı Zinnûreyn K'ederdi görse hayâ anı Kibriyâ-yı vücûd⁵

Ahmed Suzî: Ahmed Suzî divanında da Hz. Osman hayâ sahibi ve Hz. Peygamber'e arkadaşlığı yönüyle şiire konu olmuştur.

*Hazret-i Osmân-ı Zinnûreyn ol sâhib-hayâ
Oldu hüsn-i hulk ile makbûl-i Hak hem ins ü cân*

*Hazret-i Osmân ki sâhibü'l-hayâ halîm-bûd
Hem enîs ü mûnisi Ahmed Muhammed Mustafâ*

Şeyh Hâlid: XX. Yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Şeyh Hâlid bir şiirinde Hz. Osman'dan bahseder. Hz. Peygamber'in iki kızıyla evli olması nedeniyle iki nur sahibi "Zinnûreyn" olan Hz. Osman, hayâ sahibi ve Kur'an'ı top-layan sıfatlarıyla anılmaktadır.

4 Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*, Ankara 1991, s. 395.

5 Bayram Ali Kaya, *Osman Nevres ve Divânı*, Ankara 2010, s. 237.

*Meded ya Osmân-ı zi'n-nûreyn-i sâhibü'l-hayâ
 Hak yolunda dîn için varın eden cümle fedâ
 Câmi'ü'l-Kur'ân-ı a'aam sâhib-i lutf u atâ
 Sana yâr olanlar oldu dü cihânda ağniyâ
 Yüz sürüp geldim kapma bir meded kılın baña
 El-emân yâ Osmân zi'n-nûreyn-i sâhibü'l-hayâ*

B. MESNEVİLERDE HZ. OSMAN

Divanlar da olduğu gibi mesnevilerde de Hz. Osman'dan bahseden beyitler oldukça fazladır. Farklı dönemlerde kaleme alınan bu mesnevilerden bazılarında rastladığımız beyitlerden bazılarını paylaşalım.

Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig

“Sonra hayâ sahibi, yumuşak huylu, inanların seçkini, cömert ve eli açık olan Osman idi. O bütün malını ve kendisini feda etti; Peygamber de ona iki kızını verdi.”⁶

Ahmedî: İskender-nâme

Divan Edebiyatı'nın kurucularından olan Ahmedî meşhur eseri *İskender-nâme*'de “Zikr-i Hilâfet-i Osman Bin Affan” başlığına yer vermiştir. Hz. Osman'ın halife olduktan sonra birçok yeri fethettiğinden bahsettikten sonra Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğinden azledip sürgüne gönderdiği Muviye'yi görev verdiği ve bu sebeple Hz. Osman'ın şehit edildiğini söyler.

*Pes hilâfet oldu Osmânun yakîn
 Girdiler hükmine anun ehl-i dîn*

*Rûzigârında oldu anun Yezdecird
 Kim Acem olmuşdu ana cümle gird*

*Anda alındı kamu mülk-i Acem
 Feth oldu Astahr u dahı mülk hem*

*Dîne giricek Mu'âvye anı Resûl
 İtmiş-idi vahy yazmaga kabûl*

*Vahy yazarken hıyânet düzdi ol
 Âl-i İmrâm Âl-i Mervân yazdı ol*

6 Reşid Rahmeti Arat, *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig*, Ankara 1959, s. 15-16.

*Çünkü peygamber hıyânet gördü anı
Lâ-cirem kim ol yöreden sürdü anı*

*Oradan merdûd olmuşdı müdâm
Tâ olunca ümmete Osmân inâm*

*Çün hilâfet tahtına oturdu ol
Anı yüce mansıba yitürdü ol*

*Anun-ıçun halk bed-dil oldılar
Katline anun cümle kâil oldılar*

*Çoh bahâne dahı idüp n'idem sana
Katli vâcibdür didi cümle ana*

*Girdiler evinde anı dutdılar
Hancer ü kılıc-ıla katl itdiler*

*On iki yıl çün hilâfet itdi ol
Yirini virüp Alî'ye gitdi ol'*

Âşık Paşa: Garîbnâme

Âşık Paşa meşhur eseri *Garîbnâme'*de Hz. Osman'ın Kur'an'ı hatmetmiş olduğunu hatırlatarak iki nur sahibi olmasından ve Kur'an okurken şehit edilmesinden bahsederek Allah'ın ve Peygamber'in kendisinden hoşnut olduğunu söyler.

*Birisi Osman-ı zi'n-nûreyn idi
Kim Kelâmullahı ol hatm eyledi*

*Mushâf üzre virdi baş u dökti kan
Hak yolunda tâ ebed kıldı nişân*

*Dökti kan u virdi baş aldı rızâ
Hoşnûd andan hem Resûl u hem Hudâ^s*

Yazıcı Salih: Şemsiyye

Yazıcıoğlu Salih *Şemsiyye'*sinde "Der Fazîlet-i Osman Radyallâhu Anh" başlığıyla Hz. Osman'a yer vermiştir. Hz. Osman'ın Kur'an'ı topladığı ve yakışıklılık bakımından "İkinci Yusuf" olduğunu söyler. Nur yüzlü,

7 Yaşar Akdoğan, *Ahmedî İskendernâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap), s. 374.

8 Kemal Yavuz, *Garîbnâme*, İstanbul 2000, s. 53.

tatlı sözlü, meleklerin bile kendisinden utandığı; ömrünü Kur'an yoluna, malını Allah yoluna harcayan, iki nur sahibidir. On iki yıl halifelik yapmış ve Kur'an okurken şehit edilmiştir.

*Pes üçüncü yâr-ı Hak Osman durur
Nûr-ı mutlak câmiü'l-Kur'an durur*

*Ehl-i tefsir ü ma'ânî din eri
Yusuf-ı sâni erenler gevheri*

*Yüzü suyundan melâik utanır
Sözü şeker kavli muhkem yüzü nur*

*Güyeğü hem sahibü'l-hûreyn idi
Pes lakab dillerde zi'n-nûreyn idi*

*Malını harc etti Rahmân yoluna
Ömrünü sarf etti Kur'an yoluna*

*Âdil ü âmil mutî ü sâhib-cemâl
Balk urur yüzünde nûr-ı zü'l-celâl*

*Ceyş-i usretde işittin neyledi
Yüklü üç deveyi hem sarf eyledi*

*Çün hilâfet değdi bildi hâs u âm
On iki yıl sürdü ol bedri tamâm*

*Mushâf üstünde şehîd eylediler
Pâdişâh çün seydiğin öyle diler⁹*

Yazıcıoğlu Mehmed: Muhammediye

Yazıcıoğlu Mehmed *Muhammediye* isimli eserinde iki ayrı yerde Hz. Osman'dan bahsetmektedir. "Na't-ı Hulefâ-i Râşidîn" başlığıyla dört halife övgü sadedinde Hz. Osman için Kur'an'ı toplayan, meleklerin bile kendisinden hayâ ettiği ve güzel yüzlü olduğunu ifade eder.

*Üçüncü erdi Osmân tuttu livân
Gelüb Kur'an'ı cem etti müveffâ*

9 Mehmet Terzi, *Yazıcı Salih Kitabı'ş-Şemsiyye*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 169.

*Utandılar hayâsından melekler
Münever yüzü zi'n-nûreyn-i efoâ¹⁰*

Şair, "Vefât-ı Osmân Zi'n-Nûreyn" başlığıyla Hz. Osman'ın vefatına yer verir. Hz. Osman'ın Kur'an'ı bir araya getirdiğini hatırlattıktan sonra bir rivayetten bahseder. Bu rivayete göre cennette bir şimşek çakar. Cennettekiler bu şimşek nedir diye şaşırırlar. Cenab-ı Hak, bunun bir şimşek değil Hz. Osman'ın hücrelerinde yürürken ayakkabısından çıkan ışıltı olduğunu söyler. Her gece Kur'anı hatmettiği hatta bir rekâta Kur'an'ı hatmettiğini ifade ettikten sonra on iki yıl halifelik yaptığı ve doksan yaşında iken Mısır'a bir vali gönderdiği ve eline bir not verdiğini bu notta "fakbelû (kabelü edin)" ifadesi olmasına rağmen o kişinin notu yolda açarak "faktülû (öldürün)" şeklinde okuduğunu ve geri dönerek Hz. Osman'a savaş açtığını anlatır ve sonunda şehit edildiğini ifade eder.

*Ömer yerine Osman oldu halife revân
Şu Osman ki Kur'an'ı cem eyledi bî-gümân*

*Rivayet ederler ki kadri şu denli idi
Ki berk urdu günlerde bir gün bihişt-i semân*

*Dedi ehl-i cennet ne berktir aceb işbu berk
Ki cennette henüz belirmezdi berkten nişân*

*Dedi Hak Tealâ ki bu berk değildir velî
Ki Osman durur hücrelerinden gider bu zaman*

*Onun na'li tasmaşının nurudur berk uran
Zi-rütbet ki cennette na'li ola nûr-efşân*

*Nite na'li berk urmayadı onun kim onu
İki kez güyegü edindi Resûl-i cihân*

*Ona iki nur assı aydurlar idi lakâb
Aceb mi bu hâlet kişide bu olursa şân*

*Hem ihyâ ederdi tamâm hatm ile her gece
Ki bir rekât içre tamâm eder idi revân*

10 Âmil Çelebioğlu, Muhammediye, İstanbul 1996, s. 4.

*Bu resm ile ömrü çü doksana ermiş idi
Hilafette on iki yıl tutmuş idi mekân*

*İşit imdi bir şahsa verdi Mısır tahtını
Biti yazdı gönderdi etti bu hâli beyân*

*Ki varıncak onu kabul idesiz beyliğe
Berâtı alıb bu kişi sürdü Mısır'a hicân*

*Berâtı okudu görür fakbelû yazılı
Onu faktulû sandı kim öldürün bî-amân*

*Geri geldi ceng etti Osman ile döndü pes
Onun katline kast edip çekti kılıç sinân*

*Bu kez didi Osman düşümde buyurdu Resûl
Ki ya Osman eylediler mi sana imtihân*

*Ki susuz seni hasr edip ettiler mi hücum
Naam dedin etti bular kaskımı hem-çünân*

*Pes ondan su verdi ki içtim dahi dedi kim
Dilersen bu dem sana avn eylesin müsteân*

*Dilersen bizim katımızda açasın oruç
Ben onu kabul eyledim dedi etti ayân*

*Dediler ki dört yüzden artuk kulu var idi
Dedi olsun âzâd ki ceng etmeye her civân*

*Elin çektiler cümlesi pes işitti Ali
Hasan'la Hüseyin'i viribidi olmaya kan*

*Gelip durdular kapıda gördü şahs onları
Evin ardını açtı girdi kim uçura cân*

*Erip Mushafı üzre kesdi mübarek başın
Revân oldu kan verdi Allah'a cânı hemân¹¹*

---

11 Çelebioğlu, *age*, s. 301-303.

Sinan Paşa: Tazarrûnâme

Sinan Paşa Tazarrûnâme’de “Na’t-ı Emîrî’l-Mü’minîn Osman” başlığı altında Hz. Osman’la ilgili şunları söyler.

“İmam-ı mâsum, şehîd-i merhum, kıdve-i ashâb-ı hayâ, kible-i erbâb-ı sehâ, kâtib-i vahy-i Cenâb-ı hazret, emîn-i kelâm-ı rabb-i izzat, Bülbül-i bostân-ı Kur’an, gül-i gülistân-ı iman, mahrem-i hanedân-ı nübüvvet, câmi-i mekârim-i fütüvvet...”

Ol Osman’dur ki, Kelâm-ı Kadîm’de ol sa’y ettiğin kimse etmedi ve onun himmeti berekâtında Kur’an’da ihtilâf olmadı. Dinin binâsına zâhir oldu ve şeriatin bekâsına nâsir oldu. Sahâbe-yi kirâmın bahtlısıydı ve dünya ve ahiretin devletlisıydı. Daima peygamberin musahibıydı ve nübüvvet mesâhilinde sahibıydı.

Hayâsından melâike utanırdu, edebinden peygamber yacanırdı. Hak yolunda nefsinı ve malını komuş idi ve din maslahatı için kendini bırakmış idi. Hilâfet emrinde şevketliydi, imâret tertibinde ziynetliydi. Hilâfete evvel tertîb ü nizâm ol verdi ve emâret emrine intizâm ol verdi. Hilâfet tavrını gökçek tutmuş idi ve şeriat kulpuna muhkem yapışmış idi.

Adâlet tarîkenden zerrece taşra çıkmaz idi ve şeriat eteğin bir lahza elinden komaz idi.

İbâdet ikliminin hâmi idi, zühd ehlinin sultanı idi.

Marifet dürrünün bahrı idi ve hakikat denizinin dürrü idi.

Can leşkerinin serveri idi ve ruh askerinin mihteri idi.

Gönül göğünün mahı idi ve dil iklimini şahu idi.

Şehidlerin ulusu idi, saidlerin görklüsü idi.

Hak celle ve alâ ondan hoşnud ola ve Hak katında mevdûd ola. Cenette rıdvan makamın bula, yoldaşı Resulullah ola.”¹²

Şemseddin Sivâsî: İbretnümâ

Şemseddin Sivasî İbretnümâ isimli mesnevisinde “Medh-i Osman-ı Zi’n-nûreyn Radıyallahu Anh” başlığıyla Hz. Osman’a yer vermiştir. Damadı ve iki nur sahibi olan Hz. Osman’a Hz. Peygamber “Yusuf-ı sâni (İkinci Yusuf)” demiş ve hayâsından gök ehlinin utandığını söylemiştir. Hikmetin kaynağı olan Hz. Osman, Rıdvan Biatı’nde Mekke’de tutulmasından ve biatte hazır bulunamamasından dolayı Hz. Peygamber’in bir elini Hz. Osman’ın eli olarak diğer elinin üzerine koyduğu hatırlatılır. Bu durumu gören sahabe “Keşke biz de böyle bir durumda olsaydık da Hz. Peygamber bizim için de bir elini diğer eli üzerine koysaydı” derler.

*Hâce-i cennet selîmü'l-kalb dâmâd-ı Resûl
Hazret-i Osman-ı Zî'n-nûreyn hem sahib-hayâ*

*Yusuf-ı sâni buyurmuşdur ana sultân-ı din
Hem hayâsından utanırlar dedi ehl-i semâ*

*Arsa-i âlem anun ahdinde buldu devleti
Zira ol yenbu'-ı hikmet idi hem Hak'tan hüda*

*Bi'atü'r-rıdvânda çün gâ'ib bulundu emr ile
Hoş bedel oldu anın destinde dest-i Mustafâ*

*İşbu hâle reşk edib dediler anda hâzirûn
Biz de ol server gibi gâ'ib olaydık leytenâ¹³*

Şemseddin Sivasî: Heşt Bihişt

Şemseddin Sivasî, Heşt Bihişt isimli mesnevisinde de yine "Der Medh-i Osman-ı Zinnûreyn" başlığıyla Hz. Osman'ı överken şunları söyler. Üçüncü halife olarak göreve getirilen Hz. Osman İslam'a parlaklık vermiştir. Hayâ ve edep, iki nur sahibi olan Hz. Osman Zilhicce ayının onunda Kur'an okurken zalimler tarafından şehit edilmiştir.

*Sâlisen geldi hizmete Osman
Onu sadra geçirdiler ihvan*

*Verdi İslama bu dahi revnâk
Taze ahde eriştiler el-hak*

*Hiten-i şâh idi o zü'n-nûreyn
Hilm ile mâh idi o zü'n-nûreyn*

*Kızarırdı güneş hayâsından
Utanırdı melek likâsından*

*Aşr-ı zilhiccede idi sâim
Ona kasd etti bir nice zâlim*

*Mushafın okur idi o sultân
Tattı şehd-i şehâdeti o ân¹⁴*

Ali Emirî: Methiyye

Ali Emirî, "Hazret-i Osman Zinnûreyn Efendimiz Hakkında" başlıklı 31 beyitlik medhiyesinde Hz. Osman'ın Peygamberimizin damadı oluşu, malını İslam uğrunda feda edişi, İslam'a giren ilk Müslümanlardan oluşu gibi özelliklerini sıralar.

*Hazret-i Osmân Zinnûreyn ol kân-ı hayâ
Câmi'-i Kurân dîn-i meşhûrdur ol pîşvâ*

*Oldı dâmâd-ı mu'allâ-yı habîb-i muhterem
Mecd u izzetle iki def'a o sâhib-ittikâ*

*Bir kızım daha olsa Osmân'a virirdim didi
Zevce-i sâniyesi göçdükte zât-ı Mustafâ*

*Yâr-i sâlisdir Rasûlullâh-ı âlî-sîrete
Ol Velî-i muhterem ol pîşvâ-yı evliyâ*

*Rûz u şeb meşgûl idi Kurân ile takvâ ile
Şebde kâim rûzda sâimdi ol bedr-i dücâ*

*Gayret-i sîdk ile ol server-i kavm-i Arab
Hazret-i Peygamber'e îmâna geldi ibtidâ*

*Sâbıkûndan oldı ol zât-ı mu'allâ-yı enâm
Fâizûndan oldı ol nûr-i mübîn-i etkîyâ*

C. HİLYELERDE HZ. OSMAN

Dört Halife ile ilgili yazılan iki hilyede Hz. Osman'ın fizikî ve ruhî özelliklerine yer verilmiştir. Bunlardan biri Mehmed Esad Efendi, diğeri ise Cevrî'ye aittir.

Mehmed Esad Efendi: Çâr-Bağ

Mehmed Esad Efendi, hilyesinde Hz. Osman'ın orta boylu, ince tenli, gür sakallı, esmer, geniş omuzlu olduğunu, sakalına kına yaktığını, yanaklarında çiçek hastalığından kalma izler bulunduğunu, burnunun hafifçe yüksek olduğunu, saçlarının kulak yumuşaklığından aşağı sarktığını, altın dişi bulunduğunu söyler. Hz. Osman insanların en güzellerinden idi. Hz. İbrahim'e benzemektedir.¹⁵

14 Alim Yıldız, *Şemseddin Sivasî Heşt Bihişt*, Sivas 2015, s. 59.

15 Mehtap Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, İstanbul 2013, s. 666-668.

*Gül-i gülzâr-ı hüsn olub cemâli
Cemîl idi ki ruhsâr-ı ali*

*Olub gayet güzel ol vesh-i mergûb
Olurdu âleme didârı matlûb*

*Yüzü gülzar-ı hüsn içre olup gül
Güzeller ana olmuşlardı bülbül*

*Gören ol vech-i hûb-ı dilrübâyı
Görürdü verd-i gülzâr-ı rızâyı*

*Olub eflâk-i hüsn bir toğar ay
Ziyâsı ermedik bir kalmazdı cây*

*Kızardıkça hayâdan ruh-ı pâki
Gül-i sûrh olur ol ruhsârı hâki*

*Arak-rîz olsa ol ruhsar-ı gül-gûn
Gül-âb ile pür olur tâs-ı gerdûn¹⁶*

Cevrî: Hilye-i Çehâr-yâr-ı Güzîn

Cevrî de Mehmed Esad Efendi'nin anlattığı özelliklerine yer vermektedir Hz. Osman'ın.

Buna göre Hz. Osman orta boylu, endamı düzgün, cennetin gül bahçesi, utangaç, güler yüzlü, yakışıklı ve güzel kokulu gür sakallı idi.

*İtidal üzre idi kaddi tamâm
Bir sehî-sero idi mevzûn endâm*

*Gülbün-i cennet idi ol kâmet
Ravza-i dine virürdi zînet*

*Hem dimişler o güzîn-i beşere
Ahsenü'l-vech rakîkü'l-beşere*

*Gül-i ruhsarı ter u hurrem idi
Arak-ı şerm ü hayâ şebnem idi*

*Bir güler yüzlü güzel server idi
Hüsnü dünyâyı esîr eyler idi*

*Hem olub lihyesinde mûyu kesîr
Ana aşufte idi müşg-i abîr¹⁷*

M. Asım Köksal: Aşkın Diliyle Hz. Muhammed'in Hayatı

M. Asım Köksal "Müşriklere Yapılan Son Müracaat ve Rıdvan Bey'atı" başlıklı şiirinde Hz. Osman'ın Hz. Peygamber tarafından Hudeybiye Anlaşması öncesinde Mekke'ye elçi olarak gönderildiğini ve müşriklerin Hz. Osman'ı üç gün hapsedip sonra serbest bıraktıklarını anlatmaktadır.

Ömer'e: "Şu müşriklerin öğren, dendi, maksadı ne?"

Ömer de: "Yâ Resûlallah! Emrin, dedi, baş üstüne!"

*Lâkin bana müşriklerin düşmanlığı, kini çoktur,
İcabında orda beni koruyacak kimsek yoktur."*

*Efendimiz, Ömer'i bu vazifeden gördü mazur;
En sonunda elçiliğe edilmişti Osman memur.*

*Osman, Yüce Peygamberden direktifler aldı gitti,
Müminlerin maksadını müşriklere izah etti.*

*Kureys, Ona kızdı, fakat saymışlardı arkasını;
Üç gün kadar hapsederek bıraktılar yakasını.*

*"Öldürüldü Osman!" diye o sıra bir söz yayıldı,
Efendimiz, müminleri huzuruna davet kıldı;*

*Bir ağacın gölgesinde kendisine söz verdiler:
Din uğrunda can vermeye gönüllülük gösterdiler!*

*Onların bu hallerinde hoşnut oldu Cenâb-ı Hak.
Düşmanlar da yumşamıştı! İstediler barış yapmak¹⁸.*

17 Erdoğan, age, s. 691.

18 M. Asım Köksal, *Aşkın Diliyle Hz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul 2010.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in iki kızıyla evlenmiş olan Hız. Osman "İki nur sahibi (Zinnûreyn)" lakabıyla anılmış, mal ve mülkünü Hak yolunda harcamış, Hız. Ömer'den sonra üçüncü halife olarak görev yapmış bir sahâbedir.

Şairlerimiz yazmış oldukları medhiye ve hilyelerde Hız. Osman'ın cömertliğinden, hayâ/edep sahibi olmasından, meleklerin bile kendisinden utandığından, Hız. Peygamber'in cennet arkadaşı oluşundan çoklukla bahsederler. Hız. Osman'la ilgili olarak ibadete düşkünlüğü ve Kur'an'ı çoğaltması da en çok üzerinde durdukları konulardandır. Kur'an okurken şehit edilmesi de sıklıkla kullanılan ifadelerdendir.

Orta boylu, ince tenli, gür sakallı, esmer, geniş omuzlu olarak tasvir edilen Hız. Osman'ın Rıdvan Biati olarak bilinen biate kendisi Mekke'de üç gün tutsak edilmesinden dolayı katılmadığı Hız. Peygamber tarafından temsili de şiirlerimizde işlenen konulardandır. Bazı şairlerimiz şehit edilmesine sebep olarak Muaviye'ye görev vermesini göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Alim Yıldız, *Ahmed Suzî Divanı*, Sivas 2012.
- Alim Yıldız, *Fenâyî Cennet Efendi Divanı*, Sivas 2010.
- Alim Yıldız, *Şemseddin Sivasî Heşt Bihîşt*, Sivas 2015.
- Alim Yıldız, *Şeyh Halid Divanı*, Sivas 2011.
- Âmil Çelebioğlu, *Muhammediye*, İstanbul 1996.
- Bayram Ali Kaya, *Osman Nevres ve Dîvânı*, Ankara 2010.
- Erol Çöm, *Şemseddin Sioâsî'nin İbretnü mâ Adlı Mesnevîsi*, Ankara 2010.
- G. Levi Della Vida, "Osman", *İA*. İstanbul 1964, IX, 427-431.
- Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevi Divanı Hikmet*, Ankara 2010.
- İbn Kesir, *El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi* (çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1994.
- Kemal Yavuz, *Garîbnâme*, İstanbul 2000.
- M. Asım Köksal, *Aşkın Diliyle Hız. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul 2010.
- Mahmud Şakir, *Dört Halife*, (terc. Ferit Aydın), İstanbul 1994.
- Mehtap Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, İstanbul 2013.
- Mertol Tulum, *Tazarrûnâme*, İstanbul 1971.
- Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*, Ankara 1991.
- Reşit Rahmeti Arat, Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Ankara 1959.
- Yaşar Akdoğan, *Ahmedî İskendernâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap).

HZ. OSMAN'IN EDEBÎ YÖNÜ

Yusuf Doğan*

GİRİŞ

Hulefâ-i Râşidîn çeşitli kitap, makale, sempozyum, konferans, seminer vb. çalışma ve etkinliklerde konu yapılmış, incelenmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Biz de bu halifelerin üçüncüsü Hz. Osman Sempozyum'unu fırsat bilerek onun edebî yönünü incelemeye gayret ettik.

Sahabeden İslâm'a ilk girenlerden sayılan, Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlenme şerefine nail olan, aynı zamanda vahiy kâtipliği de yapan ve Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Hz. Ömer'den sonra Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü olarak hilafete geçen Hz. Osman, edeb, terbiye, iffet numünesi ve bir o kadar da nazik, kibar ve fasih bir dil sahibiydi. Çünkü o her şeyden önce Arapların en fasih dil sahibi olarak kabul edilen ve en yaygın dili kullanan Kureyş Kabilesi'ne mensup olduğunu; ayrıca Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlenmesiyle edebî risaletten istifade ettiğini ve O'nun edebî yönünden etkilendiğini söyleyebiliriz. Bundan dolayı öncelikli olarak kısaca Hz. Peygamber'in edebî özelliklerine kısaca değineceğiz.

1. Hz. Peygamber'in Edebî Yönü

Hz. Peygamber, fesâhat ve belâğatın zirvesindeydi. Ona bu kabiliyeti yüce Allah tarafından bahşedildiğini belirtebiliriz. Bu gerçeği Hz. Peygamber'in bizzat kendisi ifade etmişti. Hz. Ebû Bekir bir defasında ona şöyle demişti: *"Araplar arasında dolaşıp fasîh konuşanlarını dinledim ve senden daha fasîh konuşanını duymadım. Sana bu edebi kim verdi (yani kim öğretti)?. O da şöyle cevap vermişti: "Beni Rabbim edip kıldı ve beni güzel te'dîp etti."*¹

Hz. Peygamber'in az lâfızla çok mana ifade eden söz söyleme gücü ve üslûp sağlamlığı vardı. Çünkü O şöyle buyurmuştur: *"Bana cevâmi-i kelim (vecîz söz söyleme gücü) verildi."*² Hz. Âişe Hz. Peygamber'in konuşma tarzını şöyle anlatmıştır; *"Rasûlullah, sizin şu konuştuğunuz gibi konuşmaz, tane tane*

* Prof. Dr. Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 El-'Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ*, Beyrut, 1351, I/70; Mustafa Sâdık er-Râfî'î, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Beyrut, 1394/1974, II/301. Ayrıca bk. Uzun, Taceddin, "Dil Ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber Ve Hulefâ-i Râşidîn", İSTEM, Yıl 3, sayı 6, Konya 2005, s. 135.

2 Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, 1374/1955, Mesâcid, 5, 7, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Mısır 1313, II/268; Uzun, *agm*, s. 135

konuşurdu. Öyle ki onu işiten kişi ezberlerdi".³ Yine bu konuda Hz. Âişe'den gelen başka bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur "Rasûlullah konuştuğunda, birisi sözünü saymak istese sayardı".⁴

O dönemde meşhur konuşma üsluplarından birisi de secî idi. Hz. Peygamber de secînin tabîi olmayanından; dinleyene, şeytanların, sihirbazların efsunları hissini veren kâhinlerin secîlerinden nefret ederdi. Hz. Peygamber'in bir hadisinde geçen "Bu ancak kâhinler zümresindedir" ifadesini, şahsın yaptığı secîden dolayı söylemiş olduğunu, ancak onu sadece yaptığı secî sebebiyle kınamadığını, yaptığı secînin ihtiva ettiği bâtil şeylerden dolayı da kınadığını⁵ belirtebiliriz. Bundan dolayı Hz. Peygamber, manası güzel ve sözlerde yapmacık olmayan secîleri tabîi karşılamıştır. Mısırlı edebiyatçı Abbâs Mahmûd el-Akkâd O'nun bu özelliğini şöyle tasvir etmiştir: "Onun sözlerinde yapmacık olmayan tabîi bir secî vardır. Çoğu zaman bu, ezan gibi açıkça okunan ibarelerde bulunuyordu. Rasûlullah'm bu latîf sözünde tuttuğu yol, mert ve yiğit kişiye yakışan süsten ibarettir ki, sözde mertlik, söze verilen zîynette mertlik yoludur. Rasûlullah'm yaptığı secî yemekteki tuz ölçüsündedir, hiç fazla değildir".⁶ Rasûlullah, Berîre isimli cariyenin velâ hakkı konusunda bir açıklama yapmak üzere ayağa kalkarak yaptığı secîli konuşmada ise sözlerini şöyle bitirmiştir:⁷

فَضَاءَ اللَّهِ أَحَقُّ، وَشَرَطُ اللَّهِ أَوْثَقُ، وَإِنَّمَا الْوَلَاءُ لِمَنْ أَعْتَقَ

Allah'm hükmü daha doğru ve adil, Allah'm şartı daha kuvvetli ve muhkem, velâ hakkı ise hürriyeti verene aittir.

Hz. Peygamber'i kendisine birçok konuda rehber edine Hulefa-i Raşidîn de edebî açıdan da O'nu örnek almışlar; fesâhat ve belâğatın zirvesine ulaşmışlardır. Çünkü Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in beyanı onların içine işlemiştir.⁸ Bundan dolayı onlar kendilerini dil ve edebiyatta da göstermişler ve önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Onların dil ve edebiyattaki yerlerini belirleyen, verdikleri hutbelerle yazdıkları mektupları,⁹ mensup olduğu kabile ve vahiy kâtipliği görevi, šiire karşı olan tavırlarıydı.

Biz de Hz. Osman'ın Edebî yönünü bu açılardan ele alarak ortaya çıkarmaya çalışacağız.

3 Ahmed b. Hanbel, *age*, VI/257; Uzun, *agm*, s. 136.

4 Ebû Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as, *es-Sunen*, Mısır 1369/1950, İlim, 7; Uzun, *agm*, s. 136.

5 İbnu'l-Esir Ebû's-Seâde el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadis ve'l-eser*, Beyrut, ty., IV/215. Ayrıca bk. Uzun, *agm*, s. 136.

6 el-'Akkâd, 'Abbâs Mahmûd, *el-'Abkariyyetu'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1391/1971, II/87,88; Uzun, *agm*, s. 136.

7 Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-sahih*, İstanbul 1315, Buyû', 73; Uzun, *agm*, s. 136.

8 Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî el-Asru'l-İslâmî*, Mısır, ty., II, 121; Uzun, *agm*, s. 141.

9 Uzun, *agm*, s. 135.

2. Hz. Osman'ın Dil ve Edebiyattaki Yeri

Hz. Osman'ın edebî yönünü ortaya koymak için öncelikli olarak onun edebî yönünü etkileyen, mensup olduğu kabile yani yetiştiği ortam ve vahiy kâtipliğini daha sonra yazdığı mektupları, hutbeleri, yerine göre söylediği ve kullandığı şiirleri vb. ele alacağız.

2.1. Hz. Osman'ın Mensup Olduğu Kureyş ve Ümeyye Kabilesi

Hz. Osman'ın asıl adı Ebû Abdullâh (Ebû Amr) Zü'n-Nüreyn Osmân b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Kureşî el-Ümevî olup Kureyş'in Ümeyye koluna mensuptur.¹⁰

Hz. Osman'ın edebî yönünü etkileyen faktörlerden birisi mensup olduğu kabile ve lehçesidir. Hz. Osman'ın mensup olduğu Kureyş kabilesinin Ümeyye kolu da Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim'in ikiz kardeşi Abdüşems'den gelmiştir. Onun on iki çocuğu dünyaya gelmiş, Şam'da yerleşen Abdüümeyye ve Nevfel dışında diğer oğulları Mekke'de yaşamış, Abdüşems oğulları (Ümeyye) adıyla Kureyş kabilesinin önemli bir kolunu teşkil etmiştir.¹¹ Aynı şekilde Ümeyye de Mekke'de yerleşik hayat sürmesi sebebiyle fasih Kureyş lehçesi konuştuğu konusunda şüphe olmadığı açıktır. Konuştuğu Kureyş lehçesi de karşı çıkanlar olsa da diğer Arap lehçelerinden daha fasih ve üstün kabul edilmiş; ayrıca Kur'an'ın bu lehçe ile indirilmesi,¹² bu kabilenin üstün fesahat sahibi olması, peygamberin bu kabileden seçip gönderilmesi, onların Mekke haremının komşuları olması¹³ gibi sebeplerden dolayı da diğer Arap lehçelerine üstün sayılmıştır.¹⁴

2.2. Hz. Osman'ın Vahiy Kâtipliği

Hz. Peygamber risâlet görevi ile birlikte nâzil olan ayetleri bir yandan tebliğ ederek ve namazda okuyarak onların ezberlenmesini sağlamış, diğer yandan da bu ayetleri yazıyla tespit ettirmiş ve O'nun gözetiminde ayetleri yazıya geçiren sahâbîlere de "vahiy kâtiibi" (kâtibü'l-vahy) adı verilmiştir.¹⁵ Vahiy kâtipliği için belirli bir şart olduğu yönünde kaynaklarda herhangi bir şey zikredilmemiştir. Çünkü o dönemde okuma-yazma bilenlerin sayısı sınırlı olmuştur. Onlar içerisinde Müslüman olanların sayısını daha azınlık-

10 Yiğit, İsmail, "Hz. Osman" md., *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 438.

11 Yiğit, İsmail, "Ümeyye b. Abdüşems" md., *DİA*, Ankara 2012, XXXXII, 302.

12 Mekrem, Abdul Al Salim, *ez-Zavâhiru'l-Lugaviyye*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1409/ 1988. s. 54. Ayrıca bk. Alan, Sevda – Güler, İsmail, "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, 2007, s. 336.

13 İbn Fâris, *es-Sahîbî fi fikhî'l-luga*, Kahire, ty., s. 23. Ayrıca bk. Alan – Güler, *agm*, s. 335-336.

14 Kureyş kabilesi ve lehçesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Casim Avcı, "Kureyş (Benî Kureyş)" md., *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 442-444; Alan, Sevda – Güler, İsmail, *agm*, s. 327-341.

15 Mertoğlu, M. Suat, "Vahiy Kâtiibi" md., *DİA*, Ankara 2102, XXXXII, 447.

ta olduğunu düşünecek olursak vahiy kâtipliği için okuma-yazma başka bir şart getirilmesi de zor gözükmekteydi.

Muhammed Hamîdullah, kâtiplik işinde daimi ya da ara sıra vazife yapan kırk üç sahâbenin isminin zikredildiğini kaydeder. Yine o bunlardan bazılarının hususi olarak, yeni nazil olan Kur'an ayetlerinin yazılmasında görevlendirildiğini, bazılarının resmî mektup müsveddelerinin Hz. Peygamber'in onayına sunulmak üzere hazırlanmasında, devlet gelirlerinin hesabının tutulmasında, harp ganimet ve kazançlarının tespit ve dağıtımında istihdam edildiğini, bazılarının muhaberâtla meşgul olduklarını ve bazılarının da mahsulleri kaydettiklerini de belirtir.¹⁶

Vahiy kâtiplerinin sayısı konusunda 14-42 sayıları olmak üzere farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak kaynaklarda vahiy kâtipliği yaptıkları belirtilen ortak isimler şunlardır: Hz. Ali, Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh. Hz. Osman da bu ortak isimler arasında yer almıştır.¹⁷ Bununla birlikte Medine'de Hz. Ali ile Hz. Osman vahiy kâtipliği yaptığı bu ikisinin bulunmaması halinde Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit'in yazdığı ifade edilmiştir.¹⁸

Yukarıda geçen M. Hamîdullah'ın sözlerinden de anlaşıldığı gibi bu isimlerden bir kısmı Hz. Peygamber tarafından görevlendirildiğini ve bunlardan birisi de Hz. Osman olduğunu belirtebiliriz. Çünkü o, kızlarıyla evlenmesi sebebiyle Hz. Peygamber'in kolaylıkla evine girip çıkan birisiydi. Hz. Peygamber onun okuma-yazma bildiğini ve dil konusundaki bilgisinin de kuvvetli olduğunu bildiği için kendisine bu görevi verdiğini söyleyebiliriz. Çünkü vahiy kâtipleri Kur'an'ın indiği dönemdeki imlâyı kullanmışlardır. Ancak bu imlâ, hem Hz. Peygamber döneminde hem Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman zamanında Kur'an'ın toplanması çalışmaları sırasında gelişmeye devam etmiştir.¹⁹ İmlâ da edebî yönün bir parçası olduğu için onun imlâsının güçlü olduğunu sonuçta edebî tarafın kuvvetli olduğunu gösterir. Bundan dolayı o, kendi döneminde Kur'an nüshalarını birleştirme ve çoğaltma sorumluluğunu da üstlenmiştir.

2.3. Hz. Osman'ın Konuşmaları ve Hutbeleri

Meşhur Arap edebiyat tarihçisi Şevkî Dayf'a göre Hz. Osman, diğer iki halife Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den fesâhat ve beyanda bir derece aşağı olup

16 Hamidullah, Muhamed, *Hemman İbn Münebbih'in Sahîfesi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara 1967, s. 27. Ayrıca bk. Ziya Şen, "Vahiy Kâtipliği Müessesesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 30, s. 191.

17 Mertoğlu, *agmd*, *DİA*, XXXII, 448.

18 Mertoğlu, *agmd*, *DİA*, XXXII, 448.

19 Mertoğlu, *agmd*, *DİA*, XXXII, 449.

onun bu durumunu şu olay göstermiştir: Bir cemaate hitap etmek istediğinde konuşamamış, dili tutulmuş ve şöyle demiştir: “*Ebû Bekir ve Ömer bu makam için konuşma hazırlardı. Hâlbuki siz hatip bir halifeden ziyade adil bir halife ihtiyacımız var.*”²⁰ Ancak akademisyen Cahit Külebi Hz. Osman’ın bu tutukluluğunu Hz. Ömer’in şehit edilmesine ve bunun sonucunda meydana gelen tedirginliğine bağlamış, bu da onun yaptığı ilk konuşmadaki cümlelere şöyle sirâyet ettiğini belirtmiştir:²¹

لَمَّا بُوِيَخَ خَرَجَ إِلَى النَّاسِ فَخَطَبَهُمْ، فَحَمِدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ أَوَّلَ كُلِّ مَرْكَبٍ صَعْبٌ، وَإِنَّ بَعْدَ الْيَوْمِ أَيْلَامًا، وَإِنَّ أَحْسَنَ تَأْتِكُمْ الْخُطْبَةَ عَلَى وَجْهَيْهَا، وَمَا كُنَّا خُطْبَاءَ، وَسَيَعْلَمُنَا اللَّهُ.

Hz. Osman’a biat edildiğinde, halkın huzuruna çıktı ve onlara hutbe irad etti. Allah’a hamd ve senâdan sonra şöyle dedi: Ey insanlar! Her zaman ilk bineğe binmek zordur. Bugünden sonra birçok günler gelecektir. Eğer yaşarsam bundan sonra size uygun şekilde hutbeler vereceğim. Biz hatip kimselerden değiliz. Ama Cenâb-ı Allah, hutbe vermeyi de öğretecektir.²²

Şevkî Dayf, onun sonraki konuşmasında tutukluk yapmadığını, hutbelerindeki nasihatleriyle etkili olduğunu; hatta şura üyeleri ve halka kendisine biat ettiğinde şöyle bir konuşma yaptığını belirtmiştir:²³

لَمَّا بَايَعَ أَهْلَ الشُّورَى عُثْمَانَ، خَرَجَ وَهُوَ أَشَدُّهُمْ كَاتِبَةً، فَأَتَى مِنْبَرَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَخَطَبَ النَّاسَ، فَحَمِدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، وَصَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَالَ: إِنَّكُمْ فِي دَارِ قَلْعَةٍ، وَفِي بَيْتِيهِ أَعْمَارٌ، فَبَادِرُوا آجَالَكُمْ بِخَيْرٍ مَا تَقْدِرُونَ عَلَيْهِ، فَلَقَدْ أَتَيْتُمْ صَبْحَتُمْ أَوْ مُسَيِّتُمْ، أَلَا وَإِنَّ الدُّنْيَا طَوِيَتْ عَلَى الْغُرُورِ فَلَا تُغَرِّكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يُغَرِّنَكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ (سورة لقمان آية 33) اَعْتَبِرُوا بِمَنْ مَضَى، ثُمَّ جِدُّوا، وَلَا تَغْفُلُوا فَإِنَّهُ لَا يُغْفَلُ عَنْكُمْ، أَيْنَ أَبْنَاءَ الدُّنْيَا وَإِحْوَالَهَا، الَّذِينَ أَتَاوَهَا وَعَمَرُوهَا، وَمَتَّعُوا بِهَا طَوِيلًا؟ أَلَمْ تَلْفِظْهُمْ! لِرُمَا بِالْدُّنْيَا حَيْثُ رَمَى اللَّهُ بِهَا، وَاطْلُبُوا الْآخِرَةَ، فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ ضَرَبَ لَهَا مَثَلًا الَّذِي هُوَ خَيْرٌ، فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ: وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى قَوْلِهِ: أَمَلًا (سورة الكهف آية 45-46)

Şura heyeti Hz. Osman’a biat edince ki, -onlardan daha da tasalıydı- Allah Rasûlü’nün (sav) minberinde, halka hutbe irad etti. Allah’a hamd, senâ ve Rasûlü’ne salât ve selamdan sonra şöyle dedi: Buradan göçüp gideceğiniz ve ömürlerinizin kalanını geçireceğiniz bir yurttasınız. Öyleyse üzerine değer verilecek hayırlı (amellerle) ecellerinize koşunuz. Dünyaya getirildiniz, sabahladınız ve akşamladınız. Dikkat ediniz ki, dünya aldanma üzerine kurulmuştur. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın! Sakın, Şeytan, Allah’ın affına güvendirerek sizi kandırmasın! Geçip gidenlerden ibret alın sonra ciddiyetle amellere sarılın, gaflere düşmeyin, Allah

20 Şevkî Dayf, *Târîhul-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-İslâmî*, II, 126. Ayrıca bk. Uzun *agm*, s. 143.

21 Külebi, Cahit, “İlk Dönem İslam Siyasî Tarihinde Hutbe Uygulaması”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, Ankara Summer 2013, s. 317.

22 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Cize- Hicr 1998, X, 390.

23 Şevkî Dayf, *Târîhul-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-İslâmî*, II, 126. Ayrıca bk. Uzun *agm*, s. 143.

sizin yaptıklarınızda gafil değildir! Dünyayı, tercih eden, imar eden ve uzun süre faydalanan onun evlatları (halkı), kardeşleri neredeler? Onları bir tarafa atmadı mı? Allah'ın bir tarafa attığı dünyayı (dünyalığı) siz de bir tarafa atın ve ahireti isteyiniz! Çünkü Allah Teâlâ dünyanın hali ile ilgili (Kur'an'da) şöyle iyi bir örnek vermiştir: Onlara şunu da misal göster: Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir sudur gibidir ki, bu su sayesinde yeryüzünün bitkisi (önce gelişip) birbirine karışmış; arkasından rüzgârın savurduğu çer çöp haline gelmiştir. Allah, her şey üzerinde iktidar sahibidir. Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır (Kehf, 18/45-46).

Hz. Osman'ın bu hutbesinin siyâsî içerikli olmadığı, daha çok kendi iç dünyasını ifade ettiği, biat edenlere dünyalıklara aldanmama uyarısını içerdiği görülür.

İbn Kesîr'in ona attığı hutbelerden birisi de yine dini içerikli bir hutbedir. Hutbesini hamd ve sena ile başlayarak şöyle irad etmiştir:²⁴

خطب عثمان، فحمد الله وأثنى عليه، ثم قال: أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ غَنَمٌ، وَإِنَّ أَكْبَسَ النَّاسِ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ، وَأَكْثَسَبَ مِنْ نَوْرِ اللَّهِ نُورًا لِيُظْلَمَةَ الْقَبْرِ، وَلِيَحْشَى عَبْدٌ أَنْ يَحْشُرَهُ اللَّهُ أَعْمَى وَقَدْ كَانَ بَصِيرًا، وَقَدْ نَكَّبِيَنِ الْحَكِيمِ جَوَامِعَ الْكَلِمِ، وَالْأَصْمُ يَتَادَى مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ، وَاعْلَمُوا أَنَّ مَنْ كَانَ اللَّهُ مَعَهُ لَمْ يَخْفَ شَيْئًا، وَمَنْ كَانَ اللَّهُ عَلَيْهِ فَمَنْ يَزُجُو بَعْدَهُ؟

Hz. Osman hutbe irad etti. Allah'a hamd ve senâdan sonra şöyle dedi: Ey insanlar! Allah'a karşı gelmekten sakının. Zira Allah'a karşı takvalı olmak bir ganimettir. İnsanların en akıllısı, kendi nefsinin alçaltıp, dizginleyen/hesaba çeken, ölüm sonrası için amel eden, mezarın karanlığına karşı Allah'ın nurundan bir nur kazandır. Dünyada iken gözleri gören bir kul, Allah'ın kendisini âhirette kör olarak haşır etmesinden korksun! Bana da akıllı ve hikmet sahibi kimsenin söylediği özlü sözleri yeter. Ama sağır kimseye her taraftan seslenilir (yine de bir şey anlamaz). Bilesiniz ki, Allah'ın kendisinden yana olduğu kimse hiçbir şeyden korkmaz. Ama Allah'ın kendisine karşı olduğu kimseye gelince o kimse bundan sonra artık ne ümit edebilir?

Ahmed el-İskenderî²⁵ ve Mustafa 'Inânî²⁶ Hz. Osman'ın konuşmalarında lâfızları vecîz, manalarının fasih olduğunu, ibarelerini açık ve sade kullandığı belirtmişler; kendisine biat edildikten sonra hamd ve salatü selamın peşine yaptığı şu konuşmayı da örnek olarak vermişlerdir:²⁷

24 İbn Kesîr, *age*, X, 390.

25 Ahmed el-İskenderî (1875-1938) hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdulfettah ed-Dir'amî, "Ahmed el-İskenderî", https://islamstory.com/ar/artical/3408357/erişim_tarihi:23.04.2019

26 Mustafâ İnânî (ö. 1943), hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhamed Ali Cihâd, *Mu'cemu'l-Udebâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1424/2002, VI, 237.

27 Ahmed el-İskenderî - Mustafa 'Inânî, *el-Vasît fi'l-edebi'l-'Arabî ve târihih*, Mısır, ty., s.113. Ayrıca bk. Uzun, *agm*, s. 144.

حَطَبَ عُمَلَاءُ النَّاسِ بَعْدَ مَا بُويعَ ، فَقَالَ: أَمَا بَعْدُ، فَإِنِّي قَدْ حَمَلْتُ وَقَدْ قَبِلْتُ، أَلَا وَإِنِّي مَتَّبِعٌ، وَلَسْتُ بِمُبْتَدِعٍ، أَلَا وَإِنَّ لَكُمْ عَلَيَّ بَعْدَ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَسُنَّةِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثًا: إِتِّبَاعٌ مِنْ كَانَ قَبْلِي، فِيمَا اجْتَمَعْتُمْ عَلَيْهِ وَسُنَّتُهُمْ، وَسُنَّةُ أَهْلِ الْخَيْرِ فِيمَا لَمْ تَسْتَوْا عَنْ مَلَأِ، وَالْكَفُّ عَنْكُمْ إِلَّا فِيمَا اسْتَوْجَبْتُمْ، أَلَا وَإِنَّ الدُّنْيَا خَضِرَةٌ، قَدْ شَهَيْتْ إِلَى النَّاسِ، وَمَالٌ إِلَيْهَا كَثِيرٌ مِنْهُمْ، فَلَا تَرْتَكُوا إِلَى الدُّنْيَا، وَلَا تَبْقُوا بِهَا فَإِنَّهَا لَيْسَتْ بِثَقَّةٍ، وَعَالَمُوا أَنَّهَا غَيْرُ تَارِكَةٍ، إِلَّا مَنْ تَرَكَهَا.

Hz. Osman kendisine biat edildikten sonra şöyle dedi: Bana hilafet görevi verildi ve kabul ettim. Bilmiş olun ki, ben (Kur'an ve sünnete) tabi olan birisiyim, bidatçı değilim. Allah'ın kitabı ve nebînin (sav) sünnetine uyduktan sonra sizin benim üzerimde üç hakkınız var: (Birincisi) üzerine icmâ ettiğiniz, sünnet olarak kabul ettiğiniz konularda benden öncekilerin yolunu izlemek; ikincisi herhangi bir topluluğun izlemediği ancak hayır ehlinin izlediği yolu takip etmek ve hakettikleriniz hariç sizi (haram vb.den) engellemek. Bilmiş olun ki, dünya (dünyalıklar) hazır beklemektedir. Onlar insanlara sevdirmiş ve insanların çoğu da onlara meyletmıştır. Hâlbuki siz dünyaya (dünyalıklara) meyletmeyin, ona güvenmeyin. Çünkü ona güvenilmez. Onu terk etmeyi dünya terk etmez.

İbn Kesîr'e göre Hz. Osman'ın cemaate verdiği son hutbe şöyledir:²⁸

أَجْرٌ حُطْبَةٍ حَطَبَهَا عُمَلَاءُ فِي جَمَاعَةٍ: إِنَّ اللَّهَ إِنَّمَا أَعْطَاكُمْ الدُّنْيَا لِتَطْلُبُوا بِهَا الْأَجْرَةَ، وَلَمْ يُعْطِكُمْوهَا لِتَرْتَكُوا إِلَيْهَا، إِنَّ الدُّنْيَا تَقْفَى، وَالْآخِرَةُ تَقْفَى، لَا تَبْطُرُنَّكُمْ الْفَانِيَةَ، وَلَا تُشْعَلَنَّكُمْ عَنِ الْبَاقِيَةِ، آثُرُوا مَا يَبْقَى عَلَى مَا يَفْنَى، فَإِنَّ الدُّنْيَا مَنْقُطَعَةٌ، وَإِنَّ الْمَصِيرَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، اتَّقُوا اللَّهَ، فَإِنَّ تَقْوَاهُ جَنَّةٌ مِنْ بَاسِهِ، وَوَسِيلَةٌ عِنْدَهُ، وَاحْذَرُوا مِنَ اللَّهِ الْعَظِيمِ، وَالزَّمُوا جَمَاعَتَكُمْ، وَلَا تَصِيرُوا أَحْزَابًا، وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَآلَفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا سُورَةَ آلِ عِمْرَانَ آيَةَ 103 إِلَى آخِرِ الْآيَتَيْنِ.

Hz. Osman'ın cemaate irad ettiği en son hutbe: Elbette Allah dünyayı ahireti istemeniz (kazanmanız) için size vermiş, ona meyletmeniz için vermemiştir. Zira dünya fâni, ahiret bakidir. Sakın sizi fâni olan dünya/dünyalıklar şımartıp mağrur etmesin, baki olandan meşgul ederek geri bırakmasın! Fâniye karşı bâkî olanı tercih ediniz! Çünkü dünyanın sonu kesiktir. Dönüş sadece Aziz ve Celil olan Allah'adır. Takva sahibi olunuz! Zira takva, O'nun azabına karşı bir kalkan ve O'na ulaşmak için vesiledir. Allah'tan gelecek bela/musibetlere karşı tetikte olunuz! Cemaate devam ediniz, hiziplere ayrılmayınız! (Bundan sonra Âl-i İmran Suresi'nin şu iki ayetini sonuna kadar okudu): Hani siz birbirinize düşman kişilerdiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz...

Hz. Osman'ın hutbelerine bakarak üslubu hakkında genel olarak şunları söyleyebiliriz:

1) Genel olarak hutbe denmiş, ancak halka hitapları da hutbe olarak ifade edilmiştir.

28 İbn Kesîr, *age*, X, 390.

2) Hutbeler Arapça, hamd, ve senâ ile başlamıştır. Salatü selamın az olması dikkat çekicidir. Aktaran kaynaklar vermemiş olabilir.

3) Hz. Osman dönemine mahsus olmak üzere hilâfeti döneminde Medine nüfusunun artması üzerine günümüzde minarelerde okunan dış ezan ilâve edilmiştir. (Buhârî, "Cum' a", 21)

4) Hz. Peygamber'in hutbelerinin maddî ve mânevî hayatın ihtiyaçlarıyla yakından ilgili, ferdî veya içtimaî problemlerin çözümüne yönelik olduğu bilinmektedir. Ayrıca hutbelerini kısa tuttuğu ve bunu tavsiye ettiği de rivayet edilmekte²⁹ ve öyle de görülmektedir. Hz. Osman'ın da hutbelerinde insanların ihtiyaçlarını gözettiği görülmüş olup özellikle insanları dünyalıklara olan ilgisine dikkat çekmiştir.

5) Üslubunun sade ve çeşitli olduğu; Kur'an-ı Kerîm'den iktibaslar yaptığı ve ondan misaller getirdiği; bazen de şiir ve mesellerden de misal getirdiği olmuştur.

6. Taceddin Uzun'un da ifade ettiği gibi Hz. Osman, kısa ve etkili cümleler kullanmış, hutbe ve mektuplarında, hiçbir yapmacıklık emaresi bulunmayan bir tabiiğin yanında edebî sanatlar da kullanmıştır.³⁰

2.4. Hz. Osman'ın Yazdığı Mektuplar

Taberî "كُتِبَ عُمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَى عُمَّالِهِ وَوَلَاتِهِ وَالْعَامَّةِ": Hz. Osman'ın (ra) zekat memurlarına, valilerine ve halka mektupları" adlı bir başlık açarak Hz. Osman'ın yazdığı mektuplara dikkat çekmiştir.³¹ İbn Kesîr de konuya dikkat çekerek Hz. Osman'ın şehirlerdeki valilere, komutanlara, namaz kıldırarak görevli imamlara, beytül mal sorumlularına emri bilmaruf nehy-i anil münker yapma, Allah'a ve Rasûlü'ne itaat etme, otoriteye bağlı kalma ve bidatten kaçınma ile ilgili mektuplar yazdığını belirtmiştir.³²

Kaynakların ifadesine göre onun valilere yazdığı ilk mektup şöyledir:

أَمَّا بَعْدُ ، فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَ الْأَيْمَةَ أَنْ يَكُونُوا زَعَاةً ، وَلَمْ يَتَقَدَّمْ إِلَيْهِمْ أَنْ يَكُونُوا جُبَاةً ، وَإِنَّ صَدْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ خَلِقُوا زَعَاةً ، لَمْ يَخْلُقُوا جُبَاةً ، وَيُؤْشِكُنْ أَيْمَتَكُمْ أَنْ يَصِيرُوا جُبَاةً وَلَا يَكُونُوا زَعَاةً ، فَإِذَا عَادُوا كَذَلِكَ انْقَطَعَ الْحَيَاءُ ، وَالْأَمَانَةُ ، وَالْوَفَاءُ ، أَلَا وَإِنَّ أَعْدَلَ السَّيْرَةِ أَنْ تَنْظُرُوا فِي أُمُورِ الْمُسْلِمِينَ ، فِيمَا عَلَيْهِمْ فَتَعْظُمُوهُمْ مَا لَهُمْ ، وَتَأْخُذُوهُمْ بِمَا عَلَيْهِمْ ، ثُمَّ تَتَّبِعُوا بِالذِّمَّةِ فَتَعْظُمُوهُمْ الَّذِي لَهُمْ ، وَتَأْخُذُوهُمْ بِالَّذِي عَلَيْهِمْ ثُمَّ الْعَدُوَّ الَّذِي تَتَّبِعُونَ ، فَاسْتَفْتِحُوا عَلَيْهِمْ بِالْوَفَاءِ .

Mesele şudur; Allah imamlara (devlet başkanlarına) çoban (idareci) olmalarını emretti; onları zekat/vergi memuru olmak için başa geçirmedir. Bu ümmetin başındakiler zekat/vergi memuru olarak değil çoban olarak yaratıldılar. Yemin olsun ki,

29 Bakır, Mustafa, "Hutbe" md., DİA, İstanbul 1998, XVIII, 426.

30 Uzun, agm, s. 144.

31 Taberî, Târihu't-Taberî, thk. Muhammed Fadl İbrâhîm, Dâru'l-meârif, Kahire, ty., IV, 244-245; Sallâbî, age, 80.

32 İbni Kesîr, age, X, 218; Sallâbî, age, 79-80.

çok yakın zamanda imamlarınız çoban değil, zekat/vergi memuru olacaklar. Aynı şekilde zekat/vergi memurluğuna dönerlerse hayâ, emanete bağlılık duygusu ve vefa yok olur gider. Bilmiş olun ki, en adaletli davranış, Müslümanların sizden alacaklarını vererek ve onlar üzerindeki alacaklarınızı da alarak işlerine bakmaktır. Sonra zimmilere bakın, hakkı olanlara haklarını verin, üzerlerinde almanız gereken hakları da alın. Aranızda problem olan düşmanları ise haddi aşmaksızın onlara karşı fetih gerçekleştiriniz.

Hz. Osman'ın şehirlerdeki valilerine yazdığı bu mektupta halka sorumlulukları olduğunu vurgulanmış; görevlerinin mal biriktirmek olmadığını ve halkın sorunlarını üstlenmek, bunları da hak ve adalet ölçüsünde gerçekleştirmek olduğu belirtilmiştir.

Hz. Osman'ın ordu komutanlarına yazdığı ilk mektup “أما بعد” ifadesiyle birlikte şöyle başlar:³³

أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّكُمْ خَمَاءُ الْمُسْلِمِينَ وَذَادَتُهُمْ، وَقَدْ وَضَعَ لَكُمْ عُمَرُ مَا لَمْ يَعْثَبْ عَنَّا، بَلْ كَانَ عَنْ مِلا مِئًا، وَلَا يَبْلَغُنِي عَنْ أَحَدٍ مِنْكُمْ تَغْيِيرٌ وَلَا تَبْدِيلٌ، فَيَغَيِّرِ اللَّهُ مَا بِكُمْ، وَيَسْتَبْدِلُ بِكُمْ غَيْرَكُمْ، فَانظُرُوا كَيْفَ تَكُونُونَ، فَإِنِّي أَنْظُرُ فِيمَا أَلْزَمَنِي اللَّهُ النَّظَرَ فِيهِ، وَالْقِيَامَ عَلَيْهِ.

Mesele şudur: Sizler Müslümanların hamileri ve koruyucularınız. Bizden bir grup hariç Hz. Ömer'in ortaya koydukları gizli değildir. Sizinle ilgili bana değişiklik durumu ulaşmadı ki, ben sizin yerinize başkasını getireyim. Kendi işinize bakın! Ben de Allah'ın beni yerine getirmekle gerekli kıldığı işlere takip etmeye ve yapmaya bakacağım.

Hz. Osman'ın vergi memurlarına yazdığı ilk mektup da aşağıdaki gibidir:³⁴

كَانَ أَوَّلَ كِتَابٍ كَتَبَهُ إِلَى عَمَّالِ الْخُرَاجِ : أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ بِالْحَقِّ، فَلَا يَقْبَلُ إِلَّا الْحَقَّ، خُدُّوا الْحَقَّ وَأَعْطُوا الْحَقَّ بِهِ، وَالْأَمَانَةَ الْأَمَانَةَ ثُمُومًا عَلَيْهَا، وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ مَنْ يَسْأَلُهَا، فَتَكُونُوا شُرَكَاءَ مَنْ بَعْدَكُمْ إِلَى مَا اكْتَسَبْتُمْ، وَالْوَفَاءَ الْوَفَاءَ، لَا تَظْلِمُوا النَّيِّمَ، وَلَا الْمَعَاهِدَ، فَإِنَّ اللَّهَ خَصَمٌ لِمَنْ ظَلَمَهُمْ.

Mesele şudur: Allah mahlûkatı hak üzere yarattı ve haktan başkasını da kabul etmez. Hakkı alın ve hakkı yerine ulaştırın! Emanete sarılın, emanete sarılın, onu yerine getirin! Emaneti ilk gasbeden siz olmayın ki, sizden sonra onun günahını alan kişilerle (günahta) ortak olursunuz. Vefalı olmaya bakın! Vefalı olmaya bakın! Yetime ve zimmîye zulmetmeyin! Kuşkusuz Allah onlara zulmedenin hasmıdır/düşmanıdır.

Hz. Osman'ın halka yazdığı ilk mektup ise şöyledir:³⁵

33 Taberî, age, IV, 245.

34 Taberî, age, IV, 245.

35 Taberî, age, IV, 245.

أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّكُمْ إِنَّمَا بَلَّغْتُمْ مَا بَلَّغْتُمْ بِالْإِتِّدَاءِ وَالْإِتِّبَاعِ، فَلَا تَلْفِتْنَكُمْ الدُّنْيَا عَنْ أَمْرِكُمْ، فَإِنَّ أَمْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ صَانِرٌ إِلَى الْإِتِّبَاعِ، بَعْدَ اجْتِمَاعِ ثَلَاثٍ فِيكُمْ : تَكْمَلُ التَّعَمُّ، وَبُلُوغُ أَوْلَادِكُمْ مِنَ السَّبَابِيَةِ، وَقِرَاءَةُ الْأَعْرَابِ وَالْأَعْلَامِ الْقُرْآنَ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ : الْكُفْرُ فِي الْعُجْمَةِ، فَإِذَا اسْتَعْجِمَ عَلَيْهِمْ أَمْرٌ تَكَلَّفُوا وَابْتَدَعُوا .

Mesele şudur: Size (imama) uyma ve (hakka) tabi olma konusunda tebliğ edilenleri öğrendiniz. Sakın sizi dünya/dünyalıklar hakkın emrinden çevirmesin! Çünkü bu ümmetin işi siz de şu üç şey toplandıktan sonra bidate dönüşecektir: (birincisi) nimetlerin kemale ermesi, (ikincisi) sizin evlatlarınızın esirler alması (esirlere sahip olması), (üçüncüsü) bedevîlerin ve acemlerin yani Arap olmayanların Kur'an kıraati. Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: Kâfirlik acemliktedir. Çünkü acemlere bir konu anlaşılmasız olduğunda kendilerini zorladılar ve bidate düştüler.³⁶

2.5. Hz. Osman ve Şiir

Hz. Osman çok şiir söylememekle birlikte söylediği çok az şiirden kaynaklarda bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi şöyledir: Hz. Osman'ın odasında kapalı bir dolap vardı. Kimse onun içerisinde ne olduğunu bilmiyordu. Şehit edildiğinde açıldı ve içerisinde şu cümleler yazılıydı:

Osman Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna, cennetin ve cehennem hak olduğun, kendisi hakkında şüphe olmayan bir günde kabirlerde olanların diriltileceğinin hak olduğuna; Allah'ın vaadinden dönmeyeceğine (inanır); o şehadet üzere öleceğiz ve diriltileceğiz inşallah. O kağıdın dışında da şu şiir beyitlerini yazılı olarak gördüler:³⁷

غِي الثَّقِينِ يَكْبِي الثَّقَسَ حَتَّى يَكْفَهَا   وَإِنْ (مَسْئَلًا) عَضَّهَا حَتَّى يَضُرَّ بِهَا الْفَقْرُ
وَمَا عَشْرَةٌ فَاصْبِرْ لَهَا إِنْ لَقَيْتَهَا   بِكَائِنَةٍ إِلَّا سَيَتَّبِعُهَا يُسْرُ
وَمَنْ لَمْ يَقْاسِ الدَّهْرَ لَمْ يَعْرِفِ الْأَسَى   وَفِي غَيْرِ الْأَيَّامِ مَا وَعَظَ الدَّهْرُ

36 Sadık Urcûn Hz. Osman'ın mektubunda geçen üç maddeyi ve sonucunda bidate düşecekleri sözlerini özetle şöyle açıklamıştır: Hz. Osman halktan hakka tabi olmasını, tekellüf ve bidati terk etmesini istemiştir. Onlarda şu üç şey bir araya geldiğinde durumlarının değişeceğinden onları uyarmıştır: (birincisi) nefisleri şumartan ve refaha yönelten, cihat ve amelden alıkoyan ve boş vakit, tembelliğe sebep olan nimetlerin tekamülü, (ikincisi) bu ümmetin evlatlarını siyasi, içtimai ve dini yönden etkisi olan esirlerin alınması ve (üçüncüsü) bedevîlerin ve acemlerin Kur'an kıraatleri. Çünkü ona göre bedevîlerin kaba ve katı kalpli olmaları sebebiyle gerçek hidayete ulaşamamışlar, aynı şekilde Arap olmayanların miras olarak aldıkları köklü batıl inançları, Kur'an ve sünnetten uzak eski adetlere sahip olmuşlar; bedevîlerin içerisinde çıkan Hariciler ise Kur'an'ı en iyi okuyan oldukları halde hidayetten en uzak olmuşlar; Arap olmayanlar ise batıl görüşlere sahip mezhepler kurmuşlar, Müslümanlar arasında itikadı bozuk fırkalar doğmuş ve bunlar İslam tarihinde çok tehlikeli roller üstlenmişlerdir. Bk. Sallâbî, *age*, s. 82-83.

37 Ed-Dımaşkı, İbn Nâsiruddîn, *Câmiu'l-âsâr fi's-siyer ve mevlidu'l-muhtâr*, Dârul-felâh, Katar 1431/2010, VIII, 149; Kıvamud-Dîn, Ebû Ali et-Tûsî (ö. 485), *Meclisâni min Emâli Nizâmî'l-Miilk*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, ty., s. 55; el-Merzûbânî, Ebû Abdullah Muhammed b. İmrân, *Mu'cemu'ş-Şuarâ*, Dârul-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1402/1982, s. 100.

Fakirliğin ona zarar vermesi için dokunsa bile gönül zenginliği, haramlardan kaçınmak için yeterli olur. Hiçbir zorluk yoktur ki, -onunla karşı karşıya kalırsan ki sabret- onu bir kolaylık takip etmiş olmasın. Her kim zamanın sıkıntılarına karşı koymaz ve üzüntüyü/tasayı bilmezse, başka günlerde zamanın sıkıntılarından ders çıkarmaz/öğüt almaz.

Yine bir rivayette onun söylediği bir şiir şöyledir: Bir müezzin ezan okumaya geldiğinde Hz. Osman'ın onu şu beyitle karşılar:³⁸

مَرْحَبًا بِالْقَائِلِينَ عَدَلًا   وبالصلاة مَرْحَبًا وَأَهْلًا

Adaletle çağırılan hoş geldin! Namaza çağırılan hoş geldin!

Bir defasında da isyancılar Hz. Osman evini muhasara edip onu öldürmeye geldiklerinde onlara önce şu şiiri söylediği rivayet edilir:³⁹

أَرَى الْمَوْتَ لَا يَبْقِي عَزِيزًا وَلَمْ يَدْعُ   لِعَادٍ مَلَاذًا (مِلَاكًا) فِي الْبِلَادِ وَمُرْتَقَى

Ölümün hiçbir azîz (şerefli) kimseyi ebedi bırakmadığını, ülkede sığımlı olacak ne bir yer ne de çıkılabilecek bir mekân olmadığını görüyorum.

Devamında da şu beyti ilave eder:⁴⁰

يَبِيْتُ أَهْلَ الْحِصْنِ وَالْحِصْنُ مُغْلَقٌ   وَيَأْتِي الْجِبَالَ الْمَوْتُ فِي شَعَارِيجِهَا الْعَلَا

Kale kapalı (kilitle iken) halkına gece saldırı yapıldı. Dağlara ölüm en zirvede/bulutların üzerinde iken geliyor.

Hz. Osman'ın çok az bile olsa şiir söylediği görülmüş olup kendisine nispet edilen şiirlerde de sade, açık bir dil kullandığı ve şiirlerin anlaşılmasında Hz. Osman'ın yaşadığı olayların tarihi seyrini bilmenin göz ardı edilemeyeceği bir gerçek olduğu anlaşılmıştır. Onun az şiir söylemesini Kur'an'da geçen, "Şairler(e gelince), onlara da sapıklar uyarlar. Baksana onlar her vâdide şaşkın şaşkın dolaşırlar."⁴¹ şairlerin hak yolunda olmadığı yönündeki ayetin mesajına bağlayabiliriz.

2.6. Hz. Osman ve Atasözü

Hz. Osman yazdığı mektuplarında atasözünü de yer vermiştir. Zehabî'nin anlattığına göre Hz. Osman isyancılar tarafından muhasara edilip hareket edemez hale gelince Hz. Ali'ye kendisini kurtarması için şöyle bir mektup yazmıştır:⁴²

38 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1404, I, 87; ed-Dımaşkî, *age*, VIII, 149.

39 İbn Ebi'-Dünya, *Kitâbu'l-Muhtadarîn*, thk. Muhammed Hayr Ramadan Yûsuf, Daru İbn Hazm, Beyrut 1417/1997; s. 57; Sallâbî, *age*, s. 396.

40 İbn Ebi'd-Dünya, *age*, s. 57; Sallâbî, *age*, s. 396.

41 Şuara, 26/224-225.

42 Zehabî, *Şiyeru'l-Hulefâi'r-Raşidîn*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1417/1996; s. 200; İbn Kisrevî, Ebû Abdullah b. Seyyid, *Mevsûatu Âsâri's-Sahâbe*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ty., II, 7.

أَمَّا بَعْدُ ، فَقَدْ بَلَغَ السَّيْلُ الرَّبِيَّ وَجَاوَزَ الْحِزَامَ الطُّبَيْيْنَ وَخَلَّفَ - بَلَغَ الْأَمْرَ فَوْقَ قَدْرِهِ ، وَطَمِعَ فِي مَنْ لَا يَدْفَعُ عَنْ نَفْسِهِ وَقَالَ.

فَإِنَّ كُنْتُ مَأْكُولًا فَكُنْ خَيْرَ أَكِيلٍ وَالْأَفْأَدْرُ كَيْبِي وَلَمَّا أَمَرْتُ

Mesele şudur; sel tepelere ulaştı (durum çok kötüleşti), kolan⁴³ sıyrılıp memelere dayandı (bıçak kemiğe dayandı), durum gücün sınırını aştı, kendini savunamayan kimse beni (öldürmeyi) arzuladı, (diyerek) cahiliye dönemi şairi Abdulkays kabilesinden Şas b. Nehâr'ın şu şiirini ekledi: Eğer yenecek olursam sen en hayırlı yiyen ol! Yoksa bana çabuk yetiş, henüz parçalanmadım.

Bu mektubunda Hz. Osman “ بَلَغَ السَّيْلُ الرَّبِيَّ : sel tepelere ulaştı (durum çok kötüleşti)” atasözünü kullanmıştır. Zebîdî bu atasözünün ilk defa Hz. Osman tarafından kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁴ Zebîdî'nin rivayetinde ise şiir zikredilmeden cümle şöyle geçmiştir:⁴⁵

أَمَّا بَعْدُ ، فَقَدْ بَلَغَ السَّيْلُ الرَّبِيَّ وَجَاوَزَ الْحِزَامَ الطُّبَيْيْنَ ، فَإِذَا أَتَاكَ كِتَابِي فَأَقْبِلْ إِلَيَّ ، عَلَيَّ كُنْتُ أَمَّ لِي

Mesele şudur; sel tepelere ulaştı (durum çok kötüleşti), kolan sıyrılıp memelere dayandı (bıçak kemiğe dayandı), mektubum sana ulaştığında, bana doğru gel! İster bana karşı ol, ister benimle ol!

Aynı zamanda cümlede “ جَاوَزَ الْحِزَامَ الطُّبَيْيْنَ : kolan sıyrılıp memelere dayandı (bıçak kemiğe dayandı)” ifadesini diğer bir atasözü olarak da kullanılmıştır.⁴⁶

Yetiştigi ortam ve kabilesi sebebiyle güçlü bir edebî bilgiye sahip olduğu için atasözünü kullanmış hatta o, “ بَلَغَ السَّيْلُ الرَّبِيَّ ” atasözünü ilk defa kullanan olmuştur. Hz. Osman'ın sözlerinde atasözünü kullanması onun Arap dili ve edebiyatına vukufiyetini gösterdiğini belirtebiliriz.

2.7. Hz. Osman ve Şairler

Yukarıda Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetiştğini ve hemen hemen her konuda hatta şiire tavır alma konusunda da O'nu örnek aldığını söylemiştik. Çünkü Hz. Peygamber “Şiir, Arapların vurgulu sözlerinden bir sözdür ve onlar toplantılarında bununla konuşur ve aralarındaki kinleri onunla açığa vururlar” dedikten sonra eski şiirden bir dörtlük okumuştur.

43 Kolan: 1. At, eşek vb. hayvanların semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşınarak sıkılan yassı kemer: *Adam döndü, beygirinin semerini almak için kolanını çözmeye başladı.* -N. Cumalı. 2. Dokuma, deri, kenevir vb. maddelerden yapılan yassı ve enlice bağ. 3. *hlk.* Yünden veya iplikten yapılmış, üzeri işli ince kuşak. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=202278/erişim_tarihi:22.04.2019

44 Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecmeu'l-Emsâl*, Beyrut 1374/1955, I, 96. Ayrıca bk. Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler*, Rağbet Yay., İstanbul 2003, s. 235.

45 Yazıcı, *age*, s. 235.

46 Yazıcı, *age*, s. 235.

Çünkü O, şiirin Araplar için ne anlama geldiğini çok iyi bilmekteydi. Hiçbir zaman şiir söylemek amacı gütmemiş ve şiir söylememiş olsa da muhataplarına mesajlarını güçlü bir şekilde verebilmek için şiirin ve edebiyatın sözlere verdiği güzellikten ve güçten istifade etmiştir.⁴⁷ Bundan dolayı sahabenin şairleri Hassân b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik, Abdullah b. Revâha'nun şiirlerini desteklemiş, onlarla yakın ilişkide bulunmuş ve dualarda bulunmuştur.

Hz. Osman da şairlerle iyi ilişkiler kurmuştur. Çünkü Hz. Osman'ın katledilmesi ile birlikte o dönemin bedevîlerinden Hassan b. Sâbit'e, Ka'b b. Mâlik'e kadar şairler tarafından hakkında mersiye yazılması onun şairler tarafından sevildiğini ve desteklendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca önemli siyasi, sosyal, tarihi olaylar, toplumları derinden etkilediğinde edebiyatın nesir ve şiir türlerine konu olabilmektedir. Hz. Osman ve onun katli de trajik bir hal alarak şiirlere kadar konu olmuştur. Zira şiir, o zamanın medya fonksiyonunu icra etmekteydi. İşte bir bedevî, Hassan b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik ve daha sonraki dönemlerde yaşayan *Kasîde-i Nûniyye* sahibi Ebû Muhammed Kahtânî gibi birçok kişi onun arkasından mersiye söylemişlerdir.

Bedevî deve çobanı en-Nemîrî Hz. Osman'ın isyancıların evine izinsiz girmesini şiirinde şöyle tasvir etmiştir:⁴⁸

عَشِيَّةً يَدْخُلُونَ بَغَيْرِ إِذْنٍ   عَلَى مُتَوَكِّلٍ أَوْفَى وَطَانَا
خَلِيلِ مُحَمَّدٍ وَوَزِيرِ صَدَقٍ   وَزَايِعِ خَيْرٍ مَنْ وَطِئَ التَّرَابَا

Akşam vaktinde, vefalı, ahlaki güzel, tevekkül sahibi, Muhammed'in dostunun ve Sıddîk'in vezirine, toprağı çiğneyenlerin en hayırlı dördüncü kişisinin hanesine izinsiz girdiler.

Şair Hassân b. Sâbit, onun hilâfetinin son zamanlarında Hz. Âişe ile birlikte Hz. Osman'ın tarafını tutup onun idaresinden memnun olmayanlara cephe almıştı. Hz. Osman şehit edildiğinde, yaşının ilerlemiş olmasına rağmen Hassân onun ardından başkalarına söylediklerinden daha çok sayıda mersiye söylemiştir.⁴⁹ Hatta onun şehit edilişinden Hz. Ali'yi mesul tutmuş ve ona biat etmeyenlerin arasında yer almıştır.⁵⁰ Hassân b. Sâbit'e nispet edilen *Dîvan*'ındaki ilk mersiye 10 beyitten oluşmaktadır. Mersiye'nin ilk beyti şöyle başlar:⁵¹

47 Güleç, İsmail, "Hz. Peygamber'in Şiire Karşı Tutumu", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 19, İstanbul 2017, s. 124.

48 eş-Şeyh Abdussattâr, *A'lâmu'l-huffâz ve'l-muhaddisîn abra erbaata aşera karnen*, Beyrut-Dımaşk, ty., I, 229; Sallâbî, *age*, s. 8.

49 Elmalı, Hüseyin, "Hassan b. Sâbit" md., *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 401 (399-402); Özdemir, Abdurrahman, "Peygamber Şairi Hassân b. Sâbit ve Divanı", *İSTEM*, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 207.

50 Özdemir, *agm*, s. 207.

51 *Dîvânü Hassân b. Sâbit*, haz. Velîd Arafât, Dâru Sader, Beyrut 2006, s. 96.

فَلَيَاتِ مَأْسَدَةً فِي دَارِ عُثْمَانَ   مَنْ سَرَّهُ الْمَوْتُ صِرْفًا لَا مِزَاجَ لَهُ

Her kimi mizacı (örneği) olmayan katıksız bir ölüm sevindirirse, Osman'ın evindeki arsları bol mekâna gelsin!

Bunların dışında Hassân b. Sâbit Hz. Osman'la ilgili ikinci mersiye 5 beyit,⁵² diğer mersiyeler 16 beyit (s. 311-312),⁵³ 5 beyit ve 4⁵⁴ beyti de mersiye olarak söylemiştir.

Kâ'b b. Mâlik de Hz. Osman'ın arkasından mersiyeler söylemiştir. Dolayısıyla onun Kâ'b b. Mâlik ile de arasının iyi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, Hz. Osman'ın hilâfetinin son yıllarında çıkan karışıklıklarda halifenin yanında yer almış; şehit edilmesinin ardından onu defneden birkaç kişiden biri olmuş ve hakkında üç uzun mersiye söylemiştir.

Hz. Osman, Hz. Ali halife olunca bazı Ensar gibi Kâ'b da ona biat etmedi. Zayıf kabul edilen bir rivayette, Kâ'b'ın Hassân b. Sâbit ve Nu'mân b. Beşîr ile Hz. Ali'nin huzuruna gidip Hz. Osman hakkında tartıştıkları ve oradan ayrılıp Muâviye'nin yanına uğradıkları kaydedilmektedir.⁵⁵ Kâ'b onun için mersiye söylemiştir. Mersiyesinin baş tarafındaki beyitleri şöyledir:⁵⁶

ولدمعك المترقق المنزوف	يا للزَّجَالِ للبك المخطوف
هد الجبال فانقضت برجوف	ويح لأمر قد أتاني رافع
قامت لذاك بلية التخويف	قتل الخليفة كان أمرا مفظعا
والشمس بازغة له بكسوف	قتل الإمام له النجوم خواضع

Ey adamlar! Kemikleri kırılana, kaçırılana yetişin! Suyu çekilen dolu dolu gözlerinin yaşlarına yetişin! Yazıklar olsun bir işe! Dağları yıkan sarsıntı ile yere düşen bana müthiş/korkunç bir haber geldi. Halifenin katli iğrenç bir şeydir. Kortutma musibeti ona yapıldı. İmam katledildi, onun kendisine itaat eden yıldızları vardı. Güneş de onun için tutularak doğmuştu.

Bunun dışında Ka'b ayrı ayrı 4⁵⁷ ve 23 beyit daha mersiye söylemiştir.⁵⁸

Meşhur Kasîde-i Nûniyye sahibi Ebû Muhammed el-Kahtânî (ö. 383/993) Ehl-i Beyti tasvir ettiği beyitlerinde Hz. Osman'ın katline aşağıdaki beyitlerde yer vermiştir:⁵⁹

52 *Dîvânü Hassân b. Sâbit*, s. 120.

53 *Dîvânü Hassân b. Sâbit*, s. 311-312.

54 *Dîvânü Hassân b. Sâbit*, s. 319-320.

55 Kandemir, M. Yaşar, "Ka'b b. Mâlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 5.

56 Muhammed b. Yahyâ el-Mâlikî el-Endelûsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fi maktali Şehîd Osmân*, thk. Fethî Abdurrahman Hicâzî, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ty., s. 168.

57 el-Mevsû'atü's-Şâmile, Osman b. Affân, s. 210-211
http://islampart.com/w/trj/Web/2904/138.htm/erişim tarihi:24.04.2019

58 İbn Asâkir, *Târîhu Medînetu Dimaşk*, Daru'l-fîkr, Beyrut, XXXIX, 539; el-Mâlikî el-Endelûsî, *age*, s. 167-168; en-Nehâr, Taraf Tahir, *Merâsi'l-kâdet'i'l-müslimîn hattâ nihâyeti'l-asri'r-râşidî*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1971, s. 22.

وَمَضَى وَخَلَى الْأَمْرَ شُورَى بَيْنَهُمْ
 مَنْ كَانَ يَسْهَرُ لَيْلَةً فِي رَكْعَةٍ
 فِي الْأَمْرِ فَاجْتَمَعُوا عَلَى عُثْمَانَ
 وَثَرَأَ فَيُكْمِلُ خَتْمَةَ الْقُرْآنِ
 أَعْنِي عَلَيَّ الْعَالَمَ الرَّبَّائِي
 لَيْثَ الْحُرُوبِ مَنَازِلَ الْأَقْرَانِ
 نُؤَجِّجُ الْبُشُولَ أَخَا الرَّسُولِ وَرُكْنَهُ

(Ömer) Yönetim işini şuraya havale ederek gitti ve onlar da Osman üzerine karar kıldılar. Ki o bir rekât vitir için uykusuz kalır ve Kur'an'ı hatmederdi. Hilafete ondan sonra Ahmed'in damadına geçti ki, onunla Rabbânî âlim Ali'yi kastediyorum. Osman'ı katletmek için koştan ve isyan için toplanan kafiye yazıklar olsun!

SONUÇ

Raşit Halifelerinin üçüncüsü olan Hz. Osman, bir taraftan Arapların en fasih konuşan Kureyş Kabilesi'ne mensubiyeti diğer taraftan edebî risaletten istifade eden ve o dönemde çok az sayıda okuma-yazma bilen vahiy kâtibi olarak yazdığı mektuplarında, irat ettiği hutbelerinde açık, sade/yalın üslup kullanmıştır. Öncelikli olarak mektup ve hutbelerinde Kur'an ayetleri ile delillendirerek herkese sorumluluğunu, haklara riayet etmelerini, şeytanın aldatması ve hilelerine karşı dikkatli olmalarını özellikle de ahireti ve oradaki hesabı unutmamalarını tavsiye etmiştir. Konuşmalarında daha çok dini bir üslup kullandığı görülmüştür. Burada Hz. Osman'ın mektuplarının müstakil bir konu yapılarak çalışmanın uygun olacağı kanaatinde olduğumuzu ifade etmeliyiz.

Verilen az sayıda örnekler incelendiğinde şiir söyleme kabiliyeti olduğu halde günümüze çok az sayıda şiir beyti gelmiştir. Bunun sebebini Kur'an'da şairleri uyaran ayete bağlayabileceğimiz gibi başka nedenler de olabilir. Bu da başka bir araştırma konusu yapılabilir. Ancak onun şiire karşı olduğu gibi bir sonuca varamayacağımızı belirtmemiz gerekir. Zira bizzat Hz. Peygamber'in desteklediği Hassan b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik gibi şairler onun yanında yer almışlar, arkasından mersiyeler söylemişlerdir. Yine akademisyenlerin çalışması gereken konularından birisinin de Hz. Osman'ın arkasından söylenen mersiyeler olduğunu belirtmeliyiz. Ayrıca söylediği cümlelerinde atasözlerini yerli yerince kullanmıştır. Bu da onun Arap edebiyatına ne derece vakıf olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

El-'Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ*, Beyrut, 1351, I/70; Mustafa Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Beyrut, 1394/1974.

59 Ebû Abdullah Muhammed Muhammed b. Sâlih el-Kahtânî, *el-Kasidetu'n-nûniyye* (ö. 378), thk. Abdulazîz Muhammed b. Mansûr el-Cerbû, yy., ty., s. 27-28; Sallâbî, s. 8-9; <http://shamela.ws/browse.php/book-7533/page-12#page-12>; erişim tarihi:20.01.2019

- Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Mısır, 1313.
- El-'Akkâd, Abbâs Mahmûd, *el-'Abkariyyetu'l-islâmiyye*, Beyrut, 1391/1971.
- Alan, Sevda – Güler, İsmail, "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, 2007, 327-341.
- Avcı, Casim, "Kureyş (Benî Kureyş)" md., *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 442-444.
- Baktır, Mustafa, "Hutbe" md., *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 425-428.
- Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâîl, , *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul, 1315.
- Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî el-Asru'l-İslâmî*, Mısır, ty.
- Ed-Dımaşkî, İbn Nâsiruddîn, *Câmiu'l-âsâr fi's-siyer ve mevlidu'l-muhtâr*, Dâru'l-felâh, Katar 1431/2010.
- Ebû Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as, *es-Sunen*, Mısır, 1369/1950.
- Elmalı, Hüseyin, "Hassan b. Sâbit" md., *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 399-402.
- Dîvânu Hassân b. Sâbit*, haz. Velîd Arafât, Dâru Sader, Beyrut 2006.
- Güleç, İsmail, "Hz. Peygamber'in Şiire Karşı Tutumu", *Dîvan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 19, İstanbul 2017, ss.123-146.
- Hamidullah, Muhamed, *Hemmam İbn Münebbih'in Sahîfesi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara 1967.
- İbn Asâkir, *Târîhu Medînetu Dımaşk*, Daru'l-fikr, Beyrut, ty.
- İbn Ebi'-Dünya, *Kitâbu'l-Muhtadarîn*, thk. Muhammed Hayr Ramadan Yûsuf, Daru İbn Hazm, Beyrut 1417/1997.
- İbnu'l-Esîr Ebû's-Seâde el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, Beyrut, ty.
- İbn Fâris, *es-Sahîbi fi fikhi'l-luga*, Kahire, ty.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cîze- Hicr 1998.
- İbn Kisrevî, Ebû Abdullah b. Seyyid, *Mevsûatu Âsâri's-Sahâbe*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ty.
- El-İskenderî, Ahmed - 'Inânî, Mustafa, *el-Vasît fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîhih*, Mısır, ty.
- Kandemir, M. Yaşar, "Ka'b b. Mâlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 4-6.
- el-Kahtânî, Ebû Abdullah Muhammed Muhammed b. Sâlih, *el-Kasîdetu'n-nûniyye* (ö. 378), thk. Abdulazîz Muhammed b. Mansûr el-Cerbû,
- Külebi, Cahit, "İlk Dönem İslam Siyâsi Tarihinde Hutbe Uygulaması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, Ankara Summer 2013, p. 307-321.
- Muhammed b. Yahyâ el-Mâlikî el-Endelusî, *et-Temhîd ve'l-beyân fi maktali Şehîd Osmân*, thk. Fethî Abdurrahman Hicâzî, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ty.
- Mekrem, Abdul Al Salim, *ez-Zavâhiru'l-Lugaviyye*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1409/1988.
- Mertoğlu, M. Suat, "Vahiy Kâtibi" md., *DİA*, Ankara 2102, XXXII, 447-449.
- El-Merzûbânî, Ebû Abdullah Muhammed b. İmrân, *Mu'cemu's-Şuarâ*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1402/1982.
- Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecmeu'l-Emsâl*, Beyrut 1374/1955.
- Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, 1374/1955.
- En-Nehâr, Taraf Tahir, *Merâsi'l-kâdet'i'l-müslimîn hattâ nihâyeti'l-asri'r-râşidî*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1971.

- Özdemir, Abdurrahman, "Peygamber Şairi Hassân b. Sâbit ve Divanı", *İSTEM*, Yıl:2, Sayı:4, 2004, ss. 207-218.
- er-Râfi'î, Mustafa Sâdık, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Beyrut, 1394/1974.
- Şen, Ziya, "Vahiy Kâtipliği Müessesesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 30, ss. 185-210.
- Eş-Şeyh Abdussattâr, *A'lâmu'l-huffâz ve'l-muhaddisîn abra erbaata aşera karnen*, Beyrut-Dımaşk, ty.
- Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1404.
- Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Fadl İbrâhîm, Dâru'l-meârif, Kahire, ty.
- et-Tûsî, Kıvamu'd-Dîn, Ebû Ali, *Meclisâni min Emâlî Nizâmî'l-Mülk*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, ty.
- Uzun, Taceddin, "Dil Ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber Ve Hulefâ-i Râşidîn", *İSTEM*, Yıl 3, sayı 6, Konya 2005, ss. 135-145.
- Yazıcı, Numan, *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler*, Rağbet Yay., İstanbul 2003.
- Yiğit, İsmail, "Hz. Osman" md., *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 438-443.
- _____, "Ümeyye b. Abdüşems" md., *DİA*, Ankara 2012, XXXXII, 302-304.
- Zehebî, *Siyeru'l-Hulefâi'r-Raşidîn*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1417/1996

ELEKTRONİK KAYNAKLAR:

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&keimesec=202278/erişim tarihi:22.04.2019
- el-Mevsû'atü's-Şâmîle, Osman b. Affân, s. 210-211
<http://islampart.com/w/trj/Web/2904/138.htm/erişim tarihi:24.04.2019>
- <http://shamela.ws/browse.php/book-7533/page-12#page-12; erişim tarihi:20.01.2019>

KLASİK FARS ŞİİRİNDE HZ. OSMAN

Yusuf Yıldırım*

Feridüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) Sünnî bir mutasavvıf olduğu bilinse de Şîliğe meyilli olduğunu ileri sürenler de vardır. Birçok şair ve edîbi Şî göstermekle meşhur *Mecâlisü'l-mü'minîn*'in müellifi Şüşteri (1019/1610), Attâr'ın hakiki bir Şî olduğunu, ilk üç halife için yazdığı methiyeleri de içinde yaşadığı Sünnî çevrenin tepkisinden çekindiği için kaleme aldığını belirtir. Yani Şîliğin esaslarından olan takiyye yöntemine o da diğer bazı Fars edîpleri gibi başvurmuştur. Kendisine isnat edilen *Mazharu'l-acâyib* adlı eser yüzünden hayatının sonlarında başı fena halde derde girmiş, evi yağmalanmış, Semerkantlı bir müftünün, aleyhinde verdiği fetva nedeniyle Mekke'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Çünkü eserde, inandığı düşüncenin İmamiyye Şiası olduğunu açık bir şekilde dile getirmiştir.¹ Attâr'la ilgili bu iddialar bazı modern araştırmacılar tarafından da tekrarlanmaktadır. Fakat söz konusu eserin Attâr'a aidiyetinin ve onun hakkında ortaya atılan bu tür iddiaların doğru olması oldukça zor bir ihtimaldir.

Bununla birlikte eserlerine bakıldığında Attâr'ın mezhebiyle ilgili kesin bir netice elde etmek de mümkün görünmemektedir. Özellikle *Tezkiretü'l-evliyâ*'sında Attâr, mezhebi konusunda okuyucuyla adeta bir kovalamaca oynar. Cafer-i Sâdık bahsi ile başladığı eserinin ilk sayfalarında sürekli on iki imam ve Ehl-i Beyt vurgusu yapar. Mesela, Ehl-i Beyti aşırı şekilde sevdiği için kendisine "Rafizî" damgası vurulup hapse atılan İmam Şafiî'den "Eğer Muhammed'in âlini sevmek Rafizîlik ise ins ve cin şahit olsun ki ben Rafizîyim" sözünü alıntı yapar ve bu yolla kendi Ehl-i Beyt sevgisini de ortaya koyar.² Eserin daha ilk sayfalarında yakaladığı bu ipuçlarından onun Şî olabileceğini düşünen okuyucu, sonraki sayfalarda tam bir hayal kırıklığına uğrar; zira Ebu Hanife, Şafiî ve Ahmed b. Hanbel gibi Sünnî imamlardan övgü dolu sözlerle bahisler açılır. Sonra "Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatle Ehl-i Beyt mezhepleri arasında fark vardır, diye hayale edene şaşarım" diyerek mezhebine dair tabloyu daha da bulanık hale getirir. Bu bulanıklık diğer eserlerinde de göze çarpar. *Musibetname*, *Husrevname* ve *Mantıku't-tayr* gibi eserle-

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. yasef_yildirim@hotmail.com

1 Tüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, CII, s. 588.

2 Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, (trc. Süleyman Uludağ), s. 54.

rinde yine Ehl-i Beyt'ten sitayişle bahseder; bunun yanında ilk üç halifeyi medhmetmeyi de ihmal etmez. İlk üç halife için düzdüğü bu medihler, Şüsterî'nin iddia ettiği gibi, bizce takiiyeyle tevil edilecek ifadeler de benzer. Bu ifadelerde Sünnîliğin Hulefâ-i Raşidin'e bakış açısını yansıtan gayet samimî duygular hissedilir. Dolayısıyla Attâr'ın mezhebi mevzusunda son noktayı koymak için uzun soluklu bir mesai harcamak gerekliyse de bizce bu ameliye Attâr'ın, eserlerinde dolambaçlı yollarla izhar ettiği gerçek niyetini ve çabasını görmezden gelmek anlamına gelir. Zira *Tezkire*'de geçen şu hikaye –hangisine yakın olursa olsun– Attâr'ın, mezhep ve mensubiyetle ilgili bakış açısını yansıtır tarzdadır:

“Naklederler ki, servet sahibi bir kişi vardı. Emirü'l-müminîn Osman'a (r.a) düşman kesilmişti. O derecede ki, ondan “Yahudi” diye bahsederdi. Bu söz imamın kulağına gitti. Onu çağırıp:

- Kızını, falan Yahudi'ye vereceğim, dedi. Adam:

- Sen hem Müslümanların imamı olacaksın, hem de bir Müslümanın kızını kaldırıp bir Yahudi'ye vermeyi caiz göreceksin, olmaz böyle şey, ben bunu asla caiz göremem, dedi. İmam:

- Fesühbhanellah! Sen kendi kızını bir Yahudi'ye vermeyi caiz görmüyorsun da, Muhammed'in (a.s.) iki kızını bir Yahudi'ye verdiğini nasıl caiz görüyorsun? dedi. Adam, bu sözün nereden geldiğini derhal anladığından, o itikadından dönüp yaptığına tevbe etti.”³

Kendisine gerçek gösterildiğinde düşüncesinin yanlış olduğunu anlayan bir adamın anlatıldığı bu hikayede Attâr, bize, etrafımızı kuşatan taassup bağlarından kurtulup hakikate talip olmayı tavsiye eder. Hikayedeki adam makul bir argümanla taassubundan kurtulmuş gözüküyor; ancak her insan için bu tür deliller her zaman işe yaramaz. Özellikle belli bir düşünceyi körü körüne kabul edip bunu başkalarına dayatanların bağnaz halleri bu cümledendir. Mutaassıp ve tutucu tâbiler eliyle, tarihin belli dönemlerinde kanlı savaflara kadar varan mezhepler arasındaki şiddetli çekişmeler ve mücadeleler, etkileri günümüze kadar uzanan kin ve nefretin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Oysa ki; bilhassa itikadî ve amelî mezhepler “ümmetin rahmeti” şeklinde formüle edilen ihtilaflar neticesinde ortaya çıkmıştı.

Mezhebi hakkında yapılan tartışmalarda Attâr üstelik yalnız değildir. Diğer bazı klasik Fars şair ve edîpleri için de farklı görüşler ileri sürülmektedir. Yazdığı *Şehnâme* adlı eserle Fars dilini canlandıran Firdevsî'nin (ö. 411/1020), Şîî olduğu söylentileri üzerine dönemin sultanı Gazneli Mahmud tarafından azarlandığı ve hatta ölümle tehdit edildiği bazı kaynaklarda

3 *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 280.

geçmektedir.⁴ Ancak kendisi bu suçlamayı kabul etmemiş, Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olduğunu Gazneli Mahmud'un ayaklarına kapanarak söylemiştir. Evhadüddîn Enverî'nin (ö. 585/1189) mensubiyeti hakkında da benzer iddialar ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılar şiirlerindeki Ehl-i Beyt vurgusunu onun Şiîliğine dayanak gösterirler.⁵ Hakim Senâî-i Gaznevî (ö. 525/1131) ise yazdığı *Hadîkatü'l-hakîka* adlı eserde, Ehl-i Beyt muhabbetini dile getirirken mübalağalı ifadeler kullanmasını Şiîliğine mesnet gösteren Gazne ulemasının hışmına uğramış diğer bir şairdir.⁶ Halbuki aynı eserde övgü dolu sözlerle anılan dört halifenin isimleri, üstelik Sünnî inancın gerektirdiği bir sıralama ile verilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla, Senâî'nin hiçbir eseri Osmanlılar döneminde Türkçeye çevrilmemiştir. Feridüddîn Attâr, Mevlana ve Sa'di gibi birçok büyük şairi etkileyen Senâî'nin, Osmanlı aydınlarının ilgi alanına girmemiş olması epey dikkat çekicidir. Bunda, hakkında ortaya atılan bu tür iddiaların etkisinin olup olmadığı araştırılmaya muhtaç bir konudur.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere, Farsça yazan şairlerin en azından bazıları hakkında şu söylenebilir: İsimlerinden her bahis açıldığında hemen peşinden mezhepleri ile ilgili de bir soru işareti gündeme gelmektedir. Bunun yanında hangi mezhebe mensup olduklarının tespiti konusunda ileri sürülen delillerin önemli bir kısmı, söz konusu şairlerin, şiirlerinde dile getirdikleri Ehl-i Beyt sevgisindeki mübalağalı ifadeleri ile ilk üç halife vurgusu yapıp yapmadıklarıdır. Yani bir şairin Şiî olduğuna mesnet olarak eserlerinde ortaya koyduğu Hz. Ali ile Ehl-i Beyt muhabbeti gösterilirken; Sünnîliğini ise ilk üç halife ile diğer sahabelere karşı olumlu bakışı belirlemektedir. Bu ölçütün aslında Ehl-i Sünnet ile Şiî mezhepleri arasındaki temel anlaşmazlıkla paralel olduğunu da belirtmek gerekiyor. Ehl-i Sünnet Peygamberimizin vefatından sonra Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifeliğini bu sıraya göre kabul ederken; Şiîler hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, diğerlerinin bu hakkı Hz. Ali'den -tabiri caizse- gasp ettiklerini düşünürler. Dolayısıyla adı geçen mezhepler arasındaki bu temel ihtilaf noktası, aslında siyasî bir anlaşmazlığın neticesi olarak ortaya çıkmıştı. Bu siyasî meselenin Fars şiirinde görünürlük kazanması ise ilk Şiî şairi kabul edilen Kisaî-i Mervezî'nin (ö. 391/1001) şiirleri sayesinde. Kisaî'den sonraki dönemlerde, bilhassa Hz. Ali ve Hz. Fatma na'leri, Kerbelâ mersiyeleri ve on iki imam methiyeleri şeklinde tezahür eden Ehl-i Beyt'e

4 Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, (trc. Necati Lugal), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 88-90.

5 Nergîs Ensârî, "Şi'r-i Şiî-i Fârisî ve Arabî der-Güzer-i Târîh", *Fasılname Edebiyat-ı Dînî*, 2/4, 1392, s. 181.

6 Saime İnal Savi, "Senâî", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 502.

duyulan ilgi klasik Fars şiirinde önemli bir tema haline gelmiştir. Öyle ki; bu tema yalnızca Şîî şairlerin değil, Sünnî şairlerin de ilgi alanına girmiştir. Sünnî olduğundan şüphe duyulmayan Seyf-i Ferganî'nin (ö. 705/1305'ten sonra) Kerbela'da şehid olanlar için yazdığı mersiyedeki şu beyit Şîîliğe meyilli bir şairle neredeyse aynı duyguları paylaşır niteliktedir:

ای قوم در این عزا بریید بر کشته کربلا بریید⁷

(Ey kavim! bu matemde ağlayın; Kerbela'da şehid düşenler için ağlayın)

Bu izahlardan ortaya çıkan sonuçlardan biri de şudur ki; mezhepleri hakkındaki müphemlik daha çok, mezkur şair ve edîblerin bu konuda net bir tavır ortaya koymamalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle; aidiyetlerini kesin bir dille ifade etmemeleri, Fars şair ve edîblerin mezhepleri mevzuu etrafında yapılan bunca tartışmanın en önemli sebebidir. İfade etmemelerinin altında ise daha önce bahsettiğimiz, Şüşterî'nin Attâr'la ilgili yaptığı yoruma benzer siyasî ve toplumsal birçok gerekçe ileri sürülebilir belki. Fakat şöyle de bir ihtimali –ki bu, bizce diğerine göre daha kuvvetli bir ihtimal gibi gözükmektedir.- göz önünde bulundurmak gerekiyor: taassub ve bağnazlığın, siyasetten ulema sınıfına kadar bütün sosyal alanlara sirayet ettiği ve bunun neticesinde gruplar arasında şiddetli kavgaların yaşandığı bir dönemde adı geçen şairler, bağlılıklarını belirterek belli bir grubun sözcüsü olmak istemediler. Yani mezhep taassubundan azade bir şekilde ve hatta belki de mezhepler üstü bir tavırla bu konuda sessiz kalmayı tercih ettiler. Sadece bir mezhebin şairi olmak yerine bütün İslam dünyasının ortak değerlerini dile getirmek, herhalde ufku geniş her şairin nihaî hedefidir. *Tezkire'*de geçen şu anekdot yüksek idealleri olan her âlimin ve anekdotu eserinde zikretmek suretiyle aynı zamanda Attâr'ın kendi niyetini sarih bir şekilde ifade etmektedir:

“İmam Ebu Hanife'ye: Peygamber'in (s.a.v) yakınında bulunanlardan hangisi daha üstündür? diye sordular. O şöyle cevap verdi:

-Yaşlılardan Sıddik ve Faruk, gençlerden Osman ve Ali, kızlardan Fâtıma, hanımlardan ise Aişe!”⁸

Dolayısıyla Ehl-i Beyt sevgisi ile Hulefa-i Raşidin övgüsünün belirleyici bir unsur olarak görüldüğü klasik Fars şair ve edîblerinin mezhepleri hakkında yapılan bu sığ tartışmalardan bir netice çıkmayacağı açıktır. Bu yüzden bu münakaşaları bir kenara bırakıp bildirimizin asıl mevzu olan söz konusu edîb ve şairlerin, Müslüman dünyasının ortak bir değeri olan Hz. Osman algısı üzerinde duralım.

7 Nergîs Ensârî, *a.g.m.*, s. 183.

8 Attâr, *a.g.e.*, s. 54.

Hz. Osman'ın ismine eserlerinde yer veren ilk klasik Fars şairinin Firdevsî olduğu görülmektedir. *Şehnâme*'de "der-Sitâyiş-i Peygamber ve Yârâneş" başlığıyla yer alan kasidesinde Firdevsî, önce Hz. Peygamber'e medh u senada bulunduktan sonra dört halifenin ismini geleneksel anlayışa uygun bir sıralamayla verir. Ancak burada, hakkındaki Şiî olduğuna dair görüşü destekler tarzda Hz. Ali'yi diğerlerinden daha mübalağalı ifadelerle anar. İsmnin geçtiği beyitte Hz. Osman'ın dindar bir kişi ve hayâ sahibi olduğu belirtilir:

خداوند شرم و خداوند دین   نس از هر دول بود عثمان، زین

(Bu ikisinden sonra din ve hayâ ıssı Osman gelir.)⁹

Kültürün ve tarihin önemli şahsiyetlerinin şiirde bir sembol veya benzetme unsuru olarak kullanılması şairin, içinde doğduğu edebî gelenek tarafından önceden belirlenmiştir. Bunda şairin çoğunlukla karar verme yetkisi yoktur. İslamî edebiyatlarda; sabırda Hz. Yakub'un, teslimiyette Hz. İbrahim'in, güzellikte ise Hz. Yusuf'un sembol olarak kullanılması yüzyılların birikimiyle oluşmuş geleneğin, şaire sunduğu hazır malzemedir. Şair adaletten bahis açarken önünde Hz. Ömer'i, sadaketten dem vururken de karşısında Hz. Ebu Bekir'i birer klişe sembol olarak hazır bulur. Bu semboller, derin bir anlam katmanı oluşturarak şiirin çağrışım dünyasının zenginleşmesine katkı sağlarken aynı zamanda şairin hangi kültüre ve geleneğe yaslandığının da önemli bir göstergesidir. Batı edebiyatı, sembolünü Yunan mitolojisinden devşirirken; Doğu edebî geleneği, örnek alacağı şahsiyeti genellikle İslam tarihi ve kültüründe bulur. Diğer İslam edebiyatlarında olduğu gibi Fars edebî geleneğinde de, Hz. Osman hayânın, edebî, dindarlığın, cömertliğin vb. sembolü olarak şairlerin vazgeçemediği önemli bir simadır. Bu sebeple hayâ ve edebî gündemine alan şairin ilk başvuru kaynağı Hz. Osman'dır. Yahut tersine; Firdevsî örneğinde de görüldüğü üzere şair, beyitte ismine yer verdiği Hz. Osman'ın hemen ardından haya ve edep kelimelerine de yer vermeyi alışkanlık haline getirir.

Bunun yanında, bilhassa kasidelerde memduhların sembolik değeri olan tarihî ve efsanevî şahıslara benzetilmesi, medih şiirlerinin vazgeçilmez bir unsuru olarak hemen her klasik şairin başvurduğu bir yöntemdir. Bu yöntem bir taraftan memduhun değerini artırırken diğer taraftan da benzetilen kişi gibi olması gerektiğini içeren, şairden memduha yapılmış usturuplu bir tavsiye niteliği taşır. Aşağıdaki beyitlerde Mesûd-i Sa'd-i Selmân (ö. 515/1121), Hakim Senaî'nin yol gösteren ve irşad vazifesi ifa eden şiirlerini Hz. Osman mushafına benzetir. Bununla şair, belki de Senaî'ye, şiirlerini Hz. Osman mushafı gibi hayırlı işlere vesile kılmasını tavsiye eder:

9 Firdevsî, *Şehname*, (trc. Necati Lugal, Kenan Akyüz), MEB yay., Ankara 1955, s. 11.

در صدف قطره‌های باران کرد	و آنچه در راه وش شعر تو راند
کافران را همی مسلمان کرد	چون بدید این ره‌ی که فته تو
چون نئی را زیده عثمان کرد ¹⁰	کرد شعر جمعیل تو جمله

(Kulağına senin şiirlerin okudukça, sedef yağmur damlalarını toplar. Senin sözlerini gören kafirler hemen Müslüman olur. Senin güzel şiirlerin Hz. Osman'ın mushafı gibidir.)

Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Hadikatü'l-hakika*'sı dolayısıyla mezhebi etrafında yapılan tartışmaların göbeğindeki Hakim Senâî (ö. 525/1131), anlaşılan o ki, şiirlerini zaten hayırlı işler için seferber etmiştir. Aşağıdaki beyitlerde Ehl-i Sünnet ile Şia mezhepleri arasındaki hilafet tartışmasına değinen Senâî, Müslümanların heveslerini bir kenara bırakıp İslam'ın maslahatı için çalışmaları gerektiğini önerir. İşlerinde ise Hz. Ali ile Hz. Ebu Bekir arasındaki samimi ilişkiyi esas almalarını tavsiye eder:

تو چرا سال و ماه نر جدایی	مصلحت بود آنچه کرد علی
تا دهد جاننش مر ترا آواز	مکر و کبر و هوی برون انداز
تو زبان فضول کن کوتاه ¹¹	بود یوبکر با علی همراه

(Ali'nin yaptığı şey, en doğrusuydu; sense yıllardır kavga etmekteisin. Hileyi, büyüklenmeyi ve hayhuyu bırak ki Ali'nin ruhu sana ses versin. Ebu Bekir Ali'nin arkadaşı idi, sen de artık bu boş sözleri bırak.)

Hz. Osman'ın, klasik Fars şiirinde diğer şairlere kıyasla Senâî'nin fazlaca ilgisini çektiğini söyleyebiliriz. Hemen her eserinde bir fırsatını bulup, diğer halifelerle birlikte Hz. Osman'ın ismine yer verir. Dört halifeyi sıralarken de bunu Sünnî geleneğe uygun biçimde yapar. Dindarlığı, hayâsı, hilim sahibi olması ve Kuran'ı çoğaltması gibi özellikleriyle ele alınan Hz. Osman, bu yönleriyle Müslümanların örnek alması gereken ideal bir tip olarak gösterilir. Diğer bir deyişle; Hz. Osman, Senâî'nin şiirlerinde, özellikle hayâ ve dindarlık gibi erdemlerden uzak gördüğü toplumu eleştirmek için bir zemin olarak kullanılır. Mesela; Kuran okumayı dünyevî bir makama ulaşmanın aracı olarak kullanıp, buna da Hz. Osman'ın çoğaltmak suretiyle yaptığı Kuran hizmetini dayanak gösterenleri sert bir dille eleştirir. Çünkü Hz. Osman bu hizmeti Allah rızasına matuf olarak yapmıştı. O halde bu hizmetlerini Hz. Osman'a dayandırdıklarını iddia edenler, niçin Hz. Osman'ın sahip olduğu hayâ ve edebi de örnek almazlar?

بدین جمعی که عثمان کرد بهر بندی حق را   تو زین چون خواجی جونى بو کو شرم عثمانى¹²؟

10 Ferîdün Siperî, *Hulefâ-yı Râşidîn der-Kalemrev-i Nazm u Nesr-i Farisî*, y.y., t.y., s. 1124-125.

11 Senâî Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika ve Şeriatü't-tarika*, (tsh. Müderris Rızavî), Danişgâh-ı Tahrân, 1374, s. 233.

12 Senâî Gaznevî, *Divân-ı Senâî Gaznevî*, (thk. Müderris Rızavî), İntişârât-ı İbni Sinâ, Tahrân 1341, s. 234.

(Osman'ın Kuran'ı toplaması Allah rızası içindi; sense bundan hocalık talep ediyorsun. O halde söyle Osman'ın hayâsı nerede?)

Rivayete göre Hz. Osman halife olduğu ilk Cuma günü hutbe için minbere çıkmıştı. Üç basamaklı olan minberin ilk basamağında Hz. Peygamber hutbe irad ederdi. Hz. Ebu Bekir halifelîği sırasında peygambere saygıdan dolayı ikinci basamakta, Hz. Ömer ise üçüncü basamakta hutbe vermeyi adet edinmişlerdi. Hz. Osman ise kendisini önceki halifelerle aynı seviyede göstereceği endişesiyle Hz. Peygamber'in hutbe okuduğu basamağı tercih etmişti. Ancak bu kez cemaatten birisinin "senden önceki halifeler peygambere saygıdan dolayı onun oturduğu basamakta oturmamışken, sen kendini onlardan daha mı üstün görüyorsun ki Hz. Peygamber'in yerinde oturdun." ithamına maruz kalır. Hz. Osman'ın o gün hutbede bir süre konuşmadığı belirtilir.¹³ Senâî bir beytinde bu olaya işaret ederek Hz. Osman'ın hutbede dilinin düğümlemesini utancına bağlar:

آن که بر جای مصطفی بنشست
بر لبش شرم راه خطبه بیست¹⁴

(O Mustafa'nın yerinde [Osman'ın] dili utancından hutbe okumaya varamadı.)

İslam edebiyatlarında Hulefa-i Raşidîn'den nakledilen sözlerin bir araya getirilerek şerh ve tercüme edilmesi bir gelenektir. Çoğunlukla yüz vecizeden oluştuğu için bu türde yazılan eserlere *Sad Kelimeler* adı verilir. Aslında tür, hadis derleme ve şerh etme geleneğinin uzantısı olarak görülebilir. Klasik Fars edebiyatında bu türün en önemli eserleri Reşidüddîn Vatvât (573/1177) tarafından kaleme alınmıştır. Dört halifenin sözlerini ayrı ayrı eserlerde toplayan Vatvât, bunlara sırasıyla şu isimleri verir: *Tuhfetü's-Siddâk min Kelâmi Ebî Bekrin es-Siddîk*, *Faslü'l-hitâb min Kelâmi Ömer ibni'l-Hattâb*, *Ünsü'l-lehfân min Kelâmi Osmân ibni Affân* ve *Matlûbu Külli Tâlibin min Kelâmi Alî bin Ebî Tâlibin*. Türk edebiyatını da etkileyen bu eserlerden özellikle Hz. Ali'nin sözlerini içeren risale birçok kez Türkçeye tercüme edilmiştir. Bununla birlikte Bedreddin b. Himmetyarü'l-Mevlevî, Mustafa b. Mehmed ve Manastırlı Mehmed Rifat'ın tercümeleri adı geçen tüm risaleleri kapsamaktadır. Gerçi bunlardan Manastırlı'nın *Cevâhir-i Çehâr-yâr ve Emsâl-i Kibâr* ismiyle yaptığı tercümesi seçmeler şeklinde olup eserde Hz. Osman'ın kırk vecizesine yer verilmiştir.¹⁵ Vatvat *Ünsü'l-Lehfân*'ın mukaddimesinde, diğer halifelerin vecizeleri ile ilgili kitaplarını tamamladıktan sonra bazı dostlarının ısrarı üzerine Hz. Osman'ın da sözlerini bir araya getirmeye niyetlendiğini, ancak Hz. Osman'ın sözlerinin geçtiği kaynakların

13 Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, C. VII, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 154-164.

14 Senâî Gaznevî, *a.g.e.*, s. 234.

15 Manastırlı Mehmed Rifat, *Cevâhir-i Çehâr-yâr ve Emsâl-i Kibâr*, Matbaa-i Uhuvvet, Haleb 1327, s. 45-54.

yetersiz olması nedeniyle bu konuda epey zorlandığını ve nihayet bu sözleri bir araya getirerek bunları Farsçaya tercüme etmeye muvaffak olduğunu belirtir.¹⁶ Hayatının sonlarında 568/1173'te yazıldığı anlaşılan eser, Harezmsah hükümdarı Ebü'l-kâsım Mahmûd'a ithaf edilmiştir. Eserde Vatvat önce Hz. Osman'ın vezirlerini Arapça aslıyla vermiş, ardından Farsçaya motamot tercümesini yapmıştır. Sözlerin Arapça ve Farsça şerhinin de yapıldığı eserde ayrıca her vecizenin anlamına uygun birer Farsça rubai bulunmaktadır. Eseri Türkçeye kelime kelime aktaran Bedreddin b. Himmetyâr'ın tercümesinden bir örnek vermek gerekirse;

“*Kelime-i heftâd u heftom: el-İhsânü yakta'u'l-lisân. Yani eylük eylemek kесе yaman söyleyicilerin dilini. Ma'nisi bu kelimenin oldur ki; çün bir kişiye ihsân idesin, onun dilini sana hicâ ve kadah etmekten kesesin. Şi'r;*

هر که کردی بجای او احسان   مال دادی و مرد بخریدی
هم ضمی رش بمهر نویستی   هم زبانش ز هجو بیریدی¹⁷

[Gerek mal vererek gerekse köle satın alarak bir kişiye yaptığın iyilik, hem onun kalbini şefkate bağlar hem de dilini hicvden keser.]

Abdurrahman Câmî'nin, bir rubaisinde İran şiirinin üç peygamberinden biri olarak andığı Enverî-i Ebîverdî'nin (585/1189) şiirlerinde de Hz. Osman'ın isminin geçmesi dikkat çekicidir. Bu durumun dikkat çekici olmasının nedeni ise daha önce de belirttiğimiz gibi, Enverî'nin, İmamiyye Şiasından olduğuna ilişkin ciddi iddiaların bulunmasıdır.¹⁸ Bu iddialar doğru kabul edilse de şiirlerinden anlaşılan o ki; Enverî, kendisini ilk üç halifeyi reddeden Şîi gruplarından kesin bir dille ayırmaktadır. “Der-Münâcât-ı Bârî” başlıklı bir şiirinde Hulefa-yı Raşidin'e düşmanlık besleyen grupları isim vererek eleştirir. Gerçi Selçuklu sultanı Sencer'e olan yakınlığı dikkate alındığında bunu, siyasî baskı neticesinde yapmış olma ihtimali de söz konusudur.

نه در خلافت بوبکر دم ز نم به خلاف   نه در امامت فاروق در مجال نطق
نه در نشست عثمان چو رافضی بدوی   نه در شجاعت حیدر چو خارجی احمق¹⁹

(Ne Ebu Bekir'in hilafeti aleyhinde bir şey derim, ne de Ömer'in imametini hakkında konuşmaya mecalim var. Ne Osman'ın halife olması konusunda Rafizîler gibi kötü söz söylerim, ne de Ali'nin cesareti hakkında Haricîler gibi ahmak olurum.)

16 Reşîdüddîn Vatvat, *Divân*, (tsh. Saîd Nefîsî), Kitâbhâne-i Bârânî, Tahrân 1339, s. 32-33.

17 Bedreddin b. Himmetyârî'l-Mevlevî, *Tercüme-i Ünsü'l-lehfân*, Mevlana Müzesi Kütüphanesi nr. 650, vr. 183.

18 Nergîs Ensârî, *a.g.m.*, s. 181.

19 Ferîdün Siperî, *a.g.e.*, s. 178.

Hakanî Şirvanî (ö. 595/1199), haklarında müstakil manzumeleri bulunmamakla birlikte, özellikle Hz. Peygamber için kaleme aldığı kasidelerinde geleneğe uygun şekilde Hz. Peygamber'den sonra dört halifeye de yer verir. İsimlerini zikretmeden bahsettiği dört halifeye muhabbetin ve onların izinden gitmenin gerekliliği üzerinde durur. Bu, aynı zamanda dünyaya bağlılık zincirlerinden kurtuluş için bir vesiledir. Hz. Osman'ın teşbih unsuru olarak kullanılmasına Hakanî'nin şiirlerinde de rastlanmaktadır. Hakanî, babası Ali Neccar'ın ölümü üzerine yazdığı bir kasidesinde, babasını Hz. Ömer'e teşbih ederken; kendisini Hz. Osman'a benzeter. Ölen amcaoğlunun ardından yazdığı kasidede ise Hakanî, memduhun rolünde küçük bir değişiklik yapar. Bu kez Hz. Osman, memduhu amcaoğlunun benzetilenidir; kendisi ise Hz. Osman'ın ölümünün ardından matem tutan Hz. Ali'nin benzeyenidir.

علی را و که غوغای حوادث کشت عثمان را
علی وار از جهان بس که ماتم دار عثمانی²⁰

(Ali'ye söyleyin, olaylar sırasında çıkan kavgada Osman'ı öldürüldü; Ali gibi dünyadan vazgeç, çünkü sen de onun gibi Osman'ın matemini tutuyorsun.)

Yazdığı beş mesnevî ile Fars edebiyatında hamse geleneğinin kurucusu kabul edilen Nizamî-i Gencevî'nin (ö. 611/1214 [?]) eserlerinde Hz. Osman'a yalnızca iki yerde rastlıyoruz. İlki, *Leyla ile Mecnun*'un "Na't-i Peygamber-i Ekrem" kasidesindedir. Burada Hz. Osman, ismi zikredilmeden, "Allah'tan korkan hayâ sahibi bir ihtiyar"²¹ şeklinde tavsif edilir. İsminin yer aldığı diğer eser ise *Şerefnâme*'dir. Eserin Hz. Peygamber'in mirac mucizesini konu edinen kasidesinde, "tarife başlasam dört yaverini..." diyerek sözü dört halifeye getiren Nizamî, Hz. Osman'ın ismine Hz. Ebu Bekir'le aynı mısra da yer verir. Burada dikkat çeken nokta, geleneksel sıralamanın aksine, övgüye Hz. Ali ile başlamasıdır. Ardından sırayla Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman'ın ismini zikreder. Nizamî bunu *Mahzenü'l-estâr*'da da yapar. Eserde, yalnızca Hz. Ömer'le Ali'nin isimlerine değindiği bir kasidede yine önce Hz. Ali'nin adını anar, ardından Ömer gelir.²² Hz. Osman'ın çerağa benzetildiği *Şerefnâme*'de geçen beyitler şu şekildedir:

به مهر علی رچه محکم نیم
ز عشق عمر نیز خالی نیم
همی بدون درین چشم روشن دماغ
ابوبکر شمعست و عثمان چراغ²³

20 Hâkânî-i Şirvânî, *Dîvân*, (tsh. Ali Abdurresûlî), Şirket-i Çâphâne-i Saâdet, 1316, s. 426.

21 Nizamî-yi Gencevî, *Leylâ ile Mecnun*, (trc. Naci Tokmak), Say yay., İstanbul 2013, s.30. İfadenin Farsçası şu şekildedir: و آن نیز حیائی خدا ترس.

22 Ferîdün Sîpîhrî, *a.g.e.*, s. 190.

23 Ferîdün Sîpîhrî, *a.g.e.*, s. 191.

(Gerçi Ali'nin sevgisinde sabit-kademim, Ömer'in aşkından da uzak değilim. Şu iki nurla nurlanır dimağ; Ebu Bekir mumdur, Osman چراغ.)

Klasik Fars şairlerinin, diğer üç halife ile birlikte Hz. Osman'a duyduğu alaka Attâr'la (ö. 618/1221) zirve yapmış gibidir. Düşünceleriyle Mevna'ya öncülük yapmış ve bilhassa *Mantiku't-tayr* ve *Tezkiretü'l-evliyâ* adlı eserleriyle Türk edebiyatını derinden etkilemiş bir isim olan Attâr, eserlerinde Hulefa-yı Raşidîn'e verdiği ehemmiyet bakımından, kendinden önceki ve çağdaşı şairlerden belirgin bir şekilde ayrılır. Diğerleri dört halife övgüsünü daha çok Hz. Peygamber için yazdıkları kasideler içindeki birkaç beyte sığdırırken; Attâr, her bir halife için müstakil kasideler kaleme alarak diğer şairlerden farklı bir yol izlemiştir. Bu, görebildiğimiz kadarıyla Fars şiirinde daha önce denenmemiş önemli bir yeniliktir. Her yeniliğin altında toplumsal bir ihtiyacın olduğu muhakkaktır. O belki de, yaşadığı coğrafyanın ve çağın meselelerine bigâne kalmadığını ve söyleyecek sözünün olduğunu bu vesileyle göstermek istemiştir. Bu tutum Moğol saldırılarının yoğun şekilde yaşandığı bir dönemde ve coğrafyada Müslümanların, mezhep taassubundan kaynaklı çatışmaları bir kenara bırakıp ortak bir hedefe yönelme lüzumunun sanatkârane ifadesi şeklinde değerlendirilebilir.

Attâr, *Divan*'ındaki na't türünde kaleme alınmış bir kasidesinde Hz. Osman övgüsüne dört beyit ayırır. Burada "hulâsa-i dîn" diye tasvir edilen Hz. Osman'ın hayâsına ve cömert bir kişiliğe sahip olmasına, Kuran'ı çoğaltmasına ve nihayet şehit edilmesine değinilir. Hz. Osman'ın şehadetinden bahsedilen son beyit, meseleye farklı açılardan bakan bir sanatkarın yorum gücünü yansıtmaya bakımından oldukça önemlidir. Beyit, tarihte yaşanmış bir olayın tarihe karışıp bitmediğini, etkileri itibariyle halen devam ettiğini, düşüncelerimizi, tutumlarımızı ve davranışlarımızı kontrol altında tuttuğunu gösteren şairâne bir ifade biçimidir. Beyit şöyledir:

دای بر آسیای فلک چیست این شفق
بر خون بشت از غم خون وی، آسی²⁴

(Bilir misin, Asya coğrafyası üzerindeki bu şafak neyin nesidir? Asya, Osman'ın kanından duyduğu keder yüzünden kan rengine bürünmüştür.)

Attâr *Esrâr-nâme*'de de benzer bir yöntemi takip eder; Hz. Peygamber'i methettikten sonra müstakil bölümler halinde dört halifenin faziletlerini sıralar. Başlıklarda "emîrü'l-müminîn..." ifadesinin geçmesinin yanı sıra her birisi için on beş beyit ayırması da dikkat çeken diğer önemli bir ayrıntıdır. Muhtemelen, hiçbir halife arasında ayırım yapmadığını şekli olarak da göstermek istemiştir. Eserin başka bir yerinde mutaassıp kişilere yönelik şu sert eleştirileri aslında Attâr'ın, bu tercihlerini bilinçli şekilde yaptığını gösteren önemli bir ipucu kabul edilebilir:

*Ey taassup içinde canı giden!
 Bir dolu günahla divana giden!
 Cahillikten gönlün hile hurda dolu.
 Ali'ye, Ebubekr'e giriftar olmuşsun.
 Bazen bu, nezdinde daha makbuldür
 Bazen diğeri işine yaramaz olur.
 Bu veya o iyiymiş, sana ne?
 Sen kapının bir halkasıym, sana ne?²⁵*

Esrâr-nâme' de, Hz. Osman, İslam tarihi ve kültürü bakımından sahip olduğu belirgin özellikleri çerçevesinde ele alınır. Bunlar; Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlenerek ona damat olması, hayâ ve hilimin sembolü olması, esirleri özgürlüğüne kavuşturması, Peygamber'in seçkin dostu olması, cömertliği, ömrünü Kuran'a adanması ve Kuran okurken şehadete ermesi gibi vasıflarıdır.

*Din ehlinin emiri, Kurân üstâdı
 Emîrül mü'minin Affan oğlu Osman
 İki âlemin efendisinin seçkin dostu
 Damadı oldu, Zünnürey'n lakabını aldı.
 Hilim ile hayâ resmedilseydi
 Zünnürey'n ile bu resim görülürdü.
 Hayâ imandır ya da imandan bir parça.
 Osman'ın nuru görülür nereden bakılsa.
 Hilim, hayâ yüzüğünün kaşığıdır
 Hürlerin başı, cömertlerin tacıdır.
 İlahî Dîvan'ı o derledi.
 Âlemde Kuran'ın kadîmliğini öne çıkardı.
 Onun derlemesi sayesinde konuk olduk
 Hepimiz o Divan'ın ecrini kazandık.
 İlkin ömrünü Hak Kurân'a adadı
 Sonunda kendini Hakk'a kurban etti.
 Kurân'ın kanından çok beslendi ilkin
 Sonunda Kurân da onun kanını içti.
 Sıbgatullah âyetini okuyordu
 Ansızın onun kanı sıbgatullah oldu.
 Gaddar dünya için kim yaptı bunu?
 Bunu yapan nasıl ona kıydı?*

*Din adamlarına bunu yapanlar
Gaddar dünyaya meylettiler.
Birini Kurân okurken öldürdüler.
Birini namaz kılarken öldürdüler.
Birini zehirleyip devirdiler.
Birinin Kerbelâ'da başını kestiler.
Geç bunları, yönel Tanrıya, asıl budur.
Başını koy secdeye, sus artık dostum.²⁶*

“Ya Rabbi canımı taassuptan temizle!”²⁷ diye dua ettiği *Mantiku't-tayr'* da da Attâr'ın, Hulefa-yı Raşidîn övgüsüne özel bölümler ayırdığı görülmektedir. *Esrâr-nâme'* de olduğu gibi, bu eserde de her halife için ayrılan beyit sayısı eşittir; tek farkla ki, sayı burada on üç beyittir. Hz. Osman'dan bahsedilen bölümde onun, Peygamber'in damadı olmasının yanında hayânın kaynağı olması gibi alışıl gelen vasıfları zikredilerek bunlar hadislerle desteklenir. Burada Hz. Osman'ın takva ve hayâsına dair rivayet edilen üç adet hadis haricinde “Allah Osman'ı azarlamaz” ile “Bugünden sonra Osman ne yaparsa yapsın ona zarar vermez” mealindeki hadislere de yer verilir. Söz konusu hadisleri zikretmesi Attâr'ın, Hz. Osman'ın bazı uygulamalarını hatalı görmesiyle alakalıdır. Attâr, Hz. Osman'ın, akrabalarını öne çıkararak ve onların işlerini “canla başla” düzene koyan uygulamasını bir beyitte dile getirerek tenkit eder. Hatta bu hatayı şehadet edilmesinin sebeplerinden biri olarak kabul eder. Ancak bu hataya rağmen Hz. Osman, faziletinden ve değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir; zira mezkur hadisleri de bunun delili olarak metne ekler. Burada ilginç olan diğer mesele de şudur ki; *Mantiku't-tayr'*ı tercüme eden bazı Osmanlı müelliflerinin Hz. Osman'ın eleştirildiği bu beyti görmezden gelmeleridir. Eseri *Mantiku'l-esrâr* ismiyle 1635'de Türkçeye kazandıran Fedâî Dede, Hz. Osman'ın faziletlerinden bahsedilen bölümün tamamını aslına sadık şekilde çevirdiği halde söz konusu beyti, Attâr'ın eleştirisinden uzak bir tarzda tercüme etmiştir.²⁸ Attâr'ın Hz. Osman'la ilgili bölümünün Abdülbaki Gölpınarlı çevirisi şu şekildedir:

*“Cennet ulusu, mutlak nur .. hatta iki Tanrı nurunun sahibi..
İrfan denizine gark olan din büyüğü Affan oğlu Osman.
İman bayrağı, müminler ulusu, Osman'ın himmetiyle o yüceliği, o kadri buldu.*

26 Ferîdüddîn Attâr, *a.g.e.*, s. 37. Mehmet Kanar'dan aldığımız bu tercüme metni üzerinde, Farsça aslına uygun olacak tarzda bazı değişiklikler yapılmıştır.

27 s. 62.

28 Fedâî Dede, *Mantiku'l-esrâr*, İstanbul 1274/1858, s. 22.

Dünya alanı da o iki nur ıssının nurlu gönülüyle aydınlandı, ahret alanı da. Mustafa'nın sözüne göre ikinci Yusuf'tur .. Takva ve vefa denizidir, haya ma-denidir.

Başını kestikleri zaman bile gamlara, tasalara dalmış oturuyordu ..

Akrabasının işlerini canla başla düzene koymaya girişti.. canını, onların işini düzene koyma yolunda feda etti!

Hidayet de, hüner de en fazla onun zamanında âleme yayıldı;

İman da onun zamanında yayıldı, hükmüyle Kur'an da onun devrinde bütün dünyayı tuttu..

Dünyanın da dinin de ulusu Peygamber, artık bundan sonra ne yaparsa yap-sın, ona korku yoktur, dedi.

Efendiler efendisi dedi ki: Göklerde melekler bile Osman'ın hayasına bakarlar da utanırlar.

Gene Peygamber, perdeyi açtı da, Tanrı Osman'ı azarlamaz, buyurdu.

Osman olmadığı biatte bulunmadığı için Peygamber, onun yerine kendi elini koydu, onun adına biat etti.

Orada bulunanlar, keşke ezilseydik, yansak yakılsaydık da tek Osman gibi biz de burada bulunmasaydık ve bu şerefe nail olsaydık dediler.”²⁹

Mevlana'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sinde ise Hz. Osman'ın ismine üç yerde rastlıyoruz. İlki; birinci ciltte yer alan, bir süre vahiy katibi olup sonradan irtidad eden Abdullah bin Sa'd İbn Ebî Serh'den bahsedilen hikayede dolaylı olarak Hz. Osman'ın ismi zikredilir.³⁰ Burada mezkur şahsın katipliğinin Hz. Osman'ın vahiy katipliğinden önce olduğu belirtilir. İkinci ciltte yer alan bir beyitte ise Zinnûreyn lakabı dolayısıyla Hz. Osman'dan bahsedilir.³¹ *Mesnevî*'nin dördüncü cildinde Mevlanâ, “Kıssa-i Âgâz-ı Hilâfet-i Osmân ve Hutbe-i Vey” başlıklı hikayede Hz. Osman'ın halife olduğu ilk gün hutbeye çıkmasını konu edinir. Yukarıda Senâî bahsinde hikayeye değinilmişti. Bu nedenle hikaye burada tekrar edilmeyecektir. Hz. Osman'ın hutbede bir süre konuşamamasını Senâî, Hz. Peygamber'e ait basamakta oturduğu için ondan duyduğu hicap ile açıklamıştı. Mevlana ise hikayenin ve hutbede Hz. Osman'ın suskun durmasının farklı bir yönüne işaret eder. *Fîh Mâ Fîh*'te de geçen hikayenin sırrını Mevlanâ şu şekilde açıklar:

“Osmân (r.a.) halîfe oldu, minbere çıktı; halk ne buyuracak diye muntazır idiler, sâkitâne nazar edip hiçbir şey söylemez idi. Halk üzerine bir hâl ve vecd nâzîl oldu; öyle ki, dışarıya çıkmağa mecâlleri kalmadı ve yekdîğerine nerede oturduklarına şuuîrları olmadı. Yüz tezkîr ve va'z ve hutbe ile onlara öyle bir hoş hâl vâki' ol-

29 Feridüddin-i Attar, *Mantık al-Tayr*, (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yay., İstanbul 2001, s. 36-37

30 Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, C. 2, s. 362.

31 Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, C. III, s. 257.

*mamış idi. Öyle fevâid ve mükâşefât hâsıl ve esrâr ma'luûm oldu ki, bu kadar amel ve va'z ile olmamış idi. Meclisin nihayetine kadar böyle nazar eder ve bir şey buyuramaz idi. Aşağıya inmek istedikte "Sizin için fa'âl olan imam, kavvâl olan imâmdan hayırlı ve ahsendir" deyip indi. Doğru buyurdu. Mâdemki kelâmdan murâd fâidedir ve tebdîl-i ahlâktır, söz söylemeksizin bu fâidenin ez'âfını hâsıl etmiş idiler ve bu fâidenin husulü müyesser oldu; binâenaleyh buyurdıkları ayn-ı savâb idi."*³²

Son olarak Mevlana'nın *Divan-ı Kebir*'inde Hz. Osman'ın ismine yapılan bir atıfa değinelim. İsmnin geçtiği beyitte Hz. Osman, en önemli icraatı olan Kuran'ı cem' ve istinsah faaliyetine telmihte bulunularak ele alınır. Bu faaliyet neticesinde ortaya çıkan ve Hz. Osman mushafı olarak isimlendirilen metinler, bazı Şiî grupları tarafından resmiyeti ve mevsukiyeti şüpheli olarak görülmektedir. Zira Kunut duası gibi bazı metinlerin Kuran'da yer alması gerektiğini, bunun yanında Fatıha ve Muavvizeteyn surelerinin ise mushafta bulunmaması gerektiğini iddia etmektedirler. Bununla birlikte daha bazı aşırı iddiaları da eklendiğinde Hz. Osman'ın mushafının bu açıdan geçerli olmadığını ileri sürerler. Buna dayanak olarak da bilhassa Hz. Ali ile Hz. Fatma'ya nisbet edilen hayal ürünü mushafı gösterirler.³³ Mevlana ise bu tartışmalarda tarafını açık bir şekilde gösterir tarzda Hz. Osman mushafı üzerine el basarak yemin eder. Bilindiği üzere halk arasında, Kuran üzerine yapılan yeminler diğerlerine göre daha büyük ve mesuliyeti daha ağır bir yemin çeşidi olarak kabul edilir. Mevlana'nın yaptığı yeminin elbette bu yönü de olmakla birlikte, özellikle Hz. Osman mushafını dile getirerek onun üzerine yemin etmesi, söz konusu mushafın mevsukiyetini de kabul ettiğini ilan etmektedir.

بر مصحف عثمان بنهم دست به سوند³⁴

(Osman mushafına el basayım ve yemin ederek söyleyeyim ...)

32 Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, C. VII, s. 154-157.

33 Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Hz. Ali ve Hz. Fâtma'ya Nisbet Edilen Mushafın Mahiyeti", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2), Adana 2006, s. 15-38.

34 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Külliyât-ı Divân-ı Şems-i Tebrîzî*, (tsh. Bediüzzaman Firûzanfer), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1376 s. 572. Beytin yer aldığı gazelin tercümesi için bkz. Mevlânâ Celâleddin, *Divân-ı Kebîr*, (haz. Abdülbaki Gölpınarlı), C. VII, İstanbul 1957, s. 30-31.

MENÂKIBNÂMELER IŞIĞINDA HAZRETİ OSMAN

Fatih Ramazan Süer*

GİRİŞ

Arapça isabet etmek, bir şeyden bahiste bulunmak yahut haber vermek gibi anlamlara gelen, “nekabe” kökünden türeyen ve “menkabe” kelimesinin çoğulu olan menâkıb sözlükte; övülecek vasıflar, fezâil ve hasenâta müteallik efâl ve evsâf gibi manâlara gelmektedir.¹ İstilahî mânada ise; din büyüklerinin, velilerin, kahramanların ve tarihî şahsiyetlerin üstünlüklerinden, olağanüstü hâllerinden ve hayatlarından bahseden eserlerin genel adıdır.²

Menâkıb kelimesi ilk defa IX. yüzyıldan itibaren yazılan hadîs kitaplarında Hz. Peygamber’in ashabının faziletlerine dair hadîsleri ihtiva eden bölümlerin adı olarak (Kitâbü’l-menâkıb) kullanılmaya başlanmıştır. Bu kelimenin ayrıca halifeler, bir kabile veya soy, mezheb imamı hakkında yazılan eserlerle, kutsal şehirleri tasvir eden metinlerin adında hadîs kitaplarındaki gibi “fazilet” manâsında geçtiği görülmektedir.³

IX. yüzyıldan sonra tasavvufun İslam dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte menkabe kelimesi sûfilerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. XI. yüzyıldan itibaren ise Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi ilk büyük tarikatların teşekkül etmesiyle birlikte menkabelerin muhtevasına “kerâmet” kavramı da eklenmiştir. Abdulkadir-i Geylânî, Ahmed er-Rifâî gibi tarikat pîrleri için vefatlarının ardından yazılan eserlerde gösterdikleri kerâmetlerin anlatılmaya başlanmasıyla menkabe kelimesi giderek kerâmetle aynı anlamda kullanılır olmuş, böylece bir tasavvufî tür olarak menâkıb metinleri

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı.

1 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 613; Mehmed Salahî Bey, *Kâmûs-ı Osmanî*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313, s. 382.

2 Ahmet Gelişgen vd., “Menâkıb”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 423; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 243; Haluk Gökalp vd., *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 365; Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 27.

3 Haşim Şahin, “Menâkıbnâme”, *DİA*, C. 29, s. 112.

(menâkıbnâme) ve menâkıb yazma geleneği ortaya çıkmıştır. Temel unsuru kerâmet ve onu gösteren velilerin yüceltilmesi olan menâkıbnâmeler başlangıçta sadece tarikat pirleri için yazılmış, zamanla muhtevası tarikat içinde önemli yere sahip şeyhleri, tarikatın silsilesinde yer alan diğer sûfleri ve şeyhin halifeleriyle şeyh ailelerini de içine alacak şekilde genişletilmiştir.⁴

Menâkıbnâme örneklerine Klasik Türk edebiyatında sıklıkla rastlanılmaktadır. Türk edebiyatının bugün bilinen ilk menâkıbnâme örneği, Karahanlı Türk Devleti sahasına ait *Tezkire-i Satuk Buğra Han* isimli eserdir. Her ne kadar bu eserin adında “menâkıb” kelimesi geçmeseyse de eserde; Hz. Peygamber’e rüyasında Satuk Buğra Han adında birinin dünyaya geleceğinin ve onun Türkistan’da İslamiyet’i yayacağına bildirilmesi ve dahi Buğra Han’ın doğumunda yerin sarsılması, su kaynaklarının kurumması, mevsimin kış olmasına rağmen bahar ayları özelliklerinin hüküm sürmeye başlaması, Hızır (as) ile karşılaşması, din uğrunda küffâr ile savaşması... gibi pek çok olağanüstü hallerin anlatılmasından *Tezkire-i Satuk Buğra Han* isimli eser, klasik menâkıbnâme özelliği taşımaktadır.⁵

Türk edebiyatı tarihi içerisinde XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde; *Menâkıb-ı Seyyid Harun-ı Veli*, *Menâkıb-ı Sadreddin Konevî*, Ahmed Eflâkî’nin Farsça kaleme aldığı *Menâkıbu’l-Ârifin*, Gülşehrî’nin, şeyhi Ahî Evrân nâmına kaleme almış olduğu *Kerâmât-ı Ahî Evrân* adını taşıyan eseri, Âşık Paşa’nın oğlu Elvân Çelebi’nin manzum kaleme aldığı Baba İlyas-ı Horasanî’nin menkabelerinin anlatıldığı *Menâkıbu’l-Kudsiyye fi Menâsibi’l-Ünsiyye* ve *Menâkıb-ı Hacı Bektaşî Velî (Vilâyetnâme)*, *Vilâyetnâme-i Abdal Mûsâ*, *Menâkıb-ı Kaygusuz Baba*, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî*, *Menâkıb-ı Hacı Bayram-ı Velî*, *Menâkıb-ı Akşemseddin*, *Menâkıb-ı Şeyh Üftâde*, *Menâkıb-ı Şeyh Şaban-ı Velî*, *Menâkıb-ı Eşrefzâde Rûmî* adlı eserler, Türk edebiyatında menâkıbnâme denildiğinde akla ilk gelen teliflerdendir.⁶

Türk edebiyatında kaleme alınmış menâkıbnâmelere bakıldığında çoğunun bir tarikat büyüğünün veya onun haleflerinin merkeze alınarak vücuda getirildiği görülmektedir. Edebiyatımızda tarikat büyüklerinin yanısıra -sayısı az da olsa- Hz. Peygamber’in sevgili dostları Hulefâ-i Râşidîn için kaleme alınmış menâkıbnâmelerin de olduğu görülmektedir. Bu eserlerden en meşhur ve marufu şüphesiz Şemseddîn Sivâsî’ye ait olan *Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-i Güzîn* adlı eserdir. Bir diğer eser, XVI. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Hacı Abdî Efendi’ye ait *Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-ı*

4 Haşim Şahin, agmd., s.112.

5 Ahmet Yaşar Ocak, age., s. 73.

6 Ayrıntı için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, age., s. 71-98.

Yâr-i Güzîn adlı mesnevi⁷ diğer eser ise hakkında ismi/mahlası dışında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan “İsmâil” nâmında bir şaire ait *Menkâbet-i Çehâr-i Yâr-i Kibâr*⁸ adlı mesnevidir.

1. İsmâil Efendi, *Menkâbet-i Çehâr-i Yâr-i Kibâr*:

Hayatına dâir herhangi bir bilgi bulunmayan ancak İslamî ilimlere vâkıf bilgili bir edebî şahsiyet olduğu anlaşılan İsmâil Efendi'nin bu eserini 1700'lü yıllarda yazdığı tahmin edilmektedir. Eserin kaleme alınmasının temel sebebi; dört halifenin menkabelerini anlatmanın yanı sıra Râfızîlerin ilk üç halife hakkındaki olumsuz düşüncelerini tenkit etme amacı da vardır. Mesnevi nazım şekliyle ve aruzun fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla yazılmış olan eser; 164 beyittten müteşekkildir. Menkabelerin halife sırasına göre anlatıldığı eserde 73-82. beyitler Hz. Osman'a ayrılmıştır. Bu 11 beyitte Hz. Osman'ın; yumuşak huylu ve nazik bir şahsiyet olduğu, Kur'an'ı Kerim'i bir araya getirdiği, Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlendiği, ilim, edeb ve hayâ sahibi bir kişi olduğu, cemâlinin güzelliğinden ötürü Hz. Muhammed'in ona “Yûsuf-ı Sâni” dediği, gökteki meleklerin bile Hz. Osman'dan hayâ ettiği, Yaratıcının, Hz. Osman'dan hesap sormayacağı, Hz. Osman'ın şehit olurken kanının Kur'an-ı Kerim'in sayfalarına damladığı ve vefatına yakın bir gün, rüyasında Hz. Peygamber'in kendisini yanına çağıracağı şöyle anlatılmaktadır:

*Küh-i Zü'n-nûreyn Osmân ol latîf
Câmi-i âyât-ı Kur'ân-ı şerîf*

*İki nûr ilen mükerrem oldı ol
Hem muazzez hem mufahham oldı ol*

*Sâhib-i ilm ü edeb hilm ü hayâ
Vâsil-ı dergâh-ı şeyh-i bâ-vefâ*

*Yûsuf-ı sâni didi ana Resûl
Cân ilen ashâb anı kılmış kabûl*

*Seyyidü's-sâdât idüpdür der-felek
Şerm iderler cümle Osmân'dan melek*

7 Aynur Kurt, *Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-Yâr-i Güzîn Adlı Mesnevisi* (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015.

8 Âdem Ceyhan, Fatih Koyuncu, “Dört Halifeye Dair Menkâbeler ve Râfızî'ye Nasihatler” *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.41, S.1, 2017, s. 1-43.

*Hem didi server ki der-keşfü'l-hicâb
Sormaya Hallâk Osmân'dan hisâb*

*Çün şehîd oldı girildi tâkına
Akdı kanı Mushaf'ın evrâkına*

*Düşde görmüşdi gice Peygamber'i
Kim buyurdu bu gice gelgil beri*

*Kim benümler bile iftâr idesin
Terk bu dünyâ-yı gaddâr idesin*

*Vâsıl oldı cânı Hak dergâhına
Hem-nişîn oldı risâlet şâhına⁹*

2. Hacı Abdî Efendi, *Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-ı Yâr-i Güzîn*

Hulefâ-i Râşidîn'in menkabelerinin anlatıldığı bir diğer manzum eser; XVI. yüzyıl şairlerinden Hacı Abdî Efendi'ye ait *Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-ı Yâr-i Güzîn*'dir. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eserde dört halifenin menkabelerinin yanısıra onların hilyeleri ve faziletleri de anlatılmaktadır. Aruzun fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla yazılan eserin beyit sayısı; 2144 olup 901- 1104. beyitleri Hz. Osman'a ayrılmıştır. Eserde, Hz. Osman'ın yumuşak huyluluğundan, hayâ sahibi oluşundan, cömertliğinden, Hz. Peygamber'in cennetteki refiki oluşundan, Hz. Peygamber'in Rûkiyye ve Ümmü Gülsüm adlı iki kızıyla evlendiğinden bahsedilmektedir. Hz. Osman'ın en önemli özelliklerinden biri olan hayâ ehli oluşu bu eserde akıcı ve sâde bir Türkçe ile şöyle nazmedilmektedir:

*Bir hadîsi Âişe Ana dahi
Böyle buyurdu işit gel iy sehî*

*Evde oturmuşdı bir gün Rasûl
Söykenüben¹⁰ ki huzûr üzreydi ol*

*Geldi atam Bû Bekir sonra Ömer
Oturup bir lahza sohbet kıldılar*

9 Âdem Ceyhan, agm., s. 29.

10 Dayanmak, yaslanmak.

*Gidüp anlar geldi Osmân hazreti
Kapuda durdu biraz gör hikmeti*

*Bildi Osmân geldüğün Fahr-i cihân
Duruben oturdu ol demde hemân*

*Kendinün hıfz eyledi solın sağın
Denşirüp¹¹ örtdi mübârek ayağın*

*Oturup ol dem biraz sohbet ider
Sonra kalkup ol dahi andan gider*

*Ben didüm kim yâ Rasûl-i muteber
Bu ne hikmetdür bize virün haber*

*Geldi atam geldi Ömer hazreti
Anlara olmadı Osmân hürmeti*

*Her kaçan kim geldi Osmân gördüğün
Durup ol sâat hemân oturduğun*

*Dir Habîbullâh o dem yâ Âişe
Sen taaccüb eyleme işbu işe*

*Ben nice utanmayam şol kişiye
Cümle gök ehli kılur andan hayâ*

*Ger ben eyle kalsaydum ana
Hâlini arz idemezdî ol bana*

*Zîre kim Osmân hayâlu erdürür
Hem sahâbe içreki serverdürür¹²*

3. Şemseddîn Sivâsî, Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-i Güzîn

Türk tasavvuf tarihi ve Türk edebiyat tarihi için önemli bir isim olan Şemseddîn Sivâsî tarafından 1581’de kaleme alınan *Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-i Güzîn*, başta Hulefâ-i Râşidîn’in olmak üzere ehl-i beytin ve bazı sahâbilerin

11 Değiştirmek.

12 Aynur Kurt, *agt.*, s. 183-184.

menkabelerini anlatan hacimli bir eserdir. Çok sevilip okunan bu eser, müellifin en çok yayımlanan eseridir. Zaman içerisinde hem eserin tamamı¹³ hem de bölüm bölüm¹⁴ yayımlanarak okuyucuya sunulmuştur. *Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-ı Güzîn*'de "El-Bâbu'r-râbi'u fi Menâkıbi'l-halîfeti's-sâlis el-Kâ'im bi-Emri'r-Rahmân Emîrül-mü'minîn Osmân bin Affân Radiyallâhu Ta'alâ Anh" başlığı altında Hz. Osman'ın 55 menâkıbı¹⁵ anlatılmaktadır. Hem Hz. Osman faslında hem de diğer fasıllarda müellif, menkabeleri yazarken kaynak olarak kullandığı eserleri de zikretmektedir. Buna göre İmam-ı Begavî'nin *Meâlimü't-Tenzîl*, *Mesâbûh-i Şerîf*, Abdurrahman Camî'nin *Şevâhidü'n-Nübüvve* gibi eserlerin Hz. Osman'ın menkabelerine kaynaklık ettiği görülmektedir.

Şemseddîn Sivâsî, 9. menâkıbda, menâkıb-ı şerîfleri yazmaktan mura-dının; Hz. Osman'ın sevgisinin kalbine yerleşmesi ve onu sevenler zümresinden olma maksadıyla olduğunu ifade etmektedir. Her ne kadar Hz. Osman'ın 55 menâkıbını kaydetmiş olsa da hazret: "Malûm ola ki, Hazret-i Osman'ın faziletlerinden bu zikir olunanlar deryadan katre, güneşten zerre mesâbesindedir." diyerek Hz. Osman'ın menkabelerinin daha çok olduğunu dolayısıyla tamamını yazmaya ve anlatmaya kudretinin olmadığını ifade etmektedir. Şemseddîn Sivâsî'nin eserinde zikrettiği Hz. Osman menkabelerine bakıldığında ilk 23 menâkıbın Hz. Osman'ın hayatta iken; diğerlerinden de çoğunun şehit olduktan sonraki dönemle alâkalı olduğu görülmektedir. Genel olarak menkabelerde anlatılanlar olağanüstü hallerden ziyade Hz. Osman'ın hayatından kesitlerdir. Anlatılan 55 menâkıbdan yalnız 28. ve 34. menkabelerin olağanüstü özellikler gösterdiği görülmektedir. Olağanüstü özellik gösteren bu menkabelerden 28. menâkıb şöyledir:

Bakî cânibine defneylemeye alıp giderken arkalarından bir azîm bulut peydâ olup cenâze-i şerîfe ile gidenlerin yüreklerine korku düşüp az kaldı ki cenâzeyi bırakıp gideler. Ol bulutun içinden bir âvâz geldi ki "Korkman ve meyyiti bırakıp gitmen ki biz dahi bu mübârek meyyitin namazın kılmaya geldik." Meğer onlar ferîştehler imiş, gelmişler ki Hazret-i Osman'ın (ra) namazını kılıp vücûd-ı şeriflerin ziyaret edeler.¹⁶

Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-ı Güzîn'de anlatılan Hz. Osman menkabelerinin tümünün özeti şöyledir:

13 Şemseddîn Sivâsî, *Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-ı Güzîn*, (Hazırlayan: Mehmet Arslan), Sivas Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017; Mehmed Emre (Sadeleştiren), *Dört Büyük Halife Hülefâ-i Raşidîn*, Bedir Yayınları, İstanbul 2000.

14 Şemseddîn Sivâsî, *Hazret-i Ebûbekir*, Ailem Yayınları, İstanbul 2007; *Hazret-i Ömer*, Ailem Yayınları, İstanbul 2005; *Hazret-i Osman*, Ailem Yayınları, İstanbul 2007; *Hazret-i Ali*, Ailem Yayınları, İstanbul 2007.

15 Mehmet Arslan, *age.*, s. 333-416.

16 Mehmet Arslan, *age.*, s. 373.

Birinci menâkıbda; Hz. Osman'ın, halasının ve Hz. Ebubekir'in telkinleriyle İslamiyet'i kabul edişi, Rukiyye Hatun ile nikâhlanması ve Hz. Osman'ın İslam'ı kabul eden 5. kişi olduğu anlatılmaktadır.

İkinci menâkıbda; Hz. Osman'ın cömertliğinden bahsedilerek meâlen "Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rableri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de." olan Bakara Sûresinin 262. ayetinin Hz. Osman için nazil olduğu anlatılır.

Üçüncü menâkıbda; Hz. Peygamber'in, Hz. Osman hakkında Hz. Âişe'ye hitâben söylediği "Meleklerin hayâ ettiği kimseden ben hayâ etmez miyim? Hadîs-i şerifi dairesinde Hz. Osman'ın hayâ ehli biri olduğundan bahsedilmektedir.

Dördüncü menâkıbda; "Her nebî için bir refik vardır. Benim refikim cennetde Osman'dır." Hadîs-i şerifi zikredilerek Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber için çok kıymetli bir dost olduğundan bahsedilmektedir.

Beşinci menâkıbda; Hz. Peygamber'in, "Hz Osman'ın fitne günü hidâyet üzerine sâbit olduğunu" zikrettiği hadîs-i şerifi üzerinde durulmaktadır.

Altıncı menâkıbda; Hz. Osman'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte amcasının ona yaptığı eziyetlerden bahsedilir.

Yedinci menâkıbda; Hz. Osman'ın emrinde çalışan câriyeleri âzâd etmesi üzerine Cebrail (as)'ın Hz. Peygamber'e gelip Hz. Osman'ın bu davranışından ötürü Allah'ın, Hz. Osman'ın yanındaki hafaza meleklerin artık olmayacaklarını yani Hz. Osman'ın hesaba çekilmeden cennete gireceğinden bahsedilir.

Sekizinci menâkıbda; Hz. Osman'ın câriyesine bakması üzerine Hz. Aişe'nin hatunluk gayreti galebe gelip huzursuz olmasından ve babasının yanına gitmesinden, Hz. Peygamber'in de yanına gelen kızına "Eğer Allah'ın rızasını ve benim rızamı istersen bir an durma var evine ki kocandan özür dile." dediği hâdiseden bahsedilir.

Dokuzuncu menâkıbda; Hz. Osman'dan meleklerin dahi hayâ ettiğinden ona muhabbet duyduklarından ve riâyet ettiklerinden bahsedilir.

Onuncu menâkıbda; Hz. Peygamber'in duası üzerine Hz. Osman'ın geçmiş ve gelecek bütün günahlarının affedildiğinden ve Hz. Osman'ın her gece kıldığı iki rekat namazda Kur'an-ı Kerim'i hatmetmesinden bahsedilir.

On birinci menâkıbda; herhangi bir kimsenin bir peygambere benzerliği varsa o kimsenin cennet ehli olduğundan ve Hz. Osman'ın Hz. Yûsuf'a benzerliğinden bahsedilir.

On ikinci menâkıbda; Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'i evine davet edişinden ve davete icâbet eden Allah Resulünün yoldaki adımlarını saymak sûretiyle attığı adımlar sayısınca köle âzâd ettiğinden bahsedilir.

On üçüncü menâkıbda; bütün peygamberlerin hayatlarında bir kimse ile övündüklerinden Hz. Peygamber'in de Hz. Osman ile övündüğünden, onunla iftihâr ettiğinden, onu refik tuttuğundan bahsedilir.

On dördüncü menâkıbda; Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadîs-i şerif çerçevesinde Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'in sözünden çıkmadığı, o ne derse onu yaptığı anlatılmaktadır.

On beşinci menâkıbda; Hz. Peygamber'in, Hz. Osman'a buğz eden birinin cenazesini kılmadığından ve dahi "Osman'a buğz eden Allah'a buğz etmiştir." sözünden bahsedilir.

On altıncı menâkıbda; Hz. Peygamber'in bir hadîsinde Hz. Osman'ın şefâatiyle yetmiş bin kişinin cennete gireceğinden bahsedilir. Yine bu menâkıbda Allah Resûlünün Mirac gecesinde 4. göğe ayak bastığı sırada önüne düşen elmayı ikiye böldüğünde içinden bir hûrî çıkıp "kendisinin zulm ile şehit edilen Hz. Osman için yaratıldığını" söylemesinden bahsedilir.

On yedinci menâkıbda; Hz. Osman'ın yaptığı iyiliklere karşı Hz. Peygamber'in "Yâ Rabbi! Osman'a çok ecir ver, iyiliklerine bol karşılık ver." şeklinde hayır dua buyurmasından bahsedilir.

On sekizinci menâkıbda; Hz. Ömer'in vefatı üzerine sahâbe-i güzünün Hz. Osman'ı halife seçip ona bîat ederek fitne ve kavganın önüne geçildiğinden bahsedilir.

On dokuzuncu menâkıbda; Kur'an-ı Kerim'in okunmasında bazı ihtilafların olması üzerine Hz. Osman'ın Kur'an-ı Kerim'i yazdırıp çoğaltarak birini Medine'de bırakıp diğerlerini Mekke, Basra, Şam ve Kufe'ye gönderdiğinden bahsedilir.

Yirminci menâkıbda; Hz. Osman, Kur'an-ı Kerim'i yazma işiyle meşgulken bir adamın gelip Tebbet Sûresi ile İhlas Sûresinin yerlerinin değişmesinin gerektiğini söylemesi üzerine Hz. Osman'ın, o adamın gözünün önüne levh-i mahfuzu getirip orada da aynı şekilde olduğunu göstermesinden ve bu adamın Hz. Osman'ın hizmetinden ayrılmamasından bahsedilir.

Yirmi birinci menâkıbda; Hz. Osman'ın bir kölenin kulağını çekmesinden, bunun üzerine kölenin de Hz. Osman'a kıyamet gününü hatırlatmasından ve Hz. Osman'ın yaptığı işten pişman olup kölenin de kendi kulağını çekmesine müsâade etmesinden bahsedilir.

Yirmi ikinci menâkıbda; Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in vefatı üzerine çıkan fitneleri Hz. Ali'nin de yardımıyla bertaraf ettiğinden bahsedilir.

Yirmi üçüncü menâkıbda; Hz. Osman'ın şehit edilişi anlatılır.

Yirmi dördüncü menâkıbda; Hz. Osman'ın şehit edildiğinde kanının mealen "Onlara karşı sana Allahu Teâlâ kâfidir, O işitir ve bilir." olan Bakara Sûresinin 137. ayetine damladığından ve o damlanın yıllar geçmesine rağmen tazeliğini kaybetmediğinden bahsedilir.

Yirmi beşinci menâkıbda; Hz. Osman'ın cömertliğinden, şehit edileceği günde evini kuşatmaya gelenlerle konuşmasından ve Hz. Osman'ın şehit olacağını Hz. Peygamber'in daha önceleri söylemesinden bahsedilir.

Yirmi altıncı menâkıbda; Hz. Osman'ın şehit edildiği günde Adıyy b. Hatem adlı birinin gâibden "Yâ Osman! Rahatlık ve saadet dile. Rabbinin gadabsız bulman ile Gufrân ve Rıdvân ile müjdeliyorum." sözünü işitmesinden bahsedilir.

Yirmi yedinci menâkıbda; şehit edilen Hz. Osman'ın cenaze namazının üç gün sonra kılınıp defnedildiğinden ve gâibden Hz. Osman'ın rahmete kavuştuğu seslerinin duyulmasından bahsedilir.

Yirmi sekizinci menâkıbda; Hz. Osman'ın defnedilmeye götürülürken bir büyük bulutun peydâ olduğundan ve o bulutun içerisinden "Hz. Osman'ın cenaze namazını kılmaya geldiklerini" söyleyen meleklerin çıkmasından bahsedilir.

Yirmi dokuzuncu menâkıbda; Hz. Osman'ın şehâdeti üzerine cinlerin Mescid-i Şerifin üzerinde üç gün üç gece feryâd u figân ettiklerinden bahsedilir.

Otuzuncu menâkıbda; Hz. Osman şehit edildikten sonra halifelerin bir daha Medine'de ikâmet etmediklerinden bahsedilmektedir.

Otuz birinci menâkıbda; Hz. Osman'ın şehâdeti ile ümmetin arasına fitne girdiğinden, dünyanın fitne ile olduğundan ve fitnenin sonunun Deccâl ile beraber geleceğinden bahsedilir. Ayrıca bu menâkıbda sahâbe-i kirâma zerre mikdarı kin beslememek gerektiği de söylenmektedir.

Otuz ikinci menâkıbda; İbn Sâidü'l-Gıfârî adında birinin Hz. Osman'ın şehâdet şerbetini içtiğini duyduğunda Hz. Osman'ın evine gidip onun asâsını kırmak istemesi üzerine ayağında bir maraz peydâ olduğundan ve yıl sürmeden de öldüğünden bahsedilir.

Otuz üçüncü menâkıbda; Hz. Osman'ın şehit olduktan sonra ahitlerini yerine getirmek isteyen iki kişinin Hz. Osman'ın mübarek yüzlerine vurduğundan bahsedilir. Bu durumu gören Hz. Osman'ın hanımı o iki kişiye beddua eder ve onların elleri kurur, gözleri kör olur. Ayrıca bu menâkıbda,

Hız. Osman'ın katline kasdedenlerin tamamının cünûna mübtelâ oldukları da anlatılmaktadır.

Otuz dördüncü menâkıbda; bir ticaret kervanı halkının Hız. Osman'ın kabrini ziyaret etmek istediğinden ama bu isteğe kervanda bulunan bir Râfizî'nin katılmak istemediğinden bahsedilir. Kabir ziyaretine gidenler döndüklerinde o Râfizî'nin bir arslan tarafından parçalandığını görürler ve arslanın dile gelip "Osman'ı sevmeyenin hâli budur." dediğini duyarlar.

Otuz beşinci menâkıbda; Hız. Osman'ı şehit edenlerin pişmanlıklarını dile getirmesi üzerine Hız. Hüseyin'in onlara "Hız. Muhammed'in, dinde ayrılık çıkaranlardan, fırkalara ayrılmaya sebep olanlardan uzak olduğunu." söylemesinden bahsedilir.

Otuz altıncı menâkıbda; Hız. Osman için nâzil olan âyetlerden bahsedilir. Buna göre Tevbe 18, Bakara 261-262, Zümer 9, Enbiya 101-102-103 ve Mâide 93 Hız. Osman için nâzil olan âyetlerdendir.

Otuz yedinci menâkıbda; Hız. Osman'ın üstünlüklerini bildirilen 21 hadîs-i şeriften bahsedilmektedir.

Otuz sekizinci menâkıbda; Hız. Peygamber'in kızı Rukiyye Hatun'a hitaben söylediği "Cümle ashâbım arasında ahlâkı bana en çok benzeyen odur. Osman'a hürmette kusur etme." sözünden bahsedilir.

Otuz dokuzuncu menâkıbda; Hız. Ömer'in, kızı Hafsa'yı Hız. Osman'a nikâhlamak istemesinden ve Hız. Osman'ın bu durumda özür beyan etmesinden bahsedilir. Bu yaşananlar üzerine Hız. Peygamber'in "Ya Ömer! Kızını Osman'dan daha iyisi alacak ve Osman, Hafsa'dan iyisini zevce edinecek." sözü zikredilmektedir.

Kırkıncı menâkıbda; Hız. Osman'ın hak üzere bir halife olduğundan bahsedilir.

Kırk birinci menâkıbda; Hız. Osman'ın; Allah'ın, Resul'ün ve meleklerin yanında ikrâm gören bir kul olduğundan bahsedilir.

Kırk ikinci menâkıbda; Hız. Osman'ın nurlu olduğundan, geceleri devamlı ibadet ettiğinden ve gözlerinin devamlı yaşlı olduğundan bahsedilir.

Kırk üçüncü menâkıbda; Hız. Osman'ın hayâ ve hicâb bakımından sahâbiler içinde en sâdik olduğundan bahsedilir.

Kırk dördüncü menâkıbda; Cebrail'in Hız. Peygamber'e, Hız. Yusuf'un hüsn ü cemalinin Hız. Osman'a verildiğini söylemesinden bahsedilir.

Kırk beşinci menâkıbda; Hız. Peygamber'in Mirac gecesinde gökyüzünün bütün katlarında bir mihrab ve bu mihrablarda Hız. Osman'ı gördüğünden bahsedilir.

Kırk altıncı menâkıbda; Hz. Peygamber'in Mirac gecesinde göğün bütün katlarında Hz. Osman'ın yapmış olduğu ibadetler sayesinde onunla karşılaştığı anlatılır.

Kırk yedinci menâkıbda; Hz. Osman'a "Zinnûreyn" denilme sebepleri üzerinde durulur. Buna göre Hz. Osman'a bu lakabının verilme sebepleri şunlardan ötürüdür: 1. Hz. Peygamber'in iki kızı ile evlenmesi. 2. Habeşistan'a ve Medine'ye hicret etmesi. 3. Bedir ve Hudeybiye savaşlarına katılması. 4. Gündüzleri saim geceleri kaim olması. 5. İman ve Kur'an-ı Kerim'in nurlarını taşıması. 6. Zahirinin ve bâtınının nurlu olması.

Kırk sekizinci menâkıbda; Hz. Osman'ın cömertliğinden ve Hz. Peygamber'in "Ya Rabbi! Osman'ın gelmiş ve gelecek gizli ve âşikâr günahlarını affet." duasına nâil olmasından bahsedilir.

Kırk dokuzuncu menâkıbda; Hz. Osman'ın bulunduğu makâma nasıl ulaştığı sorusuna verdiği cevap olan "Kitâbullâhu sağ tarafıma, sünnet-i Resûlullâhı sol tarafıma koydum." sözünden bahsedilmektedir.

Ellinci menâkıbda; Hz. Osman'ın ihsanları üzerine Hz. Peygamber'in dualarına mazhar oluşundan bahsedilir.

Elli birinci menâkıbda; Hz. Osman'ın cömertliğine karşılık Allah'ın, Hz. Osman'a Huld ve Naim cennetlerini bağışladığı haberinden bahsedilir.

Elli ikinci menâkıbda; Hz. Osman'ın, düğün hazırlığı içerisinde olan Hz. Ali'ye maddî manevî yaptığı yardımlardan bahsedilmektedir.

Elli üçüncü menâkıbda; Hz. Osman'ın bütün malını mülkünü Allah yolunda harcadığından, Allah'ın rızası için tasadduk ettiğinden bahsedilmektedir.

Elli dördüncü menâkıbda; "Hz. Osman'ın şehit olduğunu kim okur veya duyarsa, kıyamet gününe kadar her kim hüzenlenirse onun gözü kabir ve karanlıkta görür, gönlü açık olur." hadîs-i şerifinden bahsedilmektedir.

Elli beşinci menâkıbda; Hz. Osman'ın kıyamet gününde hesabının Hz. Muhammed'in duası üzerine gizli olacağından bahsedilmektedir.

Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-i Güzîn'de Hz. Osman menkabeleri Hz. Osman'ın dilinden düşürmediği şu dua ile son bulmaktadır: "Allah'ım dinimi, emanetimi, imânımı ve hayâtımı muhafaza eyle..."

SONUÇ

Hz. Osman ile ilgili menâkıbnâmelerde genellikle olağanüstü hallerden ziyade Hz. Osman'ın hayatından bazı kesitlerin anlatıldığı görülmektedir. Anlatılan bu menkabelerde onun en önemli vasıflarının; cömertlik ve

hayâ âbidesi olduğuna şahit olunulmaktadır. Hz. Osman'ın bu iki öne çıkan vasfının dışında; gündüzleri saim geceleri kaim olması, İhlas Sûresini çok okuması, hiçbir Müslüman'a kin, hased beslememesi, başına gelen felaketlere sabretmesi, yaşlılara, a'mâlara yardım etmesi, yemeğe, giyinmeye muhtaç olanların ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarından dahi öncelemesi, ihtilafları önlemek maksadıyla Kur'an-ı Kerim'i yazdırmak sûretiyle farklı beldelere göndermesi ve şehâdet şerbetini nûş etmesi menâkıbnâmelerde anlatılan konulardandır.

KAYNAKÇA

- Ceyhan, Âdem; Koyuncu, Fatih, "Dört Halifeye Dair Menkıbeler ve Râfizî'ye Nasihatler" *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.41, S.1, Sivas 2017.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Gelişgen, Ahmet, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2010.
- Gökalp, Haluk, *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2012.
- Kurt, Aynur, *Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-Yâr-i Güzîn Adlı Mesnevisi* (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015.
- Mehmed Salahî Bey, *Kâmûs-ı Osmanî*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Şahin, Haşim "Menâkıbnâme", *DİA*, C. 29, Ankara 2004.
- Şemseddîn Sivâsî, *Menâkıb-ı Çehâr-ı Yâr-ı Güzîn*, (Hazırlayan: Mehmet Arslan), Sivas Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, Mehmed Emre (Sadeleştiren), *Dört Büyük Halife Hulefâ-i Raşidîn*, Bedir Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *Hazret-i Ebubekir*, Ailem Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Hazret-i Ömer*, Ailem Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Hazret-i Osman*, Ailem Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Hazret-i Ali*, Ailem Yayınları, İstanbul 2007.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

İBÂDÎ KAYNAKLARINDA HZ. OSMAN

Adnan Demircan*

GİRİŞ

Hiz. Osman'ın bir cinayete kurban gitmesinin ardından kendi döneminde muhatap olduğu eleştirilerin çok daha fazlasına vefatından sonra maruz kalmıştır. Hiz. Osman'ı kıyasıya eleştiren gruplardan biri de Haricîlerdir. Haricîler ilk zamanlardan itibaren Hiz. Osman'ı eleştirmişler ve onun öldürülmesinin haklı olduğunu delillendirmeye çalışmışlardır. İleri sürülen delillere yönelik ilk zamanlarda karşı eleştiriler geliştirilmiştir. Eleştirilere yönelik en önemli eleştiri Hiz. Osman'a yönelik ithamların objektif tespitler olmamasıdır. Eğer yargılanıp cezalandırılmış olsaydı bu yargılama kararının mahiyeti tartışılabilirdi. Ancak eleştirilerin önemli bir kısmı Hiz. Osman öldürüldükten sonra cinayetin haklı olduğu tezini temellendirmek için ortaya atılmıştır. Bunların bir kısmının Hiz. Osman döneminde gündeme getirilmiş olması durumu değıştirmez. Özellikle Şiilerde ve Haricîlerde ortaya çıkan bu anlayış, Ehl-i Sünnet'in savunma kültürü geliştirmesine sebep olmuştur. Ehl-i Sünnet uleması bu eleştirilere yönelik reddiyeler reddiyelerle cevap verdikleri gibi savunma mekanizması da geliştirmişlerdir.

İbâdîler, Haricî olarak isimlendirilmelerinden haz etmeseler de Muhakkime-i Ula'nın görüşlerini ve siyasi tutumlarını benimsemektedirler. Onların tepkileri isimlendirmeye ilgili olup onlar, Müslümanların algısında olumsuz bir yere sahip olan Haricî adını Ezrakiler için kullanmayı tercihe ederler.

A. Hiz. Osman'ın Hilafete Gelişi ve İktidar Dönemi

İbâdî metinlerin Hiz. Osman'a yönelik eleştirileri, onun hilafeti dönemindeki icraatları üzerinde yoğunlaşmaktadır. İbâdîlerin Hiz. Osman'ın hilafete geliş şekliyle ilgili eleştirileri yoktur. Ona yönelik eleştirilerini özellikle hilafetinin ikinci altıncı yılındaki icraatları sebebiyle ifade etmektedirler. Nitekim Ebû Hamza buna, "Altı yıl, arkadaşları Ebû Bekir ve Ömer tarafından çizilmiş yolu takip etti." diyerek işaret etmektedir.¹ Sâlim b. Zekvân da Hiz. Osman dönemindeki değışime işaret ederek onun ilk yıllarıyla son

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 Van Vloten, s. 88.

yılları arasındaki farkı şöyle ifade etmektedir: “Sonra Osman b. Affân, Müslümanların istişaresi ve rızasıyla halife oldu. Allah izin verdiği sürece, O’nun kitabı ve Nebî’sinin sünnetiyle amel etti. Sonra nihayet vakit geldi ve Osman, dünyaya meylecti, sünneti değiştirerek bidatler ortaya çıkardı.”² Ebû Hamza ise eleştirilerinde daha serttir: “Sonra öyle bidatler çıkardı ki sonuncusu evvelkini iptal ediyordu. Bunlardan sonra dinin ipi sallanır oldu. Herkes hilafeti kendisi için ister hale geldi. Her fert gizli niyetler besledi; fakat Allah bunları açığa çıkardı.”³

İbâdîlerin Hz. Osman’a yönelik eleştirilerinin hilafetinin son dönemlerindeki gelişmelerle ilgili olarak yoğunlaştığı doğru olmakla birlikte bütün eleştirilerinin hilafetinin ikinci dönemiyle ilgili olmadığı, ilk zamanlardaki icraatlarını da eleştirdiklerini görüyoruz. Hz. Ömer’in oğlu Ubeydullah b. Ömer’in Hürmüzan’ı öldürmesiyle ilgili kararı bunlardandır.

Hz. Osman döneminde İfrikıyye fethedildi. Berrâdî, Hz. Ömer’in İfrikıyye’nin fethine karşı olduğunu ifade eder. Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh, iki buçuk milyon dinar ödemek üzere anlaşma yaptığını belirtir.⁴

Berrâdî, “Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir fitneden sakının ve bilin ki Allah azabı çetin olandır.”⁵ ayetiyle ilgili *el-Müsnedü’-Sahih*’te geçen Ebû Süfyân’dan nakledilen bir rivayete yer verir. Buna göre ayet indiğinde Hz. Peygamber, yanında Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğu halde oturuyordu. Hz. Ebû Bekir bu fitne meydana geldiğinde kendisinin nerede olduğunu sordu, toprağın altında olacağını söyledi. Hz. Ömer aynı soruyu sordu ona da aynı cevabı verdi. Hz. Osman aynı soruyu sorunca Hz. Peygamber ona “Fitne seninle başlayacak ve seninle patlak verecek.” dedi. Hz. Ali kendisinin o sırada nerede olacağını sordu. Ona da “Sen bu fitnenin imamı, lideri, komutanısın. O fitnede devenin prangalı olarak yürüdüğü gibi yürüyeceksin.” dedi.⁶ Bu rivayet, Hz. Osman ve Hz. Ali’ye karşı Muhakkime-i Ula’nun sahip olduğu bakışı yansıtan ilginç bir rivayettir. Hz. Peygamber’in gaybî bir konuda bilgi vermesi bir yana, fitnenin sorumlusu kabul edilen kişilere yönelik görüşleri Hz. Peygamber’e söylenmiştir. Berrâdî, ayrıca Allah Elçisi’nin (sas) bazı kişilerin ümmetine yönelik fitnesinin Deccâl’in fitnesinden daha zararlı olduğunu ifade ettiğini de ifade eder.⁷

2 Sâlim b. Zekvân, s. 58.

3 Van Vloten, s. 88.

4 Berrâdî, s. 64.

5 *Enfâl* 8/25.

6 Berrâdî, s. 67.

7 Berrâdî, s. 67.

B. Hz. Osman'a Yöneltilen Eleştiriler

İbâdilerin Hz. Osman'a yönelik eleştirilerinin Hâricîler ve Şîiler tarafından ileri sürülen eleştirilerle ortak yönleri vardır. Ancak onların kaynaklarındaki bazı bilgiler, diğer fırkaların eleştirilerinden farklı olup kaynaklarda onların iddialarına ilişkin bilgi bulamıyoruz.

Aşağıda ele aldığımız eleştirilerin tasnifi bize ait olup eleştirilerin benzerliklerini dikkate alınarak yapılmıştır.

1. Vali Atamaları

Hz Osman'ın en çok tartışılan icraatları arasında özellikle eyalet merkezlerine yaptığı atamalar gelir. Nitekim onun Müslümanların seçkinlerini görevden alarak yakınlarından sefih kimseleri görevlendirdiği ifade edilir.⁸ Sâlim b. Zekvân'a göre "Osman, Allah Elçisi'nin arkadaşlarından olan fakihleri görevlerinden azlederek akrabaları olan sefih kimseleri atadı. Onlar, genç, tecrübesiz, doğruyu bilmeyen cahiller ve Hz. Peygamber'in sünnetinden habersiz kişilerdi, pek çok işleri de sayılamayacak derecede kötülük içinde olan insanlardı. Osman, bu hadiselerde hevasına uydu ve doğru olmayan kararlar verdi. Hâlbuki bu konuda Allah, "Ey Davud! Biz seni yeryüzünde hükümdar yaptık. İnsanlar arasında adaletle hükmet, keyfine uyma, sonra seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar ise hesap gününü unuttuklarından dolayı, çetin bir azaba uğrayacaklardır."⁹ demiştir. Yine "Allah'tan bir yol gösterici olmadan, yalnız kendi keyfine uyandan daha sapık kim olabilir? Muhakkak ki Allah, zalim kavmi doğru yola iletmez."¹⁰ buyurmaktadır. Müminler, Allah'a karşı yaptıkları âsîliklerle ilgili olarak, onunla konuştular; bu noktada onu uyarıp ona samimi tavsiyelerde bulundular, bu şekilde Hak ile ilgili olarak üzerlerine düşen görevi yerine getirdiler. Fakat Osman, onların nasihatlerini şüpheyle karşıladı, düşüncelerini küçümsedi, onlara hakaret ve işkence ederek haksız yere onların bir kısmını yurtlarından çıkardı.¹¹

Yukarıdaki eleştiride kullanılan dile dikkat edildiğinde geriye doğru okuyuşun tezahürleri görülür. Ashâb'tan bahsederken kullanılan dile karşılaştırıldığında Hz. Osman'ın tayin ettiği kişiler hakkında kullanılan dil oldukça sert ve tarafgirdir.

Kalhâtî, döneminin en kötü adamlarından biri olan Velîd b. Ukbe b. Ebî Mu' ayt'ı Kûfe valiliğine¹² ve irtidat ederek müşrik olduğu için Allah Elçisi'nin kanını helal ettiği Allah'ın düşmanı Abdullah b. Ebî Serh'i vali tayin etmesini¹³ eleştirisi konusu yapmaktadır.

8 Kalhâtî, II, 207, 208.

9 Sâd 38/26.

10 Kasas 28/50.

11 Sâlim b. Zekvân, s. 61-62.

12 Kalhâtî, II, 207-208.

13 Kalhâtî, II, 208.

Şemmâhî, Hz. Osman'ın Hz. Ömer tarafından atanan valileri görevden aldıktan sonra yerlerine fısklarına rağmen akrabalarını göreve getirdiğini belirtir. Bu meyanda Amr b. el-Âs'ı Mısır valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı Kûfe valiliğinden azlederek yerine Muğîre b. Şu'be'yi, kısa bir süre sonra onu da azlederek yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı, sonra onu azlederek -Mesûdî'nin Hz. Peygamber'in cehen-nemlik olduğunu haber verdiğini söylediği- Velîd b. Ukbe b. Ebî Mu'ayt'ı, Ebû Musa el-Eş'arî'yi Basra valiliğinden azlederek on altı yaşında veya başka bir yaşta olduğu söylenen Abdullah b. Âmir'i, Şam'a Muâviye'yi, Saîd b. el-Âs'ı tayin etti.¹⁴

Velîd b. Ukbe sebebiyle Hz. Osman'a epey eleştiri yapılmıştır. Onun sihribazlara sihir yaptırdığı,¹⁵ içki içtiği ve içkiliyken namaz kıldığı¹⁶ şeklinde eleştirilmiş, Hz. Osman ise onu korumakla itham edilmiştir.

2. Zenginliğe İlişkin Yaklaşımları

Hz. Osman, İslâm'dan önce de zengin bir aileye mensuptur. Medine'ye hicret ettikten sonra da ticarî faaliyetlerinden kazandığı parayla zenginliği devam etmiştir. Onun halifeliğinden önce olduğu gibi halifeliği döneminde de zenginliği devam etmiştir. Nitekim Tebûk Gazvesi öncesinde Allah Elçisi'nin (sas) malî destek çağrısına olumlu cevap veren sahabîlerden olup ordunun yaklaşık üçte birini teçhiz etmiştir. Zenginliği ve mallarıyla ilgili konular konuşulmuş ve bazı kişilerin eleştirisine sebep olmuştur.

a. Malın Zenginler Arasında Dolaşmasına Sebep Olması

Hz. Osman'a yönelik bir eleştiri de malın zenginler arasında dolaşmasını sağlamasıdır.¹⁷ Buna ilişkin eleştirinin Hz. Osman'a yönelik olumsuz anlayışın bir yansıması olduğu açıktır. Zira Hz. Osman'ın mallarda bir tekelleşme olduğuna ilişkin bir kararı söz konusu değildir.

b. Mal Biriktirmesi

Hz. Osman'ın altın ve gümüşü biriktirmesi de eleştiri konusu yapılmıştır.¹⁸

c. Allah'ın İzin Vermediği Şekilde Mal Biriktirmesi

Bir başka eleştiri de Hz. Osman'ın gümüş ve altını biriktirerek stok ettiğiydi. Oysa Yüce Allah, "Ey iman edenler! Hahamlardan ve rahiplerden birço-

14 Şemmâhî, I, 31.

15 Berrâdî, s. 73-74.

16 Berrâdî, s. 74-75.

17 Kalhâtî, II, 207.

18 İzkevî, II, 164.

ğu, insanların mallarını haksız yollarla yiyorlar ve Allah'ın yolundan alıkoyuyorlar. Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve "İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığınız şeylerdir. Haydi, tadın bakalım biriktirip sakladıklarınızı!" denilecek."¹⁹ buyurmaktadır.²⁰

3. Hazineye Ait Malların Kullanımı

a. Devlet Malının Harcanmasında Yetkilerini Kötüye Kullanması

Hz. Osman hakkında yapılan eleştirilerin önemli bir kısmı beytülmale ait malların kullanımıyla ilgilidir. Bu konu spekülasyona açık olduğu ve Hz. Osman hakkında objektif bir inceleme yapılmaması ortamı olmadığı için bunların doğru olup olmadığı hususunda açık bir görüş beyan etmek zordur. Ancak mezhebî savunma refleksiyle Hz. Osman'ın hiçbir hatasının olmadığını söylemek de doğru değildir. Belki burada şu hususu ifade etmek yerinde olur: Yöneticilere yönelik eleştiri ve ithamların manipüle edilme ihtimali yüksektir. Öte yandan bunların sağlıklı bir bilgiye dayandıklarını söylemek zordur. Bazı söylentilerin bizzat Hz. Osman'a iletildiği ve onun cevap verdiği nakledilir.

Hz. Osman'ın beytülmalden yüksek miktarda ödünç para aldığı dair iddialar da ona yönelik bir eleştiri konusu olarak gündeme getirilmiştir. Buna göre Müslümanların beytülmalinin sorumlusu olan Abdullah b. el-Erkam, gelerek ondan alacağını istedi. Ancak Hz. Osman, bunu geciktirmeye ve oyalamaya çalıştı. Abdullah b. el-Erkam, aldığı geri ödemesini Allah'ın adıyla rica ederek "Ödünç aldığın malı senin lehine kullanmam, bana helal değildir." dedi. Zira o, Allah'ın feyi ve Müslümanların malıydı. Osman, o zaman "Sana ne oluyor? Bu, ancak maldır. Vallahi ondan hiçbir şey vermem. Eğer beytülmalin anahtarlarını bizim için korumayı istersen yap, bunu uygun görmezsen anahtarlarımızı bize ver." dedi. Bunun üzerine Abdullah b. el-Erkam, "Vallahi, bundan sonra senin için herhangi bir şey yapmam." diyerek anahtarları ona teslim etti.²¹

Hz. Osman'a yönelik bir başka eleştiri de zamanın zanaatkârlarına Allah'ın malından Allah'ın izin vermediğini infak ettiğiydi.²²

b. Devlet Malını Akrabalarına Peşkeş Çekmesi

Hz. Osman'a yönelik bir eleştiri de devlet malını, akrabaları arasında sürekli dolaşan bir şey hâline getirmesi²³ ve onu akrabalarıyla yakınlarına

¹⁹ Tevbe 9/34-35.

²⁰ Kalhâtî, II, 213.

²¹ Sâlim b. Zekvân, s. 58; Berrâdî, s. 73.

²² Kalhâtî, II, 208.

peşkeş çekerek Müslümanların ileri gelenlerini bu mallardan mahrum etmesidir.²⁴ Nitekim onun yakınlarını, kızlarını ve kadınlarını başkalarına tercih ettiği,²⁵ amcasının oğlu Mervân b. el-Hakem'e İfrîkiyye arazisinin gelirinin humusunu [beşte birini] verdiği,²⁶ Ebû Musa el-Eş'arî'nin Irak'tan getirdiği devlete ait gelirleri kızlarına ve ailesine verdiği iddia edilir. Buna göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Irak'tan bir miktar malla ona geldi. Osman, onu kızları ve ailesine kâseler içinde sunmaya başladı. Ebû Mûsâ, yapılanları görünce, gözleri yaşla doldu ve daha önce Hz. Ömer'e mal getirdiğinde onun nasıl davrandığını anlattı. Bunun üzerine Hz. Osman, "Ey Ebû Mûsâ, niçin ağlıyorsun? Şüphesiz Ömer, Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yakınlarını bundan men ediyordu. Ben de Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla, yakınlarıma veriyorum." dedi.²⁷ Sâlim b. Zekvân'a göre bu uygulamalar birbirine ters düşmektedir. Yanlış olan şey Allah'ın emrini düşünüp anladığı halde hakkı terk etmektir. Hz. Ömer, Allah'ın rızasını ve ahiret yurdunu kazanmak için yakınlarına sadece kendi paylarını verir, Müslümanların paylarını ise vermezdi. Hâlbuki Osman dünyevî anlamda kâr elde etmek amacıyla, yakınlarına hem kendi paylarını, hem de Müslümanların paylarını verdi. Hz. Osman, Allah'ın malıyla araziler satın alarak onunla evler inşa etti ve onu çocuklarıyla ailesine dağıttı. Oysa Allah, "*Ta ki (o mallar), içinizden yalnızca zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın.*"²⁸ demiş ve "*Kim, Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, zalimlerin ta kendileridir.*"²⁹ diye hükmetmiştir.³⁰

Öte yandan Hz. Osman'ın amcası Hakem'e Müslümanların beytülmalinden 100.000 dirhem verdiği,³¹ Mervân b. el-Hakem'in kardeşi el-Hâris b. el-Hakem'e ise Bahreyn'in gelirinden [sadakasından] 100.000 dirhem vermesi,³² Abdullah b. Hâlid b. Esîd b. Ebi'l-Âs'a Basra gelirinden [sadakasından] 600.000 dirhem vermesi³³ ve Velîd b. Ukbe'ye Kelb kabilesinin gelirini vermesi³⁴ iddia edilmiştir. Sâlim b. Zekvân Mekke valisi olan Hâris b. Nevfel'e, amcası el-Hakem b. Ebi'l-Âs'a üç yüz bin dirhem vermesi talimatını verdiği ifade eder. Bu hadisede Allah'ın hükmünü çiğneyerek O'nun in-

23 Sâlim b. Zekvân, s. 58.

24 Şemmâhî, I, 34.

25 Kalhâtî, II, 208.

26 Sâlim b. Zekvân, s. 58; Kalhâtî, II, 208; Berrâdî, s. 69.

27 Sâlim b. Zekvân, s. 59. Berrâdî, diyalogun Ebû Musa'nın Medine'ye gönderdiği görevli Hâris es-Sekafî'nin mevlası Ziyâd b. Abbâd ile Hz. Osman arasında geçtiğini anlatır (s. 69).

28 *Haşr* 59/7.

29 *Mâide* 5/45.

30 Sâlim b. Zekvân, s. 59.

31 Kalhâtî, II, 208; Berrâdî, s. 69.

32 Sâlim b. Zekvân, s. 58; Berrâdî, s. 69.

33 Berrâdî, s. 69.

34 Sâlim b. Zekvân, s. 58.

dirdiğinin dışında başka bir şeyle hükmetmiş oldu. Allah “*Kim, Allah’ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, kâfirlerin ta kendileridir.*”³⁵ buyurmaktadır.³⁶ Burada ayetin bağlamından farklı bir yerde kullanılmış olduğu dikkat çekmektedir.

c. Zekâtı Uygun Olmayan Şekilde Harcaması

Hz. Osman’ın sadaka mallarını Allah’ın hak sahibi olarak belirlediği kimselere vermeyerek kendisine ve yakınlarına tahsis ettiği iddia edilmiştir.³⁷ Buna göre Mervân’a zekât mallarından 100.000 dirhem verdiği³⁸ söylenmiştir. Mervân’a başka paralar da verdiği için iddia edilmesi bunların doğruluğuyla ilgili kuşkuları arttırmaktadır.

4. Ekonomiye Müdahaleleri

a. Tekel Oluşturması

Hz. Osman’a yönelik eleştiriler arasında onun bazı mallarla ve yerlerle ilgili tekel oluşturması da vardır. Onun devletin elindeki gıda satılıncaya kadar ahalinin mallarının satışına izin vermedi. Oysa Yüce Allah, “*Allah alışverişi helal, faizi haram kılmuştur.*”³⁹ buyurmaktadır.⁴⁰ İnsanların Allah’ın gökten yağdırdığı yağmurla insanlara verdiği rızıktan yararlanmalarını engelleyerek⁴¹ bunu kendisine ve akrabalarına tahsis etti.⁴² Denizde gemi yüzdürülmesini tekel altına alarak gemilerin yüzdürülmesini engelledi.⁴³ Medine çarşısını tekel altına aldı.⁴⁴

b. Ticarî Faaliyetlerle İlgili Yasaklar Getirmesi

Devlete ait gıda satılmadan Bahreynlilerin ve Umanlıların ellerindeki gıdayı satmalarına yasak getirdi.⁴⁵

c. Bazı Arazilere El Koyması

İddiaya göre Hz. Osman, bedevilere ait olup yağmur sularıyla sulanan yerlerden kendisine araziler ayırdı ve orayı çevresi ve ailesi için uygun bir ortam hâline getirdi. Oysa Allah, “*De ki: ‘Gördünüz mü, Allah’ın size rızık ola-*

35 *Mâide* 5/44.

36 Sâlim b. Zekvân, s. 58.

37 Kalhâtî, II, 213; İzkevî, II, 164.

38 Kalhâtî, II, 213.

39 *Bakara* 2/275.

40 Kalhâtî, II, 213.

41 Kalhâtî, II, 208.

42 Berrâdî, s. 69

43 Kalhâtî, II, 208.

44 Kalhâtî, II, 208.

45 İzkevî, II, 164.

*rak indirdiği şeylerin bir kısmını haram ve bir kısmını helal yaptımız'. De ki: 'Allah mı size böyle izin verdi yoksa siz, Allah'a iftira mı ediyorsunuz? Allah'a yalan uyduranların kıyamet günü hakkındaki zanları nedir?' Muhakkak ki Allah, insanlara karşı lütuf sahibidir; fakat onların çoğu, şükretmiyorlar.'*⁴⁶ demiştir.⁴⁷

5. Atıyyeyle İlgili Uygulamaları

a. Atıyyeyi Baskı unsuru olarak kullanması

Hz. Osman'a yöneltilen bir eleştiri de atıyyeyi baskı aracı olarak kullanmasıdır. Nitekim onun Abdullah b. Mesûd ve benzeri ashâbın ileri gelenlerinin atıyyelerini kestiği⁴⁸ iddia edilmiştir.

b. Bedir Ehlinin Atıyyelerini Azaltması

Bedir ehlinin atıyyelerini azaltarak Hz. Ömer'in belirlediği oradan 1000'er dirhem eksilttiği⁴⁹ söylemiştir.

6. Şer'î Hükümleri Uygulamaması

a. Velîd b. Ukbe'nin İçki İçme Cezası

Hz. Osman'a yönelik bir başka eleştiri de hadleri uygulamamasıdır.⁵⁰ Bu meyanda Velîd b. Ukbe'nin işlediği bir cinayet sebebiyle cezalandırılmaması iddia edilmiştir. Buna göre Velîd b. Ukbe, Kûfeli Müslümanların salihlerinden olan bir kişiyi öldürdü. Osman, Velîd'in buna karşılık öldürülmesine karşı çıktı. Fakat Allah, cana can demiş⁵¹ ve *"Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, fasıkların (yoldan çıkanların) ta kendileridir."*⁵² diye hükmetmiştir.⁵³

Hz. Osman'ın Velîd b. Ukbe'ye içki cezası uygulamak istememesi de zikredilir. İddiaya göre Velîd b. Ukbe içki içmiş, ancak Hz. Osman onunla olan yakınlığı sebebiyle ona ceza vermeye karşı çıkmıştır. Oysa Allah, *"Ey iman edenler, kendinizin, ana babanızın ve yakınlarınızın aleyhinde bile olsa, zengin veya fakir de olsalar, adaleti tam yerine getirerek Allah için şahitlik edenler olun. Çünkü Allah, ikisine de daha yakındır. Öyle ise keyfinize uyarak doğruluktan sapmayın. Eğer (şahitlik ederken dilinizi) eğip bükerseniz ya da doğrudan yüz çevirirseniz, muhakkak ki Allah, yaptıklarınızı bilir."*⁵⁴ demektedir.⁵⁵ Velîd'e celde cezasını Hz. Ali'nin uyguladığı anlatılır.⁵⁶

46 Yûnus 10/59-60

47 Sâlim b. Zekvân, s. 60.

48 Kalhâtî, II, 208.

49 Kalhâtî, II, 213; İzkevî, II, 164.

50 Kalhâtî, II, 207.

51 Mâide 5/45.

52 Mâide 5/47.

53 Sâlim b. Zekvân, s. 59-60.

54 Nisâ 4/135.

Burada anlatılanlara bakılırsa Hz. Osman'ın Velîd'e ceza uygulamadığı düşünülebilir. Oysa kaynaklarda Hz. Osman'ın Velîd'e ceza uyguladığına dair birçok rivayet yer almaktadır. Müellif herhalde Hz. Osman'ın ceza vermemek için direndiğini ifade etmek istemekte, bunun üzerinden Hz. Osman hakkında Allah'ın emirlerini uygulamak istemediğine dair bir algı oluşturmaktadır. Sâlim, ilerleyen satırlarda Hz. Osman'ın uyguladığı cezayı zikretmekte, ancak Hz. Osman'ın baskı altında kalarak bunu yaptığını ifade etmektedir.⁵⁷

b. Ubeydullah b. Ömer'i Cezalandırmaması

Hz. Osman'ın hilafetinin ilk günlerinde Ubeydullah b. Ömer'i Hürmüzân'ı öldürdüğü için cezalandırmayarak hadleri uygulamadığı⁵⁸ da eleştiri konusu yapılmıştır. Hatta Hz. Ömer'in oğlundan delil getirmesinin istenmesine, eğer getiremezse kısas edilmesine ilişkin vasiyeti olduğu, ancak Hz. Osman'ın bunu uygulamadığı iddia edilir.⁵⁹ Hz. Osman'a yönelik eleştirilerde onun ilk altı yılda kendisinden önceki iki halifenin uygulamalarını devam ettirdiği ifade edilir.⁶⁰ Oysa bu olay hilafetinin başlarında meydana gelmiştir.

c. Dînâr b. İyâd'ın Katilini Cezalandırmaması

Öte yandan muhasarası sırasında adamlarından birinin Dînâr b. İyâd isimli bir Müslümana ok attığı, onu cezalandırmak istediklerinde Dînâr'ı vermeyi reddettiği⁶¹ iddia edilir. Berrâdî, olayı başka bir hikâyeyle anlatır. Buna göre Velîd b. Ukbe, bir sihirbaza sihir yaptırmış. Sihirbaz insanların gözünü boyayarak birisini öldürüp sonra da dirilttiğini gösteriyormuş. Bunu gören Cündeb b. Züheyr el-Âmirî, sihirbazı kılıçla öldürerek "Doğru söylüyorsun şimdi kendini dirilt." dedi. Bunun üzerine Velîd onu öldürmek istedi. Cündeb, Allah Elçisi'nin "Sihir yapan birisini gören onu öldürsün." dediğini söyleyerek kendisini savundu. Velîd de onun tutuklanmasını istedi. Hasihane sorumlusu Dînâr isimli biriydi. Cündeb'i salarak gitmesini, çünkü Velîd'in onu öldürmesinden korktuğunu söyledi. Cündeb de oradan kaçarak Medine'ye gitti. Velîd ise, Cündeb'i serbest bıraktığı için Dînâr'ı öldürdü. Müslümanlar, Velîd'in Dînâr sebebiyle tutuklanmasını istediler, ancak Hz. Osman bunu kabul etmedi.⁶²

55 Sâlim b. Zekvân, s. 60.

56 Berrâdî, s. 75-76.

57 Bk. Sâlim b. Zekvân, s. 63.

58 Kalhâtî, II, 208.

59 Berrâdî, s. 67-68.

60 İbn Sellâm, s. 125.

61 Kalhâtî, II, 208; İzkevi, II, 165.

62 Berrâdî, s. 73-74.

d. Amcası el-Hakem'in Cezasını Kaldırması

Hz. Osman'ın Resûlullah'ın (sas) sürgün ettiği amcası el-Hakem b. Ümeyye'nin⁶³ sürgününü kaldırması⁶⁴ ve Medine'ye gelmesine izin vermesi⁶⁵ de eleştiri konusu yapılmıştır. İddiaya göre Allah Elçisi onu Medine'den Yemen taraflarında Dehkel isimli bir adaya sürmüştü. Bunun sebebi Hz. Peygamber'in 70 beyitlik bir şiirle hicvetmesiydi. Bundan haberdar olan Allah Elçisi, "Allah'ım! Ben şiir yazmayı bilmiyorum. Yazdığı her beyit karşılığında bir lanetle lanetle." dedi. Hz. Peygamber vefat edinceye kadar orada sürgünde yaşadı. Hz. Ebû Bekir halife olunca Hz. Ebû Bekir ve Ümeyyeoğullarından bazı insanlar onunla konuşarak Hakem'in affedilmesini istediler, ancak Hz. Ebû Bekir bunu kabul etmedi. Onun vefatından sonra halife olan Hz. Ömer'e de aynı taleple gidilmiş, ancak o da bu talebi reddetmiştir. Osman halife olunca onu affedip Medine'ye yerleşmesine izin verdiği gibi ona beytûlmalden 100.000 dirhem verdi. Bu durum Müslümanların ağırına gitti. Ashab'ın ileri gelenlerinden Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Abdurrahman b. Avf kendisiyle görüşerek tepkilerini ifade ettiler.⁶⁶

7. İnsanlar Arasında Ayrımcılık Yapması ve Muhaliflere Baskı Uygulaması

a. Bedevileri Cihattan Engellemesi

Hz. Osman'ın bedevileri, savaş gelirlerine ortak olurlar korkusuyla, cihattan alıkoyduğu da iddia edilmiştir. Hâlbuki Allah, bu konuda "O geride kalan göçebe Araplara de ki: 'Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya davet edileceksiniz, onlarla (ya) dövüşürsünüz, ya da (onlar) Müslüman olurlar. Eğer itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir; (yok) eğer önceden döndüğünüz gibi yine dönerseniz, size acı bir şekilde azap eder.'"⁶⁷ buyurmaktadır. Allah'ın Elçisi (sas), Hz. Ebû Bekir ve ondan sonra iktidara gelen Hz. Ömer, bedevileri Müslümanlarla beraber cihat etmeye çağırmuşlardı. Öyle ki köle-ye dahi İslâm'daki konumuna ve kıdemine göre değer veriyorlardı. Buna göre Hz. Osman, bu konuda Allah'ın Elçisi'nin sünnetinden yüz çevirdi ve doğru olmayan bir yola uydu. Allah bu konuda "Kim, kendisi için doğru yol belli olduktan sonra Elçi'ye karşı gelir ve müminlerin yolundan başka bir yola uyarsa onu döndüğü yola yöneltiriz ve cehenneme sokarız. Ne kötü bir gidiş yeridir orası!"⁶⁸ buyurmuştur.⁶⁹

63 Şeceresi el-Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye şeklindedir.

64 Kahlâtî, II, 208; Şemmâhî, I, 31.

65 Berrâdî, s. 68.

66 Berrâdî, s. 69.

67 Fetih 48/16.

68 Nisâ 4/115.

69 Sâlim b. Zekvân, s. 60-61. Ayrıca bk. Berrâdî, s. 76.

b. Muhaliflere Baskı Uygulaması

Hz. Osman, insanların kendisi aleyhine olan sözlerini dinlemeleri için casuslar gönderdi. Casuslar, birinden bir söz duydukları zaman, hemen o sözü Hz. Osman'a iletiyorlardı. Hz. Osman da o kişiyi ganimetteki hakkından mahrum bırakıyordu. Bu noktada bazılarını, sahip oldukları serveti zorla almak, kırbaçlamak ve tazir uygulamak gibi yollarla cezalandırdı. Hâlbuki Allah bu konuda *“Ey inananlar! Mallarınızı, kendi rızanızla yaptığınız ticaret dışında, aranızda doğru olmayan yollarla yemeyin. Nefislerinizi de öldürmeyin. Doğrusu Allah, size karşı çok merhametlidir. Kim, düşmanlık ve zulümle bunu yaparsa (bilsin ki) onu, cehenneme sokacağız. Bu, Allah'a kolaydır.”*⁷⁰ buyurmaktadır.⁷¹

Hz. Osman Mescid-i Nebevî'yi genişletmek amacıyla bazı insanların evlerini istimlak ettiğini, bazı kişilerin malları satmaktan imtina ederek karşı çıktılar. Bunun üzerine Hz. Osman onları hapsederek, *“Ömer de aynı şeyi yaptı, ancak ona karşı çıkmadınız.”* dedi.⁷²

İddiaya göre Ebû Zer'i Rebeze'ye sürmesi,⁷³ fitığı patlayınca kadar Ammâr b. Yâsir'i dövdürmesi,⁷⁴ Abdullah b. Mesûd'u kaburgaları kırılıncaya kadar dövdürmesi ve onun bundan dolayı ölmesi⁷⁵ eleştiri konusu yapılmıştır. Öte yandan onun birçok kimseyi sürgüne gönderdiği⁷⁶ ileri sürülmüştür. Sâlim b. Zekvân, Hz. Osman'ın Ebû Zer'i, Âmir b. Abdullah'ı, Abdullah b. Mesûd'u, Huzeyfe b. Yemân'ı ile Zeyd b. Sûhân'ı sürdüğünü ve Ammâr b. Yâsir'i fitk oluncaya kadar dövdürdüğünü söylemektedir. Oysa Yüce Allah *“Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız diye sizden kesin söz almıştık; siz de bunu kabul etmiştiniz. Ama siz yine birbirinizi öldürüyorsunuz, sizden bir grubu yurtlarından çıkarıyorsunuz; onlara karşı günah ve düşmanlık yapmakta birleşiyorsunuz, onları çıkarmak size yasaklanmışken (çıkartıyorsunuz, sonra da) esir olarak geldiklerinde fidyelerini veriyorsunuz. Yoksa siz, Kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Sizden bunu yapanın cezası, dünya hayatında rezil olmaktan başka nedir? Kıyamet gününde de (onlar), azabın en şiddetlisine itilirler. Allah, yaptıklarımızı bilmez değildir. İşte onlar, ahireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Onlardan azap hiç hafifletilmez ve onlara hiç yardım edilmez.”*⁷⁷ buyurmuştur.⁷⁸

70 Nisâ 4/29-30.

71 Sâlim b. Zekvân, s. 62.

72 Berrâdî, s. 64.

73 Kalhâtî, II, 208.

74 Kalhâtî, II, 208.

75 Kalhâtî, II, 208.

76 Kalhâtî, II, 212.

77 Bakara 2/84-86.

78 Sâlim b. Zekvân, s. 62.

Hz. Osman'ın bazı icraatlarını eleştiren Abdurrahman b. Hanbel tepkisini okuduğu bir şiirle ifade etti. Bunu öğrenen Hz. Osman, Abdurrahman'ın yüzünü karaya boyayarak bir eşeğin üzerinde onu çarşılarda gezdirdi.⁷⁹ Başka bir yerde Hz. Osman'a yönelik eleştirileri sebebiyle ona 100 sopa vurdurduğu, ardından da hapsedtiği, ancak Hz. Ali'nin ısrarı üzerine serbest bırakıldığı, ardından da onu Hayber'e sürgün ettiği ve el-Hemûd isimli bir köyde ikamet etmek zorunda bıraktığı iddia edilir.⁸⁰

Hz. Osman'ın Medine'den Ebû Zer el-Gifârî, Müslim el-Cühenî, Nâfi b. el-Hattâm; Kûfe'den Ka'b b. Ebî Necde, Ömer b. Zûrâre, Zeyd b. Sûhân, el-Esved b. Zureyh, Zeyd b. Kays, Kürdûs b. el-Hadramiyye, Cündeb b. Zûheyr el-Ezdî; Basra'dan Ammâr b. Abdullah el-Anberî, Mez'ûr el-Anberî ve müellifin isimlerini bilmediği başka kişileri sürgün ettiği ileri sürülmüştür.⁸¹

8. Dinden Sapmaları

a. Allah'ın Kitabına, Sünnete ve Kendisinden Önceki Halifelerin İcraatlarına Aykırı İşler Yapması

Hz. Osman'a yönelik eleştirilerden biri bütün işlerinde Allah'ın indirdiğine ve Elçisi'nin sünnet olarak ortaya koyduğuna ve ondan sonra gelen iki halifeye muhalefet ettiği. Oysa Yüce Allah "*Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.*"⁸² "*zalimlerin ta kendileridir*"⁸³ "*fasıkların ta kendileridir*"⁸⁴ buyurmaktadır.⁸⁵ Başka bir müellifin ifadesine göre Hz. Osman bütün işlerinde Allah'ın indirdiğine, Elçisi'nin sünnetine ve kendisinden önceki iki aykırı davranmıştır.⁸⁶

b. Bidatler İhdas Etmesi

Hz. Osman bazı bidatler oluşturmakla da itham edilmiştir. Nitekim onun Hz. Peygamber'in minberini yükseltmesi⁸⁷ veya minberde Resûlullah'ın yerine oturması⁸⁸ ve Minâ'da namazı dört rekât kıldırması⁸⁹ eleştirilmiştir.

79 Berrâdî, s. 70-71.

80 Berrâdî, s. 91.

81 İzkevî, II, 162-164.

82 Mâide 5/44.

83 Mâide 5/45.

84 Mâide 5/47.

85 Kalhâtî, II, 213-214.

86 İzkevî, II, 164.

87 Kalhâtî, II, 208.

88 Berrâdî, s. 68.

89 Kalhâtî, II, 210; Berrâdî, s. 72.

c. Mushafları Yaktırması

Hz. Osman'ın resmi bir Kur'ân nüshası oluşturup şahıslara ait nüshaları imha ettirmesi de eleştiri konusu yapılmıştır. Abdullah b. Mesûd ve Übey b. Ka' b'in kıraatlerini yasaklayarak sadece bir harf üzere kıraate izin verdi. Oysa Hz. Peygamber, Kur'ân'ın yedi harf üzere nazil olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Öte yandan Mushafları yaktırdı.⁹¹ Ebû Zer ona, "Ey Osman! Mushafları yakma, aksi takdirde Allah senin derini ve kanını yakar!" dedi.⁹²

d. Allah'ın Kitabını Tahrif Etmesi

Hz. Osman'la ilgili ileri sürülen iddialardan biri Allah'ın kitabını tahrif ettiği⁹³ şeklindedir. Muhtemelen bu iddia, resmi bir Mushaf nüshası oluşturma çalışmalarına yönelik eleştiriler çerçevesinde ileri sürülmüştür.

e. Verdiği Sözde Durmaması

Âsiler, Medine'ye döndükten sonra Hz. Osman'ın Mısır'daki valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e yanına gidecek kişileri öldürmesini emrettiği⁹⁴ iddia edilmiştir.

9. Hz. Peygamber'in Yüzüğünü Kaybetmesi

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerin bir kısmı, onu eleştirmeyi gerektirecek cinsten olaylar değildir. Bunlardan bir Hz. Osman'ın Allah Elçisi'nin mühür olarak da kullandığı yüzüğü kaybetmesidir. Berrâdî, Hz. Osman'ın yüzüğü hicretin 35. yılında kendisine ait bir bahçede bulunan Eris kuyusunun başında arkadaşlarıyla otururken sağ elinin parmağındaki yüzüğü çıkarıp sol eline taktığını ve bunu defalarca tekrar ederek yüzükle oynarken yüzüğü düşürdüğünü anlatır. Yüzüğün üzerinde "Muhammed Resûlullah" yazıyordu. Anlattığına göre aslında kuyu, suyu en az olan kuyulardan. Üç gün boyunca geceli gündüzlü su çekilmesine rağmen kuyunun dibine ulaşamadı. Kuyunun suyu artıyordu.⁹⁵ Bu eleştiride, Hz. Osman'ın yüzüğü kaybetmesinde ilahî bir boyuta işaret edilmek istenmekte, kuyunun suyunun normal koşullarda az olmasına rağmen suyun artması, adeta Hz. Osman'ın yüzüğe ulaşmasının Allah tarafından engellendiği ima edilmektedir.

C. Hz. Osman'ın Öldürülmesi

Hz. Osman, h. 35 (656) yılının son günlerinde evinde kuşatma altında iken içeriye giren âsiler tarafından öldürüldü. İbâdîler, onun öldürülme-

90 Kalhâtî, II, 210; Berrâdî, s. 73.

91 Kalhâtî, II, 210; Berrâdî, s. 73.

92 Kalhâtî, II, 210.

93 Kalhâtî, II, 207.

94 Kalhâtî, II, 208.

95 Berrâdî, s. 65.

sini haklı bulurlar. Bunu anlatımlarında açıkça ifade etmektedirler. Sâlim'in anlatımına göre "müminler, Allah'ın hükmünü terk ettiğini, hadleri askıya alıp malı dilediği adamlarına verince, Allah'ın vermiş olduğu ganimetten müminlerin hakkını vermemek, sadakayı Allah'ın emrettiği yerlerin dışında kullanmak, yine müminleri evlerinden ve memleketlerinden çıkarmak suretiyle onun kendisinden önce Allah'ın doğruya ulaştırdığı kişinin yolundan yüz çevirdiğini gördüklerinde, her taraftan onunla çarpışmak üzere yola çıktılar."⁹⁶

Oysa âsiler ilk geldiklerinde Hz. Osman'la çatışmak üzere gelmiş havasında değillerdi. Bilakis hac yapmak üzere yola çıktıklarını söylemişler; Medine'ye giderek Halife'yle ve Ashâb'ın ileri gelenlerinden kimselerle görüşerek sorunu çözmeye çalışmışlardı. Taleplerin önemli bir kısmı valilerle ilgili rahatsızlıklarının giderilmesiydi. Hz. Osman başlarda bu sorunları çözmek üzere adım atacağına dair söz vermişse de daha sonra gelişmeleri kontrol edememiş; mahiyeti kesin olarak bilinmemekle birlikte Mervân b. el-Hakem'in işi olması kuvvetle muhtemel olan Abdullah b. Sa' d b. Ebî Serh'e gönderilen bir mektubun Mısır grubu tarafından yakalanmasından sonra görevi bırakması için baskı altına alınmıştır. Bu yöndeki talepleri yerine getirmemesi ve kendisine yardım etmeleri için eyalet merkezlerinden kuvvetler talep etmesi yönündeki söylentilerin yayılması üzerine, âsilerin acele etmelerine ve onu öldürmelerine giden süreç hızlanmıştır. Bu gelişmeler bilinmeden âsilerin "dalaletle düşmüş" halifeyle savaşmak üzere gittiklerini var saymak doğru olmasa gerektir.

Nitekim Sâlim b. Zekvân da esasen Hz. Osman'ın sorunu çözmek üzere adım attığını, âsilerin de atılan adımları makul gördüklerini, ancak kandırıldıklarını ifade etmektedir: "Müminlerin ilk grubu onun yanına gelince Osman, onların kendisiyle çarpışmak amacıyla geldiklerini anladı ve muhacir ile Ensar'dan olan müminlere, artık Allah'a tövbe ettiğini, kötülük yapanları cezalandıracağını, hadleri uygulayacağını ve onlara haklarını vereceğini bildirdi. "Allah'a olan ahit ve sözümden dolayı size verdiğim sözleri yerine getireceğim." dedi. Müminler, bunu kabul ettiler; bu yüzden ordu geri döndü. Fakat işlemiş olduğu günahı vazgeçmediği gibi kötülük yapanları da cezalandırmadı. Velîd b. Ukbe'ye içki içtiğinden dolayı verdiği kırbaç cezasının dışında herhangi bir cezayı da uygulamadı ve onun öldürdüğü adama karşılık öldürülmesine karşı çıktı."⁹⁷

Haricîlerin Hz. Osman'a karşı isyan edenler hakkındaki kanaatleri bu husustaki yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Onlara göre Hz. Osman birçok din dışı uygulaması sebebiyle öldürülmeyi hak etmişti. Haricîlere göre

96 Sâlim b. Zekvân, s. 63.

97 Sâlim b. Zekvân, s. 63.

Abdullah b. Sa' d'a gönderilen mektup Hz. Osman tarafından yazılmıştı. Oysa kaynaklardaki rivayetlerde farklı iddialara temel oluşturacak bilgiler mevcuttur. Muhtemelen bu farklılıklar, aslında birbirine karşı üretilmiş senaryoları temellendirmek üzere geliştirildi. Böylece birbiriyle çelişen birçok rivayet ortaya çıktı.

Hz. Osman'ın bir taraftan Abdullah b. Sad'a mektup yazması, bir taraftan Muâviye'den destek istemesi Sâlim tarafından şöyle tasvir edilmektedir: "Müslümanların önde gelenleri, Osman'ın Allah'a yönelik isyanlarını iyi bulmamışlar ve Osman'ı onlardan menetmişlerdi. Onlar, Osman'dan ayrılmak üzere döndüklerinde Osman, Mısır valisine onların, Allah'a ve El-çî'sine savaş açtıklarını yazdı; bu yüzden onların bir kısmının öldürülmesini, bir kısmının da el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesini emretti. Muâviye'ye de uysal ve itaatkâr olan Şamlıları kendisine göndermesini; Medinelilerin, artık küfre düştüğünü ve itaatten ayrıldıklarını yazdı."⁹⁸

Mektubun Hz. Osman tarafından yazdırıldığı hususu muhtemel ise de kesin değildir. Zira yukarıda vurgulamaya çalıştığımız gibi farklı rivayetler mevcuttur. Ancak Sâlim'in aşağıdaki satırlarında ifade edildiği üzere Hz. Osman'ın mührü kâtibi olan amcaoğlu Mervân b. el-Hakem'deydi. Mervân'ın ondan habersiz bir işe kalkışması ve Hz. Osman'ın ona sahip olmaya devam etmesi muhatapları tarafından kabul edilebilecek bir durum olmasa gerektir.

"Müslümanlar, Osman'ın Mısır valisine yazdığı mektubu bir ulağın üzerinde yakaladılar. Ebü'l-A' ver es-Sülemî (ö. 65/685 [?]) adı verilen bu ulağın üzerinde hırkası ve altında devesi olup bir örtüye bürünmüştü. Yanında da Havlân kabilesinden bir adam vardı. Bunun üzerine mektupla birlikte hemen Osman'a döndüler ve ona "Tövbe edeceğini söylememiş miydin?" dediler. "Evet" dedi. "Bu mektup ne?" dediler. "Bilmiyorum." dedi. "O halde eğer suçsuzsan, kâtibine niçin bunu yazdığını sor. Zira biz onun yazısını tanıyoruz. Ayrıca bu yazının üzerine vurulan mührünü de kime verdiğini hatırlamaya çalış. Eğer mührümün üzerinde oynanmış ve kâtibimin yazısına benzetilmiş dersen bu durumda bu ulağa kendisini kimin gönderdiğini, bu mesajı götürmesi emrini kimin verdiğini, ayrıca üzerindeki hırkayı kimin verdiğini sor. Eğer bize bu durumu olduğu gibi izah edersen doğruyu söylemiş olursun." dediler. Artık hadiseler, Osman'ı bunaltıp ona ağır gelmeye başladı ve "Bu konuda hiçbir bilgim yok." dedi.⁹⁹

Sâlim, Hz. Osman'ın mektup olayındaki rolü konusunun erken dönemlerden itibaren tartışma konusu olduğunu gösteren bir ifade kullanmaktadır. Amacı Hz. Osman'ın suçlu olduğuna ilişkin kanaatini ifade et-

98 Sâlim b. Zekvân, s. 63.

99 Sâlim b. Zekvân, s. 63-64.

mek olsa da başka görüşlerin varlığına işaret ettiği anlaşılmaktadır: “Osman, bu olayda suçsuz olsa bile, bu işin sorumlusunu buluncaya kadar onun bu işi bir başkasına bırakması, Allah’ın dininde ebedî olarak doğru değildir.”¹⁰⁰

Hz. Osman’ın suçlu olduğuna karar verildiği aşağıdaki satırlarda âsilerle ilgili genel olumlu yaklaşımın tezahürlerini görüyoruz. Anlatımın Hz. Osman’ın ölümüyle sonuçlanan sürecin kahramanların tutumunu haklı, onun tamamen suçlu olduğu tezi üzerine oturduğu açıktır. Üstelik onu öldürmemek ve kendisine karşı âdil davranmak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir: “İnanan insanlar için meselenin sorumlusunun kendisi olduğu Osman’ın da bunu kabule yaklaşmadığı anlaşıldığında, “Eğer hadleri uygular, haksız uygulamaları bırakır ve başımıza suçlamayacağımız ve hayatımız için endişe etmeyeceğimiz birini atarsan bundan vazgeçeriz.” dediler. Osman, onlara karşı çıktı. Onlar da “Bizim işimizi bize bırak! Zira bu durum, senin ailenden birinin sahip çıkacağı bir miras değildir. Kaldı ki o yetkiyi senden almak, bize de helal olmaz. Dinimiz üzerinde suçlamayacağımız birini başımıza getireceğiz ve Müslümanlarla beraber senin hakkını da vereceğiz. Eğer seni suçladığımız şeylerde bir kusurun yoksa bu durumda kıyamet günü Allah seni aklayacaktır ve biz senden kuşkulandığımızda bizim işimizi bize bırakmana karşılık, sana mükâfat verecektir. Eğer suçlu isen hesabını Allah görecektir. Zira yetimlere ait bazı malları korumakla görevlendirilen kişinin, mallarını onlara tam olarak vermediği ve bu yüzden suçlandığı görülmektedir. Bu durumda o mal, ondan alınarak başkasının gözetimine verilir. İşte sen de yetimlerin malından daha büyük olan Muhammed ümmetinin işlerini üstlendin, fakat sen bunda adaletli olamadın; bu durumda işlerini onlara iade et.” dediler. Osman ise bunu reddetti.”¹⁰¹

Genellikle fitne ile ilgili rivayetlerde haksız gösterilmek istenen tarafın savaşın başlatıcısı olarak anlatılması yaygın bir tercihtir. Böylece meşruiyet meselesi gelişmelerin hikâye edilmesiyle çözülmektedir. “Onlar, bunu müzakere ederken ve bu arada aralarında elçiler de gidip gelirken Kesîr b. Saltoğullarından bir kişi, Eslem kabilesinden Dînâr b. İyâz adındaki Müslüman birine bir ok attı ve onu öldürdü. Bunun üzerine birinin Dînâr’a ok attığı ve onu öldürdüğü haberi Osman’a gitti ve kendisinden katilin kısas edilmesi istendi. Osman, “Katilini bilmiyorum.” dedi. Bunun üzerine onlar da, “Biz, onun katilini biliyoruz. Onun bize teslim edilmesine izin ver.” dediler. Osman, onların bu isteklerine karşı çıktı. Müminler, böyle haklı taleplerle Osman’ı ikna etmeye çalıştıklarında, Osman onlara engel oldu ve ara-

100 Sâlim b. Zekvân, s. 64.

101 Sâlim b. Zekvân, s. 64-65.

ya girdi. Bunun üzerine onunla çarpıştılar. Müslümanlar, tövbe etmeden dalaleti üzere onu ve onunla birlikte dalalet üzere olan Muğîre b. Ahnes'in de içlerinde bulunduğu Medinelilerden bir topluluğu öldürdüler. Onlara yönelik olarak Allah'ın Elçisi'nin kible ehlinde kanı helal olan kişilerle ilgili vermiş olduğu hükmü uyguladılar. Bu yüzden onların çocuklarını esir yapmadılar, mallarını yağmalayıp beşte birini almadılar, onları mirastan mahrum etmediler ve iddetleri bitinceye ve onlarla evlilik helal oluncaya kadar kadınlarıyla nikâhlanmadılar."¹⁰²

Hz. Osman'ın evine girip onu öldürenlerin isimleri hususunda farklı rivayetler mevcut olmakla birlikte *Hayâtü'l-Hayavân'* da onun Dînâr b. İyâz ve Sevâd b. Humrân tarafından öldürüldüklerine dair bir rivayet nakledilmektedir.¹⁰³

SONUÇ

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerde önemli bir sorunlardan biri genellikle tarihî gelişmeleri geriye doğru okuyarak suçlamalarda bulunulmasıdır. Zira söz konusu eleştirilerin önemli bir kısmı Hz. Osman hayattayken gündeme getirilmemiştir. Kendi döneminde birer siyasî ve idarî kararlarına ve icraatlarına yönelik eleştirilerin ise dinden çıkma sebebi olarak görülmediği bir gerçektir.

İbâdîlerin eleştirilerinin benzerleri Şîiler tarafından da ileri sürülmüştür. Bu eleştirilerde paralellik olması Hz. Osman'ı ortak düşman olarak görmeleridir.

KAYNAKÇA

- el-Berrâdî, Ebû'l-Kâsım b. İbrahim, *el-Cevâhirü'l-Müntekât*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî, Dârü'l-Hikme, Londra 2014.
- İbn Sellâm el-İbâdî, *el-İslâm ve Târîhuhu min Vecheti Nazar İbâdiyye*, thk. R. V. Schwartz, Sâlim b. Ya'kûb, Dârü İkra, Beyrut 1405/1985.
- el-İzkevî, Serhân b. Saîd (12. yüzyıl/ 18. yüzyıl), *Keşfü'l-Gimme: el-Câmi li-Ahbâri'l-Ümme*, thk. Muhammed Habîb Salih, Mahmûd b. Mübârek el-Süleymî, 2. Basım, Vizâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, Maskat 1434/2013.
- el-Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Seyyide İsmail Kâşif, Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umân 1400/1980.
- Salim b. Zekvân, *es-Sire: bir Harici/İbadi Klasığı*, çev. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

102 Sâlim b. Zekvân, s. 65.

103 Abdü Rabbî'n-Nebî b. Abdü'r-Resûl, Ahmed Nekkî (ö. XII. yy.), *Dustûru'l-Ulemâ: Câmi u'l-Ulûm fi Istilâhâti'l-Fünûn*, I-IV, Beyrut 1421/2000, IV, 83.

eş-Şemmâhî, Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî, Vizâretü't-Türâsî'-Kavmî ve's-Sekâfe, Maskat 1407/1987.

Van Vloten, Gerlof, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed Saîd Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

HADİS LİTERATÜRÜNDE HZ. OSMAN

Yusuf Ziya Keskin*

Hiz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri anlamına gelen hadislerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve sonraki nesillere aktarılmasında ashabin önemli hizmetleri olmuştur. İlk Müslümanlar arasında yer alan, Resûlullah'a en yakın isimlerden ve onun damadı olan Hiz. Osman da bu hizmeti yürüten sahabilerden biridir. Hilafeti dönemindeki siyasi olaylar nedeniyle onun ilmî yönü hep geri planda kalmıştır. Oysa Hiz. Osman, seferde ve hizada Hiz. Peygamber'e refakat etmiş, vahiy kâtipliği yapmış, sünneti çok iyi öğrenmiş ve Hiz. Peygamber hayatta iken, ayrıca Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer dönemlerinde halifenin danışma meclisinde bulunduğu sırada kendisine fetva sorulan sahabiler arasında yer almıştır.¹ Bu tebliğimizde onun sünnete yaklaşımını ve hadis rivayeti ile hadis literatüründeki yerini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Hiz. Peygamber'in Sünnetine Bağlılığı

Hiz. Osman, ölünceye kadar arkadaşlık ettiği Hiz. Peygamber'i (s.a.s.) her davranışında örnek almaya çalışmış ve sahabe içinde sünnete bağlılığıyla temayüz etmiştir.

Hiz. Peygamber hayatta iken onu dikkatle izleyen Hiz. Osman, onun vefatından sonra da özellikle ibadete dair konularda sünnete uygun hareket etmeye özen göstermiştir. Bir defasında "Sizin için Allah Resûlü'nün abdestine dikkat ettim." diyerek bu konudaki hassasiyetini ifade etmiştir.²

Hiz. Osman, abdesti sünnete uygun almaya gayret eder ve bunun Hiz. Peygamber'in uygulaması veya tavsiyesi olduğunu söylerdi.³ Hatta o, abdest konusunda Allah Resûlü'nü en ince detayına kadar taklit etmiş, Hiz. Peygamber güldü diye, onun abdest aldığı gibi abdest aldıktan sonra o da gülmüştür.⁴ Bir defasında mescitte otururken ateşte pişmiş etten yedikten sonra yeniden abdest almaksızın namaz kılmış ve "Allah Resûlü'nün oturduğu yere oturdum, onun yediğinden yedim ve onun kıldığını gibi namazı kıldım." di-

* Prof. Dr.,

1 Muhammed b. Sa'd ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1421/2001), 2: 289, 302-303.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 1: 60-61.

3 Müslim "Tahâret", 3, 4, 33; İbn Mâce, "Tahâret", 6; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 50.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 58-59, 61, 74.

yerek Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılığını göstermiştir.⁵ Başka bir zaman Hz. Peygamber cenaze gördüğünde ayağa kalktığı için o da bir cenaze görünce ayağa kalkmıştır.⁶

Hz. Peygamber'in hemen her davranışını kendisine örnek edinen Hz. Osman, bir gün Allah Resûlü'nün azaları üçer defa yıkayarak abdest aldığı rivayet ettikten sonra yanında bulunan sahabîlere, "Hz. Peygamber'in aynen böyle abdest aldığını görmüştüm, değil mi arkadaşlar?" diyerek sormuş, onlar da "evet" diyerek onu tasdik etmişlerdir.⁷

Hz. Osman bir defasında da ikinci ezanı okunduktan sonra abdest alarak Hz. Peygamber'in "Kim emrolunduğu gibi abdest alır ve namaz kılarsa, günahları affedilir" sözünü rivayet etmiş, ardından yanında bulunan sahabîlere Hz. Peygamber'in uygulamasının böyle olup olmadığını sormuş ve rivayetin doğruluğunu sahabîlerin şahitlikleriyle desteklemiştir.⁸ Bütün bunlar Hz. Osman'ın sünnete olan bağlılığını ve hadis rivayetindeki titizliğini ortaya koymaktadır.

Sadece ibadetlerde değil, had cezalarında da sünnete göre amel eden Hz. Osman, bir köle ile zina eden evli cariye hakkında Hz. Peygamber'in verdiği kararla hükmedeceğini bildirmiş ve suçlulara celde cezası uygulamıştır.⁹

Hz. Osman, Allah Resûlü'nün sünnetini esas aldığı gibi kendisinden önceki iki halifenin uygulamalarını da dikkate almıştır. Nitekim kaynaklarda yer alan "Resûlullah, Ebû Bekir, Ömer ve Osman bu şekilde yaparlardı" ifadesi, onun geçmiş uygulamaları esas aldığını göstermektedir.¹⁰

Hz. Peygamber'in hadislerini birçok konuda delil olarak kullanan Hz. Osman, canına kastetmek isteyenlere karşı Hz. Peygamber'in şu hadisini delil getirerek kendisini savunmuştur: "Beni neden öldürmek istiyorlar? Ben Hz. Peygamber'in şöyle dediğini işittim: "Bir Müslümanın kanı şu üç sebep dışında helal olmaz: Müslüman olduktan sonra tekrar küfre dönmek, evlendikten sonra zina etmek, ya da birini öldürmüştür ve bundan ötürü öldürülür." Allah'a yemin olsun ki, Allah beni hidayete erdirdiğinden bu yana dinim üzere olmayı istedim. Cahiliye zamanında da Müslüman olduktan sonra da asla zina etmedim. Kimseyi de öldürmedim. Siz niçin beni öldüreceksiniz?"¹¹

5 Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 1: 166; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 70.

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 60, 64, 68, 73.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 67; Müslim, "Tahâret", 9.

8 Ebûbekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî, *el-Musannef*, thk. Muhammed 'Avvâme (Cidde: Dâru'l-kable, 2006), 1: 260-261.

9 Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Mektebetü Hicr, 1999), 1: 82; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 9: 493.

10 Ömer Faruk Akpınar, *Hz. Osman'ın Hadis Rivayetindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 66-67.

11 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 61-62.

Hz. Osman istişareye önem verir ve herhangi bir konuda hüküm vereceği zaman sahabenin görüşlerini almayı ihmal etmezdi. Mesela içki içene verilecek cezanın miktarı konusunda kendisinden önce 40-80 arası celde vurulduğuna dair farklı uygulamalar olduğu için hangisini esas alacağını Hz. Ali'ye danışmış, Hz. Ali, Resûlullah ve ilk iki halifenin uygulamalarının hepsinin de sünnet olduğunu, bu konuda sabit bir sünnet bulunmadığını belirterek 40 kırbaç vurulmasını tavsiye etmiş, bunun üzerine Hz. Osman 40 celdeyi esas almıştır.¹²

2. Hadis Rivayetindeki Yeri

Hz. Osman, çok hadis rivayetinden sakınan ve ihtiyaç olmadıkça hadis nakletmeyen sahabîlerden biridir. Bununla birlikte hadis kaynaklarında onun kanalıyla gelen birçok merfu ve mevkuf hadise yer verilmiştir. Onun rivayetleri daha çok câmi, sünen, musannef, müsned, müstedrek, müstahrec türü hadis kaynaklarında, ayrıca siyer, tarih ve rical kitaplarında yer almıştır.

Hz. Osman, ilk iki halife gibi mukillûndan yani 1000'in altında hadis rivayet eden sahabîlerdendir. Ancak onun sünnet bilgisi, kaynaklarda yer alan hadis sayısıyla ölçülemeyecek kadar geniştir. Hadis bilgisinin kaynaklara yansımamasının altında birçok sebep vardır. Özellikle halifeliği döneminde meydana gelen olaylar, geniş sünnet bilgisini aktarmasına fırsat vermemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e yanlış bir bilgi nispet etme endişesi de onu çok hadis rivayet etmekten alıkoymuştur.

Hz. Osman'ın, duyduğu hadisleri kabulde ikinci bir şahit istediğine veya yemin ettirdiğine dair herhangi bir rivayet gelmemiştir. Aksine o, bazen bir kişinin verdiği haberi de kabul etmiştir. Böyle bir şart ileri sürmemiş olmasını, Hz. Peygamber'in ve iki halifenin uygulamalarını çok iyi bilmesine bağlamak mümkündür.

Vilayetlere göndermek için yazdırdığı talimatnamelerde Hz. Peygamber'in hadislerine yer veren Hz. Osman'ın hadisleri yazıya geçirmek gibi faaliyeti olmadığı gibi, hadis yazımını yasakladığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Sahabenin çoğunun Medine'de ikamet etmesi ve Hz. Peygamber'in sünnetinin toplumda canlılığını koruyor olması, muhtemelen böyle bir konuya el atmasına ihtiyaç hissettirmemiştir. Ayrıca halifeliği döneminde meydana gelen olaylar, hadislerin yazıya geçirilmesine imkân tanımamış olmalıdır. Onun en büyük hizmetlerinden biri, Mushaf'ı tek nüsha haline getirip çoğaltmasıdır.

12 Dârimî, "Hudûd", 9.

3. Hadis Rivayetinde İhtiyatlı Davranması

Hadis rivayetinde oldukça titiz davranan Hz. Osman, önceki iki halîfenin metoduna uyararak hadise yalan ve yanlış bilgilerin karışmasını önlemek maksadıyla çok hadis rivayetini uygun görmemiştir. Kendisi de yanlış veya eksik aktarma endişesiyle çok hadis naklinden kaçınmış ve bunun sebebini şöyle açıklamıştır: “Resûlullah’tan çok hadis rivayet etmeyişimin sebebi, hadisleri onun ashabından daha az kavramış olmamdan dolayı değildir. Ben Resûlullah’ın şöyle dediğini işittim: “*Kim söylemediğim bir sözü bana isnad ederse, ateşteki yerini hazırlasın.*”¹³ Hz. Peygamber’in bu uyarısı, Hz. Osman gibi birçok sahabîyi hadis rivayetinde hassas davranmaya ve emin olmadıkça hadis aktarmamaya sevketmiştir.

Hz. Peygamberin kavli ve fiili hadislerine şahit olması sebebiyle engin bir hadis ve sünnet kültürüne sahip olan Hz. Osman, hadisleri mümkün olduğunca eksiksiz rivayet etmeye çalışmış ve bu hususta titiz davranmıştır. Abdurrahman b. Hâtîb, ashab arasında hadisleri Hz. Osman’dan daha tam ve güzel şekilde rivayet eden birini görmediğini, ancak onun hadis rivayet etmekten çekindiğini söylemiştir.¹⁴

Hz. Osman, ihtiyaç olmadıkça veya kendisine sorulmadıkça Hz. Peygamber’den rivayette bulunmamayı tercih etmiş ve bu sebeple o, ilk Müslümanlardan ve Resûlullah’ın en yakın arkadaşlarından olmasına rağmen az sayıda hadis rivayet eden sahabîler arasında yer almıştır.

Hz. Osman’ın hadis rivayeti konusunda ihtiyatlı davrandığını şu örneklerde açıkça görmekteyiz: Bir seferinde o, Resûlullah’ın abdest alışını tasvir eden rivayeti aktarıp aktarmamakta tereddüt etmiş ve “Kur’ân’daki bir ayet olmasaydı (Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip... Bakara, 2/174), onu rivayet etmezdim” demiş, ardından hadisi aktarmıştır.¹⁵ Yine buna benzer bir rivayete göre Hz. Osman, “Size bir hadis aktaracağım” dedikten sonra hadisi rivayet etmekten vazgeçmiş, yanında bulunan el-Hakem b. Ebi’l-Âs’ın, “Ey Müminlerin Emiri! (Onu aktar ki) hayırlı bir şey ise ondan istifade edelim, kötü bir şey ise ondan sakınelim.” demesi üzerine hadisi nakletmiştir.¹⁶

Çok hadis rivayet etmemeleri konusunda Ebû Hüreyre ve Ka’b el-Ahbâr’ı uyardığı rivayet edilen¹⁷ Hz. Osman’ın bu tavrı, hadislerin gelişigüzel rivayetini ve yanlış nakledilmesini önlemek içindir, yoksa sünneti önemsemediğinden değildir. Aynı şekilde Ebû Zerr’i de hadis rivayetinden

13 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 65.

14 İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 53-54.

15 Buhârî, “Vüdû”, 24; Müslim, “Tahâret”, 6.

16 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 67.

17 el-Hasen b. Abdurrahmân er-Râmürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru’l-fikr, 1971), 554.

menettiği nakledilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî bunu, Ebû Zerr'in kendisine sorulan fetvalara hadislerle cevap vermesi ve bazı yanlış anlamalara yol açması sebebine dayandırmıştır.¹⁸

Hz. Osman, “Bir kimsenin Ebû Bekir ve Ömer döneminde işitmediği bir hadisi rivayet etmesi helal değildir” diyerek¹⁹ yalan yanlış haberlerin önüne geçmeye çalışmış, bir defasında da “İnsanlara ne oluyor ki Hz. Peygamber’den, mahiyetini bilmediğim hadisler naklediyorlar?”²⁰ diyerek hadis rivayeti konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur.

Hz. Osman’ın bu konudaki bütün gayretine rağmen hilafeti döneminde meydana gelen siyasi ihtilaflar ve fitne olayları, daha sonraki süreçte hadis uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hz. Ali taraftarlarının onun hilafette hak sahibi olduğu iddialarını temellendirmek için uydurdukları hadislerle karşılık, Emevî taraftarları da Hz. Osman lehinde hadisler uydurmuşlardır.²¹

4. Hz. Osman’dan Gelen Rivayetlerin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı

Sahabîlerin rivayet ettiği hadis sayılarını tespitite başvurulmuş önemli kaynaklardan biri olan Bakî b. Mahled’in (276/889) *el-Müsnedü’l-kebîr* adlı eserinde Hz. Osman’dan nakledilen tekrarlarla birlikte 146 hadise yer verilmiştir. Tekrarsız rivayet ettiği hadis sayısı konusunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah el-Berkî (270/883) ondan 40 hadis rivayet edildiğini, Ebû Nu’aym (430/1038) ise bu sayının 60 küsur olduğunu söylemiştir.

İbnü’l-Cevzî (597/1200); Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’ini esas almakla birlikte sahâbenin Buhârî, Müslim ve Tirmizî’de bulunan rivayetlerini derlediği *Câmiu’l-mesânîd* adlı eserinde Hz. Osman’dan gelen 51 rivayet kaydetmiş, zikrettiği tarihlerle bu sayıyı 59’a çıkarmıştır. Süyûtî (911/1505) ise *Müsnedü Osmân b. Affân* adlı eserinde Hz. Osman’dan gelen ve ondan bahseden 422 rivayeti bir araya getirmiştir. Bu rivayetler arasında Hz. Osmân’ın hayatı ile alakalı tarihi bilgiler, sahabe ve tâbiünün sözleri büyük bir yer tutmaktadır.²²

18 Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, (Riyad: Dâru Taybe, 2005), 1: 285.

19 İbn Sa’d, *Tabakât*, 2: 291.

20 Müslim, “Tahâret”, 8; Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah (Medîne: Mektebetü’l-’ulûm ve’l-hikem, 1988), 2: 81.

21 M. Yaşar Kandemir, *Meznu Hadisler Menşei ve Tanıma Yolları*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 36-37.

22 Akpınar, *Hz. Osman*, 41.

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde ise Hz. Osman'dan gelen toplam 16 hadis yer almıştır. Üç tanesi müttefakun aleyh olan bu hadislerden Buhârî 8'inde, Müslim ise 5'inde teferrüd etmiştir.²³

Hz. Osman'ın rivayet ettiği merfu hadisler ile kendisine ait söz, fetva ve uygulamaları olan mevkuf hadislerin *Kütüb-i Tis'a*'daki dağılımı şöyledir:

İmâm Mâlik (179/795), Hz. Osman'dan gelen sadece 3 merfû hadise yer vermiş, başka kaynakta merfû olarak geçen bir rivayeti de ondan mevkûf olarak nakletmiştir. Hz. Osman'ın söz, fetva ve uygulamalarından ise 47 tanesine yer vermiş ve onun isminin geçtiği iki başka rivayet daha kaydetmiştir.

Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned* adlı eserinde Hz. Osman başlığı altında 111 rivayet kaydetmiş, oğlu Abdullah ise buna 27 rivayet daha eklemiştir. Bu rivayetlerin ardından İbn Hanbel, "Osman b. Affân hakkında bir kısım haberler" şeklinde bir başlık oluşturmuş ve burada da 13 rivayet zikretmiştir. Oğlu Abdullah ise bu bölüme 12 rivayet daha eklemiştir.²⁴ Böylece *el-Müsned*'de toplam 163 rivayet yer almıştır.

Dârimî (255/868), Hz. Osman'ın rivayet ettiği hadislerden mükerrerlerle birlikte 11 tanesine yer vermiş, onun uygulamalarıyla alakalı da 24 tane mevkûf ve maktû haber zikretmiştir.

Buhârî (256/869), Hz. Osman'ın aktardığı hadislerden mükerrerlerle birlikte 21 tanesine yer vermiş, ayrıca Hz. Osman'ın faziletine dair 16 rivayet, onun söz ve uygulamaları ile alakalı 25 mevkûf rivayet, yine onunla alakalı başka 22 rivayet zikretmiştir. Ayrıca 15 bâb başlığında Hz. Osman ile alakalı bilgi vermiştir.

Müslim (261/875), Hz. Osman'ın aktardığı hadislerden mükerrerlerle birlikte 25 tanesine yer vermiş, ayrıca Hz. Osman'ın faziletleri bölümünde toplam altı farklı tarikle üç rivayet zikretmiştir. Bunlardan başka onun uygulamaları ile alakalı 18 rivayet ile isminin geçtiği başka 7 rivayet daha kaydetmiştir.

İbn Mâce (273/886), Hz. Osman'dan gelen mükerrerlerle birlikte 23 rivayete yer vermiş, fazileti ile alakalı 8, söz ve uygulamalarını içeren 7 rivayet zikretmiştir. Ayrıca Hz. Osman'la alakalı 4 başka rivayet ile onunla doğrudan ilgisi olmayan ama isminin geçtiği iki rivayet daha kaydetmiştir.

Ebû Dâvûd (275/888), Hz. Osman'dan gelen rivayetlerden mükerrerlerle birlikte 19 tanesine yer vermiş, bunun yanında Hz. Osman'ın uygulamaları ile alakalı 20 rivayet ve isminin geçtiği başka 19 rivayet zikretmiştir.

23 Yahya b. Hübeire b. Muhammed ez-Zühli, *el-İfsâh 'an ma'âni's-sihâh*, thk. Fuâd Abdülmü'nim Ahmed (Riyâd: Dâru'l-vatan, 1417), 1: 226.

24 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 57-75.

Tirmizî (279/892), Hz. Osman'ın rivayetlerinden mükerrerlerle birlikte 18 tanesini zikretmiş, ayrıca Hz. Osman'ın söz, fetva ve uygulamalarını içeren 22 rivayet kaydetmiştir. Bunun dışında Tirmizî, "Bu bâbda Osman'dan da rivayet vardır" dediği 18 rivayete, yine onun fazileti ile alakalı 22 rivayete daha yer vermiştir. 5 rivayette Hz. Osman ile ilgili bazı açıklamalarda bulunan Tirmizî, onunla doğrudan alakası olmayan 8 rivayette ondan bahsetmiştir.

Nesâî (303/915), Hz. Osman'ın aktardığı hadislerden mükerrerlerle birlikte 30 tanesine yer vermiş, onun uygulama ve sözlerini içeren 17 mevkûf rivayet ile Hz. Osman'la alakalı 5 ayrı rivayet zikretmiştir.

Bunların dışında **Ebû Dâvud et-Tayâlisî (204/819)** *el-Müsned* adlı eserinde Hz. Osman başlığında tekrarsız 17 rivayete; **Humeydî (219/834)** *Müsned'*inde 4 rivayete, **Bezzâr (292/905)** ise *Müsned'*inde Hz. Osman'dan hadisi alan râvîye göre sıraladığı 106 rivayete yer vermiştir.²⁵

Hz. Osman'ın söz ve fiillerine dair daha pek çok rivayet gerek hadis, gerek tefsir, gerekse İslam tarihi kaynaklarında geçmektedir. Özellikle Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'lerinde ve tarih kaynaklarında Hz. Osman'ın uygulamalarına dair pek çok bilgi bulmak mümkündür. Bunlardan başka onun hakkında sonradan dillerde meşhur olmuş pek çok menkıbe de aktarılmaktadır.

Ömer Faruk Akpınar, hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde Hz. Osman'dan gelen 121 rivayeti incelemiş ve bu rivayetlerle ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur: "Bu rivayetlerin 64 tanesinde Hz. Peygamber'den aktarılan bir söz veya onun bir uygulaması yer almaktadır. 47 rivayet mevkûf iken, Hz. Osmân hakkında aktarılmış 10 tane de maktu haber bulunmaktadır. Bu rivayetlerden 56 tanesi sahîh, 14 tanesi hasen, 43 tanesi zayıf isnadlıdır. 5 rivayetin isnadı çok zayıf kabul edilirken, 2 rivayet de mevzû olarak değerlendirilmiştir. Sahih olarak gelen bir hadis ise yanlışlıkla Hz. Osman'dan aktarılmıştır."²⁶

5. Rivayet Ettiği Hadislerin Kaynakları

Hz. Osman, naklettiği hadislerin büyük çoğunluğunu bizzat Hz. Peygamber'den almıştır. O, Hz. Peygamber'den başka Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den de rivayette bulunmuştur. Bunların dışında, hüküm vereceği bazı konularda Hz. Peygamber'in uygulamasını sahabîlere sormuş ve onlardan bilgi almıştır.

Hz. Osman, Resûlullah'tan rivayette bulunurken genellikle سمعت رسول الله ve قال رسول الله rivayet lafızlarını kullanmıştır. Kendisinden nakledilen haberle-

²⁵ Akpınar, *Hz. Osman*, 43-46.

²⁶ Akpınar, *Hz. Osman*, 406.

rin bir kısmı ise 'an'ane ile aktarılmıştır. O, Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarını haber formuyla nakletmiş, bazısını da uygulamalı olarak anlatmıştır.

Hz. Osman'dan hadis nakledenlerin sayısı oldukça fazladır. Öncelikle oğulları Ebân, Saîd ve Amr ile hanımı Nâile bt. Ferâfisa ondan rivayette bulunmuşlardır. Ayrıca sahabeden Enes b. Mâlik, Zeyd b. Sâbit, İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Hâlid el-Cühenî, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullâh b. Zübeyr ve başka sahabîler ondan hadis nakletmişlerdir.

Muhadramûndan Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, el-Ahnef b. Kays, Sümâme b. Hazen el-Kuraşî, tâbiûndan Saîd b. el-Müseyyeb, Alkame, Muhammed b. Alî (İbnü'l-Hanefiyye), Ebû Seleme b. Abdurrahmân ve daha pek çok kimse ondan rivayette bulunmuştur.

Hz. Osman hac seferleri dışında Medîne'den ayrılmadığı için ondan hadis alanlar çoğunlukla Medîne'de bulunan kimseler olmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonraki süreçte ise onun naklettiği hadisler farklı şehirlerdeki ravilerce de rivayet edilmiştir.²⁷

6. Hz. Osman'dan Gelen Hadislerin Konuları

Hz. Osman'dan gelen hadislerin konuları genellikle ibadetle ilgili meselelerde yoğunlaşmıştır. O abdest, namaz, hac başta olmak üzere ibadet konularında Hz. Peygamber'den naklettiği hadislerle Müslümanların bu ibadetleri eksiksiz öğrenmelerine katkı sağlamıştır.

Hz. Osman'dan abdest konusunda çok fazla rivayet gelmiştir. O özellikle abdestin önemi hakkındaki hadisleri aktarmış, Hz. Peygamber'in abdest alış şeklini bizzat abdest alarak göstermiştir.

Namazın önemi ve cemaatle namaz kılmanın fazileti hakkında hadisler de nakleden Hz. Osman, ayrıca mescit inşası, seferde namazın kısaltılması, sehiv ve tilavet secdeleri, cuma, bayram ve cenaze namazları gibi konularda da hadisler rivayet etmiştir. Evlenemeye güç yetiremeyenlere oruç tutmayı tavsiye eden hadisin ravilerinden olan Hz. Osman, Hz. Peygamber'in ağzından öğrendiği bazı duaları da aktarmıştır.

Hac menâsikini en iyi bilen sahabîlerden biri olan Hz. Osman, halifeliği döneminde on kere hac yapmış ve insanlara haccı uygulamalı olarak öğretmiştir. Kur'ân öğrenme ve öğretmeyi teşvik eden hadis de onun rivayet ettiği haberlerden biridir.

Hz. Osman bunlardan başka alışveriş, evlenmenin önemi ve sorumlulukları, sınırlarda cihat etmenin fazileti, güvercin ve köpek besleyerek gereksiz işlerle uğraşmanın fenalığı, dünya hayatına çok meylenmemek için

²⁷ Akpınar, *Hz. Osman*, 50-51.

ölümü hatırdâ tutmak gerektiği gibi gündelik konularda da hadisler nakletmiştir.²⁸

7. Hz. Osman'la İlgili Literatür

Hz. Osman'dan gelen rivayetler, hadislerin yazıya geçirilip kitaplaşmasıyla birlikte ikinci asırdan itibaren kaynaklarda yer almaya başlamıştır. Daha sonraki süreçte ise onun hakkında ve rivayetleri çerçevesinde bazı kitaplar telif edilmiştir. Bu kitapların büyük bir kısmı onun hayatı, menkıbeleri, faziletleri, hilafet dönemi ve şehit edilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. İbn Habîb es-Sülemî'nin (238/853) *Menâkıbu Osman b. Affân*, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (290/903) *Fezâilu Osmân b. Affân* ve Süyûtî'nin (911/1505) *Tuhfetü'l-aclân fi fezâili Osman* (Beyrut, 1991) adlı eserleri bunlara örnek gösterilebilir. Onun rivayetlerini ve hadis yönünü elen alan kitap sayısı ise oldukça azdır.

Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned* adlı eserinde Hz. Osman'dan gelen rivayetleri onun ismi altında kaydetmiş, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (204/819), Humeydî (219/834) vb. diğer müsned müellifleri de yazmış oldukları eserlerde Hz. Osman'dan gelen rivayetlere yer vermişlerdir. Bu rivayetlerin büyük bir kısmı, Kütüb-i Sitt'e'nin değişik bölümlerinde tahrir edilmiştir. Bir kısım müellifler ise ondan gelen rivayetleri müstakil kitaplarda toplamışlardır. Bu eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

- Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Mervezî (292/905), *Müsnedu Osman b. Affân*. Müellif bu eserinde Hz. Osman kanalıyla gelen hadisleri bir araya toplamıştır.

- Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Beğavî (317/929), *Müsnedu Osman b. Affân*. Hz. Osman vasıtasıyla gelen hadislerin derlendiği eser, Hilâf Mahmûd Abdüsse'mî tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta yayınlanmıştır (Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Baskı, 1423/2002).

- Süyûtî, *Müsnedu Osman b. Affân*. Hz. Osman'dan gelen ve onunla ilgili rivayetleri bir araya toplayan bu çalışma, Aziz Bey tarafından tahkik edilerek 1983 yılında Bombay'da yayınlanmıştır.

Bu arada hadis kitaplarının "Menâkıb" ve "Fezâilü'l-ashâb/es-sahâbe" bölümlerinde Hz. Osman'ın faziletine dair hadisler veya onunla ilgili rivayetler müstakil bablarda kaydedilmiştir. Mesela Müslim'in "Fezâilü'l-ashâb", Buhârî ve Tirmizî'in "Menâkıb" bölümlerinde Hz. Osman'la ilgili bazı haberlere yer verilmiştir.

Bu arada uydurma hadislerin derlendiği eserlerde de onun faziletiyle ilgili veya onun kanalıyla gelen çeşitli konulara dair mevzu hadisler zikre-

28 Akpınar, *Hz. Osman*, s. 43.

dilmiştir.²⁹ Özellikle Şîa kaynakları, Hz. Osman'ın faziletine dair zikredilen hadislerin, Hz. Osman'ın halifelikliğini meşrulaştırmak için Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından uydurulduğunu iddia etmiştir.³⁰

Türkiye'de son zamanlarda Hz. Osman'la ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda daha çok onun ahlaki, siyasi hayatı ve hilafet dönemi üzerinde durulmuştur. Hadis yönünü ele alan çalışma ise oldukça azdır. Ömer Faruk Akpınar, onun hadis ilmindeki yerini "*Hz. Osman'ın Hadis Rivayetindeki Yeri*" adlı yüksek lisans tezi ile ortaya koymaya çalışmış,³¹ Bekir Tatlı ise "*Sünnete Bağlılığı ve Bazı Kritik Olaylardaki Dikkat Çekici Durumu Açısından Hz. Osman*"³² adlı makalesinde onun sünnete bağlılığı ile Bedir savaşında bulunmayışı, Uhud savaşında bozguna uğrayarak düşman ordusundan kaçan Müslümanlardan biri oluşu ve Rıdvan biatine katılmayışı hakkında kendisine yöneltilen eleştirilerin rivâyetlerdeki kaynaklarını tespit etmeye çalışmış ve bu rivayetleri senet ve metin yönünden değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Bunların dışında Hz. Osman'ın hadis rivayetindeki yerini ortaya koyan başka bir çalışmaya rastlayamadık.

Sonuç olarak Hz. Osman, her ne kadar çok hadis rivayetiyle tanınmış olsa da hadis bilgisi geniş olan sahabîlerden biridir. Hz. Peygamber döneminde ve sonraki dönemlerde fetva sorulan kimselerden olması, Kur'ân ve sünnet bilgisinin ne denli geniş olduğunu göstermektedir. Hadis rivayetinde ihtiyatlı davranması, Hz. Peygamber'e yanlış bir bilgi nispet etme endişesine dayanmıştır. Bununla birlikte ihtiyaç duyulduğunda hadis nakletmekten de çekinmemiştir. Özellikle abdest konusundaki rivayetleri, bu ibadetin öğrenilmesi ve kavranmasına önemli katkı sağlamıştır.

Şahsiyetini ve ahlakını en çok beğendiğim sahabîlerden biri olan Hz. Osman'ı rahmetle anıyor ve tebliğimi Zehebî'nin şu sözleriyle bitirmek istiyorum: "*Hz. Osman, meleklerin kendisinden hâyâ ettiği, ihtilaf ettiklerinde insanları tek Mushaf üzerinde birleştiren, Horasan ve Mağrib bölgelerinin fatihi, İslâm'ın ilk öncülerinden, doğru sözlü, devamlı namaz kılıp oruç tutan, Allah yolunda çokça infakta bulunan, Allah Resûlü'nün cennetle müjdediği, kızları Rukiye ve Ümmü Gülsüm ile evlendirdiği bir kimsedir. Kur'ân'ı toplama konusundaki gayretine bakan kimse onun mertebesini ve yüceliğini anlar. Hz. Peygamber'den Kur'ân'ı öğrenenlerin en faziletlisi, Habeşistan ve Medîne hicretlerine katılan, çok miktarda ilim aktaran biridir. Ayrıca o, Bedir ehlinden sayılmıştır.*"³³

29 Bkz. Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-ehâdisi'l-merfûâti*, thk. Nüreddin b. Şükri Boyacılar (Riyâd: Edvâu's-selef, 1997), 1: 144-145.

30 Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 32-42.

31 Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

32 Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2, (Temmuz-Aralık 2008): 21-57.

33 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1374), 1: 8-9.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-Sar'ânî. *el-Musannef*. Thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Akpınar, Ömer Faruk. *Hz. Osman'ın Hadis Rivayetindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer. *el-Müsned*. Thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah. Medîne: 1988.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân es-Semerkandî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebûbekir Abdullah b. Muhammed el-Absî. *el-Musannef*. Thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-kible, 2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Riyad: Dâru Taybe, 2005.
- İbn Hübeyre, Yahya b. Hübeyre b. Muhammed ez-Zühî. *el-İfsâh 'an ma'âni's-sihâh*. Thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. Riyad: Dâru'l-vatan, 1417.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zühri. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1421/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-ehâdîsi'l-merfû'ât*. Thk. Nûreddin b. Şükri Boyacılar. Riyâd: Edvâü's-selef, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzu Hadisler Menşei ve Tanıma Yolları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Râmihürmüzî, el-Hasen b. Abdurrahmân. *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*. Thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1971.
- Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvûd. *el-Müsned*. Thk. Muhammed Abdülmuh-sin et-Türkî. Cîze: Mektebetü Hicr, 1999.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1374.

MÜSTEŞRİK METİNLERİNDE HZ. OSMAN

Seyfettin Erşahin*

İslam ve dünya tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Hz. Osman Müslümanlarca örnek olarak görülmüştür. Hz. Muhammed'in tebliğ etmiş olduğu İslamı fetihler veya tüccar tebliğciler yoluyla Sasani ülkesine Doğu Roma topraklarına, Hindistan-Sind bölgesine, hatta Çin'e, Afrika içlerine, Uzak Doğu'ya ve Atlas Okyanusu'na kadar ulaştırdığı bilinmektedir. Bununla beraber hilafeti sırasında yaşanan ve tarihe *fitne* olarak geçen hadiselerin etkisi günümüze kadar devam etmektedir. Müslümanlar arasında o günlerde çıkan ayrışmalar Şiilik, Haricilik ve Sünnilik şeklinde mezhepler dönüşmüş olarak yaşamaktadır.

Hz. Osman üzerinden söz konusu dönem, olaylar ve oluşumlara, Müslümanlar ve gayrimüslimler farklı yaklaşmaktalar. Gayrimüslim yaklaşımların bir kısmı özellikle Yahudilerin ve Hıristiyanlarındaki tarih içinde dini veya ideolojik nitelik taşıyorsa da modern zamanlarda kendine has konusu ve metodu ile bir ilmi dalı olarak ortaya çıkan Şarkiyatçılık, konuyu ilmi ve nesnellik iddialarıyla ele almaktadır. Biz burada müsteşriklerin yaklaşımlarını metinlerine dayanarak dikkate sunma gayreti içinde olacağız.

Müsteşriklerin İslami Konulara Yaklaşım Zihniyeti

Şarkiyat, Şarkiyatçılık, Doğuculuk, Doğubilimcilik veya Oryantalizm Batı kökenli ve Batı merkezli bakış açısıyla genelde Şark/Doğu, özelde Müslüman Dünyasını toplum ve kültür ve dil yönlerinden araştıran, inceleyen alanları ifade eder. Bu alanda çalışanlara da müsteşrik denir. Edward Said başta olmak üzere bazılarını iddiasına göre, Şarkiyatçılık, 18. ve 19. yüzyıllardaki sanayi kapitalizmi zihniyetinin şekillendirdiği Garb'ın Şark'ı araştırmalarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu anlamda Şarkiyatçılık Aydınlanma sonrası Batı Avrupalı beyaz adamın Şark hakları ve kültürüne yönelik dışarıdan, ötekileştirici ve ön yargılı yorumlarına ve yaklaşımlarına işaret etmektedir. Kuşkusuz bu bakış açısına da karşı çıkmıştır.¹

---

* Prof. Dr.,

1 Edward Said, *Orientalism* (1978), Şarkiyatçılık, çev. B. Ülner, Metis yay, 2017; Thierry Hentch, *Hayali Doğu*, Metis Yayınları, 1996. V. V. Bartold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Küre Yayınları, 2004; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yayınları. Nisan 2004.

Avrupa Aydınlanma aydını, her ne kadar Hıristiyanlığın teolojik tarih anlayışından kurtarmışsa da teleolojik anlayışı sürdürmüştür. Yani tarih lineer/çizgisel/doğrusal yönde bir amaca doğru akıp gitmektedir. Bu akışı sağlayan aktörler de insanlardır, kavimlerdir, milletlerdir. Daha açık ifade ile tarihi başarı ve mutluluk amacına götürenler ârî ırk Avrupalıdır. 17. Yüzyılda Westfalya Antlaşması (1648) akabinde doğan millet ve milli devlet anlayışı tarihi artık milletler üzerinden okumaktadır. Dine gelince, Avrupa'nın önemli bir kısmı Hıristiyanlık veya Kilise ile giriştiği Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketleriyle din ile yollarını ayırmış, insanlığı Tanrı'dan "kurtarmıştır." Bu yaklaşımda din, ilahi kökenli bir gaye veya anlam alanı olmayıp, sadece dünyevi bir iktidar aracıdır.

Dönemin Avrupa aydınları ve bu meyanda, Fransız müsteşrik Ernest Renan'dan (ö. 1892) hareketle müsteşriklerle ilgili Namık Kemal'in tespitleri o zihni ve zihniyeti anlamamıza yardımcı olacak mahiyettedir. Ona göre, "Her fenalığı dinin bir tesîrâtına hamletmek isteyen ve her dini bir meziyete kıyas eden gulat-ı münkirin"² müsteşrikler bî-arafâne" ve "hakayı-ı cüyâne"/objektif çalışmalar yapma imkan ve donanımına sahip değillerdir:

"Yalnız Ernest Renan değil, Avrupa'da Ulûm-ı Şarkıyye'ye intisab ile mârûf olanların Diyânet-i İslâmiyye mebhasinde zihinlere hayret verecek kadar câhil olduklarını pek kolay isbat edebilirim." ...

"Birçok seneler İstanbul'da oturmuş ve Arabî ve Farsî'den başka - o iki lisana müftekr olması ve kavâidinin lâyıkiyla mazbut bulunamaması cihetleriyle- bir ecnebiye göre tâhsil-i elsine-i islâmiyyenin kâffesinden müşkil görünen Türkçe'de oldukça güzel yazacak kadar meharet kesbetmiş olan Târih-i Osmani sahibi Hammer bile, Diyânet-i İslâmiyye mebhasine atf-ı mekal edince, Şark'a dâir bir kitap okumayan ecnebiiler kadar ve fakat anlardan daha garib bir vukufsuzluk gösterir. ... Hammer'in, adî bir çömeze de sorsa bu hakikati öğrenmeğe muktedir iken, kim bilir kimden işittiği bir maskaralığı kavâid-ı râsiha-i dinden addetmesi, kavâid-i islâmiyyeye cehalet-i müntehây-i derecâtı değildir de nedir?"³

"Avrupa'da birtakım eshâb-ı himmet, meselâ en küçük böceklerin cinsini tefrik ve envainı tâyin gibi şeylere sarf-ı ömr ederek sa'y kuvvetiyle hayâl ve hâtra gelmez bunca keşfiyyât vücûde getiriyor; bunlardan binlerce eshâb-ı fikir ve hüner ise Elsine-i şarkıyye ile uğraşp duruyor da, bin üçyüz seneden beri kürenin pek büyük bir kısmını ihata etmiş bir milletin, elde yüzbinlerce te'lîfâtı tedâvül edip dururken, dinlerinin hakikati Avru-

2 Namık Kemal, Renan Müdâfaanâmesi (İslamiyet ve Maarif), haz. M. Fuat Köprülü, Ankara, 1962, s. 12.

3 Kemal, s. 13-15.

pa'ya bu kadar meçhûl kalıyor! Bu hâl şayân-ı taaccüb değil midir? - Evet, şayân-ı taaccübdür; fakat esbâbı da meydanda görünüyor.

Bu babda olan mutâleamı beyan edeyim: Mâlûmdur ki, Avrupa'da Diyânet-i İslâmiyye'nin tedkikiyle uğraşanlar, ya Hıristiyanlık'a mu'tekiddir, ya değildir. Eğer Hıristiyanlık'a mu'tekid ise, fikr-i aslîsi bu tedkikatı tecrid-i nefis ve iltizâm-i Hak ile icrâsına mâni oluyor. Bizlerce Hıristiyanlık edyân-ı mensûhâ'dan olduğundan, ulemâ-yı islâmiyyeden biri akaid-i Nasrâniyyeyi tedkik edecek olur ise, cihât-ı mensûhasının, yâni Diyânet-i Muhammediyye'ye tevâfuk etmiyen mesâilinin zâhire ihracı için tahriyâtını pek bitarafâne, pek hakâyık - cûyâne icrâ edebilir. Hâbuki Diyânet-i İslâmiyye Hristiyanlar nazarında ilâhî olmadığı için, ulemâ-yı Nasrâniyyenin din-i İslâm için icra ettikleri tahkikat dâ, papaslar elerine geçen kitapta mahall-i ta'rîz aramaktan ibarettir.

Mu'tekid olmayanlara gelince, Avrupa'da da mübâlât-ı diniyye ile me'lûf olmıyanların hemen kâffesi, umûm edyâna, efkâr-ı beşerin en ağır zıncır-i esareti, terakkıyat-ı ma'rifetin en kuvvetli sedd-i hâli nazariyle bakmaktadırlar. İşte bu fikirlerin intişârından dolayıdır ki, onların din-i İslâm' için icra ettikleri tahkikat da, papaslar gibi, ellerine geçen kitapta mahall-i ta'rîz aramaktır. Zaten bir dinin ilâhî olmadığına hükmetmek hürmet ve ciddiyetini izale edeceğinden, (hâşâ) zevzeklik belki iğfâlât nazariyle bakılan birşeyin mâhiyyetini cidden tahkik için, binde bir sahib-i sabr uzun uzadı tekellûf ihtiyâr etmez.

Bunlar, İslâm'ı, kendisine, sâir milletlerden büyük nazarıyla bakar zannederler de, kazıyyenin aksini iltizam ederek, kendileri İslâm'â, sâir milletlerden küçük nazarıyla bakarlar. Böyle küçük bir kavmin akaidine ise zanlarınca ehemmiyet vermek iltizam-ı mâlâyelzem kabîlinden olacağı için, Şark'a muteallik mesâil ile uğraşanların en çoğu, Diyânet-i İslâmiyye'yi de, bâzı akvâm-ı vahşıyyenin mezâhibi gibi, eğlence kabîlinden olarak tahkik ederler.

Bundan başka, Avrupalıların İslâmiyyet'e dair yazdıkları mesâilde yarım âlimliğe de bir büyük hisse ifraz etmek lâzım gelir. Mâlûmât-ı sathıyye eshâhına göre, okuduğu kitaplarda, anlayamadığı mebahise, velev ne kadar muvafık-ı hakikat olsa, gevezelik nazariyle bakmak tabîi değil midir?

... Şu hakikâti de söyleyim: Avrupa'da Elsin-i İslâmiyye'den bir veya birkaçına gerçekten intisab etmiş hiç kimse yoktur denilemez.⁴

Namık Kemal'in dikkat çektiği kritik bir nokta şu ki, Garplılar İslamiyeti hiç bir zaman bi-hakkın anlayamayacaklardır. Zira Garp'ta İslamiyeti çalışanlar ya Hıristiyanlardır ya da Hıristiyanlığa karşıdır. İlkleri dini taassup-

4 Kemal, 16-19.

larından dolayı İslamiyeti anlayamazlar ikinciler ise zaten her dinden nefret ettikleri için İslamiyet hakkında da aynı duygu ve kanaate sahiptirler. Neticede Şarkiyatçılık ham bir hayal ve sevda içinde olduğu gibi ilim aleminin ve Müslümanların da bunlardan bir şey beklemeleri manasızdır.⁵

Şarkiyatçılığın bir de siyasi-kültürel gündemi ve zihin dünyası vardır. Geçtiğimiz son iki yüzyılda dünyada zaman ve mekan dilimleri Londra-Greenwich esas alınarak tanımlandığı gibi bütün bir insanlığın zihin ve gönül coğrafyası yani düşünce ve duyguları da Avrupa merkez alınarak tasnif, tayin, terkip ve tarif edilmeye girişilmişti. Buna Eurocentric/Avrupa merkezli dünya görüşü veya algısı diyoruz. Bu görüş sömürgeciliğin araçlarından biri belki de başında gelenlerindedir. Bu anlayış bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, Avrupa/Batı kültür ve değerlerine, diğer kültürlerden daha çok önem verir. Genellikle “Avrupalı” veya “beyaz” olmayan kültürler üzerinde hak iddia eder ya da onların varlığını tamamen görmezden gelir. Bu, aynı zamanda bir etnomerkezcilik örneğidir. Avrupa veya Batı’nın sosyal standartlarda üstünlüğünü kabul eder ve Avrupalılara diğer halkları yargılama hakkı verir.⁶

Avrupa’nın ve müsteşriklerin İslam ve Müslümanlara bakışını gösteren kayıtlardan birine *Questions diplomatiques et coloniales* adlı dergide rastlıyoruz. Bu Fransız sömürge dergisinin Mayıs 1901 tarihli sayısında bir grup oryantalist ve sömürgeci yöneticiye “20. Yüzyılda İslamın geleceği ne olacaktır” şeklinde soru yöneltilir. Buna mesela meşhur müsteşrik Ignaz Goldziher’in cevabı aslında hem şarkiyatçılığın niyetini hem de Müslüman dünyaya, Müslüman aklına, Müslüman ilim insanına etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Akıl, rasyonalite, bilim ve bilimsellik kavramlarını sıkı ve katı bir Avrupa merkezci bağlamda alan Goldziher Müslüman alimlerin Batı’nın “aydınlanmış ve bilimsel din anlayışı” esasında yeni bir teoloji kurmaları gerektiğini ileri sürer. Bin yıllık İslam ilim ve düşünce geleneği ve birikiminin ancak Avrupalıların Yahudi ve Hıristiyan dinlerine uyguladıkları metodun esas alınıp incelenmesi ve yorumlanması durumunda hayat hakkı ve yaşama şansı bulunduğunu söyler. Kısaca Avrupa’nın bilim ve düşünce dahil her alanda elde ettiği ve kurduğu sömürgeci üstünlüğün devam etmesi, dahası buna karşı hareketlerin de bastırılması için İslam dünyasında yeni bir zihniyet ihdas ve inşa etmeyi önerir.⁷

5 İbrahim Kalın, *İslam, Ben, Öteki ve Ötesi: İnsan yay*, İstanbul, 2016, s. 361.

6 Samir Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeloljinin Eleştirisi*, çev. Mehmet Sert, Ayrıntı yay, İstanbul, 1993; Brohman, John. “Universalism, Eurocentrism, and Ideological Bias in Development Studies: From Modernization to Neoliberalism.” *Third World Quarterly* 16.1 (1995): 121-140.

7 İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam ve Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, İnsan yay, İstanbul, 7. Baskı, 2016, s. 317.

Müsteşriklerin Hz. Osman'a genellikle içinde yaşadıkları kültür ve medeniyetin, sahip oldukları düşünce ve eğilimlerin tesiriyle bakmışlardır. Dolayısıyla isabet ettikleri hususlar yanında, yanlı veya hatalı görüşler de serdetmişlerdir. Konuya yaklaşımlarında, dini ve ideolojik boyutları yanında, sosyolojik boyuta da dikkat çekmişlerdir. Zira önemli bir kısmı muhalefeti doğuran gelişmelerin, genelde Arap özelde bedevi toplumsal yapı ve değişen şartlardan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Müslüman tarihçilerin tersine, Müsteşrikler genellikle farklı ve bazen de benzer görüşler dile getirmişlerdir.

Başvurduğumuz Başlıca Müsteşrik Metinleri

Şarkiyatçılığın başlangıcı konusunda farklı izahlar bulunmakla beraber, 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar kalem oynatanlar klasik müsteşrikler, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında günümüze kadar gelenler ise revizyonistler olarak tasnif edilmektedir. Bu iki kesimin İslam ve Müslümanlara bakışında büyük oranda ayniyetler görülse de zaman zaman farklılıklara da rastlanır. Klasikler ağırlıklı olarak, Hristiyanlık-Yahudilik nosyonuyla hareket ederken revizyonistler daha seküler bir tutum izlerler. Bu bağlamda biz W. Muir, J. Welhausen, C. Brockelmann, D. B. Macdonald, G. L. Della Vida, V. Bartold, E. A. Belyaev gibileri klasiklere örnek olarak alacağız. W. M. Watt, G. S. M. Hodgson, L. V. Vaglieri, B. Lewis, W. Madelung P. Crone, M. Hinds H. Kennedy vb. de ikinci kategoriye örnek olarak inceleyeceğiz.

Bu müelliflerin çalışmalarının yayınlandığı yer de etkisi bakımından önem arz etmektedir. Söz gelişi İslam Ansiklopedisi'nin 1. ve 2. edisyonlarında yayınlanan ve Türkçe'ye de çevrilen G. L. D. Vida'nın "Osman ibn Affan" maddesi ve Cambridge History of Islam'daki L. Veccia Vaglieri "The Patriarchal nad Umayyad Caliphates" adlı makalesi kuşkusuz temsil bakımlarından daha güçlü görünmektedir. Bununla beraber mesela, Madelung'un çalışması da revizyonistler arasında ciddi etki meydana getirmiştir.

Biz, İngiliz, Alman, Fransız, İtalyan, Amerikan, Rus vb. müsteşriklerinden örnekler vererek genel kanaati ortaya koymaya çalıştık. Elbette bunu yaparken öncü olmuş veya etkisi geniş olanları öne çıkardık. Tebliğimizin başlığı "Müsteşrik Metinleri" olduğu için mümkün olduğunda metin iktibaslarına yer verdik.

Başvurduğumuz belli başlı metinler:

William Muir: The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, Beirut, Khayats, 1963, Reprint. V. Reprinted From the Edition of 1898, Annals of the Early Caliphate, Oriental Press, Amsterdam, 1968.

Julius Wellhausen, *Das Arabische Reich und sein* (1902); *The Arab Kingdom and its Fall*, trs. Margaret Graham Weir, Univesity of Calcutta, 1927; *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1963) ve *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (1899); *İslam'ın En Eski Târihine Giriş*, çev: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960).

Carl Brockelmann, *İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat fak yay, Ankkara, 1964.

Duncan B. Macdonald, *Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Primer Book House, Lahore, 1972.

Philip K. Hitti, *History of Arabs*, (1937), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi yay, İstanbul, 1980.

G. Levi Della Vida: "Uthman ibn Affan" *Encyclopaedia of Islam* first edition, Bu madde MEB İA'da da tercüme olarak "Osman b. Affan" adıyla yer almıştır. (İstanbul, 1964, c.9, ss. 427-431); "Uthman", *Shorter Encyclopaedia of Islam* ed. by H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, Leiden, 1961; G. Levi Della Vida and R.G. Khoury, "'Uthmān b. 'Affān", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, ed. by P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs; First print edition, 1960-2007.

Dominique Sourdell, *L'İslam medieval, Medieval Islam*, trns. J. Montgomery Watt, Routledge-Kegan pub, London, 1986.

Robert Mantran, *İslamiyetin Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat fak yay, Anlara, 1981.

V. V. Bartold, "Halife ve Sultan", (Peretsburg, 1912), çev. M. Emin Rezulzade, haz. Cengiz Şeker, Hilafet Risaleleri, c. 3, haz. İ. Kara, Kalsik yay, İstanbul, 2003.

E. A. Belyaev, *Araby, İslam i arabskii khalifat v rannee srednevekov'e*, 1966; *Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages*, trs. A. Gourevitch, Praeger, UK, 1969.

W. Montgomery Watt: *The Formative Period of Islamic Thought*, (1973), *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Umran yayınları, Ankara, 1981; *Islamic Political Thought*, Edinburg University Press, 1987.

Laura Veccia Vaglieri "The Patriarchal and Umayyad Caliphates" *The Cambridge History of Islam*1/A, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1988.

G. S. Marshall Hodgson: *The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilization*, (İslam'ın Serüveni- Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Târih, çev: Alp Eker, Mutlu Bozkurt ve dğr, Yeni Şafak, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, c. I).

Bernard Lewis: *The Arabs in History*, (1950), Oxford University Press, (6th edition) Oxford, 1993, *Tarihte Araplar*, çev. H. Dursun Yıldız, Ağaç yay, 5. Baskı, İstanbul, 2009.

Patricia Crone: *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002; *God's Rule Government and Islam: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought*, Columbia University Press, New York, 2004, (*Ortaçağ İslam Dünyası'nda Siyasi Düşünce*, çev: Hakan Köni, Kapı Yay. İstanbul, 2007), *God's Caliph*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Martin Hinds: *Martin Hinds, Studies in Early Islamic History*, The Darwin Press, Inc, Princeton, New Jersey, 1996.

Wilferd Madelung: *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge University Press, 1997.

Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*, Pearson, GB, London, 2nd edition, 2004.⁸

Müsteşriklere Göre Hz. Osman ve Dönemi Hakkındaki Müslüman Metinlerinin İlmi Değeri

Müsteşriklerin iddialardan biri Müslümanların yazdıkları kaynakların veya kayıtların güvenilirmez olduğudur. Kimi zaman Kur'an-ı Kerim'i de dahil ederek bu kaynakların dini, siyasi, ekonomik vb. çeşitli saiklerle ka-

8 Müsteşriklere cevap sadedinde Türkiye İlahiyat akademiasının konu ile ilgili bazı çalışmaları:

Sabri Hizmetli: "Tarihi Rivayetlere Göre Hz.Osman'ın Öldürülmesi", A.U.İ.F.D, Ankara, 1995, c. XXVII, s. 149-176; "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", A.Ü.İ.F.D. Ankara, 1999, c. XXXIX, Sy: 1, s. 27-54.

Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", A.Ü.İ.F.D, Ankara, 1975, c. XX, s. 219-247.

İsmail Hakkı Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", S.Ü İ.F.D. Konya, 2000, S: 9, s. 315-348.

Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", U.Ü. İ. F. D, Bursa, 1998, c. VII, S: 7, s. 487-522; "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", U.Ü.İ.F.D, Bursa 2000, c. IX, Sy: 9, s. 437-446; "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", Üsul, İslam (Araştırmaları İslamic Researches), Sy: 4, Temmuz- Aralık 2005, s. 157-170; Adem Apak, Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İnsan yay, İstanbul, 2003.

Ünal Kılıç: "Küfeliilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", C.U.İ.F.D. Sivas, 2002, c. VI, Sy:2, s. 239-260.

Bilal Gökür, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, 27, 9-28.

Shamo Kazımov, Müsteşriklerin Hz. Osman Dönemi Olaylarına Yaklaşımları, Yüksek Lisans tezi, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, danışman, Prof. Dr. İ. Hakkı Göksoy, Isparta, 2015.

leme alınmış metinler olup, bunlarla ancak dini nitelikli “selamet/kurtuluş” tarihi yazılabileceğini ileri sürerler. Aynı yaklaşım ve iddialar Hz. Osman dönemine ilişkin kaynaklar için de geçerlidir. Klasik dönem müsteşriklerinin bu iddialarını sonrakilere de derinleştirerek sürdürmektedirler. Mesela yazdıkları ile konuya yeni bir bakış açısı getirdiği yönünde ciddi kanaat oluşturan W. Madelung da dönemin Müslüman kaynaklarını güvenilir bulmak ve görüşlerini buna dayandırmakla tenkit edilmiştir.⁹

Revizyonist müsteşriklerden Heater Keaney’in yazdıkları söz konusu yaklaşımların örneklerinden biridir. Keaney’in iddiasınca esasında Hz. Osman olayını dönemin tarih kaynaklarından izlemek bizi hakikate götürmeyecektir. Zira bu kayıtlar yazıldıkları dönemin siyasi iktidarının veya güç odaklarının tezlerini desteklemek, ihtiyaç duydukları toplumsal düzeni sağlamaya yardımcı olmak veya siyasi rakiplerini tedip etmek için yazılmış veya yaz(dır)ılmıştır. Mesela, Ömer b. Şebbe’nin (ö.262/876) *Târihu’l-Medine el-Münevvere*, Belâzurî’nin (ö. 279/892) *Ensâbu’l-Eşrâf ve Taberî’nin* (ö.310/923) *Târîhu’l-Rusul ve’l-Mulûk* dönemin Abbasi iktidarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik metinlerdir. Bunlar, Hz. Osman örneğinde, *itaat-birlik-beka* ile *adalet-fitne* arasında kurulmaya çalışılan dengeyi göstermek için kaleme alınmıştır. İbn Şebbe, bütün olayların insan hatalarından kaynaklandığı vurgusu yaparak halifeye mutlak itaati gerekli kılacak şekilde kurgulamıştır. Belâzurî Hz. Osman’ı yolsuzluk yapan rüşvetçi bir idareci olarak tavsif etmiş, ancak iktidarını meşru görmüş ve adil veya zalim olsun halifeye isyanı değil itaati önermiştir. Dahası, bu tür hatalara düşmemek için zamanının yönetimine de ders olacak şekilde *halife* ile dini iyi bilen *ulemanın* işbirliğini önermiştir. Taberi, Seyf b. ‘Ömer’in (ö. 180/796), lehte kayıtları ile Muhammad b. ‘Ömer el-Wakidî’nin (ö. 2017/823) aleyhte rivayetlerini dengeleyerek anlatmaya çalışmıştır. Seyf, Hz. Osman’ı takva ve birliği önceleyen örnek-ideal halife olarak tavsif etmiştir. Topluma fitne, marjinal ve sapkın kişilerde sokulmuştur. Vakidi ise Hz. Osman’ı istismarı ve adaletsizliği tasvib ve tatbik ederek Sahabe arasında ayrılık husule getiren kişi olarak tanımlar. Taberi bu iki kayıttan hareketle fitneyi daha geniş bir çerçevede teorik olarak tartışır. Osman’ı indirip adaleti ikame etmek veya Osman’ın destekleyip birliği sürdürmek. Bu bağlamda üç müelliften Taberi bütün riske rağmen adaletsiz-zalim idareciye karşı silahlı mücadeleyi meşrulaştırır. 9. yüzyıl ortalarına ait bu metinlerin bağlamına gelince, bu sıralarda Abbasi hilafeti, meşruiyet ile dini ve siyasi otorite arasındaki ilişkiler sorunlarıyla sarılmış durumdaydı. Abbasi ihtilalinden beri bu hanedanın meşruiyeti kırılmış bir seyir izliyordu. Ab-

9 Huge Kennedy, *Journal of Royal Asiatic Society*, v.8, S.1, 1988, ss. 88-89.

basi halifesi meşruiyetini tasvib ve terğib için ulemanın desteğine ihtiyaç duyuyor, ulema da halifeye şeriatı koruyup tatbik edecek hâmi, ümmeti savunacak güç ve birliğin sembolü olarak görmek eğiliminde ve ihtiyacında idi. Ulemanın ve ümeranın beka ve nizam arzusu Abbasi halifeliğini ve Raşid halifeler nizamını kabule yöneltti. Bu gelişen mutabakat, 9. Yüzyılın ortalarında toplanan hadis kolleksiyonlarında da kendini gösterdi. Hadis mecmualarında “takva sahibi Hz. Osman” ilk iki Raşid halife ile irtibatlandırılıp Fitne başka sâiklerle açıklanmaya çalışıldı. Buna göre Hz. Osman şahsi takvasıyla ve meşru halifedir, ancak onun hilafeti dönemindeki icraatında hatalar bulunmaktadır. Hadisçilerin de içinde bulunduğu ulema biliyordu ki halife Hz. Osman’ın idaresini değerlendirmek doğrudan hilafet kurumunun dolayısıyla Abbasi hanedanının otoritesinin temellerini ve sınırlarını tartışmak demektir. 9. Yüzyıl ortalarında Abbasi Hilafetinde benzeri fitne veya iç savaş yaşanıyordu. Önce iki kardeş Emin ve Me’mun arasında (214-218/809-813-833) tahta kavgası akabinde Me’mun’un iktidarında da Mihne (217-237/832-851) yaşanmıştı. İşte bu şartlarda dönemin metinleri tarihten siyasi ve ahlaki ders çıkarmaya matuf metinlerdi.¹⁰

Müsteşriklere Göre Hz. Osman’a Muhalefet’in Sebepleri

Müsteşriklerin konuya yaklaşımı özet olarak Levi Della Vida’nın Encyclopaedia of İslam için kaleme aldığı “Utman b. ‘Affan” maddesinde bulunmaktadır.¹¹ Müsteşriklerin Hz. Osman ve Dönemi hususundaki kaynakları değerlendirmesi; kaynakların Müslümanlarca okunmasına (klasik yaklaşımlar ve modern yaklaşımlar) ve müsteşriklerin kendi aralarında yaklaşım farklarına tenkitler şeklinde tezahür etmiştir.

Tarih boyunca Hz. Osman iktidarı ve *fitne* konusundaki temel sorular şunlardır: Problemin sebebi ve sorumluları kimlerdi: Sorumlu Hz. Osman mı, isyancılar mı, toplumdaki diğer elementler mi? Acaba Hz. Osman dönemi olayları bir iktidar mücadelesi mi; daha açık ifade ile Ali ve taraftarlar ile Emeviler ve taraftarları arası veya Medineliler ile Mekkeliler arası, veyahut da Arap aristokrasisine Bedeviler veya kırsal kesimlerin bir başkaldırısı mı idi? Veyahut da din ve adalet adına toplumun çeşitli kesimlerinin bir itirazı mı idi?

10 Keaney, Heather "Confronting the Caliph: ‘Uthmān b. ‘Affān in Three ‘Abbasid Chronicles". Studia Islamica, 2011. Studia Islamica, Online Publication Date: 01 Jan 2011, Volume 106: Issue 1 DOI: <https://doi.org/10.1163/19585705-12341251> .

11 Bu madde MEB’in yayınladığı İslam Ansiklopedisi’ne de tercüme edilmiştir; “Osman”, (c. 9, İstanbul, 1964). Vida’nın Osman maddesi Encyclopaedia of İslam’ın ikinci edisyonunda da, R.G. Khoury’nin güncellemesiyle yayınlanmıştır, Levi Della Vida, G. and Khoury, R.G., “‘Uthmān b. ‘Affān”, Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs; First print edition, 1960-2007.

Klasikler

Welhausen

Bir Protestan papazın oğlu olan ve akademik hayatına esasen Kitab-ı Mukaddes, özellikle de Ahd-i Atik üzerine çalışmalar yaparak başlayan Alman teolog müsteşrik Julius Welhausen (1844-1918) Avrupa'da konuyu ilk ciddi değerlendirenlerdendir. O, Hz. Muhammed ve davetine bir Arap hareketi ve hakimiyet yürüyüşü olarak bakar; Hz. Osman'ı da bu zaviyeden görür. Araplar İslam adı altında bir teokrasi kurmuşlar ve bununla bölgede ve dünyada hakimiyet mücadelesine girmişlerdi.

Wellhausen'un İslamın En Eski Tarihine Giriş (1899) adlı kitabındaki iddialarına göre, Osman'ın halife seçilmesi Araplar içi teokratik iktidar mücadelesinin bir sonucuydu.¹² Welhausen bu iddialarını Arap Devleti ve Sükutu (1902) adlı eserinde de sürdürmüştür. Buna göre Şura üyeleri aralarından şahsiyet olarak en gevşek ve önemsizi olan Osman'ı seçtiler. "Bu vasıfları ile Osman onların hoşuna gidiyordu; başlarına yeni bir Ömer geçirmek istemiyorlar işe bigâne birisini kral yapmak istiyorlardı." Ancak bu seçimin sonucunu tahmin edememişlerdi. "Çünkü Osman'ın zaafı onların değil, nüfuzuna iradi veya gayri iradi şekilde kendisini kaptırdığı ailesinin işine yaradı." Osman'ın ailesi Umeyyeliler, asalet, kudret ve zenginlik bakımından Hâşim ve Muttaliblilerden daha güçlüydüler. Özellikle de Bedr'de verdikleri kayıplarla "kolu kanadı kırılmış" Mahzumilerden doğan boşluğu akıllı reisleri Ebû Sufyan ile doldurmuşlar, Mekke'de ve Medine'de hegemonya kurarak muhalefetlerini sürdürmüşlerdi. Bu aile Ebû Bekr ve Ömer zamanında eyaletlerde valilikler almış Osman ile de hilafete kavuşmuştu. Osman yeğeni Mervan'ı kâtabi yaparak adeta devleti teslim etmişti. Bu icraat diğer erkânı, Şura'nın diğer üyeleri Ali, İbn Avf, Talha, Zübeyr ve İbn Ebi Vakkas'ı küstürdü. Bunlara Peygamberin genç dul zevcesi Ayşe de katıldı. Sahabe bu yeni hanedanın iktidarını kendi mevkileri için tehdit olarak görmeye başladılar. Onların kanaatine göre İslam'ın getirdiği hakiki Teokratik asalet, eski bir müşrik asil aile tarafından arka plana itilecekti. Bu grup halife Osman'ı etrafını kuşatan bu gruptan ayırmayı başaramayınca muhalefete başladılar. Bütün gayretleriyle onun Medine'deki nüfuzunun temellerini oyduklar, eyaletlerde Arapların ona karşı hoşnutsuzluğunu beslediler.¹³

Welhausen'un kanaatince eyaletlerdeki huzursuzluklar da aynı siyasetin sonucu idi. Mesela Kûfe'de yaşananlar Osman'ın ailesinden yeni vali

12 Julius Wellhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, ter, Fikret İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İstanbul, 1960, s. 102.

13 Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sükutu, ter, Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, Ankara, 1963, s. 19-20.

Said b. el-As'ın Sevad-ı Irak Kureyş'in bahçesi olduğu yönündeki ifadesinin bardağı taşıran son damla olduğudur. el-As, kozmopolit Kûfe'nin bu yapısına dikkat etmeyerek dengeleri bozmuş, Arapları rahatsız etmiştir.¹⁴

Wellhausen, Hz. Osman'a muhalefetin sebeplerinden birinin de Müslümanlar arasında ilk kez yaşanan ve yaygınlaşan dünyevileşme olduğuna işaret eder. Şöyle ki fetihler ganimetleri getirmiş, bolluk ve refah akabinde sefahat başlamış, Teokrasi'nin öngördüğü zühd, takva ve ahiret geri planda kalmıştı. Bunlara tepkiler yükselmeye başlamıştı. Söz gelişi dindarlıklarıyla Hristiyan azizlerini andıran Ebu Zer Dimaşk'ta, Amir b. Abdkays Basra'da, *emr-i bi'l-maruf, nehy-i ani'l-münker* ilkesi çerçevesinde bunlara şiddetle muhalefet ediyordu. Teokratik rejimde dindarlık üzerinden muhalefet geçerli bir şey olduğundan muhalefet de buna başvurdu. Halifenin Mescid'ül-Haram'ın sınır taşlarını değiştirmesini, Mina'da namazı seferi değil de mukim olarak kıldırmasını, Medine'de yeni yaptırdığı evinde iki defa cuma namazı kıldırması, Kur'an nüshalarını tevhid edip sonra da çoğaltılarak eyaletlere dağıtması, miri veya savafi otlaklar oluşturması gibi icraatının çoğunu bid'at olarak mahkum etme yolunu seçti. İslam toplumunda ilk kez görülen itirazlar ve tüm hoşnutsuzlukların sebebi, Teokrasi'nin umumi olarak devletleştirilmesi idi.¹⁵ Osman'a karşı gelişen muhalefetin önemli sebeplerinden birinin *Müslümanların malı* olan fey gelirlerinin, *Allah'ın malı* anlayışıyla devlete aktarılması idi. Esasen bu Kur'an'a aykırı olarak Ömer zamanında başlatılmış olsa da itirazların ve akabinde isyanın Osman döneminde çıkmasının sebebi zamanın ve onunla birlikte şartların değişmesinden çok halife Osman'ın şahsiyetiyle alakalı idi.¹⁶

“Osman haklı olarak, Ömer zamanında hiçbir suretle cesaret edilemeyecek hareketlere kendisinin maruz kaldığını söylüyordu. Selefinin âmirane otoritesi nüfuz ve itibarı onda yoktu. Bundan dolayı vali ve memurların kaprisi ve egoistlikleri de, ödleri patladığı Ömer devrine nazaran onun zamanında çırılçıplak ortaya çıktı. Bu memur ve valileri Osman kendi ailesinden seçmek itiyadında olduğu için husule gelen tesir büsbütün fena oldu. Devlet şimdi tamamıyla eyaletleri kemirmek müsaadesine mazhar birkaç imtiyazlı şahsın çiftliği haline' gelmiş gibi görünüyordu.”¹⁷

“Peygamberin Medine'de bulunan ve şehir halkının büyük bir ekseriyetini, Ensarı arkalarına almış olan asil sahabeleri, başlarında Ali, Talha ve

14 Wellhausen, İslamın En Eski Tarihi, s. 103. Konunun ilmi bir incelemesi için bkz. Ünal Kılıç, “Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, *C.Ü.İ.F.D.*, Sivas, 2002, c. VI, Sy: 2, s. 254-256.

15 Hz. Osman'ın icraatı için bkz. Mustafa Fayda, Hulefâ-yı Râşidin Devri: Dört Halife Dönemi, Kubbealtı Neşr, İstanbul, 2014, s. 309-312.

16 Wellhausen, İslam'ın En Eski Tarihi, s. 109-110; Arap Devleti, s. 20.

17 Wellhausen, Arap Devleti, 21.

Zübeyr bulunduğu halde Medine'de eyâletlilerle buluştular Bunların motifleri elbette diğerlerinden ayrı ve Osman'ın kliğine karşı duyulan kin idi. Bu kliğe karşı rekabetlerini kendilerini eski ve hakiki Teokrasinin meşru mümessilleri, Kur'an ve sünnet mücahidleri olarak göstermek yoluyla lüzumlu dini bir çerçeve ile süslemek ve bütün adem-i memnuniyet sellerini değirmenlerine sevk etmek onlar için kolay oldu. Mamafih Osman'a karşı o kadar kaba ve hürmetsizce davranmalarına rağmen, ona karşı açık mücadeleyi yine de onun gözleri önünde ve Medinelilerin yardımı ile açmak istemiyorlardı. Medine'de sadece İslam'ın ahlaki otoritesinin temerküz etmesine mukabil zaten devletin askeri ve mali iktidarına sahip bulunan eyaletleri ateşe sevk etmeği tercih ettiler.”¹⁸

Wellhausen sebepler neticesinde yaşanan Hz. Osman'ın öldürülmesinin sonuçlarını ve fitne veya iç savaşa giden süreci Eski Roma'da savaşa açılan ve ancak savaşın nihayete ermesiyle kapanan Batı medeniyetinin bir sembolü olan *Janus Kapısı* metaforu ile anlatır.¹⁹ Artık İslam dininde ve İslam dünyasında fitne kapısı, bir daha kapanmamak üzere açılmıştır. İslam ve Müslümanlar dair bütün değerler kutsiyetini kaybetmiş tartışma konusu haline gelmiştir, tek hakem gücü temsil eden kılıç olmuştur:

“Artık bundan sonra, Teokraside hâkimiyetin kimin hakkı olduğu meselesi kılıçla hallolundu. Başında bulunan imamla temsil edilen Peygamber ümmetinin birliği ancak zahiri olarak ve cebir yoluyla muhafaza edilebildi; hakikatte ise cemaat çözüldü ve daima siyasi bakımdan tutunmağa çalışan ve imamları için hakikaten hüküm süren imam aleyhine silaha davranan partilere bölündü. Bu dindarlar için çok ıstırap verici bir çıkmaz idi. Bir şeye karışmayacak olurlarsa, İslam'ın bir tarafı tutmak ve hak için söz ve fiille ortaya atılmak hususundaki mütebâriz talebine uymamış bulunacaklardı. Bir partiyi tuttukları taktirde ise, Teokrasinin, mü'minlerin sadece kafirlere karşı savaşabileceği ve birbirleri ile mücadele edip kendi kanlarını dökmeğe selâhiyetleri olmadığı temel prensibi dışına çıkmış olacaklardı. ‘Osman'ın ölümü hakkında ne dersiniz?’ suali efkarı birbirinden ayırıyordu.”²⁰

“Şu halde Osman'ın katlinin ilk neticesi, Peygamberin şehrinde hilâfelin sona ermesi ve yeni hilâfetin merkezini Medine dışında kurmuş olması oldu. Hilâfetin mukaddesliği bitmişti, bunun için mücadele ise bir kudret meselesi olmuştur. Kudret, kuvvet ise eyâletlerde idi. Kabileler mühim kısımları ile ordugâh şehirlere göçmüşler ve Arabistan merkez-i sıkletini kendi toprakları haricine nakletmişti. Bu hususta kat'i adımı Medineliler, eyâletlileri çağırarak ve onlara şehirlerinde istediklerini yapma-

18 Wellhausen, Arap Devleti, s. 21.

19 Wellhausen, İslamın En Eski Tarihi, s. 102.

20 Wellhausen, Arap Devleti, s. 23.24.

ğa müsaade etmekle, atmışlardı. Bu suretle hegemonyalarından feragat etmiş oluyorlardı.”²¹

Wellhausenn Hz. Osman’ın defnini de rahatsız edici ifadelerle anlatmıştır: “Günlerden 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) Cuma idi. Cenazenin defni, dul kalan zevcesi Kelb kabilesinden Naile'nin ısrarlı ricaları üzerine birkaç sadık adamı cesaret edinceye kadar uzunca bir müddet geri kaldı. Cenaze yıkanmadan gece karanlığında bir kapı kanadı üzerinde evden çıkarıldı. Ölünün kafası mütemadiyen bu kanada çarpmakta idi. Cenazeyi atılan taşlar ve küfürler takip etti. Osman mecburen Yahudi mezarlığında defnolundu; Ensâr onun mutat yerde namazının kılmasına da müsaade etmedi. Bu hemen hemen otlak çukuruna merkep gömülmesi gibi bir şeydi.”²²

Wellhausen’in dikkat çeken iddiası Ümeyyeoğullarının Haşimoğulları ve Muttaliboğullarından daha asil olduklarını idi. O, Hz. Osman’ın öldürülmesi ve fitnenin çıkmasından Ali b. Ebi Talib, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah’ı sorumlu tutmakta; Abdurrahman b. Avf, Sa’d b. Ebi Vakkas ve Abdullah b. Ömer’i muaf görmektedir. Ona göre bu şahıslardan ilki, olaylar büyümeden önce ölmüş, diğer ikisi de kendileri geri çekilmişlerdi. En büyük suçlu Talha ve Zübeyr’dir.²³

Brockelmann

Alman müsteşrik Brockelmann da Hz. Muhammed’i bir “Arap Peygamber” İslamiyeti de onun doktrini olarak görür. Ona göre, Muhammed bir “Arap imparatorluğu” kurmaya girişmiş, Dört Halife ve Emeviler bu girişimi zirveye taşımışlardır. Abbasiler zamanında ise bu hareket “İslam İmparatorluğu”na evrilmiştir. Osman meselesi de yolculuğun bir ürünüdür. Brockelmann’ın kanaatine de Osman’ın halife seçiminde, Şura üyeleri arasında en önemsiz olmasına rağmen aristokrat menşeinin rol oynamıştır. Osman’ı hataya düşüren kendi zayıflıklarından çok nüfuzlarına kendini tamamen kaptırması olduğu sülalesidir. Yaşananlar da Cahiliye döneminden beri devam eden Emevi-Haşimi rekabeti idi. Bu rekabet veya mücadele Peygamberlik ile Haşimiler lehine gelişmişken, Emeviler Osman’ın seçimi ile birlikte iktidarı ele geçirecek tekrar kendi lehlerine çevirdiler.²⁴

21 Wellhausen, Arap Devleti, s. 25.

22 Wellhausen, Arap Devleti, s. 23. Oysa genel kabule göre halifenin cenazesi, hanımı Nâile'nin gayretleriyle ancak akşam-yatsı arasında çok az kişi tarafından gizlice kaldırılabilirdi. Hatta cenazenin üç gün sonra defnedilebildiği de rivayet edilmiştir. Cenazeye Hz. Osman’ın iki hanımının yanında üç-on yedi arasında erkeğin katıldığı ve onun Cennetü'l-bakî’ bitişindeki Haşşükevkeb denilen yere defnedildiği bildirilmektedir. Bu yer Muâviye zamanında mezarlığa dahil edilmiştir. Bkz. İsmail Yiğit, “Osman”, DİA, 2007, c. 33, s. 438-443.

23 Wellhausen, İslam’ın En Eski Tarihi, s. 117; Arap Devleti, s. 23.

24 Carl Brockelmann, İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi, çev. N. Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat fak yay, Ankara, 1964, s. 57-58.

Brockelmann, Hz. Osman'ın işleri akrabasından Mervan'a teslim etmesi, valiliklere akrabasını atamasının muhalefeti harekete geçirdiğini belirtir. Muhalefeti önemli bir kesmi, kendini güvensiz hisseden kıdemli ashabtı. Şöyle ki Peygamber zamanındaki fetihlerle gelen ganimetler ve Mekke'deki eski mülklerine ilaveten Taif vb. yerlerden elde ettikleri geniş araziler zenginleşen kıdemli ashab kendini güvensiz hissetmeye başladı. Bir süre halifeyi akraba tesirinden kurtarmaya çalıştılsa da başarılı olamayınca muhalefete başladılar. "... bilhassa Peygamber'in genç ve entrikacı dulü 'müminlerin annesi' Ayşe, onun aleyhine cephe aldı." "Bunun yanında din mücahitleri, fethedilen topraklara devletin el koymasıyla paylarına düşündün şikayetçi olmaya başladılar." Aslında Brockelmann'a göre "bu, Ömer'in uyguladığı bir istem idi. Ancak Ona, otoritesinden dolayı ses çıkaramayan mücahitler Osman'a itiraza başladılar. Akraba kökenli valilerin de vilayetlerdeki keyfi uygulamaları orduyu rahatsız etmeye başlamıştı."²⁵

Görüldüğü gibi Brockelmann büyük ölçüde selefi ve vatandaş Wellhausen'nin iddialarını tekrarlamıştır.

Macdonald

İngiliz-Amerikan müsteşrik Duncan B. Macdonald (1863-1943) da 20 yüzyılın başlarında (1902) Hz. Osman döneminde yaşananların Haşimi-Emevi rekabeti olduğunu ileri sürmüştür. Onun yaklaşımına göre ilk müminlerden ve güçlü Emevi ailesinden olan Hz. Osman'ın ailesinin gayretleri ile halife seçilmiştir. Kısa süre sonra Osman'ın "bir Müslüman olarak değil bir Emevi olarak" yönetim icra ettiği görülmüştür. Cahiliye dönemindeki Haşimi-Emevi rekabetini Hz. Muhammed ve ilk iki halife İslam kardeşliği ile kısmen çözüme kavuşturmuşlardı. Osman-Emevi hilafetiyle birlikte her şey eskisine dönmüştür:

"Zayıf ve dindar adam Osman, enerjik Emevi akrabası elinde öyle bir savruldu ki devlet Müslümanlar için değil Emeviler için var olmuştu. Osman'ın şeytani ruhu, yeğeni Mervan idi. Onu devlet sekreteri yapmış, nihayetinde de o dördüncü Emevi halifesi olmuştu. ... Ailesinin sürekli baskısı altında Osman valileri kendi akrabası ile değiştirdi, Ömer'in anayasasını çığneyerek devlet topraklarından büyük araziler verdi. Emevilerin yanlış yapmayacağı fikri yayıldı. Ancak bu adımlar Ensar ve Muhacirlerde Emevilerin dinsiz oldukları inancına yol açtı. Sonra da sonu fitne olarak çıkan Osman'ın öldürülmesiyle neticelenen olaylar yaşandı."²⁶

²⁵ Brockelmann, İslam Devletleri, s. 58.

²⁶ Duncan B. Macdonald, Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory, Primer Book House, Lahore, 1972, s. 17-18.

Nicholson

İngiliz müsteşrik Reynold A. Nicholson (1868-1945) da 20. Yüzyıl başlarında (1908) Mekke aristokrasisini temsil eden iki aile Haşimiler ve Emeviler mücadelesine işaret eder. Bu izah tarzına göre Mekke aristokrasisi Hz. Ömer'in ölümü üzerine tekrar sahneye çıktı. Osman Mekke aristokrat ailelerinden ve Hz. Muhammed'e muhalefetin başını çeken Umeyyelilere mensuptu. Hz. Muhammed'in ilk müntesiplerinden olan Osman muttaki, her yönüyle iyi bir insandı ama hırslı ailesinin elinde de oyuncaktı. Bu aile bütün kazançlı ve önemli makamlara geldiler; arazinin önemli bir kısmını aldılar. "Din dışı" hayatları toplumun önemli bir kesimi tarafından İslamın yeterince kalplerini yerleşmediği şeklinde yorumlandı. Bu arada şehirlerde lüks ve gayriahlaki hayatın hızla gelişmesi muttaki Müslümanların gözüne batıyordu. Ali, Talha ve Zübeyr'in öncülüğündeki İslam aristokrasisi, yani Sahabe, kendilerini tehdit eden bu yeni rakip soyluluğun kendilerini yıkma götüreceğini düşünüyorlardı. Bir kısım insanlar bu şartlarda Emevi kibri ve hürsına karşı ayaklandılar ve yaşlı halifeyi evinde öldürdüler. Bu da Müslümanlar arasında bu güne kadar kapanmayan yaraya yol açtı.²⁷

Hitti

Arap asıllı Amerikan müsteşrik Philip Khuri Hitti (1886-1978), Hz. Osmanı "zühd ve takva sahibi ve iyi niyetli yaşlı sahabi, ancak haris bir takım akrabasının talep ve isteklerine mukavemet edemeyecek kadar zayıf" olarak niteler. Sonra Hz. Osman'ın icraatını sayan Hitti, "Akraba ve hısımlar lehine kayırma ve iltimaslar yapıldığı ithamı yaygın hale geldi. Onun halk menfaatlerine ters düşen bu idare sebebiyle ortaya çıkan huzursuzluk, Halifeliğe namzet Ali, Talha ve Zübeyr gibi Kureyşliler tarafından kullanıldığı iddia edilmiştir" kanaatini belirtir.²⁸ Şura'nın Hz. Osman'ı seçmesini yaşça Ali'den kıdemli olmasına bağlasa da "Ancak o Emevi Aristokrasisini temsil ediyordu"²⁹ demekte de kendini alıkoyamaz.

Vida

İtalyan Yahudu müsteşrik G. Levi Della Vida'ya (1886-1967) göre esas sorun Ömer'in başlattığı Osman'ın da sürdürdüğü merkezileştirme siyasetidir. Bu siyasete *emsârdan* denilen şehirlerden da itirazlar geliyordu. Şehirler Hz. Muhammed zamanında tattıkları eşitlikçi siyasetten sapıldı-

27 R. A. Nicholson, A Literary History of the Arabs, (1907), new edition Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1979, s. 190

28 Philip K. Hitti, History of Arabs, (1937), Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi yay, İstanbul, 1980, c. I, s. 270-271.

29 Hitti, s. 274-275.

ğını düşünüyorlardı. Bütün bunları da Ali, Talha, Zübeyr gibi iktidardan uzaklaştırılmış olanlar tahrik ve teşvik ediyorlardı. Ebu Zer örneğindeki muhalif duruş, “doğmakta olan dindarlığın hilafetin dünyevî bir iktidar haline gelmesi karşısında alınan tavrıydı.” Hz. Osman’ın akabinde Ali’nin halife seçilmesi Peygamber’e yakınlığı yanında karışıklıktan yararlanarak memleketlerinde yeniden insiyatifi ele almak isteyen *ensarın* da desteği ile olmuştur.³⁰

Basra ve Kûfe valiliklerine kendi akrabasını veya Mısır’a Abdullah b. Sa’ad b. Ebi Serh gibi birini getirmesi Vida’ya göre akraba kayırmanın ötesinde; “...valilerin elinde bulunan çok fazla istiklalın tehdit ettiği hükümet ve idarede birliği tesis etmekte. Bütün olarak bu, Ömer’in varmak istediği bir gaye idi; fakat Ömer kuvvet ve kudret itibarı ile, sultasını başka kabile ve başka ailelere mensup valiler üzerinde bile gösterebilmiş idi. Osman kan bağı ile kendisine bağlı memurlar kullanarak, aynı neticeleri alabileceğini sandı. Muvaffak olmadı; roller değişti, ve (ihtimal resmi tarihçilerin iddia ettiklerinden daha az bir derecede)akrabalarının tesirine kapılan halife oldu.”³¹

Vida’nın zannınca Hz. Osman’a itirazların sebeplerinden biri de ganimet gelirlerinin azalmasının getirdiği huzursuzluktu. Aslında Osman da Ömer zamanında başlayan Arap imparatorluğunun genişletilmesi yönündeki fetihleri devam ettirdi. Ancak bu fetihlerden artık eskisi gibi zengin ganimet gelmiyor, askerleri bile memnun etmiyordu. Bu süreçte Osman’ının hatası ganimetlerin tamamını askerlere dağıtmak yerine bir miktarını, valilere ve akrabasına vermesidir. Bunun sebebi de Ömer’in başlattığı ikta sistemini geliştirmek ve yaygınlaştırmaktı. Yoksa sadece akrabasını zenginleştirme gibi bir amacı yoktu. Arazi dahil ganimetlerin sadece askerler dağıtılması da bir iştirakçi sistemine yol açıyordu. Oysa Osman’ın amacı bir “devlet mâlikânesi” meydana getirmektir. Bu siyasetin de temelinde Bizans ve İran imparatorluklarını örnek alarak bir “İslam imparatorluğu” kurmaktır. “Ömer’in daha önce taslağını yaptığı, daha sonraları Emevilerin kısmen tahakkuk ettirdikleri ve Abbasilerin tamamladıkları şey, mütecanis olmayan ve anarşist kabile topluluklarının şarkta bulunan tarzda mutlak bit tek fert idaresine çevrilmesi, Osman’ın da programı idi. Ancak Arap kütlelerin birden zenginleşmesinin tabii sonucu olan ekonomik buhran, devleti hemencecik tasarrufa, bu cümleden olarak askerinin maaşını kısmaya mecbur etti. Bu da elbette gayrimemnunların sayısını artırdı.”³²

30 G. Levi Della Vida “Osman”, MEB İA, c. 9, İstanbul, 1964, s. 429-431.

31 Vida, s. 428-429.

32 Vida, s. 429. A. Apak, Osman’ın halife seçilmesi durumunda toplumda yönetimin ve hilafetin Emevilere geçeceği ve fitneye sebep olacağı endişesini ifade ederken kadim kaynaklar

Özetle, Osman'a muhalefetin sebebi yönetimde merkezileşme siyaseti ve akrabasını kayırması idi. Bu tercihinin sebebi de hilafetin yürütülmesine etkisi görmek ve sonunda kurmaya çalıştığı kapitalist sistemi geliştirmek idi. Ancak tersi gerçekleşti; tayin ettiği akrabası, onun planladığı ekonomik hayat üzerinde onun planladığından daha fazla kontrol yaptılar. Bu da kendisinin ölümü ve fitnenin çıkmasına yol açtı.

Mantran

Fransız müştüşrik Robert Mantran (1917-1999) da Hz. Muhammed'i bir *Arap peygamber*, Emevilerin sonuna kadarki hakimiyeti de hilafet ve saltanat formlarında *Arap imparatorluğu* şeklinde tanımlar. *İslam imparatorluğuna* geçişi Abbasiler ile başlatır. Ona göre Osman "insan olarak ele alınır sa ne enerji ne karakter ne de şahsi prestij bakımından daha parlaktı." Hz. Peygamberin sağlığında Habeşistan'a sığınan küçük bir grup Müslümanın önderliği dışında hiç bir yüksek görev almadı. Şura tarafından tercih edilme sebebinin "peygambere en erken biat etmesidir."

"Osmanın tayini, aralarında Umeyya kabilesinin de bulunduğ u Mekke aristokrasisinin kuvvetlenmesi ve zaferi alametidir. Büyük kabilelerden biri olan Emeviler, Osman hariç, sonra biat ettikleri Hz. Muhammed'in başarısını acı ile seyretmişlerdi. Osman, Ümeyye kabilesinin üyelerini belli başlı mansıplara yerleştirerek, ailesinin iktidara gelmesini kolaylaştırdı. Yakınlarına olan düşkünlüğü kısmen ölümünden (656) hemen önce İslam Devletini titreten karışıklıklara kaynak oldu."³³

Mantran'ın da ganimetleri paylaşım siyasetinin sonuçlarına dikkat çekmektedir:

"Bundan başka Osman iktidara bir buhran esnasında geliyordu: Fetihler Müslüman fatihlerini zenginleştiriyor, fanatik Müslümanların itiraz ettikleri lükse merak ve kazançlarını artırma arzusu veriyordu. Hükümet kendisi de zenginleşip, büyük yekunları elinde tutuyordu. Artık doğrudan doğruya orduya bağlı değildi. Ve her zaman liyâkat ölçüsüne dayanmayacak ölçülerde pansiyon dağıtıyor veya geri alıyordu. Fetihlerin geçici olarak durması, bir yandan kısmetine düşeni almayanlarda burukluk doğuruyor, öte yandan bir kısım Müslümanlarda yerleştikleri bölgelerde oynayacakları rolü idrak etmelerini ortaya atıyordu. Buradan merkezi idareye karşı eya-

---

yerine Ahmed Cevdet Paşa'ya dayandırması ilginç. Anahatlarıyla İslam Tairihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi), Ensar yay, İstanbul, 2007, s. 194-195. Osaman'ın bazı ganimetleri akrabasının vermesini de toplumda huzurusuzluğa yol açtığı yorumunu yine Cevdet Paşa'ya dayandırmaktadır. Apak, s. 227.

33 Robert Mantran, *L'Expansion musulmane. VIIe-XIe siècles*, (Paris, Presses universitaires de France, 1969); İslamiyetin Yayılış Tarihi, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, Ankara, 1981, s. 97.

letlerdeki kutupla şmalar kendini gösterir. Zaten bu Osman'ın katlinin erte-sinde ortaya çıkan karışıklıklarda eyalet valilerinin tutumu ile de kendini göstermiştir.”³⁴

Muhafet kesimlerini ve sebeplerini de Mantran şöyle sıralaraçıklar:

“Halifenin aile efradına tanıdığı menfaatler bütün çevrelerin tepkisini doğurmuştur: Kureyşlilerden daha önce Müslüman olanlar; Mekke'lilerin tercih edildiğini gören Medineliler; kendi akraba ve dostlarını zengin etmeye çalışan eyalet valilerini gören taşralılar; harbin kendilerini artık meşgul etmediği göçebeler; seçimine çağrılmadıkları halifelüğün merkeziciliğine karşı kıymıdanıyordu. Osman'a muhalif peygamberin dul kalan hanımı Ayşe siyasi bir rol oynamak istiyordu. Dini unsurların da aynı şekilde muhalefeti vardı: Hattâ halifenin Mekke'nin kutsal avlusunu genişletilmesi tenkid edildi. Daha önemlisi, Kur'an'ın metninin tesbiti oldu.”³⁵

Mantran'a göre ganimet topraklarının paylaşımı şöyle gerçekleşmiştir:

“Osman'ın halifelüğünden itibaren Müslüman yöneticileri, halife ve valilere, toprağın idaresinin kontrolü bir çok meseleler doğurduğu için görevlerin bir kısmının bizzat Müslümanlara bırakılmasının iyi olacağı fikri hâkim oldu. O zamana kadar Arabistan dışında topraklara malik olmak hakkına sahip değillerdi. Böylece onlara taşrada, yararlanan iyi seçilirse, toprak verildiğinde bir taşla iki kuş vurulabilirdi. Gerçekten bu yolla toprak verene karşı sadık bir arazi sahipleri sınıfı yaratıldı. Bu seçilenler arasında Osman'ın da mensup olduğu özellikle Emevi ailesinin mensupları bulunuyordu. Öte yandan yeni sahiplerin toprağın verimi ve emniyetini daha iyi kollayacakları tahmin ediliyordu. Emeviler lehindeki bu eylem, ailesi mensuplarını ve taraftarlarını valiliklerin başına getiren Osman'ın politikasını belki yakınlarının da itişisi ile tamamlıyordu. Muaviye Suriye'ye, Abdullah İbn Sarh Mısır'a Abdullah İbn Amir ve Velid İbn Ukbe Irak'a tayin edilmişti.

Bu devlet hazinesinden alınarak dağıtılan topraklar, h a r a ç tan muaf tutularak katia şekli altında yerleşerek yeni bir arazi sahipleri yaratmakla kalmadı, aynı zamanda Emevilere bağlı, geçmişte çok kuvvetli, Osman hariç, sonradan ihtida eden geniş bir siyasi zümre doğurdu. Bu iş büsbütün memnun olmayanlar sınıfının muhalefeti ortaya çıkardı. Osman tarafından halifelikten çekilmeye mecbur edilmiş Ali, hırsları tatmin edilmeyen Talha ve Zübeyr, daha sonra Müslüman olanlar tarafından bertaraf edilen ilk günlerin Müslümanları gibi. Bu esasen bölünmüş muhalefet hemen bir şey yapamadı. Daha açık olarak kendini ifade etmek için on yıl bekledi.”³⁶

34 Mantran, s. 97.

35 Mantran, s. 97.

36 Mantran, s. 94.

Bu arada Martran Hz. Osman'ın başarıları arasında Müslümanların donanma kurarak deniz fetihlerine başlamasını zikreder. Ona göre bu, Doğu Roma/Bizans'ın Akdeniz'deki hakimiyetine son verdiği gibi Müslüman hakimiyetinin ve İslamiyet'in Akdeniz çevresine yayılmasına zemin hazırladı.³⁷

Sourdel

Fransız müsteşrik Dominique Sourdel (1921-2014) o dönemde yaşananları Mekkeliler ile Medineliler arası iktidar mücadelesi olarak görür. Hz. Osman'ın Mekke'nin eski ama çok geç ihtida eden ailelerinden birine mensup olduğunu, hilafeti döneminde akrabasını, yönetim tecrübeleri ve ticari geçmişleri sebebiyle valilikler ve önemli resmi görevlere atamasının huzursuzluğun ve itirazların arttığını söyler. Sourdel'e göre bu aşamada yönetim konusunda farklı anlayışlar vardı. Hz. Osman tecrübeyi esas alarak Ümeyye oğullarına yönetime layık görürken Medineliler ve Ali taraftarları da Hz. Muhammed'e yakın olanların daha layık olduklarını düşünüyorlardı. Bu iki yönetim anlayışı birbirine meydan okudu ve Osman'ın öldürülmesi, akabinde de iç savaş içe sonuçlandı. Bunun üzerine Ümeyyeoğulları yönetim haklarını daha fazla talep eder duruma geldiler. Bu arada Hariciler denen grup ise yönetimin kan ve klan olmaksızın en ehil ve takvadar kişide olmasını savundurlar. Üç tür yönetim anlayışı ortaya çıktı: Ali taraftarları *soy-kan bağı*, Emeviler *soyluluk-tecrübe*, Hariciler de *takvayı* ileri sürdüler. Konu bir bakıma Mekke-Medineli iktidar kavgası idi. Mekke'yi Emeviler temsil ederken Medineliler de Haşimi Ali'yi kendilerinin temsilcisi gibi gördüler. Hariciler ise daha ziyade kırsalın sesi oldular.³⁸

Lewis

Yahudi asıllı İngiliz-Amerikan oryantalist Bernard Lewis (1916-2018) Hz. Osman'ın iktidarını, epeyce bir zamandır Medinelilere dış bileyen Mekke oligarşisininin bir zaferi olarak görür. Şura'da onun ifadesiyle;

“Neticede Osman b. Affân halife seçildi. Seçim şaşkınlık yarattı, zira Osman, Araplar gözünde korkunç bir kusur olan iktidarsızlığı ve korkaklığı ile tanınıyordu. Osman'ın halife olması, yeni dinin menfaatlerini süratle kabul etmiş olan Mekke'nin eski oligarşik sınıfının bir başarısı idi. Medineliler, şehirlerinde o zamana kadar hakim olan Mekke kabilelerinden nefret ediyordu. Ebû Bekr ve Ömer'in yüksek mevkileri vermek suretiyle (mesela Ömer'in Muaviye'yi Suriye valisi tayin etmesi) Mekkelileri kazanma gayret-

37 Martran, s. 98.

38 Dominique Sourdel, *L'islam médiéval* (1979), *Medieval Islam*, trns. J. Montgomery Watt, Routledge-Kegan pub, London, 1986, s. 107.

lerine rağmen onlar memnun olmuyorlar ve hakkın kendilerine geçeceğini ümid ederek üstünlüğü yeniden sağlamaya çalışıyorlardı. Muaviye gibi Osman da Mekke'nin ileri gelen ailelerinden Umeyye ailesine mensuptu. Gerçekten Osman, Hz. Muhammed'in ilk sahabeleri arasında bu asillerden tek kişi idi ve aday olabilecek itibara sahipti. Osman'ın seçilmesi Emeviler'in zaferi ve onlar için bir fırsat oldu; bu fırsat değerlendirildi. Osman kısa süre sonra imparatorluğun yüksek mevkilerini elde etmeğe çalışan ailesinin ileri gelenlerinin etkisi altına girdi ve birbiri arkasından devletin yüksek memuriyetleri bu aile mensuplarına verildi."³⁹

Lewis siyasetin başarısız olduğunu, Osman ve Emeviler aleyhinde ciddi muhalefetin oluşmasına yol açtığını iddia eder. İhtilalin asıl sebebi yağmayı ekonomik kaynak ve hayat tarzı olarak benimsemiş olan Bedeviler yaşananlardan siyasi, sosyal, ekonomik ve dini mülahazalarla şikayetçi olmalarına bağlar:

"İslâmî gelenek, halifeliği sırasında ortaya çıkan huzursuzlukları Osman'ın şahsî kusurlarına bağlar. Aslında sebepler çok çeşitli ve derindir. Osman'ın hatası bu sebepleri bilmemesi ve zamanında tedbir almaması idi. Fetihler Hz. Ömer'in vefatından sonra durakladı. Araplar'ın göçleri hemen hemen tamamlanmıştı; bunlar fethedilen eyaletlere yerleşmişler ve nüfus fazlalığının verdiği kuvvet bir anda tükenmiş oluyordu. Araplar bir defa daha yeni engellerle karşılaştılar. Doğuda İran'ın düşman halkı ve yüksek yaylası, kuzeyde Anadolu ve batıda deniz; bunların neticesinde güçleşen fetihler. Fetihlerin durması, kabilelere şimdiye kadar meşgul olmadıkları meselelerini derin derin düşünme imkanı vermiştir. Bedevîliğin merkezi idareye karşı olan tutumu idarenin zayıflamasına ve umumî bir patlamaya sebebiyet verdi. Muhalif unsurlar, Ömer'in halifeliği sırasında varlığını hissettirmeğe başlamış ve muhtemelen onun ölümüne zemin hazırlamıştır. Osman'ın zayıf idaresinde muhalefet açıkça kendini gösterdi. İsyan ne dinî, ne de şahsî olup asıl sebep bedevîliğin merkezî idareye karşı çıkması idi. Bu Osman'ın devletine değil, sadece devletin otoritesine karşı gelmekti. Onların bedevîlikten gelen anlayışlarına göre itaat bir şahsa kendi arzularıyla boyun eğmekti. Osman bu duyguyu veremediğinden bedeviler daha önce kendi istekleriyle itaat arz ettikleri halde şimdi bundan vazgeçmekte kendilerini serbest hissediyorlardı."⁴⁰

Lewis bu memnuniyetsizlikleri Medine'de yaşayan Mekkeli ashabtan Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam, Hz. Aişe ve Amr ibn'ul-As gibilerinin siyasi forma büründürdüklerini ileri sürer:

39 Bernard Lewis, *The Arabs in History* (1950), Tarihte Araplar, çev. H. Dursun Yıldız, Ağaç yay, 5. Baskı, İstanbul, 2009, s. Lewis, s. 83-84.

40 Lewis, s. 84-85.

“Her ne kadar Osman'a karşı silahlı saldırı Mısır'dan geldi ise de muhalefetin asıl merkezi Medine'de bulunuyordu. Osman'ın hayatına karşı gizliden gizliye faaliyette bulunan elebaşılar arasında gayr-ı memnun Mekkelî Talha ve Zübeyr, Osman tarafından Mısır Valiliği'nden alındığı için kızgın olan Amr ve Hz. Muhammed'in dul eşi Ayşe bulunuyordu. Bunlar muhalefetin çekirdeğini teşkil ediyorlardı. Belki de Osman'ın şehadetine yol açan olaylar içinde bulunmuş olabilirler. Her ne olursa olsun Amr ve Ayşe bu olaya katılmadıklarını isbat ettiler.”⁴¹

Hudgson

Amerikan müsteşrik Marshall G.S. Hudgson (1922-1968) da Hz. Muhammed'in Doğu Roma/Bizans ve Sasani imparatorlukları arasında bir Arap commonwealth/milletler topluluğu/imparatorluk kurduğunu Dört Halifenin de aynı yolu izlediğini savunur. Ona göre aynı gayeye matuf kendinden öncekilerin fetih siyasetini devam ettiren Osman bu iki imparatorluk topraklarında ilerlemeyi sürdürdü.⁴²

Hudgson, Hz. Osman'ı Mekke'nin en iyi ailelerinden birine mensup ilk mühtedilerden “mahcup ve muttaki” biri olarak tanımlar.⁴³ Yaşanan olayların asıl sebebi de Bedevilerin daha fazla ganimet taleplerinin yeteneksiz Osman tarafından karşılanamaması sebebiyle merkezi yönetime itirazlarıdır. Onun izahınca Şura adaylar arasından “en zayıf olan” muttaki ve Hz. Muhammed'in damadı Osman'ı seçti. Onun zamanında “baskınlar ve fetihler” devam etiyse de, bedevilerin artan göçü karşısında ganimet yetmez oldu. Zira Sasani toprakları ve Bizans'ın bazı bölgelerinden ele geçirilen ganimette eskiye nazaran azalma vardı. Bu da muhalefetin artmasına ve isyana sebebiyet verdi. Aslında Osman, Ömer'in siyasetini devam ettirdiyse de yeteneğinin yetmemesi sebebiyle başarılı olamadı. Osman'ın idaresinde, ‘Emevi’ Halifeliği diyebileceğimiz bir durum ortaya çıktı. Çünkü yönetim neredeyse tamamen bu ailenin eline geçti. Ömer zamanında Kureyş ve onun müttefiki Sakif kabilesi tarafından kabilecilik ve mahallilik tehlikesine karşı dengeli bir şekilde kontrol altında tutulan bedevi askerler artık kontrolden çıkmıştı. Kabilecilik ve mahallilik genel geçer siyaset halini almıştı.

Osman, Ömer'in yaptığını yapamamış, Mekkelî zengin ailelerin eyaletlere özellikle Irak'a göçünü önleyememişti. Bu aileler oralarda yerli Arapları kızdırmak pahasına büyük ticari faaliyetler başlatmışlardı. Yönetim Irak/Savad gibi yerlerde sulu arazide büyük mülkler vererek bu aileleri

41 Lewis, s. 85.

42 Marshall G. S. Hudgson, *The Venture of Islam 1*, Universty of Chicago Press, Chicago, 1974, s. 187 vd., 200.

43 Hudgson, s. 169.

kontrol altına almış yatırımlarını Hicaz'da yapmaya zorlamıştı. Bu bir süreliğine Arap kültürünün Bereketli Hilal'deki kültürle karışıp kaynaşmasını önlemiş ve merkezi idareyi güçlendirmişti. Ancak bu da Mekkelileri gücendirdi.⁴⁴ Osman'ın eyaletlerdeki sıkıntıları gidermek ve Arap birliğini sağlamak için İslam'ın birleştirici gücüne başvurması, bu bağlamda bütün garnizonlarda cari olması için Kur'an'ı standart bir nüshasını yapıp diğer nüshaları yakması da beklenen yararı sağlamadı. Bu adım çoğu yerde kabul edilmekle beraber, hafızların bir kısmı tarafından özellikle de Abdullah b. Mesud'un Kûfe'sinde huzursuzluğu artırdı. Osman'ın ailesi Emevilere adete hükümeti teslim etmesi Medinelileri de gücendirdi. Bu arada eyaletler fey gelirlerine merkezi hükümetin el koymasına razı gelmedi.⁴⁵ Sonuçta Mekke ve Medine'nin bazı imtiyazlı ailelerinin müthiş şekilde zenginleştirilmesi, çekememezlik ve memnuniyetsizlik Müslümanları böldü ve Osman öldürülmesiyle ilk fitne çıktı.⁴⁶

Watt

Teoloji eğitimi alıp bir süre papazlık da yapan İskoç asıllı İngiliz müsteşrik W. Montgomery Watt (1909-2006), Hz. Osman'a karşı başlatılan muhalefet hareketinin sebeplerini sıralar:

1. Fethedilen araziye (Irak) mücahitler arasında payetmek yerine belli kişilere bağışlaması/vermesi. Esasen bunda büyütülecek bir durum da yoktur. Zira aslında Hz. Osman'ın yaptığı İslami gelenekte var olan Halifeye düşen toprağın belli şahıslara verilmesidir. Buna ilaveten, sıradan Müslümanın bakışına göre arazinin mücahitlere dağıtılmak Müslümanların emniyeti için devletin elinde tutulması ve kiraya verilmesi bir ictihat olarak da görülebilir.

2. Akrabayı yönetim kadrolarına almak. Watt bunun gerekçesini "iktidarı emniyet ile birleştirmek" olarak görür. Hatta Osman'ın bazı akrabasını sıkıcı isteklerini de reddettiğini belirtir.

3. Hz. Osman'ın bazı had cezalarını akrabasına uygulamadığı. Bu iddianın sonraki asırlarda ileri sürüldüğü düşünülebilir.⁴⁷

Watt'a göre bu suçlamalar Hz. Osman'ın öldürülmesi için yeterli ve geçerli sebepler değildir. Asıl sebep;

"Önceleri bedevi olanların hayat tarzlarındaki toplu değişiklik idi. Bu insanların ataları ve bizzat kendileri, daha önceki yıllarda çölde deve güde-

44 Hudgson, s. 212.

45 Hogdson, s. 213.

46 Hudgson, s. 200.

47 W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Umran yay, Ankara, 1981, s. 12-13.

rek, şimdi ve sonraları ise, diğer kabilelere ve komşu topraklara akınlar yaparak yaşamışlardı. Şimdi 36/656'dan itibaren onların askerliği meslek edinmiş oldukları söylenebilir. Sınır bölgelerine yapılan askeri seferler, daha geniş çapta olmakla birlikte, kabile tahriplerine benzerdi; ama bu insanlar, askeri seferlerden sonra kara çadırlarda değil, şehir ordugâhlarının nispeten 'lüks' hayatına döndüler. Çöl hayatında da bazı esaslar, kabile geleneğinin yaygın tesiri altında muhafaza edilmiş olmakla beraber, az da olsa şekli bir disiplin vardı. Bir kabilenin reisi, özel belli sorumluluklarla kabilenin resmi başı idi; fakat o her hususta keyfince, emirler veremezdi. Bununla beraber yeni İslam nizamında, içine düşülen daha geniş çaptaki ve daha çok sayıda şeyler yüzünden, daha sıkı bir disiplin ve daha teferruatlı bir kuruluşun mevcut olması gerekiyordu. İnsanların çölin hürriyetinden, güçlü bir 'bürokrasinin' kontrolü altına girmesi gerekiyordu. Şüphesiz bir çokları da kendilerini geniş bir idari kuruluşun işlerini yapacaklarını ve bundan kurtuluş olmadığını hissettiler.

Bütün bunlarda bir şikayet var idiyse, bu, kim olursa olsun mevcut bir önderin makul tedbirleriyle tashih edilebilecek cinsten bir şikayet değildi. Güçlük, insanların teşkilatlı bir devlette yaşamının faydalarını istemeleri, ama bu hayatın bazı tezahürlerini sıkıcı bulmalarında idi. Onların yalnızca az bir kısmı, tekrar göçebe hayatına dönmeye hazırlandı. ... Bu yüzden eski hürriyetin hasretini çeken ve ona kavuşmanın yolu olmadığını gören bir çokları için, derin bir hayal kırıklığı duygusu doğmuş olmalıdır. Ötekiler de daha ziyade bir güvensizlik duygusunu tecrübe etmiş olabilirler. Bu duygunun kesin tabiatı ne olursa olsun, meselenin kökü onların kendilerini içinde buldukları yeni iktisadi, ictimai ve siyasi yapı idi; fakat onlar bu yapıya henüz intibak edememişlerdi. Bu şartlarda hissi gerginlikler, patlama noktasına ulaşıncaya kadar yükselmeye devam etmişti. Hz. Osman'ın katli, bir dizi patlamanın ilki olarak görülebilir."⁴⁸

Watt, kuşkusuz burada sorunu bedevi Arabın sosyo-kültürel ve ekonomik geleneğinde bulmaktadır. Onların bu tavrı medeniyetin gereği olana yerleşik hayat, devlet idaresi vb. kurumlarla ilişki ve tecrübelerinin zayıflığındadır. Bu bir yönüyle İslam'ı ve Müslümanların bir kısmını bedevilikle eşleştirmektedir.

Vaglieri

İtalyan müsteşrik Laura Veccia Vaglieri (1893-1989) konuya "The Patriarchal and Umayyad Caliphates" başlığı altında eğilmiştir. Patriarch: patrik, piskopos demektir. Patriarchal ise ataerkil, patriarkal, pederşahi, kabile

48 Watt, Teşekkül, s. 13-14; ayrıca bkz. Watt, Islamic Political Thought, Edinburg University Press, 1987, 35-36.

reisliği, patriklik gibi anlamlar taşımaktadır. Daha işin başında Vaglieri, Raşid Halifeleri, Hıristiyanlık terimleri ile ele almıştır. Onun kanaatince Müslümanlar Hz. Muhammed'in ölümü üzerine yerine geçecek birini seçmeleri gerektiğini anladılar. Ancak bu kişi yeni bir peygamber olamazdı zira o son peygamberdi. Bu durumda ona halef/halife birini seçmenin uygun olacağını düşündüler ve Ebu Bekir'i seçtiler. Böylece *Halifelik* de başlamış oldu. Ömer'in yatakta Şurayı belirlemesiyle başlayan süreçte Hz. Muhammed'in iki damadı Haşimi Ali ve Emevi Osman öne çıktı. Ömer'in siyasetini sürdüreceği ümidiyle Osman seçildi. Onun hilafetinin daha ilk günlerinde başlayan muhalefet, Ali'nin de içinde bulunduğu önderlerle kendini göstermeye başladı. Halife, akraba kayırmak ve yetkiyi kötüye kullanmayı cesaretlendirmek, bey'ül-malı iyi yönetememek, ibadetler dahil bazı hususlarda Kur'an'a aykırı bidatler çıkarmak gibi itiraz ve ithamlara maruz kaldı.⁴⁹ Asıl itiraz askerlerden geldi. Onlar fethedilen toprakların kendilerine ganimet olarak dağıtılması yerine hazineye aktarılmasına razı olmadılar. Bunun yanında divan sistemi üzerinden dağıtılan ganimetlerle zenginleşip şehirlerde lüks hayat sürenler de Ebu Zer Gıfari'nin yaptığı gibi ileri gelen bazı sahabeler tarafından tenkit ediliyordu.⁵⁰

Vaglieri, Osman'ın zayıf biri olduğu yönündeki değerlendirmeleri de kısmen tutarlı bulmamaktadır. Zira onun yaklaşımınca, Osman gerektiğinde, mesela, dikkate alması yönündeki bazı teklifleri reddetmesi ile evinin kuşatılıp ölümle yüz yüze geldiği sırada gösterdiği vakarlı duruş bu değerlendirmelerle çelişmektedir. Osman'ın bir imparatorluğu yönetecek tecrübesi olmadığı mahiyetindeki değerlendirmeler de söz konusu muhalefet gelişmesini açıklamaya yetmemektedir. Çünkü o, bu konularda tecrübeli biri olan akrabasından Merven'ı yardımcı ve sekreter yapmış, Sahebenin ileri gelenlerinden bir çeşit şura meclisini daima yanında tutmuştur. Büyük ihtimalle muhalefetin gelişmesinde şu sebepler daha önemli idi:

1. söz vermesine rağmen siyasetini değiştirememesi,
2. maliyeyi iyi yönetememesi,
3. belki de en önemlisi ganimetlerden daha fazla pay almak için Irak ve Mısır'a göçen asker bedevilerin beklentilerini karşılayamaması.

Osman aslında, israfı önleme tedbirleri almasına ve fetihlerin devam etmesine rağmen sorunları çözemedi. Eyaletlerin normalde kendi ihtiyaçlarından artakalan gelirleri merkezi hükümete göndermesinde sıkıntılar baş

49 Laura Veccia Vaglieri "The Patriarchal nad Umayyad Caliphates" The Cambridge History of Islam, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1988, 1/A, s. 67.

50 Vaglieri, s. 68.

gösterdi. Sonunda Mısır'dan gelen grup Osman'ı evinde "merhametsizce, vahşice öldürdü."⁵¹

Rus Müsteşriklerin Yaklaşımı

Batı Hıristiyan dünyasının bir parçası olan Rusların şarkiyatçılık çabımları olmasına rağmen bazen Batı Avrupa şarkiyatını aşan bir performans göstermediği ifade edilmiştir. Büyük ölçüde Avrupa şarkiyatçılığının görüşlerini tekrarlamıştır. Bununla beraber, Çarlık ve Sovyet dönemi olarak tasnif edebileceğimiz Rus şarkiyatçılığı İslam ve Müslümanlara bakışta farklı kanaatler serdetmiştir. Çarlık dönemi Hıristiyanlık, Rusluk, emperyalizm ve kapitalizm nosyonunu önde tutarken Sovyet dönemi Marksizm, ateizm ve sosyalizmi esas almıştır.⁵² Biz Çarlık dönemini temsilen V. V. Bartold'u, Sovyet yaklaşımı temsilen de E. A. Belyaev'in görüşlerine yer vermeyi uygun bulduk.

Bartold

Vasili Vilademiroviç Bartold (1869-1930), J. Wellhasuen'e atfen Hz. Osman'a itirazın ana sebebini ganimetin paylaşımı yani paylaşımında şahsi menfaati ile devlet menfaati arasında yapılan tercihten kaynaklandığını, bunun da Şiilik, Haricilik ve Sünnilik gibi üç mezhebin çıkmasına vesile olduğunu ifade etmektedir:

"Müslüman dünyasında zuhur eden ilk vatandaş müsademesinin fetholunan yerlerin idaresi ile alınan ganimetlerin bölüşülmesi meselesinden, devlet menfaatleri ile hususi şahısların menfaatleri arasında müsademenin ileri geldiğini ispat etmek, anlaşılabilir, Wellhausen'e müyesser olmuştur. Devletin arazisi genişledikçe, alınan memleketlerdeki ahaliyi fatihlerin yağmasından kurtararak, devlet hazinesine gelir getirmelerini sağlamak üzere fetholunmuş bu mahallerin mamurluklarını muhafaza icap ediyordu. Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir zamanlarında teessüs eden gelenekleri daha I. Ömer'in kırmak mecburiyetinde kaldığı hakkında malumat vardır; gerçi o ileride tekrar kendi seleflerinin tecrübelerine avdet edeceği ümidini de izhar ediyordu. Hz. Osman onun enerji ve nüfuzuna malik olmamakla beraber Hz. Ömer'in siyasetini devam ettiriyordu; fakat o halkı olarak, ken-

51 Vaglieri, s. 68-69.

52 Rus şarkiyatçılığı hak. Bkz. V. V. Bartold, *Istoria izucenija Vostoka v Evrope i Rossi* (Leningrad, 1925, Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm, çev. Ayşe Meral, Kaya Bayraktar, Küre yay, İstanbul, 2004; N. A. Smirnov, Smirnov, N. A. Ocherki Istorii Izucheniya Islama v SSSR. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954, Sovyet Rusya'da İslâm Tarihi İncelemeleri, çeviren Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005; E. A. Belyaev, *Araby, İslam i arabskii khalifat v rannee srednevekov'e*, 1966; *Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages*, trs. A. Gourevitch, Praeger, UK, 1969, 84-86.

di muhaliflerine, kendisine karşı Hz. Ömer zamanında hiç bir zaman cesaret edemeyecekleri taleplerle müracaat ettiklerini söylüyordu. ...Hz. Osman'ın şehadeti (656) Müslüman dünyasının şimdiye kadar bölünmekte olduğu dinî-siyasî üç fırkanın teşekkülüne bâis oldu."⁵³

Belyaev

Sovyet Rus müsteşrik Evgenie Aleksandrovich Belyaev (1895-1964), konuyu Marksist bir yaklaşımla ele alır ve sınıf çatışması üzerine kurar. Marksist-Leninist Sovyet ideolojisinin Hz. Muhammed ve daveti ile ilgili ortaya attıkları iddialardan biri *İslam'ın ortaya çıkmasındaki esas neden Mekke ve Medine ticaret burjuvazisidir* söylemidir. M. A. Reisner'in "*İdeologiya Korana*" (Kur'an'ın İdeolojisi) 1926, adlı makalesi ve "*İdeolodiy Vostoka*" (Doğu'nun İdeolojisi) 1927, adlı eserinde ortaya attığı bu teoriyi L. I. Klimoviç, V. T. Dityakin ve N. Bolotnikov ile birlikte E. A. Balyayev de benimsemişler ve geliştirmişlerdir.⁵⁴

Marksist yaklaşımı Kazan Tatarlarından ateist S. Bekbolat "*İslamning Peyda Bolışı ve Onung Sınıfı Fizenomiyesi*" (İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Onun Sınıfı Görümü)⁵⁵ adlı yazısında özetlemiştir. Bekbolat İslam'ın VI.-VII. yüzyıllarda Hicaz'da geçerli olan sosyal ve ekonomik şartların bir ürünü olarak feodallar ve ticaret burjuvazisi tarafından ortaya konduğunu ileri sürmektedir. VI. yüzyılda Mekke başta olmak üzere Arap yarımadasında ticaret burjuvazisi ve feodalizmin geliştiğini, hatta ticaret kapitalizmine adım atıldığını, İslamın bu oluşumu meşrulaştırmak ve kutsallaştırmak için ortaya konduğunu iddia etmektedir. Şöyle ki, ekonomik çıkar mülhazalarıyla Mekke'nin yönetimi ele geçirmek için öteden beri Haşimiler ve Emeviler birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Emeviler büyük sermayedarların, Haşimiler ise orta ve küçük sermayedarların temsilcileri idiler. Haşimilerin önderi Abbas'ın esas gayesi bütün Arapları birleştirmektir. Bu arada büyük

53 V. V. Bartold, "Halife ve Sultan", (Peretsburg, 1912), çev. M. Emin Resulzade, haz. Cengiz Şeker, Hilafet Risaleleri, c. 3, haz. İ. Kara, Kalsik yay, İstanbul, 2003, s. 258.

54 Bkz. Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, TDV yay, Ankara, 2007, s. 192-193.

55 S. Bekbolat, "İslamning Peyda Bolışı ve Onung Sınıfı Fizenomiyesi", *Hudâsızlar*, 1929/2. Yazı önce Kazan'da Fen hem Din dergisinin 1928 Eylül sayısında yayınlanmış ve daha sonra Özbek Türkçesine aktarılmıştır. Ancak Hudâsızlar dergisi yöneticileri müslüman asıllı komünistlerin İslamın ortaya çıkışı konusundaki izahlarından tatmin olmayışından Rus bilim adamı Prof. Ditakis'in "İslamning Peyda Bolışı ve Onung Mahiyati Hakkında Marx hem Engels'in Fikirleri", *Hudâsızlar*, 1929/ 7-8, adlı makalesini yayınladı. Bu yazının altına dergi idaresince düşülen bir notta şöyle denmektedir: "*Makale araştırma usulüyle yazılmış olup dini, bu cümleden İslamı iyi bilenler için kaleme alınmıştır. Ama bizim okuyucularımıza ağır gelmesin bakmadan tercüme edip yayımladık. Sebebi İslam dininin ortaya çıkışı ve onun mahiyeti hakkında Marx ve Engels'in fikirlerini veren ilk makalelerdendir.*"

burjuvazilerin bir kısmının temsilciliğini yapan Mahzum kabilesinden Ebulhakem (Ebuçehil) de aynı gaye ile rakip olarak ortaya çıkınca Abbas, Muhammed'i ileri sürdü. Böylece siyasî ekonomik gruplar arasında mücadele hızlandı. Sonunda mücadeleyi kazanan Muhammed hareketini kalıcı kılmak için İslam'ı ortaya koydu.⁵⁶

Belyaev de yaklaşımını bu zemin üzerine bina etmiştir. Buna göre;

"Hz. Muhammed'in davetini kabul etmek zorunda kalan Mekke-Medine ticaret burjuvazisi ve aristokrasisi Bizans ve Sasani topraklarında gerçekleştirdikleri ilk fetihlerle hem maddi servetlerini katlamışlar hem de mahalli ve bölgesel hakimiyetlerini güçlendirmişlerdi. Hz. Ömer'in fey gelirlerini-ganimeti ve toprakları askere tamamen dağıtmak yerine bey'ül-mal'a toplaması hem aristokrasinin istediği bir şeydi hem de devletin ihtiyacıydı. Onun bu uygulamalarına fazla itiraz eden olmamış veya edenlerin de sesi duyulmamıştı. Ancak Hz. Osman'ın kararlılıkla sürdürdüğü bu siyaset muhalefet hareketini büyüttü; artık ses çıkarılabiliyordu. Bu, Mekke-Medine aristokrasine karşı bedevi ağırlıklı askerlerin itirazlarıydı. Bu itirazlar da Kûfe, Basra ve Mısır'da temerküz etmişti. Gelişmelerde izlenen siyasetin yanında Hz. Osman'ın kişiliği de etkili olmuştu. Emevi aristokrasisine mensup Osman, İslam'dan önce de zengin bir gençti. Gelirinin önemli bir kısmı faizdendi. İtriyattan, safkan atlardan ve genç cariyelerden çok iyi anlayan biri olarak bilinirdi. Hz. Muhammed'in ilk mühtedilerinden biri olmuştu ve rivayete göre onun kızlarından birine aşıkta daha sonra da onunla evlendi, onun ölümü üzerinde baldızı ile evlenerek Muhammed'in iki kere damadı oldu."⁵⁷

Belyaev, Vida gibi hatta daha keskin ifadelerle Hz. Osman'ı tam bir kapitalist olarak tasvir eder:

"Osman'ın paragözlülüğü-hırsı ve işadamlığı becerisi halifeliği döneminde daha da arttı. O, Medine'de kendine kapıları pahalı ahşaptan bir taş ev yaptırdı ve burada, bahçeleri ve su kaynakları ile daha çok mülkiyete sahip oldu. Vadilqura, Huneyn ve diğer yerlerdeki topraklarında meyve yetiştiriyordu. Bunların geliri 100.000 dinarı buluyordu. İlâveten bu topraklarında hatırı sayılır sayıda at ve deve sürüleri vardı. Öldüğünde şahsi hazinesinde 150.000 dinar ve 1 milyon dirhem vardı."⁵⁸

Balyaev'in iddiasınca, o şahsi servetini "Müslümanların hazinesinden" katlaması yanında, gayrimeşru fiillerini meşrulaştırmak için sahabenin ileri gelenlerine hazinenin kapıları açtı. Belyaev, bu aşamada Sahabeyi de hırslı

56 Dönemin İslam kaynaklarına dayalı bir değerlendirmesi için bkz, İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, Ankara, TDV yay, 1997.

57 Balyaev, s. 140-142.

58 Balyaev, 142.

kapitalistler şeklinde ifade etmektedir. Şöyle ki: “Sahabenin bu kesimi de bundan memnun olarak Osman’ı bu cömert davranışlarından dolayı kendi menfaatleri için alkışlayıp onlar da servetlerini katladılar. Mesela, Zübeyr, Kûfe, Basra, Fustat ve İskenderiye’de konaklar yaptırdı. Onun 50.000 dinar tahmin edilen emlakı yanında 1000 atı ve 1000 kölesi vardı. Talha da Kûfe’de büyük bir konak yaptırdı, Irak’ta günlük 1000 dinar geliri olan emlak sahibi oldu. Medine’de tıpkı Osman gibi kerpiç ve ahşaptan lüks bir ev yaptırdı. Abdurrahman’ın da çok serveti oldu. Bunlar ve benzerleri sahabe arasında huzursuzluklara ve itirazlara yol açtı. Ebu Zerr gibiler bunu dillendirdiyse de sürgün veya mecburi ikamet ile cezalandırıldılar.”⁵⁹

Belyaev iddialarını şu argümanlarla sürdürür:

“Bunlara ilaveten Hz. Osman Mekke köle zengini aristokrasisine mensup akrabasını devlet kademelerine yerleştirdi, fethedilen savafi araziden toprak verdi. Mervan bunun tipik örneğidir. Akraba umera, toprak gaspı, yağma, şantaj, şiddet yoluyla yaptıkları zulüm memnuniyetsizlikleri huzursuzlukları artırdı. Menfaatlerine zarar ve hanel gelen Arap kabileleri özellikle Irak’takiler seslerini yükselttiler. Osman’ın kendisi devlet malının kendi ailesi adına istismarın örneğidir. Kızı, Abdullah b. Halid ile evlendiğinde Osman onlara Basra beyt’ül-malından 600.000 dirhem verirken Abdullah ibn Ebi Serh İfrikiye’den 3000 kantar altın gönderdiğinde Osman bunların da el-Hakem ailesine verilmesini emretti. Bütün bunlar karşısında özellikle Kûfe, Basra ve Mısır’da belirginleşen muhalefet hacca gitme bahanesiyle Medine’ye geldi ve Medinelilerin de desteğiyle kalkışmaya dönüştü ve Osman öldürüldü.”⁶⁰

Revizyonistler

Kennedy

İngiliz müsteşrik, SOAS öğretim üyelerinden Hugh Kennedy Hz. Osman dönemi için iç savaşın başlangıcı ifadesini kullanır. Ona göre Ömer’in oluşturduğu Şura’da Ensar ve yeni mühtedi Araplar temsil edilmiyordu. Hz. Muhammed’in iki damadı iki ayrı şahsiyet ve iki ayrı siyaseti temsil ediyorlardı. Ali’ye kendinden önceki iki halifenin siyasetini ki Kureyş aristokrasisinin hakimiyetine dayanıyordu, sürdürüp sürdüremeyeceği sorulduğunda, bu siyasetin Ümmet arasındaki yarışmayı ve ayrılığı derinleştireceği endişesiyle reddetti. Çünkü o Ensar ve diğer unsurların da yönetime katılmasından yana idi. Zaten Mekke aristokrasisine mensup olan bu konumundan yararlanan Osman ise bu teklifi kabul etti. Bu kabul bir siyaseti

59 Balyaev, s. 142.

60 Balyaev, s. 144.

ifade diyordu. O da kökleri Peygamber zamanına dayanan Kureyş öndeliğinde Müslüman imparatorluğunun sürdürülmesi idi. Osman, Ömer'in merkezileştirme siyasetini izledi. Ancak Ömer'in bir İslam eliti sınıfı olarak *sabiqa* denen İslam'da kıdemliler yerine eliti Arap geleneği olan bir kabileyeye dayanmayı yeyledi. Bu hedefe matuf olarak Emevilerden siyasi eliti seçerken Kur'an'ı da teke indirdi.⁶¹

Madelung

Alman-Amerikan müsteşrik Wilferd Madelung (d. 1930) revizyonist müsteşriklerin ileri gelenlerinden sayılır. Hz. Muhammed'e haleflik konusunda yaptığı çalışma alanında ses getirmiştir.⁶² Ona göre muhaliflerince Osman'a keyfi davranışlarda ve icraatta bulunduğuna yönelik tenkitler ciddi idi. Tarih kaynakları onun yanlışlarını veya ona yönelik suçlamaları uzun bir liste halinde verirler. Fakat onun vahşice öldürülmesi bütün bunları unutturdu ve Sünni ideoloji pek çok hadis ile onun şehitlik ve üçüncü raşid halife makamına çıkardı.⁶³

Madelung, henüz oluşma aşamasındaki Müslüman ümmet arasında Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte siyasi liderlik konusunda meydana gelen gelişmeleri 'Raşid Halifeler' bağlamında tahlil eder. Kanaati o ki Osman zamanında yaşananların asıl sebep Ali'nin meşru halifelik iddiası ve talebidir. Buna ilaveten Osman'ın hilafet anlayışı da sebepler arasında sayılmalıdır. Şöyle ki Ebu Bekir *halifetu Rasulillah ve Kureyş'in halifesi*; Ömer *Emiru'l-mu'minin, İslamî meritokrasi ve istişare ve de Arap İmparatoru*; Osman *Halifetullah ve Abdüşşems'in iktidarı*; Ali *Haşimilerin karşı-halifesi* idi. Hz. Muhammed'in Osman'a olan müstesna ilgisi, halife seçilmesinin Kureyşin ezici çoğunluğunca kabülü onda halifeliğinin seleflerinden daha sağlam temelli olduğu kanaatini doğurdu; neredeyse hiç çaba harcamadan böylesi bir yüce makama erişmesi Allah tarafından seçildiği ve istihdam edildiği inancını güçlendirdi. Osman, resmen *Halifetullah* unvanını seçti. Bu yeni unvan Emevilerde standart hale geldi. Osman Allah'ın lütfuyla iktidara gelmişti ve artık Rasulullah'ın vekili değil, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi idi. Osman'ın seçimde kendisini destekleyenlerin güvenini kaybetmekle beraber istifa etmemesinin temeli de bu anlayışa dayanıyordu. Çünkü o Allah'ın takdiri idi.⁶⁴

61 Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*, Pearson, GB, London, 2nd edition, 2004, s. 69-70.

62 Wilfred Madelung, *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge University Press, 1998.

63 Madelung, s. 78.

64 Madelung, s. 80-81 P. Crone ve M. Hinds *halifetullah* unvanının başlangıçtan itibaren *Allah'ın vekili* anlamında kullanıldığını, bunun da en belirgin şeklinin Osman'da görüldüğünü iddia

Madelung'a göre Kureyş aristokrasisinin zengin bir üyesi, Mekkeli tacir Affan'ın oğlu, Hz. Muhammed'in halası Ummu Hakim binti Abdulmuttalib'in torunu olan Osman, ilk sahabe arasında önemli bir yere sahiptir. Hz. Muhammed onun samimiyetine, sadakatine inanmaktaydı. Onun ailesi Emeviler İslama ve Müslümanlara saldırırken o Hz. Muhammed'in yanında yer almıştı. Hz. Muhammed de ona diğer ashabtan daha başka bir ilgi göstermişti; o yanına geldiğinde ayaklarını örtmüş, kızı Rukiyye ile evlendirmiş, beraber Habeşistan'a hicretlerine izin vermişti. O Medinede Bedir gazvesi sırasında ölünce de diğer kızı Ummü Külsüm ile evlendirmişti. Kureyş'teki sosyal standart/küfüvvet göz önünde bulundurulduğunda bu evliliklerde Osman'ı Ebu Bekir ve Ömer'e tercih etmesi onlardan üstün olduğunun işreti idi. Osman'ın yanlışları ise sonraki kuşaklara göre tırı-vırı, önemsiz şeylerdi. Onun emriyle zina suçlusu birinden başka kimse öldürülmedi; ona atfedilen keyfi şiddet dövme, hapsedme ve sürgündür. Bütün bunlar hatırlandığında ölüm ve fitnenin zuhurunda Osman'ın payı diğerlerinden daha azdır denebilir.⁶⁵

Crone

Danimarka doğumlu İngiltere-Amerika müsteşriği Patricia Crone (d.1945) Hz. Osman'ın hilafeti yıllarında yaşanmış olaylara birkaç eserinde değinmiştir. *God's Caliph* başta olmak üzere *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* ve *God's Rule Government and Islam: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought* adlı eserlerini sayabiliriz.

Crone konuya siyasi bakarak Hz. Osman'ı hilafetini meşru görmekte, öldürülmesinden beş yıl sonraki Emevi hilafetinin de bu meşruiyete dayanmasını anlamlı bulmakta, yaşanan tartışmaların yönetenlerin veya yönetilenlerin değil, daha ziyade Osman'ın manevi durumuyla ilgili görmektedir. Ona göre, eğer halife gerçekten de hatasız bir lider idiyse, onu öldürenler bu amelleriyle kesinlikle hata yapmışlardı. Diğer taraftan, halife eğer bazı yenilikler yaptıysa bu, halifenin öldürülmesi için yeterli delil sayılmazdı. Hz. Osman onların itirazlarına karşı çıkmış olsaydı, dini vucubiyet

---

ederler. Yazarlara göre halifetullah peygamberin dini ve dünyevi yetkisi haiz kişidir. Osman'ın kullandığına dair kayıtlar: "Ben Allahın kulu ve vekiliyim" (Eğani, c. XVI, s. 326; I kd, c. IV, s. 301) "Sana Allah adına yalvarıyorum ve sana Allah'ın ve halifesinin haklarını hatırlatıyorum" (Eğani c. XVI, s. 325). "Belki bir gün Allah'ın halifesini aranızda olduğu gibi, hoş bir yerde göreceksiniz" (Hassan b. Sabit, no. 20:10; Krş. 'Arafat, Background', s. 276). "Allah'ın vekili, o onlara verdi ve onlara altın, kaplar ve gümüş olan şeyleri bahşetti" (Leyla el-Ahyaliyya, no. 27: 2) "Onlara Allah vekilinin öcünü almayı ortadan kaldıran şeyler getirildi" (halife lillah, Nasr b. Muzahim Wak'at Siffin, s. 229). P. Crone and M. Hinds, *God's Caliph: Religious authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge, 1986, 19-22; "Halifetullah", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 9, S. 2, 2007, çev. M. Azimli, A. Akay, s. 167-171.

sâikiyle güç kullanarak onu öldürmek yerine azledebilirlerdi. Dolayısıyla halifenin öldürülmesi meşru gibi gerekçeye dayanmayan hatalı ve haksız bir fiildir.⁶⁶

Crone, esasta yaşananları hanedan/monarşi veya bir bakıma meliklik/kraliyet kurmak isteyen Kureyş'in iki kolu Haşimiler-Emeviler mücadelesine bağlamakta, zaman zaman anti-Haşimi bir tutum sergilemektedir.⁶⁷ Haşimiler hakkında kısmen sert ifadeler sarf etmekte, Hz. Ali'nin toplumun büyük kesimince asla meşru bir halife olarak görülmediğini, taraftarlarını daha ziyade putperest Iraklıların oluşturduğunu, bunların tâbî olma tarzlarını da Yahudilerin altın buzağıya tapmalarına benzediğini ileri sürmektedir.⁶⁸ Buna karşılık *Osmaniler* olarak adlandırdığı Emevilerin müdahale sonucu Osman ile birlikte aldıkları iktidarı bir restorasyon olarak görmektedir. Osman da dahil olmak üzere tüm Emevi hükümdar ve yöneticilerini kendi zamanlarının en faziletli olarak kabul eden Crone onların bu hilafete gelmelerini de, Allah'ın razına uygun faziletlerine bağlamakta ve hatta Ali'nin de bunu olumluladığını ileri sürmektedir.⁶⁹

Crone Hz. Osman'ın dönemi olaylarına yaklaşırken kimi zaman Batı dünyası ile kıyaslamalar yapmaktadır. İç karışıklıkların önemli sebeplerinden birinin, Suriye, Mısır ve Irak arazisine yerleşen çok sayıdaki Arap kabileleri gerçeği olduğuna işaret etmektedir. Ona göre bu yerleştirmelerden önce Medine siyasetinde eyaletlerin önemli bir rol yoktu. Buralara yerleştirilen Arap kabileleri kısa süre sonra Hz. Osman'ın hilafetinden, özellikle idare usulünden şikayet etmeye başlamışlar bunu 35/656 yılında bizzat Medine'ye gelerek bildirmişlerdir. Sonuç alamayınca da halifeyi öldürmüşlerdir.

Hinds

İngiliz müsteşrik Martin Hinds'e (d. 1941) göre aslında Osman büyük bir sorumluluk almıştı. Kendinden önceki iki halifenin başarılı huzurlu iktidar geleneğini sürdürmesi hatta daha ileri götürmesi bekleniyordu. Ebu Bekir irtidat hareketlerini bastırarak Medine'nin otoritesini yeniden tesis etmiş, Ömer, valiliklere ve üst mevkilere Muhacir, Ensar ve diğer sahabenin ileri gelenlerini tayin ederek hem eyaletlerde İslamın ve Medine'nin sesini duyurmuş, hem çıkması muhtemel olan geleneksel kabile liderliği düşün-

66 Patricia Crone, *God's Rule Government and Islam: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought*, Columbia University Press, New York, 2004, s. 20

67 Patricia Crone and Martin Hinds, *God's Caliphs*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 31- 32; Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evaluation of the Islamic Polity*, Cambridge University Press, 2002, s. 204.

68 Crone, *Slaves*, s. 203-204.

69 Patricia Crone and M. Hinds, *God's Calips*, s. 30.

cesini bertaraf etmiş hem de onları birbirinden ayırarak kontrolde tutmaya çalışmıştı. Ancak Osman zamanında kabile liderleri tekrar söz sahibi olmaya yeltendiler. Bu da İslam dünyasını bitmez-tükenmez fitneye yol açtı.⁷⁰

Hinds fitnenin sebepleri arasında Kureyş'in kolları arasında ve diğer kabileler arasındaki rekabet, halifenin hatası ve Mısır, Kûfe ve Basra'daki olayları zikreder. Özellikle de Kûfe'nin, kozmopolit yapısının başat rolü oynadığına kânidir.⁷¹

Çevre ve merkez faktörlerine önem veren Hinds, iki nedenden bahseder. Birincisi, fetihlerin duraksamasından sonra merkezi otoritenin gücünün artması ve fethedilmiş diğer eyaletlere erken yerleşmiş olanların, bunun karşılığında kendi muhtariyetlerini kaybetmeye başlamaları. İkincisi, çevredekilerin kendi aralarındaki çatışmaların zamanla hızını artırması.⁷²

Çevrenin isyanı ilk olarak kendini Kûfe'de gösterdi, bunu sonra Mısır ve Basra izledi. Nihayet hareket Medine'ye ulaştı. Bu mücadele esas olarak asabiyyete dayanan Emeviler ile Kureyş'in diğer kolları ve başka kabilelerin de dahil olduğu iki kesim arasında geçti. Bu süreçte Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvam ve Hz. Ayşe muhalefetin sesi haline geldi. Onlar Kûfeli ve Basralı isyancılara bizzat destek verdiler isyancılar da bu sahabilere destekçileri ve liderleri gözüyle baktılar. Talha ve Zübeyr'in Osman'ın katlinden Ali'yi sorumlu tutular Emeviler de bu iddiayı kendilerine mesned edindiler. Hz. Ayşe ise bu söyleme destek vermediği için Talha ile arası açıldı.⁷³

Lapidus

Amerikalı müsteşrik Ira M. Lapidus (d. 1937) olaylarla ilgili çok ilginç bir yorumda bulunmaktadır. Ona göre Mekkeli aristokrat aile Emevilere mensup olan Osman halefi Ömer'in siyasetini korudu. Bu meyanda Emevi ailesi ve diğer Mekke aristokrasisinin menfaatlerini uygun politikalara yöneldi. İktidarı yeniden kurgulamak için vilayetlerin gelirleri üzerindeki kontrolü artırdı. Kendilerini kutsal metnin muhafızları görenleri rahatsız etmek pahasına Kur'an'ın standart versiyonunu oluşturmak dahil bir dizi dizi yeniliğe imza attı. Böylece, İslam'ın inşa ettiği yeni toplumsal unsurlara karşı *İslam öncesi Mekke ve Arabistan kabile aristokrasi koalisyonunu* yeniden devreye soktu; sosyal, ekonomik ve dini değişimleri etkilemek için hilafet otoritesini genişletmeye kalkıştı. Bunlar daha sert muhalefete, ihanetlere ve

70 Martin Hinds, *Studies in Early Islamic History*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1996 s. 30. 102.

71 Hinds, *Studies*, s. 31, 46.

72 Hinds, *Studies*, s. 52-53.

73 Hinds, *Studies*, s. 54-55.

sonunda sivil/iç savaşa yol açtı. 656'da özellikle Fustat'tan gelen 600 civarındaki Arap tarafından öldürüldü.⁷⁴ Burada Lapidus'un yeni unsurlardan kası Kûfeliler/Iraklılar, Mısırlılar ve Basralılar olsa gerek.

Abdullah b. Sebe Meselesi

Hz. Osman'a karşı gelişen muhalefet hareketinin teşvikçi ve tahrikçilerinden birinin tarihçi Seyf b. Ömer'e dayanarak Yemen asıllı Yahudi dönmesi Abdullah ibn Sebe olduğu söylenir. O, Hz. İsa'nın dünyaya yeniden geleceğine inanıldığı gibi, Hz. Muhammed'in de dünyaya geleceğine inanılmasını, onun yokluğunda da en yakını ve en çok yardım edeni olan Hz. Ali'nin hilafete geçmesi gerektiğini, Osman'ın bu makamı haksız yere ele geçirdiğini iddia etmekteydi. Ancak Basra ve Kûfe'de taraftar bulamayınca Mısır'a gitti. Mısır valisi Abdullah İbni Ebi Serh'in deniz seferlerinden müşteki olan Müslümanlar arasında elverişli ortam buldu ve onları kışkırttı.⁷⁵

Wellhausen Seyf b. Ömer rivayetine dayanarak Abdullah b. Sebe'yi zikreder. Onun Hicaz, Irak, Suriye ve nihayet Mısır'da Osman aleyhinde Ali lehinde propaganda yaptığını ifade eder.⁷⁶ Fransız müsteşrik Clement Huart (1854-1926) da Abdullah ibn Sebe faktörüne işaret eder. Ona göre İslam dinine ve iktidarına karşı intikam hissi taşıyan Fars kökenli Mecusiler yönetimi eline geçirip ondan kurtulmak isterken Museviler de doğrudan doğruya İslâm'ı parçalayıp yıkmak istiyorlardı. Bunun için bir takım dini mezhepler çıkarmak gerekiyordu. Nitekim İbn ül-Sevda diye bilinen Yahudi dönmesi Abdullah İbni Sebe, Müslüman kabileler arasında Basra'dan Şam'a kadar dolaşmış ve Sebe'ye adlı batıl bir mezhep kurmuş, Ali taraftarlarını Hz. Osman'a karşı kışkırtmıştır ve sonunda intikamını almıştır.⁷⁷

Madelung İbn Sebe'nin Osman'a karşı muhalefet ve isyanı teşvik ettiği tezini kabul etmez. Zira ona göre Seyf b. Ömer'in İbn Sebe hakkındaki efsane rivayeti sadece bir kaç modern tarihçinin kabul ettiği bir husustur.⁷⁸ Bugün gelinen kanaat de böyle bir şahsın tarihte olmadığı, Seyf b. Ömer'in Hz. Osman ve Sahabe'yi tezkiye etmek için uydurduğu yönündedir.⁷⁹

74 Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge Uni Press, Cambridge, 2012, 46.

75 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA.*, Ankara, 1988, c. I, s. 133-134.

76 Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihi*, s. 111.

77 Clement Huart, *Histoire des Arabes*, I-II, Paris 1912-1913, I, s. 246-247.

78 Madelung, s. 2

79 Bu konuda bkz. Seyf b. Ömer ed-Dâbi el-Esedi, *el-Fitnetu ve Vak'atu'l-Cemel*, Daru'n-Nefais, Beyrut-Lübân, 1993, s. 48-49.

Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA.*, Ankara, 1988, c. I, s. 133-134; Siddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi*, Araştırma yay, Ankara, 2016.

Kur'an'ın Teksiri Meselesi

H. Osman'ın öldürülmesine varan yolda sebepler arasında Mushaf'ın yani Kur'an-ı Kerim'in cem edilip resmi nüsha haline getirilmesi de sayılmaktadır. Mushaf'ın cem'inden bahsederken, iki işlem den söz etmek çok doğru bir tesbit olsa gerektir:

- Müslümanlar arasındaki farklı Kur'an kıraatlerin tek kıraatte toplanması (te'lifü'l-Kur'an);
- Bir tane olan Mushaf'tan birkaç adet daha çoğaltılması (teksiru'l-Kur'an).

H. Osman'ı buna sevk eden sebep olarak tıpkı H. Ebubekr devrindeki cem' olayının benzeri bir yaklaşımla- yine bir savaş gerekçe gösterilmiştir. Bu yönde oluşan yaygın kanaat, Enes b. Malik (v.h. 93)'ten nakledilen şu rivayete dayanmaktadır:

"İslam orduları Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethi için sefere çıktılar. Savaşa katılan Şam ve Irak askerleri arasında kıraat ihtilaflarından kaynaklanan şiddetli tartışmalar meydana geldi. Kur'an'ın farklı biçimlerde okunması ekseninde iki grup arasında baş gösteren ve hayli yüksek derecede seyreden bu anlaşmazlıklar, komutan Huzeyfe b. el-Yeman (v.h. 36)'ı oldukça rahatsız etti de; olup-bitenleri sefer dönüşü -hiç vakit kaybetmeksizin- halife Osman'a anlattı ve kendisinden ayrılıkların önüne geçmek için derhal önlem alınmasını istedi."⁸⁰

Müsteşrik metinlerinde H. Osman Kur'an'ı kanonize eden kişidir. Kanonizasyon ise Hıristiyanlığa ait bir terimdir. Müsteşriklere göre H. Osman'ın hilafetinden önce Kur'an kıraatine dair net bir kural veya ilke yoktu. Halifelik Irak, Suriye, Mısır ve İran yönlerinde hızla genişleyince farklı kültürlere mensup pek çok kişi İslam girdiler. Ana dilleri farklı olan bu insanlar elbette Arapçayı iyi bilmiyorlardı. Bu ortamda H. Osman Kur'an'ın metnini ve kıraatini bir lehçede toplayarak standardize etmeyi gerekli gördü. Kur'an'ın toplanmasının bir başka sebebi de kâri-ler/hafızların çeşitli gazalarda ölüyor olmasıydı. Ancak bu hamlenin asıl sebebi Osman'ın Medine hilafet otoritesini İmparatorluğa yayma, merkezileştirme siyaseti idi.

Müsteşriklerin "Kur'an'ın tespiti" dedikleri bu konu daha çok orta halli, veya köle kökenli sahabe'nin (Ammar b. Yasir, Ebu Zerr Gifari, Abdullah b. Mesud vb.) itirazlarına yol açmıştır.

Müsteşriklere göre Osman eyaletlerdeki nüshaların "tahrib" ettirmiştir. Ancak Osman bu adımı da dini sebeplerle atmıştı. Kutsal metinlerin

80 Buhari, Sahihu'l-Buhari (tahk: Abdülaziz b. Abdillâh b. Baz), Daru'l-Fikr, yer yok, 1991, VI/120-121, 66. k./3. b., hd. no: 4987.

hâmisi, hâmilî ve tefsircisi olan kurrâ toplumsal bir iktidar ve nüfuza sahipti. Bu konum onları müstakîl hale getiriyordu. Bu da merkezi iktidarın da otoritesini zayıflatıyordu. Merkezi iktidar, hem siyaseten kendi iktidarına bazen muhalif hareket eden mahallî iktidarların en önemli iktidar kaynağı olan Kur'an nüshalarını ellerinden almak; diyaneten de mevsukiyetlerini tam olarak bilmediği veya kontrol edemediği nüshaları ortadan kaldırarak dini tartışmaları ve ayrılıkları önlemek istiyordu. Bu mülahazalarla "Onların elinden bu silahı almak ve ilahî vahyin yegâne muhafızı olarak meydana çıkmak suretiyle hükümet birliğini tahakkuk ettirmek ve devlet üzerinde mutlak iktidarını teessüs etmek meylini gösteriyordu."⁸¹

Şarkiyatçılık Kur'an'ın teksiri meselesine Hıristiyanların çok sayıdaki farklı İncilî versiyonlarını 325'te dörde indirerek kanonize etmeleri örneğinden hareketle ele almıştır. Hıristiyanlık tarihinde farklı İncillerin dini-toplumsal ayrışmaları körüklediği sebebiyle, bunun önlenmesi için nüshaları tescil edilmiştir. Müsteşrikler her kutsal metin için bir kader olarak gördükleri bu süreci Kur'an-ı Kerim için de mukadder görmüşlerdir.

Kur'an'ın resmi nüshasının oluşturulması konusunda son yüzyıllarda büyük mesai harcayan Arthur Jeffery'nin önemli tespitleri bulunmaktadır. Jeffery, Mukaddime'sinde Nöldeke ve öğrencileri Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser ve Otto Pretzl'in Kur'an Tarihi'ndeki iddialara değinir. Özetle; Hz. Muhammed öldüğünde Kur'an bir kitap haline getirilmiş değildi; sahabenin elinde farklı Mushaf'lar vardı. Hz. Osman Kur'an'ı Kureys lehçesinde resmileştirerek ümmeti de birleştirdi. Bu arada halkın elinde bulunan nüshalardaki bazı bölümleri almazken, kendi siyasi emellerini meşrulaştıracak bazı bilgileri de kattı.⁸²

Müsteşrikler daha sonraki zaman diliminde konu üzerinde durmuşlardır. Mesela, Ignaz Goldziher, kıraat farklılıklarına atıf yaparak Kur'an metninin sübütunun şüpheli olduğunu ileri sürdü. Onun iddiasınca Hz. Osman Kur'an'ı telif etmede ve farklı kıraatları teke indirmede başarılı olamadı.⁸³ Esasen burada Nöldeke'den itibaren ileri sürülen iki kavram "Kur'an'ın telifi" ve "kıraatları teke indirmek" Müslümanlarca temelsiz ve kanıtsız kaldı.⁸⁴

C Brockelmann da Osman'a karşı muhalefetin oluşmasında Kur'an'ın resmi nüsha haline getirilişini baş amillerden biri sayar. Ona göre Abdullah

81 Vida, s. 429.

82 Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'an*, Leiden 1937, s. 5-10) Bilal Gökür, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hüsusunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2012, 27, 9-28), s. 17.

83 Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekoller*, çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul 1997, 20-21.

84 Gökür, s. 17.

b. Mesud gibi bazıları karşı çıkmışsa da bu resmi nüsha başarılı bir şekilde oluşturulmuştur ve bu güne kadar da otoritesini korumuştur.⁸⁵ Macdonald da Osman tarafından yapılan resmi nüshanın Müslümanlarca “kelime, mana ve fikir olarak tamamen Allah’ın kelamıdır” şeklinde kabul edildi kanaati taşımaktadır.⁸⁶

Konu hakkında İngiliz müsteşrik Richard Bell (1876-1952) de *Introduction to the Qur’ân* adlı eserinde Kur’an’ın resmi nüsha haline getirilişine değinir. Kur’an’ın resmi nüshasının oluşturulmasını *colletion/toplama* başlığıyla ele alır ve *codex* ve *canon* terimlerini kullanır. Bilindiği gibi *codex* Kitab-ı Mukaddes’in eski metinleri için kullanılır. *Canon* ise kilise yasası veya kilise babalarının çıkardığı kanun demektir. Sebep olarak gelenekte bulunan rivayeti zikreder. Toplama sırasında yaşanan zorlukları sıralar ve tenkitlere yer verir.⁸⁷

İngiliz müsteşrik Alfred Guillaume (1888-1965) Osman’ın nüshaları teke indirmesinden önce en az dört rakip Kur’an versiyonunun olduğunu ileri sürer. Onun kanaatine Osman bu rakip nüshaların okuyanlar arasında oluşturduğu tartışma ve ayrılıkların derinleşerek Yahudiler ve Hıristiyanların yaşadıklarını yaşamalarından endişe etti. Guillaume aslında Kur’an’ın resmi nüsha haline getirilişinin de İncil gibi olduğunu ileri sürer. Çok versiyonlu zamandaki özgürlüğün sonraki nesillerde birlik için kaldırıldığını ancak bunun da tam olarak başarılmadığını belirtir.⁸⁸

Müsteşriklerin Kur’an’a yönelik tutumları işaret ettiğimiz gibi, Kitab-ı Mukaddes’e yaklaşımlarının bir tezahürüdür. Onlara göre Arap yazısı uzunca bir süre “yetersizlik” ve “kusurluluk” süreci yaşamıştır. M. A’zami, Eski Ahid’in önemli bir kısmının MÖ. 8.yy’a kadar asırlarca sözlü olarak aktarımını hatırlatır ve Müsteşrikleri tutarsızlıkla suçlar. Ona göre “Eski ve Yeni Ahid’in bütün bölümleri anonim olarak yazılmasına rağmen Batılı bilim adamları bunlara çoğu zaman kuşkulandıkları veya yetersiz buldukları İslami rivayet zincirinden daha kolay tarihsel meşruiyet vermektedirler.”⁸⁹

Müsteşriklerin Konu Hakkındaki Başlıca Terimleri

Müsteşriklerin Hz. Osman ve dönemine yaklaşımı ışık tutacak hususlardan biri de konu hakkındaki söylemlerini ifade için kullandıkları terimlerdir.

85 Brockelmann, s. 59.

86 Macdonald, s. 71.

87 Richard Bell, *Introduction to the Qur’ân* (Islamic Surveys 8. Edinburgh University Press, 1953), *Bell’s Introduction to the Qur’an*, notlarla neşreden W. Montgomery Watt, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1970, s. 42-44.

88 Alfred Guillaume, *Islam*, Penguin Book, UK, 1975, s. 57-58.

89 Muhammed Mustafa A’zami, *The History of the Qur’anic Text: from Revelation to Compilation: a Comparative Study with the Old and New Testaments*, Leicester 2003, s. xviii-xx.

Başlıca Terimler:

*Rebellion-rebel*⁹⁰: kurulu bir otoriteye karşı şiddet kullanarak isyan-asi, isyancı.

*Insurgence-Insurgent*⁹¹: isyan, başkaldırı-asi, ihtilalci.

*Insurrection*⁹²: sivil otoriteye, hükümete organize isyan, ayaklanma.

*Malcontent*⁹³: bir otoritenin veya hükümetin siyasetinden memnun olmayan ve bunu özellikle sözle veya fiile ifade eden.

*Resistance*⁹⁴: otoriteye karşı direniş.

*Rise up-uprising*⁹⁵: otoriteye karşı isyan, ayaklanma.

*Protest*⁹⁶: karşı çıkma, protesto etme.

*Unrest*⁹⁷: huzursuzluk, toplumsal kargaşa.

*Adversary*⁹⁸: muhalif, takip, düşman.

*Opposition-opponent*⁹⁹: muhalefet-muhalif.

*Conspirator*¹⁰⁰: suikastçı, gayri kanuni öldürme işi yapan.

*Riot-roiter*¹⁰¹: isyan-isyancı.

*Civil war*¹⁰²: iç savaş, fitne.

*Tragedy*¹⁰³: facia, felaket.

Bu terimlerden ve kavramlardan hareketle denebilir ki ağırlıklı olarak müsteşrikler de Hz. Osman'ın temsil ettiği hilafeti meşru resmi otorite kabul edip muhalefeti isyan-isyancı olarak nitelendirmişler, dolayısıyla bir bakıma siyaseten, hukuken hatta ve ahlaken suçlu bulmuşlardır.

Müsteşriklerin Yaklaşımlarına Dair Bir Değerlendirme

Müsteşrik metinlerinde, tahmin edilebileceği gibi, insanlara iki dünya mutluluğunu temin eden İslamiyet'in, Hz. Âdem'den beri gelen nebiler silsilesinin sonuncusu hâtemü'n-nebiyyin Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen bir din olduğu, bu davetin de ondan sonra Hilafet sistemiyle insanla-

90 Welhausen Arab Kindom and its Fall, trs. Margaret Graham Weir, Univesity of Calcutta, 1927, s. 46, Vida, "Uthman", Shorter Encyclopedia of Islam H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, Leiden, London, 1961, s. 616; Guillaume, s. 81; Belyaev, 144

91 Watt, Islamic Political Thought, s. 36.

92 Macdonald, s. 18

93 Watt, Islamic Political Thought, s. 36; Hudgson, s. 213; Vaglieri, s. 69.

94 Hudgson, s. 213.

95 Sourdel, s. 107; Belyaev, s. 144.

96 Vaglieri, s. 67; Belyaev, s. 144.

97 Vaglieri, s. 68.

98 Sourdel, s. 107.

99 Vaglieri, s. 67, 70; Belyaev, s. 144.

100 Macdonald, s. 18.

101 Vaglieri, s. 69.

102 Macdonald, s. 18; Sourdel, s. 107.

103 Vida, Uthman, s. 616.

ra ulaştırılma çabası gösterildiği, bu sırada dini veya insani sâiklerle bazı yanlışlar veya anlaşmazlıkların yaşandığı mahiyetinde bir değerlendirme yer almamıştır.

Müsteşriklerin Hz. Osman konusundaki değerlendirmeleri, Hz. Muhammed ve İslam'a yaklaşımları ile tutarlılık ve bütünlük arz etmektedir. Buna göre İslam önce Hicaz'dan başlayarak Arapların Hz. Muhammed öncülüğünde dünya sahnesine çıkma hareketidir. Kureys'in Haşimi kolundan olan Hz. Muhammed *nübüvvet* adı altında başladığı iktidar yürüyüşünde İslamiyet adını verdiği ideolojisini tevhid/ monoteizm ve Arapların (Kureys'in) siyasi rehberliği üzerine formüle etmiş sonrakiler de bunu devam ettirmişlerdir. Haşimî Muhammed'den sonra yine Kureys'in çeşitli kollarına mensup kişiler *hilafet* adıyla (Hulefa-ı Raşidin) iktidarı taşımışlar, ardından Kureys'in güçlü kolu Emeviler sonra da yine Hz. Muhammed'in kolu olan Abbasiler önderliği ve sorumluluğu *hilafet-saltanat* şeklinde üstlenmişlerdir.

Müsteşriklerin 19. Yüzyıldan beri Hz. Muhammed, nübüvvet, İslam ve hilafet ve bu cümleden olarak Hz. Osman'ı Araplaştırmaları, Arap ırkına, hatta Arap kabilelerine indirgemeleri emperyalizmin Müslümanlara yönelik politikalarına yardımcı olmuştur denilebilir. Arap milliyetçiliği veya ırkçılığını besleyen bu izahlar ve yaklaşımlar, önce, Türklerin bânisi ve hâmisi oldukları son İslam "imparatorluğu" olan Osmanlı Devleti'ni parçalayan amillerden biri olmuş, akabinde Arapları bölgelere, kabilelere, lehçelere bölmüştür. Bu yaklaşımın siyasi sonuçlarından biri de on asırdır İslamiyet'in ve Müslümanların hâmiliğini yapan Türkler (Osmanlılar) Araplar üzerinde bir sömürgeci gibi gösterilmesi olmuştur. Bu bağlamda şu husus da akla gelmektedir ki Hz. Muhammed'e haleflik veya terimsel ifadesiyle hilafet konusunda müsteşrik metinlerinde çoğalma Osmanlı devletinin yıkılış sürecinde Osmanlı hilafetinin siyaseten tartışmaya açıldığı yıllarda artış göstermiştir. Özellikle II. Abdülhamid'in ittihad-ı İslam veya müsteşrik terimiyle panislamizm siyasetini hilafet üzerinden sürdürdüğü ve I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı yönetiminin hilafet kurumu üzerinden cihad-ekber siyasetiyle İslam dünyasını Batı emperyalizmine karşı müşterek cephe oluşturmaya çağırdığı yıllarda hilafet Hakkı'nda yazılar çoğalmış ve bu meyanda da diğer Halifelerle birlikte Hz. Osman gündeme taşınmıştır.

Öte yandan bu tartışmalarla, alemşumul İslamiyet belli bir kültüre, ırka, coğrafyaya hasredilerek etki alanı daraltılmış, bütün son İlahi din olması yanında medeniyet iddialarından vazgeçme durumuna getirilmiştir.

Müsteşrik metinlerinden ortaya çoktan bir sonuç da onların temel tezlerini teyit mahiyetinde İslamiyet'in siyasallaştırıldığı olgusudur. Başka bir ifade ile zaten Hz. Muhammed tarafından "siyasal-ideoloji" bir hareket ola-

rak başlatılan İslamiyet Osman örneğinde olduğu gibi hep bu niteliğini sürdürmüş, bu fonksiyonu icra etmiştir iddiasıdır.

Hz. Osman da bu amaca doğrudan veya dolaylı olarak hizmet eden birisi olarak yorumlanmıştır. Söz gelişi J. Welhausen İslamiyet'i Arapların dinine indirgeyip ilk dönem Müslüman iktidarlarını ve hassaten Emevileri "Arap Kingdom" (Arap Melikiyeti/Kırallığı) olarak görmüştür. İlk dönem İslam tarihi hep Arapların sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, iktidar hırsı üzerinden okunmuştur. Bu süreçte sarf atılan bazı yanlış adımlar veya 'Sevad-ı Irak Emevilerin çiftliğidir' gibi sarf edilen ifadeler de iddialara mesned olarak kullanılmıştır.

Bu yaklaşıma göre Cahiliye döneminden beri Mekke'de Kureyş içinde devam eden Haşimî-Emevî mücadelesi veya husumeti İslamiyet'le birlikte yeni şekillerde sürmüştür. Haşimî Muhammed'den sonra nihayet Emeviler Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devrinde iktidara valilikler ve komutanlıklara düzeyinde yaklaşmışlar Hz. Osman devrinde ise ele geçirmişlerdir. Hz. Osman'ın hilafeti Emevilerin iktidar beklentileri ve hırslarını tatminde fırsat olmuştur. Hz. Osman'ın hilafeti bu yönüyle ele alınmıştır. Dolayısıyla onun bütün icraatı bir yönüyle Emevilerin iktidarı diğer yönüyle Kureyş'in iktidarının tahkimi şeklinde kurgulanmıştır. Zayıf kişilikli ihtiyar Osman'ın iktidarı Emevilere alan açmış, bu aile Osman'ın öncülüğünde Arap iktidarını güçlendirici, başka bir ifade ile merkezileştirmeye matuf adımlar atmışlardır. Bunlardan, diğer Arapları gücendirse de ganimetlerin devlete ve Emeviler aktarılması iktidarın dolayısıyla mülkün / devletin sahibi olan aileyi güçlendirmiştir. Aynı şekilde Kur'an'ın eldeki nüshalarının toplanıp imha edilip, Kureyş lehçesine dayanan resmi bir nüshanın çoğaltılıp eyaletlere gönderilmesi de merkezileştirme ve Araplaştırma siyasetinin bir gereği ve ürünü olarak gerçekleştirilmiştir. Müsteşrik metinleri Osman meselesini genelde bu çerçevede ele almaktadır.

Geleneksel metinlerde Hz. Osman, ahlaki açıdan masumiyetin, hayanın, tevazuun ve cömertliğin simgesi kabul edilir, Hz. Muhammed'in iki kızına eş olarak zi'n-nureyn sıfatıyla nitelendirilirdi. O, Müslümanlar için örnek bir şahsiyetti. Müslüman müellifler de müsteşrik metinlerinden etkilenmiş görünüyorlar. Son zamanlarda yazılan kitapların önemli bir kısmında adeta İslam'da "sapma"yı başlatan, Kur'an'ı "tahrif eden", kötülüklerin anası, beceriksiz, adam kayıran, iktidarı yakınlarına peşkeş çeken özetle fitne kapısını açan biri şeklinde resmedilmektedir. Aynı bağlamda denebilir ki kimileri İslam'ı Araplıktan ayırıp Allah'ın indirdiği Resulullah'ın tebliğ ettiği "evrensel sahih dini" bulmak için, kimileri İslam ile Araplığı aynileştirip Araplara dini ve siyasi yeni mevkiler vermek için Hz. Osman ve zamanına yeni anlamlar yüklemek eğiliminde görünüyorlar.

Konuyla ilgili Türkiye'deki akademisyenlerin (Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İbrahim Sarıçam, Adem Apak, Ünal Kılıç, İsmail H. Atçeken, Bilal Gökür vb.) temel İslam tarihi kaynaklarına dayanarak dönemi yorumlarında müsteşriklere cevap sâiki öne çıkmakla birlikte onların görüşlerine muvafakat da gözlemlenmektedir. Buna göre Hz. Osman ve valilerinin dini anlayış ve yaşantıları, siyasi, sosyal ve ekonomik uygulamaları bazı olaylara sebebiyet vermiştir. Valiler kendi menfaatleri için akrabalık bağını suiistimal etmişlerdir. Hz. Osman'a gelince bu hususta valileri uyarma veya cezalandırma yoluna gitmeyerek hata yapmıştır. Oysa Hz. Osman faziletli bir şahsiyetti: Cennet'le müjdelenenlerden, Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlenmesinden dolayı "Zi'n-Nureyn" lakabı taşıyan, her zaman Allah yolunda en çok mal harcayan cömert, meleklerin bile haya ettiği, adını tarihe üçüncü Râşidi halife yazdırmış biriydi.

Geleneksel metinlerde Müslüman tarihçiler Fitne'nin kimler ve niçin yapıldığı konusunda rivayetleri çok dikkatle inşa etmiş görünüyorlar. Hz. Osman'ın sembolik iktidarını ve halifeyi/hükümdarı öldürme fiilini, yaşadıkları çağların siyasi, ahlaki, toplumsal sorunlarını çözmede, ibret almak, ders çıkarmak için zikrediyorlar. Mesela, iktidardaki bir hükümdarı hal etmek için kuvvet kullanmak caiz mi? ve böyle bir siyasi isyanın toplum hayatında nasıl bir sosyal ve dini sarsıntı meydana getirir? fitne ile sonuçlanacak isyan yerine itaat daha mı iyi olurdu? sorularının muhtemel cevapları veya sonuçlarını göstermek için atıfta bulunuyorlar. Bu sorular veya mülâhazalar çerçevesinde ıskalanın iki ucu olan adalet-zulüm, adalet-birlik, itaat-isyan, fitne/terör-barış kavramlarının sınırlarını ve sonuçlarını tartışıyorlar.

Diyanet'in konuya yaklaşımının halka yönelik yüzünü yayınladığı İslam Ansiklopedisinin "Hz. Osman" maddesinde (İsmail Yiğit, DİA, 2007, c. 33) ve merhum İbrahim Sarıçam'a yazdırdığı "Hz. Osman" monografisinde görebiliriz.

İ. Yiğit maddenin tanım cümlesini "İlk Müslümanlardan, zi'n-nureyn, Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü" olarak yazmıştır. Hayatını da şu ifadelerle tamamlamıştır:

"Geceleri ibadetle, gündüzleri oruçla geçiren Hz. Osman nazik ve mahcup bir tabiata sahip olmanın yanı sıra son derece cömertti. ...Akrabalarına da kendi malından büyük miktarlarda yardım yaptığı bilinmektedir. Hz. Osman ilmî bakımdan da temayüz etmişti, hatta hac menâsiki konusunda en bilgili sahâbî olduğu söylenmiştir. Kur'an'ı ezberleyen ve Hz. Peygamber'in sağlığında fetva veren birkaç sahâbî arasında yer alır Hadisleri tam olarak rivayet eder, bu hususta çok titiz davranırdı. Onun hakkında bir kişi, "Aşap arasında hadisleri Hz. Osman'dan daha

tam ve güzel şekilde rivayet eden birini görmedim, ancak o hadis rivayetinden çekinen bir zattı” demiştir Hz. Osman, Resûlullah’ın iki kızıyla evlenmiş olduğu için “zü’n-nûreyn” (iki nur sahibi) lakabıyla meşhur olmuştur. Ayrıca “esnâf-ı mühr-künan”ın pîri sayılmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi’ndeki kılıçlardan beşi ona nisbet edilir.”

Sarıçam Hoca’nın önsözdeki ifadeleri de Hz. Osman’a bakışı özetlemektedir:

“Hz. Osman dönemi, İslam’ın doğu, batı ve kuzey istikametlerinde çok hızlı ve geniş bir şekilde yayılmaya devam ettiği bir zaman dilimidir. Hz. Osman’ın on iki yıl süren hilafet dönemini ‘birinci altı yıl’ ve ‘ikinci altı yıl’ olmak üzere ikiye ayırmak gelenek haline gelmiştir. Birinci altı yıl genellikle huzur ve sükunun hakim olduğu, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin hüküm sürdüğü dönem olarak bilinir. Bu dönemde yönetimden bazı şikayetler gerçekleştirse de bunlar problem haline gelmemiştir. İkinci altı yıl ise, Hz. Osman’ın şehid edilmesiyle sonuçlanan ve daha sonra devam edecek olan huzursuzlukların, iç karışıklıkların ortaya çıktığı dönem olarak tarihe geçmiştir. İlk altı yıldaki huzuru, Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde kurulan sistemin devam etmiş olmasına ve fetihler devam ettiği için Müslümanların dikkatlerinin iç politikadan ziyade dış politikaya çevrilmesine ve ayrıca halifenin icraatındaki olumlu tutuma bağlamak mümkündür.”¹⁰⁴

Ek: Geleneksel Müslüman Kültüründe Hz. Osman

Osmanlı’nın en parlak dönemi 16. yüzyılın ünlü mutasavvıflarından Şemseddin Sivasi¹⁰⁵ Menâkıb-ı Çehar Yâr-ı Güzîn adlı bir eser kaleme almıştır. Osmanlılardan günümüze yüzyıllardır geniş halk kitleleri tarafından okunan bu eser bu coğrafyadaki, Dört Halife bilgi ilgi ve imajını oluşturmaktadır. Sivasî eserinde dört halifeyi kendi ihtiyaç ve idrakince zamanın anlayışına uygun olarak yazmıştır. Telif sebebini şöyle ifade eder: "ol mi'mar-saray-ı dinin ve sabıkan-ı meydan-ı yakinin mücerred fezaillerinden katre ile teşne-leb aşıkları reyyan ve hurşid-i kemallerinden zerre ile kı-

104 İbrahim Sarıçam, Hz. Osman, TDV yay, Ankara, 2014,

105 Şemseddin Sivasi 926/1520'de Tokat-Zile'de doğmuş, 1006/1597'de vefat etmiş, Sivas Meydan Camii haziresine defnedilmiştir. Tahsilini ikmal ettikten sonra İstanbul'da bir müddet müderrislik yapmış, Osmanlı sultanlarından Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad, III. Mehmed'den hürmet ve ilgi görmüştür. Sivasi, Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolu kurucusudur. Şairliği ve edebi kimliği tasavvufi yönü kadar dikkat çekmemiştir. Menakıb-ı İmam A 'zam, Menakıb-ı Çehar-yar-ı Güzin, Heşt-Behişt, Süleyman-name, Gülşen-abad, Divan ve Mevlid adlı eserleriyle meşhur olmuştur. Bkz. Hasan Paksoy, Şemseddin Sivasi,, Hayatı, Şahsiyeti, Tarikati ve Eserleri, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Aralık 2005, c. IX/2 ss. 1-46.

lup, sadıkları rahşan ider. " Açıktır ki Dört Halife, din sarayının mimarının ve yakın meydanının sabıklarındırlar, yani İslam ilk girenlerdendir, "Es-Sabikûn el-Evvelûn"

Hız. Osman için Halifeti's-Sâlis Elkâ'im Bi-Emri'r-Rahmân Emîr'ül Mü'minîn Osmân Bin Affân Radiyallâhu Ta'âlâ Anh ifadesini kullanır. Ve şöyle tanıtır: "Ol hayâ kânı Hazret-i Osmân mecma'-ı lutf ve Câmî-i Kur'ân'ın neseb-i şerîfleri Osmân İbni Affân bin Ebi'l-Âs bin Ümeyye bin Abdü'ş-Şems bin Abdi Menâf'dır.

Pes neseb-i şerîfleri Resûlullâh Sallallâhu Ta'âlâ Aleyhi ve Sellem Hazretleri'nin neseb-i şerîfleriyle dördüncü atada cem' olur ki Abdi Menâf'dır. Pes neseb cihetinden Hazret-i Osmân, Hazret-i Ebû Bekir ile Hazret-i Ömer'den ol hazrete akreb olmuş olur, Radiyallâhu Anhum.

Künye-i şerîfleri ba'de'l-islâm Ebû Abdullâh'dır ve lakab-ı şerîfleri Zinnûreyn'dir, iki nûr sâhibi demektir. Resûl-i Ekrem Sallallâhu Ta'âlâ Aleyhi ve Sellem Hazretleri'nin iki kerîme-i muhteremelerin aldığı için ki birinin ism-i şerîf Rukiyye ve birinin Ümmü Gülsüm'dür, Radiyallâhu Ta'âlâ Anhumâ. İbtidâ Hazret-i Rukiyye'yi tezvîc etdiler, ol vefât etdikden sonra Hazret-i Ümmü Gülsüm'ü tezvîc etdiler. Onlar dahi vefât etdikde Hazret buyurdular ki yâ Osman eğer katımda üçüncü kızım olaydı onu dahi sana verirdim. Ve sâhibü'n-nûreyn ilm ü hilm ile mecma'u'l-bahreyn."¹⁰⁶

Cem'-i Kur'ân

Ma'lûm ola ki halk mâ-beyninde meşhûr olmuşdur ki câmî-i Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân Hazret-i Osmân'dır Radiyallâhu Ta'âlâ Anh. Lâkin Ebû Bekir'i's-Siddîk Radiyallâhu Ta'âlâ Anh Hazretleri'nin menâkıb-ı şerîfelerinde Hazret-i Azîz Kudûse Sırruhu'nun Güzîde nâm risâlelerinden menkûldür ve tafsilinden zâhir olan oldur ki, câmî-i Kur'ân Ebû Bekir'dir, Hazret-i Ömer ve sâ'ir sahâbe-i güzînin Rıdvânullâhi Aleyhim Ecma'ın ittifâklarıyla.

Vaktâ ki Hazret-i Osmân Radiyallâhu Ta'âlâ Anh hilâfetleri zamânında Irâk ve Şâm feth oldu ve halk mâ-beyninde hiçbir kâmil ve tamâm Mus-haf yoğ idi ve Kur'ân-ı Azîm'in kırâ'atında ihtilâfât-ı kesîre vâkî' oldu. Belki halk birbirin tekfir edip kırâ'atları inkâr etmeğe başladılar. Çün Huzeyfe bin El-Yemânî Radiyallâhu Ta'âlâ Anh Irâk'ı feth edip Şâm tarafına gazâyaya vardı, halkın bu ihtilâfların görüp çok elem çekip Hazret-i Osmân'ın yanına gelip dedi ki, yâ emîre'l-mü'minîn, ümmet-i Muhammed'e meded eyle kitâbullâhda Yahûdîler ve Nasrânîler gibi ihtilâf eylemezden evvel.

¹⁰⁶ Şemseddin Sivasi Menâkıb-ı Çehar Yâr-ı Güzîn, haz. Mehmet Arslan, Sivas Beldiyesi yay, İstanbul, 2017, s. 333.

Pes Hazreti Osmân Radiyallâhu Ta'âlâ Anh bunu işidicek cümle ashâb-ı kirâmı cem' edip, Kur'ân'da ihtilâf olduğunu hikâye edip buyurdular, hâtırına böyle gelir ki Mushaf-ı Ümm'den ki Ebû Bekr'in cem' etdiği Mushaf'dır, ondan beş aded Mushaf yazıp her birin bir vilâyete gönderelim, tâ ona halk iktidâ edeler. Sahâbe-i kirâm eyitdiler, re'y buyurdunuz. Ve Hazret-i Alî Kerremallâhu Vecheh dahi buyurdular, eğer ben dahi halîfe olsam idi böyle ederdim.

Pes Hazreti Osmân Radiyallâhu Ta'âlâ Anh Mushaf-ı Ümm'ü Hazret-i Hafsa'dan Radiyallâhu Ta'âlâ Anhâ, getirip Sa'îd bin Âs Hazretleri'ne emr eyledi ki imlâ edeler. Ve Zeyd bin Sâbit Hazretleri'ne emr eyledi ki kitâbet edeler. Ve bir rivâyetde Abdullâh bin Zübeyr ve Sa'îd bin Âs ve Abdurrahmân bin Hâris bu üç kimseler imlâ edeler diye emr eyledi. Ve Zeyd bin Sâbit kitâbet edip bunlara buyururlar idi ki, eğer sizin bir müşkiliniz olur ise Kureyş lugatına mürâca'at ediniz, zîrâ Kur'ân-ı Azîmü's-şân Kureyş lugatı üzerine nâzil olmuştur. Pes bunlara bir müşkil düşdü, Sûre-i Bakara'da biri "tâbût" okudu ve birisi "tâbûh" okudu. Çün Hazret-i Osmân Radiyallâhu Ta'âlâ Anh'a arz eylediler, buyurdu ki "tâbût" dur.

Pes Zeyd İbni Sâbit Hazretleri beş Mushaf yazdılar, bu mushafların adların "Mushaf-ı İmâm" koyup her birin bir şehre irsâl eylediler, tâ ihtilâf vaktinde ona mürâca'at oluna. Birisin Mekke-i Mükerrime'ye ve birisin Basra'ya ve birisin Şâm-ı Şerîf'e ve birisin Kûfe'ye irsâl edip ve birisin dahi Medîne-i Münevver'e de alkoydular. Ve bir rivâyetde dahi yedi Mushaf idi, birisin Yemen cânibine ve birisin dahi Bahreyn'e irsâl eylediler. Pes Hazret-i Osmân'ın Radiyallâhu Ta'âlâ Anh re'y ve tedbîr ve tasarrufları bu miktârdır ibtidâdan buraya dek. Bu dahi aynı ile Güzîde'den nakl olunmuştur.

Ve yine Güzîde'de beyân buyurmuşlar ki, evvelâ Kur'ân tertibini Resûlullâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Hazretleri beyân buyurmuşlardır ve cem' olmasını Hazret-i Ebî Bekir Radiyallâhu Ta'âlâ Anh re'y buyurmuşlardır, nitekim beyân olundu. Ve Zeyd bin Sâbit Radiyallâhu Ta'âlâ Anh her Mushaf'ı bir kırâ'at üzerine yazmışlardır, onun için her vilâyetin ehli bir kırâ'ata tâbî' olmuşlardır. Hâlâ ol ihtilâflar ile menkûldür, ol diyârın kâri'lerinde ve Mushafları'nda dahi bu üslûb üzerinedir. Müşkili olan ona mürâca'at eylesin diye. Ol Mushâflarda nokta ve îrâb yokdur, ancak hemân imâleler gelen yerlerde kelimelerin altına sürh ile işâret koymuşlardır.¹⁰⁷

Fitne Meselesi:

Otuz Birinci Menâkıb: Hazret-i Osmân'ın Radiyallâhu Ta'âlâ Anh bir azîm kerâmeti dahi budur ki, Hazret-i Osmân'ın şehâdetine gelince bu ümmet arasında fitne yoğ idi. Hemân ki Hazret-i Osmân şehîd oldu, dünyâ fitne ile doldu. Fitnenin âhiri Deccâl ile hatm olsa gerek. Ve Hazret-i Osmân'ın şehâdetinden bir kimsenin gönlüne bir zerre kadar sürûr gele, eğer ol kimse Deccâl yetişirse ona tâbî' olup kâfir olmasından havf olunur ve eğer Deccâl'a yetişmezse kıyâmet günü haşr oldukda Deccâl ile haşr olmakdan korkulur, ne'ûzu billâhi Ta'âlâ. Hak Celle ve Alâ Hazretleri hıfz eyleye Müslümânları sahâbe-i kirâma zerre mikdâr kalbinden kîn ve küdüret olmakdan. Husûsen Hulefâ-i Râşidîn Hazretleri hakkında, Rıdvânullâhi Ta'âlâ Aleyhim Ecma'în.¹⁰⁸

Halife Seçilişi

On Sekizinci Menâkıb: Der-hilâfet-i Hazret-i Osmân Radiyallâhu Ta'âlâ Anh. Hazret-i Ömer Radiyallâhu Ta'âlâ Anh âhirete sefer etdikleri vaktinde hilâfeti altı serverin mâ-beyninde şûrâ etdiler. Yukarıda beyân olunduğu gibi ol altıdan Sa'd Hazretleri gâ'ib idi. Ve Talha ve Zübeyr Hazretleri i'tizâr etdiler, bizim hilâfetle hâcetimiz yokdur, tama' etmeziz dediler. Pes üçü bâkî kaldı, Osmân ve Alî ve Abdurrahmân.

Pes Abdurrahmân buyurdu ki, ben emrimi ikinize hibe etdim, onlar eyitdiler öyle olsun. Üç gün va'de etdiler, Abdurrahmân Hazretleri ol üç günde sırren ve alenen nâs ile mübâya'a husûsunu tefahhus etdi, cümle nâsın re'yini Hazret-i Osmân cânibine mâ'il buldu. Pes eyitdi, ben Osmân bin Affân'ı ihtiyâr etdim. Pes Hazret-i Alî Kerremallâhu Vecheh ve sâ'ir sahâbe-i güzîn Rıdvânullâhi Ta'âlâ Aleyhim Ecma'în Hazret-i Osmân ile bey'at edip fitne ve gavğâyı ref' etdiler. Ebu'l-Mu'în Nesefî'nin Temhîd'inden menkûldür.¹⁰⁹

Kaynaklar

- A'zami, M. Mustafa, The History of the Qur'anic Text: from Revelation to Compilation: a Comparative Study with the Old and New Testaments, Leicester 2003.
- Amin, Samir, Avrupamerkezcilik: Bir İdeloljinin Eleştirisi, çev. Mehmet Sert, Ayrıntı yay, İstanbul, 1993.
- Apak, Adem, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyegoğulları'nın Devlet İdareesindeki Yeri", U.Ü.İ.F.D, Bursa, 1998, c. VII, S: 7, s. 487-522; "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", U.Ü.İ.F.D, Bursa 2000, c. IX, Sy. 9, s. 437-446; "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzeri-

108 Sivasi, s. 374.

109 Sivasi, 353.

- ne Bazı Değerlendirmeler”, *Üsul, İslam (Araştırmalar Islamic Researches)*, Sy: 4, Temmuz- Aralık 2005, s. 157-170; Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İnsan yay, İstanbul, 2003; Anahatlarıyla İslam Tairihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, Ensar yay, İstanbul, 2007.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem’in Rolü”, *S.Ü İ.F.D. Konya, 2000, S: 9, s. 315-348.*
- Bartold, V. V., “Halife ve Sultan”, (Peretsburg, 1912), çev. M. Emin Resulzade, haz. Cengiz Şeker, *Hilafet Risaleleri, c. 3, haz. İ. Kara, Kalsik yay, İstanbul, 2003; Istorija izucenija Vostoka v Evrope i Rossi (Leningrad, 1925, Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm, çev. Ayşe Meral, Kaya Bayraktar, Küre yay, İstanbul, 2004.*
- Bekbolat, S., “İslamning Peyda Bolişi ve Onung Sınfi Fizenomiyesi”, *Hudâsızlar, 1929/2.*
- Bell, Richard, *Introduction to the Qur’ân (Islamic Surveys 8. Edinburgh University Press, 1953)*, Bell’s *Introduction to the Qur’an*, notlarla neşreden W. Montgomery Watt, *Edinburgh University Press, Edinburgh, 1970.*
- Belyaev, E. A. *Araby, İslam i arabskii khalifat v rannee srednevekov’e, 1966; Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages, trs. A. Gourevitch, Praeger, UK, 1969.*
- Bernard Lewis, *The Arabs in History (1950)*, *Tarihte Araplar, çev. H. Dursun Yıldız, Ağaç yay, 5. Baskı, İstanbul, 2009.*
- Brockelmann, Carl, *İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi, çev. N. Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat fak yay, Ankkara, 1964, s. 57-58.*
- Brohman, John, “Universalism, Eurocentrism, and Ideological Bias in Development Studies: From Modernization to Neoliberalism.” *Third World Quarterly 16.1, 1995, ss. 121-140.*
- Buhari, Sahihu'l-Buhari, tahk: Abdülaziz b. Abdillâh b. Baz, *Daru'l-Fikr, yer yok, 1991.*
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi, Küre Yayınları. Nisan 2004.*
- Crone, Patricia-Hinds, M., *God’s Caliph: Religious authority in the First Centuries of Islam, Cambridge, 1986; “Halifetullah”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 9, S. 2, 2007, çev. M. Azimli, A. Akay, ss. 167-171.*
- Crone, Patricia, *Slaves on Horses: The Evaluation of the Islamic Polity, Cambridge University Press, 2002; God’s Rule Government and Islam: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought, Columbia University Press, New York, 2004.*
- Ditakis “İslamning Peyda Bolişi ve Onung Mahiyati Hakkida Marx hem Engels’in Fikirleri”, *Hudâsızlar, 1929/ 7-8.*
- Erşahin, Seyfettin, *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, TDV yay, Ankara, 2007.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidin Devri: Dört Halife Dönemi, Kubbealtı Neşr, İstanbul, 2014.*

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliġin Doġuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", A.Ü.İ.F.D, Ankara, 1975, c. XX, s. 219-247; "Abdullah b. Sebe", DİA., Ankara, 1988, c. I, s. 133-134.
- Gökır, Bilal, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluġu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, 27, ss. 9-28.
- Goldziher, Ignaz, İslam Tefsir Ekoller, çev. Mustafa İslamoġlu, İstanbul 1997.
- Guillaume, Alfred, İslam, Penguin Book, UK, 1975.
- Hentch, Thierry, Hayali Doġu, Metis Yayınları, 1996.
- Hinds, Martin, Studies in Early Islamic History, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1996.
- Hitti, Philip K., History of Arabs, (1937), Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuġ, Boġaziçi yay, İstanbul, 1980.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz.Osman'ın Öldürülmesi", A.U.İ.F.D, Ankara, 1995, c. XXVII, s. 149-176; "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", A.Ü.İ.F.D. Ankara, 1999, c. XXXIX, Sy: 1, s. 27-54.
- Hudgson, Marshall G. S. The Venture of Islam 1, Universty of Chicago Press, Chicago, 1974
- Jeffery, Arthur, Materials for the History of the Text of the Qur'an, Leiden 1937.
- Kalın, İbrahim, Ben, Öteki ve Ötesi: İslam ve Batı İlişkileri Tarihine Giriş, İnsan yay, İstanbul, 7. Baskı, 2016.
- Kazımov, Shamo, Müsteşriklerin Hz. Osman Dönemi Olaylarına Yaklaşımları, Yüksek Lisans tezi, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, danışman, Prof. Dr. İ. Hakkı Göksoy, Isparta, 2015.
- Keaney, Heather, "Confronting the Caliph: ' Uthmân b. ' Affân in Three ' Abbasid Chronicles", Studia Islamica, 2011. Studia Islamica, Online Publication Date: 01 Jan 2011, Volume 106: Issue 1 DOI: [https:// doi.org/ 10.1163/ 19585705-1234-1251](https://doi.org/10.1163/19585705-1234-1251) .
- Kennedy, Hugh, The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century, Pearson, GB, London, 2nd edition, 2004.
- Kılıç, Ünal, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", C.U.İ.F.D. Sivas, 2002, c. VI, Sy:2, s. 239-260.
- Korkmaz, Sıddık, Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi, Araştırma yay, Ankara, 2016.
- Lapidus, Ira M., A History of Islamic Societies, Cambridge Uni Press, Cambridge, 2012.
- Macdonald, Duncan B., Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory, Primer Book House, Lahore, 1972.
- Madelung, Wilfred, The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate, Cambridge University Press, 1998.

- Mantran, Robert, *L'Expansion musulmane. VIIe-XIe siècles*, (Paris, Presses universitaires de France, 1969); *İslamiyetin Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, Ankara, 1981.
- Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi (İslamiyet ve Maarif)*, haz. M. Fuat Köprülü, Ankara, 1962.
- Nicholson, R. A., *A Literary History of the Arabs*, (1907), new edition Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1979.
- Paksoy, Hasan, Şemseddin Sivasi, "Hayatı, Şahsiyeti, Tarikati ve Eserleri", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Aralık 2005, c. IX/2 ss. 1-46.
- Said, Edward, *Orientalism* (1978), Şarkiyatçılık, çev. B. Ülner, Metis yay, 2017.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, Ankara, TDV yay, 1997; Hz. Osman, TDV yay, Ankara, 2014.
- Şemseddin Sivasi *Menâkıb-ı Çehar Yâr-ı Güzîn*, haz. Mehmet Arslan, Sivas Beldiyesi yay, İstanbul, 2017.
- Seyf b. Ömer ed-Dâbi el-Esedi, *el-Fitnetu ve Vak'atu'l-Cemel, Daru'n-Nefais*, Beyrut-Lübân, 1993.
- Smirnov, N. A., *Ocherki Istorii Izucheniya Islama v SSSR*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954, *Sovyet Rusya'da İslâm Tarihi İncelemeleri*, çeviren Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.
- Sourdel, Dominique, *L'islam médiéval* (1979), *Medieval Islam*, trns. J. Montgomery Watt, Routledge-Kegan pub, London, 1986, s. 107.
- Vaglieri, Laura Vecchia, "The Patriarchal nad Umayyad Caliphates" *The Cambridge History of Islam*, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1988, 1/A.
- Vida, G. Levi Della, "Uthman ibn Affan" *Encyclopaedia of Islam* first edition, Bu madde MEB İA'da da tercüme olarak "Osman b. Affan" adıyla yer almıştır. (İstanbul, 1964, c.9, ss. 427-431); "Uthman", *Shorter Encyclopedia of Islam* ed. By H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, Leiden, 1961; G. Levi Della Vida and R.G. Khoury, "Uthmân b. 'Affân", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs; First print edition, 1960-2007.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran yay, Ankara, 1981; *Islamic Political Thought*, Edinburg University Press, 1987.
- Welhausen, Julius, *Das Arabische Reich und sein* (1902); *The Arab Kingdom and its Fall*, trs. Margaret Graham Weir, University of Calcutta, 1927; *Arap Devleti ve Sükutu*, ter. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, Ankara, 1963; *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, ter. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, 2007, c. 33, s. 438-443.

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE HZ. OSMAN ALGISI

Kadir Özköse¹

Sûfî tabakat türü eserlerden *Hilyetü'l-Evliyâ'* da zâhidlerin ilklerinden kabul edilen Hz. Osman için özel bir bahis açılmış, eserinde Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) Osman b. Affan'ı muhacirlerin gözdese, Allah'a hakkıyla itaat eden ve zi'n-nûreyn olarak tanımlamıştır. İki defa hicret eden Hz. Osman'ın gecelerini nafil ibadetlerle geçirdiği, gözyaşlarıyla başını secdeden kaldırmadığı, kıyamda uzun soluklu tilavetlerde bulunduğu, ahiretin dehşetinden çok korktuğu ve Rabbinin rahmetini candan umduğu ifade edilmiştir. Eserde onun baskın karakterinin cömertliği, edep ve hayâsı, korku ve ümit halindeki dindarlık tecrübesi olduğu dile getirilmiştir. Onun gündüzleri cömertliği ve oruçlu hâli ile geceleri de secde ve kıyamlarını çoğaltması ile meşhur olduğu ön plana çıkmaktadır.² İsfahânî Hz. Osman'ın terceme-i halinden bahsederken, Abdullah İbn Ömer'e isnat ederek, "Yoksa o, gece saatlerinde secde ederek, ayakta durarak ibadet eden, ahiretten korkan ve Rabbinin rahmetini uman gibi midir?"³ âyetinde bahsedilen ismin Osman b. Affân olduğunu söylemektedir.⁴

Tasavvufî makamların sıralanmasında hayrı dört şeyde gördüğünü belirten Hz. Osman'ın şu sözünden sûfîlerin esinlendiği görülmüştür: "Ben hayrı dört şeyde buldum. nafilelerle Allah sevgisine ermeye çalışmak; ahkâm-ı ilahinin ifasında sabır; Allah'ın takdirine rıza; nazar-ı ilahiden haya."⁵

Hz. Ebû Bekir'i mana âleminin müsahibi, Hz. Ömer'i ilahi aşkın ben-desi olarak niteleyen Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273) Hz. Osman'ın ilahi feyze mazhar olan isim olarak nitelemektedir.⁶ Dört halifeden bahsederken Yunus Emre (ö. 720/1320) de Hz. Osman'ı daha çok gönlü

1 Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. kadirozko-se60@hotmail.com.

2 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. I, s. 55-56.

3 Zümer 39/9.

4 el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, c. I, s. 56.

5 Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Abdülhalim Mahmud-Abdülbaki Sürur-, Kahire 1960, s. 178.

6 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, haz. Abdülbaki Gölpinarlı, MEB Yayınları, Ankara 1998, c. II, s. 70.

Kur'an dolu sahabe diye tarif etmekte ve onu hep Kur'an ile birlikte düşünmektedir. Şöyle ki:

*Ebubekr ile Ömer yüzlerinden nûr tamar
Sînesi tolu Kur'ân Osmân-ı Âffân kanı.*⁷

Mevlânâ Hz. Osman'ın halife seçilmesi üzerine verdiği ilk hutbeye ayrı bir önem verir. Minbere oturuşunu ve duruşunu gündeme getirir. Tutum ve davranışlarıyla örneklik sergileyerek nasihat verenlerin neden sözlü nasihatlerde bulunanlardan üstün olduğunu Hz. Osman örneğinde şu şekilde dile getirir:

“Osman, halife olur olmaz hemen koşup minbere çıktı.

Ulular ulusu peygamberin minberi üç basamaktı. Ebubekir, minbere çıkınca ikinci basamağa,

Ömer de zamanında İslâm'a ve dine saygısı dolayısıyla üçüncü basamağa oturmuştu.

Osman'ın devri gelince o üst basamağa çıktı, o bahtı kutlu, oraya oturdu.

Herzevekilin biri ona sordu: 'İlk iki halife, Peygamberin yerine oturmadılar.

Sen nasıl oldu da onlardan üstün olmaya kalkışıyorsun? Halbuki mertebe bakımından onlardan aşağısın sen.'

Osman dedi ki: 'Üçüncü basamağa otursaydım beni Ömer'e benziyorum sanırlardı. İkinci basamağa otursaydım diyebilirdiler ki bu Ebubekir'e benziyor, onun misli!

Bu üst basamak, Mustafa'nın makamı... o padişaha benzememe zaten imkanı yok.

Ondan sonra o merhametli halife, hutbe okuyacak yerde ta ikindiye yakın bir zamana kadar sustu kaldı.

Kimsede, hadi okusana diyecek bir kudret de yoktu, mescitten çıkıp gidecek kudret de!

Halkın ileri olanlarına da bir heybet çökmüştü, bayağlarına da. Mescidin içi, damı nurla dolmuştu!

Can gözü açık olanlar o nuru görüyorlardı... Bırak onları, körler bile o nurla hararete gelmiş coşmuşlardı!

Körün gözü, güneşin doğduğunu hararetinden anlar. Fakat bu hararet, her duyulanın hakikati görülsün diye gözü açar...”⁸

Mecâlis-i Seb'a'nın herbir meclisinde Mevlânâ hamdele ve salveleden sonra hulefa-i raşidinden herbirine minnet duygusunu ifade etmekte Hz. Osman'ı iki nur ıssı, arınmış ve tertemiz Osman (r.a.) diye yâd etmektedir.⁹

7 Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 395.

8 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 40-41.

9 Mevlana Celaleddin Rumi, *Mecâlis-i Sab'a (Yedi Meclis)*, çev. ve haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Konya Turizm Derneği yayını, Konya 1965, s. 7, 55, 67

Hz. Osman hakkında hürmet ve muhabbet hissi içerisinde yaklaşım sergileyen Şemseddin Sivâsî, eserlerinde Hz. Osman'ı tanımlarken, onun nesebinin Hz. Peygamberle birleştiğini, yani onunla aynı soydan geldiğini, ilk Müslümanlardan olduğunu, özellikle servetiyle en sıkıntılı günlerinde Hz. Peygamber ve diğer Müslümanların imdadına koştuğunu, Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlilik yaptığını, hayâsıyla tüm Müslümanların takdirini kazandığını, Kur'ân'ı cem ettirdiğini zikretmektedir. Hz. Osman'ı eleştirilenlerin gerekçeleri karşısında Sivâsî zikrettiği delillerle onu savunmaya çalışmaktadır.¹⁰

1. Edep ve Hayâsı

Hz. Osman'ı edep numunesi olarak kabul eden sûfî müellifler eserlerinde özellikle Abdullah İbn Ömer'in şu değerlendirmesine yer verirler: "Hz. Osman ümmetin en hayırlısı ve en cömerdi, en edepli ve hayâlisidir."¹¹ Hz. Osman'ın bizzat kendisi, ne cahiliye devrinde ne de Müslüman olduktan sonra zinaya tevessül etmediğini, Müslüman olduktan sonra edep ve hayâsının arttığını belirtmiştir.¹²

Peygamber Efendimiz, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'le otururken Hz. Osman yanlarına gelince bacağına örttü ve "Meleklerin bile kendisinden hayâ ettiği bir kimseden nasıl hayâ etmem" buyurdu.¹³ Bu rivayete edep bahsinde dikkat çeken Kuşeyrî (ö. 465/1073), bu hareketiyle Peygamber Efendimizin kendi katında Hz. Osman'ın (r.a.) ne denli üstün değere sahip olduğunu ve nezdindeki itibarının ne kadar büyük olduğunu göstermek istediğine dikkat çekmiştir.¹⁴

Eserinin ashâb-ı kiramın zühd ve takvası bölümünde Hz. Osman hakkında değerlendirmede bulunan Serrâc (ö. 378/988),¹⁵ Peygamber Efendimizin şu hadisine yer vererek konuyu ele almaktadır: "Ümmetim içinde ümmetime karşı en merhametli olan Ebû Bekir'dir. Onların din konusunda en güçlüsü Ömer, hayâsı en sağlam olanı Osman, ferâiz ilmini en iyi bilen Zeyd, helal ve haramı en iyi bilen Muâz b. Cebel, en güzel Kur'ân okuyanı Übeyy b. Ka'b, hükmü

10 Şemseddin Sivâsî, *Menâkıb-ı Çehâ-Yâr-ı Güzîn*, haz. Mehmet Arslan, Sivas Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 311-416; Ünal Kılıç, "Şemseddin Sivâsî ve Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn Bağlamında Tarihciliği", *İlim ve Kültür Tarihinde Sivâsîler Ulusal Sempozyumu Tebliğleri*, 30 Nisan-01 Mayıs 2010 Sivas, TSO Konferans Salonu, Sivas Kemal İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, Sivas 2011, s. 178.

11 el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, c. I, s. 56.

12 el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, c. I, s. 60.

13 Buhari, Salât 12; Müslim, Fazâilu's-sahâbe 3.

14 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 287.

15 Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Abdülhalim Mahmud-Abdülbaki Sürur-, Kahire 1960, s. 167.

en sağlam olanı Ali'dir (k.v.). Yer ve gök Ebû Zer'den daha doğru sözlü birine tanık olmadı."¹⁶

Hız. Osman'ın edep ve hayâsını müstakil bir hikmet bağlamında değerlendiren Ahmed-i Yesevî (ö. 562/1166) onun hayâ ikliminden şu şekilde bahsetmektedir:

*Üçüncü dostu yâr olan hayâ sahibi Osman'dır
Her nefeste yâr olan hayâ sahibi Osman'dır*

*Hak Resûl'ün damadı dinimizin âdâbı
Kölelerin âzad edicisi hayâ sahibi Osman'dır*

*Okuduğu şâtibi ayet hadis kâtibi
Minber üstünde hatibi hayâ sahibi Osman'dır*

*Münâcâtı kûh-ı Tûr aldıkları iki nur
Dedikleri bütün inci hayâ sahibi Osman'dır*

*Çoklar gelip yaya koymadılar şehzâde
Şehid eylediler orada hayâ sahibi Osman'dır*

*Tarîf eyledin Osman'ı Hoca Ahmed sen onu
Yoktur şüphesi gümanı hayâ sahibi Osman'dır.*¹⁷

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) başından geçen manevî tecrübeleri aktarırken Hız. Osman ile ilgili bir müşahedesinden bahsetmektedir. O bu müşahedesinde Peygamber Efendimizi sözü edilen âlemde maksadını korunmuş, müşahedeleri sakınılmış, yardım edilmiş, desteklenmiş Efendimiz olarak gördüğünü söylemektedir. Sözlerinin devamında bütün peygamberleri önünde dizilmiş, ümmetini de onun etrafında toplanmış olarak gördüğünü dile getirmektedir. Kimi melekleri Peygamber Efendimize ait makamın etrafında dönerken, kimi melekleri de önünde saf tutarken müşahede ettiğini beyan kılmaktadır. Müşahedesini özel boyutta açıklığa kavuştururken İbnü'l-Arabî kimi şahsiyetlerin o meclisteki varlıklarına şu sözleriyle dikkat çekmektedir: "*Siddîk (Ebû Bekir) mübarek sağ yanında, Faruk (Ömer) en mukaddes sol yanında idi, Hatem önünde diz çökmüş, ona ünsa (dişi)*

16 Tirmizî, Menâkıb 32; İbn Mâce, Mukadime 11.

17 Hoca Ahmet Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010, s. 141.

olayını anlatmaktaydı. Ali de (s.a.v) kendi diliyle Hatem'in söylediklerini aktarıyordu. İki nur sahibi (Osman) hayâ örtüsünü bürünmüş, kendi işine dönmüştü.”¹⁸

İbnü'l-Arabî bu müşahadesiyle hayâ sahibi olan Hz. Osman'ın kararlı ve temkin tabiatına, edepli ve seçkin kimliğine aşına olduğunu belirtmektedir.

2. Tahammül Gücü

Tasavvufta kurtuluşun lezzetine erebilmek için sıkıntıların acısına sabretmek gerekmektedir. Bu durumun örneği Hz. Osman'dır. Meşhur sûfilerden Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) hayatını kastetmeye çalışan suikast ekibinin evini muhasara ettiği esnada bile Kur'ân tilaveti ile geceyi ihya etmesini bu durumun göstergesi olarak görmektedir. Diğer yandan o kendisine geçireceği imtihan ve zorluklar haber verildiği halde, tahammül-süzlük ve şikâyetle bulunmaktan kaçınmıştır. O kuvvetli sabrıyla, sıkıntılı anlarda Hakk'a itaatini şükürle göstermiştir.¹⁹

Meşhur sûfî müellif Ali b. Osman el-Hucvirî (ö. 465/1072) Hz. Osman'ın tavrını Hz. İbrahim'in (a.s.) makamı olarak görmektedir. Hz. Osman için kurulan suikast planını ise Nemrud'un yaktığı ateş mesabesinde görmektedir. Hz. Hasan'ın gelip Hz. Osman'dan isyancılara müdahil olmak için izin istemesini ise Cebrail'in (a.s.) Hz. İbrahim'e yardım için gelmesine benzetmektedir. Bu karşılaştırmayı yapan Hucvirî necatın ve kurtuluşun Hz. Osman örneğinde olduğu gibi bekâ ile alakalı olduğunu, belânın ve helâkin ise fenâ ile alakalı olduğunu belirtmektedir.²⁰

18 Muhyüddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, tah. Ahmed Şemseddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, c. I, s. 16; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, c. I, s. 17.

19 el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, c. I, s. 57.

20 Hucvirî bu tespitini eserine kaydettiği şu rivayetle temellendirmektedir: Abdullah b. Rebah ile Ebu Katade (r.) rivayet ederler: "Har-bu'd-dâr (ev önünde yapılan savaş) günü Osman (r.) in yanında idik. isyancılar onun kapısının önünde toplanınca, köleleri ve (muhafızları) kılıçlarını kuşandılar. Bunu gören Hz. Osman onlara Kim kılıcını almaz ve kuşanmazsa onu âzâd ettim, dedi. Bunu görünce, canımızdan korktuğumuz için oradan çıktık. Yolda giderken Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan önümüze çıktı. Onunla beraber geri döndük. Hz. Hasan'ın ne iş için geldiğini görmek için Osman'ın yanına girdik. Hasan içeriye girince, selâm verdi, bu felaketten ötürü ona taziyelerini sundu ve 'Ey müminlerin emiri, senin fermanın olmadan ben Müslümanlara karşı silah çekemem, zira halkın imamı ve hâlifesi sensin. Onun için emir buyur da şu topluluğun belâsını senden def edeyim', dedi. Bunun üzerine Hz. Osman ona dedi ki: 'Ey biraderimin oğlu geri dön ve Allah'ın emri ve takdiri gelinceye kadar evinde otur, bizim kan dökmeye ihtiyacımız yoktur'.

Dostluk derecesinde, belâ ve musibetlerin gelmesi hâlinde gösterilen teslimiyetin alâmeti işte budur! Nitekim Nemrud, ateşi yakıp İbrahim (s.) i içine atacağı zaman meydana gelen hâdisde de böyle olmuştu. O zaman Cebrail (s.) gelmiş ve Hz. İbrahim'e:

- Bir ihtiyacın var mı? diye sormuş, o da:

- Sana bir ihtiyacım yok, demiş.

- Peki o hâlde Allah'tan iste, deyince de şöyle cevap vermişti:

- Hâlimi bilmesi, kendisinden dilekte bulunmamam için yetmez mi?

Hız. Osman'ın temkin, sebat ve istikamet özelliklerine sahip olduğunu söyleyen Serrâc, iddiasını şehadeti bağlamında temellendirmektedir. Çünkü o katledilip şehit düştüğü gün hiç yerinden ayrılmamış, kimsenin savaşa girmesine izin vermemiş, odasında ruhunu teslim edinceye kadar Mushaf'ı elinden bırakmamıştır.²¹

İmam Kuşeyrî'ye göre melâmette kasd yolunu tutan, makam ve mevki terk esasına riayet eden, halkla meşgul olmaktan kendisini uzak bulduran ve böyle bir melâmet anlayışına sahip olan kişi Hız. Osman gibi olur. Zira Hız. Osman halife bulunduğu sıralarda bir gün hurma bahçesinden dönerken sırtına odun yüklenmişti. Halbuki o zaman dört yüz hizmetliye sahip bulunuyordu. Ey müminlerin emiri, bu ne hal? denilince, "*Kendimi denemek istiyorum! Gerçi benim bu işi göreceğ hizmetçilerim vardır. Ama istiyorum ki nefsimi tecrübe edeyim, böylece halk nezdindeki itibarım ve mevkiim, nefsimin herhangi (iyi) bir işi yapmasına engel olmasın.*"²²

3. Cömertliği

Hız. Osman malıyla Allah'ın rızasına ermiştir. O malını, hiçbir karşılık gözetmeksizin Allah'ın muhtaç kullarına dağıtırdı. Malından kendi nefsi için harcarken eli sıkı idi. Giyim ve yemeğe ise düşkün değildi. Ebû Nuayn el-İsfehânî Hız. Osman'ın diğer sahabelerden farklı olarak temayüz eden iki bariz vasfının olduğunu nakletmektedir. Bunlardan birincisi mazlum olarak öldürülünceye kadar nefesine karşı sabrı muhafaza etmesi, diğeri ise ümmeti tek bir Mushaf etrafında toplamasıdır.²³

Hız. Osman ile diğer sahabeler arasında mukayeseler yapan Serrâc ise onun bariz özelliğini şu şekilde ifade etmektedir: "*Allah için mal biriktiren, verdiğinde veya vermediğinde ya da infak ettiğinde Allah için hareket edenlerin imamı Hız. Osman'dır.*"²⁴

Serrâc tam bir marifete nail olan kulların sahip olmanın değil olmanın derdinde bulduklarını, imkânı olmayanlara varlık imkânı bahsettiklerini belirtir ve bunun örneği olarak Hız. Osman'ı zikreder. Zira onun Hız. Ebû

Başına neyin geleceğini bilmesi bana kâfidir. O, benim hâlimi benden çok daha iyi bilmektedir. Salâhımın hangi şeyde olduğunu vâkıf bulunmaktadır.

Şu hâlde Osman, Hâlîl (İbrahim a.) mevkiinde idi. İsyân ise yakılan ateş yerinde idi. Hasan ise Cebrail durumunda bulunuyordu. Osman (r.) belâda helak olmuştu.

Necatın ve kurtuluşun beka ile, belânın ve helakin fena ila alâkası vardır. Bkz. Ali b. Osman Hucvirî Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Mahmud Ahmed Madi Ebu'l-Azaim & İsmail Ebu'l-Azaim, Dâru't-Turâsü'l-Arabî, Kahire 1974, s. 88-89.

21 es-Serrâc, *el-Luma'*, s. 178.

22 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009, s. 315.

23 el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, c. I, s. 58.

24 Serrâc, *el-Luma'*, s. 182.

Zerr'e (r.a.) içinde 1.000 dirhem bulunan bir kese gönderdi. Ebû Zer onu bir köleye verdi ve "Bunu kabul edersen Allah için hürsün" dedi. Serrâc bu rivayeti naklettikten sonra Hz. Osman'ın malının böyle yerlerde sarf edilme-ye hazır olduğunu belirtmiştir.²⁵

4. Zühdü

Kitabü'l-Lümâ isimli eserinde "Ashâb-ı Kirâm, Zühd ve Tasavvuf" adıyla özel bölüm tahsis eden Ebû Nasr es-Serrâc, burada özellikle hulefâ-yi râşidîn ve ashâb-ı suffeyi değerlendirmeye tabi tutar. Hz. Osman'ı tahkik ehli mertebelerinin en yücelerinden olan temkin ile özdeşleştiren es-Serrâc, tasavvuf ehli muhakkiklerin Hz. Osman'la ilgili özellikleri, kendisine 'refaha dalmak' konusunda soru sorulan bir sūfînin şu değerlendirmesinde temellendirmektedir: "*Nebiler ve siddıklar için refah ve bolluğa dalmak sahil değildir. Siddıkların ahvâlinden olan refah içinde olma işi ise eşyanın dışında ona dahil olup sadece eşya ile beraber bulunmak ama eşyadan ayrı olmaktır.*"²⁶ Serrâc bu rivayeti aktararak Hz. Osman'ı siddıklar makamında görüp eşyaya sahip olsa da eşyanın kendisini esir edemediği hür zahidlerin öncüsü kabul etmektedir. Konuyla ilgili bu kez de Yahya b. Muaz'ın (ö. 258/871) şu sözüne yer verir: "*Zâhid, insanlarla beraber olan ama onlardan ayrı bulunan kişidir.*"²⁷

Fakir-i sadık hakkında sorulan bir soruya Ahmed b. Cellâ'nın (ö. ?) verdiği, "*Onun eşyaya dahil olması nefsi için değil, başkaları içindir.*" diye tanımladığı fakir-i sâdığın en uygun örneğini Hz. Osman olarak gösteren Serrâc, bu duruma Hz. Osman'ın şu sözünü mesnet olarak gösterir: "*İslâm'da açılan bir gediği kendisiyle kapamaya yarayacağını bilmesem bu malı biriktirmezdim.*"²⁸ Hz. Osman'ı mal biriktirmeyi değil infaki, mala sahip olmayı değil malı dağıtmayı daha çok seven mümin olarak tanıtan Serrâc, bu durumun örneği olarak Hz. Osman'ın ceşu'l-usr denen Tebük ordusunu teçhizini ve Rûme kuyusunu satın alivermesini zikretmektedir.²⁹ Zira Rûme kuyusunu satın aldığı zaman Hz. Peygamber şöyle demiştir: "*Bundan sonra işledikleri Osman'a zarar vermez.*"³⁰

Şeyhzade Ahmet Şevki Ergin (ö. 1422/2002), İbrahim Kan'a yazdığı bir mektubunda Hz. Osman'ın Müslümanların dini yaşam serüvenlerinde en fazla zayii olan on hususa yer vermekte ve onun bu hassasiyeti zühd ve takvasının yansıması olarak görmektedir. O bunları şu şekilde sıralamaktadır:

25 Serrâc, *el-Luma'*, s. 176.

26 Serrâc, *el-Luma'*, s. 176.

27 Serrâc, *el-Luma'*, s. 176.

28 Serrâc, *el-Luma'*, s. 176.

29 Serrâc, *el-Luma'*, s. 176.

30 Tirmizî, *Menâkıb*, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/63.

1. Kendisinden bir şey sorulmayan âlim
2. Amel edilmeyen ilim
3. Kabul edilmeyen doğru görüş
4. Kullanılmayan silah
5. İçinde namaz kılınmayan mescid
6. Okunmayan Mushaf
7. Harcanmayan para
8. Binilmeyen vasıta
9. Dünyayı arzulayan kimsenin içindeki ilim ve zühd.
10. Sefere hazırlanmayan uzun ömür.³¹

5. İctihadı

İbnü'l-Arabî *Fütühât-ı Mekkiyye'*de Hz. Osman'ın bayram hutbesinin iradı konusunda değişiklik yaptığına dair özel bir bahis açmaktadır. İnsanların namazı bitirip ayrıldıklarını ve hutbeyi dinlemediklerini gören Osman b. Affan'ın hutbeyi namazdan önceye aldığını ve bayram namazını Cuma namazına benzettiğini söylemektedir. Bunun gerekçesini o şu şekilde açıklamaktadır: "Çünkü Hz. Osman, Şari'nin hutbedeki amacının bulunanların dinlemesini sağlamak olduğunu; insanlar ayrıldığında ise hükme bağlanmış hutbenin gerçekleşmeyeceğini biliyordu. Cemaatin dinleme sevabını alması için hutbeyi namazın önüne almıştı." Hz. Peygamber'den bunun tersini öğrenseydi, Hz. Osman böyle bir işe kalkışmaz ve öyle bir içtihatla bulunmazdı diyen İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'den onun yaptığını engelleyecek bir davranışın da çıkmadığına işaret etmektedir.³²

İbnü'l-Arabî'ye göre Hz. Osman'ın bir diğer içtihadı, Salebe'nin zekâtını kabul etmesidir. "(Allah da) onlara Kendi lütfundan (mal) verdiği zaman cimrilik yaptılar ve (Allah'a itaatten) yüz çevirerek gerisin geri döndüler."³³ âyetinin Salebe b. Hâtib hakkında nazil olduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamberin gönderdiği elçinin zekâtını almak üzere Salebe'ye geldiğini, Salebe'nin ise 'Bu cizyenin küçük kardeşidir' diyerek malını vermekten imtina ettiğini belirtmektedir.

Allah'ın hakkında indirdiği âyet Salebe'ye ulaştığında, zekâtını Hz. Peygambere getirdiğini, Hz. Peygamberin ise onun zekâtını almadığını ve vefat edinceye kadar da onun sadakasını kabul etmediğini belirten İbnü'l-Arabî, onun sadakasını Peygamber Efendimizin kabul etmekten imtina et-

31 Selim Özarslan, "Yozgat Ve Çevresinin Dini Hayatına Tesir Eden Kanaat Önderlerinden Şeyhzade Ahmet Efendi", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, Bozok Üniversitesi Yayınları, Yozgat 2016, c. IV, s. 628.

32 Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, Kahire 1985, c. VII, s. 457; çev. Ekrem Demirli, c. IV, s. 206-207.

33 Tevbe 9/76.

mesinin nedenini, Allah'ın Salebe'nin Peygamberin huzuruna 'münafık olarak' geldiğini bildirmesi olarak ifade etmektedir. Sözlerinin devamında, "Şayet Hz. Peygamber onun sadakasını alsaydı, bu sadakayla onu temizler, arındırır ve Allah'ın emrettiği gibi ona şefaet ederdi. Allah, peygamberin 'salatının (şefaet)' sadaka verenler için bir huzur ve dinginlik olduğunu bildirmiştir. Bütün bunlar, ikiyüzlülük ve ikiyüzlü insanın Allah'ın katında karşılaşacağı şeylerle çelişen hususlardır. Bu şartlardan dolayı Hz. Peygamber, Allah'ın kendisi hakkında söylediklerinden sonra, onun getirdiği sadakayı alamazdı."³⁴ değerlendirmesinde bulunur.

Hz. Peygamberin ölümünden sonra Salebe'nin getirdiği sadakayı Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in de kabul etmediğini belirten İbnü'l-Arabî, halife olunca Salebe'nin zekâtını ona getirdiğini, Hz. Osman'ın da zekâtı 'sınıfların bir hakkı' olarak yorumlayarak aldığını söylemektedir. Söz konusu sınıflar için Allah'ın bu miktarı maldaki bir hak olarak belirlediğini belirtmektedir. Hz. Osman'ın bu davranışının tenkit edildiğini söyleyen İbnü'l-Arabî, Hz. Osman'a eleştiri yöneltenleri haksızlıkla suçlar ve içtihadından dolayı bir müçtehidin eleştirilemeyeceğini ifade eder. Bu yaklaşımını, "Çünkü şeriat, müçtehidin hükmünü onaylamıştır. Allah'ın peygamberi ise, herhangi bir görevlisini o şahıstan sadaka almaktan engellememiştir. İlahi emir, zekât verilmesini bildirmiştir. Hz. Peygamberin böyle bir durumdaki tavrı, başkasının verdiği hükümden ayrıdır. Çünkü Hz. Peygamber ya genel olarak peygamberliğini ya da kendisinin peygamberliğinin gerektirdiği özel bir nitelik nedeniyle başkasına ait olmayan birtakım durumlara tahsis edilmişti. Allah sadakayı almayla ilgili olarak peygamberine 'o sayede kendilerini temizler ve arındırırın' demiş, 'sadakayla arınır ve temizlenirler' dememişti. Dolayısıyla, bu durum Hz. Peygamberin özel niteliklerinden biridir. O, ümmetine karşı şefkatli ve merhametlidir. Hz. Peygamber zekâtını almasının onu temizleyeceğini ve arındıracağını bilmeseydi -halbuki Allah Salebe b. Hâtib'in ona münafık olarak geldiğini bildirmişti- onun sadakasını almaktan imtina etmezdi. Demek ki Peygamber, Allah'a karşı saygısından dolayı zekâtı almaktan çekinmişti."³⁵ sözleriyle temellendirmeye çalışmıştır.

Hz. Peygamberin zekâtını almadığı bir kişinin verdiği zekâtı dileyen kişinin de almayabileceğini söyleyen İbnü'l-Arabî bu duruma Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i örnek gösterir. Hz. Osman gibi kimilerinin ise zekâtı vermeye ilgili Allah'ın genel emrinden dolayı bundan imtina etmeyebileceğini söyler. Konuyla ilgili yaklaşımını İbnü'l-Arabî şu tespitleriyle noktalar: "Hz. Peygamberden başkası, verdiği zekâtla zekât veren kişiyi temizleyemez ve arındıramaz. Halife zekât meselesinde zekâtın kendisi için belirlendiği sınıfların ve-

34 İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, c. VIII, s. 194; çev. Ekrem Demirli, c. IV, s. 307.

35 İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, c. VIII, s. 194-195; çev. Ekrem Demirli, c. IV, s. 307.

kilidir. Başka bir ifadeyle halife, zekâtı hak eden sınıfların vekilidir. Hz. Peygamber sakındığı ve çekingen kaldığı herhangi bir konuda bir kimseyi yasaklamamış ya da ona emir vermemiştir. O halde içtihat geçerlidir ve her müçtehit içtihadının kaynağı olan delili dikkate alır. Dolayısıyla herhangi bir müçtehidi yanlış yapmakla suçlayan kişi, onun hakkını teslim etmemiş demektir, çünkü içtihadında hata eden de doğru yapan da -bizzat olmasa bile- birdir.”³⁶

6. Firaseti

Tasavvuf kaynakları Enes b. Malik (r.a.)’ın meşhur rivayetini firaset bahislerinde özellikle zikre değer görmekteyler. Enes b. Malik diyor ki: “Hz. Osman b. Affân (r.a.)’ın yanına gittim. Yolda, giderken gördüğüm bir kadının güzelliğini düşündüm. Bunun üzerine Osman (r.a.): İçinizde biriniz gözlerinden zina alametleri zuhur ede ede, beni ziyarete gelmektedir, dedi. Kendisine: Resulullah’tan (s.a.v.) sonra vahiy ile mi karşılaşılıyor? diye sordum, fakat buna tabstire, burhan ve sadık firaset, derler diye cevap verdi.”³⁷

İbnü’l-Arabî’ye göre ilahi feraset, doğal ferasetin sağladıklarını verdiği gibi aynı zamanda fazlasını da verir. Bu ilave ise, ilahi ferasetin mutluyu bedbahttan ayırmanın bilgisini olduğu kadar bu nur sahibinin yanında olmaksızın işlenen Allah’ın razı olduğu ve olmadığı hareketlerin bilgisini de vermesidir. Böyle bir insan bir davranışı yaptıktan sonra bu nur sahibinin önüne gelir. Söz konusu davranış, kendisinden ortaya çıktığı organda bir alamet bırakır ve bu alameti sadece feraset sahibi bilebilir. Bu sayede, günah ya da itaat olmak üzere hareketin durumuna göre, sahibine bir şey söyler. Nitekim aynı iş Hz. Osman’da gerçekleşmiştir.³⁸

Hz. Ebubekir ile Hz. Osman’ın görme yetileri arasında fark gören İbnü’l-Arabî’ye göre bir ilâhî ismin hükmü hangi halde ortaya çıkarsa çıksın, tecelli itibarıyla hüküm o isme aittir. İbnü’l-Arabî o ilahi ismin gelecekteki hükmünü ise tecellinin eseri bakımından ona ait olarak görmektedir. Sözlerinin devamında o, bu durumu birincinin hükmünü ortadan kaldıran ikinci isim gelinceye kadar süren bir hususiyet olarak dile getirmektedir.

Görme yetisini güneşin tepe noktasından batmaya yöneldiği vakit anlamındaki zeval vaktinden önce ve sonra kabul edenlere göre açıklayan İbnü’l-Arabî, tepe noktası anlamındaki istivayı tasavvuf yolunda ‘seva mev-kıfı (eşitlik durağı)’ diye isimlendirmektedir. O, bunu efendinin kölesinden,

36 İbnü’l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, c. VIII, s. 195; çev. Ekrem Demirli, c. IV, s. 307.

37 Ebü’l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye fi ilmi’t-tasavvuf*, haz. Ma’ruf Zerrik & Ali Abdülhamid Baltacı, Dârü’l-Hayr, Beyrut 1993, s. 238; *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009, s. 315.

38 Muhyüddin İbnü’l-Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, tah. Ahmed Şemseddin, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 2006, c. III, s. 355; Muhyüddin İbnü’l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, c. VII, s. 370.

kölenin efendisinden farklılaşmadığı durak olarak görür. Bu esnada (durak-takine) 'efendi' denmesinin de 'kul' denmesinin yerinde olacağını belirtir. Çünkü verilecek bütün yargılarında doğru söylediğine tanıklık edecek bir hal tanığı bulunmaktadır. Dolayısıyla İbnü'l-Arabî "Artık onun hakkında ne söylersen, haklısın!" değerlendirmesinde bulunmaktadır. O bu durumu Allah'ın peygamberine yönelik söylediği 'Attığında sen atmadın, fakat Allah attı'³⁹ ayetine benzetmektedir. Peygamber'in 'atan' olması doğru olduğu gibi atmadığı da doğrudur, der. Bu nedenle 'atan Allah'tır' dersin doğru söylemiş olacağın gibi 'atan Muhammed'dir' dersin yine doğru söylemiş olursun. 'Seva mevkıfı (eşitlik durağı)' denilen şey budur, diye sözlerine açıklık getirir.⁴⁰

Ebu Bekir es-Sıddık'ın durağında (mevkıf) bulunanları İbnü'l-Arabî, 'Gördüğüm her şeyden önce Allah'ı gördüm' diyerek zeval vaktinden önce O'nu görenlerden kabul etmektedir. O bu durumda hükmün geçmişe ait olmakla birlikte bu hali yaşayanların ayın başında bulunduğunu, bugünü de onun ilk günü olduğunu söyler.⁴¹

Hz. Osman'ın müşahedesine sahip olanları veya fikir gücünün delilinden hareket edenleri İbnü'l-Arabî, "Gördüğüm her şeyden sonra Allah'ı gördüm" ifadesiyle değerlendirmekte ve şöyle demektedir: "*Bu ise (bâtınî yorumda), zevalden sonra (hilali) görmek demektir. Bunun hükmü ise, gelecek zamanda ortaya çıkar. (Güneşin tam tepede olduğu) İstiva vakti, delilin yönüne işaret eder. Delilin bir yönü delile yönelikken bir yönü delillendirilene yöneliktir. Sonra, zeval ortaya çıkar. Bu ise, gölgenin 'istiva' çizgisinden batmaya yönelmesidir. Çünkü gölge yatışıya doğru yönelmiştir, bu ise geceyi istemektir.*"⁴²

7. Hz. Osman Adına Gerçekleşen Rıdvan Biatı

İbnü'l-Arabî'nin beyanına göre, Hz. Peygamber Rıdvan biatında kendini diğer elinin üzerine koyarak, biat etmiş ve şöyle demiştir: 'Bu, Osman adınadır.' Osman ise o biatte yoktur. Bu gerçekten hareketle İbnü'l-Arabî, kulun Hacerü'l-Esved'e temas etmesiyle, Hak da sağ eliyle sağ eline temas etmiştir, değerlendirmesinde bulunur. Çünkü Hakk'ın her iki eli de sağ eldir ve bu temas 'hak üzere' ona temas eden kul adına yapılmıştır. Kul da, bunun ürününi kıyamet günü devşirir. Hz. Peygamberin 'Bu el Osman içindir' demesini İbnü'l-Arabî, "Kulun mazereti, müşahede halinin otorite-

39 Enfâl 8/17.

40 İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, c. IX, s. 128; çev. Ekrem Demirli, c. V, s. 50.

41 İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, c. IX, s. 128-129; çev. Ekrem Demirli, c. V, s. 50.

42 İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, c. IX, s. 129; çev.: Ekrem Demirli, c. V, s. 50.

sinin onu etkisi altına almasıdır. Çünkü kul, dış varlıklarda Allah'tan başkasını müşahede etmemiştir." olarak değerlendirmektedir.⁴³

İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'in bir elini diğer eline temas ettirmesiyle aynı şeyin Allah için düşünülmemesi arasındaki farkı şu şekilde açıklamaktadır: "İki benzer arasında ilişki geçerlidir. Peygamber ile Osman'ı birleştiren şey, kulluk ve yaratılışın hakikati demek olan insanlık hakikatidir. Bu nedenle Hz. Peygamber Hz. Osman adına vekil olabilmiş, her biri diğerinin yerini alabilmiştir. İkinci ayırıcı ise, biat ettiği elin Allah'ın eli olmasıdır. Böylece sahabe, elleriyle o ele biat etmişlerdir. Dokunulan şey Allah'ın eli, dokunan ise, yine Allah'ın elidir. Allah ile kullar arasında bir ilişki yok iken burada bir ilişki vardır."⁴⁴

8. Hz. Osman'da Hilafet Yetkisi

İbnü'l-Arabî'ye göre hilafet, insana âlemde hükmetme yetkisi verilmesidir. Bu hilafet etkisiyle insan dilerse tahakküm edip tasarrufta bulunur, dilerse teslim olur ve gücü yettiği halde kullarındaki tasarrufu Rabbine bırakır. Bunun böyle olması İbnü'l-Arabî'ye göre bir zorunludur. Birinci guruba Abdülkerim el-Cilî'yi (ö. 826/1423) örnek gösteren İbnü'l-Arabî, ikinci guruba Şiblî'yi (ö. 334/945) örnek olarak göstermektedir. Bu hilafete Davud'da (a.s.) olduğu gibi ilahi bir emir bitişirse, "Bu durumda ilahi emrin reddi imkânsızdır" diyen İbnü'l-Arabî, böyle bir şeyi Allah'ın uymayı yasakladığı 'heva'ya (uymak) olarak değerlendirmektedir. Konuyla ilgili bir başka örneğin ise öldürülene kadar boynundan halifelik elbisesini çıkarmayan Hz. Osman olduğunu söyler. İbnü'l-Arabî, Hz. Osman'ın hilafetine dair bu minvalde şöylesi açıklamalarda bulunmaktadır:

"Hz. Osman, bu konuda Hakkın muradını biliyordu. Çünkü Hz. Peygamber hilafet elbisesini çıkarmayı ona yasaklamıştı. Öyleyse hükümranlığında ilahi emrin bitiştiği herkesin -desteklendiği sürece- bu özellik ile yönetici olarak ortada olması zorunludur. Halifeliğine ilahi emrin bitişmediği kimse ise serbesttir: Dilerse yönetici olur, dilerse olmaz. Bu durumda Hak vasıtasıyla gizlenir. Tahakkümün terki daha iyidir. Veliler de bilhassa halifelikte nebilere katılırken risalet ve nebilikte onlara katılmazlar. Çünkü bu ikisinin kapısı kapanmıştır. O halde, resul hükmetme özelliğine sahiptir. Halife olursa tahakküm özelliği de kazanır. Resul olduğunda şeriatına göre hüküm verir. Resul değil ise hükümranlığı, vaktinin hükmüne göre Allah'ın emrine dayanır. Bu hüküm, o devrin şeriatıdır. Çünkü o hükme göre adalet ve zulme nispet edilir."⁴⁵

43 İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, c. VI, s. 68.

44 İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, c. VI, s. 68.

45 Muhyüddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, tah. Ahmed Şemseddin, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, c. III, s. 463; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, c. VIII, s. 131.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Tasavvuf kaynaklarında Hz. Osman'ın tarihî şahsiyetinden çok ahlâkî ve manevî şahsiyeti üzerinde durulmaktadır. Özellikle edep, hayâ, cömertlik, fütüvvet, metanet ve sabır bahislerinde Hz. Osman tasavvuf kaynaklarının rol modeli olarak kabul edilmektedir. Ashâb-ı kirâm içerisinde fedakâlığı, azimeti ve gayreti ile tasavvuf yolunun öncüsü kabul edilmekte, zühd ve takvası ile zahidlerin önderi olarak görülmektedir.

Yakîn boyutunda Allah'a inanan bir isim olması ve ibadet yoğunluklu bir hayat yaşaması Hz. Osman'ın edep ve hayâ abidesi olarak temayüz etmesini sağlamıştır. Tasavvufu baştan sona edepten ibaret bir dinî tecrübe olarak gören meşhur sûfî Ebû Hafs Haddâd (ö. 265/878) ve diğer sûfîler Hz. Osman'ı edep abidesi olarak görmüşlerdir.

Tasavvuf kaynakları Hz. Osman'ın temkin, sebat ve istikamet özelliklerine sahip ashâbın gözde şahsiyeti olduğundan bahsetmektedir.

Tasavvuf, faziletin en üst derecesine ulaşmak için vesileler aramaktır. Bu durumun yansıması Hz. Osman'da görülmektedir.

Hz. Osman'ın zengin ve varlık sahibi olmasına rağmen eşyaya metelik vermemesi, Allah yolunda malını sarf etmesi, gönlünü dünyaya meylettirmemesi tasavvuf erbabınca zahidlerin öncüsü olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Allah'tan başkasına meyletmemesi sebebiyle ona fakir-i sadık denilmiştir.

Özellikle İbnü'l-Arabî onun bayram hutbesini namazdan önceye almak ve Salebe'nin zekatını kabul gibi güçlü içtihadlarının olduğunu, tasavvufta firaset makamının öncüsü kabul edildiğini, görme yetisi bakımından Hz. Ebû Bekir'den farklı bir özelliğe sahip bulunduğunu, tasavvuftaki beyat ve intisab anlayışının Hz. Osman adına gerçekleşen Rıdvan beyatıyla özdeşleştirildiğini söylemiştir. İbnü'l-Arabî Hz. Osman'ın hilafetini Hz. Davud'un hükümlerle aynileştiği görülmektedir.

Özetle sûfîler hilafet dönemine dair tartışmalı yaklaşımları neredeyse tamamen göz ardı etmişler, Hz. Osman'ın şahs-ı manevîsine zarar verecek söz ve tavırlardan özenle kaçınmışlardır. Onun İslâm'ın tebliği ve yaşanması yolundaki fedakârlıklarına, cömertliğine, mücadele ve sebat azmine dikkat çekerek tasavvufta riyazet yolunun örnekliğini Hz. Osman ile temellendirmişlerdir.

KAYNAKLAR

- El-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- El-Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fi ilmi't-tasavvuf*, haz. Ma'ruf Zerrik & Ali Abdulhamid Baltacı, Daru'l-Hayr, Beyrut 1993.

- Es-Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Abdülhalim Mahmud-Abdülbaki Sürur-, Kahire 1960.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Mahmud Ahmed Madi Ebu'l-Azaim & İsmail Ebu'l-Azaim, Dâru't-Turâsü'l-Arabî, Kahire 1974.
- İbnü'l-Arabî, Muhyüddin, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006; thk. Osman Yahya, Kahire 1985; çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Kılıç, Ünal, "Şemseddin Sivâsî ve Menâkıb-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn Bağlamında Tarihçiliği", *İlim ve Kültür Tarihinde Sivâsîler Ulusal Sempozyumu Tebliğleri*, 30 Nisan-01 Mayıs 2010 Sivas, TSO Konferans Salonu, Sivas Kemal İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, Sivas 2011, s. 167-184.
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yayınları, Ankara 1998.
- , *Mecâlis-i Sab'a (Yedi Meclis)*, çev. ve haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Konya Turizm Derneği yayını, Konya 1965.
- Özarslan, Selim, "Yozgat Ve Çevresinin Dini Hayatına Tesir Eden Kanaat Önderlerinden Şeyhzade Ahmet Efendi", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, Bozok Üniversitesi Yayınları, Yozgat 2016, c. IV, s. 630-639.
- Sivâsî, Şemseddin, *Menâkıb-ı Çehâ-Yâr-ı Güzîn*, haz. Mehmet Arslan, Sivas Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Tatçı, Mustafa, *Yunus Emre Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Yesevi, Hoca Ahmet, *Divan-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.

KİTABÜ'Z-ZÜHD LİTERATÜRÜNDE HZ. OSMAN (RA)

Hamit Demir*

GİRİŞ

Zühd, sözlükte “dünyaya rağbet etmemek, hırs göstermemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelir. Zıddı rağbet kelimesidir.¹ Tasavvuf tarihinde zühd kelimesi daha çok “dünyaya rağbet etmemek ve ahirete yönelmek, faydasız ve lüzumsuz işleri terk etmek, hiçbir şeye rağbet etmeden Allah’a yönelmek, övülmeyi ve yerilmeyi bir görmek, eline geçene sevinmemek, elinden çıkana üzülmemek, kalbi dünya muhabbetinden, akli dünya fikrinden uzak tutmak ve nihai olarak zühd fikrine de fazla değer vermemek” şeklinde farklı anlam katmanlarını kapsar şekillerde kullanılmıştır.² Zühd kelimesi Kuran’da geçmez ancak ism-i fâil kalıbının çoğulu olan “zâhidîn” şeklinde (وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ), Hz. Yusuf’u kuyudan çıkaranların ona fazla değer vermemelerini ve onu birkaç dirheme satmalarını ifade etmek için kullanılmıştır.³

Zühd kavramı, tasavvuf tarihinde bir döneme adını vermiştir. Tasavvuf tarihi ana hatlarıyla 3 döneme ayrılmaktadır. Hicri 2. yüzyılın sonuna kadar “Zühd Dönemi”, tasavvuf kavramlarının oluştuğu 2. ve 6. yüzyıllar arası “Tasavvuf Dönemi”, tarikatların sosyal müesseseleşerek sosyal hayatın bir parçası haline geldiği ve metafizik meselelerin konuşulmaya başladığı 6. yüzyıldan günümüze kadar olan süre ise “Tarikatlar Dönemi” olarak isimlendirilmiştir.⁴ Her dönemin kendine has özellikleri ve bu özelliklerin anlatıldığı telif edilmiş eserler mevcuttur.

Zühd Dönemi, asr-ı saadetle başlayıp sahâbe, tabiin ve tebe-i tabiin neslini kapsayan bir dönemdir. Bu dönemde Kuran ve Sünnet’ten beslenen

* Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 Ebû Muhammed Zekiyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *Lisânü'l-arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994, III, 196.

2 Ebü'l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Risâletü'l-kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud, Kahire, Dâru'ş-şâ'b, 1989, s. 218-223; Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013, XXXIV, s. 530-533; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto, Ankara, 2014, s. 550.

3 Yusuf, 12/20.

4 Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 81.

zühhd tavırlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Hz. Osman dönemi ile başlayan ve Müslümanlar arasında ihtilafa yol açan hadiseler Zühhd hareketini tetikleyen temel etkenlerden olmuştur. Sonrasında ise Emevi yönetiminin uygulamaları ve bu uygulamaların ferdî-ictimâî yansımaları zühhd hareketinin ivme kazanmasında ve yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵

Tasavvuf klasiklerinde bu dönemde öne çıkan zühhd mektepleri, temsilcileri detaylı olarak incelenmiştir. Zühhd konusundaki rivayetler hadis kitaplarında bir bölüm halinde de yer almakla kalmamış, müstakil eserler telif edilecek kadar geniş bir yekün oluşturmuş ve Kitabü'z-Zühhd adı verilen bir literatürün meydana gelmesine kaynaklık etmiştir. İlk Kitabü'z-Zühhd'ün henüz hicri 1. yüzyılın sonlarında kaleme alındığı bilinmektedir. Ayrıca telif faaliyetlerinin Zühhd Dönemi ile sınırlı kalmadığı Tasavvuf Dönemi ve Tarikatlar Dönemi'nde de devam ettiği ve günümüze kadar uzanan bir süreklilik arz ettiği görülmektedir. Abdullah b. Mübarek, Ahmed b. Hanbel, Haris b. Esed el-Muhasibi, Ahmed b. Hüseyin Beyhaki, Vekî' b. el-Cerrâh, Hennad b. Es-Seri, bu alanda eser telif etmiş müelliflerin önemlilerindedir.

Kitabü'z-Zühhd türü eserlerde Hz. Peygamber'in (sav), 4 raşid halifenin, ensar ve muhacirin, tabiin nesli ve sonraki nesillerin zühhdü anumsatan tavırları ve söylemleri konu edilir. Bu rivayetler, kişilerin zühhd anlayışlarına dair fikirler vermekle birlikte siyasi, iktisadi, askeri gelişmelerin zühhd anlayışlarına etkisini ve zühhd kavramının zaman içindeki seyrini de gözler önüne sermektedir.

Tebliğimizde ele alacağımız temel mesele, ilgili eserlerde Hz. Osman'ın zühhdü ve ahlakının nasıl konu edildiğidir. İhtiyaç görüldüğünde zühhd konusunda veya Hz. Osman hakkında yazılmış muhtelif eserlere de müracaat edilmiştir. Daha çok hayâ duygusuyla özdeşleştirilen Hz. Osman'ın zâhid kimliği, söylemleri, eylemleri, ashab ve tabiin'in ona dair gözlemleri bağlamında incelenmiştir. Rivayetler konu başlıklarına göre tasnif edilerek sunulmuştur.

Konu başlıklarına geçmeden önce ifade etmeliyiz ki Kitabü'z-Zühhd literatüründe Hz. Osman'a dair rivayetlerin beklediğimizden çok daha az olduğunu gördük. Hatta bazı kaynaklarda Hz. Osman'a dair hiçbir veri bulunmadığını tespit ettik. Söz gelimi ilk dönemlerde yazılan Abdullah b. Mukaffa'nın, Esed b. Musa'nın, İbn Ebi Asım'ın eserlerinde Hz. Osman'a dair hiçbir veriye rastlanılmadığı gibi Hz. Osman'dan nakledilen bir rivayet de tespit edilememiştir. Beyhaki'nin eserinde ise sadece Hz. Osman'dan

5 Zühhd hareketinin ortaya çıkış nedenleri için bkz. Ali Bolat, Tasavvufun Doğuşu, Kadir Özköse (Ed.), *Tasavvuf El Kitabı* (105-130), Ankara, 2017, s. 115-118.

nakledilen ve konumuzla ilgili olmayan bir rivayete yer verilmiştir.⁶ Hz. Osman'a dair rivayetlere yer veren kitaplarda ise bu rivayetlerin sayısının çok az olduğu görülmektedir. Örneğin Vekî' b. el-Cerrâh'ın ve el-Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî'nin eserlerinde 2'şer rivayete rastlanmıştır. Hatta taradığımız kaynaklarda haya duygusu ile özdeşleştirilen ve Hz. Peygamber'in (sav) iki kerimesi ile izdivaç eden Hz. Osman'ın bu yönüne hiç işaret edilmemiş, sadece hayasına dair bir rivayet kaynaklarda yer almıştır. Bu durumun aksine Ahmed b. Hanbel ise Hz. Osman'a dair birçok rivayeti müstakil bir başlıkta ele almıştır.⁷ Dolayısıyla tebliğimizde Ahmed b. Hanbel rivayetleri ağırlıklı olarak yer almaktadır. Kitabü'z-Zühd literatüründe Hz. Osman'a dair rivayetlerin azlığının sebepleri ayrı bir araştırma konusu olmakla birlikte tebliğimizin Sonuç ve Değerlendirme bölümünde Hz. Osman'a dair rivayetlerin azlığının olası nedenleri aktarılmıştır.

İnsanların Hz. Osman'a bakışını gösteren şu rivayeti giriş bölümünde aktarmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz: Rivayete göre Efendimiz (sav) "Nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki benim beytimden olmayan bir adamın şefaatiyle, Rabia ve Mudar kabilesinin sayısından daha fazla insan cehennemden çıkacaktır." buyurdular. İnsanlar bu zatın Osman b. Affan veya Üveys el-Karani olduğu görüşünde idiler.⁸ Yani Hz. Osman sahabe ve tabiin nezdinde şefaati ile cennete girmeyi umdukları muteber bir şahsiyettir.

1. Kuran'a Olan Düşkünlüğü

Osman b. Affân'ın rivayet ettiğine göre Efendimiz (sav) buyurdular ki "Sizin en hayırlınız Kuran'ı öğreten ve öğretendir."⁹

Kanaatimize göre Hz. Osman'ın söz konusu hadîs-i şerifi Hz. Peygamber'den (sav) bizzat işitmesi onun Kuran'la olan münasebetinin şekillenmesinde rol oynayan başat sebeplerden biridir. Zira Kuran'ı çoğaltıp birer öğretici-okuyucu ile birlikte Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e göndererek,¹⁰ Kuran öğretim ve öğrenim faaliyetine büyük bir katkı sağlaması hasebiyle Hz. Osman hadisin tavsif ettiği en hayırlı kimselerdendir.

Hz. Osman'ın günlerini ve gecelerini Kuran okumadan geçirmekten hoşlanmadığı rivayet edilmekte ve "Şayet kalpleriniz temiz olsaydı, Al-

6 Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Kitabü'z-zühdü'l-kebir*, thk. Amir Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübü's-sekafiyye, Beyrut, 1996, s. 245.

7 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Kitabü'z-zühd*, Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut, 1999, s. 104-107. (sayfa aralığını kontrol et)

8 Ahmed b. Hanbel, *Zühd*, 104.

9 Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî, *Ez-zühdü'l-veki'*, Mektebetü'd-dar, Medine, 1984, s. 839; Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 296.

10 Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-itkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-fazl İbrahim, Mısır, Heyetü'l-mısriyye, 1974, I, s. 211.

lah'ın kelamına doymazdınız"¹¹ sözü ile kalp temizliği ve Kuran tilaveti arasında bir ilgi kurduğu anlaşılmaktadır. O her gün ve gece Kuran okumasına rağmen Allah'ın kelamına doymamış olmalı ki böyle bir tespiti yapabilmiştir. Hz. Osman'a atfedilen bu sözün bir benzeri ise Abdullah b. Mübarek'in eserinde nakledilen "Kalplerimiz temiz olsaydı Allah Teala'yı zikretmekten dolayı usanmazdık" sözüdür.¹²

Hz. Osman'ın zaman zaman Kuran'ı bir rekâta hatmederek namaz kıldığı nakledilmiştir.¹³ Şehit edildiğinde eşi Hz. Osman'ı katledenlere "Siz onu öldürdünüz, hâlbuki o bir rekâta Kuran'ı hatmederek geceleri ihya ederdi" demiş,¹⁴ onun Kuran'a olan tutkusunu ve bağlılığını öne çıkararak işledikleri işin çirkinliği ifade etmiştir.

Hz. Osman'ın şehit edilmeden evvel de Kuran okumakta olduğu bilinmektedir. Hatta şehit edildiği sırada okuduğu mushafı Hz. Aişe ile gördüklerini söyleyen Amra binti Kays el-Adeviyye, onun kanının bir damlasının "Onlara karşı Allah sana yeter. O iştendir, görendir"¹⁵ ayetine damladığını söylemektedir.¹⁶

Söz konusu rivayetlerle beraber onun şehit edileceğini rüyasında gördüğü de kaynaklarda yer almaktadır. Ebu Hureyre'den rivayetle: "Hz. Osman 40 gün muhasara edildi. Sahur vakti kendisini uyandırmamı söyledi." Vakit gelince "Ey müminlerin emiri sahur oldu." diye seslendim. Yüzünü meshederek "Ebu Hureyre rüyamı kestir. Allah'ın peygamberini gördüm. "Yarın bizimle iftar edeceksin" diyordu."¹⁷

2. Takvası

Rivayete göre Hz. Ömer ve Hz. Osman bir yemeğe davet edilmişlerdir. Yemekten çıktıklarında Hz. Osman "Bir yemek gördük ki keşke görmeseydik" demiştir. Hz. Ömer bu sözün sebebinin sorunca da Hz. Osman yemeğin böbürlenme maksadıyla verilmiş olmasından endişe ettiğini söylemiştir.¹⁸ Söz konusu rivayetten Hz. Osman'ın Allah rızası için yapılmayan ve sahibini, kendini beğenmeye ve kibre sevk eden bir yemeği yemekten sakındığı anlaşılmaktadır. Dahası bu sakınmanın sebebi "yemeğin böbürlenme maksadıyla yapılması" değil "yemeğin böbürlenme maksadıyla yapılmış olma endişesi" olarak görülmektedir. Dolayısıyla Hz. Osman'ın, kendisini şüp-

11 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 106.

12 Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîbü'r-rahman el-azami, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, s. 399.

13 Abdullâh b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*, s. 452.

14 Beyhakî, *Kitabü'z-zühdü'l-kebir*, s. 105; Abdullâh b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*, s. 452.

15 Bakara, 2/139.

16 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 105.

17 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, 105-106.

18 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 104.

heye sevk eden bir durumdan ötürü kalben rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Osman çirkin bir iş işleyen grubun yanına çağırılmış, gittiğinde onların dağıldıklarını fakat onlardan kalan ve işledikleri kötülüğe delalet eden nahoş şeyler görmüştü. Bu durum üzerine onlarla karşılaşmadığı için Allah'a hamd ettiği ve bir köle azat ettiği anlatılır.¹⁹ Bu rivayetten de anlaşıldığına göre Hz. Osman bir kötülüğe iştirak etmeyecek olsa da kötülük işlenen bir mecliste bulunmaktan, kötülüğe şahit olmaktan rahatsızlık duymuştur. Dolayısıyla kendisini böyle bir duruma düşürmeyen Allah'a şükür nişanesi olarak bir köle azat etmiştir. Köle azat ederek şükürünü ifade etmesi de böyle bir duruma düşme ihtimalinin Hz. Osman'ı ne derece rahatsız ettiğini göstermesi açısından manidardır.

Hz. Osman bir kabrin başında durduğu zaman sakalları ıslanana kadar ağlardı. Kendisine "cenneti hatırlıyorsun ağlamıyorsun da bunun için mi ağlıyorsun?" denildiğinde Resulullah'tan "Kabir ahiret duraklarının birincisidir. Onda kurtuluşa erene sonrası daha kolay olacaktır. Ama onda kurtuluşa ermeyene sonrası daha ağır olacaktır" sözünü işittiğini söylemiştir.²⁰ Yani Hz. Osman'ın kabir ziyaretlerinin Allah korkusundan dolayı akan gözyaşları ile süslendiği ve bir öz muhasebe vesilesine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Kabir ona hesabı, hesap ahireti, ahiret ise dünyada işlenen günahları ve kaçırılan sevapları hatırlatmaktadır. Dolayısıyla cenneti ve Allah'ın rızasını kazanamama endişesi, cehenneme gitme ve Allah'ın gazabına uğrama korkusu onu ağlatmaktadır. Nitekim Hz. Osman "Şayet ben cennet ve cehennem arasında olsam, hangisine götürüleceğimi bilmesem, bunu öğrenmeden kül olmayı yeğlerdim"²¹ sözü ile de bu korkuya işaret etmektedir. Hesap sürecini ve bu korkuyu yaşamaktansa yok olmayı tercih etmektedir. Çünkü o "Allah, her amel sahibine amelinin karşılığını verir"²² sözü ile ilahi adaletin şaşmaz tecellisine inandığını beyan etmekte, takvasından ötürü hayırlı amellerini değersiz görüp, hata ve kusurlarını gözünde büyüttüğü için hüznlenmektedir. İşte bütün bu tezahürler onun gerçek bir muttaki olduğunun alametleridir.

Hz. Osman'ın abid bir şahsiyet olduğu, gecenin evvelinde hafif uyuduğu, gecelerini ibadet ve gündüzlerini oruçla geçirdiği anlatılmaktadır. Hatta şehit edildiği gün bile oruçlu olduğu nakledilmiştir.²³

19 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 107.

20 Ebu Serî Hennad b. Es-serî et-temimî ed-dârimî el-kûfî, *Kitabü'z-zühd*, thk. Abdurrahman Abdulcebbar, Dâru'l-hulefâ li'l-kütübü'l-islâmî, Kuveyt, 1986, I, s. 211; Ahmed b. Hanbel, *Ez-Zühd*, s. 106.

21 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 106.

22 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 104.

23 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, 105-106.

Hiz. Osman'ın şehadeti sahabe neslinin yaşamlarında bir dönüm noktası olmuştur. Şöyle ki Bükeyr b. Abdillâh: "Bedir ehli, Hiz. Osman şehit edildikten sonra evlerinden çıkmadılar. Onlar evlerinden sadece vefat ettiklerinde kabirlerine götürölmek için çıkarıldılar."²⁴ der. Bu rivayette de Hiz. Osman'ın şehit edilmesinin Bedir ehlini son derece rahatsız ettiği, onun şehadetinden sonra dışarı çıkmakta bir hayır görmedikleri ve uzleti tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Hiz. Osman'ın şehadetinin ilk Müslömanların toplundan uzaklaşmalarına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Osman b. Affan'ın kölesi Himrân anlatıyor: Osman b. Affan'ın yanından içi su dolu bir çömlekle geçerken beni çağırđı, çömlekteki sudan güzelce abdest aldı. Sonra şöyle dedi: "Eğer Resulullah'tan 2 ya da 3 defa işitmiş olmasaydım bunu size anlatmazdım. Ben Resulullah'ın şöyle dediğini işittim: "Kim güzelce abdest alır da sonra namaza kalkarsa iki namaz arasındaki günahları affedilmiş olur."²⁵ Hiz. Osman'ın, Hiz. Peygamber'den öğrendiği bir şeyi sonraki nesillere aktarmak konusunda da son derece hassas olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 2 veya 3 defa işittiğini belirtmesi de öğrendiği şeyi şüpheden uzak ve eksiksiz bir şekilde nakletme hususunda da hassas olduğunu göstermektedir.

Allah Resulü'nün Muaz b. Cebel'e "İnsanları yüz üstü cehenneme götüren şey dillerinin kazandıklarından başkası mıdır?" dediğini işitince Hiz. Osman "Söylediğin şey ya lehine ya aleyhine değil midir?" diyerek²⁶ Allah'ın gazabından sakınmayı yeğleyen her bir kişinin her bir sözünü söylemeden evvel tartması gerektiğine işaret etmiştir. Bu da onun takvasının sadece eylemleri ile sınırlı olmadığını ve söylemlerinde de Allah'ın rızasını gözettiğini göstermektedir.

Hiz. Osman'ın anne bir kardeşine bir mektup yazdığı ve mektubunda "Bana, hamamlar yaptırdığın ve hacamatçılar edindiğin ulaştı. Mektubumu aldığında hamam yaptırmayı bırak, hacamatçı edinmeyi terk et." dediği rivayet edilir. Bunun üzerine Hiz. Osman'ın kardeşinin hamamları kapattığı ve hacamatçıları gönderdiği nakledilmektedir.²⁷ Kaynakta Hiz. Osman'ın kardeşine emirlerinin sebeplerine değinilmemektedir. Ancak onun Resulullah'ın hamamların kapatılması emrine²⁸ ittiba ettiği ve kardeşini de bu emre ittiba etmeye davet ettiği söylenebilir.

Bu konudaki son ve en çarpıcı rivayet Hiz. Ali'nin Hiz. Osman hakkında söylediği şu sözlerdir: "Ben Osman'ı seviyorum. Çünkü o akrabayı en

24 Ebü Mesüd el-Muâfâ b. İmrân b. Neffl b. Câbiri'l-ezdi el-mevsilî, *Ez-zühd li'l-Muâfâ b. İmrân el-mevsilî*, thk: Amir Hasan Basri, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut, 1999, s. 212.

25 Abdullâh b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*, s. 316.

26 Hennad b. Es-seri, *Kitabü'z-zühd*, II, s. 530.

27 el-Muâfâ b. İmrân el-mevsilî, *Ez-zühd li'l-Muâfâ b. İmrân el-mevsilî*, s. 287.

28 Ebü Dâvûd, Hammâm, 1.

çok gözeten ve en muttaki olanımızdır.”²⁹ İbn Hacer el-Askalânî el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe adlı eserinde Hz. Aişe'nin de benzer şekilde, Hz. Osman'ın vefatını işitince “Onu öldürdüler. Akrabaya ilgi göstermek bakımından hepsinden daha ileri idi. Rabbinden korkusu hepsinden daha çoktu.” dediğini nakleder.³⁰ Hz. Peygamber'e yakın iki ismin Hz. Osman'ı böyle tavsif etmeleri, onun takvasına delalet eden güçlü delillerdendir.

3. Tevazusu

Hem hilafeti döneminde hem de hilafeti öncesinde Hz. Osman'ın kibir, kendini beğenmekten uzak, zenginliğine rağmen süs, gösteriş ve alayıştan beri olduğu bilinmektedir. İslam'ın ilk yıllarından itibaren idari görevlerde bulunan Hz. Osman, zenginliği, Hz. Peygamber nazarındaki konumu ve idari görevlerin getirdiği mevkilere rağmen tevazu sahibi bir mümin olarak hayatını idame ettirmiştir.

Şeddâd b. El-Hâd'ın kölesi Ebu Abdullah'ın şu rivayeti konuya örneklik teşkil etmektedir: “Hz. Osman'ı minberde gördüm. Üzerinde 4-5 dirhemlik kaba bir Aden peştamalı ve işlemeli bir Kufe şalı vardı. O, zayıf, uzun sakallı ve güzel yüzlü biriydi.”³¹ Hz. Osman'ın minberde olması, söz konusu hadisenin Hz. Osman'ın hilafeti döneminde vuku bulduğunu göstermektedir. Onun 4-5 dirhemlik kaba bir peştamal giymesi tevazu sahibi olduğunun alametlerindedir.

Hz. Osman'ın halife iken yalnız başına uyuduğunu gören sahabenin bu vakıayı aktarmaları da onun mütevazı ve halktan biri olduğunu gösterir. Bu konudaki rivayetlerin birinde Yunus b. Ubeyd “Hz. Osman'ı müminlerin emiri iken mescitte öğle uykusunda gördüm. Kalktığı vakit böğründe taş izleri belirmişti” der.³² Hz. Osman'ın hasırda yatması ve tevazu cihetiyle Efendimiz'i (sav) örnek aldığı da anlaşılmaktadır.³³ Devlet başkanı olduğu dönemde Hz. Osman'ın hem hususi bir dinlenme yeri edinmemesi, hem de kendisine refakat edecek görevliler olmaksızın yalnız başına insanların görebileceği bir yerde uyuması onu tevazuuna delalet etmektedir.

Halifeliliği döneminde kendisinin kölesi ile bir katırda yolculuk yapması³⁴ da iki veçheden tevazu alameti olarak değerlendirilebilir. İlki daha iyi bir binit temin edebileceksen katıra binmesi, ikincisi ise kölesi ile birlikte binmesi.

29 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühhd*, s. 106.

30 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahabe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1994, IV, s. 378.

31 Abdullâh b. Mübârek, *Kitabü'z-zühhd ve'r-rekâik*, s. 260.

32 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühhd*, s. 105.

33 Buhârî, Tefsir, 329.

34 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühhd*, s. 105.

Hiz. Osman, insanların davetlerine icabet eder ve onlara hayır duada bulunurdu.³⁵

Hiz. Osman evde kapıları kapalı ve yalnız başına iken yıkanacak olsa elbiselerinin tamamını çıkartmaz, hayası belini doğrultmasına engel olurdu.³⁶

4. Merhameti

Osman b. Affân'ın hizmetçisinin torunu olan Zübeyr b. Abdullah, dedesinin kendisine şöyle dediğini rivayet etmektedir: "Allah ona rahmet etsin, Hiz. Osman geceleyin hane halkından kimseyi uyandırmazdı. Ancak uyanık birini görürse abdest suyunu dökmek için onu çağırırdı. Günlerini oruçla geçirirdi."³⁷

Bu konudaki bir başka rivayette Hiz. Osman'ın gece kalktığı vakit suyunu kendi aldığı, hanımının "Hizmetçilerine suyunu vermelerini emretsen ya" demesi üzerine "Hayır, uyku onların istirahat etmeleri için haklarıdır" dediği aktarılır.³⁸ Söz konusu nakillerden Hiz. Osman'ın kendi hususi hizmetlerini başkalarına yaptırmaktan imtina ettiği anlaşılmaktadır. Hizmet etmekle görevli kimseleri uyandırmasını telkin eden hanımına verdiği cevap ise onun merhametini göstermektedir.

Hiz. Osman halife olduğu bir dönemde katır üzerinde ve arkasında kölesini de bindirmiş bir vaziyette görülmüştür.³⁹ Bu rivayette de onun kendisine hizmet eden birini yürütmekten imtina ettiği anlaşılmaktadır. Tabi Hiz. Osman'ın bu işindeki inceliği fark edebilmek, günümüzde bir devlet başkanının korumaları ile bir şirket müdürünün hizmetçisi ile, bir amirin memuru ile olan münasebetlerini düşünmekle mümkün olabilir.

Abdullah b. Zübeyr, evi muhasara edildiğinde Hiz. Osman'a "Allah sana onlarla savaşmayı helal kılmıştır." dedim. O "Hayır vallahi onlarla savaşmam." dedi.⁴⁰ Bu rivayette de kendi canının alınmasını başka canların alınmasına tercih ettiği ve bir Müslümana kılıç çekmeyi uygun görmediği çok net bir şekilde görülmektedir. O düşmanlarına ve kendisini öldürmeye gelen kimselere bile merhamet etmiş yüce bir şahsiyettir.

5. Cömertliği

Hiz. Osman olanca zenginliğine rağmen dünya rağbeti en az olan sahabedendi. İslam'ın en zor zamanlarında orduyu teçhiz etmek için maliyla

35 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, 107.

36 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, 104.

37 Abdullâh b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*, s. 438; Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 104.

38 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 105.

39 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 105.

40 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 106.

yaptığı fedakârlıklar onun hem dünyaya değer vermediğini hem de Allah yolunda infakta bulunma konusunda ne kadar cömert olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bir rivayette Abdurrahman b. Avf'ın, Hz. Osman'ın arazilerinden birini 40 bin dinara sattığı ve Zühreoğulları'ndan fakirlere, bazı muhtaçlara ve zevce-i tâhirâta taksim ettiği nakledilmektedir.⁴¹ Dolayısıyla onun cömertliği sadece İslam'ın zor zamanlarıyla sınırlı kalmamıştır. Bu rivayet onun gerektiğinde yardıma muhtaç Müslümanlar için yapabileceği infakın boyutunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in aziz hatıraları olan zevce-i tâhirâtî gözetmesi de ayrı bir incelik olarak dikkatimizi çekmektedir.

Hilafeti döneminde Hz. Osman'ın halka imaretten yemek verdiği, kendisinin evine gidip sirke ve yağ yediği de onun dünya ile olan münasebetine ışık tutan rivayetlerden biridir.⁴²

Hz. Osman hem cömertliği kendi nefsinde tatbik etmiş hem de başkalarına telkin etmiş birisidir. Bir rivayette Ensar'dan bir zatın, bahçesindeki salkım salkım olgunlaşan hurmaları görmesi sebebiyle kaç rekât namaz kıldığını karıştırdığı nakledilir. Durumunu Hz. Osman'a anlattığında ise Hz. Osman'ın o zata bahçeyi tasadduk etmesini ve hayır yolunda kullanmasını tavsiye ettiği anlatılır.⁴³

Onun naklettiği şu söz dünya ile ilişkisini özetler mahiyettedir: "Âdemoğlu'nun başını soktuğu bir ev, karnını doyurduğu kuru bir ekmek, bedenini örttüğü elbise ve içtiği suyun ötesinde bir hakkı yoktur."⁴⁴

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Müslümanlar arasında fitne olaylarının (Fitenü'l-Kübrâ) Hz. Osman döneminde ortaya çıkmasının Hz. Osman'a dair rivayetlerin Kitabü'z-Zühd literatüründe çok az yer almasına sebep olduğu düşünülebilir. Zira Hz. Osman'ın devleti idare ettiği bir dönemde ortaya çıkan hadiseler onun zâhid kimliğinin görülmesine engel olabilecek hadiselerdir. Dolayısıyla onun idareci kimliği etrafında cereyan eden siyasi tartışmaların zühdünü gölgelemiş olması muhtemeldir.

Zühd anlayışlarının değişkenlik arz etmesinin de kitaplarda Hz. Osman'a dair rivayetlerin az nakledilmesine sebep olduğu kanaatindeyiz. Zira Ebû Zerr el-Ğifârî'nin toplumdan soyutlanıp dünyalık hiçbir şeyle meşgul olmaması, Rebeze denilen mevkide yalnız başına yaşaması kaynaklarda yer

41 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 162.

42 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, s. 106.

43 Abdullâh b. Mübarek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*, s. 186.

44 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühd*, 21.

alırken⁴⁵ Hz. Osman'ın kritik savaşlarda yaptıkları fedâkarlıkların zühhd bağlamında gündem edilmediği görülmektedir. Yani ilk dönemlerde zühhd biraz daha zahiri yönleriyle ön plana çıkmaktadır. Hz. Osman'ın, Müslümanlar sıkıntılı ve güç durumda iken teçhiz ettiği Ceyşü'l-usra'dan veya Müslümanların kullanması için satın aldığı Rume kuyusundan⁴⁶, Hz. Ebubekir zamanında vuku bulan bir kıtlıkta 1000 deve yükü buğday, kuru üzüm ve zeytinyağını muhtaçlara dağıtmasından⁴⁷ Kitabü'z-zühhd eserlerinde söz edilmemesi bu fikrimizi destekler mahiyettedir.

Hz. Osman'ın İslam'ın ilk yıllarından itibaren idari görevlerde bulunması ve nihayetinde halifelik yapması, onun hadis rivayetinde de az hadis rivayet eden hadis ravilerinden sayılmasının sebepleri arasındadır. Bu minval üzere onun deruhte ettiği idari vazifelerin, onun zâhid kimliğinin görülmesinin önüne geçtiği düşünülebilir.

Söz konusu azlığa rağmen Hz. Osman'ın hilafet öncesi dönemlerde de hilafeti döneminde de itibar edilen bir şahsiyet olduğu çok net bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte onun hilafeti döneminde yaptığı tercihler ve siyasi eğilimlerin yanlış olduğunu düşünenler de olmuştur. Ancak bu hataların onun katline sebep olarak gösterilmesi, böyle düşünenleri bile rahatsız etmiştir. Zira Ahmed b. Hanbel'in eserinde "Allah, Osman'a rahmet etsin. Cürmü katlini gerektirecek kadar değildi." sözü nakledilir.⁴⁸

Hz. Osman'ın Kuran tilavetine olan düşkünlüğü, Kuran'ın çoğalttırıp muhtelif beldelere göndererek Kuran öğreniminin yaygınlaşması için yaptığı hizmetler, ibadet hayatı, takvası, cömertliği ve diğergamlığı, İslam'ın en zor zamanlarında yaptığı fedakarlıklar, insanlara kimliklerine bakmaksızın gösterdiği tevazu, hizmetçilerine merhameti, Müslümanlar için iyilikten başka bir şey düşünmemesi, Hz. Peygamber'e ittibas, dini bilginin nakledilmesinde gösterdiği hassasiyet, kalp temizliğine özen göstermesi, şüphelilerden uzak durması, sahabe ve tabiin neslinin ona dair müspet görüşleri kaynakların öne çıkardığı hususiyetlerdir. Övgü ile bahsedilen bu hasletlerin hem hilafet öncesi ve hem de sonrası döneme ait olması devlet başkanlığı gibi üst düzey bir görevin onun ahlakında zafiyetlere yol açmadığını göstermektedir.

Özetle söylemek gerekirse Kitabü'z-Zühhd literatürüne yeterince yansımamış olsa da Hz. Osman hem söylemleri hem eylemleri ile zâhid bir kişiliktir.

45 Vekî b. el-Cerrâh, *Ez-zühhdü'l-veki'*, s. 366; Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühhd*, 121,

46 el-Askalânî, *el-İsâbe*, IV, s. 378.

47 İsmail Yiğit, "Hz. Osman", *DİA*, XXXIII, s. 442.

48 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-zühhd*, s. 105.

KAYNAKÇA

- Abdullâh b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitabü'z-zühhd ve'r-rekâik*, thk. Habibü'r-rahman el-azami, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut
- Ceyhan Semih, "Zühhd", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013.
- Ebû Bekir b. Ebî Âsım, *Kitabü'z-zühhd*, thk. Abdulâlî Abdulhamîd Hâmid, Dâru'r-reyyâ li't-türâs, Kahire, 1987.
- Ebû Musa, Said b. b. İbrahim b. El-velîd b. Abdulmelik b. Mervân el-emevî, *Kitabü'z-zühhd*, thk. Ebû İshak el-esrî, Mektebetü'l-va'yi'l-islâmî, 1993.
- el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahabe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1994.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Kitabü'z-zühhdü'l-kebîr*, thk. Amir Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübü's-sekafîyye, Beyrut, 1996.
- el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Risâletü'l-kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud, Kahire, Dâru's-şâ'b, 1989.
- el-Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitabü'z-zühhd*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1999.
- El-Muâfâ b. İmrân el-mevsilî, Ebû Mesûd b. Nefil b. Câbirî'l-ezdî, *Ez-zühhd li'l-Muâfâ b. İmrân el-mevsilî*, thk: Amir Hasan Basri, Dâru'l-beşairî'l-islâmîyye, Beyrut, 1999.
- el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *Lisânü'l-arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-itkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-fazl İbrahim, Mısır, Heyetü'l-mısriyye, 1974.
- Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto, Ankara, 2014.
- Hennad b. Es-serî, Ebû Serî et-temimî ed-dârimî el-kûfî, *Kitabü'z-zühhd*, thk. Abdurrahman Abdulcebbâr, Dâru'l-hulefâ li'l-kütübü'l-islâmî, Kuveyt, 1986.
- Özköse Kadir (Ed.), *Tasavvuf El Kitabı*, Ankara, 2017.
- Vekî' b. el-Cerrâh, Ebû Süfyân b. Melih er-Ruâsî, *Ez-zühhdü'l-vekî'*, Mektebetü'd-dar, Medine, 1984.
- Yılmaz Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Yiğit İsmail, "Hz. Osman", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM) Yayınları, 2007.

İHYÂ-U ULÛMÎ-D-DÎN'DE GEÇEN HZ. OSMAN İLE İLGİLİ BİLGİLERİN TASAVVUFÎ DÜŞÜNCEYE KATKISININ İRDELENMESİ

Yüksel Göztepe*

Hiz. Peygamber'in seçkin sahabelerinden bazıları kendileriyle özdeşleşmiş kavramlarla ön plana çıkmıştır. Bu sıfatların bir kısmı bizzat Hiz. Peygamber tarafından verilmiştir. Ebu Bekir (ra) akla geldiğinde kendisiyle bütünleşen sıfat "Sıddık" kavramı zihne geldiği gibi Hiz. Ömer'in (ra) ismi telaffuz edildiği zaman hemen aklımıza "Faruk" ve "Adalet" terimleri gelir. Hiz. Osman zikredilince akla gelen en bariz özellik Müslümanlara yaptığı cömertçe infaklar ve hayâ duygusudur. İlim, şecaat ve velayet kavramları ise Hiz. Ali'nin şahsiyetiyle müşahhas hale gelmiştir. Tasavvufî kavramları ele alan metinlerde hayâ ıstılahından bahsedildiği yerlerde sahabe arasından ilk akla gelen Hiz. Osman olmuştur. Ancak tasavvufî eserlerde Hiz. Ömer ve Hiz. Ali'ye yer verildiği kadar Hiz. Osman'a yer verilmemiştir.

Tasavvuf kaynaklarında Hiz. Osman, daha ziyade hayâ, feraset ve İslam'ın güç kazanması için yaptığı cömert infakıyla yer almıştır. Hiz. Osman'ın şehit edilmesi de tasavvuf tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu hazin olay o devirde takvâ ve vera' ehlini o derece etkilemiştir ki, sahabe ve tâbiinden bazılarının dünyadan tamamen yüz çevirmelerine sebep olmuştur. Bu durum İslam tarihinde bir trajedi olarak zikredildiği kadar tasavvufî eserlerde geçtiği kadarıyla bazı zahitlerinin dünya ve dünyaya metfun olan insanlardan uzaklaşmalarına neden olmuştur.

Tasavvuf tarihi içerisinde seçkin/özel bir konuma sahip olan İmam Gazzâlî'nin en hacimli ve önemli eserlerinin başında gelen *İhyâu ulûmi'd-din*'de Hiz. Osman'a, Hiz. Ali ve Hiz. Ömer kadar yer verilmemiştir. Eserde, önemli bazı konuların izah edilmesi hususunda Hiz. Osman'ın bazı özelliklerine değinildiğini görmekteyiz. Gazzâlî eserinde Hiz. Osman ile ilgili daha çok hayâ boyutuna dair vurgular yapmıştır ki birçok tasavvufî eserde de Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında olduğu gibi Hiz. Osman'ın özelliklerinden hayâyâ dikkat çekildiğini söyleyebiliriz.

1. İhyâ'da Hiz. Osman'ın Hayâ Anlayışı

---

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, ygoztepe@gmail.com

H. Osman'ın Hz. Peygamber tarafından bizzat kendisine verilen, takdir edilen ve insanlara övgüyle söylen yönü hayâ duygusudur. Zira Hz. Peygamber, sahabenin seçkinlerine Hz. Osman'dan; "*Kendisinden meleklerin hayâ ettiği kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?*"¹ şeklinde içinde takdir ve muhabbet gizli övgü cümlesi ile bahsetmiştir. *İhyâ'*da Hz. Osman'ın hayâ vasfının ele alındığı yerde onun şöyle bir sözüne yer verilmiştir: "Hz. Osman şöyle diyor: "Ben teğanni etmedim, temenni etmedim. Resul-i Ekrem'e biat ettikten sonra sağ elimle edep yerimi tutmadım."² *İhyâ'*da geçen bu ifadenin bir kısmı Serrâc'ın *el-Lüma'*sında geçmektedir. Orada, bu ifade şu şekilde yer almaktadır: "Hz. Osman der ki; Resûlullah'a (sav) bey'at ettiğim zamandan beri dünyalık bir şeyin peşine düşmedim. Şuyum olsaydı, diye temennide bulunmadım. Sağ elimle tenâsül uzvuna dokunmadım."³ Ebû Nasr es-Serrâc ve Gazzâlî'nin naklettiği Hz. Osman'ın bu sözünü irdelediğimizde, Hz. Peygamber'e biat ettikten sonra herhangi bir dünyalık peşine düşmediğini ve temennide bulunmadığını sağ eliyle Allah Resulü'nün elini tuttuğundan dolayı da edep yerini tutmadığını ifade ettiğine şahit oluruz. Gazzâlî, Hz. Osman'ın kendisine özel olarak gösterdiği hassasiyetlerin mubah olan bir şeyi haram etmeyeceğini ifade etmiştir. Bu hareketin sadece ona mahsus olduğunu, dinî yönden her hangi bir hüküm getirmeyeceğini vurgulamıştır. Burada asıl üzerinde durulması gereken husus, aslında peygamber sevgisini Hz. Osman'da nasıl tecelli ettiği konusudur. Hz. Osman'ın edep yerine elini dokunmamasının sebebi Hz. Peygamber'e biat eden elini korumadaki hassasiyeti, Resul-i Ekrem'e olan saygı ve muhabbetidir. Belki de bu saygı, sevgi ve hassasiyeti onun hayâ özelliğini kazanmasında bir vasıta olmuştur. Nitekim Allah Teâlâ insanların kendisinin sevgisini kazanmalarının yolunun Habibine tâbi olup uymaya bağlamıştır. Konuyla ilgili âyet, şu şekildedir: "De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁴ Gerçekten Allah'ı seven kimse, Allah'ın da kendisini sevmesini istiyorsa, bunun yolunun Hz. Peygamber'e tâbi olmaktan geçtiğini bizzat Yüce Mevlâ bildirmiştir. Yani bir noktada Hz. Peygamber'in isteklerini yerine getirmek, Allah'ın sevgisini kazanmaya vesile kılınmıştır. Aynı şekilde Hz. Osman'ın Resul-i Ekrem'e olan sevgi ve muhabbetinin göstergesi olan biat yaptığı elini edep yerine dokunmama hassasiyeti kendisine Allah tarafından en yüce

1 Müslim, Fazâ'ilü's-sahâbe 26.

2 Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, et-Tab'atü's-Sânî, Tahk. Heyet, (Mektebetü İbn Abdülberri) Daru'l-va'yi bi-Haleb 2004, c. II, s. 337; c. III, s. 685.

3 Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, Haz. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996, s. 136.

4 Âl-i İmrân 3/31.

ahlâkî değerlerden biri olan hayâ duygusunu ihsan edilmiş olmasını sağlamış olabilir. Ayrıca Hz. Osman'ın biâtın sonra her hangi bir şeye sahip olma duygusunu kendisinden uzaklaştırması da cömertliğin kendisinde daha fazla kök salmasına vesile kılınmış olabilir. Allah, sevgisini kazanmayı Resul-i Ekrem'e uymaya bağladığı gibi Hz. Peygamber'e biat ettiği elini kullanmada daha hassas davranmayı ve sırf Allah elçisine bu şekilde gösterilen hürmetin mükâfatını da hayâda zirvelere yükselmeye vesile kılmıştır. Bunu birçok örnekte görmek mümkündür. Hz. Peygamber'e cahiliye devrinde yaptığı ihsanların mükâfatı var mı diye soran bir sahabeye Allah elçisi zaten bu iyilikleri vesilesiyle belki Müslümanlıkla şereflendiğini söylemiştir.⁵ Yani Cenâb-ı Hak güzel ve değerli şeylere ulaşmayı başka takdire değer şeyleri vesile kılmıştır. Örneğin oruç sabrı güçlendirirken bütün ibadetler de daha güçlü bir imanı elde etmeye vesile kılınmıştır. Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'e karşı kendine has uyguladığı bu tavır, onda hayâ duygusunun daha fazla ve derin kök salmasına vesile olmuştur. Bu durum da Allah'ın lütfü ile onu nazar-ı ilâhîden hayâ duyma mertebelerine yükseltmiştir. Hz. Osman'da bu mertebeyi müşahede eden Hz. Peygamber de; "*Kendisinden meleklere hayâ ettiği kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?*"⁶ buyurmuştur. Hz. Osman bu konuda şu çarpıcı tespitleri nakletmiştir: "*Ben hayrı dört şeyde buldum: Nâfilelerle Allah sevgisine ermeye çalışmak. Ahkâm-ı ilâhînin ifasında sabır. Allah'ın takdirine rızâ. Nazar-ı ilâhîden hayâ.*"⁷ Şunu da belirtmeliyiz ki; Gazzâlî'ye göre, Hz. Osman'ın bu şekilde hareket etmesinin ardında Hz. Peygamber'e duyduğu derin sevgi ve saygı yatmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in ölümü, sahabenin tamamını sarstığı gibi Hz. Osman'ı da etkilemiştir ki Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'den ayrılığın hüznü sebebiyle dili tutulmuş ve kimseyle konuşamaz olmuştur. O adeta öyle bir hale gelmiş ki, yakınları onu çocuk gibi elinden tutup gezdirmişlerdir.⁸

2. Hz. Osman'ın Feraseti ve Keşf

Feraset; Arapça bir kelime olup "Tahmin ve anlamada dikkatli düşünüp isabetli olmak" manasında bir sözcüktür. Bu kavram yakînin açılması, gaybın görünmesini ifade eder. Arapça "*Firaset*" olarak kullanılan kelime Türkçede "Feraset" şeklinde kullanılmıştır. Feraset iman makamlarından birisi kabul edilmiştir. Hz. Peygamber; "*Müminin ferasetinden korunun-*

5 Hâkim İbn Hizam anlatıyor: "*Ey Allah'ın Resulü dedim, cahiliye devrinde yaptığım hayırlar var, dua, köle azad etme, sadaka verme gibi, bana bunlardan sevap gelecek mi?*" Sen dedi, zaten, daha önce yaptığın bu iyiliklerin hayırına Müslüman olmuşsun." Buhârî, Zekât 24; Büyü' 100; Edeb 16; Müslim, İman 194.

6 Müslim, Fazâ'ilü's-sahâbe 26.

7 Serrâc Tûsî, *el-Lüma'*, s. 136.

8 Gazzâlî, *İhyâ*, c. V, s. 210.

şuz, zira o, Allah'ın nuru ile bakar" buyurmuştur. Bu konuya işaret ettiği kabul edilen birçok ayet vardır: "Allah'ın göğsünü İslam'a açtığı kimse, Rabbinden bir nur üzere değil midir?"⁹ buyurmuştur. Bu hususta bir ayet-i kerime de şu şekildedir: "Ölü iken kendisini dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp, ondan hiç çıkmayan kimse gibi midir?"¹⁰ Bu ayetten şöyle bir netice çıkarılmıştır: Allah'tan bir nura sahip olan kişi, yürüme, hareket edebilme, aktiflik özelliğine sahip iken, bu nurdan mahrum olan karanlığın ve pasifliğin içinde kalmakta olup etrafını çeviren âlemi aşamamakta, oluşa katılmaktan, hakikate ulaşmaktan mahrum kalmaktadır.¹¹ İleri seviyedeki feraset ile keramet her zaman bazı kişiler tarafından karıştırılmıştır. Ferasetin yukarıdaki tarifine baktığımız zaman "Gaibin görülmesi" manası keramet tarifleriyle paralel bir izah olarak göze çarpmaktadır. Ferasetinde birkaç çeşit olduğu bilinmektedir. Kavramalara derinlikli izahlar getirme özelliği ile tanınan İbnü'l-Arabî, feraseti üç kısımda ele almıştır: Hükmî feraset; mizaçtaki doğal belirtiler. Kul, feraset ile nitelendiğinde, ferasetine konu olan şeyde kendileriyle istidlal edileceği belirtiler bulunur. Söz konusu belirtilerin bir kısmı mizaca ait doğal belirtilerdir. İşte bu hükmî, ferasettir. İman feraseti; ilâhî nur. Bu noktada önce iman feraseti bilinmelidir. İman feraseti, basiret gözü için Allah'ın mümine verdiği ilahî bir nurdur. İlahî feraset: Ferasete konu olan şeydeki belirtilerden bir kısmı ise ruhânî-nefsî ve imanîdir. Bu, ilâhî feraset, müminin basiretindeki ilahî nurdur; kendisine açıldığında ferasetine konu olan şeyde gerçekleşeni onun vâsıtasıyla bilir.¹²

Başta Kuşeyrî Risale'si olmak üzere bazı tasavvufî kaynaklarda ve İhyâ ulûmî'd-din'de Hz. Osman'ın hayâ ve cömertliğinin dışında Hz. Enes b. Malik ile arasında geçen feraset kavramıyla ilgili şu olay üzerinde de durulmuştur. İmam Gazzâlî, Enes b. Mâlik'ten olayı şöyle nakletmiştir: "Bir gün yolda bir kadın gördüm. Göz ucu ile ona baktım, güzelliğine hayran oldum. Bu sırada Hz. Osman'ın huzuruna girdim. Hz. Osman: "gözünde zina eseri bulunduğu halde yanuma giriyorsun. Bilmiyor musun gözün zinası bakmaktır. Ya tövbe edersin yahut tâzîr cezası veririm" buyurdu. Bunun üzerine "Resul-i Ekrem'den sonra sana vahiy mi geldi?" diye sordum. Hz. Osman "hayır vahiy değil, basiret, burhan ve sâdik feraset sayesinde bildim" dedi.¹³ Enes b. Malik'in başından geçen bu olay, önemli tasavvufî eserlerinin bazılarında da geçmektedir. Bura-

9 Zümer 39/23.

10 En'âm 6/122.

11 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, Rehber Yayınları Ankara 1997, s. 276-277

12 Suat Hâkim, *el-Mu'cemü's-Süfîyye*, et-Tab'atü'l-ülâ, Beyrut 1981, s.880.

13 Abdulkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Tahk. Abdulkerim el-Ata, Dimaşk 2000, s.374; Gazzâlî, *İhyâ*, c. III, s. 29.

larda ferasetin bazı tanımları kerametın tanımlaı hemen hemen aynı manaya gelmektedir. Bazen keskin feraset, kerametden daha insana olağan üstü gelebilmektedir. Nitekim Hz. Enes b. Malik'in, Hz. Osman'dan kendisine söylediği ifadeler karşısında hayrette kaldığını görüyoruz. Hz. Osman, Hz. Peygamber'den hemen sonra vahyi gelip gelmediğin sorgulamakla işe başlamıştır. Hz. Osman izahından ise bunu feraset olduğunu iman nuruyla algılamak, bazı karinelere delil istinbât etmek olarak yorumlaması Hz. Peygamber'den sonra vahyin gelmeyeceğinin vurgusudur. *İhyâ'*da geçen benzer rivayetlerin tasavvufî düşünceye ne katkısı olabilir diye sorgulandığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Gazzâlî'den sonra gelen çağlarda Şâzaliyye¹⁴ ve Senûsiyye gibi bazı tarikatlarda ve münferit ders halkalarında takip edilen kitaplardan birinin bu eser olması dolayısıyla son derece önemlidir. Buna benzer birçok olay, menkıbe kitaplarında keramet olarak aktarılmıştır. Oysa Enes b. Malik'ten gelen bu naklin bilinmesiyle benzer olayların iman nurundan kaynaklanan ferasetin eseri olabileceği fikrini akla getirebileceği gibi bunu keskin bir zekâdan kaynaklanabileceği de hatıra gelebilir. Belki de bu rivayet sayesinde bazı insanların iddialarında yersiz olduğu için ehli âlimler tarafından tashih edilmiştir.

3. Hz. Osman'ın Şehadeti ve Tasavvuf

Tasavvuf öncüsü kabul edilen zühd hareketinin zuhur sebeplerinden birinin Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayı olduğuna daha önce değinmiştir. Bu elim vakıadan sonra dünyevî zevklerden uzaklaşan bazı seçkinler, kendilerini inziva hayatına vermişlerdir. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Hz. Peygamber membandan beslenen sahabe için adeta hazin bir dönem başlamıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından toplumda zuhur eden kargaşa ve olaylar zinciri o derece toplumu sarsmıştır ki halifenin şahadeti sadece bir cinayet vakası olmaktan çıkmış ileri gelen sahabe için yediği içtiği şeylerde haram ve şüpheli şeylerin karışma ihtimali sebebiyle daha itinayla davranmalarına sebep olmuştur. Bu durum onların yediği içtiği gıdaları almada hassasiyetlerini artırdığı gibi başka bazı tedbirler almaya da onları sevk etmiştir. Nitekim Abdullah İbn Ömer, Hz. Osman'ın şahadetinden sonra ve Haccac'ın hükümran olduğu yıllarda doyasıya yemek yemediğini ifade etmiştir. Benzer durumu Hz. Ali'de de görmekteyiz. O da halifenin şahadetinden sonra şüpheli bir şeyin midesine inmemesi için çok titiz hareket ettiğini söylemiştir. Halife Osman'ın şehadetinin, Hz. Ali'nin Irak topraklarında bulunduğu sırada yiyeceğini yedikten sonra ağzını mühürleyip koruma altına alma hususunda çok hassas davrandığın nakledilmiştir. Ona

14 H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, s.249.

“Niçin böyle yapıyorsun, “Irak gibi bol memlekette böyle olur mu?” diye soranlara Hz. Ali; “Ben bunu cimriliğimden yapmıyorum. Belki bilmediğim yabancı maddenin buraya karışmasında ve bu şekilde helal olmayan lokmanın mideme girmesinden korktuğumdan böyle davranıyorum” şeklinde cevap vermiştir.” Gazzâlî, Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali gibi bazı sahabîlerin daha hassas davrandıklarını naklettikten sonra, “O zamanda bu gibi hareketleri duyup öğrendiğimiz hallerdir” yorumunda bulunmuştur.¹⁵

Hz. Peygamber hayattayken bile sahabe arasında Ebû Zer, Selman-ı Fârisî, Ebu’d-Derda, Osman b. Maz’un ve Ashâb-ı Suffe’nin arasından birçok zatın dünyaya değer vermeden yaşadıkları bilinmektedir. Hz. Osman’ın şehadetinden sonra çıkan çalkantı devrinde adeta bazı takvâ ehli sahabe ve tabiin büyükleri ne yapacakları ve nasıl hareket edecekleri hususunda şaşırmışlardır. İşte bu nedenle bazı kimseler, dünyayı tamamen terk edip kendisini inzivaya vermiştir. Zira zühdün zuhur sebeplerinin anlatıldığı hangi tasavvufi esere bakılırsa bakılsın ilk maddelerden birisinin Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra bazı seçkinlerin kendilerini tamamen zühdde verdiği gerekçeyi naklettiklerini görmek mümkündür.

Gazzâlî’nin yukarıda zikrettiği büyüklerin bu hazin olaydan sonraki hallerini okuyan veya dinleyen ehl-i tarik, yeme içmede daha hassas olunması gerektiğin anlar. Zira İslam Hz. Peygamber’in yetiştirmiş olduğu insanların ve onların nesillerinin arasında bulunan büyüklerin helâl yiyeceklerine haram ve şüpheli şeylerin karışmasından korkarak davranışlarını, bu konudaki titizliklerini öğrendikten sonra daha hassas hareket edeceklerdir. Bu durumda *İhyâ’nın* çağlara ışık tutan ve seyr ü sülûk erbabına manevî rehberlik yaptığına şahit oluruz. Zira büyüklerin eserlerini okumak, onlarla sohbetle bulunmak demektir. Büyük âlimlerin ve velilerin eserleri tıpkı kendilerinin hayattayken irşat etmesi gibi irşat etme özelliğine sahiptir. Gazzâlî’nin *İhyâ’sının* asırlarca tarikat çevrelerinde ve dinî tedris yapılan mekânlarda okunan ve okutulan eserlerden biri olması burada geçen rivayetlerin etki ve yaygınlığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Gazzâlî kelim, felsefe ve tasavvuf alanında çığır açan sûfilerden biridir. Kelam âlimleri Gazzâlî’yi mutekaddimînin sonu ve muteahhirînin başı olarak kabul etmişlerdir. Felsefede ise en fazla tenkit edilen ve en fazla takdir edilen filozoflardan biri kabul edilmiştir. “*Makâsıtü’l-felâsife*”den sonra filozof olarak kabul görmekle birlikte “*Tehafütü’l-felâsife*” adlı eseri onun nasıl bir münekkit filozof olduğunu da gözler önüne sermiştir. Gazzâlî’yle birlikte tasavvuf, meşruiyetini daha önce bu alanda eser veren hiçbir sûfînin sağlamadığı katkıyı elde ederek bilim dünyasında meşruiyetini sağlamıştır.

15 Gazzâlî, *İhyâ*, c. II, s.163-164.

mayı başarmıştır. Gazzâlî gibi hem filozof hem mütekellim bir sûfî keşf olayını bilgi edinme yollarından biri olarak zikretmiş ve eserlerinde bunun olabileceğini savunmuştur ki sadece bu noktaları düşünmek dahi *İhyâ'da* geçen bir naklin etki alanı hususunda bize bilgi vermesi bakımında yeterli olacaktır.

4. Hz. Osman'ın Rüyası

Gazzâlî *İhyâ'da* Hz. Osman'ın şehadetinden önce görülmüş bir rüyaya da yer vermiştir. Bu hadiseyi Abdullah b. Selam şöyle nakletmiştir: "Muhasarada bulunan Osman'ı ziyaret etmek üzere yanına girdim. Selam verdim. Hz. Osman, beni hoş-beş ettikten sonra; kardeşim, bu gece rüyamda şu pencereden Resül-i Ekrem'i gördüm bana: Osman, seni sardılar, öyle mi? Diye sordu. Ben de - Evet, öyle ya Rasulallah, dedim Resül-i Ekrem:-Seni susuz bıraktılar, öyle mi? Diye sordu Ben de -Evet, öyle dedim. Bunun üzerine bana bir bardak su verdi ve içtim. Hatta soğukluğunu göğsümde duyarcasına kandım. Sonra bana -istersen seni onlara galip getirelim, istersen iftarı bizim yanımızda yap, dedi. Ben de Resül-i Ekrem'in nezdinde iftarı tercih ettim, dedi. Ve o günde de şehid oldu. Abdullah b. Selam, Osman'ın (r.a) şehadeti esnasında yanında bulunanlara; Osman son olarak o esnada ne dedi? Diye sordu. Dediler ki Osman "Allah'ım ümmet-i Muhammed'in tefrikasını kaldır ve kendilerini birleştir." Diye üç kere dua etti. Abdullah diyor ki; "Eğer Osman böyle dua etmese, kıyamete kadar Müslümanlar bir araya toplanamazlardı."¹⁶

Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'i rüyada görüp böyle bir görüşme gerçekleştirdikten sonra teslimiyet üzere hareket etmesi daha sonraki asırlarda benzer bir haksızlıkla karşı karşıya kalan âlim ve sûfilerin de benzer bir teslimiyete yönelmelerine zemin hazırlamıştır. İskilipli Atıf Hoca, bunun güzel örneklerindedir.¹⁷ Atıf Hoca etkili bir savunma hazırladığı halde Hz. Peygamber'in "*Bize katılmak istemez misin?*" buyruğu üzere savunmasının ön yargılı yargıçlara etkili olmayacağı anlamış olmalıdır ki kaleme aldığı savunmayı yırtıp atmıştır. Nitekim Hz. Osman milleti kendi aleyhine örgütleyen iki kişiyle görüşmek istemiş onlara İslam ve Müslümanlara yaptığı hizmetleri olan Medine'deki Rume kuyusunu satın alıp vakfetmesini ve bunun neticesinde muhatap olduğu Hz. Peygamber'in duasını hatırlatmış, bunun üzerine onlar doğru söylediğini itiraf etmişlerdir. Ayrıca Tebük seferine çıkan ordunun büyük bir kısmını teçhiz etmesini hatırlatmış, İslam'a yaptığı hizmetleri zikrederek kendisine içmek için su vermemelerindeki

16 Gazzâlî, *İhyâ*, c. V, s. 216.

17 Ethem Erkoç, *İskilipli Atıf Hoca Hayatı Düşünceleri ve İdamı*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, İkinci Baskı, Çorum 2016, s.70-71.

zulmü onlara hissettirmiştir. Medine’de Mescid-i Nebevî’nin genişletilmesindeki yaptığı bağışları zikrederek kendisine mescide namaz kılmak için izin vermemelerini kınamıştır.¹⁸ Buna rağmen bu hatırlatmaların bu tip adalatten nasipsiz insanlarda her hangi bir etki uyandırmaması, şartlanmış kimselere hak sözün etki etmeyeceği Hz. Osman’ın tarihi hitabında bir gerçek olarak hafızlarda her zaman diri kalmıştır. Hz. Osman, evini muhasara eden insanlara nasihatler verirken bile daha önce Hz. Peygamber’in kendisinin şehit olacağını haber verdiğini duyurmuştur. Hz. Osman’ın şehit edileceğiyle ilgili sahih hadis kitaplarında yeteri kadar bilgi vardır.¹⁹ Hz. Osman’ın, cennetlik olacağıyla ilgili Hz. Peygamber’den aldığı müjde ve övgü kaynaklarımızda mevcuttur. O hadislerden bir tanesi şu şekildedir: *“Her peygamberin cennette bir refiki vardır. Benim cennetteki refikim de Osman’dır.”*²⁰ Bu hususta başka bir rivayette ise Hz. Osman şunları söylemiştir: *“Resûl-i Ekrem, Ebu Bekir, Ömer ve benimle Şebir dağında otururken dağ sallanıp taş yuvarlandığı ve Resûl-i Ekrem taşı ayağı ile itip: “Ey Şebir dağı dur. Zira senin üzerinde bir peygamber, bir siddik ve iki şehidden başka kimse yoktur.”* buyurmuştur. Hz. Osman’ın şehadeti esnasındaki Hakk’a teslimiyeti her zaman ârifler için örnek alınması gereken bir hadise olmuştur.²¹ İmam Gazzâlî bu konuda şunları söylemiştir: *“Resûl-i Ekrem, gaybden birçok haber vermiştir. O, Hz. Osman’ın başına felaket geleceğini ve Cennet’e gireceğini de haber vermiştir.”*²²

Hz. Osman’ın takdire boyun eğmesi ve teslimiyeti gerçek manada mülkün sahibinin Allah olduğu bilincinin bir neticesidir. Zira bu idrak düzeyi onu mal ve mülkten ikram etmede de kendisini göstermektedir. İslam’ın güçlenmesi için infaklarda bulunduğu gibi dostlarına da sınırsız ihسانlarda bulunmuştur. Gazzâlî bu noktada şunları nakletmiştir: *“Hz. Osman’ın Talha’da elli bin dirhem alacağı vardı. Bir gün mescidde karşılaştılar Talha: malın hazır, al görür, dedi. Osman’da “Ben onu sana bağışladım git ihtiyacına harca, dedi.”*²³ Hz. Osman’ın yaşadığı benzer olaylara baktığımızda dünya malının onun gönlüne hâkim olmadığını bilakis onun dünya malına her yönüyle hükmettiğini görmekteyiz. Nitekim gerçek sûfiler, dünyalığın kişinin tasarrufu altında bulunmasının zahitliğine mani olmayacağını her zaman vurgulamışlardır. Mevlânâ Celâleddin Rumî, bu durumu gemi ve deniz

18 Gazzâlî, *İhyâ*, c. V, s. 216.

19 İsmail Yiğit, “Osman” *DİA*, İstanbul 2007, c. XXXIII, s. 438-443; Buharî, *Fadâiletü ashabi’n-Nebî* 5-7, Edeb 119; İbn Mace, *Mukaddim*11; Tirmizi, *Menakıb* 19.

20 Tirmizî, *Menakıb* 19; İbn Mâce, *Mukaddime* 11.

21 Gazzâlî, *İhyâ*, c. V, s. 217.

22 Gazzâlî, *İhyâ*, c. II, s. 445.

23 Gazzâlî, *İhyâ*, c. III, s. 292.

metaforuyla *Mesnevî'sinde* çok güzel bir şekilde anlatmıştır.²⁴ Birçok sūfînin fakr ve zühd kavramlarında asıl olanın para ve mülk sevgisinin insanın gönlünü istilâ etmemesinin esas olduğunu vurgulamasında başta Hz. Osman olmak üzere Abdurrahman b. Afv gibi sahabelerin zengin oluşlarının etkisi olduğu şüphesizdir. Ama bu düşüncenin sūfîler arasında ittifak edilen bir husus olmadığı da açık bir gerçektir.

5. Hz. Osman'ın Hakk Söz Karşısında Sükûtu

Gazzâlî, sahabeden zengin olanları kişinin kendisine delil getirenleri tenkit etmiştir. Buna delil olarak şunları nakletmiştir: "Bu servet Abdurrahman hakkında iyi değil" demek istediler. Ka'b ise müdahale ederek "şaşılacak şey, Abdurrahman helâlinden kazandı. Helâlinden harcadı ve helâlinden bıraktı. Bunda ne var? Dedi. Bunu duyan Ebu Zer evinden hidetli olarak Ka'b'e gitmek üzere yola çıktı. Yolda bir devenin alt çenesini buldu, eline aldı. Bunu Ka'b'e haber verdiler. Ebu Zer elindeki kemikle seni arıyor dövecek dediler Ka'b kaçarak yardım dilemek üzere Hz. Osman'ın evine sığındı ve meseleyi kendisine anlattı. Arkasında Ebu Zer de Hz. Osman'ın kapısına geldi. Ebu Zer içeri girince Ka'b Hz. Osman'ın arkasına geçti. Bunun üzerine Ebu Zer Ka'b'e: Ey Yahudi çocuğu, sen Abdurrahman'ın servetinden, Abdurrahman'a bir zarar gelmediğini sanıyorsun. Hâlbuki bir gün Resûl-i Ekrem ile Uhud'a doğru gezintiye çıkmıştım. Resûl-i Ekrem: -Ya Ebu Zer, diye bana seslendi. Ben de - Anam babam sana feda olsun, buyur ya Resulallah dedim. Resul-ı Ekrem: Serveti çok olanlar, kıyamet günü Cennet'e az girecek olanlardır. Ancak sağına soluna, önüne ardına saçarak hayır yapanlar müstesnadır ki bunlar da az kimselerdir. Ya Ebu Zer şu Uhud dağı büyüklüğünde altınım olsa da tamamen Allah rızası için dağıtsam, yine de bir veya iki kırat ağırlığında borcum için kendime altın ayırmaktan memnun olmam. Ebu Zer diyor ben dedim ki iki kırat değil iki kantar) Resûl-i Ekrem Hayır, koca dağdan iki kırat ayırırdım öbürünü dağıtırdım. Ya Ebu Zer sen çoğu ben ise azı murat ediyorum. Buyurdu. Ebu Zer devamla "Bizzat Resûl-i Ekrem böyle buyururken sen ey Yahudi çocuğu Abdurrahman'ın bıraktığı servetten "Ona ne var!" diyorsun. Sen ve senin gibiler yalancıdır" dedi."²⁵

24 Mevlânâ, *Mesnevî*, Çev. Veled İzbudak, Konya Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2004, c.I, s.111. Kısaca verilen örnek şu şekildedir: "*Suyun gemi içinde olması geminin helâkidir. Gemi altındaki su ise gemiye; geminin yürümesine yardımcıdır. Mal, mülk sevgisini gönülden sürüp çıkardığımandır ki Süleyman, ancak yoksul adımı takındı. Ağzı kapalı testi, içi hava ile dolu olduğundan derin ve uçsuz bucaksız su üstünde yüzüp gitti. İşte yoksulluk havası oldukça insan, dünya denizine batmaz, o denizin üstünde durur. Bütün bu dünya, onun mülkü olsa bu mülk, gözünde hiçbir şey değildir.*"

25 Gazzâlî, *İhyâ*, c. III, s. 308.

Hiz. Osman'ın bu olaya şahit olduğu halde Ebu Zerr'e her hangi bir Şey sylenemesi son derece önemlidir. Bu gibi durumların sfflerinin zühd hayatına tamamen kendilerini vermelerinde ciddi Şekilde etkili olduğu veya en azında bu konuda sfflere yn gösterdiği kanaatinde olduğumuzu belirtmek isteriz. Hiz. Osman'ın Ebu Zerr'e ses çıkarmaması ya kendisini aşırı infak edip kurtulan grubun içerisinde görmesin ya da onun haklı olduğu kanaatinde olduğu için hak söz karşısında sukut etmesinden kaynaklanmaktadır.

6. Hiz. Osman'ın Allah Korkusu ve Diğer Bazı Faziletleri

Gazzâlî, sahabe ve Allah korkusu konusunu ele aldığı *İhyâ'nın* drnc cildinde Hiz. Osman'ın korkusu hakkında Şöyle bir rivayete yer vermiştir: *"Hiz. Osman'ın öldükten sonra tamamen yok olup gitmeyi arzulamıŐtır.²⁶ Hiz. Osman, uğradığı mezar başında ağlar ve sakalı ıslanırdı. Kendisine "Cennet ve Cehennem anıldığı vakit ağlamazsın da mezar başında niye ağlarsın?" dediklerinde Resl-i Ekrem'in: "Kabir, ahiret yolunun ilk konak yeridir. İnsan orada kurtarırsa ondan sonrası kolaydır, kurtaramazsa ondan sonrası daha zordur" buyurduğu için ağlarını" cevabını vermiştir."²⁷*

Hayattayken sağlığında cennetle mjdelenmesine rağmen Hiz. Osman ve Hiz. Peygamber ile birÇok savaşa katıldığı ve Rıdvân biatine katılan sahabeler hakkında ayetler olduğu halde Allah'ın gazabından her zaman korku üzere bulunmuştur. *"Hiz. Peygamber'in müjdesine mi güvenmiyor?"* Şeklinde bir soru akla gelebilir. Hiz. Osman gibi ŐeŐkinler Allah'ın azametini iliklerine kadar hissetmiŐ olmalarından ötürü ne kadar yüksek derecelerde olsalar da marifetlerinin gereği peygamberlerin dahi korktuğu Zât-ı Kibriya'dan havf üzere olmuşlardır. Hiz. Osman'ın, Hiz. Peygamber'in ardından fazilet bakımından Ebu Bekir ve mer'den sonra geldiği birÇok İslâmî eserde geçtiği gibi *İhyâ-u ulmi'd-din* de geçmektedir.²⁸ Bu ve benzeri bilgileri bilen Őeyhlik makamındaki bir kişi veya seyr  slk üzere olan tasavvuf ehli hiçbir zaman kendisinde bir benlik görmeyeceği gibi her durumda Hakk'ın karşısında iddialı olmak Şöyle dursun her an tevazu üzere bulunmayı her halde kendisine ilke edinecektir.

Hiz. Osman İslâm'a ilk girenlerden biri olduğu gibi, saçıp savuracak derecede Allah rızası için gerçekleştirdiği infakların yanında haftada bir Kur'ân-ı Kerim hatmetmeyi kendisine virid edinmiş biridir.²⁹ O aynı zamanda, Kur'ân okuduğunda mtekellimle konuşuyor derecede tilavet ya-

26 Gazzâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 252.

27 Gazzâlî, *İhyâ*, c. V, s. 224.

28 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 128.

29 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s.351.

panlardan biridir. Bu konuda Gazzâlî şunları söylemiştir: “Hz. Osman; “Eğer gönüller manevi pisliklerden temiz olsaydılar, Kur’ân’ın zevkine doymazlardı” demiştir.” Hz. Osman’ın bu sözünü Gazzâlî şöyle açıklamıştır: “Çünkü kelam da mütekellimi müşahede, ancak kalb temizliği ile mümkündür.”³⁰

Hz. Osman’ın belki de tarikat çevrelerine hediye ettiği en özel bir şey de helva ikramı geleneğidir. Gazzâlî, bu olayla ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “Bir gün Osman, Resûl-i Ekrem’e palûze yemeği getirdi. Resûl-i Ekrem yemekten yedikten sonra; “Bu nedir? Bunu nasıl yaparsınız?” diye sordu. Hz. Osman; “Anam babam size fedâ olsun ya Resulallah! Yağ ile balı tavaya kor, ateşte eritiriz. Sonra buğday ununun özünü alır tavaya dökeriz. Sonra katılaşınca kadar karıştırırız ve gördüğünüz şekilde bir helva olur” dedi. Resûl-i Ekrem: “Doğrusu bu, güzel bir yemektir”³¹ buyurdu.” Muhtemelen bu rivayetteki Resûl-i Ekrem’in beğenisi İslam âleminde ve sûfi tekkelerinde insanlara ikram edilen en güzel yiyecek olarak asırlarca devam eden bir geleneğin oluşmasında etkili olmuştur.

---

30 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s.366.

31 Gazzâlî, *İhyâ*, c. II, s.437.

